

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

აკად. ნ. შარის სახელობის ვნის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ ო ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ и МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

X

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი

1941

Тбилиси

დაიბეჭდა საქართველოს ხსრ მეცნიერებათა აკადემიის
პრეზიდიუმის განკარგულებით

რედაქტორი აკად. ს ი მ ო ნ ჯ ა ნ ა შ ი ა

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების

20 წლისთავის დღეს ისტორიულ თარიღს

უძღვნის ამ კრებულს

ინსტიტუტის კოლექტივი

შ ი ნ ა ა რ ს ი

1. ილია აბულაძე, „ელინთა ზღაპრობანი“	1— 54
2. არნ. ჩიქობავა, პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგა- ტიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით	55— 74
3. მ. მაქსიმოვა, შუშის მრავალწახნაგოვანი ბეჭდები საქართველოს ტერიტორიაზე	75— 92
4. პ. ინგოროყვა, ლეონტი მროველი, ქართველი ისტორიკოსი VIII ს.	93—152
5. ა. იაცენკო-ხმელევსკი და გ. კანდელაკი, მცენარეულო- ბის ნაშთები პიტიახვ ასპარუკის სამარხში (არმაზი)	153—158
6. ლ. მუსხელიშვილი, უკანგორის ისტორიული ნაშთები	159—182
7. ს. ელენტი, ლაბილიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქარ- თველურ ენებში	183—192
8. გ. ახვლედიანი, ისტორიული ცნობა დვალეთისა და დვალეების შესახებ	193—196
9. ქ. ლომთათიძე, ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებ- ლები აფხაზურში	197—208
10. ა. შანიძე, მწკრივის კატეგორია ზმნაში	209—230
11. ე. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში	231—236
12. შოთა ძიძიგური, მესხური დიალექტის აღწერითი ანალი- ზი სხვა კილოებთან მიმართების თვალსაზრისით	237—256
13. ვლ. ფანჩვიძე, მხოლოებითი რიცხვის მესამე პირის ნაცვალ- სახელოვანი -ნე- -ტუ- უღურ ენაში	257—270
14. გ. როგავა, მელერი ფარინგალური სპირანტი ჰ ადილურ ენებში	271—278
15. პ. ხუბუტია, -წ ნაწილაკისათვის მათეუმურში	279—280
16. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში	281—302
17. გ. ჩიტაია, სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში	303—322
18. გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში	323—344
19. სიმონ ჯანაშია, ფასილი	345—354
20. არნ. ჩიქობავა, „პრობლემა ენისა, როგორც ენათმეცნიერე- ბის საგნისა, საბჭოთა ენათმეცნიერების ძირითადი ამოცანების ასპექტში“	355—410
21. პ. ინგოროყვა, ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა	411—427

СОДЕРЖАНИЕ

1. И. Абуладзе, Мифологические сказания эллинов	1— 54
2. Арн. Чикобава, К вопросу о полиперсонализме в аварском языке в связи с проблемой эргативной конструкции	55— 74
3. М. И. Максимова, Стеклообразные многогранные печати, найденные на территории Грузии	75— 92
4. П. Ингорюкв, Леонти Мровели, грузинский историк VIII в.	93—152
5. А. А. Яценко-Хмелевский и Г. В. Канделаки, Растительные остатки из гробницы питахша Аспаврука в Армази	153—158
6. Л. Мухелишвили, Исторические памятники Укватори	159—182
7. С. Жгенти, К вопросу о лабиализованных согласных в картвельских языках	183—192
8. Г. Ахведпани, Историческая справка о Двалети и двалах	193—196
9. К. В. Ломтатидзе, Категория единичности и образующие ее аффиксы в абхазском языке	197—208
10. А. Г. Шанидзе, Категория ряда в глаголе	209—230
11. В. Топурия, Фонетические наблюдения над картвельскими языками. V. Гуттурализация сонанта w	231—236
12. Шота Дзидзигури, Описательный анализ месхского диалекта грузинского языка	237—256
13. В. Н. Панчвидзе, Местоименные элементы 3-го лица единств. числа -ბჟ-ნე II - ოჟ-ჲ в удинском языке	257—270
14. Г. Рогава, Звонкий фарингальный спирант γ' в адигейских языках	271—278
15. П. Хубутиа, Частица ς в тушинском говоре груз. языка	279—280
16. Н. Бердзенишвили, Вазират в феодальной Грузии	281—302
17. Г. Читай, Мотив „древо жизни“ в лазском орнаменте	303—322
18. Г. Ниорадзе, Археологические раскопки в колхидской низменности	323—344
19. С. Джанашиа, Фасид	345—354
20. Арн. Чикобава, Проблема языка, как предмета лингвистики, в свете основных задач советского языковедения	355—410
21. П. Ингорюкв, Памятники грузинского письма античной эпохи	441—427

TABLE DES MATIÈRES

1. J. Abouladzé, Légendes mythologiques des Hellènes	1— 54
2. Arn. Tchikhobava, A propos du polypersonnalisme dans l'avare en rapport avec le problème de la construction ergative	55— 74
3. M. J. Maximova, Les cachets en verre polyèdres, trouvés sur le territoire de la Géorgie	75— 92
4. P. Ingorokva, Léonti Mrovéli, historien géorgien du VIII ^e siècle	93—152
5. A. Yatsenko-Khmélevsky et G. Kandélaki, Les restes végétaux trouvés dans le tombeau du pitiakhche Aspavrouk à Armazi	153—158
6. L. Mouskhélichvili, Les monuments historiques d'Oukangori	159—182
7. S. Zhghenti, A propos des consonnes labialisées dans les langues kharthvéliennes	183—192
8. G. Akhvlédiani, Renseignement historique sur Dvaléti et les dvalés	193—196
9. Kh. V. Lomthatidzé, La catégorie de l'unicité et les affixes qui la forment en abkhaze	197—208
10. A. Chanidzé, Catégorie verbale de la série	209—230
11. V. Thopouria, Observations phonétiques sur les langues kharthvéliennes. V.	231—236
12. Chotha Dzidzigouri, L'analyse descriptive du dialecte meskhe de la langue géorgienne	237—256
13. Vl. Phantchvidzé, Les éléments pronominaux de la 3 ^e -me personne du singulier -ne -tu en oudine	257—270
14. G. Rogava, La spirante pharyngale sonore dans les langues adyghées	271—278
15. P. Khouboutia, La particule -ç dans le parler touchine de la langue géorgienne	279—280
16. N. Berdzénichvili, Le vasirat en Géorgie féodale	2 ^e 1—302
17. G. Tchitaïa, Le motif „arbre de la vie“ dans l'ornement laze	303—322
18. G. Nioradzé, Fouilles archéologiques dans la basse contrée de Colchide	323—344
19. S. Djanachia, Phasis	345—354
20. Arn. Tchikhobava, Le problème de la langue, comme objet de linguistique, sous le jour des tâches fondamentales de la philologie soviétique	355—410
21. P. Ingorokva, Monuments de l'écriture géorgienne de l'époque antique	411—427

ილია აბულაძე

«ელინთა ზღაპრობანი»

საშუალო საუკუნეების მწერლობის საკმაოდ პოპულარული ნაწარმოებია, რომელსაც «ელინთა ზღაპრობანი» ეწოდება, წარმოადგენს კომენტარიებს, რომლებიც დაწერილია გრიგოლ ნაზიანზელის სიტყვების სათანადო ადგილების განსამარტავად. ამ ნაწარმოებში ახსნილ-განმარტებულია ის ადგილები, რომლებშიაც საუბარია ძველ ბერძნულ მითოლოგიაზე, ანდა ნახსენებია რაიმე მხრით რომელიმე მომენტი ამ მითოლოგიის საწყაროსი. ასეთი განმარტებანი კი იმით იყენენ გამოწვეულნი, რომ საშუალო საუკუნეების მკითხველთათვის ძველი ბერძნული (ე. ი. ელინური) იდეოლოგია, რომელსაც ახლა «წარმართულს» ეძახდნენ, გაუგებარი და უცხო იყო.

გრიგოლ ნაზიანზელი, ანუ ღვთისმეტყველი, როგორც ხშირად მას ეძახიან მისი ღრმა ფილოსოფიური მიდრეკილების გამო, მეტად ნაყოფიერი მოღვაწე იყო (330—390 წ.). მის კალამს მრავალი ნაწარმოები ეკუთვნის.

ძველი ქართული მწერლობა ნაზიანზელის მთავარ ნაშრომებს ადრევე სთარგმნის. ჯერ კიდევ მეთე საუკუნემდელ კრებულებში, ე. წ. «მრავალთავებშია» შეტანილი მისი რჩეული სიტყვები. მეთე საუკუნიდან კი ათონის ქართული სკოლის მიერ მას განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა. ექვთიმე ათონელმა გრიგოლის ბევრი ნაწარმოები გადმოიღო ქართულად. მაგრამ ყველაზე თვალსაჩინო ღვაწლი ამ მხრივ ეფერემ მცირეს მიუძღვის. ეფერემმა, როგორც მას სჩვეოდა, დედანი დიდის გულსმოდგინებითა და მეცნიერული ზედმიწევნითობით სთარგმნა ქართულად; სქოლიოებიც არ დააკლო, რომლებშიაც საკუთარი შენიშვნებიც არა მცირედი ჩაურთო.

ეფერემ მცირემ ქართველ მკითხველს არა თუ მარტო გრიგოლის შრომები გააცნო, არამედ მისი ზოგიერთი კომენტატორისაც. უკანასკნელთა რიცხვს ეკუთვნის ნონნეც (VI ს.). ნონნეს გრიგოლ ღვთისმეტყველის შემდეგ სიტყვათა კომენტარიები მიეწერება: 1. «ეპიტაფიად დიდისა ბასილისთს»; 2. «ნათლის-ღებისათს ანუ განცხადებისათს» («კულად იესუ ჩემი...»); 3. «ივლიანეს პირველისა განქიქებისა»; 4. «ივლიანეს მეორისა განქიქებისა» და 5. «კპრიანესთს». ნონნეს განმარტება დაურთავს ამ ნაწარმოებთა იმ ადგილებისათვის, რომლებშიაც ნაზიანზელს მოხსენებული აქვს სახელები ძველ ელინთა მითოლოგიიდან. ასეთი სახელები კი ზემოაღნიშნულ სიტყვებში ბლომდაა, კერძოდ «ივლიანეს პირველს განქიქებაში». ამ ადგილების ვრცლად მოცემული განმარტებები

საკმაო წარმოდგენას იძლევიან ძველი მითოლოგიის შესახებ. ელინიზმთან გაცნობას ის დიდად უწყობდა ხელს. ცხადია, ამიტომ, ის დიდი დამსახურება, რომელიც მათი გადმოლებით ეფერებ მცირემ გაუწვია ქართულ მწერლობას.

ნონნეს კომენტარიები, სხვათა შორის, სომხურადაც უთარგმნიათ ძველად, XII ს-ში; როგორც აკად. პ. მანანდიანი ფიქრობს, ის შეიძლება ნათარგმნი იყოს არა-ნეოპლატონიკოს დავით ფილოსოფოსის მიერ. ეს ძველი მოკლე წინასიტყვაობით 1903 წელს გამოსცა აკად. პ. მანანდიანი¹.

აღნიშნულია უკვე სათანადო ლიტერატურაში, რომ ნონნეს კომენტარიებს ჩვენში იცნობდა როგორც იოანე პეტრიწი², ისე შოთა რუსთველიც; უკანასკნელი ეფერების თარგმანი³. ამ კომენტარიებთან დაკავშირებით ჩვენი ლიტერატურის ისტორიის მკვლევრები (პროფ. კ. კეკელიძე, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი და პ. ინგოროყვა) აღნიშნავენ, რომ ნონნეს კომენტარიებიდან ქართულად ჩვენამდის შემონახულა გრიგოლ ნაზიანზელის მხოლოდ ზემოთმოყვანილი პირველი ორი სიტყვის „თარგმანება“ ეფერებ მცირის თარგმანით. ესენია: 1. „ზღაპრობანი დიდისა ბასილის ეპიტაფიასა შინა შემოლებულნი“ და 2. „ზღაპრობანი კუალად იესუმსინი“⁴.

ცნობა, რომ ქართულად კიდევ უნდა არსებულებო ეფერებ მცირის მიერ ნათარგმნი ნონნეს კომენტარი ნაზიანზელის სიტყვაზე, რომელიც უკანასკნელს „ივლიანეს განსაქიქებლად“ წარმოუთქვამს, მართა პ. ინგოროყვას მოვკობება. მას ეს ვითარება რომელიდაც ხელნაწერში შეუნიშნავს: „შენახულა მხოლოდ ზედწერილი... და მითითება ცალკე „თხრობათა“ შესახებ“-ო, აღნიშნავს თავის გამოკვლევაში პ. ინგოროყვა⁵.

ნონნეს კომენტარიების შემცველი უძველესი ქართული ხელნაწერი, რომელსაც ჩვენი მკვლევრები იცნობენ, საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა A ფონდს (№ 109) ეკუთვნის. ამ ფონდის ხელნაწერთა აღმწერლის თ. ეორდანიას დაკვირვებით ეს ხელნაწერი XII ს-ის ეკუთვნის⁶. ტექსტი აქ რამდენადმე დაზიანებულად არის შენახული, ამიტომ მის აღსადგენად ამავე ფონდის XVIII ს-ის ერთ სხვა ნუსხას (№ 16) მიჰმართავენ. „ზღაპრობათა“ შემცველი ქართული ხელნაწერების შესწავლის დროს პ. ინგოროყვას შემდეგი მოსაზრება აქვს გამოთქმული: „საქართველოში დაცულ ხელნაწერთაგან ყველაზე ძველი პირია ხელნაწერი „საქართველოს მუზეუმისა A—109“-ო⁷. იგი იქვე დასძენს,

¹ (Nonnos), Die Schollen zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, herausgegeben von Agop Manandian, Marburg (Hessen), 1903. ნ. მისივე: *ილია აბუღაძის წიგნი ლეონტი მცხეთელის ძეგლებზე*, *ქართული მწერლობის ისტორია*, 1904 წ., 650—657.

² იოანე პეტრიწის შრომები, ტომი I, გამოც. ს. ყაუხჩიშვილისა, 1940 წ.; გამოკვლევა მისივე, გვ. XXXIX—XLVIII.

³ პავლე ინგოროყვა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა (რუსთაველის კრებული), გვ. 48—51.

⁴ პროფ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 281, ტფ. 1923.

⁵ პ. ინგოროყვა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა, გვ. 50 (შენიშვნითურთ).

⁶ Ф. Жордания, Описание рукописей Церк. Музея, книга I, гв. 123.

⁷ მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ხსენებული ხელნაწერის ის ფურცლები, რომლებიც „ზღაპრობებს“ შეიცავენ, ორი ერთნაირი ზომის სხვადასხვა ხელნაწერებიდან არიან აღებული და

რომ ტექსტები (ალბათ, ამ უძველესზე დაყრდნობით) „დამზადებული მაქვს გამოსაცემადო“¹.

საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა კოლექციებზე მუშაობისას A ფონდის ხელნაწერთა შორის ჩვენ წავაწყდით ერთ ფრიად საგულისხმო ხელნაწერს (№ 1490), რომელიც უმთავრესად გრიგოლ ნაზიანზელის შრომათა ძველ ქართულ თარგმანს (ეფრემ მცირისას) შეიცავს. ხელნაწერის ბოლოს წარმოდგენილია ნონნეს კომენტარიებიც, თარგმნილი ეფრემ მცირის მიერ. ეს ხელნაწერი, რომელიც ნუსხა-ხეცურით არის შესრულებული, საგულისხმოა ორი მხრით: 1. ხელისა და ორთოგრაფიის მხრით ის აღრინდელად მიჩნეულს (№ 109) არ ჩამოუვარდება; 2. იქ მოთავსებულია არა მარტო დღემდის ცნობილი «ელინთა ზღაპრობანი» — „ბასილის ეპიტაფიასა შინა შემოღებულნი“ და „ზღაპრობანი კჳალად იესუჲსნი“², არამედ ისიც, რომელიც დღემდის სხვაგან არსად ჩანდა, მაგრამ, როგორც პ. ინგოროყვა შენიშნავს, უნდა არსებულებოდა, სახელდობრ მის მიერ წოდებული: „ივლიანეს განქიქებასა შინა ვრცელად წარმოთქმული ელინთა მეზღაპრობა“. მის შემცველ ხელნაწერში კი ეს სტატია, რომელიც რიგით უკანასკნელ ადგილზეა, ასე იწოდება: „ივლიანეს პირველისა განქიქებისა ზღაპრობანი“. როგორც ამ სათაურიდან ჩანს, აქ კომენტარია (ნონნესი) გრიგოლ ნაზიანზელის მიერ ივლიანეს შესახებ თქმულ მარტო პირველ სიტყვას ეხება. ნონნეს მიიწერება გ. ნაზიანზელის ივლიანესადმი მიმართული მეორე სიტყვის კომენტარიც, რომელიც დაცულია ბერძნულად და სომხურად, მაგრამ იგი ჯერ-ჯერობით ქართულად არა ჩანს. მისი თარგმანი რომ ქართულადაც არსებულა, ამაზე მოღწეული ტექსტების სხვადასხვა ადგილები მიგვიჩვენებენ.

„ზღაპრობათა“ ეს ახლად მოპოებული ნაწილი პირველ ორთან მიმართებით უფრო დიდია და ვრცელი. გამოძახილიც მისი სხვებთან ერთად ქართულ ორიგინალურ მწერლობაში დიდი ჩანს. ასე მაგ., პროფ. კ. კეკელიძის მიერ აღნიშნული ის ადგილები „ისტორიათა და აზმათა“, რომელთა მიხედვით ჩვენი შეკვლევარი ამტკიცებს, რომ ამ ისტორიის ავტორს სათანადო ცოდნა ჰქონია ბერძნული მითოლოგიისა, სახელდობრ ამბებისა „პელოპისა და ჰიპოლიპის“ და „პლუტონ-პერსეფონას“ შესახებო, ყველაა წარმოდგენილი „ელინთა ზღაპ-

ერთმანეთს გადაბმული ისე, რომ პირველი ხელნაწერის ბოლო გვერდის ტექსტი მეორე ხელნაწერის დასაწყის გვერდზედაც გვხვდება. ამასთან მელნის გადასვლის გამო ტექსტის ერთი ნაწილი შემდეგში გაუცხოველებიათ; გაცხოველების გამო ძველი ტექსტი ბევრგან შებლაღუღია.

¹ პ. ინგოროყვა, რუსთ. ეპოქის სალიტ. მემკვიდრეობა, გვ. 51, შენიშვნა 1.

² „ზღაპრობანი კჳალად იესუჲსნი“ ამ ხელნაწერში მეტად მოკლეა. ეს იმიტომ, რომ მისთვის პირველი ადგილი მიუკუთვნებია აქ კრებულის შედგენელს და ის „თბრობანი“, რომელიც მომდევნო სხვა „ზღაპრობაშია“ ყოფილა შესული, აღარ აუწერია, არამედ ოდენ მათზე მითითებით დაკმაყოფილებულა, ზოგიერთიც შეუმოკლებია და, აპრიად, თავისებური რედაქცია მოუცია. კომენტარიის თვითთულ განმარტებას „თბრობა“ ეწოდება. ამ ხელნაწერში ისინი გამოუყოფლად მისდგენენ ერთიმეორეს, ოღონდ თვითთელი მათგანის დასაწყისი ასოს გამოარჩევითაა წარმოდგენილი მთავრულად. აშინაზე ალაგ-ალაგ მათი სათვალავიც ჩანს. ეს სათვალავი ჩვენ ტექსტს ყველგან ანუღდგინეთ.

რობათა“ როგორც წინათ ცნობილი ტექსტების, ისე ახლად მიკვლეულების სათანადო თხრობებში¹ (ნ. 2,1 და 1,3=3,65).

ასევე, პ. ინგოროყვას მიერ შემჩნეული „ელინთა მეზლაპრობის“ ერთი თხრობის გავლენა (სადაც საუბარია ორფეოსის მუსიკელობაზე) „ვეფხისტყაოსნის“ ცნობილ ადგილზე,

„რა ესმოდის მღერა ყმისა, სმენად მვეცნი მოვიდიან,
მისვე ვმისა სიტკბოსაგან წყლით ქვანიცა გამოსხდიან“

გამოწვეული უნდა ყოფილიყო არა „მეორე ტექსტის ოცდამესამე თხრობით“², არამედ უფრო ამ ახლად მოპოებული, თუ შეიძლება ითქვას, „მესამე ტექსტით“, რომელიც წარმოადგენს „ივლიანეს პირველისა განქიქებისა ზღაპრობათა“. ზღაპრობათა ამ ახალი ტექსტით ეს ადგილი ასე იკითხება:

„ორფევს იყო ნათესავით თრაკი, მუსიკელი ველოვნებით. ესოდენ ტკბილად მომღერალი, ვიდრემდის ველოვნებითა გრძნებისაგანა უსულოთა ნივთთა—ქვასა და ძელსა, ხეთა და ნერგთა, ვითარცა სულიერთა ავლინებდა. შემდგომად მისა, ვიდრემდის მდინარენიცა მისდევდიან მას“ (3, 79).

ცხადია, შეხვედრა აქ უფრო მეტია, ვიდრე „ზღაპრობათა მეორე ტექსტის ოცდამესამე თხრობისა“:

ესე ორფეოს მუსიკელი ველოვნებით, ესოდენ ტკბილად მომღერალი, ვიდრემდის უსულოთა მიიზიდვიდა მიდევნებად მისა“ (ნ. 1, 17).

პ. ინგოროყვას დაკვირვებით, „ზღაპრობათა“ ქართული ტექსტების გავლენის კვალი მოიპოვება „შავთელის პოემაში, ჩახრუხაისძის ოდებში და ისტორიათა და აზმათა წიგნში. ასეთი დასკვნის მიღება თუ გრიგოლ ნაზიანზელის ორი სიტყვის დღემდის ცნობილი ნონსენსული კომენტარიების ქართული თარგმანით შეიძლებოდა, ახლა მით უფრო, როცა ხელთა გვაქვს კიდევ ერთი სიტყვის კომენტარის ეფრემ მცირისავე თარგმანის ტექსტი, რომელიც მოცულობით პირველ ორთან მიმართებით უფრო ვრცელია, გავლენის კვალი, ცხადია, უფრო მკვეთრად შესამჩნეველი იქნება ხსენებულ ქართულ ორიგინალურ ქმნილებებში. „ზღაპრობათა“ გავლენის კვალი არა მარტო მათში, არამედ დავით აღმაშენებლის ისტორიაშიც კი შეიძლება შევნიშნოთ. ყველგან, ალბათ, ეს გავლენა ეფრემის თარგმანით არ უნდა იყოს გამოწვეული, ნონსენს ტექსტის გაცნობა XI—XIII ს-ების ქართველ ავტორს ორიგინალშიც შეეძლო, მაგრამ რაგვარადაც უნდა აიხსნას ეს გავლენა, ერთი რამ მაინც უდავოა: ხსენებულ თხზულებათა ზოგიერთი ადგილი, სადაც ელინურ ამბებზეა საუბარი, ანდა მითითებაა მათზე, ყველა გასაკებნი ხდება მხოლოდ მაშინ, თუ „ზღაპრობათა“ სათანადო ადგილებს გავუწევთ ანგარიშს. მივპყვეთ რიგზე:

¹ პროფ. კ. ქეკელიძე, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ როგორც ლიტერატურული წყარო („რუსთაველის კრებული“), გვ. 153. „ზღაპრობათა“ ტექსტებით „პელაოპი“—„პელაოპი-პელაოპი-სა“ და „პელაოპი-პელაოფის-ის“ სახით გვხვდება; „ენომაოს“ კი—„ენომაოსის“ სახით, ხოლო „პიპოლადი“—„იპოლადი-ისით“.

² პ. ინგოროყვა, რუსთ. ეპოქის სალიტ. შემკვიდრება, გვ. 51. პ. ინგოროყვას მიერ აღნიშნული „მეორე ტექსტის ოცდამესამე თხრობა“ ჩვენით 1, 17 უდრის.

ა. „ზღაპრობანი“ და შავთელი.

1. „აქვს მას ტრიონი სანატრიონი
საწმისისაგან სამოსად გარედ“ (შავთ. 21, 2)¹.

«[ანტისთენო თუ ზინონ]... განძნებებასა სამე ზამთრისასა და დამთხუევასა [ნ]ა[ვ]ისა დანთქმისასა] მადლობით თავსმდებელი იქმნა სიგლახაკითა... შემთხუე-
ულისა, და ესრეთ თქუა: „ვამა, გ ბედო, მადლს აღგვიარებ, რომელმან ჩემთა
დიდთა სიმდიდრეთაგან... ხოლო დამიშთინე ტრიბონი“.

ტრიონი უწოდიან შესამოსელსა ბალნიასასა საფილოსოფოდ გან-
წესებულსა» («ზღაპრობანი» 3, 29).

შავთელთან მოხსენებული ტრიონი რომ ჩვეულებრივი სამოსი არაა,
არამედ ფილოსოფოსთათვის ნიშანდობლივი, ამას ნათელყოფს „ზღაპრობაში“
მოხსენებული „ტრიბონ-ის“ განსამარტავად დართული გლოსა. მაშასადამე, „ტრი-
ონი“ იგივე „ტრიბონია“ ოლონდ ახალი ბერძნულის მიხედვით გამოთქმული
(β=ვ): τριβων (ტრივონ, აქედან შემდეგ ტრიონ: ვ დაიკარგა ო-ს წინ),
რაც გარეთ ჩასაცმელს, მოსასხამს, ნიშნავს. მას იცვამდნენ ლატაკები, ხოლო
შემდეგში ბერძენი ფილოსოფოსები, საგანგებოდ—კინიკები².

2. „სიბრძნის უფსკრული, ენა-რიტორი,
მსგაეს ხარ მთისა მის ეტონეოსა (შავთ. 59, 4).

„...ხოლო თქუმულ არს [ეტნეოვსა] ცეცხლისა ამისთვის, ვითარმედ—აღმო-
ეცენების საბერველთაგან ეფესტოვსთა მთასა რომელსამე ზედა, რომელსა
ეტნი უწოდიან, და მიერ ველად შთაიზიდვის წყლებრ დენით“ («ზღაპრ.» 3, 1).

ამ მათიდან „აღმომცენარე ცეცხლზე“, როგორც არაჩვეულებრივ მოვლენა-
ზე, საუბარია აგრეთვე „ზღაპრობათა“ სხვა თხრობებშიაც (3, 23, 46). შავთელი
რომ ეტონეოს მთას აღარებს თავისი ხოტბის გმირის რიტორობას, ალბათ, ამ
მთიდან ნიადაგ „აღმომცენარე და წყლებრ დენით“ მიმავალი ცეცხლი აქვს
მხედველობაში.

3. „პირველ წერანი და აწერანი
პალამიდისგან მოპოვნებულ არს.
სიტყვის-მგებლობა, ძნელ საგებლობა
ზინონისაგან შემოღებულ არს.
ტილისმ-მოგობა, არ ცულ მბორგობა
აპოლონისგან დამტკიცებულ არს.
- მასთან ასკლიპოს ველარ მუსიკოს,
თუთ ქებად შენდა განლიგებულ არს“ (შავთ. 102).

¹ აღვლივები შავთელისა და ჩაბრუხადის თხზულებებიდან ნ. მარის გამოცემების
მიხედვით მოგვყავს (TP. კმ. IV, ПБ, 1902 წ.).

² ეს მოვლენა პროფ. ა. შანიძემ ამიხსნა, რისთვისაც მადლობას ვსწირავ.

³ М. К. Х. Х., Лекции на аристотелевском философии, VI, გვ. 990.

„პალამიდოს ევეჯიოელი იყო ნათესაებითა... ამან მოიპოვა რიცხვ და სხუანი მრავალნი ღონენი...“ („ზღაპრ.“ 3, 60) ¹.

ზინონის სიტყვისმგებლობა, აპოლონის ტილისმ-მოგობა სხვადასხვა-თხრობაშია აღბეჭდილი, ხოლო ასკლიპოსზე ჩვენამდის მოუღწეველ „ზღაპრობებში იელიანეს მეორისა განქიქებისა-ში“ არის საუბარი, მაგრამ როგორც ბრძენსა და მკურნალ-ხელოვანზე.

როგორც აღნიშნული შემთხვევებიდან ჩანს, შავთელი ბერძნულ მითოლოგიას იცნობს. ნაწილობრივ ეს ცნობა „ზღაპრობათა“ მეოხებით უნდა იყოს მიღწეული.

ბ. „ზღაპრობანი“ და ჩახრუხაძე. აქაც ბერძნულ მითოლოგიურ არსებათა სახელები, რომლებზედაც საუბარია „ზღაპრობან-ში“, აქა-იქ გვხვდება. ახლობელი გამოძახილის ნიმუშად შემდეგი ადგილის დასახელება შეიძლება:

„ვერა დამატონ სოკრატ და პლატონ,
გრძნობდეს სამნივე ევრემის წუებად.
აპეტოსესგან მოპოვნებულ არს
ქუეყანის ზომა ქალდეველებად,
ვარსკვლავთ აღრიცხვა ზოროასტროსგან,
ვერცა მათ კელყვეს შენდა დარებად.
არისტოტელმან მეძიებელმან
თავი თვით მისცა საძიებელად“ (ჩახრუხ. XI, 21-24).

სოკრატ და პლატონ ძველადვე საყოველთაოდ ცნობილი პირები იყვნენ. მაგრამ აპეტოსეს, ზოროასტროსა და არისტოტელეს შესახებ ნათქვამი მომენტები კი შეიძლება მხოლოდ ჩვენი კომენტარით გამხდარიყო ცნობილი.

„ითქუმის უკუე, ვითარმედ პირველად ქალდეველთა მიერ მოპოვნებულ იქმნა ვარსკვლავთ-მრიცხულობა და ქუეყანის მზომელობაჲ. ვარსკვლავთ-მრიცხულობაჲ უკუე ზოროასტროსგან, ხოლო ქუეყანის მზომელობაჲ ა[კ]ლი[ტ]სგან“². ახლა არისტოტელეს მეძიებლობა-საძიებლობაზე:

„არისტოტელე ფილოსოფოსი მოწაფე იყო პლატონისი. ესოდენ მიღვენებული ბუნებათა-მეტყუელებასა, ვიდრემდის არა რაჲსა არსთავანისა ენება დატევებაჲ თუნიერ ცნობისა... გულს იდგინა ევრიპოქსაჲსა მოქცეეთა პოვნად და მიწთომად ბუნებათა-მეტყუელებასა მათსა. ამისთჳს მივიდა ზღჳს კიდედ და დაჯდა ადგილსა მას ევრიპოქს სახელდებულსა, სადა იგი დღესა შვდგზის მიიქცივის. ზღუაჲ და კუალად შვდგზის განქმების. ხოლო ამისსა ძალსა ვერ უძლო გამოთქუმად არისტოტელე, თუ ვითარ იქმნებოდა. ამისთჳს შთააგდო თავი თჳსი ზღუასა და თქუა: „ვინაფთვან არისტოტელეს არა აქუს საძიებელი, აქუნდინ“

¹ პროფ. კ. კეკელიძე თავის ლიტ. ისტ-რიის I წიგნში (ნ. გვ. 342) ხსენებულ ტრაპში თვითონ გრივად ღვთისმეტყველის სიტყვების („ელიანეს მიმართ“) გაჯღენას მიიჩნევდა, ხოლო შემდეგ (ნ. ტფ. სახ. უნივ. შრომები I, გვ. 120) გიორგი ამარტოლის ბრონჯრაფის ქართ. თარგმანის გავლენა სცნო შესაძლებლად.

² უკანასკნელი სიტყვა კარგად არ იკითხება; აპეტოსესთან კავშირი კი მას უეჭველად აქვს.

საძიებელსა მეძიებელი», ესე იგი არს, ვითარმედ საძიებელ ჩემდა იყო პოვნაჲ, თუ ვითარ იქმნებთან მოქცევენი ევრიბიოზისანი, და ვინათგან არა მაქუს მე საძიებელი, ვაქუნდე მე საძიებელსა» («ზღაპრ.» 3, 34).

ზემოაღწერილი აღნიშნული გარემოება უდაოდ მოწმობს ჩვენი ძველის გავლენას ჩახრუხადის ხოტბებზე. სიტყვიერი შეხვედრები აქაც საკმაოდ თვალსაჩინოა.

გ. «ზღაპრობანი» და «ისტორიანი და აზმანი». «ისტორიათა და აზმათა» ის ადგილი (მარიამ დედოფლისეული «ქართლის ცხოვრების» ნუსხით), სადაც ბერძნული მითოლოგიის გავლენის კვალი ჩანს, პროფ. კ. კეკელიძეს უკვე შესწორებული აქვს და ამასთან ისიც აქვს აღნიშნული, თუ მითოლოგიის რა მომენტებს გულისხმობს ისტორიკოსი, როცა ხსენებულ ადგილს ამ მითოლოგიის ზოგიერთ გმირს ასახელებს. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ «ისტორიათა და აზმანში» დასახელებული ამ გმირებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები ყველა წარმოდგენილი «ელინთა ზღაპრობანის» ტექსტების სათანადო თხრობებშია¹. აქ მათ ამოწერას აღარ გამოვუდგებთ, ადგილები მითითებულია და მკითხველს ადვილად შეუძლია ისინი მოძებნოს.

დ. «ზღაპრობანი» და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. 1. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი დავით მეფეს უბადლო მონადირედ სახაეს:

«ვინ იხილა ესოდენ განმარჯუებული ნადირობასა შინა [როგორც დავითო]....; ითქუმის აქილევე კენტავროსაგან განსწავლულად მოისრობისა ელენთა შორის..., გარნა კეშმარიტად ვერცა ერთი ამათგანი შეუსწორებდა ამას («ქართ. ცხ-ბა», ზ. კიკინაძის გამოც., გვ. 369).

აქილევსის მოისრობაში განსწავლის შესახებ შემდეგია თქმული «ზღაპრობაში»:

«იშეა რაჲ აქილევს თეტიდოზგან, მიეცა იგი ჰირონს, რაჲთა იუჟმიოს იგი ერთბამად მზრდელადცა და მასწავლელად მოისრობისა. ხოლო ესე ჰირონ იყო ცხენ-ვაციი... მოიყვანა უკუე ჰირონმან აქილევს და დასუა იგი უკუნაჲ კერძო ცხენისა სახესა მას... და ესრეთ გამოსკდიდა და ასწავებდა მოისრობასა და ზრდიდა მას სძითა და პურითა, არამედ ტჯნითა ირემთა და სხუთა ცხოველთაჲთა, ვინაჲცა აპილლევ სახელ ედუა, რომელ არს უსაზრდლოჲ... (ზღაპრ.» 2, 4).

2. ერთგან კიდევ ისტორიკოსი დავითს სათნოებათაგან აღსაესედ წარმოგვიდგენს. ის ამბობს:

«...სრულ იქმნა იგი ყოველსა შინა, ესრეთ რა აღსაესე იყო ნავი უფასოთაგან ტჯრითთა სათნოებისაჲთა, და არღარა შემძლებელ წარვლად (სწერია: წარსლვად) ლადირთა...» («ქართ. ცხ-ბა», გვ. 379).

ლადირი, სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, არის «ქედი გორაკთა წარზიდული». მაგრამ მარტო ამაზე დაყრდნობით ისტორიკოსის სიტყვები

¹ ნ. ზემოთ გვ. 3-4

გასაგები ვერ ხდება. ხოლო თუ მივმავრთავთ „ზღაპრობათ“, მაშინ ნათელი შეიქნება ტექსტი:

„ლადირნი ადგილი არს კერძოთა დასაველისათა, და ადგილი იგი დასასრული არს ზღუსაჲ, და რეცა ხერთუსი რაჲმე ჩუენდა მომართისა ამის ზღუსაგან ატლანტიკოჲსა ზღუად. ვინაჲცა თქუმულ არს, ვითარმედ არლარა თანა წარივლებიან ნავეებითა ლადირნი, რაჲთამცა შევიდა ვინ ამიერ ჩუენ კერძოთ ზღუთ ზღუასა მას ატლანტიკოჲსასა...“ („ზღაპრ.“ 2, 16).

ვ. „ზღაპრობანი“ და იოანე პეტრიწი. იოანე პეტრიწი, როგორც ეს უკვე დადგენილი აქვს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს მის მიერ გამოცემული „იოანე პეტრიწის შრომების“ I წიგნისათვის დართულს გამოკვლევაში, იცნობს „ელინთა ზღაპრობებს“, რომლებიც ნონნეს მიეწერება. „ზღაპრობათა სათანადო „თხრობები“, რომლებსაც დამოკიდებულება აქვთ პეტრიწის ნაშრომთან, მოჰყავს მას ქართული და ბერძნული ვარიანტებიდან. ნონნეს განმარტებათა ქართული თარგმანის იმ თავებს, რომლებიც დღემდის მიკვლეულ „ზღაპრობათა“ ხელნაწერებით იყვნენ ცნობილი, გამოკვლევის ავტორი უდარებს ნონნეს ბერძნულ ტექსტს, აღნიშნავს, რომ ისინი ხშირად არ ჰხვდებიან ერთმანეთს და პეტრიწის სათანადო ადგილებთან მიმართებით იმ დასკვნისაკენ მივყავართ, რომ პეტრიწი ნონნეს უფრო ორიგინალში უნდა იცნობდეს, ვიდრე მისი ქართული თარგმანით, რომელიც ეფრემ მციერეს ეკუთვნისო.

მართლაც ეფრემ მციერის თარგმანის სათანადო ადგილები და მათი შესაბამისი ბერძნული ტექსტები, რომლებიც პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს მოჰყავს თავის ნაკვლევაში, ურთიერთს არც სიტყვა-სიტყვითა და, ზოგჯერ, არც მოცულობით ჰხვდებიან. ასეთივე მიმართება ეფრემ მციერის ახლად მიკვლეულ ქართულ ტექსტთანაც (შდრ. „ზღაპრ.“ 3, 50) იმ ადგილისა (პატრიკული ქიმერის შესახებ¹), რომელიც პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს „ივლიანეს პირველისა განქიქების“ კომენტარიის ბერძნული ვარიანტიდან მოჰყავს. აქედანაც აშკარად ირკვევა, ის, რომ ეფრემ მციერეს ხელთ ჰქონია ნონნეს რამდენადმე თავისებური ბერძნული ტექსტი. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ისიც, რომ, როცა ბერძნულისა და ქართული ვარიანტების ხსენებულ სათანადო ტექსტებს ვუდარებთ ნონნეს კომენტარიების ძველი სომხური თარგმანის შესაფერის ადგილებს, ირკვევა, რომ სომხურს უფრო ახლო დამოკიდებულება ატყვია იმ ბერძნულ ვარიანტთან, რომელიც ცნობილია (PG, 36).

როგორც ვხედავთ, „ელინურ ზღაპრობათ“ (ბერძნული დედნით თუ ქართული თარგმანის მიხედვით) საკმაო გამოძახილი უპოვია ძველ ქართულ ლიტერატურაში. ქართ. ლიტერატურის ძეგლებში, რომლებიც XI—XIII ს-ებში აღმოცენდნენ, ხშირად ვხვდებით ისეთ ადგილებს, რომლებიც ძველი ბერძნული აზროვნების სამყაროდან მომდინარეობენ. ზოგჯერ არ ვიცით, თუ საიდან და რა გზით აქვთ მიღებული ამ ხანის ავტორებს ეს ცნობები. ამ ნაწერებში გვხვდება აგრეთვე მრავალი ბერძნული საკუთარი სახელი ამათუიმ მომენტთან დაკავშირებით. ასეთი

¹ იოანე პეტრიწის შრომები, I, გვ. XL.

მოვლენები, ცხადია, მარტო ზეპირი გადმოცემის ნაყოფი არ უნდა იყოს. ისინი უფრო ლიტერატურული გზით უნდა იყვნენ შემოსული ჩვენში და იმდენად გავრცელებული, რომ ხსენებული ხანის ავტორს გაეკრთაჲ კი რომ დაესახელებინა ესა თუ ის პირი, ანდა მოეგონებინა ესა თუ ის ეპიზოდი, გაუგებარი არ დარჩებოდა მაშინდელი მკითხველი წრისათვის. ლიტერატურული ფაქტების ჯგროვნად გაგებისათვის საჭიროა, ვემოთ ის ლიტერატურული წყაროები, რომელთაც ძველი დროის მკითხველი იცნობდა. ჯერ კიდევ ადრე წერდა აკად. ნ. მარტი: «есть надежда, что мало по малу будут извлечены из рукописей и опубликованы те памятники, которыми зачитывались наши писатели»¹. ახლა უკვე მიკვლეულია ერთი ასეთი ძეგლი, რომელსაც უძველესი ხელნაწერი ნუსხების მიხედვით ქვემოთ ვაქვეყნებთ.

სხვა მხარეებთან ერთად ჩვენი ტექსტების ლექსიკაც მეტად საგულისხმოა. ავიღოთ თუნდაც ომიროსისა და მისი შემოქმედების დახასიათება. ომიროსი თბრობებში „სიტყუს მოქმედად“ (3, 37), ხოლო მისი ნალვაწი „სიტყუს მოქმედებად“ (3, 81) არის წოდებული. „სიტყუს მოქმედი“ პოეტის ძველი წოდებაა, ხოლო „სიტყუს მოქმედება“ — პოეზიისა². „სიტყუს მოქმედების“ გარდა ომიროსის შემოქმედება თბრობებში ზოგან (3, 84, 86) წოდებულია „სიტყუს მკერვალობადაც“. ეს კი შესაბამისი ჩანს ბერძნული *παρρησια*-სი, რომელიც წარმომდგარია შემდეგი სიტყვებისაგან: *παρ* (=ვეკრავ) და *ρη* (=სიმღერა, გალობა, ქება). ასევეა სათანადო სიტყვა ნაწარმოები სომხურშიაც — *հագնսբոյւթխն* (*հაგნს* — კერვა და *բոյ* — სიმღერა, გალობა, ქება)³.

გამოცემისათვის უნდა შევნიშნოთ შემდეგი: მესამე ტექსტისათვის მხოლოდ ერთი ხელნაწერი (№ 1490-A) მოგვეპოება; მეორისათვის, ხსენებულს გარდა — კიდევ ორი, მაგრამ ჩვენ ამათგან უძველესით ესარგებლობთ (№ 109-A) პირველთან ერთად, ხოლო პირველი ტექსტისათვის № 1490-A მოკლე ვარიანტს წარმოადგენს, დანარჩენი ორი (№ 109-A და № 16-A) — ვრცელს. ტექსტი ხელნაწერებში ბევრგან დაზიანებულია; ის სიტყვები, მარცვლები თუ ასოები, რომელთა ამოკითხვა ასე თუ ისე მოვახერხეთ გადაღულ ადგილებში, ყველა კვადრატულ ფრჩხილებში შევიტანეთ, ხოლო რაც ვერ ამოვიკითხეთ, ის საგანგებოდ აღვნიშნეთ, — ხარვეზი გაუვლეთ. ხარვეზის აღსანიშნავად ხაზები იმდენი დაუესხით, რამდენი ასოც ივარაუდება დაახლოვებით.

როგორც მკითხველი შენიშნავს, ერთი და იგივე საკუთარი სახელი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ფორმითაა მოცემული. ჩვენ ეს ნაირნაირობა დავტოვეთ, რადგანაც ამ გამოცემას ისე ვუტკეპრით, როგორც წინასწარს. იმედი გვაქვს, რომ შემდეგში სხვა ხელნაწერებიც აღმოჩნდება, რომლებიც ბერძნულ დედანთან და სხვა ვერსიებთან შედარებით ამ მხრივაც ბევრ რამეს გააჩვენებს.

¹ Н. Марр. ТР, IV, кн. ПБ, 1902 г. стр VI.

² სომხურში დღესაც კი „პოეტის“ აღსანიშნავი სიტყვა ასევეა შედგენილი: *բան-ս-ուսնիք*, ხოლო ძველად ამ სიტყვის გვერდით *բհբբო*-იც (ქერდოლი-იც) იხმარებოდა.

³ ახლა ცხადი ხდება, რომ „ბალავარიანში“ ნახმარი „სიტყუს-მკერავი“ რაფსოღს ინიშნავს და არა „სიტყვით მკურნალს“, როგორც კაცს შეეძლო ეფიქრა.

ზღაპრობანი, რომელნი საწარმართათა წიგნთაგან.
მოუკსენებიან წიგნთა შინა თჳსთა წმიდასა და
დიდსა ღმრთისმეტყუელსა კრიკოლის

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი

- A=№ 1490—A ფონდი საქ. მუზეუმის ხელნაწერებისა (ფ. 165v 183v.).
B=№ 109—A " " " " (გვ. 89—98).
C=№ 16—A " " " " (ფ. 332r--338v).

ზღაპრობანი კჷალად ინსუჲსნი

1. იტყჷან ღმრთისმეტყუელნი წარმართთანი, ვითარმედ კრონოს კმარი იყო რეჲსი და რომელიცა შვის მისგან, მყის შთანთქის იგი, ვინადცა უშვილოდ ეგო რეჲს. ხოლო რაჲმს შვა დ ი ა, შეეშინა, ნუ უკუე¹ შთანთქმით წარწყმდეს იგიცა². ამისთჷს ლოდი წარგრაგნილი მისცა³, ვითარცა ჩჩული, ხოლო მისგან შობილი იგი დია დამალა კრიტეს, რამეთუ გარე მოადგინნა მას კორივანტი⁴ და კურიტი, რომელ იგი იუენეს ეშმაკნი, რაჲთა როკვიდენ როკეასა აღჭურვილ[თასა], რომელ პირაჲიდ⁵ უწოდიან, რაჲთა⁶ საჭურველთა მათგან და როკვისა და ტყუელვათა⁷ იქმნებოდი(ს) ზგერაჲ დამფარველი ჳმ(ის)ა ჩჩულისა მტირალისა⁸ რაჲთა ვერ აგრძნას კრონოს სადა ყოფაჲ მისი და შთანთქჷს იგიცა. ამისთჷს მოძღუარი მამად შვილის მოძღულედ იტყჷს კრონოს(ს), ხოლო შეილად მტირალად დიოსს, [რო]მელსა უწოდიან ზეეს. აწ კრიტელთა მძლავრად⁹ იტყჷს, დაღათუ წარმართთა არა სთნავსო, ესე იგი არს, რამეთუ არა სთნავს ფილასოფოსთა¹⁰ მათთა, რაჲთამცა კაც გინა მსაჯულ უწოდდეს დიოსს, რომელსა იგინი ღმრთად იტყჷან, შობილად ღმერთთა კრონოსს და რეჲსგან¹¹ და ვითარცა ღმერთსა ამსახურებენ ყოველთა მიმდგომთა მათთა, რომელი იგი მძლავრ არს და არა ღმერთ.

2. ფ რ ჳ გ ე ლ ნ ი ჰმსახურებდეს რეჲს, კრონოსსა უკუე¹² ცოლსა, ხოლო სხუათა ღმერთთა დედასა, რომელი იგი მიდგომილ რაჲ¹³ იყო, კორჷვანდთა (შიერ) [განიკრა] მახლითა სიმრავლისაებრ¹⁴ სიძვათა მისთაჲსა, რომელსა, რაჲმს უზორვიდენ ფრჷგველნი, მვართა და წელთა თჷსთა მახლითა იჭრიან, ხოლო სხუანი იმღერიან და განსცხრებიან ნესტუეებითა¹⁵ და ქნარებითა, რაჲთა ჳმათა მათთა გემოენად და უტკივარად თავს ისხნენ წყლულეზანი, და უფროჲსად განმწნობილ¹⁶ იქმნენ. და დაკრათა მიმართ ამას ნესტუეებითა¹⁷ პატეი-სცემენ ტრფიალსა მისსა ატტის. და¹⁸ შემდგომად წყლულეზათა მათ არაწმიდებით ჳელჷყოფენ აღრეჲვად დედათა. ხოლო წარმართთაგანი ვინმე უგუნურნი ძუელსა¹⁹ მას ჩუეღულებასა²⁰ აწცა იპყრობენ ადგილთა შინა მთისა კარიკასათა²¹ და ასოთა თჷსთა მახლითა დაიჭრიან²². ესრეთ სიბორგილედ²³ უწოდს მოძღუარი რეჲსთჷს

¹ ნუ უკუე BC; +იგიცა C. ² იგიცა abs. C. ³ +კრონოს C. ⁴ კორივანტი C. ⁵ პირაჲიდ C. ⁶ რაჲთა abs. C. ⁷ ტყუელვათა C. ⁸ მტირალისსა A. ⁹ მძლავრად B. ¹⁰ ფილოსოფოსთა C. ¹¹ კრონოს და რეჲსგან B. ¹² უკუე BC. ¹³ რომელი B. ¹⁴ სიმრავლისათჷს C. ¹⁵ ნესტუეებითა B. ¹⁶ განწნობილ B. ¹⁷ და abs. C. ¹⁸ ძუელსა BC. ¹⁹ ჩუეღულებასა BC. ²⁰ კარიკასათა B. ²¹ იჭრიან C. ²² სიბორგილედ C.

მახვლითა დაქრასა და სიბორგილესა¹ მას ზორვათა შინა მისთა აღრევითა² დედათაჲთა. ხოლო «აღსრულება» სახელ სდებს ზორვასა მისსა სიტყუთა საწარმათოჲთა, რამეთუ წარმართნი ზორვასა «სრულქება» და «აღსრულება» უწოდინა³, ვითარ თუმცა საიდუმლოთა მიმღებელ და განწყოფელ იქმნებოდენ⁴. ამისთვის აღასრულებდენ, თქუა, მესაიდუმლოებისათვის, რომელ არს საიდუმლოთგანყოფილობა, ხოლო შესისრულებოდინ საიდუმლოთ მიმღებლობისათვის*.

3. დიმიტრისთვის ზღაპრობენ, ვითარმედ ასული იგი მისი პერსეფონი, რომელსა აწ ქალად უწოდეს, წარტაცებულ იქმნა პლუტონისგან, რომლისათვის შეტომილი დიმიტრი⁵ ატიტიკელთა სოფლად მიიწია და დაივანა სოფელსა რასმე ელევსიდ წოდებულსა⁶. და მუნ ეუწყა ტრი[ი]პტოლემოზს და კელეოზსგან, ვითარმედ პლუტონ⁷ ეტრფიალა პერსეფონის და წარტაცებით ჰყავს იგი ტუადას⁸ შინა. ამის ქველის-მოქმედებისათვის მისცა მათ დიმიტრი⁹ თესლნი ქრთილისა და იფქლისა⁹ და საწუნეთანი. და მისცა მათ ვეშაპნი ფრთოვანნი და ამცნო, რაჲთა უმურველად მიმოვლონ ყოველსა ქუეყანასა და მისცნენ თესლნი იგი. ხოლო ვითარ იგი ზღაპრობენ, პირველ ამისსა მძოვრებით¹⁰ ცხოვნდებოდეს კაცნი სოფლებისანი და მწუერავლთაგან¹¹ ხეთაჲსა, თზნიერ ჩუეულებისა¹² ამით საზრდელთაჲსა. ხოლო რომელსა იქმს, თქუა, ნაცვლად ამისსა, ვითარმედ რომელსაჲმე ქველის-მოქმედებს და რომელსაჲმე შეემთხუევის¹³ ამის წილ, ვითარმედ ქველის-მოქმედებისათვის ქველის-მოქმედებს და მის ძლით კეთილსა უყოფს, რომელ იგი მას კეთილი შეემთხვა უწყებითა ადგილსა ასულისა მისისასა. ესე-ვითართა ამით საქმეთა ღამისად უწოდეს, ვითარცა ბნელისათა და სარცხუნელ¹⁴ ყოფად ესევეითარისა ღღისა დღესასწაულთა¹⁵ შორის შემოღებად და ბილწებათა საიდუმლოდ სახელის დებად, რამეთუ თუთ მათნივე გამომეტყუელნი ბნელსა შინა დაფარვად ბრძანებდენ ესევეითართა საქმეთა, ვითარ თუმცა არა ღირს იყვნეს უღირსნი ცნობად მათდა. ხოლო ელევსის უწყებად ამას იტყუს, ვითარმედ თუთ ადგილი იგი წამებს ბილწებათა ამით საქმეთასა, რომელსა დიმიტრი ელევსით¹⁶ უწოდა თვისსა მუნ მოსლვისათვის**.

4. სემელი ასული იყო კადმოზის, რომელსა ეტრფიალა ზევს და თანაეყო მას და მუცლად ილო მისგან დიონჯი. ხოლო ირა ცოლმან ზევსმან იწყო შურობად სემელისსა და შეიცვალა¹⁷ ოცნებით, რეცა დედაბერად მზრდელად, შესწავებულად სემელისგან, და განაზრახა მას ესრეთ, ვითარმედ, ითხოვე(ვ) ზევსგან, რაჲთა ესრეთ თანაგეყოს შენ, ვითარ იგი თანაეყვის ირას. ხოლო ზევს თანაეყო, მსგავსად თხოვისა მისისა, ქუხილითა¹⁸, მეზის ტეხითა და ელვითა. ხოლო სემელი მყის დაიწუა, რამეთუ მოკუდავი იყო და ირა¹⁹ განიხარა, რაჲთა არღარავინ აქუნდეს წინააღმდეგომი.

ხოლო მოკუდა რაჲ სემელი, გამოილო ზევს საშოჲსაგან მისისა ჩჩული იგი მუცლადღებული დიონჯის, და ცანაპო[ბარკალი იგი²⁰ და შთაიღვა მას

¹ სიბორგილსა C. ² არევითა C. ³ უწოდეს C. ⁴ იქმნებოდეს C. ⁵ დიმიტრი C. ⁶ სახელდებულსა C. ⁷ პლატონ C. ⁸ ტუადას C. ⁹ თ იფქლისა და ქრთილისა C. ¹⁰ მძოვრებით C. ¹¹ მწუერავლთაგან BC. ¹² ჩუეულებისა C. ¹³ შეემთხუევის BC. ¹⁴ სარცხუნელ C. ¹⁵ დღესასწაულსა C. ¹⁶ ელევსიდ C. ¹⁷ შეიცვალა BC. ¹⁸ ქუხილითა B. ¹⁹ არა B ²⁰ იგი თესი C.

* შდრ. 3, 6. ** შდრ. 3, 65.

შინა და წარიკერა ზედა. ხოლო მეშვდესა თუესა¹ მოვიდა ერმი და განაპო ბარკალი ზევისი. და, ვითარ იგინი იტყვან, მაშინლა იშუა დიონჯსი და წარყვანებულ იქმნა იგი ნჯსად თრაკი(ო)სა, და მუნ წოვნილ იქმნა სძალთაგან და აღიზარდა. ვინაჲცა აქა მოძღუარი «უსრული ნაშობ» იტყვს დიონჯსის, რამეთუ მუცელსალა შინა იყო იგი, რაჲამს მოკულდა დედაჲ მისი. ხოლო «ბარკალის ლმობად», რამეთუ, ვითარ იგი ზღაპრობენ, უსრულობად იგი მისი ბარკალსა შთადეპითა სრულ ყო ზევს. ხოლო სხუა «თავით შობად» სხუსაგან ითქუმის და ამისსა შემდგომად ღმრთად მამალ-დედლად. ამასვე დიონჯსის უწოდეს, ვითარ იგი მამათასა ჰყოფდავე და დედათაჲცა შეემთხუეოდა² და მწყობრ მომთრგალეთა მათვე სატჯროსთა და სელინოზთა მეძვობით თანამოკვალთა დიონჯსისათა, რამეთუ იგინივე იყვენს მკედრობა დაქსნილ სიმთრგალისა მიერ, ვითარ შეჰგავს მწყობრსა მომთრგალეთასა. ხოლო უგუნურებაჲ თივოელთა პატივის მცემლობასა დიონჯსისსა, რომელი ნათესავით თივოელი იყო და არს იგავითცა, რომელი იტყვს თივოელთა უგუნურებისა, რომელნი იგი მენის ტენისაცა თაყუანის სცემდეს და უწოდდეს მას სემელისდაღ, რომელი იგი ზემო ვთქუთ, მეხდატეხილ იქმნა.

ხოლო თავით შობანი ესე არიან, რამეთუ, ვითარ იგი ზღაპრობენ, ეგულეზობდა რაჲ დიოსს, რომელი არს ზევს, თავისაგან თჯისსა შობად ათინაჲსი, მოუწოდა ეფესტოსს მკედელსა, რომელმან შაშრითა ზროხისაჲთა განუპო მას თავი და ესრეთ გამოქდა მიერ ათინა.

5. აფროდიტი ცოლი იყო ეფესტოსს მკედლისაჲ. და ესე არს სამეძვო საიდუმლო მისსა, რამეთუ ბილწებით შობილ იყო და თუთ მეძავე, რომლისა ტრფიალებსიათჯს არე მახით მონადირებულ და შეკრულ იქმნა და განიქიქა ღმერთთა ზედა. ხოლო ბილწებით პატივეცმა აფროდიტისსა არს, რამეთუ არა წოდებით პატივ-სცემდენ³ დღესასწაულსა მისსა და ვითარცა სიძვისა ზედა-მდგომელისათჯს სიძვათა აღასრულებენ.

6. ფალლოსნი და ითჯფალლოსნი ბილწ არიან სათქუმელად და სასმენელად, რამეთუ ბილწებისაებრ დიონჯსისა⁴ დღესასწაულსა მისსა მზორველნი იგი მისნი დამოიკიდებენ კერპებსა რასმე მამალ-დედალთ სარცხუნელე-ბისასა და ესრეთ უშუერად⁵ მზორველობენ.

7. მათა სკუთელთასა ეწოდების ტაეროჲ. ამის ტაეროჲსა ქალაქთაგანსა ერთსა შინა იმსახურების არტემი, რომელმან იგი მუნ მიიყვანა იფეგენია⁶ ასული აღამენონისი. და რაჲთა არა განცხადნეს მუნ მიყვანებაჲ მისი, ამისთჯს ჰყოფდეს ტაეროელნი უცხოთა კაცთა სხუთ ქუეყანით მათდა მოსრულთა მოკლვასა, რაჲთა არა განაცხადონ მათ მუნ ყოფად იფეგენიაჲსი შემდგომად თჯსა ქუეყანასა⁷ მიქცივისა მათისა და რეცა მსხურებლად შეწირვასა მათსა აზმნიდიან⁸.

* შდრ. 3, 56.

¹ თუსა BC. ² შეემთხუეოდა BC. ³ პატივ-სცემენ C. ⁴ დიონჯსისა C. ⁵ უშუერად C.

⁶ იფეგენია C. ⁷ ქუეყანად C. ⁸ აზმნობდიან C.

8. ლაკონიკელ უწოდს ლაკედემონელთა, რომელთა რაჟამს ენებოს¹ მოქალაქეთა და მკვდართა თვსთა ახოვან ყოფად წყობათა შინა, ამისთვის დღესასწაულნი შემოკრიბნიან და წინაშე ბომონთა ქაბუქთა წუერ-გამოთა² გამოსციდილიან მრავალგზის მიმთხუევითა³ შოლტებისაჲთა, და რომელმანცა უფროდისი დაითმინოს, უმრავლესი ნიქი მიანიქიან მას. ვინაჲცა აწ მოძღუარი იტყვს, ვითარმედ ესევითართა წესთა სრულ ჰყოფდეს დღესასწაულსა არტემისსა, რომელსა აწ ღმრთად ქალწულად უწოდს, რამეთუ ამისთვის შოლტითა იცემებოდიან წუერ-გამონი⁴ ქაბუქნი ვიღრე სისხლთა დათხევამედ ბომონთა ზედამისთა, ვითარცა ზეშთა ყოვლისა მოშიშებისა მკნედ მოთმინენი, რომელნი სიჩუქენესა პატივ-სცემდეს ამით, რამეთუ საკმელ მრავალ ჰყოფდეს დღესასწაულსა მისსა და მათ მიერ შეებითა⁵ დადედლდებოდეს⁶ რომელსა შინა სრულ იქმნებოდა მათგან საცთური ყრმათა მიმართ მზორგნეულობისაჲ, ვითარ იგი უწყით პასანისთვის და არგილისთვის მიერ ქონებჲდ მამათმავლობისაჲ. ხოლო სილაღესა ჰმსახურებდეს სიმწინით თავსდებითა წყალობათაჲთა და გუემათაჲთა⁷.*

9. პელოპოჯის ეორცაქმნილებჲა⁸, ესე არს. რამეთუ ტანტალოს მეფე იყო ფრიგველთაჲ, რომელმან მიჰხადა⁹ ღმერთთა ოდესმე და სანუეაგედ¹⁰ მათდა¹¹ დაქრა და დაქრა და შეაგბო და დააგო ძე თვსი, რომელთაგან დიმიტრი¹² მოიღო მკარი ასოთა მათგან და შექაჲა. ხოლო სხუათა მათ ღმერთთა შეეწყალეს ტანტალოს და დაუკრდა, ვითარ მიმადლებისათვის მათისა შეურაცხყო ძე თვსი. ამისთვის შეაწყენეს ურთიერთას ასონი იგი და განამრთელეს პელოპოს და ნაცვალად შექმელისა¹³ მის მკრისა შეუდგეს ძუალი პილოჯს ძუალი-საჲ, ვინაჲცა ყოველთა პელოპიდათა თითოეულსა მათსა შესასწავებელად მკარსა თვსსა ჰქიდაჲს¹⁴ ძუალი პილოჯსაჲ**.

10. ექატის ღმრთად ჰგონებენ წარმართნი. და რომელნიმე არტემიდ იტყვან მას, სხუანი მთოვარედ, სხუანი [თვ]საგან სხუად ღმრთად ოცნებითა რაჲ(თ)მე და საოცრებითა ადგილთა [შინა] ბნელთა და მღვმოვ[ანთა] გამოჩინებულად, სადა ივინი ხადოდიან მას. ხოლო ოცნებჲა გამოჩინებისა და საოცრებათა მისთა ესე არს, რამეთუ გამოჩნდებიან კაცნი ვეშაპისა¹⁵ თავნი, რომელნი მხოლოდ ხილვითა ოდენ შეადრწუნებენ მხილველთა მათთა.

11. ტროფონი და ემპედოტიმონ და არისტონ გრძნეულნი იყვნეს, ქუეყანით ვიოტიადთ, ქალაქით ლევედიად სახლდებულთ. და ესენიცა ცუდად მზუაბრობითა ძლეულნი ზეცად ამადლებისა მგონებელნი ქუესკენელს¹⁶ ქუეყანისასა დაჰქდეს, სადა იგი განიხრწნენეს რაჲ და უჩინო იქმნენეს, საგრძნეულო იქმნა ადგილი იგი, რომლისათვის მოიღებვის ივაივი რაჲმე ტროფ[ო]ნიოჯს მიერ შემზადებულთ, მკმუნვარეთათვის და არა ოდეს მოცინართა, ვითარმედ ყოველი საგრძნებავსა მას შთამაჲული [გაუცინებელად] აღმოჲვალს მიერ, რაჲთა კმუნვიდეს და უფერულობდეს სამარადისოდ სამხილბელად მათდა, ვითარმედ უფერულ არიან და არა ოდეს ღირს სიცილისა, ღირსნი იგი ტარილისანი ხრწნილებისათვის და სიკუდილისა. ხოლო გრძნებისა გელოვნებჲა ამით მოიგეს

¹ ენების C. ² წუერ-გამოთა BC. ³ მიმთხუევითა B, მიმთხუეველ C. ⁴ წუერ-გამონი BC. ⁵ შეპითა BC. ⁶ დედადლებოდეს C. ⁷ წყალობათა და გუშმათა B. ⁸ ეორც-ქმნულებჲა B. ⁹ მიხადა C. ¹⁰ სანოეაგედ C. ¹¹ მათს C. ¹² დიმიტრი C. ¹³ ბეჲ-მალისა B, ბეჲ-მული... C. ¹⁴ ვეშაპის C. ¹⁵ ქესსკენელს C. * შდრ. 3, 12. ** შდრ. 3, 5.

ტროფონოს¹ და ძმამან მი[ს]მან აღამიდის, რაეამს [თუსთა სა]კმართა მიერ [აღუშენეს] აპოლონს [ტაძარ]ი დელფოვასა^{*}.

12. დ უ დ უ ნ ი ქალაქი არს ვმელთა² ზედა და არა ქალაქ[თა] შინა, რომელსა შინა აღმართებულ იყო ხე მუხისაჲ დიოვსდად³ სახელდებული. ამას ქალაქსა შინა იყო სამისნოჲ დელათა რათმე, რეცა წინაჲსწარმეტყუელთაჲ, რომელნი შევიდიან ქუეშე⁴ კერძო ხისა მის მუხისა და რეცა იძვოდის ხე იგი და მის მიერ იტყოდინ დედანი იგი გრძნეულნი, ვითარმედ აჲმას იტყუს ზეცსა^{**}.

13. სამ-ფერკისათუს. არს უკუე⁵ სოფლები ელადისაჲ ფოკიდ წოდებულნი და მას შინა ქალაქი დელფუდ სახელდებული. ამას [ქალაქსა შინა არს ტაძარი] [აპოლონის(ი), [რომელსა] უწოდინ პუთო. ამას ტაძარსა შინა დგა(ს) სამ-ფერკი რაჲმე ფიალი და ფიალსა მას⁶ შინა კენჭები საგრძნებლები, და რაეამს მგრძნებაჲი რასმე ჰკითხავნ⁷ გრძნებისათუს, ხლდებოდიან კენჭნი იგი და მიმოიცვალებოდიან ფიალსა⁸ მას შინა. მაშინ ცრუ წინაჲსწარმეტყუელი მათი ჰხედავენ და ესმინ, რაეცა იგი ჰნებავნ აპოლონს და წინაჲსწარმეტყუელებასა მას პუთო⁹ ეწოდების.

14. არს წყაროჲ ადგილსა და ფნისასა კერძოთა ანტიოქი(ი)სათა, რომელსა ზედა [ით]ქუმოდა მოსლვა [აპ]ოლონისი, რომელი იგი გამოუცხადებდა გრძნებათა და ოცნებათა ყოველთა, [რომელნი] მოვიდოდიან წყაროსა მას. რამეთუ ესრეთ თქუმულ არს, ვითარმედ ოდეს იწყის ვინმე გრძნებად, ორთქლ[სა] და ქართა აღმოუტევებნ წყაროჲ იგი (და) ესევეითართა მათგან ორ[თქლთა] წყაროსათა აგრძნობ[დი]ან მლდელნი იგი და იტყ[ოდინ] ყოველსაჲე, რა[ედცა] რაჲ [ჰნებავნ] ეშმაქსა].

15. მოგუთა მსხუერკ[ლებ]ის ა¹⁰ მიერ წინამცნობელობისათუს, ვითარ იგი და[კ]ლვითა მსხუერკლთაჲთა¹¹ (ჰყოფდეს) წინამცნობელობასა, რომელთაჲ განაბიან [მ]უტელი და ნაწლევთა შინა და ღძლსა ჰყოფდიან წინამოსწავებასა რასმე, რამეთუ მოგუთა ნათესაჲ არიან მიდელთა, რომელთაგან გამოვიდეს ღძლის შემტყუებნი¹². და ამას ნაწლევთა განაბებასა უწოდს მოძღუარი წინაცნობად და განკრითად¹³.

16. ე არს კულადეთ-მ რაცხუელობისათუს ქალდეველთა მიერ მოპოვნეზობისა, რომელთა პირველ იყო ზოროასტროს და მისგან ასტრომეთიოს¹⁴ და შემდგომი მისი ტანის, აღმნიშვნელნი ძრვისა და მოქცეობისა ვარსკულავთაჲსანი, ვითარმედ ამას რაჲსმე მოქცევისა შობილსა კაცსა, ესე რაჲმე შეემთხუევის¹⁵. ამიერ ისწავეს მეგაკტელთა და ელენთა¹⁶ და მოძრაობასა ვარსკულავთასა თანა შეატყუებენ¹⁷ კაცთა შობისა დღესა^{***}.

17. თ რ ა კ ე ლ თ ა ს ა ე დ უ მ ლ ო ა] არს ესე. რამეთუ ორფ[ევს] ნათესავით იყო თრაკელი და მან პირველად ასწავა წარმართთა საიდუმლოჲ ღმერთთა ზორვისაჲ და ზორვისა მას თრისკე უწოდა, ვითარცა თრაკელთა მიერ მოპოვნეზობულსა და რეცა საიდუმლოდ წინა უყო იგი ვითა[რ]ცა ღმრთის მხილველობაჲ რაჲმე, რამეთუ თუთ ესე ორფეოს მუსიკელი იყო ჯელოვნებით, ესოდენ ტკბილად მომღერალი, ვიდ-

¹ ტროფონოს C. ² ვმელსა C. ³ დიოსდად C. ⁴ ქუეშე BC. ⁵ უკუე BC. ⁶ მას abs. C. ⁷ იკითხავნ C. ⁸ ფიალსა C. ⁹ პუთო C. ¹⁰ მსხუერკლბების BC. ¹¹ მსხუერკლთაჲთა BC. ¹² შემტყუებნი B, შემტყუებნი C. ¹³ განკრითა B, განკრითად C. ¹⁴ ასტრომეთოს C. ¹⁵ შეემთხუევის C. ¹⁶ ელენთა C. ¹⁷ შეატყუებენ C. * შდრ. 3, 2. ** შდრ. 3, 20 *** შდრ. 3, 68.

რემდის უსულოთაცა მიიზიდვიდა მიდევნებად მისსა, რომელსა ვიდრე აქა-
მომდე ქნარის ცემითა პატივ-სცემენ*.

18. მითრო სპარსთა [მიერ ს]აგონებელ არს, [ვითარმედ თვთ] მზე არს, ხოლო [სხუათა მიერ ზედა]ქდგომ ცეცხლისა სახელ იდების, ხოლო სხუათაგან მსა[ჯუ]ლად ძლიერებისა. [და ვერ ვინ შემძლებელ [არს] ზორვად მისსა, უ[კუთუ] არა მრავალ რიცხ[უნნი] ტანჯვანი თავს ისხნეს და ამით სახითა აჩუენოს მისსა მიმართ სიწმიდე და უვნებლობად თვისი, რაჟამს იტანჯებოდის¹ პირველად უსუბუქესადრე და მერმე უმძიმესად და ესრეთ ყოველსავე შინა სრულ² იპოოს: ცეცხლისა განღევასა, ყინელისა თავსდებასა და ვიდრე ოც დღემდე, და კუალად ორმოცდღაით დღე შიმშილსა და წყურბლსა, გზა-მავლობასა, და ამით³ ყოველთა შინა მლოცველობასა. ესევეითართა ამით ტანჯუათა სამართალ⁴ უწოდს მოძლუარი, რამეთუ სამართალცა არს ესევეითართა მზორველისა⁵ ტანჯვად ესევეითართა**.

19. ოსირი დოს მეგვპტელთა მიერ ღმრთად სახელ იდვა, რომელსა ვიეთ-
ნიმე დიონჯედ უწოდენ⁶; სხუანი სხუად რადმე. [ამის ოსირი]ლ[ა]ს განჭრად არს [სხ]უა განსაცდელ, პატივის საცემელ მეგვპტელთა მიერ, რამეთუ ვითარ იგი დიონჯის გმირთაგან, ეგრეთვე ამისი ტუფონისა ეშმაკისაგან განჭრად დილად საგლოველ იქმნა⁷ მეგვპტელთა და განჭრისა მის მისისათვის წლითი წლად დღესასწაულობდიან.

20. ისი დო იგივე არს, რომელსა ეწოდებოდა იო, რომელი აღიტაცა ზევს და შეეშინა ირავსგან ცოლისა თვისისა. ამისთვის შეცვალა იო ჯარად, რომელსა ფერ-ქეულ ჰყოფენ: ოდესმე სპეტაკად და ოდესმე წითლად, გინა შავად. და ესოდენ⁸ სტებობდა მას თანა, ვიდრემდის მივიდა ეგვპტედ, სადა იგი მეგვპტელთა⁹ მიერ სამსახურებელ იქმნა იო, რამეთუ კერპსა მისსა გამოასხნეს რქანი, რომლითა მოასწაფებდეს ქალისა ჯარად შეცვალებასა. ესევეითარსა მას ცთომასა მისსა¹⁰ უბედობა(სა) უწოდს მოძლუარი.

21. ვაც მენედიისიელთა უწოდს პანს, რომელსა მენედიტად¹¹ უწოდენ [მეგვპტელ]ნი, რამეთუ თვისითა სიტყუთა მათითა მენედიტა] ვაცად გამოითარკმანების და თუთ კერპი იგი [მათი მენედიტა]¹² ყოველად ვაცის პირ არს, ხოლო პატივის-ცემენ¹³ მას ესრეთ, რამეთუ ყოველადვე არა იხილვენ გემოსა თხისა ჯორცისასა. ამისთვის რამეთუ თხის სახე არს პან, ღმერთი იგი მათი, და მას მიაჩემებენ მშობ[ბე]ლობისა ძალსა, რამეთუ შვილიერად ითქუმის ცხოველი ესე. ამით მენედისიელთა¹⁴ კერპთა შინა არჩევენ უპატიოსნესთა მსგავსებითა რქათათა, რამეთუ არიან სამსახურებელ მათდა თიკანნიცა მათნი. ხოლო ტაძართა შინა მეგვპტელთასა იყო კერპი ვაცის წყვილი მართლ მქონებელი სხეულისა უპატიოსნეს საგონებელი მათგან.

22. აპი დოლ¹⁵ ჯბოდ მეგვპტელნი უწოდენ ნიშოვანსა მას სხუა სახეობითა კულისა და ენისათა¹⁶. ამით უწოდენ აპიდ და იმუთ მოქცევისა მთო-

¹ იტანჯებოდეს B. ² სრულ abs. B ³ მთ C. ⁴ ტანჯვასა სამართლად C. ⁵ მზორველისა ესევეითარი C. ⁶ დიონოსედ უწოდენ C. ⁷ ექმნა C. ⁸ ესრეთ C. ⁹ მეგვპტელნი C. ¹⁰ ცთომასა მისსა abs. B. ¹¹ მენედიტად C. ¹² მენედიტა C. ¹³ პატივსცემენ C. ¹⁴ მენედისიელთა C. ¹⁵ აპიოდ B. ¹⁶ ენისათა C. * შდრ. 3, 67 (ეს თხრობა ვრცელი რედაქციით მე-23-ა, აქ მოკლე რედაქციის მიხედვით გადავსვით). ** შდრ. 3. 7.

ვარისასა შობილობისათჳს დიდად დღესასწაულობენ მათჳს ზაგასა მათსა გარემო დგომათა მღღელთაჲთა. და ამით იშუებენ¹ მემფიტოელნი, რომელ არიან მეგუბტელნი, უ[გ]უნურებით პატივი[ს ცე]მითა პირუტყუთ[აჲთა], რამეთუ სიმრავლესა [თითო ფერთა საქმელთა[სა წი]ნა დაუდებენ მათ.

23. ნილოჲს პატივისცემისათჳს იროდოტოს არა რას იტყჳს, ხოლო წარმიკითხავს თხრობასა შინა არისტენეტოს რიტორისასა, ვითარ იგი მოგუთხრობს, ვითარმედ დღესასწაულობენ მეგუბტელნი ნილო მდინარისათჳს დიდსა დღესასწაულსა² და ერ-მრავალსა. და ყოველნი ყოვლით კერძო შემოკრებიან თეატრონთა ქალაქისათა და მუნ დაჰკლვენ, რაჲცა წის აქუნდეს თითოეულსა. და მიიღებენ მამანი და დედანი, რაჲცა³ ვის ეპოებოდის სანუვაგეთაგანნი⁴ და დედანი მემღერთა განაწყობენ და გალობენ ნილოსისათჳს გალობასა, რომელსა⁵ იგი გალობდიან დიასთჳს, რამეთუ რეცა იტყჳან, ვითარმედ დიამს⁶ საქმესა აღასრულებს⁷ ნილოსი მომრწყველობითა ქუეყანისაჲთა. ამას უგუნური მიაჩემებენ პატივისა ღმრთისასა და ნაყოფისა⁸ მომცემლობასა მისსა გინებულ ჰყოფენ, რაჲმს ღმრთისა მიერ ქმნილი ნილოსსა მიაჩემონ, ვითარმცა თავით თჳსით ჰყოფდა იგი მომრწყველობასა და არა ბრძანებითა ღმრთისაჲთა.

24. ხოლო⁹ წყრთებით¹⁰ განხომა არს, რაოდენსა წყრთასა მოიმაღლოს წყალმან, ეგოდენ უფროჲს საკვრეელ ჩენაჲ ნილოჲსა(ჲ). (ა)მას თანა დაუკვრდების მოძღუარსა მეგუბტელთა იგი მრავალ-ღმრთობაჲ, რომელნი იგი ჰმსახურებენ ქუეწარმძრომელთა¹¹ მკეცთა: ივის, კროკოდილოს, გუელთა¹² და ელუროსთა და სხუასა სიმრავლესა თევზთასა.

ზღაპრობანი კულად იესუმსნი *

(მოკლე რედაქცია)

1. ბარვათათჳს დიოჲსთა. კრონოზ კმარი იყო რეამი, რომელსა რაოდენდა შეილი უმვის რეა, მას მთანთქის კრონოზ. ხოლო რეა მუა რაჲ დიოზ, შეემ[ინ]ა კრონოზსგან, ნუ უკუე¹ მთანთქას იგიგა. ამისთჳს ლოდი შეხუეული² მისგა ნაგვალად მისხა, რომელი იგი ნაგვალად ჩიჯლიხა მთანთქა კრონოზ. ხოლო რეა ყოფასა მათსა კრიტეს გარე მლოდგინნა ჩიჯლსა მას თჳსსა კურ[იტ]ნი და კლოვიანდნი, ესე იგი იყვნეს მემღერნი და მრცკვალნი, რაჲთა ჳმითა თჳსითა

¹ იშუებენ C. ² და დღესასწაულსა დიდსა C. ³ რაცა C. ⁴ სანუვაგეთაგანი C. ⁵ რასა C. ⁶ დიას C. ⁷ აღასრულებს C. ⁸ ნაყოფის C. ⁹ ხოლო abs. C. ¹⁰ წყრთებით C. ¹¹ ქუეწარმძრომელთა C. ¹² გუელთა C.

¹ ნუ უკუე A. ² შეხუეული A.

* ხელნაწერში ამ სათაურს წინ უძღვის ის ზოგადი სათაური, რომელიც მთელ თხზულებას წინ წარუძღვანეთ. ** შრდ. 3, 6. *** შრდ. 3, 65.

დაფარენ ტირილი იგი ყრმისაჲ, ნუ უკუ¹ ესმეს კრონოს და შთანთქას იგი.

2. ზოლო ფრიგელთა მახვლითა დაჭრაჲ ჰპოვო პირველისა ივლიანეს განქიქებასა თნრობათა შინა მეექვსეედ ზღაპრობად*.

3. ზოლო ქალისა კლტავებანი. იგიცა მათვე ზღაპრობათა შინა. ზოლო პერსეპონისთჲს ქალისა, ჰპოვო ივლიანეს განქიქებასა პირველსა, სამეოც-დამეორეთედ თნრობად**.

4. და ხემელისთჲსცა მენ-დარეზილისა ჰპოვო მეორისა ივლიანეს განქიქებისა თნრობათა შინა მეოცე ზღაპრობად.

- თავი დიოჯისი იქმნა³ თავსა ლმობისა სიტყვასებრ ღმირიოხისა, რამეთუ მას შინა აქუნდა ათინაჲ და შვა განბებითა იფეასტოჲს შაშრისაჲთა, რომელი ესე ჰპოვო მეორისა ივლიანეს განქიქებისა თნრობათა შინა ოცდამეორედ ზღაპრობად.

5. აფროდიტისთჲს და უშურთა საიდუმლოთა მისთა და თუ ვ[ითარ] უშურებით და ბილწებით მობილ⁴ არს ბილწე[—] მოძღუარ არს, ესე ცხად ყოს***.

6. ფ[ალ]ახთათჲს და ითვფალღოსთა და ვითარ იდღესასწა[უ]-ლებოდეს დიონისისთჲს ჩუეულებისაებრ⁵ ლაკით შთაწებისა დედათაჲსა უშურებისათჲს⁶ დუმილით პარტი-იგემბოდენ, ვითარ იგი სხუათაჲცა ადგილთა ესრეთვე ითქუის****.

7. ტავროელთა უცნოთ-მკლველობისათჲს ჰპოვო*****—

8. ლაკედემონელთა მტანჯველობისათჲს ბომონთა წინამე ქმნულისა, ჰპოვო პირველსა ივლიანეს განქიქებისა თნრობათა შინა მეათორმეტედ ზღაპრობად*****.

9. პელეპოქსთჲს და ტანტალოქსთჲს ჰპოვო პირველსა ივლიანეს განქიქებისა მეზუთედ ზღაპრობად*****.

10. ზოლო ეკატის უცნებათათჲს, რომელნიმე ღმრთად წარმართთა უწოდენ ეკატის, ზოლო რომელნიმე არტემად სახელ ხდებენ, და რომელნიმე თვთ მთოვარედ. და ესე ყოველი ხომრავლისათჲს უცნებათა მისთაჲსა, ვითარ აღცნებს კაცთა თავ-ვეშაბათა ვრცელთა და ყოვლად გრძელთა, რომელნი ზილ-ვითა ოდენ განაცვრებდეს მხედველთა.

11. ტროფონისთჲს და ღანნიმზადისთჲს, ესეცა ივლიანეს განქიქებასა*****.

12. დუდუნელისა მის მუზისათჲს, ესეცა ივლიანეს განქიქებისა :იდ: ზღაპ.*****:—

13. სამ-ფერკისა დელფიოქსათჲს, მუნვე :იე:

14. კასტალოქსათჲს, ივლიანეს მეორესა, მეათექუხმეტედ.

15. მოგუთა მსხუერბლებისა მიერ წინამცნობელობისათჲს, ვითარ იგი დაკლვითა მსხუერბლთაჲთა⁷ ჰყოფდეს წინამცნობელობასა, რომელთაჲ განაბონ მუცელი და ნაწლევთა შინა და ღვძლსა ჰყოფდიან წინა-

¹ ნუ უკუ A. ² შობ³ ლა A. ³ ჩუტულებისაებრ A. ⁴ უშურებისათჲს C. ⁵ მსხუერბლთაჲთა A.

* შდრ. 3, 6. ** შდრ. 3, 65. *** შდრ. 3, 89. **** შდრ. 3, 39. ***** შდრ. 3, 56. ***** შდრ. 3, 12. ***** შდრ. 3, 5. ***** შდრ. 3, 2. ***** შდრ. 3, 20.

მოსწავებასა რასმე, რამეთუ მოგუნნი ნათესავ არიან მიდელთა, რომელთაგან გამოვიდეს ღვძლის შემტყუებნი¹.

16. ვარსკვლავთ-მრაცხელ ობისათჳს ქალდეველთა მიერ მობოვნებულისა, რომელთა პირველი იყო ზურფასტროს და შემდგომი მისი ტანის, აღმნიშნველნი ძრვისა და მოქცეობისა ვარსკვლავთაჲსანი*.

17. თარაკელთა მემსსუერებლეობისათჳს², რომელთაგან მან ორფეოს პირველად მოიპოვა ხანგ და წესი მსხუერპლთა შეწირვისაჲ**.

18. მითრეელთა ტანჯვისათჳს, ჰმოვო ივლია***:—

19. ოხირიდოჲს მიმოკუეთებათათჳს. ამას ოხირიდოჲს ვიეთ-ნიმე დიონჯაჲდ იტყჳან, ხოლო სხუანი ოხირაჲდ. ესე განიჭრა ტვინისა მიერ, ემზავისა და დიდი გლოვაჲ დაუტევა მეგვბტელთა, კიდრემდის წელიწად ერთ საჯენებელ ჰყოფდეს მიმოკუეთებასა მას მისსა.

20. იხიდოჲსთჳს, რომელსა ეწოდებოდა იო. რამეთუ ზევს აღიტაცა იო და შეემინა ირახსიან ცოლისა თვისისა. ამისთჳს შეგვალა იო ჯარად, რომელსა ფერ-ქცეულ ჰყოფენ: ოდესმე სპეტაკად, ოდესმე წითლად, გინა შავად, და ესრეთ სცთებოდა მის თანა, კიდრემდის მივიდა ეგვბტელ, სადა იგი მეგვბტელთა მიერ სამსახურებელ იქმნა იო, რამეთუ კერზბა მისსა გამოახსნეს რქანი, რომლითა მოახწავებდეს ქალისა ჯარად შეგვალებასა.

21. ვაცისათჳს მენდისოჲსა, ჰმოო ივლიანგს განქიქება:—

22. აპიდოჲსა ჯბოჲსა ბავათათჳს, რომელი იგი იყო ნიშან, რაჲმს იშვის სსუა სასეობითა ენისა და კუდისაჲთა, რომელი იშვის რაჲ, გნიან აპიდობაჲ და დღესასწაულობდიან რაჲ მისთჳს, წინა დაუდჯან ბაგასა სიმრალე საჭმელთაჲ.

23. ნილო მდინარისათჳს, რომლისა მომწყველობასა ვითარცა ღმერთსა ეგრეთ უწოდვიდიან მეგვბტელნი.

24. ეგვბტისა ღმერთთათჳს, ვითარ მეგვბტელნი³ კუმოლვათა და ქუეწარმძეომელთა უწოდვიდეს ივის, კრავოდილოჲს, გუელთა და ელ]უროჲსთა და ხსუასა სიმრავლესა თევსთასა.

* შდრ. 3, 68. ** შდრ. 3, 67. *** შდრ. 3, 7.

¹ შემტყუებნი A. ² მემსსუერებლობისათჳს A. ³ მეგვბტელნი A.

თხრობანი¹ ღიღისა ბასილის აპიტაფიასა შინა შემოღობულნი

1. პირველი თხრობაჲ არს პელოპიდთათჳს და კეკროპიდთა და ალკემონთა², ეკიდთა და ირაკლიდთა.

გარეშენი რიტორნი და ბრძენნი მნებებელ რაჲ იყვნენ მათ შორის გამოჩინებულთა მათ აზნაურებასა შესხმად იტყუან, ვითარმედ ესე ვინმე მის ვისმე ნათესავისაგან შთამომავალ არს, პელოპოსსა გინა კეკროპოსსა, ანუ ირაკლეოსსა,³ გინა თუ სხუათა ვიეთმე იროელ საგონებელთა პატიოსანთა და კეთილთა კაცთა». ვინაჲცა აწ იტყვს საკვრველი გრიგოლ[ი], ვითარმედ შემშრომელნი დიდისა ბასილისნი ფრიალ უდიდებულეს იყვნეს და უაზნაურეს უფროჲს გარეშეთა მათ აზნაურ საგონებელთა». და ძალი სიტყუათა ამათ შემოდებისაჲ ამით გულისკმის ყოფითა კმნილ არს წმიდისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა მიერ, ვინაჲცა ჯეროვან არს თქუამად, თუ ვინაჲ⁴ იყვნეს ესენი: პელოფს და კეკროპს⁵, ალკემონ და ირაკლი, რამეთუ ამათგან იწოდებიან შვილისშვილნი მათნი: პელოპისგან—პელოპიდნი, და კეკლოპისგან—კეკროპიდნი, და ალკემონისგან⁶—ალკემონნი⁷, ეაკისგან—ეკიდნი, და ირაკლისგან—ირაკლიდნი. აწ უკუე⁸ პირველად ვთქუათ, თუ ვინ იყო პელოფს.

ა. პელოფს ძე იყო ტანტალოზი მეფისა ფრკვიასაჲ. ამას ტანტალოს ბრძოლაჲ აქუნდა ილოფს თანა, რომელმან აღაშენა ილიონი ტრკვიასაჲ, და შეეშინა ძლევისაგან და პრქუა პელოპს ძესა თჳსსა, რაჲთა წარხუენეს საჯმარნი და წარვიდეს კმელად. და ეტყოდა ესრეთ, ვითარმედ ჟუჟეთუ ვსძლო, მაშინ კუალად იქცე ფრიგვად, ხოლო უკუეთუ ვიძლიო, დაადგერ ევროპესა. ხოლო პელოფს მიიხუნა საჯმარნი და წაჲვიდა ელადად. და მივიდა სოფელსა აპპიად წოდებულსა, რომელსა მეფედ აქუნდა ჳნომოს. ხოლო ჳნომოსს ესუა ასუელი სახელით იპოდამია. ამისსა შემდგომად ბრძოლა ყო მუნ პელოფს ჳნომოსს თანა ბრძოლითა მკედრობ-საგთა და სძლო მას. და მოიყვანა ცოლად იპოდამია, ასული ჳნომოსისი, და დაიპყრა ქუეყანაჲ მისი, რომელსა იგი ნაცვალად იპპიასა პელოპონისოჲ სახელ სუვა. ვინაჲცა ყოველთა პელოპონისაგანთა პელოპიდ უწოდიან, ვითარ იგი იყვნეს ატრეუს, თჳესტის, აღამემონ და მენელაის და უმრწემესი მათი ორესტი. და პელოპოსსთჳს ესოდენ იყავნ, რაჲთა ჩუენ ვატყოდით კეკროპოსსთჳს.

* A. ხელნაწერში საერთო სათაური აქაც გამოვრებულია წ-ნ. ¹ ზღაპრობანი B. ² ლაკემონთა A, ალკემონთა B. ³ ირაკლეოსსა B. ⁴ ვინ B. ⁵ კეკროპსს B. ⁶ ალკემონისგან B. ⁷ ალკემონნი B. ⁸ უკუე A.

ბ. კეკროფს ზეფე იყო ათინელთაჲ, რომელმან იგი ფრიად რაჲმე შეამკო ჴელოვნებაჲ ატიკელთაჲ; და ესე არს ორ-ბუნება წოდებული, რამეთუ ორთა ენათა სწავლულ იყო: ერთსა ელაღელთასა და მეორესა მეგჳტელთასა, რამეთუ თქუბულ არს, ვითარმედ ათინელნი ეგჳტით წარჳსრულნი არიან, ქალაქისაგან საღაჲსა და დასაბამ მიერ მოცვალებისა მათისა ქმნილ არს ესე კეკროფს, რომელი მოვიდა რაჲ ელაღად, ისწავა ენაჲ ელაღელთაჲ და თუთ პირველითგან აქუნდა მეგჳტელთაჲ იგი. ხოლო სიტყუაჲ იგი, რომელი უწოდს ათინელთა თუთ ადგილისად, ზღაპრობაჲ არს, რომელსა შეწყმანაჲ მიუღებეს ამიერ, ვითარმედ ვერ ეგების კუალად ცვალებაჲ ანუ სხუთ ვინაჲ მიცვალებაჲ, რომელმან ერთგზის დაიმკვდროს ატიკელთა შორის, რამეთუ თხელ არს მიწაჲ [მის] ქუეყანისაჲ და რამეთუ არა ფრიად საშურველ, რაჲთამცა მუნ მყოფნი წარედევნენეს ვის, და მათ წილ სხუანი ახალნი დაეშენნეს. და კეკროპოსსს სხუა ეამ, ხოლო აწ აღკმეონისს თუს ეიტყოდით.

გ. ესე აღკმეონ ათინელი იყო ნათესავით, ფრიად წარჩინებული და შესწავებული. ხოლო ვინაჲთგან მარადის მნებებულ იყენეს ათინელნი დაცვად თავ[ი]სუფლებისა თუისსა და უკუანაჲსკნელ მიიმღაჲვრნეს პისისასტრელთა¹ მიერ ათინელნი, ვინაჲთგან ესე აღკმეონ ვერ თავს იღებდა ხილვად დამონებულებასა ქალაქისა თუისასა, ამისთუს გამოვიდა მიერ და იწყო ღონის ძიებად, თუ რომლითა სახითა კუალად აგოს მათდაჲვე თავისუფლებაჲ ათინელთაჲ. მივიდა დელფეს ტაძრად აპოლონისსა და მოიძი[ი]ხდა დელფელთაგან ტაძარი იგი და ესრეთ, ვითარცა სასყიდლით მიმღებელსა მთავრობისასა, მის ქუეშე აქუნდეს ყოველნივე მსახური აპოლონისნი; ვინაჲცა არწმუნა მდღელსა ტაძრისასა ხრიზმოს² ყოფად ესევეითარსა რასმე, რაჲთა ვინცა მოვიდოდის ლაკედემონელთაგანი, არა რას სხუასა უმისნიდეს, თუნიერ ამას ხოლო ეტყოდის³, ვითარმედ «ესრეთ გიბრძანებს ღმერთი აპოლონი, რაჲთა წარხვდეთ და გამოიქნეთ⁴ მპყრობელობისაგან მძღაჲვრთაჲსა ქალაქი ათინაჲ». ამას რაჲ მრავალგზის ჰყოფდეს, აღიძრნეს ლაკედემონელი და ზედა მისლვით განჯანდეს ათინით მძღაჲვრნი იგი მაჰირეებელი მათნი, ამის ესევეითარისა საქმისა მიერ დიდი ძლევაჲ დაიმკვდრა. და მიერთგან დიდად საქადულ იქმნა აღკმეონ, — ვითარცა სიბრძნითა თუისითა განმათავისუფლებელი ათენისაჲ. გარნა აღკმეონისს თუს აქა დავცადოთ, ვინაჲთგან მეოთხედ ეაკოს წინამდებარე არს ჩუენდა.

დ. ესე ეაკოს⁵ ითქუმოდა ძედ დიოჲსსა კაცად ფრიად რაჲმე მართლად, ვინაჲცა ერთგზის ოდესმე იქმნა უწჳპროებაჲ ქუეყანასა ელაღისასა. მოუჯდეს მას მთავარი ქალაქისანი, ევედრებოდეს, რაჲთა ილოკოს⁶ მამისა თუისსა მიმართ, რაჲთა იქმნას წჳმაჲ. ხოლო მან, დადგა, ილოკა, და ლოცვით დაჰქნა უწჳპროებაჲ და გარდამოჯდა წჳმაჲ, მომრწყველი ელაღისაჲ, ვინაჲცა, ვითარ იგი ზღაპრობენ, ამით უფროჲსად გამოჩნდა კეთილად მსახურებაჲ⁷ ეაკოსი. ამან ეაკოს შენა შეილნი ორნი: პილეა და ტელამონა, რომელთაგან მან პილეა შვა აქილევ. ხოლო ტელამონ შვა ეან, რომელთა იგი სახელ ედებოდა აქიდე

¹ პისისატრელთა B. ² ხრიზმოს B. ³ ეტყოდეს B. ⁴ გამოიქნენთ A. ⁵ ეაკოს B. ⁶ ილოკონ B. ⁷ კეთილ-მსახურებაჲ B.

პატივისათჳს პაპისა მათისა, ვითარცა ნაშობთა მისთა. და მათ უკუე¹ ესრეთ, ხოლო ჩუენ ირაკლიდა დაგუშთენიეს².

ე. ესე ირაკლი ძედ ითქუმის დიოსისდა, რამეთუ ზეეს ემსგავსა ამფიტრკონსა და თანა ეყო აღმინის და იშვა მისგან ირაკლი, რომელმან იგი დიდ-დიდნი ღუეწონი და წყობანი აღასრულნა. მრავალნი უკუე¹ იშვნეს ირაკლითგან³, რომელთა პირველი და უდიდებულესი იყო ჯლოს, რომლისაგან შეფენი ლაქედემონელთანი ირაკლიდად სახელ იღებოდეს.

2. მეორე თხრობაჲ არს ელ ა ფ ი ვ ო ლ თ ა თ ჳ ს, ორიონთა და აკტეონთა. იტყვან უკუე¹ არტემის, ვითარმედ ვითარცა ზედამდგომელი რაჲმე არს მონადირეთა მოისრობისაჲ, ვიდრემდის ეწოდების არტემის ღმერთი ელაფივოლოჲ, ესე იგი არს ღმერთი ირმის მოისარი, რამეთუ ითქუმის მისთჳს, ვითარმედ ბედნიერ იყო ტყორცებასა ზედა ირემთა მიმართ ისრისასა. ხოლო ორიონ და აკტეონ ესეცა მონადირენი იყვნეს. აკტეონ უკუე¹ ძალღებითა რაჲ ინადირობდა, იხილა არტემი განშიშულგებული, რომელი ესე უწესოჲ იყო ღმრთისა და უფროჲსდა დედლისა და ქალწულისა ღმრთისა განშიშულგებულისა ხილვაჲ. ვინაჲცა განფიცნა არტემი და აღაბოროგნა ძალნი იგი აკტეონისნი გრძნებითა თჳსითა, რაჲთა ხედვიდენ აკტეონს ირმად რქოსნად, და ესრეთ შუკმით განბძარული მიმოღადიერიეს და მოკლეს, ვითარ იგი თქუმულ არს მისთჳს სიკუდილი მიმოღადიერიეთი.

ხოლო ურიონ ესე არს, რომელი გამოითხოვა ღმერთთაგან ჳრეოს შეფემან თივოელთამან⁴, რაჲმს იგი სერობად მიუწოდა⁵ მათ და დაუკლა საკლველები. და ვითარცა ჳამეს და სუეს⁶, მიიღო ჳრეოს ფსელი მათი კოკითა და დაასხა ჳროხის ტყავსა და ილოცა ღმრთისა⁷ მიმართ და მიერ ჳროხის ტყავით მიეცა მას შვილი ფსლისაგან ღმერთთაჲსა და შვილსა მას, ვითარცა დიდსა ჰასაკითა, ორიონ ეწოდა. და იყო იგი მონადირე. ესე ორიონ ეტრფიალა არტემიდის, ხოლო არტემიდი, ვითარცა ღმერთმან, განრისხებულმან აღმოიყვანა მის [ზედა] ქუეყანით ღრიაკალი⁸, რომლისა მიერ ცემითა მოიკლა იგი. ამისთჳს]ცა აწ არს იგი ზეცათა შინა ღრიაკალისავეთა⁹.

3. მესამე თხრობაჲ არს ი რ მ ი ს ა თ ჳ ს ნ ა ც ვ ა ლ ა დ ქ ა ლ წ უ ლ ი ს ა [მ ი ც ე] მ უ ლ ი ს ა, რომელი ესე ივნენების მერეჲსა თხრობასა შინა პირველისა იელიანეს განქეჩებისასა, ესე იგი არს, რაჲმს იგი იქმნა ნავებითა წიაღსლეჲ ელენთაჲ ელადით ტრკად, ავლიდას¹⁰ ვკოტიჲსსა¹¹ მსხუერპლი¹² შეიწირვოდა არტემიდისსა, და ასული აღამემონისი მიცემულ იქმნა იფიგენიას, რომელი იყო ტაძარი არტემიდის აღშენებული¹³ სკუთელთა შორის, რაჲთა მას შინა დაიკლას იგი¹⁴ არტემიდისთჳს. შეეწყალა არტემიდის ქალწული იგი დაკლვისათჳს, აღიტაცა მიერ და მიიყვანა ჰანტაეროს სკუთიჲსასა და ყო ოცნებით გამოჩინებჲა ირმისა რაჲსმე, რომელი იგი მიიყვანეს ელენთა და დაკლეს ნაცვალად ქალწულისა მის.

4. მეოთხე თხრობაჲ არს მ ღ ჳ მ ე თ ა თ ჳ ს თ ე ტ რ ა ლ ი ა ე ს ა თ ა, ესე იგი არს, იშვა რაჲ აქილევს¹⁵ თეტროდოსგან, მიეცა იგი პირ[ო]ნს, რაჲთა

¹ უკუე B. ² დაგუშთენიეს A. ³ ირაკლისგან B. ⁴ თოელთამან B. ⁵ მიოწოდა A, მიიწოდა B. ⁶ სუეს B. ⁷ ღმერთთა B. ⁸ ღრიაკალი B. ⁹ ღრიაკალისავეთა B. ¹⁰ ტრკად ავლიდას B. ¹¹ ვუოტიჲსასა B. ¹² მსხუერპლი B. ¹³ თ აღშენებული არტემისი B. ¹⁴ იგი abs A. ¹⁵ აქილევს B.

იჭუმეოს იგი ერთბამად მზრდელადცა და მასწავლელად მოისრობისა. ხოლო ესე ჰირონ იყო ცხენ-ვაცი მკვლარი მღვმეთა შინა და ქუაბთა თეტრალიადასათა. მიიყვანა უკუე¹ ჰირონმან აქილლევს და დასუა იგი უკუანა კერძო ცხენის სახსა მას კერძოსა თუსსა ზედა და ესრეთ გამოსცდიდა და ასწავებდა მოისრობასა, და ზრდიდა მას არა სძითა და პურითა, არამედ ტვნითა ირემთა და სხუათა ცხოველთადათა, ვინაეცა აპილლევ² სახელ ეღვა, რომელ არს უსაზრდელოდ, რამეთუ ჰილლონ საზრდელსა უწოდინან სიტყვთა გარეშეთადათა.

5. მეხუთე თხრობაჲ არს მოქცეობისათჳს გვგოვს ბექედის თუალისაჲ. ამის თხრობისათჳს მოკსენებულ არს პირველისა ივლიანეს განქიქებისა ორმოცდა მეთხუთმეტესა³ თხრობასა შინა, ესე იგი არს, იტყუს პლატონ წიგნთა შინა სამოქალაქოთა, ვითარმედ ესე გვგოს მწყემსი იყო და მწყემსობასა შინა თუსსა პოვა ცხენი რვალისაჲ, დაფლული მიწასა შინა, და ცხენსა მას შინა პოვა კაცი მკუდარი, რომელსა ეცუა ბექედი, რომელი იგი განაჴადა და იპურა თჳს⁴ თანა. და რაჴამს მოაქციის⁵ თუალი იგი⁶ ბექედისაჲ მის, უჩინო იქმნებოდის კაცთაგან; და რაჴამს კუალად აქციის, სახილველ იქმნის მუნ მყოფთა მიერ, რამეთუ საქციელითა შექმნილი⁷ იყო თუალი ბექედისაჲ მის. და აქუნდა რაჲ ბექედი იგი, წარვიდა სამეუფოდ ლუდთა⁸ და მოქცევითა ბექედის თუალისაჲთა უჩინო ქმნულჲან, შევიდა, და მოკლა მეფე მათი და მიიღო მეფობაჲ მისი. ხოლო იროდოტოს სხუებრ⁹ მოგვთხრობს გვკისთჳს¹⁰, ვითარმედ განზრახვითა დედოფლისადათა მოაკუდინა კანდავლი და მეფე იქმნა თჳთ¹¹.

6. მეექუთე თხრობაჲ არს მიდაქსთჳს. ესე მიდას მეფე იყო ფრგვიასაჲ. ხოლო იყო ვეცხლის მოყუარე და ოქრო-ბორგნულ, ვითარ იგი საქმემან¹² საცნაურ ყო, რამეთუ ილოცა, რაჲთა ყოველივე, რასაცა შეეხებოდის, ოქრო ექმნებოდის მას. და შესმენილ იქმნა თხოვაჲ მისი, რამეთუ რასაცა შეეხის ქელითა გინა პირითა, ყოველივე ოქრო ექმნის მას. და ვინაჲთგან ყოველისაჲე ოქროდ შემცვალებელ იყენეს პირი და გელნი მისნი¹³, ამისთჳს მოკულდა და წარწყმდა სიყმილითა, რამეთუ საზრდელიცა ოქროვე ექმნის მიცემული მისდა.

ხოლო სხუანი მოგვთხრობენ მისთჳს, ვითარმედ ვიდრეღა ცოცხალ იყო¹⁴, ქმნა ხრიზმოსი¹⁵, რამეთუ აღვდა¹⁶ ეტლთა და განჩინა, რაჲთა სადაცა დადგეს ეტლი, მუნცა¹⁷ ალაშენოს¹⁸ ქალაქი. და ამით ხრიზმოსითა ალაშენა ანკურაჲ¹⁹ გალათისაჲ, რამეთუ ანკურა²⁰ უწოდინან რკინისა ვიდსა მდინარისასა, სადა იგი დადგა ეტლი მისი და მის²¹ ძლით ალაშენა ანკურაჲ.

7. მეშუდე თხრობაჲ არს ავარიდოვსთჳს²². ამას თხრობასა მოიკსენებს იროდოტოს მეთხუთესა შინა წიგნსა²³ თუსსა, ვითარმედ ესე ავარიდოს კაცი ვინმე იყო ზემთა ჩრდილოელი. ხოლო ზემთა ჩრდილოელ არიან უშინაგანესნი იგი ჩრდილოელთა და სკუთელთასა. ამის ავარისთჳს თქუბულ არს, ვითარმედ

¹ უკუე D. ² აპილლევ B. ³ ორმოცდა მეთხუთმეტესა B. ⁴ თუსსა B. ⁵ მოაქციის A.

⁶ იგი-abs B. ⁷ შექნილ B. ⁸ ლუდთა A. ⁹ სხუებრ B. ¹⁰ გვგოვთჳს B. ¹¹ საქმემანცა B. ¹² თქუენი და პირი მისი B. ¹³ იყო abs. B. ¹⁴ ხრიზმოსი B. ¹⁵ ავდა B. ¹⁶ მუნდა B. ¹⁷ ალაშენა B. ¹⁸ ანკურაჲ B. ¹⁹ ამის C. ²⁰ ავადილოვსთჳს A. ²¹ + შინა B.

* ამ თხრობაზეა მითითებული 3, 54-ში.

განცვრებულ იქმნა და გარე შემოვლო ყოველი ელადა ისრებითა და იტყო-
და ხრიზმოსთა რათმე და გრძნებათა, ვითარცა განცვრებული. ხოლო ლკურ-
ელს¹ რიტორი სიტყუასა მას შინა თუსსა მენედოფსთუს თქუმულსა მოივსენებს.
ავარილოფსთუს, ვითარმედ იყო ოდესმე სიყმილი ზემთა ჩრდილოელთა შორის,
მოვიდა ავარ ელადად, ემიზდა აპოლონს და მის მიერ ისწავა სიტყუად ხრიზ-
მოსთა. და ესრეთ მიერთვან ევლთა ეპკურნიან ისარნი და ესრეთ მიმოვპლინ² ყო-
ველსა ელადასა და წარმოუთხრობნ მეტყუელებათა³ ხრიზმოსისათა. ხოლო
პყრობითა მით ისართავთა ამას საცნაურ პყოფნ, ვითარმედ მოისარ არს ღმერ-
თი აპოლონს⁴.

8. შერეე თხრობად არს ანუ⁵ პილასოფსათუს ანუ⁶ ველლერო-
ფანტიოსთუს⁶, რამეთუ ორივე ესე საეპუელ⁷ არს. ხოლო⁸ თხრობად იგი ესე
არს. რამეთუ მამულსა ველლეროფანტისსა აღმოეცენა მგეცი რადმე სამ-ცხო-
ველი, რომლისა⁹ წინა კერძოდ იყო ლომისად და უქუანა კერძოდ მფრინელისად,
ხოლო საშუვალი მისი მფრინველ. ვინაეცა მძვინარედ განხრწნიდა სოფლებსა¹⁰
მას ლუკიელთასა, სადა იგი მეფობდა პრეტოს, რომელმან უბრძანა ველლე-
როფანტის მოკლვად მგეცისად მის, რომელსა ეწოდებოდა ჰიმერა, და შუათა-
გან¹¹ მისთა აღმოეცემოდა¹² ცეცხლი, რომლითა ძნიად მოსაკლავ იყო. ხოლო
ველლეროფანტი ღმრთისა მიერ განმარჯულებითა¹³ ჰოვა ცხენი პილასოფ, რომ-
ლისათუს ითქუმოდა ქონებად ფრთეთად და წყალი დაპისწუთოდა ბქალთა
მისთა, ვინაეცა მის მიერ მოუტდა ბრძოლად მგეცსა მას და თანა შემწედ
აქუნდა ფრთოვანობად იგი ცხენისად ფრთოვანობისათუს მგეცისა. და დაღვა
წუერსა¹⁴ ჰორლისა თუსისა(სა) გრგოლი ტუვვისად და შთაუგდო იგი პირსა მგე-
ცისა მის ჰიმერად წოდებულისასა, რომლისა მიერ აღმომდინარითა ცეცხლითა.
განიდნო ტუვვი იგი და მყის მოაკუნინა მგეცი იგი.

9. მეცხრე თხრობად არს ალფიოფსათუს. ალფიოფ¹⁵ მდინარე არს
არკადიასად. ხოლო არკადიად ქალაქი არს პელოპონისსად¹⁶. არს უკუე¹⁷ წყა-
როდ ქალაქსა სიკილიისასა, სახელით არეთუსა. თქუმულ არს, [ვითარმედ ესე
მდიწარე ალფიოფ ეტრფილა წყაროსა არეთუსას და მყის განკუეთა¹⁸ უფს-
კრული ზღუსად და წიაღდა სიკილაად და მიე-და წყაროსა არეთუსას და არა
თანა [შე]ერია მარილოვანსა მოქმუხაობასა¹⁹ ზღუსასა, არამედ სი[წმიდით] და-
იცვა ფერი და სიტკბოებად თუსი.

10. მეათე თხრობად არს სალამანდროფსათუს²⁰. [სალამანდროფ²¹
ცხოველი არს სწორი ისაერაფსად სიდიდითა გინა თუ მცირისა კროკოდი-
ლოფსა(ფ), რომელ არს ხუთქი წელიისად, და ზემთა ბუნებისად სიგრილვ აქუს
ცხოველსა მას, ვიდრემდის შევიდეს რად ცეცხლად, თუთ არა დაიწუვის და
ცეცხლსა მას დაშრეტს.

¹ ლკურის B. ² მიმოვლინ B. ³ მეტყუელებათა B. ⁴ აპოლონ B. ⁵ ანო A. ⁶ ველ-
ლეროფანტისთვის B. ⁷ საეპულ B. ⁸ ხოლო რამეთუ B. ⁹ რომელსა AB. ¹⁰ სოფელსა B.
¹¹ შუათაგან B. ¹² აღმოეცენებოდა B. ¹³ განმარჯულებითა A. ¹⁴ წუტრსა B. ¹⁵ ალფიოფ B.
¹⁶ პელოპონისსად B. ¹⁷ უკუე B. ¹⁸ განკუეთა B. ¹⁹ მოქმუხელობასა B. ²⁰ სალამანდრაფსათუს B.
²¹ სალამანდრაფ B.

11. მეათერთმეტე თხრობაჲ არს ლუდიელისა ეტლისათჳს და შემოიღებვის სახედ ბრძოლისა მნებებელთა და ვერა რაჲსა შემძლებელთათჳს, რამეთუ მალე იყვნეს ლუდიელნი ეტლნი და ვერ შესაძლებელ მისაწვიენლად. ხოლო სხუანი იტყჳან, ვითარმედ პილოპოჲს¹ ეტლისაგან სმენილ არს იგავი ესე, რამეთუ თქუმულ არს ვიეთგანმე, ვითარმედ პელოფს ლუდიელი იყო და არა ფრიკველი² და თჳსთა მიერ ეტლთა სძლო ჳნომაოსს და მიერითგან მოიღებვის იგავი ესე ლუდიელთა ეტლთა მიხედვისაჲ.

12. მეათორმეტე თხრობაჲ არს ორესტოჲსთჳს და პჳლადისთჳს. ესე ორესტი ძე იყო ალამეჳნონისი³ და ესოდენი სიყუარული აქუნდა ურთიერთას ორესტის და პჳლადის, ვიდრემდის მოკუდა რაჲ პჳლადი მის თანა შთაჳყვა⁴ ორესტი ვიდრე ჯოჯოხეთადმდე.

13. მეათცამეტე თხრობაჲ არს მოლჳონი დთათჳს. იყო ვინმე დედაკაცი თრაკვეს⁵ დამკვდრებული, სახელით მოლჳონი. ამას ესხნეს ორნი ძენი ოტონი⁶ და ფეიალტი. ესენი რაჲ წელ აღორძნდებოდეს და თითოეულსა მოქცევისა წელიწადისასა⁷ შეემატებოდა სიგრძესა წყრთად და სიერცესა მტკაველი. ხოლო იქმნნეს ესენი მაგინებელ და ამპარტავან და ესოდენ შემეადრებელ, ვიდრელა ჳელ ჰყოფდეს ბრძოლისა ყოფად ღმერთთა მათ მიმართ, რომელნი იგი ითქუმიან ზეცისად. რამეთუ განიზრახეს ორთა მათ შთათა თრაკეთისათაჲ, რომელთა ეწოდების ოსსა და ათო, რაჲთა ოსსაჲ დადევან ათოსა ზედა და მათ მიერ აღვდენ ზეცად, რომლისათჳსცა ზევს განრისხნა მათ ზედა და ელვათა მიერ მეხ-დატეხით წარწყმდინა იგინი. ხოლო იყო პირველ დაწუვისა მათისა ხრიზმოსი, მიცემული დედისა მათისადა, ვითარმედ ამპარტავანებისათჳს მათისა მეხდატეხილ იქმნენ⁸.

14. მეათოთხმეტე თხრობაჲ არს ლავჳრინთოჲსთჳს⁹. ლავჳრინთოჲ მთად არს კრიტიისად და მას შინა ქუაბი მღვმოვანი, ძნეოი შთასავალად და აღმოსავლად, სადა იგი შთაგდებულ იქნა მინოტავროს¹⁰. და ვინაჲთგან ძნელი იყო განელაჲ [ლა]ვჳრინთოჲსაჲ, ამისთჳსაცა აწ ღმრთისმეტყუელმან სახედ მ[ოილო] ძლიერებისა და განუვლტოლველობისა დიდისა ბასილ[ის] სიტყუათაჲსა. არა ხოლო ესე, არამედ ბადესაცა რასმე იტყჳს, რომელსა შეიქმან მსხჳლთა საბელთა მიერ სანადიროდ ლომისა¹¹, დათჳსა. ირმისა და სხუათა უძლიერესთა მკეტთა.

15. მეათხუთმეტე თხრობაჲ არს მინოოჲსაჲ და რადამანთოჲსათჳს, ესე იგი არს მინო¹² და რადამანთო¹³ ითქუმიან ძედ დიოჲსსა¹⁴. მინო იყო სჯულის მდებელად ჩინებულ¹⁵ მამისაგან თჳისა, ხოლო რადამანთოს¹⁶ მსაჯულ სამართლისა¹⁷, რომელსა მამისაგანვე ესწავა სიმართლე. ამათჳს უკუე¹⁸ იტყჳან გამომეტყუელნი და თჳთ პლატონცა, ვითარმედ მო-რად-კუდეს ესენი, ვერ ეუფლა მათ ბნელი, არამედ ჳალაკმან ნეტართამან და ველ-

¹ პელაგოჲს B. ² ფრკვიელი B. ³ ალამენონისი A. ⁴ შთაჳყვე B. ⁵ თრაკეთს B. ⁶ ოტონ B.

⁷ წელიწადისასა A. ⁸ იქმნენ B. ⁹ ლავჳრინთოჲსთჳს abs A (გადამწერი ჩანს გადამხტარა მეორე სიტყვაზე, რაც მოწმობს, რომ ეს ხელნაწერი ნუსხა არის). ¹⁰ მინოტავროს B. ¹¹ +და B.

¹² მინოდა B. ¹³ რადამანთო B. ¹⁴ დიოჲსა B. ¹⁵ ჩენილი B. ¹⁶ რადამანთო B. ¹⁷ სამართლისა A. ¹⁸ უკუე BA.

მან ილუსიოდესამან შეიწყნარნა იგინი. ხოლო სახელი ილუსიოდესაჲ, რომელ არს აღუსიოდ, გინა აპოლუსიოდ¹, ესრეთ გამოითარგმანების, ვითარმედ «განსასუენებელი უჯაქოჲა ესე იგი არს ადგილი კსნილი და თავისუფალი ტანჯვათაგან. ხოლო ასფოდელტოდ სახელი არს მწუანვილისაჲ, რომლისაჲ სული სულნელ და ფერი შუენიერ² და ძირი მი[სი] წამალ სარგებელ.

16. შეათქუესმეტე თხრობაჲ არს ლადირთათჳს. ლადირნი ადგილი არს კერძოთა დასავალისათა, და ადგილი იგი დასასრული არს ზღუსაჲ, და რეცა ხერთვისი რაჲმე ჩუენდა მომართისა ამის ზღუსაგან ატლანტიკოდსა ზღუად. ვინაჲცა თქუჳულ არს, ვითარმედ არღარა თანა წარიღლებიან ნავებითა ლადირნი, რაჲთამცა შევიდა ვინ ამიერ ჩუენ კერძოთ ზღუთ ზღუსაჲ მას ატლანტიკოდსასა, რომელი იგი კლდოვან არს და ბნელ. ხოლო ლადირ სახელედვა, [რომელ] არს ქელი, რამეთუ ვითარცა ქელი ქუეყანისაჲ არს აგილი იგი ლადირისაჲ.

17. შეათჩუდმეტე თხრობაჲ არს ცხენისა მისთჳს, რომელმან განხეთქნა საკრველნი, რამეთუ ომი[როს]ს გამომეტყუელსა ენება რაჲ გამოჩინებჲა ს[იმახვლისა] და მჭურვალებისაჲ, რომელი აქუნდა დიომიდ[ის] ბრძოლათა³, იგავით მიაშგავსა იგი იროას და გამოთქუა მისთჳს სიტყუაჲ მარცულენი, ვითარმედ «ამის ვისიმე დგომაჲ ცხენისაჲ სასმენელ იქმნა ბაგათა ზედა».

18. შეათრვამეტე თხრობაჲ არს დლითი დღე დათესულთა და აღმოცენებულთა გმირთათჳს. თივას ვიოტჯაჲსასა⁴ ითქუმის ვიეთთჳსმე კადმოჲსგან გინა იასონისგან ანუ სხჳსა ვისგანმე, ვითარმედ მიიხუნა კბილნი ვეშპისა დელფინისანი და დასთენსა ქუეყანასა შინა და მიერ⁵ აღმოვდეს კაცნი შეჭურვილნი, რომელნი იგი ჩნდეს ქუეყანასა ზედა წელთაჲთგან აღმართ და ესრეთ მდგომარენი ჰბრძოდეს ურთიერთას და სხუათაჲცა.

19. შეათცხრამეტე თხრობაჲ არს შჳდ ბჳეთათჳს თივადსათა და ეგჳპტისათა, რამეთუ შჳდ ბჳე არიან ბჳენი ელადაჲსანი, აღშენებულნი ამფიონოჲს⁶ და ზითოჲსგან⁷ ბარბითითა. ხოლო ეგჳპტეს და თიბას არს ქალაქი ესეოდენ დიდი, რომელსა ას ბჳე ჰქონან. ამათ თანა საკრველ იქმნებიან ზღუდენი ბაბილოენისანი, აღშენებულნი სემირამისნი⁸ საზომითა სიმაღლისაჲთა დიდ, ხოლო სიგრძისაჲთა⁹ ოთხას სტადიონ, რომელნი აღიშენნეს ალიზითა გამოცხოზილითა და ნავითთა განდნობილითა. ესე არიან შჳდნი¹⁰ საბილაენი, რომელთათჳს წარმოიტჳჳს ფილონ ბიზინტიელი [პირველად] სამოთხესა დაკიდებულად¹¹, მეორედ პირამიდთა, რომელნი არიან შემფჳს, მესამედ ზეეს ულჳშპიას, მეოთხედ კოლოსსოჲ როდოჲსაჲ, მეხუთედ¹² ზღუდენი ბაბილოენისანი, მეექუესედ ეფესოჲსა ტაძარი არტემისი, მეშჳდედ საფლაჲვი მავსოლოჲს კარიონელისაჲ.

¹ გინა აპოლუსიოდ abs B. ² შუენიერ B. ³ ბრძოლათასა B. ⁴ ევოტჯაჲსასა B. ⁵ ამიერ B. ⁶ ამფიონოს B. ⁷ ზითოსგან B. ⁸ სემირამისნი B. ⁹ სიგრძისაჲ მის B. ¹⁰ შჳდ B. ¹¹ დაკიდებულსა B. ¹² +მეხუთედ A (ორჯერაჲ).

20. მეოცე თხრობაჲ არს საფლავისათჳს მავსოლოჲს კარი-ოელისა. მავსოლო იყო მძლავრი კარიადსაჲ, რომელმან აღიშენა თავისა თჳსისა საფლავი ფრიადითა წარსაგებელითა და ნივთთა სიმძიმითა ლამსა¹ ზედა და უყესა² და მღებარე არს შინაგან საფლავსა მას გარეშეცეულსა მორევეთა მიერ. ამას თანა მოიჯსენებთან პირამიდნი, რომელ არიან ქალაქნი ეგ-ჰპტიისანი, რომელთა იგი³ ჩუენ ქრისტეანენი უწოდთ საზღვრად იოსებისდა⁴. ხოლო წარმართნი საფლავად მეფეთა რომელთამე. და არიანცა ეგრეთ თქუმულისაებრ იროდოტოჲსსა, რამეთუ საზღვარი იგი იოსებისი შემდგომად მიერგამოსლვისა ძეთა ესრაჲლისათაჲსა ყუნეს იგინი წარმართთა საფლავ⁵ მეფეთა შეკერპეთა. ხოლო კულუსოჲსთჳს თქუმულ არს, ვითარმედ როდს აღმართებულ არს ანდრიანტე რვალისაჲ განსაკვრეებელი სიდიდითა⁶.

ამათ უკუე შუდთა სახილავთა, რომელ [არიან] ესე: ეფესოს ტაძარი არტემიდისი, ზლუდენი ბაბილოვნისანი, პირამიდნი⁷ ეგჰპტიისა[ნი], საფ[ლავი] მავსოლოჲსი⁸, შუდ ბჳე თეზაიდისაჲ, ანდრიანტე კოლოსოჲსაჲ⁹ და ტაძარი კჳზიკოჲსაჲ,—ესე ყოველნი სახედ შემოიხუნა დიდმან გრიგოლი შუენიერებისაჲ და სიდიდისა სასნეულოთა მათ დიდისა ბასილის მიერ აღშენებულთა ბჳეთა კესარიისათა.

¹ ლამთა B. ² უყეთა B. ³ იგი abs B. ⁴ იოსებისა B. ⁵ საფლავად. B ⁶ ხოლო კულუსოჲს-
თჳს... სიდიდითა abs. B. ⁷ პერამიდნი B. ⁸ მასაოლოჲსი A. ⁹ კოლოსოჲსაჲ B.

ივლიანეს პირველისა განჩივებისა ზღაპრობანი

1. ემპედოკლი სიცილიელი იყო ნათესავით, პითაგორელი ფილასოფოსობით, რომელი იძლია ცუდად მზუაობრობითა, რაჟთა აღიტაცოს და სამსხურეპლო იქმნეს, რომლისათჳსცა ჰგონებდა რად ზეცად აღტაცებასა, ეტნიოჲსა ცეცხლ[სა] შინა შთააგდო თავი თჳსი. ხოლო თქუმულ არს. ცეცხლისა ამისთჳს, ვითარმედ აღმოეცენების საბერველთაგან ეფესტოჲსთა მთასა რომელსამე ზედა, რომელსა ეტნი უწოდიან. და მიერ ველად შთაიზიდვის წყლებრ დენით. და მთად იგი არს ქალაქსა სიცილისასა, მეზობელ ქალაქსა კატანისასა. ამას ცეცხლსა შთაიქრა რად ემპედოკლი¹, ინება ყოველთა ღმერთმან სამხილებელად სილალით დაწუვის ამისისა, შეუწუველად დაცვაჲ სანდალისა მისისა, რაჟთა ცხად ყოს, ვითარმედ უგუნურებითა თჳსითა შეიწუა იგი მიშუებითა ღმრთისაჟთა, რაჟთა მიეჯადოს პატიეი სილალისაჲ. თქუმულ არს უკუშ, ვითარმედ ამას მთასა ეტნისასა ოდესმე იპოვნეს მამად ძითურთ, და მყის წინაშე მათსა იპოვა შთამდინარეობად იგი ცეცხლისაჲ და ულონო იყენეს განვლად. მაშინ ძემან აღიკიდა მამად თჳსი, რაჟთა წარიყვანოს. ხოლო ცეცხლი იგი შეკდიმებულ იქმნა საქმესა ამას ზედა და განიკუეთა ორად, ვიდრემდის უვნებელად განვლეს ორთავე მათ.

2. ტროფონი და ემპეოტიმონ და არისტრიონ გრძნეულ იყვნენ, ქუეყანით ვკოტიადთ, ქალაქით ლევადიად სახელდებულ[ლისა]. და ესენიცა ცუდად მზუაობრობითა ძლეულნი, ზეცად ა[მ]ა[ლ]ღებისა მგონებელნი, ქუესკენელს ქუეყანისასა დაჰქედეს, სადა იგი განიხრწნენს რად და უჩინო იქმნენს, საგრძნეულ იქმნა ადგილი იგი, რომლისათჳს მოიღებვის იგავი რაჟმე ტროფონიოჲს მიერ შემზადებული მქმუნვარეთათჳს და არა ოდეს მოცინართა, ვითარმედ ყოველი საგრძნებაესა მას შთამავალი გაუცინებელად აღმოვალს მიერ, რაჟთა კმუნვიდეს და უფერულობდეს სამარადისოდ სამხილებელად მათდა, ვითარმედ უფერულ არიან და არა ოდეს ღირს სიცილისა ღირსნი იგი ტირილისანი ხრწილებისა და სიკუდილისათჳს. ხოლო გრძნებისა კელოვენებაჲ ამით მოიგეს ტროფონიოს და ძმამან მისმან აღამიდის, რაჟამს თჳსსა საწმართა მიერ აღუშენეს აპოლონს² ტაძარი დელფოჲსაჲ*.

3. პროტევს ნათესავით იყო თრაკი, რომელსა ძე ესხნეს მო[ლო]ნ და ტილელონონ, რომელნი იგი მოსწყვდნა ირაკლი ავაზაკობისათჳს მათისა, რო-

¹ ემპედოკლი A. ² აპოლონის A.

* ამ თხრობაზე მითითებულია I ტექსტში (ნახ. 1, 11).

მელსა ზედა მწუხარე იქმნა პროტეა და შთაიგლო ზღუასა თავი თუსი. ხოლო ლმერთთა შეიწყალეს და გარდაცვალეს იგი, რაჟთა იქმნეს იგი ეშმაკ ზღუს პირისა. ამისსა შემდგომად მივიდა და დაემკვდრა ფარღნისონს, ვინაჲცა იქმნა პროტეოს, რომლისათს თქუმულ არს, ვითარმედ ფოკოელთა თანა იქცეოდა და მიიყვანა ელენი ალექსანდრესი, რამეთუ მო-რაჲ-ვიდა იგი ელადაჲთ, მიეცა მას კერპი მისი. ხოლო შემდგომად ტროელთა ბრძოლისა მო-რაჲ-ჟიდა მენე-ლაოს ეგვპტედ, მიეცა მას ელენი პროტეაჲსგან, ესე პროტეა სხუთი სხუად იცვალეზინ, —რაჟთა ვერ შესისწონ იგი მიმავალთა მისსა, —ოდესმე ესრეთ და ოდესმე ვგრეთ ქმნითა, [რაჟთა] არა თავს იღებდა იგი შფოთებასა მისსა მო-მავალთასა, რომელნი ეძიებდეს მისგან გრძნებათა და ოცნებათა¹, ვითარცა განთქუმულისაგან მოგობასა ზედა.

4. ირაკლი ითქუმის ძედ დიოქსისა და ალკმინისსა და ვითარცა ირ[ო]ვოჲ აღმასრულებელად ათორმეტთა ლუაწლთა, რომელსა ესუა ცოლი დიიანირა, რომლისა სიზმრიჲ თანაყოფითა მიიწია აქელოოდ მდინარედ, ვინაჲ იგი შუა ვილლა. და მიჰყვანდა რაჲ მამულად თუსსა, იხილა იგი ნესოს, ერთმან იპპოკენტავროსთაგანმან, და ეტრფიალა. და ენება მდინარესა თანა რასმე შინა [-----]მისი. რომელი ესე ცნა რაჲ ირაკლი, ისრით განგუმეროლ ყო ნესოს, რომელი იგი მოკულებოდა რაჲ, სისხლისა თუსისაგანი მისცა დიიანი-რას და ჰრქუა მას, რაჟთა, უკეთუ იხილოს ირაკლი ტრფიალებულად სხუსა ვისსამე, სისხლისა მისგანი სცხოს სამოსელთა მისთა და თუსადვე ტრფიალე-ბად მოიზიდოს. ხოლო ირაკლი ეტრფიალა რაჲ ირას, ასულსა ევრეტოქსისსა², რომელი იგი ტყუედ მოყვანებულ მოეზიდა თუსსა, რომლისათს ეშურვა დიიანირა და სისხლისა მისგან ნესოჲსა სცხო სამოსელთა ირაკლისთა. და რამეთუ სისხლი იგი კაცის მკლველისაჲ იყო, ამისათს მყის აღეგზნა ირაკლი. და ვითარცა დაიწუვოდა, შთაიგლო თავი თუსი მახლობელსა მას მდინარესა და ყო იგი წყალ ცხელ, ვინაჲ იქმნეს მიერიოგანნი ცხელნი წყალნი თერმო-პოპუსისანი შორის თეტრალი[ი]სა და ფოკიდოჲსა.

5. ტანტალოს მეფე იყო ფრიგველთა. რომელმან მიზხადა³ ლმერთთა ოდესმე და სანოაგედ მათდა დაკლა და დაქრა და შეაგბო და დააგო ძე თუსი, რომელთაგანმან დიმიტრი მიიღო ასოთა მათგან მჭარი და შექამა. ხოლო სხუათა მათ ლმერთთა შეიწყალეს ტანტალოს და დაუკრდა, ვითარ მო-მადლებისათს მათისა შეურაცხ ყო ძე თუსი. ამისათს შეაწყენეს ურთიერთას ასონი მისნი და განამრთელეს პელოპოს, და ნაცვალად შექპულისა მის მჭრისა, შეუდგეს⁴ მჭარი პილოჲს ძუალისაჲ, ვინაჲცა ყოველთა პელოპიტთა თითოეულსა მათსა შესასწავებელად მჭარსა თუსსა ჰკიდაეს ძუალი პილოჲსაჲ*.

6. ფრიგველნი ჰმსახურებდეს რეას, კრონოჲსსა უკუე ცოლსა, ხოლო სხუათა დედასა, რომელი იგი მიდგომილ რაჲ იყო, კოროვანდთა მიერ განიჭრა მახვლითა სიმრავლისათს სიძვათა მისთაჲსა, რომელსა, რაჲემს უზორვი-დეს ფრკვიელნი, მჭართა [და წყვილთა თუსთა მახვლითა დაიჭრიან და

¹ უცნებათა A. ² ევრეტოქსის A. ³ მიზხადა A. ⁴ შეუდგეს A.

* ამ თბრობაზე მითითებულია I ტექსტში (ნახ. 1, 9).

ამას თანა იმღერიან და განსცხვებინან ნესტუები¹ და ქნარები²; რაჟთა ჯმათა მათთა გემოვნებითა უტკივარად თავს ისხნენ წყლულებანი. და შემდგომად ესევეითარისა მის ზორვისა არაწმიდებით ჰყოფენ აღრევასა დედათასა. ხოლო წარმართთაგანნი ვინმე უგუნური ძუელსა მას ჩუეულებასა აწცა იპყრობენ ადგილთა შინა მთისა კარ[იკ]ავსათა და ასოთა თუსთა დაიქრიან მახვლითა.

7. მითრო(ს) სპარსთა მიერ საგონებელ არს, რაჟთა ვითარცა მზე იმსახურებოდის, ხოლო სხუათა მიერ ზედამდგომ ცეცხლისა სახელ იდების, ხოლო სხუათაგან მსაჯულად ძლიერებისა. ხოლო ვერ ვინ შემძლებელ არს [ზ]ორვად მისსა, უკუეთუ არა მრავალ-რიცხუნი ტანჯვანი თავს ისხნეს და ამით სახითა აწუენოს მისა მიმართ სიწმიდე და უწინებლობაჲ თუსი, რაჟამს იტანჯებოდის პირველად უსუბუქესადრე და მერმე უძძიმესად. და ყოველსავე შინა სრულ იპოროს: ცეცხლისა განვლასა, ყინელისა თავსდებასა ვიდრე ოც დღემდე, და კუალად ორმეოცდაათ დღე შიმშილსა და წყურილსა, გზა-მავლობასა და ზღუა-მავლობასა, და ამით ყოველთა შინა მლოცველობასა.

[მ]ერვე ესე თხრობაჲ იქსენების ზღაპრობასა შინა მესამესა წმიდისა ბასილის ეპიტაფიასასა*.

8. პოლქქსენი ასული იყო პრიამოესი, რომლისა ქორწინებაჲ ენება აქილევს და შევიდა ტურიად, და ნაპრალისა რაჟსაგანმე ისრით განგუშერილ იქმნა ჯპობარიდოვსგან, და მოკულა ტაძარსა შინა აპოლონისსა. ხოლო უკუა-ნაქსენელ განძლიერდა რაჲ ძე მისი პკროს, გამოუჩნდა მას ჩუენებით და პრქუა, რაჟთა დაკლას მისთჳს პოლქქსენი, რომლისა ძლით იგი წარწყმდა. ხოლო მან მიიყვანა იგი და დაკლა საფლავსა ზედა მამისა თუსისასა.

9. მენჯკევს ძე იყო კრეონ თ(ი)ველთა მეფისაჲ. ხოლო თიბელნი იბრძოლებოდეს რაჲ შჯდთა მვედართ-მთავართაგან, უმოგუნა მათ ტირესია მოგუმან, ვითარმედ მიენიკოს მათ ძლევაჲ ბრძოლასა შინა, უკუეთუ ნათესავისაგან მან მეფეთაჟსამან [-----] თავი თუსი მისცეს სიკუდილ თუთ თავით თუსით აღმოცენებულთა მათ კბილებისა მიერ ვეშაბთაჟსა. ესე რაჲ ესმა მენჯკევს, მიცემითა თავისა თუსისაჟთა განათავისუფლა ქალაქი იგი, რაჟამს სიკუდილ მიეცა თზიერ [შ]ობისა მამისა³ მისისა.

10. ლაკედემონელი ბრძოლასა შინა პელოპოსს ქალაქისასა შემდგომად მძლავრ ძლევისა ათინელთაჟსა, მნებებელ⁴ იქმნნეს ბრძოლად თანამებრძოლთაჟცა თუსთა. და მიიწინეს თიბელთა ზედა ზედამისღვითა ლევქტოსს ქალაქსა თიბაისასა, და ეკუეთნეს რაჲ, ვერ მიემოხზნეს კეთილად წინააღდგომითა თიოელთა მვედართ-მთავართაჟთა. ხოლო ვერ მიმთხუევა მათდა ესე იქმნა, რამეთუ სკედასოს ლევქტოელსა სამ ასულ ესხნეს, რომელნი იგი აგინნეს სერობად მიწოდებულთა მისგან ლაკედემონელთა ვიეთმე. და გინებესავე თანა მოსწყუნდნე(ს)ცა, რაჟთა არა მამასა თუსსა განუცხადონ გინებ[ა ყოველი] თუსი, რომელმან იგი ისწავა რაჲ, სწყუევა ყოველთა ლაკედემონელთა, რაჟთა

¹ ნესტუები¹ A. ² მამისა + პრ (თავზეა დასმული სხვა ხელით). ³ მნებებელ + თასა (თავზეა დასმული სხვა ხელით).

* ეს თხრობა იხსნება აგრეთვე „ზღაპრობანი კუალად იესუსანი“-შიაც (ნახე 1, 18).

მასვე საფლავსა ზედა ასულთა მისთასა იძლინენ და დაეკუთვნენ, რომელი ესე იქმნაყა.

11. ლაკიდემონელთა ენება მოქალაქეთა და მკედართა თუსთა ახოვან ყოფად წყობათა შინა, ამისთჳს დღესასწაულნი შემოიკრიბნიან და წინაშე ბომონთა ქაბუეთა თჳს[თა] გ[ამო]სცდიდიან მრავალგზის მიმთხვევითა შოლტებ[ისაჲთა], რომელმანცა უმრავლეს¹ დაითმინოს¹, უმეტესი ნიქი[-----].

12. არტიმიქალწული იყო და წმიდაჲ, ხოლო იხარებდა უც[-----] დაითხეოდ[იან] ბომონსა მისსა ზედა*.

13. სოკრათი ათინელი იყო ფილოსოფოსი. ამას აბრალეს ანჯტოს, კემელიტოს, ვითარმედ მწამლველობითა და მიცემითა კონიასაჲთა მოაკუდინებს და განხრწნის ქაბუეთა. ამისთჳს მისვე კონიასა სუმითა სიკუდილ დაისაჯა.

14. ეპიკტიტოს ფილოსოფოსსა შეეკრნეს წვენი მძლავრისაგან მაკედონელისა და იკითხებოდა მისგან, უკუეთუ პნებაჲსა განჯნაჲ. მიუგო: რაჲთა შეკრულ ვარ მე, რომლისა ესე სული ვერა რაჲთ ოდეს შეიკრვის?

15. ანაქსარხოს ფილოსოფოსი შეპყრობილ იქმნა არქელაოს მძლავრისა მიერ და შეგდებულ ქუჩკელსა დასანაყელსა ქერისასა, შეზადებულსა ძელისა მიერ. ხოლო იგი ეტყოდა: სძეგუთ², სძეგუთ ანაქსარხოს კონებას³, რამეთუ ვერ დასძეგო ანაქსარხოს. ამას ზედა სიბრძნისმოყუარე⁴, რაჲთა არა რაჲ ეღმოდის გორცთათჳს.

16. კლეონბროს, ნათესავით ამბრაკიელი, მიემთხვა რაჲ წ[იგნსა] ფედონ სახელდებულსა, რომელ არიან პლატონის თქუმულნი სულისათჳს, დაისწავა მათ მიერ, ვითარმედ უმჯობეს არს სულისათჳს განშორებაჲ გორცთაგან, გარდაიგლო თავი თჳსი ზღუდესა და მოკუდა პირუტყულად.

17. პითალორელი ფილოსოფოსნი, რომელთა პითალორ სამიელისაგან მიიღო სახელისდებად, სჯულით-ფილოსოფოსობისათა, სახისმეტყუელებით ისწავებდეს, რომე-თაგანი ერთი იყო, ვითარმედ აარა ჯერ არს ქამა ჯ[ნდუ]რ(ი)სა სამსაჯურომასასა, ესე იგი არს, რაჲთა არავინ [ჰყო]ფდეს ქრთამითგან ცემასა სამართალისასა, რაჲთა [ათინელ]ნი ძუელნი მსაჯულნი, რაჲჲს ენების ქმნად [გ'-ნე-] რაჲსაცა ნაცვალად სიტყუსა დამსჯელისა ეს[რეთ რაჲ] დასაჯულთათჳს, ვითარმედ [აჰამეთ ჯნდური]. ამისთჳს იგავად ითქუმის: აარამედ ნუ შკამ ჯნდურსა სამშჯაურომასასა.

18. თეანა, ფილოსოფოსი პითალორელი, შეპყრობილ ოდესმე იქმნა მძლავრისა ვისგანმე და იძულეობდა თქუმად სა[ილუ]მლოთა მამულისა მისისათა. ამისთჳს კბილითა გარდაიკუეთა ენაჲ და შესთხია პირსა მისსა, რაჲთა, მოეკუეთოს⁵ რაჲ ორღანოჲ ჯმისაჲ, არა რაჲ თქუას უჯგროჲ.

19. ეპამინონდა, მკედართ-მთავარი თიოელთაჲ, მოწაფე იყო ფილოსოფოსი პითალორელისაჲ და წარჩინებულ იქმნა ბრძოლასა შინა ლევტიკოელთასა,

¹ დაითმინას A. ² სძეგო A. ³ =კონებას(?) ⁴ აქ თითქოს რაღაც აკლია: დგა (?).

⁵ მოეკუეთოს A.

* ამ თბრობაზე მითითებულია 1, 8-ში (მოკლეთი).

რამეთუ მმარხველ იყო საქმელთაგან და გემოენებათა და ენებულებათა¹. ამის-
თჳსცა დიდი ძლევად აღადგინა ლაკედემონელთა ზედა. ამისსა წესიერებასა,
ებაძეა სკიპიონ მგედართ-მთავარი ჰრომთაჲ, რომლისათჳს მიეცა მსგავსადე
მისსა ძლევად კარქედონელთა ზედა. ამისთჳს საქმისაგან ეწოდა სახელი ნაც-
ვალად სკიპიონ[ის]სა აფრიკანოს, რამეთუ კარქედონელ არიან აფრიკელინი.

20. სელოო ნათესავეი არს დოდონელთაჲ, რომლისაგან გამოირჩეო-
დეს მდღელნი ფილოჳსანი, რომელსა შინა აღმართებულ იყო საგარძნებელი
დიოჳსი, წოდებული² მუხად დუდუნეაჲსა. ესენი, ვითარცა ღმრთის მსახურნი
განმწმდებოდეს, რამეთუ არცა იბანნიან, არცა ცხედარსა ზედა დაიძინიან, ვი-
თარ იგი სიმღერად ომირული წარმოაჩინებს: «მჩიოლ ხარით სიელლოჲ მსა-
ხურ ტაძრისა, უბანელ ფერჯით და მწოლ სიქმელითა»*.

21. სოლონ სჯულისმდებელი იყო ათენელთაჲ, რომელმან იგი სთხოვა
მის მიერ სჯულდებულთა მათ ფიცით დასარწმუნებელი, რაჲთა ათ წელ ოდენ
არა გარდაჰდენ სჯულისდებასა მისსა და მერმე, უკუეთუ ენებოს დაჰსნაჲ,
დაჰსნან. უწყოდა, რამეთუ შემდგომად ესოდენთა წელთა ვერლარა განეყენენ
ჩუეულებად შექმნილსა მას საქმესა. ესე რაჲ სჯულ უდვა, განეშორა მიერ ათ
წელ და მიმოჰჰლიდა რაჲ სოფლებსა, იხილა ქორწინებად კრისსონ, მეფე
ლუდთაჲ. ხოლო კრისსონს ენება, რაჲთა გიანაკჯრქოს სოლონ. ამისთჳს მიაე-
ლინა იგი დიდთა მათ ზედა საუნჯეთა ოქროჲსა თჳსისათა. და მოიქცა რაჲ
მიერ, ჰკითხვიდა, ვითარმედ ვის ჰგონებს იგი უმდიდრე ყოველთა კაცთა?
(ჰგონებდა, ვითარმედ მისთჳს თქუას უპირატესობაჲ ყოველთაჲ). ხოლო მან
თქუა, ვითარმედ «[ტრ]ელონ ათინელი უმდიდრეს არს ყოველთა: [არცა სი]მ-
დიდრესა, არცა წარჩინებულებასა უწყეს დღე-კეთილო[ბა]დ, არამედ უვნებე-
ლობით ცხოვრებასა». ვინაჲცა სოლონ [უძღვე] იწოდა კრიოჲსგან, ვითარცა
უმეტესსა სიმდიდრესა ხილვად] წადიერი, უფროჲს ლუდთა საფასეთაჲსა, ვი-
ნა[დეთაგან] საფასეთაჲცა დღე-კეთილობა უწოდიან გარეშეთა [მათ], რამეთუ
სამნი დღე-კეთილობანი უწყენი სიტყუანი: პირველად სულისა უვნებლობისაჲ,
მეორედ ჯორცთა აზნაურებისა ანუ სიმრთელისაჲ, მესამედ მონაგებათა
სიმრავლისაჲ. ჯერ იყო სოლონ[ი]სდა ზედა დართავად ესოდენ სიტყ[უ]ად
კრჯსონის მიმართ, ვითარმედ «უკუეთუ ოდენ სულითა მდიდარ ხარ, კმა არს
შენდა საფასე ესე უხუებად გარეშეთა მიმართ სიმდიდრეთა».

22. სოკრატის ქმულკეთილობის და შემკობის მოყუარებაჲ ესე არს.
სოკრატე ფილოსოფოსი არს მიმომავალი უზნებასა, და ჰაბუთა უბრძანებლად
ფილოსოფოსობად და უფროჲსლა საგონებელ უზნდა, ვითარმედ ქმულკეთილ-
ნი ჰაბუთენი უმეტეს მომხავებელ არიან სწავლ[ა]თა მიმართ საფილაფოსოთა,
რამეთუ ქმულკეთილთაჲე უწოდდა გონება-კეთილთა[ცა], რომლისათჳს სა-
გონებელ იქმ[ნა] სოკრატე ათინელთა მიერ მამათმავლად, ვითარცა აღმ[რ]-
ჩეველი ქმულკეთილთაჲ. იპოების უკუე პლატონცა თეეტეტოჲს მიმართ, და
ყოველგან ესრეთ მიმწერელთა სოკრატოჲსგან მოღებითა, ვითარმედ კეთილ

¹ ენებულებოთა A. ² წოდებული A.

* ამ თხრობაზე მითითება I ტექსტში (6. 1, 12).

არს თეეტიტოს, კეთილ არს ხარმიდიცა, ესე იგი არს, ვითარმედ სოკრატისავეტუელ არს მისთვის, რასა იგი ზრახვენ მისთვის. ხოლო სოკრატისთანანი იგი განამართლებენ, ვითარმედ საღმრთო და [ა]რა-ენებულ იყო ქმნულკეთილობისა მიმართ სიყუარული იგი მისი.

23. პლატონის უძღებებდა ესე არს. რამეთუ პლატონ ფილოსოფოსსა ესმა დიონოსისთვის მძღაერისა სიკილიელთაჲსა, ვითარმედ მახულ არს ნ[ი]კითა. ვითარ იგი მის [------]ბელნი იტყვან, ორ იყვნეს მიზეზნი მუნ წიაღსღვისა მისისანი: რაჲთა იხილოს აღმოცენებდა ეტნეოჲს[ა] ცეცხლისაჲ და რაჲთა არწმუნოს დიონოსის ფილოსოფოსობაჲ. ხოლო ვითარცა დიდი ღმრთისმეტყუელი იტყვს, ნაყროვანება იყო მიზეზ პლატონის მუნ წარყვანებისა, რამეთუ ასმიოდა მას ტაბლა-დიდობისათჲს დიონოსის(ი)სა, რომლისათჲს მიჰყიდა იგი დიონოსი პოლიდიის ნაეთ-მთავარსა ლაკედემონის(ა)სა, რომელი მათ ჟამთა მუნ [მი]სრულ იყო, და მიიწია რაჲ მიერ ეგინად, კუალად მანცა მიჰყიდნა [პლ]ატონ არნიკეროსს მონად.

24. ქსენოკრატის ნოვაგთმოყუარებდა ესე არს. რამეთუ ქსენოკრატი და არისტოტელი მოწაფენი იყვნეს პლატონისნი და მიმთუალველნი მოძღურებისა მისისანი, ვინაჲცა ქსენოკრატი შექმნა წვალებდა სტოელთაჲ, ხოლო არისტოტელი—პერიპატელთაჲ. ხოლო ესოდენი სიწმიდე ითქუმის ქსენოკრ(ა)ტისთვის, ვითარმედ იშუებდა სანუეავითა, ხოლო არა აღიძროდა ვნებულობითა, რამეთუ სიტყუერებისადა დაემორჩილნეს ვნებანი. არამედ დიდი გრიგოლ(ი) ეგრეთცა განაქიქებს მას ნუვაგთმოყუარებისათჲს, ვითარ არა რაჲსა საჰმელთა[განი]სა მიმართ აჩუენებდა¹ კრძალულებასა, ვითარ იგი წეს არს ფილოსოფოსთა, რაჲთა ა[რა] ხოლო ვნებათაჲგან, არამედ საჰმელთაჲგანცა მმარხველ იყოს.

25. დიოგენის ენამეტნობაჲ ესე არს. დიოგენი ფილოსოფოსი იყო კვნიკიელი, ხოლო კვნიკოელ ამისთვის ეწოდებოდა ადგილსა მათსა, რამეთუ ვითარ იგი ძალღთა ჳმელისათა აქუს მცველობაჲ და განმრჩეველობაჲ, რამეთუ განარჩევენ თჳსთა და უცხოთა, ამათ პლიქნიან და მათ სდეენიან, ეგრეთვე ესე მსგავსებითა ძალღთაჲთა სცვიდა უკუე წესთა ფილოსოფოსობისათა, ხოლო სჳეენიდა და ამზილებდა ლიტონობასა და მსოფლურებასა. არამედ ღმრთისმეტყუელი მასცა განაქიქებს ენამეტნად წოდებითა, ვითარმედ ცუდად მზუაობრობით ჰყოფდა, რასა იგი ჰყოფდა.

26. დიოგენი ესე იგივე არს, რომელი ქურსა შინა მკვდრობდა, რომელსა შინა ღამე შევალნ სიცივისათჲს და დღივ² მზესა გა[მო]ვალნ განტობისათჲს. ვინაჲ ერთგზის ოდესმე ტყებოდა რაჲ მზესა ზედა, მიადგა³ ალექსანდრე მეფე და ჰრქუა: „რაჲ ვნებაჲს, დეოგენი, და მოგმადლო შენ“. ხოლო მან მიუგო: „სამი ოდენ[---], რაჲთა არა მიჩრდილობდე“.

ამისსავე მსგავს [იყო] პტოლემეოჲს ზე ყოფილი სოტადი ალექსანდრ(ი)-ელ(ი) ფილო[სოფ]ოსი, მდგომარე ადგილსა ერთსა და შემწუარარი მზისა მიერ, რომელსა ზეით შთამოხენდა პტოლემეოჲს და მოვიდა მისა, რაჲთა აღიყვანოს

¹ აჩუნებდა A. ² დღივ+რ (რამეთუ?) A.

იგი პალატად. ხოლო მან იხილა რაჲ მომავალი, დაემალა მას ნატეხსა ქუეშეჲ ჳურისასა. ხოლო პტოლემეოს ზედა* და ჰრქუა მას სიტყუაჲ იამბიკონი: „მნე-ბავს მე [ჩემ]და წუეთი ერთი ბედისაჲ, ვიდრელა საესე ჳური ერთი ცნ[ობისაჲ]“. ჳური თქუა ჳურის ნატეხსა ქუეშე დამალვისათჳს მისისა [---], არად ერგო მას სიღრმე ცნობისაჲ, ვინაჲთჳნ ვერ მიემთხვა ბედსა.

27. ეპიკჳროს ფილოსოფოსი იყო, რომლისაგან იწოდებოდეს ეპიკუ-რელნი¹. ესე ეპიკუროს შეისმინებოდა სხუათა ფილოსოფოსთაგან ვითარცა უფარისმყოფელი [-]სა განგებათაჲ, ვითარმედ არა ყოველთა საქმეთა ზედა მიიწევის. და აღსასრულად საქმეთა იტყოდა საქმით აღსრულებასა გულისთქუ-მათასა და არა ღმერთსა, რომელი იგი დასაბამი არს და აღსასრული ყოვლისა.

28. კრატე თიბოელი იყო, რომელსა ენება რაჲ დაწყებაჲ კვნიკოელთა ფილოსოფოსობისაჲ, აღიხუნა მონაგებნი თჳსნი, მი[უთ]ხინა ერსა, ქადაგა და თქუა: „მჳყრობელი თჳსთა განუ[ტ]რეებს პყრობილთა, რაჲთა პყრობილთა ვერ შეიპყრან მჳყრობელი“. ხოლო ძალი ამათ სიტყუათაჲ ესე არს, ვითარმედ „მე კრატეტოს, რომლისა სახელი მჳყრობელად გამოითარგმანების, მე მჳყრობელი განუტრეეებ პყრობილთა, რომელ არიან მონაგებნი² ჩემნი, რაჲთა არა მათ შე-მიპყრან მე“. ესე თქუა და [ყო] სახლი თჳსი [ვე]ლ ცხოვართა საძოვნელ, რომელსა ეწოდებოდა მილოვატო, რომელ არს სახალენე, რამეთუ ხალენი ცხოვარისაგან იქმნების.

29. ტრიფნიანობაჲ ითქ[უ]მის] კვნიკოელთა ფილოსოფოსთათჳს ან-ტისტენოჲს გინა ზინონოჲსთჳს, რამეთუ ესე საცილობელ არს. ესე, რომელიცა იყო ორთა[ამათგანი], განძნებასა სამე ზამთრისასა და დამთხუევასა [ნ]ა[ვისა დანთქმისასა] მადლობით თავსმდებელი იქმნა სიგლახაკითა [---] ეათა მიერ შემთხუეულისა², და ესრეთ თქუა: „ვაშა, შ ბედო, მადლს აღგიარებ, რომელ-მან ჩემთა დიდთა სიმდიდრეთაგან [--- ხოლო] დამიშთინე ტრიბონი“.

ტრიონი უწოდიან შესამოსელსა ბალნისასა საფილოსოფოსოდ განწე-სებულსა.

30. ანტისთენო არს ფილოსოფოსი კვნიკოჲსა, რომელი იგი იცა [ვი]სკანმე და იწულა პირითა, ხოლო მან მიიღო ქარტაჲ და გამოსახა მას ზედა მცემელი თჳსი და დაიწება პირსა და ეგრეთ მიმოვიდოდა.

31. [პ]ანი[დირი?] ფილოსოფოსი იყო ჰრომელი, რომელი იგი ღღე-სა ბარბაროზთა-მიერისა ქალაქისა ბრძოლისასა ესოდენ დადგა [---] ვად სიცხესა შჳისასა, ვიდრელა გარდამოვდა ზეცით ცეცხლი [და] შეწუნა ბარბა-როზნიცა იგი და ფილოსოფოსიცა.

32. [პ]ო[ტი]დიეა ქალაქი არს თრაკი(ი)საჲ, რომელსა შინა იყო ფილო-სოფოსი ვინმე, რომელი იგი ეამსა ზამთრისასა დადგა ლოცვად ღამე ყოველ და ესოდენ ამაღლდა სულითა, ვიდრემდის ვერლარა იგრძნობდა [ყ]ინელსა ზამთრისასა.

33. არკადიელ საძიებელ ესე არს, რამეთუ ომბროს გამომეტყუელი მიიწია რაჲ არკადიად, რომელ არს სოფელი პელოპონისაჲ, პოვნა მესათხველ-

* აკლია ზმნა (დაჰხედა?).

¹ ეპიკოორელნი A. ² შემთხუტულისა A.

ნი, რამეთუ იხილვიდეს. ჰკითხა მათ და ჰრქუა: „ჰ კაც არკადიელნო, ბად-ველოვანნო, ნუ ბადებითა იპყართ რაჲ [-ა-]“? ხოლო მათ მიუგეს: „რანი ვიპყრენით, იგი განგუევილთნეს¹, ხოლო ვლთოლვილნი ესერა გუეყვანან“. ხოლო ძალი სიტყუსაჲ ამის ესე არს, ვითარმედ „მძრომალენი რომელ ვიპყრენით, იგი მოვსწყვდენით, ხოლო რომელ ვერ ვიპყრენით, ესერა გუეყვანან“. ესე იგავი ვერ გულისწებაჲ ყო ომიროს. ამისთჳს მცირედ რაჲ თანა წარჰკნდა, მოიშთო მწუხარებისაგან. ხოლო თქუბულ არს, ვითარმედ: წინა მოესწავა ომიროსს ხრიზმოსთა მიერ ესრეთ, ვითარმედ ოდესცა [წინა] დაემთხვოს მას საძიებელი ვერ აღსა-ცხსნელი, [მყის] მოკუდომად არს.

34. არისტოტელე ფილოსოფოსი მოწაფე იყო პლატონისი, ესოდენ მიღვენებული ბუნებათა-მეტყუელებასა, ვიდრემდის არა რაჲსა არსთაგანისა ენება დატევებად თჳნიერ ცნობისა, [ვითა]რ იგი არიან ნივთნი ცისა და ქუეყანისა, ზღუსა, ჰაერისა, ეთერისა, ცხოველთა, [ნერგთა], წჳმისა, თოვლისა, ძრვისა და კომიტთაჲ. ამათ [ყოველ]თა თანა გულს იდგინა ევრიპომესაცა მოქცევთა პოენად და მიწთომად ბუნებათა-მეტყუელებასა მათსა. ამისთჳს მივიდა ზღუს კიდედ და დაჯდა ადგილსა მას ევრიპოდ სახელდებულსა, სადა იგი დღესა შინა შვდგზის მოიქცევის ზღუაჲ და კუალად შვდგზის განწმების. ხოლო ამისსა ძალსა ვერ უძლო გამოთქუმად არისტოტელე, თუ ვითარ იქმნებოდა. ამისთჳს შთაადრო თავი თჳსი ზღუასა და თქუა: „ვინაჲთგან არისტოტელეს² არა აქუს საძიებელი, აქუნდინ საძიებელსა მეძიებელი“, ესე იგი არს, ვითარმედ საძიებელ ჩემდა იყო პოენაჲ, თუ ვითარ იქმნებიან მოქცევენი ევრიპომესანი, და ვინაჲთგან არა მაქუს მე საძიებელი, ვაქუნდე მე საძიებელ[სა].

35. ჯურღმული კლევანთოქსაჲ თქუბულ არს ამისთჳს, რამეთუ კლევანთოს ფილოსოფოსი ამის ჯერისათჳს განსაკრკვებელ იქმნა ფილოსოფოსთა შორის, ვინაჲთგან შრომით და სიგლახაკით მოთჳინე ჯურღმულით³ აღმოასხმი- [იდა] წყალსა და მისცემდა სასუშლად თანაწარმავალთა და ამით მოირეწდა სასაჭიროსა საზრდელსა თჳსსა.

36. საბლისათჳს ჯამლთა ანაქსალოროქსთა ვერაჲ ვ[ი---].

37. უშუერიისათჳს ძალლისა ესევეითარი თხრობაჲ არს. ომიროს სიტყუს-მოქმედმან ქუდბეტი შეუქმნა დია[ს], რაჲთა ვერვინ იხილვიდეს, ვისი მას არა უნდეს, ღონისძიებისაებრ წარმართთაჲსა, რომელნი იგი ზღაპრობენ, ვითარმედ თხემი ძალლისაჲ ზედა დაარქუა მათ ყოვლად განთქუმულმან [პ]ლოტონოს, რაჲთა იყოს იგი სახედ ეჭვირთა ჯოჯოხეთისათა.

38. ირაკლიტოს და დიმოკრიტოს არა ერთსა ეამსა იყენეს, არამედ მ[ასვე] და ერთსა საქმესა მოქმედ იყენეს. დიმოკრიტოს უუქე⁴ სიცილით, ხოლო ირაკლიტოს ტირილით მბასრობელ ამოებასა სოფლისასა. იგი იყო ავდარიტიელი, ხოლო ესე ეფესოელი.

39. ხოლო ფალლოსთათჳს ესე სათქუმელ არს, [ვითარმედ] საზორველნი იყენეს დიონისინი, ხოლო შემდგომი ბილწებისა[თჳს] მელა[ნ]პილოს და [ა-იყ---] ირაკლის თანამოდგამ იყენეს ბილწებისათჳს და მის მიერ შეპყრობილ და შეკრულ და კუალად განტევე[ბულ].

¹ განგუეს[ლთ]ეს A. ² არისტოტელ ესე A. ³ ჯურღმულით A. ⁴ უუქე A.

40. ხოლო პანაჲს თუხს მეორისა ზღაპრობათა სრულად არს, ვითარმედ-
დამწინდებელთა მიერ პინელოპიდე დაჲ მისი.

41. ი რ ა კ ლ ი ს [ეუთუნოს?] ამისთვის ეწოდა, რამეთუ მიმოვიდოდა ოდეს-
მე და ეტრთა შვი[ლი თუხი] ჯლლოს. ხოლო შეემშია რაჲ ყრმასა, ითხოვდა საზრ-
დელსა მამისაგან. ხოლო მან იძია პური ქუეყანის-მოქმედისა ვისგანმე, რო-
მელმან იგი არა ხოლო არა მისცა, არამედ გინებით უკუნ აქცია. ამისთვისცა
[ირა]კლი მისტაცა მას წარი ერთი უღელთაგან მისთა და [დაკლა] და შექამა
იგი სრულებით. მცირედი მისგანი სცა ყ[რ]მა[სა] მასცა და საქმისა მისგან სა-
ხელ ედვა მას ეუთუნოს, რომელ არს [წარის] დამკლველი.

42. ტ რ ი ე ს პ ე რ ო ს უწოდიან ირაკლის ამისთვის, რამეთუ ვითარ იგი-
ნი ზღაპრობენ, სამ ღამე ოდენ ძლით იშვა. ამისთვის ტრიესპეროს ეწოდა, რო-
მელი ესე სამ ღამედ გამოითარგმანების. და კუალად თქუმულ არს მიერევე ირაკ-
ლისთვის, ვითარმედ ერთსა შინა ღამესა შეაგინნა ყოველნი ასულნი თეტიოზნი
და შვილ ესხნეს მათგან, რომელთა მიერ ყვნა ათორმეტნი იგი ბრძოლანი და
ძლევენი.

43. ხოლო ვინაჲთგან პათიოსანნი ესე სახელნი ქრისტეანობისანი აღი-
შურენა ჩვენთვის ი ე ლ ი ა ნ ე და გალილეველ მიწოდა ჩუენ, ამისთვის ღმრთისმეტ-
ყუელი იდოლიან უწოდს მას, ვითარცა კერპთმსახურსა, და (პი)სიდიან, რამე-
თუ პისისს ქალაქსა შინა იმსახურებოდა საყუარელი იგი ივლიანესი ზეეს; და
კუალად აღონიელ, ვითარცა მსახურსა აღონიანსა, რომელი იყო კაც ტრფიალ
აფროდიტისსა და მოკლულ არეოჲს მიერ, რომელი იყო იგიცა ტრფიალ აფრო-
დიტისსა; და კუალად კავსიტაეროდ, ამისთვის რამეთუ ყოველად დასაწუველ კერპთა
ჰყოფდა კუროვებას, რომლისათუხს კავსიტაერო სახელსდებს, ესე იგი არს დამ-
წუველ კუროთა.

44. კ ე რ დ ო ე წოდების მელსა, რომლისა მსგავსებითა მელებრ მცბიერ-
სა კაცსა სახელ ედვა კერდოოს. ხოლო მინოს ძე იყო დიოჲსი, მართლად სა-
ხელდებული. ამისთვის ღმრთისმეტყუელი იტყუხს ივლიანესთვის, ვითარმედ მინო-
ობითა ჰჳარვიდა კერდობასა, ესე იგი არს მართალ-საგონებლობითა მელისა
მხაკუეარებასა.

45. პ რ ო ტ ე ვ ს იყო თრაკი, რომლისა ძენი მოსწყუდნა ირაკლი. ესე
პროტეეს გრძნეული იყო და [თუალ]თ-მაქ[ცევა]რი. [ა]მისთვის [თითო]ფერად
იცვალენინ, რაჲთა არა აჩუენებ[დენ მას] მიმეალნი მისა მეძიებელნი მისნო-
ბისანი. და ამისა[ცე პირი]სათუხს მელამჳესცა მეგუბტელი გრძნეული თითო სა-
ხელ იქე[ცევა] და ფერსა, რაჲთა დაეფაროს ვიეთი უნდეს [სივე?]რაგითა-
თუალთ-მაქციერობისაჲთა.

46. ს ი კ ი ლ ა ს არს [ქალაქი] კატანად სახელდებული და ზედა კერძო მისსა
მთა ეტნეოდ წოდებული, და მას ზედა სამარადისოდ თუთმცენარე ცეცხლი,
როჲელსა ეტნოჲს ცეცხლ უწოდიან.

47. მ ი თ რ ა ნ არს წარმარ[თთა] მიერ მსახურებული მზე, რომლისა მსა-
ხურებად ვერ[ვინ ლი]რს იქმნების, არა თუ პირველად თავს იხხნეს მ რ ა ვ ა ლ ნ ი-
სატან[ჯველ]ნი: ცეცხლი, ყინელი და სიყმილი.

და ესე არს მითროელი [სა]ტანჯველი, რომელი ზემო ჯსენებულ არს*.

48. კეფალარიდო იყო მძლავრი ქმელისაჲ, უწყალოჲ და მომპოვნე-ბქელი მრავალთა და უცხო სახეთა სატანჯველთაჲ; რომლისა მიმართ წარივლ-ნებოდინა ყოველნი უწყალოებით ტანჯვისა ღირსნი, რომლისათჳს იტყჳს (სიტყჳს)-მოქმედი ვინმე, ვითარმედ მიგიღიეს ფლობაჲ ყოველთაჲ მძლავრო-ბითა მკლველობისაჲთა.

ხოლო ფალარის სიკილიელი იყო ნათესავით, [ერთი] მთავართაგანი დიონოსისთა, და იგიცა მომპოვნებელი უცხოთა და ახალთა სატანჯველთაჲ, რომელმან მოიპოვა კუროჲ რვალისაჲ, რომელი იგი განაწესა განჭურვებად, რაჲთა მის შორის შთაიგდებოდის დასასჯელი კაცი და ჳმაჲ კაცისაჲ მის შემ-წუარისაჲ [პი]რით კურომსაჲთა გამოვიდოდის და საგონებელ იყოს, ვითარმედ კუროჲ იგი ჳმობს და კუმიწავს დაწუვისა მისთჳს, რომელი ესე იხილა რაჲ დიონოსი, ბრძანა, რაჲთა კაცთ-მოძულეებისა მისისათჳს თჳთ იგივე შთაგდებულ იქმნეს მის მიერ შექმნილსა მას შინა კუროსა. და ესრეთ შთაგდებული დაიწუა და წარწუა.

49. ზლაპრობენ მჯეცისათჳს, რომელი იყო ლერნის, ვითარმედ ერგა-სის თაჲ ესხნეს. და კულად სხუანი იტყჳან, ვითარმედ ცხრა [თაჲ] ესხნეს. ხოლო თაჲნი იგი იყვნეს გუელისანი. ესევეითარ[სა] აშას მჯეცსა მოუჭდა ბრძო-ლად ირაკლი თა[ნა -- ნა -] თჳსით ჳლოდითურთ და მოკლა იგი, რომლისათჳს ამას[ცა] | ზლაპრობენ, ვითარმედ [თაჲთა მათგანი], რომელიცა მოჰქუეთი[ან], ადგილ[სა] მას მოკუეთილისასა ორნი თაჲნი სხუანი აღმოეცენნინან, ვიდრემდის ე[რგასი]სნი იგი თაჲნი მისნი ას თაჲ იქმნენს, ვიდრემდის ჳლლოს მოიპოვა ღონე და ცეცხლითა იწყო დაწუვად მოკუეთილებსა მას თაჲებსა. და ესრეთ უჩინო ყო მჯეცი იგი.

50. პატრიაჲ ქალაქი არს ლუკიასაჲ, რომლისა მახლობელად არს მთაჲ, რომელსა ზედა იყო მჯეცი ჰი მერად სახელდებულა, რომლისა პირი იყო მჯეცისაჲ და ბოლოჲ ვეჳპისაჲ. და პირით მისით აღმოეცენებოდა ცეცხლი და განზრწინდა თანაწარმავალთა გხასათა და მკვდრთა მის სოფლებისათა. ხოლო უქუანაჲსკნელ ველეროფანტის მოიპოვა ცხენი პილასოჲ, და შექმნა გრგოლი ბრჳენისაჲ და აღაცუა წუერსა ჰორლისა თჳსისასა და შთაუგდო პირსა მჯეცისასა, და განიდნო [რაჲ] ბრჳენი ცეცხლ-მცენარეობისაგან მისისა, შეწუნა ნაწლე[ცნი მა]სნი და მოაკუდინა¹ იგი**.

51. კერკერონ ეწოდებოდა ძალსა მას, რომლისათჳს ზლაპრობდეს სამ თაჲ სხმასა, რომლისათჳს უწოდდეს მას სამთავოვან, რომელი ესე სცავს ბქეთა ჯოჯოხეთისათა და შთამავალთა მუნ ჰლიქნის და ჰყუარობს, ხოლო აღმო-მავალთა ჰქებნს და არა უტყევებს აღოსოლვად. ვინაჲცა თქუმულ არს, ვითარმედ რაჲმს შთავიდა მუნ ირაკლი აღმოყვანებად პირითოჲს ჰერსეფონისსა, მიერ აღმომავალმან მოაკუდინა კერკერონ.

52. ძალ ზღჳსა სახელდებული იგი იზლაპრების ყოფად უფსკრულსა ტურინიკოვასასა. ამისი სახე იყო ვიდრე უქემდე—დედაკაცისა ქმნულკეთილისაჲ

* 1. 8 უნდა იგულისხმებოდეს.** შდრ. 2, 8.

¹ მთაკუდინა A.

და ამიერ და იმიერ მისსა—თაენი ძალისანი ექუსნი, ხოლო სხუად გუამი მისი—გუელისა სახე. ესე უწყალოდ და მწეცებრ განზმძარვიდა თანაწარმავალთა მისსა ნავებითა.

53. ხ ა რ ვ ე დ ა ეწოდების კლდეთა მათ, რომელნი არიან ზღუასა შინა სიკილისასა და ტვრანიცქოვასასა. და არს ადგილი იგი ძნელ თანაწარსავალად მენავეთათჳს, რამეთუ ოდესმე დაიფარვის წყლითა და ოდესმე განკმების და მიმომქცევ არს. და ესევეითარსა მას ადგილსა ვრაპია სახელ ედების. და მათ ადგილთა იყოფების ძალლიცა იგი ზღუსად ზემოთქმული.

54. გ ვ გ ო ა ს ბეკდის თუალისად ბასილის ებიტაფუ.]*.

55. ლ ი ნ დ ო ა ძუელი ქალაქი არს როდოვსად, რომლისა ტაძარსა შინა მემსხუერპლეთა ჩუეულებად აქუნდა წყევით და გინებითა არაწმიდითა დაკლვად ზუარაკისად.

56. ტ ა ე რ ო ე ლ თ ა უცხოთ-მკლველობად ესე არს. მათა სკვთელთასა ეწოდების ტავროვ. ამის ტავროვსა ქალაქთაგანსა ერთსა შინა იმსახურების არტემი, რომელმან იგი მუნ მიიყვანა იფიგენია, ასული აღამემნონისი, და, რადთა არა განცხადნეს მუნ მიყვანებად მისი, ამისთჳს ჰყოფდეს ტავროელნი უცხოთა კაცთა სხუთ ქუეყანით მათდა მისრულთა მოკლვასა, რადთა არა განაცხადონ მათ მუნ ყოფად იფიგენიადსი შემდგომად თჳსსა ქუეყანად მიქცევისა მათისა**.

57. ლ ა კ ო ნ ი კ ე ლ თ ა ბომონთა წინაშე ტანჯვისათჳს ზემო მეთაორმეტედ თავად ჰპოო***, ხოლო ფ რ ვ ე ლ თ ა მახვლითა დაქრად მეექუესედ****.

58. ხ ო ლ ო სიტყუად ესე, ვითარმედ ამიუყარენ საექუნნი კვნოსარ[გე]ლთა, ამისთჳს თქმულ არს, რამეთუ ათინას შინა იყო ადგილ[ი---]სა კ ვ რ ო ს ა რ ვ ი რომელ არს ძალლის გორცი. ამისთჳს ეწოდებოდა, [რამეთუ] ოდესმე ძალი შევიდა ტაძრად კერპთა და წარიტაცა მიერ გორციისაგან მსხუერპლოვსა და მიილო ადგილსა მას, სადა იგი აღაშენეს ტაძარი საეკროვ, და უწოდეს მას კვნოსარგი, ესე იგი არს კვნოსარგი, რამეთუ დაღრმობისათჳს სიტყუსა განიყვანეს კანი და შემოიღეს განი, რადთა ნაცვალად კვნოსარკისსა კვნოსარგიდ უწოდიან ამას ადგილსა. კვნოსარკისსა განსჯიდეს და განიკითხვიდეს საექუთა, უკუეთუ ქეშმარიტად მისნი შვილნი არიანა, ვისდად სახელ იდებიან, ანუ სხვსანი სხვსა მიწამებულ არიან? ხოლო მონებისაგან განთავისუფლებულნიცა ათინელთა მიერ საექუ იწოდებოდინ და მასვე ადგილსა განიკითხვოდინ თანა-შეტყუებითა შობილთაგან თავისუფალთადათა, უკუეთუ ნამდვლევ ქეშმარიტებით განთავისუფლებულ არიან მონებისაგან.

59. ქ ს ა ნ თ ო ს და ხ ა ლ კ ი დ ა ს კიცხევით ეტყუს მოძლუარი, რამეთუ ათინელთა ჩუეულებად¹ აქუნდა, რადთა ვისცა ღმერთთა ქსანთოს უწოდიან, იგინი სკამანდროდ სახელ სდებდენ და რომელ[თა] ღმერთთა ხალკიდა უწოდინ, მას კაცნი კვბინდად სახელ სდებდინ.

60. პ ა ლ ა მ ი დ ო ს ევვკროელი იყო ნათესავითა. ხოლო ევვკად არს ქალაქი პირისპირ ატიკოვსა. ამან მოიპოვა რიცხუ და სხუანი მრავალნი ღო-

* შდრ. 2, 5. ** ამ თხრობახეა მითითებული 1, 7-ში. *** 5. 3, 11; შდრ. 1, 8. **** 3, 6.

¹ ჩუეულებად A.

ნენი. ესე პალამიდი ერთი იყო ილიონად წარსრულთა მწედართაგანი და მუნ მოიკლა განცემითა ოდესეს მიერ, რამეთუ ოდესეას აქუნდა მისა მტერობაჲ ესევეითარისა რაჲსმე მიზეზისათჳს. უბრძანა რაჲ აღამემწონ ოდესეას წარსლვაჲ ტრჳად, ხოლო ოდესეას¹ არა ენება წარსლვაჲ, ამისთჳს იჩემა სისულელე, მოიყვანნა ჯარი და ვირი და [რე]ცა სიცოფით აწვევედა მათ ერთად. ხოლო პალამიდი ამხილა მას, ვითარმედ ნეფსით იჩემებს სისულელესა და არა თუთ სულელ არს. და მიახლებდა იგი ესე იყო, რამეთუ მოიყვანა ძე მისი ტელემახოს და წინა დაუდგა იგი წუერსა ერქუნისასა. ხოლო ოდესსევეს გარე მიაქცინა უღლეონი იგი, რაჲთა არა განბძარონ ძე მისი. და ამით საცნაურ იქმნა, ვითარმედ ცნობიერი ჰყოფს, რასა იგი ჰყოფს. ამის პირისათჳს ძჳრის მოკსენეობდა ოდესეა და შეჭჳხადა წიგნი შინაგანცემისა ელენთაჲსაჲ პრიამიდისსგან პალამიდის მიმართ. და დადგა იგი კარავსა შინა მისსა და ესრეთ ცილი დასდგა მას, ვითარცა შინაგანმცემელსა თჳსთა ნათესაფთასა და სიკუდილით მოაკუდინა იგი ღონისძიებით შესმენითა.

61. იყო ოდესმე განრჩევაჲ მფრინველთაჲ, თუ რომელი უშუენიერე² არს, და მსაჯულ განრჩევისა მის იყო ზეეს. და უწინარეს დღისა მის განჩინებულისა განსარჩევლად მათდა წინა დღით შეკრბეს ყოველნი მფრინველნი მდინარესა ზედა ზანად და განშუენებად³ თავთა მათთა, რაჲთა განბანითა ფრთეთაჲთა თითოეულმან ცხა[დ] ყოს ბუნებითი შუენიერებაჲ თჳსი. ხოლო კოლკოსმან, რომელი არს მფრინველი უშეერ⁴ და მცირე გუამითა, გარე მოისხა წყალსა შინა დაცუენებული ფრთები სხუათა მფრინველთაჲ და მით შემკობილი წარმოუდგა ზეეს, რაჲთა მიეცეს მისგან ძლევაჲ უშუენიერესობისაჲ. და ვითარცა მოჰბერა ქარმან და განჰყარა მას უცხო თესლები იგი ფრთები, მყის შიშუელ იპოვა უცხო თესლისა შუენიერებისაგან⁵ და განქიქნა ბუნებითი იგი უშუენერებაჲ მისი და ესრეთ სირცხულელ იქმნა.

62. დედაკაცი ვინმე, რომლისა სახელი საცილობელ არს სამ სახედ, ანუ სიბილიად, ანუ ფიმონად, ანუ ფილჳრად, შეირყია ვისგანმე კაბუქისა. ხოლო იგი განურისხნა⁶ კაბუქსა მას სიტყუთა რიცხუელითა⁶ და მარცულელითა, რომელი იგი სათნო ეყო მუნ მდგომთა. და მიერთგან იწყეს ჩუეულებად და შექმნად მუგლთა რიცხუელითა და მარცულელითა.

63. კჳკლოპნი იყვნეს მწყემს საცხოვართა საზღვართა შინა კალაკისა სიკილისათა და ცხონდებოდეს ტაქებით და მძლავრებით და კაცის მჰამელობით, რომელთა შეჰამნეს [მო]ყუასნი ოდესეოჲსნი⁷. იყვნეს უკუე უწარჩინებულენი კჳკლოპთანი ვრონტის, სტეროტის და არგის. [---]ნი ჳელოვნებითა მჰედლობისა თჳსისაჲთა შეუქმნ[ნეს] ზეეს ელვანი და ქუხილნი. ხოლო კჳკლოფს ეწოდებოდა მათ, ვითარ ისიოდოს იტყჳს, რამეთუ ერთ თუალ ედგა სიმრგულესა შინა შუბლისასა. ხოლო, ვითარ იგი ტილ[ე]ფანტოს დასწერს, მკდრობდეს ივინი სიმრგულესა რასმე შინა კალაკისასა. ამისთჳს კჳკლოფს ეწოდა, რომელ არს მრგულ.

¹ ოდესეას A. ² უშუენიერე A. ³ განშუენებად A. ⁴ უშეერ A. ⁵ შუენიერებისაგან A. ⁶ რიცხუდითა A. ⁷ უდესეოჲსნი A.

64. ნავთსაყუდელსა შინა ტვროდსსა მიმოვიდოდა ძაღლი სამწყემსოდა, პო-
ვა კ[ო]ხლი [ოჲ] და შეჭამა. ხოლო სისხლმან კოხლიოდსამან შეღებნა შე-
ვანი ძაღლისანი, ვინაჲცა მწყემსმან ჰგონა, თუ წყლულ არს პირი ძაღლისაჲ,
მიიღო მატყლი და წარჰკოცა პირი მისი. და ვითარცა იხილა იგი უვნებელად
და მატყლი იგი შეღებულ იყო პორფირის ფერად, საანჯმნო ყო. და მიერით-
გან ისწავეს კრებჲა კოხლიოდსაჲ ზღუთ და შეღებვჲა სამეუფოდსა პორფირი-
საჲ.

65. დიმიტრის ესუა ასული პე(რ)სეფონა, რომელი იგი წარიტა-
ცა პლოტონ და ძიებასა შინა მისსა მისცნა კელეოსს და ტრიბტლეოსს ს[ა]ხლ-
ნი ფრთოსანთა ვეშაბთანი, რაჲთა მიმოვიდოდინ არა ხოლო ძიებად პერსე-
ფონისსა, არამედ მიცემადცა თესლთა იქელისა და ქრთილისათა, რაჲთა მიერ
ისწაონ კაცთა მუშაობაჲ. [ხოლო] [ნავთ] მოქმედებასა დიდი ესე ღმრთის-
მეტყუელი ათინელთა მიერ მოპოვნებულად იტყვს, რამეთუ მიერ ისწავეს კაც-
თა ნავთ ბრძოლებჲა*.

67. [-----¹] კელეოს და ტრიბტლეოსს თესლნი; ეგრეთვე იკ[არ]ი ს
ღწრაჲ. განუყო მოღებითა დიო[ნ]კსოჲს მიერ, რამეთუ დიონჯისოს(ს) იტყვან
წარმართნი მოპოვნებულად ღწრისა და [მამგო]ვნებულად ვენაჯისა, რომლისა
ვაზი მან მისცა იკარიოსს ათინელსა. ხოლო იკარიოს დაასხა ვენაჯი და შექმნა
ღწ[ო]ჲ. და პირველად მისგანი ასუა მწყემსთა. ხოლო იგინი, დაითრენეს [რაჲ],
ჰგონეს, ვითარმედ მოუწამლევან იგინი, ამისთჳს ზედა დაესხნეს და მოკლეს იგი,
რომლისა ასული ირილონი, გოდებ[და] რაჲ და განიჭრებოდა სიკუდილისათჳს
მამისა თჳსისა, შეეწყალა იგი ღმერთთა და მიცვალეს. და აწ არს იგი, ვითარ-
[იგინი] ზღაპრობენ, ზეცას ვარსკულავთა თანა.

ხოლო ესეცა თქუმილ არს, ვითარმედ არა ხოლო თესლნი ხუარბალთანი
განეყვნეს კაცთა დიმიტრისგან, არამედ სჯულნიცა რაჲმე დაესხნეს [საწ]არმარ-
თონი, და დღესასწაულობენ დღესასწაულთა ელევსია[ნ]თა და დიმიტ-
რიანთა.

67. ორ ფევს ნათესავით იყო თრაკელი. და ამან უღმრთისმეტყუელა²
ელენთა წესი მსახურებისა და მესაიდუმლოებისა ღმერთთაჲსა,—მსახურებაჲ
ესრეთ, რაჲთა ღმრთის-მხილველ იქმნენ, ხოლო მესაიდუმლოებაჲ, რაჲთა დაი-
წუხნენ თუალნი ყოველთა მიმართ შფოთთა გარემეთა აღჰამარღუეველთა გო-
ნებისათა**.

68. ითქუმის უკუე, ვითარმედ პირველად ქალღმერთთა მიერ მოპოვ-
ებულ იქმნა ვარსკულავთ-მრიცხუელობაჲ და ქუეყანის-მზომელობაჲ; ვარსკუ-
ლავთ-მრიცხუელობაჲ უკუე³ ზოროასტროდსგან, ხოლო ქუეყანის-მზომელო-
ბაჲ ა[პ]ლ[ეტ]იკან***.

69. მოგობაჲ უკუე³ მიღთა მოიპოეს და მი[დ]ელთაგან ისწავეს სპარს-
თა. ხოლო განიყოფების მოგობაჲ გრძნეულობისაგან, და გრძნეულებაჲ მწამლ-
ველობისაგან, რამეთუ მოგობაჲ წოდებაჲ არს ეშმაკთა კეთილის მყოფელთაჲ

¹ მისცნა (?). ² უღმრთისმეტყუელა A. ³ უკუე A.

*ამ თხრობაზეა მოთითებული 1, 3-ში. ** შდრ. 1, 17. *** ამ ამბებზეა საუბარი 1, 16-შიც.

ქველის მოქმედებად ვისსამე, ხოლო გრძნეულებად საფლავთა ზედა ქმნილი წოდებად ბოროტთა ეშმაკთად ბოროტის მოქმედებად ვისსამე, ხოლო მწამლველობად, რაჯანს ფარულად მიცემითა წამლისადათა მოაკუდინოს ვინმე ანუ შეცვალებად შეამთხვოს.

70. ს ი ზ მ ა რ თ ა მ ქ ს ნ ე ლ ო ბ ა დ მოპონებულ იქმნა კრკსოას ზე პელმი-სოს შინა ქალაქსა პამფულიაჲსასა.

71. მ ფ რ ი ნ ვ ე ლ თ მ [ზ] მ ნ ე ლ ო ბ ა დ მოიპოვეს ფრ[კვი]ელითა ტილილონის მიერ, რომელმან იწყო აღქსნად [----]რსა და ზურგიოსა, მარჯუენითსა და მარცხენითსა [ფ--]ნეასა მფრინველისასა.

72. ხოლო ქსენოკრატი შექმნ[ა] სახლისა—მზნელობად, ესე იგი არს, რადთა [აჰ]ქსნიდეს უუეთეთუ [სა]რთულსა ზედა სახლისასა იხ[ილ]ოს გუელი ანუ მფრინველი, ანუ მწერი, და თარგმანებდეს, თუ რადსა მო[მას]წავებელ არს მას შინა დათხევად ღვისსად, ანუ [ზეთისა], წყლისა, ანუ თაფლისად.

73. ხოლო გ ზ ი ს მ მ მ ნ ე ლ ო ბ ა დ მრავალთა აღწერეს, ესე იგი არს, ვითარმედ მისი ვისამე დამთხუევა¹ მას რასმე, და ამის რადსმე კიდებდა ამას რასმე მოასწავებს.

74. ხოლო ჯ ე ლ თ მ მ მ ნ ე ლ ო ბ ა დ აღწერა ელენოს, ვითარმედ ე[სე] რად[მე] განრთხმად ჯელთად ამას რასმე მოასწა[ვ]ებს, და კულად ს[ხუ]ებრი სხუასა; ხოლო ა ს ო თ ა მ დ ე რ ი ს ა დ აღწერა პოსიდონ [---], თუ რად რასა მოასწავებს[ს].

75. ნ ა თ ე ს ა ე ნ ი ნ ო მ ა დ თ ა ნ ი [ს კ კ] თ თ ა დ განვიდეს ავაზაკობად და დაუტევენს მონანი და [---- ნი] სახლთა შინა მათთა მოქმედებად ყველისა. ხოლო ჩუეფლებად² აჰუნდა სკუთელთა, რამეთუ პირველად დააბრნიან მონანი თქსნი და ესრეთ ჯელთ უდვიან შემყოფელ[ო]ბ[ა]სა [მათსა]. ვინაჲცა დაეყოვნა რად ავაზაკობად გან[ს]რ[ულ]თა [მათ] სკუთთა, ცოლნი მათნი თანა ეყენეს დამბრ-მალთ[ა] მ[ონათა] მათთა, და ზენეს მაჲგან შვილნი. ხოლო მო-რად-იქცეს სკუთნი, იპოვნეს მონათაგანნი იგი ძენი ცოლთა მათთანი ქაბუ[კლ] წუერ-გამოდ და წინაგანწყობად მათდა. და იქმნა [რად] ბრძოლად, იძლინეს და მეოტ იქმნნეს ავაზაკობით მოსრულნი იგი წინაზე პირსა მონათ-თესლთა მათ თქსთასა, ვიდრემდის ერთმან სკუთთაგანმან ასწავა მათ ღონე, რადთა არა ჰბრძოდინ მათ სა-ქურველითა, ვითარცა სწორნი სწორთა, არამედ შოლტებითა ვითარცა უფალ-ნი მონათა. ხოლო ესე რად ყვეს, მყის³ დაუშდებლდეს იგინი, ვითარცა მონანი შეშინებულნი შოლტებისაგან უფალთა თქსთაჲსა.

76. ყოველთაჲე ქალაქთა აჰუნდა თქსად განკუთხეილი საქმე: თე-ტალოელთა—ცხენნი, ხოლო ათინელთა—ვეცხლის სადნობი, და პ[ინ]ლოთა—ქვისად ოქროსად. ხოლო ლაკე[დე]მონელთა—ძალღნი სანადირონი, ვინაჲცა ლაკონიკელთა ძალღნი ძლიერ დიდ და [მ-ნი], ნენე და ახოვან იყენეს. ამათ ყოველთა თანა სიკილია[სა]ცა აჰუნდა წყაროდ არეთუსი, ფრიად რადმე ტბი-ღი და სპეტაკი. ამათდა წინააღმდგომად იტყვს დიდი გრიგოლი, ვითარმედ ქრისტეანენი არა ესევითარითა უნდოებითა, არამედ უცხოთ-მოყუარებითა და გლახაკთ-მოწყალებითა შეიმკვები[ან] და განშუენდებიან⁴.

¹ დამთხუევა A. ² ჩუტულება A. ³ +მყის A. ⁴ + განშუენდებიან A.

✓ 77. პლატონ სამოქალაქოთა განწყევსებათა შინა იტყუს, თუ რაბამ ჯერ არს ქალაქი ანუ რაოდენთა კაცთა მიერ[ი] შემოკრებული, ანუ ვითარითა სახითა და წესითა განგებულნი და ვითარმედ ესე ყოველი სიტყვით იპყრობების და წესიერებით განგებების. ამას იტყოდა სიტყუათათს, ხოლო საქმეთათს არა ფრიად მოლუაწე იყო, გარნა ესე ხოლო თქვს: «შემიკერებით მე, მოქალაქენო, მეტყუელნი ამის რაგსმე ესევეითარისთანო, რაგათა ამის მიერ ვიხილოთ აღძრვად სულისაჲ.

78. ისიოდოს აღწერილთა თვსთა შინა, რომელთა სამ საქმე ეწოდების, პირველად დასწერს შობასა ღმერთთასა, და მეორედ საქმედ და დღედ წოდებულსა მას. და შობისათს ღმერთთაგან ესრეთ იტყუს, ვითარმედ იგი ვინმე ჰაერისაგან და ეთერისა იშვა, და კრონოს—ციხსაგან და ქუეყანისა, და კრონოსსაგან—ზეეს და პოსიდონ და პლოტუტონ. ამისსა შემდგომად შთამოჰთხზავს სირასა ნათესავთა და ღმერთთა უახლესთასა და ვითარმედ ამა[თ] რომელთამე ღმერთთა მათ ვეთმე მიმართ ბრძოლა ყვეს, რომელნიმე იძლინეს და რომელთამე ყვეს ესე და ესე რაგმე, რამეთუ ტიტანთა, რომელთა სახელ იყო კოტოს და ვრიარეოს განპრეს დიონესი. ტიტან უწოდს მათ, რომელთათს იტყუს, ვითარმედ იშვნეს კაცნი ფერკ-ვეშაპნი, ხოლო სხუანი ვინმე იყვნეს ას-ჯელნი, თანამბრძოლნი ღმერთთანი გმირთა მიმართ, რომელნი იგი ეწყებოდეს ღმერთთა, ვიდრემდის მეხ-დატეხილ იქმნეს ზევისგან, რომლისათს უწოდა ზეეს მუხის ტეხა მოსილ. ხოლო მწარე ნაშობ უწოდს სისხლისაგან გმირთაგ[სა] აღმოცენებულთა მათ ცხოვლთა, მაკუდინებელთა [ჯდ]რას, რომელი იგი იყო გუელ ცხრა-თავ, რომელი მოიკლა ირაკლის მიერ, და ჰიმერასა, რომლისათს უწოდა გვთჱ მს, ვითარმედ [წინა] კერძო იყო ლომ, უკანა კერძო ვეშაპ, და საშუალო ჰიპერა, ცეცხლ მცენარე, რომელი ესე მოიკლა ველ[ლერ]ო[ფან]ტისკან. და კუალად სამ-თავი იგი ძალი, რომელი მოიკლა ირაკლისგან. ხოლო ღორღო იყვნეს სამნი დედანი, ესოდენ საზარელნი პირითა, რომელ მხილველთა მათთა მეყსა შინა მოაკუდინებდეს. ამათგანი ერთი მოკლა პერსეოს ლახუარამან გულით[-].

79. ორ ფევეს იყო ნათესავით თრაკი, ბუსიკელი¹ ჯელოვნებით; ესოდენ ტეხილად მომღერალი, ვიდრემდის ჯელოვნებითა გრძნებისაგანა უსულოთა ნივთთა,—ქეასა და ძელსა, ხეთა და ნერგთა ვითარცა სულიერთა ავლინებდა შედგომად [თქსა, ვიდრემდის მდინარენიცა მისდევდიან მას, რომლისა იგი [გამო]მეტყუელებდა ზღაპრობისაგან ღმრთისმეტყუელებად შერაცხილ [არიან წა]რმართთა მიერ, რამეთუ სიმღერათა მათ თვსთა შინა წარმო [- - - -]მესა და წესსა ქცევისა მათისასა, რომლისა მიერ შემოღ[- - - -]ქსენებს დიდი ესე ღმრთისმეტყუელი და სიმღერათაგან მისთა] განაქიქებს წესსა ქცევისა მათისასა.

80. ამისვე ორ ფევესგან განიქიქების ბილწებად რაგმე საძნაურ აღსაწერელად შვილთ-შთამნთქმელობითურთ კრონოსით.

81. ესევე დიდი ღმრთისმეტყუელი მრავალ სახედ განაქიქებს სიტყუს-მოქმედებასა ომიროსსა, რამეთუ ლიქნის-მეტყუელ უწოდს მას [აღ]რევისათს

¹ მუსიკელი A.

სიტყუათა ქებისა და ძაგებისა[თ]ა, ვითარ იგი [იტ]ყუს, ვითარმედ ირა შეი-
მოსა ბრწყინვალე სამოსელი და ეგრეთ [და] ესრეთ მოსლვითა შეიტყუვა დიოს
და დაწვა მის თანა, და სხუადცა იგი, რომელი ამისსა უსაცინელეს არს. კუა-
ლად სიმღერის-მ[ოქ]მედ უწოდს¹, რამეთუ გლოვასა თანა შეპრევს სიმღერასა,
ვითარ იგი იფესტოს შთაკიდებულ იქმნა ტბასა, და ვითარ იწყულა აფროდიტი
დიომიდისგან, ესრეთ უკუ² სიმღერა შეუდგენს ცრემლთა, ხოლო ლიქნა საკიც-
ხევსა².

82. კუალად სხუად ზღაპრობად მოაქუს სიტყუს-მოქმედთა, ვითარმედ უკე-
ნოს მამად [არს ყოველთა] ღმერთთაჲ, ხოლო ტითჯა დედაჲ. შემრუშედ
უკუე უწოდენ [უკე]ანოსს და ტუთოსს, რამეთუ პირველ განიტევენეს განყოფითა
ურთიერთის და კუალად შეკრბეს შუამავლობითა ირადსითა. ხოლო [-]ილბარი
[მე]ტყუელებს ესრეთ, ვითარმედ უკეანო არს ნოტია ბუნება, ხოლო [ტი]თჯა
გმელ; იგი—სახე ზღუსა, ხოლო ესე—ქუეყანისა. და ვითარმედ არა თუ [-] [-]
[-] [-] ბუნებათა ეყო გმელსა, არა ეგების [ცხრ]ბად ცხელ[-]. [ზე]ეს [შე]წე ექ-
მნებოდა ტროე[ლ]თა და მიანიჭებდა მათ [ძლე]ვასა [-] [-] [-] ასა ვეღრებითა თე-
ტიდომისითა აქილევის[თ]ს, რა[-] [-] [-] [-] ელენთა შემდგომად ძლეულებისა.
[ხოლო ირა] საზრუნველ ექმნა ელენთა, და შეწვევისათს [-] [-] [-] მისთა დაძი-
ნებად სცა ზევს, რადთა უცალოებისაგან [-] [-] ვისსა იძლინენ ტროელნი ელინ-
თა მიერ. ამისთს სუ[ლ]ენილიბითა ყუაეილთაჲთა და სამკაულითა ფერთაჲ[თა]
იგულვა თავი თვისი კროკოთა და როდომთა, ლოტოჲ[თა] და სხუთა ნივითთა
ნელსაცხებელთაჲთა.

83. [ირა ე]შურებოდა ირაკლის. ამისთს შემდგომად ირაკლის მოქცე-
ვისა [ტრ]ჯად გრძნებისა მიერ თვისისა აღუბორგა მას ირა [ზღუ]ად და დაუნ-
თქნა ნაენი მისნი აღდგომითა ქართა გრიგალთაჲთა. ხოლო რადთა არა შეე-
წიოს მას დიოს, ამისთს სიევრაგითა გრძნებისაჲთა დაადინა მას ირა ვიდრე
დანთ]ქმამდე ირაკლისა. ხოლო დიოს გან-რად-ილჯა და ცნა სიევრაგე ირადსი,
ტანჯა იგი, რამეთუ ჯაქუთა და ბორკილითა [ოქ]როსაჲთა შეუკრნა გელნი და
ფერხენი და ესრეთ დამოპ[კი]და იგი ზეცათა შინა.

84. ომირო მეოთხასესა შინა თავსა სიტყუს-მ[მ]კერვალობათათს თანა
დასწერს ესრეთ, ვითარმედ შეე[შ]ინა დიას ახოვნებათაგან აქილევისთა, ნუ
უკუე [წ]არმოტყუენოს მან ილჯოდ. ამისთს უბრძანა ღმერთთა, რადთა მივი-
დენ და შეეწინენ, რომელნიმე—ტროელთა და რომელნიმე—ელენთა. ამისთს
ზევს ქუბდა ზეცით, ხოლო პოსიდონ ზღუთ. ხოლო [ჯო]ჯ[ოხ]ესა შეეშინა,
რადამს ზღუად იძვოდა და ცითგამო ქუ[ხ]და, ნუ უკუე³ იძრას ქუეყანაჲ, ცა
და აღმოიფხურენ საფუძველნი [ჯოჯო]ხეთისანი.

85. ომიროს იტყუს. დიადსთს, ვითარმედ რაჲამს [იგი ევე]დრებოდა.
თეტიდომისთს, შეიძრნის რად წა[-] [-] [-] და მი[იწ]ია, შეიძრნიან თმანი მათ
თანა სწორობით [-] [-] ვად [ცად და] ქუეყანაჲ.

86. არის იწყულა დიომიდისგან, [რასა] იგი [ომიროს] იტყუს მეხუთესა-
შინა სიტყუს-მკერვალ[ბასა]. ხოლო შეიკრა ოტომსგან და ეფიალტომსგან,
რომელნი იყვნენ[ს] ძენი მენალაომისნი, მძლავრნი ბუნებით ქუეყანასა [-] [-] [-]

¹ უწოდს A. ² ლიქნასა კიცხევასა A. ³ ნუ უკუე A.

-----*]დ ლმერთთაჲსა. ამათ
 [------] და განეწყო არის [------] ამათგან, რომელთა შეკრეს იგი
 ქალაქსა შინა ხალკ[-]კერამოჲსა [-], გინა თუ ესრეთ ვთქუა, ვითარმედ
 ხალკოკერამო, რომელ არს კე[------]ლისაჲა, საკრველსა რასმე უწოდინან ძნიად
 გასაქსნელსა. ხოლო ოტოჲს და ეფიალტოჲსთჲს თქუმულ არს, ვითარმედ
 ცხრა წლისსა იყვეს ჰასაკითა, სიგრძე აქუნდა ცხრა მგარ და სიბრტყე ცხრა
 წყრთაჲ.

87. აფროდიტი ცოლი იყო [ეფე]სტო მქედლისაჲ, სხუაგან წერილ
 არს სრულად**.

88. ათინა და ირა შეწეენისათჲს ელენთაჲსა ბრძოლასა ჰყოფდეს
 აფროდიტის] და არეაჲს მიმართ, რომლისათჲს ზემორე უვრცელესად თქუ-
 მულ არს***.

89. ვითარ იგი წარმართნი ზღაპრობენ, კრონოჲს მამად იყო [ცა]რა [-]-
 ნოს, რომლისათჲს ენება რად კრონოსს, რადთა არღა შეილ ესხნენ მამასა მისსა,
 მოილო მანგალი და დაჰკუეთნა¹ სარცხუნელნი მისნი და შთაყარნა ზღუად, რო-
 მელთაგან იქმნა პეროეაჲ, და პერულისა მისგან იშვა აფროდიტი, რომელსა
 აფროდიტი ამისთჲს ეწოდა, რამეთუ აფროდიტი, პერულისაგანად გამოითარ-
 გმანების***.

90. ზევს ისწაუა რად შეილთ-მჰამელოზად კრონოჲსი, ვანადგა მას და
 მიულო მეფოზად მისი. რადთა [ვითარ] იგი კრონოს დაჰკუეთნა² სარცხუნელნი
 მამისანი, ეგრეთ[ცა] ზევს განკუეთოს მეფოზად მამისა თჲსისა კრონოჲსი. ხოლო
 ლმრთისმეტყუელი «ტკბილ-ქვა» ამისთჲს უწოდს დიას, რამეთუ ნაცვალად მი[სა]
 ლოდი მისცა საჰმლად შეილთ-მჰამელსა კრონ[ოსს] დედამან დიოჲსმან. ხო-
 ლო მძლავრის-მკლველ უწოდს, [რამეთუ] მის წილ მიცემულითა ლოდითა მოიკ-
 ლა მძლავრი მამ[-]-].

91. კერდო[ო]ჲს თჲს ჰპოვო მეორესა ივლიანეს განქი[ქებასა].

92. ზევს არწიე იქმნა გრძნებითა და ალიტაცა ლასნიმედეს], ნა-
 თესავით თრაკი, რადთა უოს იგი პირის მწდე სერობ[ისა] ლმერთთაჲსა. კუა-
 ლად ესევე ზევს ოქრო მდინარე იქმნა[-] თანაყოფისათჲს დანაჲსსა, და ვაც—
 ალტაცებისათჲს ევროპისსა, და კუნოს—ლიდაჲსთჲს ხოლო კუალად ვაც [-
 სი]იანესთჲს და სატურ და სხუა მრავალფერ თითო [სა]ხეთათჲს მიზეზთა არა
 წოდებისათა.

[.]
 (დაზიანებულია ამ თავის დასასრული, სულ 24 სტრიქონი. ტექსტის აღდგენა ჭირს)

¹ დაჰკუეთნა A. ² დაჰკუეთნა A.

* მთელი სტრიქონი არ იკითხება. ** შდრ. 1, 5. *** შდრ. 3, 82-83. **** შდრ. 1, 5
 (მოკლე რედაქციით).

საკუთარ სახელთა სამიებელი

საკუთარ სახელთა საძიებელი

- ადონია („აკი ტრფიალი აფროდიტის“) 3, 43.
 აღონიელი („მსახური აღონიასი“) 3, 43.
 ავარ(ი) || ავარიდო („აკი ... ზეშთა ჩრდილოე-
 ლი“) 2, 7.
 ავდარიტელი 3, 38.
 ავლიდა („კვოტიასი“) 2, 3.
 ათენა || ათინა („ქალაქი“) 2, 1გ; 3, 58.
 ათინა („შობილი თავისაგან ზეესისა“) 1, 4;
 3, 88.
 ათინელი || ათენელი 2, 1 ბ-გ; 3, 10, 13, 21,
 22, 58, 59, 65, 76.
 ათო („მთა თრაკეთისა“) 2, 13.
 ატიდე 2, 1 დ.
 ატტონ („მონადირე... ძაღლებითა... ინადირობ-
 და“) 2, 2.
 ალექსანდრე („მეფე“) 3, 3, 26.
 ალემონ („ათინელი ნათესავი“) 2, 1, 1 ბ-გ.
 ალემონნი 2, 1.
 ალ(კ)მინი („დედა ირაკლისი“) 2, 1 ე; 3, 5.
 ალზიო („ველი“) 2, 15.
 ალფო („მდინარე არკადიისა“) 2, 9.
 ამბრაქიელი („ნათესავი“) 3, 16.
 ამფიონა 2, 19.
 ამფიტრიონი 2, 1 ე.
 ანაქსარხოს („ფილოსოფოსი“) 3, 15.
 ანაქსალორო 3, 36.
 ანკრა („გალატისა“) 2, 6.
 ანტიოქია 1, 4.
 ანტიხთენო („ფილოსოფოსი კენიკოვსა“) 3,
 2, 39.
 ანკტოს („მბარალობელი სოკრატისი“) 3, 13.
 აპიდო 1, 19.
 აპ(ლ)ე[ტ]ს 3, 68 („ქალდეველი“).
 აპ(ლ)ლონი („ლმურთი“) 1, 13, 14; („მოისარ არს
 ლმურთი აპოლონი“) 2, 1 გ, 7; 3, 2, 8.
 აპოლუხიო („ველი“) 2, 15.
 აპსია („სოფელი ელადას“) 2, 1 ა.
 არგილი 1, 8.
 არგის („კვკლოპი“) 3, 63.
 არგოზი („წყარო ჭალაკა სიკილიისასა“) 2, 9;
 3, 76.
 არე || არეო („ტრფიალი აფროდიტის“) 1, 5;
 3, 43. || არია 3, 88.
 არის 3, 86.
 არისტენეტოს („რიტორი“) 1, 23.
 არისტონი || არისტონ („გრძნეული“) 1, 11; 3, 2.
 არისტოტელე || არისტოტელე („ფილოსოფო-
 სი“; „მოწვეუ პლატონისი“; „მიდევნებელი
 ბუნებათ-მეტყუელებასა“) 3, 24, 34.
 არკადია („ქალაქი პელოპონისა“) 2, 9; („სო-
 ფელი პელოპონისა“) 3, 33.
 არკადიელ-ი 3, 33.
 არნიკეროს 3, 23.
 არტემი („ლმურთი ქალწული“; „ზედამდგო-
 მელი მონადირეთა მოისრაობისა“; „ლმურ“
 თი ელაფიგოლო“) 1, 7, 8, 10; 2, 2, 19; 3,
 12, 56.
 არტემიდი („ლმურთი“) 2, 2, 3, 20.
 არქელაოს („მძლავრი“) 3, 15.
 ასტრომეზიოს („ქალდეველი ვარსკვლავთ
 მრაცხეული“) 1, 16.
 ასფოდელტო 2, 15.
 ატლანტიკო („ზღუა“) 2, 16.
 ატრევს („პელოპიდი“) 2, 1 ა.
 ატბი 1, 2.
 ატბიკო 3, 60.
 ატბიკელი („ატბიკელთა სოფელი“) 1, 3; 2, 1 ბ.
 აფრიკანოს 3, 19.
 აფრიკელი 3, 19.
 აფროდიტი („ეოლა ეფესტრასი“) 1, 5; 3, 43,
 81, 87, 88; („აფროდიტის შობა“) 3, 89.
 აქელოო („მდინარე“) 3, 4.
 აქილეე || აქილდეე || აქილდეეს || აქილდეეს
 2, 1 დ, 4; 3, 8, 82, 84.
 აღამემონ („მამა ფიგენიასი“) 1, 7; 2, 1 ა,
 3, 7; 3, 56, 60.
 აღამიდი || აღამიდის („მმა ტროფონიოსი“) 1,
 11, 3, 2.
 ამილდეე ნ. აქილდეე.
 ბახილოვნი 2, 19, 20.
 ბახილი 2, 1, 14, 20; 3, 7.

* შავი ციფრი ზღაპრობათა ტექსტს აღნიშნავს, ხოლო თეთრი—თხრობას.
 4. ენიშნის მთავრად, ტ. X.

გალატია 3, 5.

გალილეველი 3, 43.

გრიგოლი 2, 1, 20 („დიდი გრიგოლი“), 3, 24, 76.

გვგო || გვგოს || გვგო||გვგო („მწყემსი“) 2, 5; 3, 54.

დანა 3, 92.

დაფნი („წყარო“) 1, 14.

დეღეველი 2, 1 გ.

დეღეფინი („ეგეპაი“) 2, 18.

დეღეფო || დეღეფე || დეღეფეო || დეღეფე („ტაბა-რი“) 1, 11, 13; 2, 1 გ; 3, 2.

დიო || დიოს („სობილი კრონოას და რეაისგან; რომელი არს ზეგს“) 1, 1, 4, 12, 23; 3, 37, 81, 83, 84, 85, 90.

დიოანირა („ცოლი ირაკლისი“) 3, 4.

დიმიტრი („მამა პერსეფონისი“) 1, 3, 9; 3, 5, 65, 66; დიმიტრი ი ა ნ ი 3, 66.

დიმოკრატოს 3, 38.

დიო 2, 1 დ; 3, 20, 44, 90.

დიოგენი || დიოგენი („ფილოსოფოსი კინიკოელი“) 3, 25, 26.

დიომიდი 2, 17; 3, 81, 86.

დიონოსი („მთავარი სიცილიელი“) 3, 23.

დიონოსი 3, 48.

დიონუხი || დიონუხე || დიონოსი || დიონუხიოს 1, 4, 6, 19; 3, 39, 66, 78.

დიოს 2, 1 ე; 3, 81, 83.

დიოდონელი („ნათესავი“) 3, 20.

დიუდენი || დიუდენა („კალაქი“) 1, 12; 3, 20.

ეაკი || ეაკო || ეაკოს („ძე დიოსი“) 2, 1, 1 ბ-დ.

ეან („ტულამონის შვილი“) 2, 1 დ.

ეგინა 3, 23.

ეგუბტე 1, 20; 2, 1 ბ, 19, 20; 3, 3.

ეგვუ („კალაქი“) 3, 60.

ეგვუელი 3, 60.

ეგრ(ი)პიო (ადგ.) 3, 34.

ეგროპე 2, 1 ა; 3, 92.

ეგრეტო 3, 4.

ეკატი („ღმერთი“) 1, 10.

ეკიფი 2, 1.

ელადა 1, 13; 2, 1 ა-ბ-დ, 3, 7, 19; 3, 3. ელადე-ლი 2, 1 ბ.

ელაფივოლი || ელაფივოლია („ღმერთი, ისრის მოსარა“) 2, 2.

ელეგვი („სოფელი ატიკეის“) 1, 3.

ელეგვიანი 3, 66.

ელენი („ალექსანდრესი“) 3, 3.

ელენი || ელლენი 1, 16; 2, 3; 3, 60, 67, 82, 84, 88.

ელენოს 3, 74.

ემპედეკლი || ემპედოკლი 3, 1.

ემპედოტიმონ || ემპეოტიმონ („გრძნეული“) 1, 11; 3, 2.

ემამინონდა („მვედართ-მთავარი“) 3, 19.

ემპეტატოს („ფილოსოფოსი“) 3, 14.

ემპეუროს || ეპიკუროს („ფილოსოფოსი“) 3, 27;

ემპურენი 3, 27.

ერმი 1, 4.

ეტნი || ეტნეო || ეტნიო || ეტნო („მთა კალაკსა სიცილიასასა“) 3, 1, 23, 46.

ეტნიო მ ა ხ ა ც ე ც ხ ლ ი („ალმოვეცენების საბერველთაგან ეფესტოსისა“) 3, 1, 46.

ეფეგენია 6. იფიგენია.

ეფესო 2, 19, 20.

ეფესოელი 3, 38.

ეფესტო || იფესტო || ეფესტოს || იფესტოს („მკედელი, ქმარი აფროდიტისა“) 1, 4, 5; 3, 1, 81, 87.

ეფიალტი || ეფიალტო 2, 13; 3, 86.

ეელ(ლ)ეროფანტი(ბ) 2, 8; 3, 50, 78.

ეელა 6. ვლლს.

ეიოტია || ევოტია || ევოტუა 1, 11; 2, 3, 18; 3, 2.

ერაირეოს („ტიტანი“) 3, 78.

ერონტი („ეკვლონი“) 3, 63.

ეუთუნა || ეუთუნოს 3, 41.

ზეგს || ზეგ-ე 1, 1, 4, 12, 20; 2, 1 ე, 13; 3, 43, 61, 63, 78, 82, 84, 90, 92.

ზიოთ 2, 19.

ზინონ („ეკინიკოელი ფილოსოფოსი“) 3, 29.

ზორაახტროს || ზურაახტროს || ზორაახტრო 1, 16; 3, 68.

თენა („ფილოსოფოსი პითალორელი“) 3, 18.

თებადა 2, 20.

თეტიტოს(ბ) 3, 22.

თერმოპოპლი („წყალი“) 3, 4.

თეტალოელი 3, 76.

თეტიდა 2, 4; 3, 82, 85.

თეტიოს 3, 42.

თეტალოა 2, 4; 3, 4.

თველი 3, 9.

თიბა 2, 19; 3, 10.

თიბელი 3, 10.

თივა („ეიოტუასა“) 2, 18, 19.

თიფოელი || თიოელი 1, 4; 2, 2; 3, 10, 19, 32.

თრაკევი || თრაკეთი || თრაკია 2, 13.

თრაკ(ი)ელი || თრაკი 1, 17; 3, 3, 45, 67, 79, 92.

თვსტიბი („ბულოპიდი“) 2, 1 ა.

- იახონ 2, 18.
 იდოლიანი 3, 43.
 იფლიანე 2, 3; 3, 5, 43, 44, 91.
 იკარი || იკარიოხ („ათენელი“) 3, 66.
 ილიონი 2, 1 ა; 3, 60.
 ილო 2, 1 ა.
 ილვო 3, 84.
 ილვხო („ველი“) 2, 15.
 იო („ისილა იგივე იო“) 1, 20.
 იოხებ 2, 20.
 იოლაშია 2, 1 ა.
 იპია 2, 1 ა.
 ირა („ასული ევრეტოასი“) 3, 4.
 ირა („ცოლი ზეისი“) 1, 4, 20; 3, 81, 82, 83, 88.
 ირაკლი || ირაკლეო || ირაკლიო(ხ) 2, 1, 1 დ-ე; 3, 3, 4, 39, 41, 42, 45, 49, 51, 78, 83.
 ირაკლიდი 2, 1, 1 ე.
 ირაკლიტოხ 3, 38.
 ირილონი („ასული იკარიოსისი“) 3, 66.
 იროა 2, 17.
 იროლოტო(ხ) 1, 23; 2, 5, 7, 20.
 იროელი 2, 1 ა.
 იხიდო 1, 20.
 იხიოდოხ 3, 63, 78.
 იხრაპლო 2, 20.
 იფუტოხ ნ. ეფეტოს.
 იფიგენია || იფიგენია („ასული ალამენონისი“) 1, 7; 2, 3; 3, 56.
 კადმო („მამა სემელიისი“) 1, 4; 2, 18.
 კახიტავრო 3, 43.
 კანდავლი 2, 5.
 კარია 2, 20.
 კარიკ(კ)ა („მთა“) 1, 2; 3, 6.
 კარიოელი 2, 20.
 კარქედონელი || კარქიდონელი 3, 19.
 კახტალო 1, 14 (მოკლე რედ.-ში).
 კატანი („ქალაქი“) 3, 1, 46.
 კეკროპიდი 2, 1.
 კეკროპო || კეკროპ || კეკროპოხ || კეკროფხ 2, 1, 1 ბ.
 კელაფარიდო („მძლავრი“) 3, 48.
 კელეო(ხ) 1, 3; 3, 65, 66.
 კემელიტოხ („მბარალობელი სოკრატისი“) 3, 13.
 კერდოოხ 3, 44, 91.
 კერვერონ („ძალი, მცველი ჯოჯოხეთისა“) 3, 51.
 კეხარია 2, 20.
 კეფალარიდო 3, 48.
 კელანო („ჯუღრღმული“) 3, 35.
 კლენთოხ („ფილოსოფოსი“) 3, 35.
 კლონობროხ („ნათესავით ამბრაკელი“) 3, 16.
 კოლოხხო || კულუხო („როდოასა“) 2, 19, 20.
 კოტოხ („ტიტანი“) 3, 78.
 კრატოხ || კრატიტოხ („თიბოელი“) 3, 28.
 კრეონ („თველთა მეფე“) 3, 9.
 კრიო 3, 21.
 კრისსონ || კრვხოხ („მეფე ლუდთაჲ“) 3, 21.
 კრიტე 1, 1; 2, 18.
 კრიტელი 1, 1.
 კრონო(ხ) („ქმარი რეაჲსი“) 1, 1, 2; 3, 6, 78, 80, 89, 90.
 კრვხო 3, 70,
 კრვხოხ ნ. კრისსონ.
 კულუხო ნ. კოლოსო.
 კუზიკო 2, 20.
 კვმინდა 3, 59.
 კვნიკოელი || კვნიკოელი 3, 15, 28, 29.
 კვხოხარგი || კვხოხარკი 3, 58.
 კვხოხარ[ვე]ლი 3, 58.
 ლავერინო („მთა კრიტისა“) 2, 14.
 ლაკედემონელი 1, 8; 2, 1 გ, ე; 3, 10, 11, 19, 76.
 ლაკედემონი 3, 23.
 ლაკონიკელი 1, 8; 3, 57, 76.
 ლევალია („ქალაქი ვვოტიასა“) 1, 11; 3, 2.
 ლევტიკოელი 3, 19.
 ლევტოტოხ („ქალაქი თიბაჲსაჲ“) 3, 10.
 ლევტოელი 3, 10.
 ლერნიხ 3, 49.
 ლიდაა 3, 92.
 ლინდო („ძველი ქალაქი როდოასა“) 3, 56.
 ლუდი 3, 21.
 ლუდიელი 2, 11.
 ლუკიელი 2, 8.
 ლუკურეოხ („რიტორი“) 2, 7.
 ლუვდი („სამეფო“) 2, 5 (შდრ. ლუდი).
 მაკედონელი 3, 14.
 მავსოლო („მძლავრი კარიასაჲ“) 2, 19, 20.
 მეგვტელი 1, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24; 2, 1 ბ; 3, 45.
 მელამპოხ მეგვტელი 3, 45.
 მელან[ქ]ილოხ 3, 39.
 მემფითოელი 1, 22.
 მემფუხი 2, 19.
 მენდიხო 1, 21 (მოკლე რედ.-ში).
 მენდიო 2, 7.
 მენდისიელი 1, 21.
 მენდიტა 1, 21.

- მენელაოს („პელოპიდი“) 2, 1 ა; 3, 3, 86.
 მენჯკეც(ხ) („ძე კრეონისი“) 3, 9.
 მიდა || მიდა(ხ) („მეფე ფრეგიასი“) 2, 5.
 მიდელი || მიდი 1, 15; 3, 69.
 მითრან || მითრო(ოხ) 1, 18; 3, 7, 47.
 მითროელი 3, 47.
 მინ(ოხ) („ძე დიოასი“) 2, 15; 3, 44.
 მინოტავროს 2, 14.
 მოვჯ („მოგუნდი ნათესავ არიან მიდელთა“) 1, 15.
 მო[ლო]ნ 3, 3.
 მოლკონი 2, 13.
 მოლკონიდი 2, 13.
 ნეხო(ხ) („იპპოკრენტავროსთაგანი“) 3, 4.
 ნილო („მდინარე“) 1, 23, 24.
 ნოშადი 3; 75.
 ნეხხი („თრაკიისა“) 1, 4.
 ოღვხე(ა) || ოღვხხევს || ოღვხეო 3, 60, 63.
 ოშირო(ხ) („გამომეტყუელი; სიტყვს მოკმედი“, „სიტყუა-მეკრავლი“) 1, 4 (მოკლე რედ-ში); 2, 17; 3, 33, 37, 81, 84, 85, 86.
 ორეხტო || ორეხტო („ძე აღამემონისი“) 2, 1 ა, 12
 ორიონ || ურიონ („მონადირე“) 2, 2.
 ორფევს || ორფეოს || ორფეო („მუსიკელი კელოვ-ნებით“) 1, 17; 3, 67, 79, 80.
 ოხირიდოხ („მეგვტელთა ღმერთი“) 1, 19.
 ოხსა („მთა თრაკეთისა“) 2, 13.
 ოტიდეა 3, 32.
 ოტო 3, 86.
 ოტონი 2, 13.
 პალამიდი || პალამიდოხ 3, 60.
 პამფულია 3, 70.
 პან („ღმერთი მეგვტელთა“) 1, 21.
 პანა 3, 40.
 პანე 3, 92.
 [პ]ანი[დირი] 3, 31.
 პანტავროს („სკვითასა“) 2, 3.
 პახანი 1, 8.
 პატრა („ქალაქი ლუკიასა“) 3, 50.
 პელნიხო („ქალაქი პამფულიასა“) 3, 70.
 პელოპიდი || პელოპიტი 1, 9; 2, 1; 3, 5.
 პელოპო („ქალაქი“) 3, 10.
 პელოპო || პელეპო || პელოპოს || პელოფს || პელოპ 1, 9; 2, 1, 11, 1 ა; 3, 5.
 პელოპონი 3, 33.
 პელოპონნიხო 2, 1 ა.
 პელოპონნი („ქუეყ“) 2, 13.
 პერიპატელი („წვალეზა პერიპატელთა“) 3, 24.
 პერხეოს 3, 78.
 პერხეფონა („ასული დიმიტრისი“) 1, 3; 3, 51, 65.
 პითალოო („სამიელი“) 3, 17.
 პილეა („ეკოას შვილი“) 2, 1 დ.
 პილოპო || პელოპოხ 2, 11.
 პინელოპიდე („და პანასი“) 3, 40.
 პირითო 3, 51.
 პიხიდიანა 3, 43.
 პიხიხასტრელი 2, 1 გ.
 პიხისი („ქალაქი“) 3, 43.
 პილახო || პილახსო („ცხენი“) 2, 8; 3, 50.
 პლატონ („ფილოსოფოსი“) 2, 5, 15; 3, 16, 22, 23, 24, 34, 77.
 პლოტონ || პლუტონ („პერსეფონას წარმტა-ცებელი“) 1, 3; 3, 65.
 პლოტონოხ 3, 37.
 პლოტუტონ 3, 78.
 პლუტონ ნ. პლოტონ.
 პოლიდი („ნათე-მთავარი“) 3, 23.
 პოლქსენი („ასული პრიამოსი“) 3, 8.
 პოხიდონ 3, 74, 78, 84.
 [პ]ოტიდეა („ქალაქი თრაკიისა“) 3, 32.
 პრიამიდი 3, 60.
 პრიამო 3, 8.
 პროტეუს || პროტეა || პროტეოხ („გრძნეული“) 3, 3, 45.
 პრეტოხ 2, 8.
 პტოლემო(ხ) 3, 26.
 პუო („ტძარი აპოლონისი დელფეს“) 1, 13-პულადა 2, 12.
 პუროხ 3, 8.
 რადამანთო(ხ) („ძე დიოასი“) 2, 15.
 რეა(ხ) 1, 1, 2; 3, 6.
 როდ(ოხ) 2, 19, 20.
 როდო 3, 55.
 ხალამანდრო („ცხოველი სწორი ისავრასა“) 2, 10.
 ხამიელი 3, 13.
 ხაღა („ქალაქი ეგვტისა“) 2, 1 ბ.
 ხატვროხი („თანამროკვალი დიონისისა“) 1, 4.
 ხელინოზ („თანამროკვალი დიონისისა“) 1, 4.
 ხელლო || ხიელლო („ნათესავი დოდონელ-თა“) 3, 20.
 ხეშელი („ასული კადმოსი“) 1, 4.
 ხემირამი 2, 19.
 ხიხილია 3, 62.

- ზიკილია || სიკილა 2, 9; 3, 46, 53, 63, 76.
 ზიკილიელი 3, 1.
 ზკამანდრა 3, 59.
 ზკედახოს ლექსქტოელი 3, 10.
 ზკიპონ („მკედართ-მთავარი ჰრომთაჲ“) 3, 19.
 ზკუთელი || ზკუთი 1, 7; 2, 3 7; 3, 56, 75.
 ზკუთი 2, 3.
 ზოკრათი || ზოკრათი („ფილოსოფოსი“) 3, 13, 22.
 ზოლონ („სჯულისმდებელი ათინელთაჲ“) 3, 21.
 ზოტადი („ალექსანდრელი ფილოსოფოსი“) 3, 26.
 ზპარსი 1, 18; 3, 7, 69.
 ზტეროტის („კაკლონი“) 3, 63.
 ზტოელი („წვალებჲა“) 3, 24.
 ბავრო („მთა სკუთელთა“) 1, 7; 3, 56.
 ბავროელი 1, 7; 3, 56.
 ბანის („ქალდეველი ვარსკულავთ-მრაცხუელი“) 1, 16.
 ბანტალო(ს) („მეფე ფრიგველთა“) 1, 9; 2, 1 ა; 3, 5.
 ბელამონ(ა) („აკაოკს შვილი“) 2, 1 დ.
 ბელემახოს („მე ოდესეაასი“) 3, 60.
 ბელლონ („ათინელი“) 3, 21.
 ბილ[ე]უანტოს 3, 63.
 ბილელონონ 3, 3.
 ბილილონ 3, 71.
 ბირეხია („მოგვ“) 3, 9.
 ბიფვა || ბუთეოს 3, 82.
 ბრეხპეროს („უწოდინ ირაკლის“) 3, 42.
 ბრიბტოლემო(ს) 1, 3; 3, 65, 66.
 ბროელი 3, 3, 82, 84.
 ბროფონი(ოს) („გრძნეული“) 1, 11; 3, 2.
 ბრვა 2, 1 ა, 3; 3, 60, 83.
 ბუადა || ბოადა 1, 3.
 ბურია 3, 8.
 ბურანიკო 3, 53.
 ბურინიკო 3, 52.
 ბურო 3, 64.
 ბუფონი („ეშმაკი“) 1, 19.
 ვლოლო || ვლოლოს || ვილოლა („შვილი ირაკლისი“) 2, 1 ე; 3, 4, 41, 49.
 ვნომო(ს) („მეფე“) 2, 1 ა, 11.
 ვპოპარიდო 3, 8.
 ვრეოს („მეფე თიეველთაჲ“) 2, 2.
 უკანო(ს) („მამა ყველთა ღმერთთაჲ“) 3, 82.
 ულკმბა 2, 19.
 ურიონ ნ. ორიონ.
 ფალარი („მთავართაგანი დიონოსისთა“) 3, 48.
 ფარლისონ (ადგ.) 3, 3.
 ფედონ („წიგნი, პლატონის თქმული სულისათვის“) 3, 16.
 ფილოლოას (პითაღორელი) 3, 19.
 ფილონ ბიზინტიელი 2, 19.
 ფილვრა 3, 62.
 ფიმონ 3, 62.
 ფილო 3, 20.
 ფოკი 1, 13.
 ფოკიადო 3, 4.
 ფოკიელი 3, 3.
 ფრვვა 2, 1 ა, 6.
 ფრიგველი || ფრვველი || ფრვვეილი 1, 2; 2, 11, 3, 6, 57, 71.
 ქალდეველი 1, 16; 3, 68.
 ქანთოს 3, 59.
 ქენოკრათი („მოწაფე პლატონისი“) 3, 24.
 ქინოკრათი 3, 72.
 ლადირ(ნი) („ბერთსი“) 2, 16.
 ლანიშვილი 1, 11 (მოკლე რედ.-ში).
 ლანს[იმედეს] 3, 92.
 ღმრთისმეტყუელი 2, 14; 3, 15, 43, 44, 65, 90; დიდი—3, 23, 79, 81.
 ლორლონ 3, 78.
 ხალიკა(ს) 3, 59.
 ხალიკერამო 3, 86.
 ხარშიდო 3, 22.
 ხარვდა („კლდე“) 3, 53.
 ზინდო 3, 76.
 ჰირონ („ცხენ-ვაცი“) 2, 4.
 ჰრომელი 3, 31.
 ჰრომი 3, 19.

პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნაშვიდი მრგობიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით¹

პოლიპერსონალიზმი ანუ მრავალპირიანობა მორფოლოგიური მოვლენაა. პოლიპერსონალიზმის საკითხი დადებითადაა გადაწყვეტილი იმ შემთხვევაში, თუ ცალკე სიტყვაში ერთზე მეტი პირი აღმოჩნდება, თუ ცალკე სიტყვას ერთზე მეტი სახელი დაუკავშირდება მორფოლოგიური საშუალებით, — აფიქსებით.

აქედან ჩანს, რომ სიტყვა, რომლის პოლიპერსონალიზმის შესახებაც ვლაპარაკობთ, არის ზმნა: პოლიპერსონალიზმი ზმნის მრავალპირიანობას გულისხმობს.

ასეა ჩვეულებრივად და არა ყოველთვის: ქვემოთ მოგვიხდება სწორედ ისეთ შემთხვევათა განხილვა, სადაც ზმნის ნაცვლად ნაზმნარი სახელი, — მიმღეობა, — იქნება ერთზე მეტ სახელთან დაკავშირებული, თვით დაკავშირება კიდევ პირთა მიხედვით კი არ იწარმოებს, არამედ კლას-კატეგორიათა აფიქსების მეოხებით: ზმნის მრავალპირიანობის ადგილს დაიკერს ნაზმნარ სახელთა მრავალკლასიანობა (იხ. ქვევით).

პოლიპერსონალიზმის შემთხვევაში ზმნა აღნიშნავს სუბიექტის პირის გარდა ობიექტის პირსაც. სუბიექტი ერთია, ობიექტი კი შეიძლება იყოს ერთი და ერთზე მეტიც (ე. წ. პირდაპირი და ირიბი ობიექტი).

აფხაზურსა და ადიღურ ზმნაში, როგორც ცნობილია, ორი ობიექტის აღნიშვნა ჩვეულებრივი მოვლენაა (ინკორპორაციის წესით აქ ზმნა სუბიექტისა და ობიექტთა პირების გარდა გარემოებებსაც — ადგილისა, დროისა... — აღნიშნავს).

ქართულსა და ქართველურ ენებშიც გვაქვს პოლიპერსონალური ზმნები, რამდენადაც ორპირიანი ზმნა სუბიექტის გარდა ობიექტის პირებსაც აღნიშნავს და რელატიურ ფორმათა წყებას ქმნის. სამპირიანობის საკითხი კი რიგ სირთულესთანაა დაკავშირებული: მორფოლოგიურად ორი ობიექტი ზმნას უკავშირდება, — ეს ფაქტია; მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ ორი ობიექტიდან მხოლოდ ერთის პირი შეიძლება იქნეს ზმნაში მოცემული (ან ე. წ. პირდაპირისა

¹ წაკითხულია მოხსენებად ვნიშკის ენების განყოფილებათა შეერთებულ სხდომაზე 15.X.1937.

ანდა ე. წ. ირიბისა)—ორივე ობიექტის პირები ერთდროულად არ დასტურდებიან; ზმნის უღვლილების პროცესშიც ერთი ობიექტი იცვლება პირთა მიხედვით, მეორე—არა (შეიძლება სწორედ ამიტომ არა ჩანს მისი პირი ზმნაში). შედეგი:

სამპირიანი ზმნა უღვლილების იმ დენსაცვე ერთეულს იძლევა, რამდენსაც ორპირიანი ზმნა; ამ მხრივ ერთპირიანი და ორპირიანი ზმნები მკვეთრად გარჩეულია, ორპირიანი და სამპირიანი კი—არა. სამპირიანობა ამდენადვე პირობითი ხასიათისაა¹.

სამპირიანობის საკითხიც რომ განზე დავტოვოთ, ორპირიან ზმნათა არსებობა ექვემოტანელს ზღის ქართულისა და სხვა ქართველურ ენათა ზმნის პოლიპერსონალიზმს; და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ქართველურ ენებში პოლიპერსონალიზმი უფრო მკრთალად არის გამოსახული, ვიდრე აფხაზურსა და ადიღურ ენებში.

ამაზე გავლენა არ შეიძლება არ მოეხდინოს იმ ფაქტს, რომ ქართულში სახელთა ბრუნება კარგად არის განვითარებული (აფხაზურში კი ძირითადი ბრუნვები—ნათესაობითი, მიცემითი—არ გავაჩნია)². ჩანს, ზმნის ფორმების შემდგომი გართულება შეანელა სახელთა ფორმების—ბრუნვათა—ჩამოყალიბებამ.

აფხაზურ-ადიღურ და ქართველურ ენებთან შედარებით პოლიპერსონალიზმის მხრივ არსებითად განსხვავებული ვითარებაა ჩაჩნურ ჯგუფში და დლისტნის ენათა უმეტესობაში, მათ შორის ხუნძურში.

ჯერ ერთი, აქ ზმნა პირის მიხედვით კი არ იცვლება, არამედ კლასთა კვალობაზე: უღვლილების პროცესში კლასი აღინიშნება, გრამატიკული კლასის სუბიექტისა ანდა გრამატიკული კლასი ობიექტისა—პირთა განურჩევლად.

მეორეცაადა, ზმნაში მხოლოდ ერთი გრამატიკული კლასის ნიშანი შეიძლება იყოს მოცემული.

ამის შესაბამისად ხუნძურში შეიძლება ვილაპარაკოთ ზმნის კლასობის (ანუ კლასიანობის) შესახებ, მაგრამ პრინციპში ეს არ ცვლის საქმის ვითარებას: კლასის ნიშანი ხუნძურში ისევე აკავშირებს სახელს ზმნასთან, როგორც პირის ნიშანი ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში.

არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა პირის ნიშნები (მაგალ., ქართველურ ენებში) გენეტურად აღიოდნენ კლასის ნიშნებამდის.

ამრიგად, ზმნის კლასოვნობა ხუნძურში თავისი ბუნებით იმავე რიგის მოვლენაა, როგორსაც ქმნის პირიანობა ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში. განსხვავება მანაც არის და ეს განსხვავება უნდა აღინუსხოს უღვლილებას პროცესის თავისებურებათა გარკვევისას (იხ. ქვემოთ).

¹ საკითხის სპეციალური განხილვა ცალკე იქნება მოცემული. ზოგადად სამპირიან ზმნათა შესახებ იხ. „ჭანურის გრამატიკულ ანალიზში“, § 21, გვ. 87.

² ადიღურში რომ ბრუნვები გვაქვს, ახალი ფორმაციისა უნდა იყოს.

ხუნძურში ამჟამად სამი¹ გრამატიკული კლასი გაირჩევა: პირველი მოიცავს აღამიანს მამრობითი სქესისას, მეორე—აღამიანს დედრობითი სქესისას, მესამე—ყველა დანარჩენ ცხოველებს—განურჩევლად სქესისა—და სხვა საგნებს, მოვლენებს... როგორც კონკრეტულს, ისე განყენებულს.

პირველი კლასის ნიშანია—გ II უ, მეორისა—ჰ, მესამისა—ბ. ეს ნიშნები შეიძლება იყოს პრეფიქსიცა და სუფიქსიცა.

გრამატიკული კლასები გარჩეულია ხუნძური ენის:

ბ. ზოგ ნაცვალსახელში: III პ. ნაცვალსახელში: დო-უ „ის“ (ოჲ), დო-ჰ „ის“ (ოჲა), დო-ბ „ის“ (ოჲო); ჩვენებითს ნაცვალსახელებში: ჰა-უ „ეს“ (ვოტ), ჰა-ჰ „ეს“ (ვტა), ჰა-ბ „ეს“ (ვტო)...

ბ. ზოგ სუბსტანტივში: ვ-აც „ძმა“, ჰ-აც „და“... ვ-ასჲ—„ვაეიშვილი“, ჰ-ასჲ „ქალიშვილი“.

ბ. ატრიბუტივებში: კუღია-უ, კუღია-ჰ, კუღია-ბ „დიდი“ (ნოჲსოჲი, ნოჲსოჲაჲ, ნოჲსოჲო)...

დ. ზოგ ზმნისართში: ჰანი-უ, ჰანი-ჰ, ჰანი-ბ „აქ“—იმისდა მიხედვით, რომელი კლასის შესახებაა ლაპარაკი (და რომელი კლასია ზმნაში აღნიშნული)...

მ. ზმნებში და ნაზმნარსახელებში—ინფინიტივსა, მასდარსა და მიმლეობებში, —მასთან მიმლეობაში—ყოველთვის, ინფინიტივში მაშინ, თუ სათანადო ზმნა უღვლილების პროცესში დაირთავს ამ ნიშნებს.

ზმნათა მეტ წილში გრამატიკული კლასები არ მოგვეპოება. ასეთ შემთხვევაში ზმნის უღვლილება დროთა მიხედვით ცვლას მოასწავებს; ამა თუ იმ დროში მხოლოდ ერთი ფორმა გვექნება: არც რიცხვი, არც კლასი—ზმნასთან შინაარსობლივ დაკავშირებულ სახელთა—უღვლილებისას არა ჩანს (პირის მიხედვით ცვლა ხომ გამოირიცხულია); მხოლოდ სათანადო სახელთა (და ნაცვალსახელთა) დართვით ირკვევა ის, რაც სხვა ენებში ზმნის პირისა და რიცხვის ნიშანმა შეიძლება გამოიჩინოს.

კლასოვან ზმნათა ცვლისას სახელის კლასია ზმნაში წარმოდგენილი.

ასეთ შემთხვევაში უნდა განვასხვაოთ (შინაარსობლივ) გარდაუვალი და გარდამავალი ზმნა.

პირველის მავალითი იქნებოდა ვ-ექერულა („რბის“...)² მეორისა—ვ-ეტულა („აქებს“)³, ბ-იჩულა („უიდის“)..

მოქმედი სახელი, რეალური სუბიექტი—RS—გარდაუვალ ზმნასთან ყოველთვის სახელობითშია:

დუნ ვ-ექერულა, ჰ-ექერულა, ბ-ექერულა მე ვრბი (I, II, III კლ.)
 მუნ „ „ „ შენ რბი „ „ „

¹ ისტორიულად მეოთხე კლასიც მოეპოებოდა ამ ენას; მისი ნიშანი იყო -რ- (ამის შესახებ იხ. „გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხურძურში“—„ენიმიკის მოამბე“ I, გვ. 97—106).

² სრული თარგმანი იქნებოდა „რბის“, „რბი“, „ერბი“ I კლ. სახელი.

³ სრული თარგმანი იხ. ქვემოთ.

დო-უ	ვ-ექერულა	„ის (I კლ.) რბის“
დო-ჟ	ჟ-ექერულა	„ის (II კლ.) რბის“
დო-ბ	ბ-ექერულა	„ის (III კლ.) რბის“

ნიე ნილ'	} რ-ექერულა	„ჩვენ (ექსკლ., ინკლუზ.) ვრბით“
ნუე		„თქვენ რბით“
დოლ		„ისინი რბიან“.

დუნ (მე), მუნ (შენ), დოუ, დოჟ, დობ (ის, он, она, оно), ნიე || ნილ'ლ' (ჩვენ), ნუე (თქვენ), დოლ (ისინი, они)—ყველა სახელობითს ბრუნვაშია. ამ მხრივ გარდაუვალი ზმნა არაფერს თავისებურს არ წარმოადგენს—ქართულ, რუსულ თუ სხვა მსგავს ენათა გარდაუვალ ზმნებთან შედარებით.

გარდამავალ ზმნებშიც—ვ-ეცულა, ზ-იჩულა—ერთი სახელის კლასი აღინიშნება, სახელდობრ, რეალური ობიექტის კლასი:

ვ-ეცულა—	„აქებს, აქებ, ვაქებ“	I კლასის სახელს განურჩევლად პირისა
ჟ-ეცულა—	„ „ „	II კლასის „ „ „
ბ-ეცულა—	„ „ „	III კლასის „ „ „
რ-ეცულა—	„ „ „	ან I, ან II ან III კლ. სახ. მრავლობითს რიცხვში.

ვ-იჩულა—	„ყიდის, ყიდი, ვყიდი“	I კლასის სახელს განურჩ. პირ.
ჟ-იჩულა—	„ „ „	II კლასის „ „ „
ბ-იჩულა—	„ „ „	III კლასის „ „ „
რ-იჩულა—	„ „ „	ან I, ან II ან III კლ. სახელებს მრავლობითს რიცხვში.

თუ ნამყო სრულში ავიღებთ ამ ზმნებს, ერთგვარ ანალოგიას მივიღებთ რუსულ ზმნასთან:

ვ-იჩანა—	„გაყიდა, გაყიდე, გავეყიდე“	I კლ. სახელი (продал он, ты, я— объект I кл.).
რ-იჩანა—	„გაყიდა, გაყიდე, გავეყიდე“	ისინი (ობიექტ. მრავლ.)—продал он, ты, я (их).

რეალური ობიექტი —RO—, რომელიც კლასის ნიშანს აჩენს გარდამავალ ზმნებთან, ყოველთვის სახელობითს ბრუნვაშია, რეალური სუბიექტი —RS— იმ სპეციფიკურ ბრუნვაში, რომელიც ქართული მოთხრობითის რიგისაა და რომელსაც ზოგი ავტორი „მოქმედებითს“ უწოდებს (უსლარი), ზოგი—„აქტიურ“ ბრუნვას (ეირაკოვი), უფრო ხშირად კი ერგატივის (ე. ი. „მოქმედის“) სახელწოდებით აღინიშნება.

ეს უკანასკნელი ტერმინი იმაზე მიუთითებს, რომ სათანადო სახელი მოქმედი სახელია, იგი რეალურ სუბიექტს —RS— გადმოგვცემს.

აღქმისა და გრძობის აღმნიშვნელ ზმნებთან (verba sentiendi) რეალური სუბიექტი -RS- მიმართულებითა და მიცემით ბრუნვებშიც გვხვდება:

ჩუ ბ-იხულა დილა—„ცხენს ვედაე მე“ (უფრო ახლოს იქნება კონსტრუქცია: „ცხენი ჩანს ჩემდა“, „ცხენი დასანახია ჩემდა“).. დილა—„ჩემდა“,--მიმართულებითი ბრუნვაა.

ჩუ ბ-ოტულა დიდე—„ცხენი მიყვარს მე“; დიდე—„მე“—მიცემ. ბრუნვაა.
 ემენ ვ-ოტულა დიდე—„მამა მიყვარს მე“;
 ემენ ვ-ოტულა ვაცახე—„მამა უყვარს ძმას“...
 ამგვარი ზმნები რიცხვით მცირეა.

გარდამავალ ზმნებს რომ დაუბრუნდეთ, მათთან, როგორც ითქვა, RS—ერგატივიში დაისმის, RO—სახელობითში:

ჩუ ბ-იჩანა ინსუცა „ცხენი გაყიდა მამამ“...

ჩუ ბ-იჩულა ინსუცა „ცხენს ყიდის მამა“ (პირდაპირ: „ცხენი ყიდის მამამ“... შდრ. ჭან. ცხენი გამაჩამს ბაბაქ...).

რას წარმოადგენს ამგვარ წინადადებაში რეალური სუბიექტი —RS— ინსუცა („მამამ“) და რეალური ობიექტი RO ჩუ („ცხენი“) გრამატიკული თვალსაზრისით?

თავის მონოგრაფიაში „Аварский язык“ პ. უსლარი სპეციალურად შეჩერდა ამ საკითხზე და გარკვეული დებულებები წამოაყენა.

უსლარის შეხედულება ასე წარმოიდგინება:

1. ქვემდებარე ბუნძურში მხოლოდ სახელობითს ბრუნვაშია და მისი (ქვემდებარის) კლასი ზმნაში ყოველთვის აღინიშნება¹, გარდაუვალია ზმნა თუ გარდამავალი:

ვ-ექერულა დო-უ „მირბის ის“ (I კლ.)

ბ-იჩანა ჩუ „გაყიდა ცხენი“...

2. რეალური სუბიექტის —RS— აღმნიშვნელი ერგატივი მოქმედებითი ბრუნვაა, მამასადადე, ირიბი ბრუნვაა; ზმნისათვის ის დამატებას წარმოადგენს (ისევე, როგორც მიმართულებითა და მიცემითში დასმული რეალური სუბიექტები verba sentiendi-სა).

ბუნებრივია, თუ ეს დამატება ზმნაში არ აღინიშნება: ზმნაში სუბიექტი აღინიშნება და არა ობიექტი.

3. რეალური სუბიექტის -RS- მოქმედებითში დასმა და რეალური ობიექტის —RO— სახელობითში დაყენება გამოწვეულია იმით, რომ ბუნძური გარდამავალი ზმნა მოქმედებითი გვარისა კი არ არის, არამედ ენებითი გვარისაა:

¹ იგულისხმება კლას-ნიშნის ზმნები.

ჩუ ბ-ჩიულა ინსუცა უდრის რუსულ გამოთქმას: „лошадь продается отцом“ და არა: „лошадь продает отец“ (ასევე: ჩუ ბიჩანა ინსუცა იქნება: „лошадь продана отцом“ და არა: „лошадь продал отец“...).

4. მოქმედებითი გვარის ზმნიანი კონსტრუქცია—„лошадь (коня) продает отец“—არ შეიძლება არსებობდეს ხუნძურსა, ჩაჩნურსა და მათს მსგავს ენებში, რადგანაც ამ ენებს მხოლოდ ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნები გააჩნია (იხ. П. Услар. „Аварский язык“, §§ 121, 122, გვ. 120—122).

ამგვარად, ერთი კლასის აღნიშვნა გარდამავალ ზმნაში პირდაპირი შედეგია გარდამავალი ზმნის ვნებითობისა; ეგევე ვნებითობა იძლევა გასაღებს იმის გასაგებად, თუ, რატომაა, რომ სახელობითი ბრუნვა ზმნაში აღინიშნება, მოქმედებითი (ერგატივი)—არა: ეს სახელობითია ქვემდებარე; ერგატივი კი მოქმედებითი ბრუნვაა, დამატება, დამატების ნიშანი ზმნაში არც უნდა იყოს...

ხუნძური ბრუნების თავისებურება—ერგატივის მქონებლობა და აკუზატივის უქონლობა—შინაგან კავშირშია ერთმანეთთანაც და ზმნის თავისებურებასთანაც:

გარდამავალი ზმნა ვნებითი გვარისაა, ამიტომ უადგილოა აკუზატივი (აკუზატივი მოქმედებითი გვარის ზმნასთანაა ობიექტის ბრუნვა: пишет книгу...); ვნებითი გვარის ზმნასთან რეალური სუბიექტი —RS— მოქმედებითს ბრუნვაში უნდა იყოს და ასეც გვაქვს: ერგატივი მოქმედებითი ბრუნვაა. სახელობით ბრუნვაში ქვემდებარე ვნებითი გვარის ზმნისთვისაც სავსებით კანონზომიერია.

ერთი სიტყვით ხუნძური ფრაზა: ჩუ ბიჩულა ინსუცა შინაარსითაც და კონსტრუქციის მხრივაც ეტოლება რუსულ ფრაზას „лошадь продается отцом“¹. ასეთია გარდამავალი ზმნის ვნებითობის (პასიურობის) კონცეფცია, უსლარმა რომ წამოაყენა.

გარდამავალი ზმნის ვნებითობის ეს კონცეფცია იმავე დროს ერგატივის გარკვეულ ინტერპრეტაციასაც გულისხმობს და იძლევა. საბოლოო ანგარიშში ესაა ბრუნებისა და უღვლილებების იმ პრობლემის ახსნა, რომელიც „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის“ სახელწოდებითაა ცნობილი.

უსლარის ეს კონცეფცია ისტორიულად პირველი კონცეფციაა გარდამავალი ზმნის პასიურობისა, კონცეფცია ნათელი, მარტივი და თანამიმდევარი.

კავკასიურ ენათა გარდამავალი ზმნის პასიურობას შემდგომში იცავდენ და დამოუკიდებელიც უსლარისაგან ასაბუთებდნენ პ. შუხარდტი და ნ. მარი.

¹ უსლარი ასცხნის: „В аварском языке так же, как и в чеченском, вовсе нет глаголов действительных, а одны лишь средние и страдательные. Внимательного падежа нет в аварском языке по самому существу аварского глагола“—„Авар. яз.“ § 123, გვ. 122—122.

მაგრამ არც ერთი ამ მეცნიერის შეხედულება არაა ისე მარტივი და ნათელი, როგორცაა უსლარის ზემოხსენებული გაგება.

რამდენად საფუძვლიანია უსლარის კონცეფცია? უსლარის დებულებათა სასარგებლოდ შეიძლება მივეუთოთ შემდეგს გარემოებაზე:

1. ხუნძური ერგატივი მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციებსაც ითავებს: მოქმედებითი ბრუნვისათვის სხვა ფორმა ხუნძურ ენას არ გააჩნია, ამგვარად, ხუნძურს ენაში მოიპოება საბაბი იმისათვის, რომ ეს სპეციფიკური ბრუნვა, —ერგატივი,—მოქმედებითად მივიჩნიოთ, გაუუთანაბროთ ამ ირიბ ბრუნვას, ირიბი ბრუნვის ფუნქციით ამოვწუროთ ერგატივის სინტაქსური ფუნქცია:

ბაყულ უნთიჯალ'ა ხუნ ვუგო დოუ (იხ. „Анар. яз.“, ქრესტომატა, გვ. 9)—„ციებით („მზის ავადმყოფობით“) მოკვდა ის“... უნთი—ავადმყოფობა, უნთიჯალ'ა—ერგატ. = მოქმედებითს: „ავადმყოფობით... გოშტოცა ყოტანა დოგტ ინსუცა—ნაჯახით მოქრა ხე მამამ“... გაშტი—ნაჯახი, გოშტოცა—ნაჯახით, მოქმედებითიცაა და ერგატივიც...

2. აქუზატივი არც ერთ კავკასიურ ენას არ მოეპოება; ცხადია, ზმნა მოქმედებითი გვარისა არაა; ყოველ შმთხვევაში, მოქმედებითი გვარი, ვნებით გვარს დაპირისპირებული, ქართველურ ენათა გარდა სხვა კავკასიურ ენებში არა ჩანს ანდა ჩანასახის მდგომარეობაშია.

3. აღქმისა და გრძნობის აღმნიშვნელ ზმნებთან რეალური სუბიექტი მიმართულებითსა და მიცემითშია; ეს ბრუნვები ეწევიან აქ ერგატივის მაგიერობას; ზმნის ფუძე კი ამ ზმნებსა და გარდამავალ ზმნებთან ერთნაირია:

შდრ. დიჟე (მიც.)	ბ-ოტულა ჩუ	„მე მიყვარს ცხენი“
დიდა (მიმარ.)	ბ-იხულა ჩუ	„მე ვხედავ ცხენს“
დიცა (ერგატ.)	ბ-იჩულა ჩუ	„მე ვყიდი ცხენს“...

ბ-ოტულა, ბიხულა—არაა მოქმედებითი გვარისა, მაშასადამე, არც ბ-იჩულა- ზმნაა მოქმედებითი გვარისა.

დიჟე, დიდა ირიბი ბრუნვებია, დიცა (ერგატ.)—აგრეთვე ირიბი ბრუნვა უნდა იყოს: ასეთია შთაბეჭდილება.

აი ამგვარი გარემოებანი შეიძლებოდა უსლარის შეხედულების სასარგებლოდ მიგვეჩინა, თუ სხვაგვარი ახსნა აქ არ მოხერხდებოდა.

თუ სწორია უსლარის კონცეფცია, ამით წყდება არა მარტო ხუნძური გარდამავალი ზმნისა და ხუნძური ერგატივის, არამედ სხვა კავკასიურ ენათა და, კერძოდ, ქართველურ ენათა, სტრუქტურის ძირითადი საკითხი.

ამიტომ უსლარის კონცეფციის ანალიზს ზოგადი პრინციპული მნიშვნელობა აქვს კავკასიურ ენათა სტრუქტურის გაგების თვალსაზრისით.

არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ უსლარის კონცეფციას დღემდის არ დაუკარგავს აქტუალური მნიშვნელობა.

1928 წელს გამოსულ შრომაში „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლა-ში“—Einführung in das Studium der Kaukasischen Sprachen—ად. ღირს იმეორებს უსლარის დებულებებს (იხ. გვ. 170—171).

ად. ღირს მიყვება—ამ საკითხის გაგებაში—კ. ბოუდა K. Bouda (იხ. მისი Subjekt—und Objektkasus beim Awarischen Verbum—„Caucasica“ fasc. 9 (1931), გვ. 41—63.

ჩაჩნური და დალისტურის ენების ზმნათა პასიურობის თეზას იზიარებს ნ. ტრუბეტკოვიც, თუმცა იგი დასძენს: ენებითი და მოქმედებითი აქ არ უნდა გავიგოთ ისე, როგორც ეს ინდოევროპულ ენებში გვაქვსო, ჩაჩნური და დალისტური ენების ზმნა უფრო ვნებითს მოგვაგონებს, ვიდრე მოქმედებითსაო (იხ. მისი: „Notes sur les désinences du verbe dans les langues tchétcheno-lesghiennes“—„Bulletin de la Soc. Linguist. de Paris“. t, 29, fasc. 3 (1929), გვ. 171.

გ. დეეტერსი თავის ერთ-ერთ ნარკვევში შენიშნავს: „კავკასიურ ენებში ზმნის მკვეთრად „პასიურ კონცეფციასთან“ პასივი (ენებითი) საერთოდ არ გავაჩნიაო“ (იხ. მისი, „ჩეჩქ. გრამ.“—Caucasica, fasc. 9 (1932), გვ. 136—137). ამგვარად, ენებითი გვარი არა გვაქვს, მაგრამ კონცეფცია მკვეთრად პასიურიო...

უსლარის კონცეფცია მარტივია: იგი ახერხებს ხუნძური ენის სპეციფიკური კონსტრუქცია დაიყვანოს ევროპულ ენათა ჩვეულებრივ კონსტრუქციამდის, ე. ი. საკითხის ახსნა აქ საკითხის მოხსნას უღრის; მთელი თავისებურება თურმე იმაშია, რომ მოქმედებითი გვარის ზმნა არა გვაქვს; ის, რაც უნდა ყოფილიყო მოქმედებითი გვარისა, თურმე ორდინარული ენებითი გვარია.

რადგანაც ზმნა ენებითი გვარისაა, სუბიექტი გამოდის ის, რაც რეალური ობიექტი—RO—ჩანდა, ამრიგად, ზმნა არა მხოლოდ ერთობრიანი („ერთკლასოვანია“), არამედ სუბიექტურიც—ულვლილების ძირითადი თვისების მიხედვით: ერთი პირი გარდამავალი ზმნისა ბ-იჩულა იხევევა სუბიექტის პირი, როგორც ერთი პირი გარდაუვალი ზმნისა (ე-ეჩერულა).

უსლარმა ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა გადაწყვიტა ერთობრიანი (ერთკლასოვანი) ზმნის ანალიზის საფუძველზე.

თავისი თვალსაზრისი უსლარს არ შეუმოწმებია იმ ენათა სინამდვილეში, სადაც ზმნა ორპირიანია, სადაც ობიექტის პირი სუბიექტის პირის გარდა ზმნის უღვლილების უტყუარი ფაქტია.

ხუნძური გარდამავალი ზმნის უღვლილებისას კი მხოლოდ ერთი სახელის კლასი ჩანს და ამ ერთი კლასის დაფასებაზე დამოკიდებული მთელი კონსტრუქციის ინტერპრეტაციის ბედი.

ამრიგად, უსლარის კონცეფციის დაფასებისას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს იმის გარკვევას, რისი კლასია გარდამავალ ზმნაში აღნიშნული—ქვემდებარისა თუ დამატებისა ანუ, სხვანაირად რომა ვთქვათ, რას წარმოადგენს ზმნის რეალური ობიექტი,—გარამატიკულ სუბიექტს თუ ობიექტს?

უსლარისათვის, როგორც ვიცით, ესაა გრამატიკული სუბიექტი, ქვემდებარე; ობიექტი, დამატება ის არ შეიძლება იყოს, რადგანაც ზმნა ვნებით გვარისაა, უსლარის ამ ვარაუდს ხაზგასმით აღნიშნავს ად. ღირი შემდეგ სიტყვებში: „სადაც ტრანსიტივი არა გვაქვს, შეუძლებელია ლაპარაკი ობიექტის აღნიშვნის შესახებ“¹.

სანამ ზმნაში ერთი სახელის კლასილა მოგვეპოვება, ძნელია იმის ექვიუტანლად ჩვენება, როგორც არის გაგებული გარდამავალ ზმნასთან რეალური ობიექტი -RO-: სუბიექტია ეს ვნებითი გვარის ზმნისა თუ ობიექტი არავნებითი გვარის ზმნასთან?

ზოგი რამ მაინც შეიძლება აღინიშნოს:

თუ ხუნძურს მოქმედებითი გვარის ზმნა არ გააჩნია, მას არც ვნებითი შეიძლება ჰქონდეს: მოქმედებითი და ვნებითი კორელატიური ცნებებია, მასთან ვნებითი იწარმოება მოქმედებითისაგან.

მაგრამ თუ ვნებითი არა გვაქვს, ერგატივი არ უდრის მოქმედებითს, თუნდაც რომ კისრულობდეს მის ფუნქციებს (გარკვეულს შემთხვევებში). მაშასადამე, ანალოგია ევროპულ ენათა ვნებითი გვარის ზმნასთან და სათანადო კონსტრუქციასთან თავის თავად იხსნება;—ნით უფრო, რომ არც ერთმა ევროპულმა ენამ არ იცის ისეთი შემთხვევა, რომ ვნებითი გვარის ზმნასთან ორი მოქმედებითი ერთად იხმარებოდეს: ინსუცა ზოტოცა ლოჟტოცა ლოჟტოცა „მამამ ნაჯახით ხე მოჭრა“ (უსლარით გამოვიდოდა: „მამით ნაჯახით ხე მოჭრა“).

მერე კიდევ: ინსუცა ჩუ ბიჩანა—„მამამ ცხენი გაყიდა“—სავეებით ეფარდება თავისი კონსტრუქციით იმავე მნიშვნელობის ქართულ წინადადებას: რეალური ობიექტი ორსავე შემთხვევაში სახელობითია („ჩუ“—„ცხენი“), რეალური სუბიექტი—ერგატივია („ინსუცა“—„მამამ“)...

ქართული ერგატივი (მოთხრობითი) კი ირიბი ბრუნვა არაა, როგორც ამას მოწმობს ქართული ენის ისტორია².

ყოველივე ამას შეუძლია ექვები აღძრას უსლარისეული გაგების სისწორეში, მაგრამ საკითხი იმდენად არსებითია, რომ აუცილებელია, მორფოლოგიური საბუთებით იყოს ნაჩვენები, რას წარმოადგენს გარდამავალი ზმნის რეალური ობიექტი—გრამატიკულ ობიექტს თუ გრამატიკულ სუბიექტს?

ამის ვარკვევის საშუალებას იძლევა ორკლასიანი ნაზმნარი სახელი, მიმღეობა.

ხუნძურს მიმღეობაში შეიძლება იყოს ნაჩვენები ერთი კლასიცა და ორიც.

ერთს კლასზე მითითება გვექნება მიმღეობაში მაშინ, თუ სათანადო ზმნაში კლასის ნიშნები არ მოგვეპოვებოდა:

¹ „Wo kein Transitivum vorhanden ist, kann von einem Hinweis auf ein Objekt nicht die Rede sein“—„Einführ“, გვ. 171. („ტრანსიტივი“ აქ მოქმედებითი გვარის ზმნას უდრის). ად. ღირი აუიწყდება, რომ ორპირიანი, ე. ი. ობიექტიანი ზმნები ქართულში, აფხაზურში საშუალო გვარისაა არის.

² ამის შესახებ იხ. ავტორის „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“—„ტფილ. უნივ. შრომები“, ტ. X.

ყოტიზე „ქრა“, „ჩება“—ყოტულე-უ „მქრელი“, „მჩებელი“...
ტაბიზე „ცემა“ — ტაბულე-უ „მცემელი“ ...

ორ კლასზე მითითება მიმღეობაში გვექნება მაშინ, თუ სათანადო ზმნაში კლასის ნიშანი ჩანდა უღვლილებისას; საამისოდ გამოიყენება პრეფიქსი და სუფიქსი:

ბ-იჩიზე „გაყიდვა“—ბ-იჩულე-უ, ბ-იჩულე-ჲ, ბ-იჩულე-ბ...

ამგვარ მიმღეობაში პრეფიქსი მიუთითებს რეალურ ობიექტზე -RO-, ხუფიქსი—რეალურ სუბიექტზე, —RS— ზუსტად—მათ კლასზე.

იმისდა მიხედვით, თუ რა კლასის სახელია რეალურ სუბიექტადა და რეალურ ობიექტად, იცვლება მიმღეობის ფორმაც. ეს ფორმები მოგვაგონებენ ქართული ორპირიანი ზმნის უღვლილების ფორმებს იმ განსხვავებით ოღონდ, რომ მიმღეობაში შეიძლება რეალური ობიექტიცა და რეალური სუბიექტიც მეორე და პირველი კლასებისა იყოს, ქართულ ზმნაში კი პირის ფორმებს ასეთ შემთხვევაში ვერ მივიღებთ. ამ მხრივ მიმღეობის ფორმები მეტია; ვინემ ქართული ორპირიანი ზმნისა. სამაგიეროდ, მრავლობითში კლასები არ განსხვავდება და ეს ამცირებს მიმღეობათა ფორმების რაოდენობას. საბოლოო ანგარიშში ორკლასოვანი მიმღეობა მოგვცემს 16 ფორმას (ქართული ორპირიანი ზმნის 18 განსხვავებული ფორმის ნაცვლად).

აწმყო დროის მიმღეობა ზმნისა ბ-იჩი-ზე „გაყიდვა“.

RO—I კლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ვ-იჩულე-უ	{	„ყიდიან“ პირველი გრამატ. კლასის სახელს— პირველი, მეორე, მესამე გრამატ. კლასის სახელები, მხოლოდობითსა და მრავლობითს რიცხვებში.
ვ-იჩულე-ჲ		
ვ-იჩულე-ბ		
ვ-იჩულე-ლ		

RO—II კლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ჲ-იჩულე-უ	{	შეიცვალა RO-ის კლასი—აქ მეორეა; RS-ის კლასები ისევეა, როგორც წინა მაგალითში.
ჲ-იჩულე-ჲ		
ჲ-იჩულე-ბ		
ჲ-იჩულე-ლ		

RO—III კლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ბ-იჩულე-უ
ბ-იჩულე-ჲ
ბ-იჩულე-ბ
ბ-იჩულე-ლ

RO—მრავლ.—RS I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

რ-იჩულე-უ	}	RO-თან მრავლობითში RS-ის იგივე კლასებია მოცემული, რაც წინა მაგალითებში.
რ-იჩულე-ჲ		
რ-იჩულე-ბ		
რ-იჩულე-ლ		

ასეთივე იქნებოდა მიმღეობა ზმნისა ბ-ეცო-ზე „ქება“:

აწმყო დროის მიმღეობა:

1. ვ-ეცულე-უ	2. ჰ-ეცულე-უ	3. ბ-ეცულე-უ	4. რ-ეცულე-უ
ვ-ეცულე-ჲ	ჰ-ეცულე-ჲ	ბ-ეცულე-ჲ	რ-ეცულე-ჲ
ვ-ეცულე-ბ	ჰ-ეცულე-ბ	ბ-ეცულე-ბ	რ-ეცულე-ბ
ვ-ეცულე-ლ	ჰ-ეცულე-ლ	ბ-ეცულე-ლ	რ-ეცულე-ლ...

ყველა სხვა ზმნაც მოგვეცემა ანალოგიურ წარმოებას, თუ კი კლასოვანი ზმნა იქნებოდა და შინაარსი აიტანდა RS-ისა და RO-ის ხსენებულ კომბინაციას (მაგალ., ისეთი ზმნა, როგორცაა „ხნაეს“ ობიექტს ჩვეულებრივ იგუებს მხოლოდ მესამე პირში; ასეა ქართულში, ასევე იქნება ხუნძურ მიმღეობაშიც...).

ბ-იჩულე-უ, ბ-ეცულე-უ... აწმყო დროის მიმღეობაა; ნამყო და მყოფადი დროის მიმღეობაც შეიძლება აგველო და ყველა იმ ვარიანტებს მივიღებდით, რაც აწმყო დროის მიმღეობამ მოგვცა.

ნამყო, დროის მიმღეობა ზმნისა ბ-იჩ-ი-ზე „გაყიდვა“:

RO—I კლ.—RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ვ-იჩარა-უ
 ვ-იჩარა-ჲ
 ვ-იჩარა-ბ
 ვ-იჩარა-ლ

RO—II კლ.—RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ჰ-იჩარა-უ
 ჰ-იჩარა-ჲ
 ჰ-იჩარა-ბ
 ჰ-იჩარა-ლ

RO—III კლ.—RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ბ-იჩარა-უ
 ბ-იჩარა-ჲ
 ბ-იჩარა-ბ
 ბ-იჩარა-ლ

5. ენიმკის მოამბე, ტ. X.

RO—მრავლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

რ-იჩარა-უ
 რ-იჩარა-ჲ
 რ-იჩარა-ბ
 რ-იჩარა-ლ

ზმნისაგან ბ-ეც-ი-ზე „ქება“ ნამყო დროის მიმღეობის ფორმები იქნებოდა:

ვ-ეცარა-უ,	ჲ-ეცარა-უ,	ბ-ეცარა-უ,	რ-ეცარა-უ
ვ-ეცარა-ჲ,	ჲ-ეცარა-ჲ,	ბ-ეცარა-ჲ,	რ-ეცარა-ჲ
ვ-ეცარა-ბ,	ჲ-ეცარა-ბ,	ბ-ეცარა-ბ,	რ-ეცარა-ბ
ვ-ეცარა-ლ,	ჲ-ეცარა-ლ,	ბ-ეცარა-ლ,	რ-ეცარა-ლ...

ჩვენ განზრახ ავარიდეთ თავი მიმღეობათა სხვადასხვა ფორმის გზადაგზა თარგმნას: ეს გაართულებდა მიმღეობის ვარიანტთა გათვალისწინებას.

რაკი ეს ვარიანტები წარმოდგენილია და ხელშესახები ხდება ორკლასოვანი წარმოების არსებობა და სახეები ხუნძურში, შეიძლება დაეუბრუნდეთ მიმღეობათა ცალკეული ფორმების ინტერპრეტაციას.

ზოგადად შეიძლება ითქვას: ხუნძური მიმღეობა გარდამავალ ზმნათა შინაარსობლივ შეეფერება რუსული (და მსგავსი აგებულების) ენის მოქმედებითსა და ვნებითს გვარს.

ბ-იჩულე-ბ ბილეთ „ბილეთი, რომელიც იყიდება“¹, продаваемый билет
 ბ-იჩარა-ბ ბილეთ „გაყიდული ბილეთი“, проданный билет.

როგორც აქედან ჩანს, ვნებითი გვარის შინაარსი აღმოაჩნდა მიმღეობას, როცა მოქმედების რეალური ობიექტია მასში აღნიშნული,—აღნიშნული პრეფიქსითაცა და სუფიქსითაც.

მაგრამ საკმარისია სუფიქსი ვცვალოთ, საკმარისია პრეფიქსი და სუფიქსი სხვადასხვა კლასისა აღმოჩნდეს, რომ გაგებაც შეიცვლება:

ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირა—„ბილეთის გამყიდველი მოლარე“, „кассир, продавший билет“

ბილეთ ბ-იჩარა-უ ქასირა—„მოლარე, რომელმაც ბილეთი გაყიდა“², „кассир, продавший билет“...

რა შეიცვალა წინა მაგალითებთან შედარებით? მხოლოდ სუფიქსი: იყო -ბ (III კლ.), არის -უ (I კლასისა); წინათ პრეფიქსიცა და სუფიქსიც ერთი და იმავე სახელის კლასზე მიუთითებდა, (ბილეთ- სახელის კლასზე), ახლა პრეფიქ-

¹ ქართულს აწმყო დროში ვნებითი გვარის მიმღეობა არ გააჩნია, ამიტომ მივმართეთ აღწერით წარმოებას.

² ქართულს არ გააჩნია ნამყო დროის მიმღეობა მოქმედებითი გვარისა და ამიტომ აქაც აღწერითი წარმოებაა გამოყენებული.

შილა მიუთითებს ამ სახელის კლასზე, რეალური ობიექტის კლასზე, სუფიქსი კი რეალური სუბიექტის კლასს აღნიშნავს („მოლარე“- სახელის კლასს).

მიმლეობის ფუძე? მასში არავითარი ცვლილება არ მომხდარა: -ი-ჩუ-ლ-ე, ი-ჩ-არა- ორივე შემთხვევაში თანაბრად გამოიყენება.

რას უღრის ეს ფუძე? მოქმედებითი გვარისა თუ ვნებითი გვარის მიმლეობის ფუძეს—*продаяющ-их, продаващ-их-ს* თუ *продавшем-ых, продавш-их-ს*? არც ერთსა და არც მეორეს: ეს ფუძე ხუნძური მიმლეობისა არც მოქმედებითი გვარისაა და არც ვნებითისა,—ის საშუალო გვარისაა, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, ნეიტრალურია გვარის კატეგორიის მიმართ.

პ. უსლარი იტყოდა: ბილეთ ბიჩულა ქასირას ნიშნავსო: „ბილეთი იყიდება მოლარის მიერ“, „*билет продается кассиром*“...

ბიჩულებ ბილეთ *продаваемым билет, продающийся билет*—ამგვარ გაგებას ეგუება.

მაგრამ: „ბილეთ ბიჩულეუ ქასირ“ რაღაა? როგორ შეიძლება მისი განმარტება პ. უსლარის თვალსაზრისით?

„ბილეთი, რომელიც იყიდება მოლარის მიერ“—*„билет, продаваемый кассиром*“—ასე უნდა გამოსულიყო უსლარის განმარტების თანახმად. მაგრამ ამისათვის სხვა წარმოება გაგვაჩნია (ბიჩულებ ბილეთ). ბიჩულეუ კი უღრის (მნიშვნელობით) *газетодержател-ს, продающим-ს*.

ვნებითი გვარისად გაგება ბიჩულა- ზმნისა და შესაბამისად ვნებითი გვარის მიმლეობის ჩასმა წარმოების ფორმულაში შეუძლებელი ხდება. შეუძლებელი ხდება „ბილეთ“ დავსახოთ ქვემდებარედ, ქასირ („მოლარე“)—ირიბ დამატებდალ...¹ ასეთი გაგება მოხერხდა ზმნის ფორმაში (ბიჩულა), სადაც მხოლოდ ერთი სახელის კლასი აღინიშნებოდა, ეს არ ხერხდება მიმლეობაში, სადაც ორი სახელის კლასი აღინიშნება.

ექვს გარეშეა, რომ მიმლეობაში პრეფიქსი რეალურ ობიექტს -RO- აღნიშნავს, სუფიქსი—რეალურ სუბიექტს--RS-ს.

შესაბამისად: ზმნაში მოცემული პრეფიქსი რეალური ობიექტისაა; ეს ობიექტი გრამატიკულადაც ობიექტია: გრამატიკული სუბიექტი რომ გვექონოდა, მას სუფიქსი გადმოგვეცემდა.

ამგვარად, ხუნძურს ზმნაში ობიექტის ნიშანი წინ უსწრებს სუბიექტისას: ხუნძურში მკლავნდება იგივე პრინციპი, რაც აფხაზურ-ადილურში ზმნის უღვლილებიდანაა ცნობილი.

როგორც ცნობილია, აფხაზურსა და ადილურში ზმნა აღნიშნავს სუბიექტსაც და ობიექტსაც. მათგან სუბიექტის ნიშანი წინ უსწრებს ობიექტისას, თუ ზმნა გარდაუვალია, მაგრამ ობიექტის ნიშანი უსწრებს სუბიექტისას, თუ ზმნა გარდაუვალია.

ობიექტის აღნიშვნა სუბიექტის წინ საერთო მოვლენაა აფხაზურ-ადილურში ენებისთვისაც და ხუნძურისთვისაც. ობიექტის (ე. წ. პირდაპირი ობიექტის) ადგილის საკითხი ერთნაირად წყდება აფხაზურ-ადილურ პოლიპერსონალურსა და ხუნძური ენის ერთკლასოვან („მონოპერსონალურ“) ზმნაში.

¹ შტრ. Schuchardt. Ueber den passiv. Charakter des Transit. in den kauk. Sprachen, 1895, გვ. 14—15.

განსხვავება იმაშია, რომ აფხაზური და აღილეური ზმნა სუბიექტსაც პრეფიქსით აღნიშნავენ, ხუნძური გარდამავალი ზმნა სუბიექტს სრულებითაც არ აღნიშნავენ, ხოლო როცა სუბიექტი გამოჩნდება ნაზმნარ სახელში,—მიმლეობაში,—მას სუფიქსის ადგილი განეკუთვნება.

პირველადია თუ მეორეული გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის არ აღნიშვნა,—ამ საკითხს აქ არ ვეხებით. როგორაც არ გადაწყდეს ეს საკითხი, ფაქტია, რომ ის ვერ შეცვლის ე. წ. პირდაპირი ობიექტისა და სუბიექტის ნიშნათა ადგილმდებარეობის შეფარდებას: ეს შეფარდება გარკვეულია მიმლეობის ჩვენებით.

მიმლეობის აგებულება, მიმლეობაში რეალური სუბიექტისა და რეალური ობიექტის აღნიშვნის წესი, ამგვარად, წყვეტს საკითხს: რას წარმოადგენს ის სახელი, რომელიც გარდამავალ ზმნაში აღინიშნება პრეფიქსით, სუბიექტია იგი თუ ობიექტი.

ირკვევა, რომ ეს არის ობიექტი და არა სუბიექტი: ხუნძურის გარდაუვალ ზმნაში პრეფიქსით ქვემდებარე აღინიშნება, ხუნძურს გარდაუვალ ზმნაში კი—დამატება.

მაშასადამე, წინადადებებში:

ჩუ ბ-იჩულა ინსუცა—„ცხენი ყიდის მამა“ ...ჩუ ბ-იჩანა ინსუცა—„ცხენი გაყიდა მამამ“—ბ- პრეფიქსი ჩუ-ზე („ცხენ“—სახელზე) მიუთითებს და ეს ჩუ ობიექტია და არა სუბიექტი, ბ- პრეფიქსი ჩუ- ობიექტის ნიშანია და არა ჩუ- სუბიექტისა.

ხოლო თუ ჩუ- სახელი ობიექტია, ზმნა არ არის ენებითი გვარისა და არ იქნება სწორი, თუ სათანადო წინადადებათა ზმნებს ენებითად გამოვაცხადებთ და გავუტოლებთ რუსულ წინადადებებს: „лошадь продается отцом“... „лошадь продана отцом“...

მაგრამ თუ ზმნები ბიჩულა, ბიჩანა არ არის ენებითი გვარისა, რეალური სუბიექტის ბრუნვა—ერგატივი—ინსუცა („მამამ“) არ არის ორდინალური მოქმედებითი ბრუნვა, არამედ სპეციფიკური ბრუნვა, რომელიც მოქმედებითის როლშიაც შეიძლება გამოვიდეს, მაგრამ მისი სპეციფიკურობა ამაში კი არაა, არამედ სწორედ ამის გარეშე მკლავდება.

რალაა ეს ერგატივი? ამას სპეციალური განხილვა ესაჭიროება კავკასიურენათა სხვადასხვა ჯგუფების მიხედვით (ზოგჯერ—ცალკე ენათა მიხედვითაც კი)¹.

რა გვარისაა ეს ბ-იჩულა, ბ-იჩანა და მსგავსი გარდამავალი ხუნძური ზმნები? „არ არის ენებითი“, კიდევ არ ნიშნავენ, რომ არის მოქმედებითი. ზევით პოზიტიური დახასიათებაცაა გაკვრით მოცემული, როცა ხუნძური მიმლეობის ფუძეს ვახასიათებთ (გვ. 67); ზმნის ფუძეს საესვებით ებება ის, რაც მიმლეობის ფუძის შესახებ იყო თქმული: ეს ფუძე არც მოქმედებითი გვარისაა და არც ენებითისა, იგი ნეიტრალურია გვარის კატეგორიის მიმართ.

¹ პირველ ყოვლისა, აქ გასარკვევია ერგატივის მიმართება სახელობითთან. ამ საკითხს ეხება ავტორის: „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“ (უნივ. შრომ., X); „სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი...“ (უნივ. შრომ. XVI); „ნაცვალსახელთა ბრუნვა ხუნძურში“ (ენიმკი-ს მოამბე, XII)

„ნეიტრალური ფუძე“ ნიშნავს, რომ მოქმედებითი და ვნებითი გვარი ერთმანეთს არ უპირისპირდება. ზუნძურში, მართლაც, მიმღეობას ეს გვარები არ გააჩნია: კლასის ნიშანთა ადგილმდებარეობა—ერთადერთი საშუალებაა, რომ მიმღეობამ გამოხატოს მოქმედებითისა და ვნებითი გვარის შინაარსი (საილუსტრაციო მაგალითები იხ. ზემ., გვ. 64—67).

არც ზნნაშია გარჩეული მოქმედებითი და ვნებითი გვარი; ესაა საფუძველი სინტაქსური კონსტრუქციის ლაბილურობისა¹.

Verba sentiendi-ს ფუძე აგებულების მიხედვით არ განსხვავდება შინაარსობლივ გარდამავალ ზნნათა ფუძეებისაგან:

დიდა ბ-იხულა ჩუ—„მე ვხედავ ცხენს“

დიდე ბ-ოტულა ჩუ—„მე მიყვარს ცხენი“

დიცა ბ-იჩულა ჩუ—„მე ვყიდი ცხენს“.

რას მიეწერება ეს? იმას, რომ ფუძე ზნნისა ორსავე შემთხვევაში ნეიტრალურია, ე. ი. შინაარსობლივ გარდამავალი ზნნის—ბიჩულა—ფუძე ისევე ნეიტრალურია, როგორც ბიხულა, ბოტულა ზნნათა.

ამ უკანასკნელთაგან ნაწარმოები მიმღეობაც იმავე რიგისაა, როგორც ბიჩულა- ზნნის მიმღეობა.

როს ვ-ოტულე-ჲ ქუეჟუ—„ქმრის მოყვარული ცოლი“ мужа любящая жена...

ქუეჟუ ჲ-ოტულე-ჟ როს—„ცოლის მოყვარული ქმარი“ жену любящий муж (Услар, Авар. яз. § 126, გვ. 126).

ჲ-ოტულე-ჲ ქუეჟუ—„საყვარელი ცოლი“ „любимая жена“,

ვ-ოტულე-ჟ როს—„საყვარელი ქმარი“, „любимый муж“...

აქაცა და ბიჩულა ზნნის მიმღეობაშიც (იხ. ზევით, გვ. 64—65) გვართა მნიშვნელობის გამოსახატავად ენა მიმართავს გარკვეულ საშუალებას, სახელდობრ: განსხვავებული კლას-ნიშნების ხმარება პრეფიქსსა და სუფიქსში გამოყენებულია მოქმედებითი გვარის შინაარსის გადმოსაცემად:

ჩუ ბ-იჩულე-ჟ ემენ—„ცხენის გამყიდველი მამა“, „лошадь продающий отец“;

როს ვ-ოტულე-ჲ მუჟუ—„ქმრის მოყვარული ცოლი“, „мужа любящая жена“.

ერთი და იმავე კლას-ნიშნების ხმარება პრეფიქსსა და სუფიქსში მიმღეობას ვნებითი გვარის შინაარსისად ზღის:

ბ-იჩულე-ბ ჩუ—გასაყიდი ცხენი, „ცხენი, რომელიც იყიდება“, „продаваемая лошадь“

ვ-ოტულე-ჟ როს—„საყვარელი ქმარი“, „любимый муж“

ჲ-ოტულე-ჲ მუჟუ „საყვარელი ცოლი“, „любимая жена“

¹ ამ მოვლენას ეხებოდა ჩვენი მოხსენება; „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის; ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები“ (იხ. „თეზისები მოხსენებათა საჭაროვ. ფილიალის პირველ სესიაზე“ გვ. 19—21.

სუბიექტიცა და ობიექტიც ერთი და იმავე კლასისაა, ეს ქმნის რეფლექსიური ტიპის წარმოებას: სუბიექტის მოქმედების საგანი თვით სუბიექტია...

როცა მიმღეობა მოქმედებითი გვარის შინაარსს გადმოგვცემს, მისი ფუძე ისევ ნეიტრალურია, — არავითარი ცვლილება ფუძის აგებულებაში არ მომხდარა; ზმნის ფორმასთან შედარებით ახალია მხოლოდ ის, რომ ნეიტრალურად წარმოდგენილ პროცესს ერთვის მოქმედისა და მოქმედების საგნის მაჩვენებელი კლას-ნიშნები.

ენებითი შინაარსის გადმოცემი მიმღეობა ობიექტის მქონე ზმნათა საესებით ხედება უობიექტო („ერთობრიანი“) ზმნათა მიმღეობებს.

თუ უობიექტო ზმნაში კლას-ნიშანი მოგვეპოება, მიმღეობაში ორი კლას-ნიშანი მოიყრის თავს: ერთი — პრეფიქსი, მეორე — სუფიქსი:

ვ-უგო — ვარ, ხარ, არის — ვ-უგე-უ „მყოფი“

ვ-ექერულა „ვრბი, რბი, რბის“ — ვ-ექერულე-უ „მორბენალი“...

საზღვრულის კლასის მიხედვით გვექნება: ვ-უგე-უ, ა-იგე-ა, ბ-უგე-ბ... ვ-ექერულე-უ, ა-ექერულე-ა, ბ-ექერულე-ბ... ყველგან ერთი და იმავე კლას-ნიშნით პრეფიქსსა და სუფიქსში.

ბუნებრივია, რომ ამგვარი მიმღეობა ვერ იყენებს ამ ორ კლას-ნიშანს ორი სახელის მიმღეობასთან დასაკავშირებლად: ფუძის მნიშვნელობა გამორიცხავს ობიექტის არსებობას.

ორნიშნის წარმოება ერთკლასოვანია. მაგრამ ზოგჯერ ამგვარი ზმნის ორნიშნის წარმოება ორკლასოვანი წარმოების სახით დადგება.

ასეთია, მაგალ.: ვ-ეგულე-ბ ბოსენ „საწოლი“, ზუსტად: „დასაწოლი სარეცელი“.

ბოსენ — „სარეცელი“ III კლასის სახელია; მასზე მიუთითებს ბ-სუფიქსი: ვ-ეგულე-ბ; -ეგოზე „წოლა“ კლას-ნიშნების მქონე უღვლილებაში: დო-უ ვ-ეგულა — ის (ძა) წევს... რადგანაც გამოთქმაში — ვ-ეგულე-ბ ბოსენ — ლაპარაკია ადამიანის საწოლზე, მიმღეობამ თავში დაუტოო ვ-პრეფიქსი I გრამატიკ. კლასისა.

ამგვარად: ვ-ეგულე-ბ-მიმღეობაში ორი კლასის ნიშანი გვაქვს: ვ- და ბ- „ვინც წევს“ იქნებოდა ვ-ეგულე-უ, ა-ეგულე-ა... „რაც წევს“ — ბ-ეგულე-ბ...

ვ-ეგულე-ბ კი მიგვითითებს: ვინც წევს, ადამიანია, და რაშიც წევს, ნივთი („სარეცელი“).

სუბიექტი — ადამიანია.

მაგრამ რაღაა აქ ობიექტი? გამოდის, რომ „ბოსენ“ „სარეცელი“.

ასეთი „ობიექტი“ არ ეგუება ობიექტის ცნობილ გაგებას. ზმნის ფუძეც ხუნძორში ნაკლებად ეგუება ჩვეულებრივ გაგებას. ზმნის ფუძის თავისებურების გახაზვის მიზნითაა, რომ ეგულე-ბ (ბოსენ) ვახსენეთ: უობიექტო ზმნათა ორკლასოვნობა მოითხოვს სპეციალურ შესწავლას¹.

¹ სპეციალურად უნდა იქნეს განხილული აგრეთვე ბ-ოტულა, ბის ულა ტიპის ზმნებთან დაკავშირებული რიგი საკითხი. მათი ხუნძორი ერატივის რაობის ანალიზი უნდა უსწრებდეს წინ.

АРН. ЧИКОБАВА

**К ВОПРОСУ О ПОЛИПЕРСОНАЛИЗМЕ В АВАРСКОМ ЯЗЫКЕ
В СВЯЗИ С ПРОБЛЕМОЙ ЭРГАТИВНОЙ КОНСТРУКЦИИ**

(РЕЗЮМЕ)

Глагол аварского языка, как и глагол большинства языков Дагестана, не изменяется по лицам, а лишь по грамматическим классам: вместо личного спряжения абхазско-адыгейских и кавказских языков здесь налицо классное спряжение.

При спряжении кавказских, абхазских и адыгейских глаголов, последние изменяются, по лицам, как субъекта, так и объекта (и даже объектов), морфологически отображая связь с двумя, тремя и даже четырьмя именами, в аварском же глаголе может быть представлено лишь одно имя: реальный субъект, RS, при непереходных глаголах и реальный объект, RO—при глаголах переходных:

ჩუ ბეკერულა ღუ bekerula «лошадь бежит»...

ჩუ ბიჩულა დოს ღუ bičula dos «лошадь продает он».

В известной монографии П. Услара «Аварский язык» переходный глагол аварского языка интерпретируется, как глагол страдательного залога:

ჩუ ბიჩულა დოს ღუ bičula dos буквально значит: «лошадь продается им» (а не: «он продает лошадь»); следовательно, დოს dos—творительный падеж при глаголе страдательного залога («продается») и служит косвенным дополнением, а ჩუ ღუ («лошадь») — именной падеж (а не винительный) и является подлежащим: вполне естественно, что с ним и согласуется класс глагола (а не с творительным падежом).

Характерную конструкцию аварского и, вообще, кавказских языков — эргативную конструкцию — П. Услар, таким образом, свел «без остатка» к обычной конструкции предложения с глаголом-сказуемым страдательного залога в европейских языках.

Такое толкование оказалось легко осуществимым, поскольку аварский глагол — одноклассовый («одноличен»).

Правильность толкования П. Услара может быть проверена в двухклассовых (в «двухличных») образованиях, каковыми и являются причастия аварского глагола.

В причастиях переходных глаголов различаются образования со значением действительного залога и со значением страдательного залога.

В последнем случае и префикс и суффикс относятся к одному и тому же имени:

ბ-იჩულე-ბ ბილეთ ბ-ičule-b билет «продающийся билет», ბ-იჩარა-ბ ბილეთ ბ-ičara-b билет «проданный билет»;

в первом же случае префикс и суффикс относятся к разным именам:

ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ билет ბ-ičule-u kasir «кассир, продающий билет»: префиксом обозначается объект, суффиксом—субъект.

Особенно важно то обстоятельство, что основа причастия не претерпевает никаких изменений: ბ-იჩულე-ბ ბილეთ ბ-ičule-b билет «продающийся билет»—ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ—билет ბ-ičule-u kasir «кассир, продающий билет»...

Основа причастия нейтральна в залоговом отношении и лишь различное использование аффиксов дает возможность выразить значение п действительного и страдательного залогов.

При этом в причастиях переходных глаголов префиксом обозначается класс объекта, суффиксом—класс субъекта, тем самым в аварском языке находит яркое выражение основной принцип спряжения абхазских и адыгейских переходных глаголов: аффикс объекта предшествует аффиксу субъекта (с той лишь разницей, что в абхазском и адыгейском глаголах оба аффикса выступают в роли префиксов).

Анализ двухклассовых образований аварского языка наглядно показывает, что:

1. Нельзя рассматривать реальный объект —RO— переходных глаголов, как субъект (подлежащее) непереходных глаголов (страдательного залога);

2. Нельзя приравнивать падеж реального субъекта —RS—, эргативный падеж к косвенному падежу, несмотря на то, что этот эргативный падеж выполняет в аварском языке и функцию творительного падежа;

3. Нельзя квалифицировать аварский переходный глагол, как глагол страдательного залога: ни действительного, ни страдательного залога не различают основы аварских глаголов¹ и причастий; основа аварского переходного глагола нейтральна.

Двухклассовые образования аварского языка, таким образом, подводят к этому основному положению, подтверждающемуся и другими обстоятельствами.

Без учета нейтральной природы основы переходных глаголов аварского и других кавказских языков особенности эргативной конструкции не могут быть в должной мере учтены.

¹ Исключение—каузативные образования (относительно новые).

ARN. TCHIKOBAVA

*A PROPOS DU POLYPERSONALISME DANS L'AVARE EN RAPPORT
AVEC LE PROBLÈME DE LA CONSTRUCTION ERGATIVE*

(RÉSUMÉ)

Le verbe *avare* comme celui de la plupart des langues du Daghestan ne change pas selon les personnes, mais seulement selon les classes grammaticales: à la place de la conjugaison personnelle des langues abkhazo-adyguées et kharthvéliennes on a ici une conjugaison par classes.

Dans la conjugaison des verbes kharthvéliens, abkhazes et adygués, ceux-ci changent selon les personnes du sujet ainsi que de l'objet (et même des objets); morphologiquement, ils reflètent le lien avec deux, trois et même quatre noms, tandis que dans le verbe *avare* il n'y a qu'un seul nom qui puisse être représenté: sujet réel, RS, dans les verbes intransitifs, et objet réel, RO, dans les verbes transitifs: ზუ ბეკერულა ჯუ *bekerula* «le cheval court», დოს ზუ ბ-იჩულა *dos ჯუ ბიჭულა* «il vend le cheval».

Dans sa monographie réputée «La langue *avare*» P. Uslar interprète le verbe transitif de l'*avare* comme un verbe de la forme passive: დოს ზუ ბ-იჩულა *dos ჯუ ბიჭულა* veut dire au sens strict du mot «le cheval se trouve vendu par lui» (non pas: «il vend le cheval»; par conséquent დოს დოს est le cas instrumental pour un verbe de la forme passive («se trouve vendu») et est complément indirect, et ზუ ჯუ («cheval») est un nominatif (non pas accusatif) et est sujet: il est fort naturel alors que la classe du verbe s'accorde avec lui (et non avec l'instrumental).

Ainsi P. Uslar a réduit la construction caractéristique de l'*avare* et en général des langues caucasiennes—la construction ergative—il l'a ramenée «sans merci» à la construction habituelle d'une proposition avec un verbe-prédicat de la voix passive dans les langues européennes.

Cette interprétation-là s'est montrée réalisable en tant que le verbe *avare* est «uniclassal» («Unipersonnel»).

La justesse de l'interprétation de P. Uslar peut être vérifiée dans les formations biclassales («bipersonnelles»), lesquelles sont les participes du verbe *avare*.

Dans les participes des verbes transitifs on distingue les formations avec la valeur de la forme passive et celles avec la valeur de la voix passive.

Dans le dernier cas le préfixe et le suffixe se rapportent au même nom: ბ-იჩულე-ბ ბილეთ ბ-იჩულე-ბ ბილეთ *b-ičule-b bilet* «le billet étant en vente», ბ-იჩარა-ბ ბილეთ *b-ičara-b bilet* «billet vendu»; dans le premier cas le préfixe et le suffixe se rapportent aux noms différents:

ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ ბილეთ ბ-იჩულე-უ kasir «caissier vendant le billet»: le préfixe désigne l'objet, le suffixe marque le sujet.

Il importe surtout que le thème du participe ne subit aucun changement: ბ-იჩულე-ბ ბილეთ ბ-იჩულე-ბ ბილეთ ბ-იჩულე-ბ «billet étant en vente» — ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ ბილეთ ბ-იჩულე-უ kasir «caissier vendant le billet».

Le thème du participe est neutre quant à la voix du verbe et ce n'est que l'emploi différent des affixes qui nous met en état d'exprimer la valeur de la forme active autant que de la passive.

Avec cela le préfixe désigne la classe de l'objet, le suffixe — la classe du sujet dans les participes des verbes transitifs; par cela même la langue avare exprime vivement le principe fondamental de la conjugaison des verbes transitifs en abkhaze et en adygué, l'affixe de l'objet précède celui du sujet (à la différence près que dans le verbe abkhaze et dans le verbe adygué tous les deux figurent comme préfixes).

L'analyse des formations biclassales de l'avare démontre intelligiblement que:

1. On ne peut pas considérer l'objet réel —RO— des verbes transitifs, comme sujet des verbes intransitifs (de la forme passive);

2. On ne peut pas mettre le cas du sujet réel —RS—, le cas ergatif, au niveau d'un cas oblique malgré que ce cas ergatif fonctionne en avare comme instrumental;

3. On ne peut pas qualifier le verbe transitif avare comme verbe de la forme passive: les thèmes et les participes des verbes avares* ne discernent ni la voix active ni la voix passive; le thème du verbe avare est neutre.

Ainsi les formations biclassales de l'avare nous amènent à cette thèse, confirmée également par d'autres voies.

Sans tenir compte de la nature neutre des verbes intransitifs en avare et dans d'autres langues caucasiennes on ne peut pas faire la part, dûment, des particularités de la construction ergative.

* Sauf les formations causatives (relativement récentes).

М. И. МАКСИМОВА

СТЕКЛЯННЫЕ МНОГОГРАННЫЕ ПЕЧАТИ, НАЙДЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ

На территории Грузии в разное время найдено было 8 печатей своеобразной формы пирамидального параллелепипеда, сделанных из темносинего полупрозрачного стекла¹. Тождество формы материала, а также техники изготовления, позволяет объединить эти печати в одну группу и рассматривать ее как изделие одной области.

Форма печатей-многогранников в виде параллелепипеда, накрытого усеченной пирамидой,² (см. рис. 1) редка в истории древней глиптики. Она встречается только в Малой Азии и при том лишь в определенный, сравнительно короткий промежуток времени, а именно в конце V и в IV вв. до н. э. С этой датой хорошо согласуются археологические комплексы, в которых найдены были некоторые из изучаемых стеклянных многогранников. Четыре многогранника из Цалки происходят из некрополя позднеахеменидской эпохи, а многогранник из Мцхета-Самтавро (раскопки 1939 г.)—из кувшинного погребения эллинистического периода. Хронологическое совпадение дает основание для сближения стеклянных многогранников с каменными печатями Малой Азии той же формы, но прежде, чем приступить к анализу изображений, который только и может разрешить поставленную проблему, необходимо отдать себе отчет в технике изготовления стеклянных отливок.

Рис. 1.

Стеклянные печати не были редкостью в древнем мире. В Египте скарабей из стекла изготавливались уже при XVIII Династии. Стеклянные подражания каменным печатям известны и в Крито-Микенской культуре и в Финикии³. В античном мире дешевые стеклянные сурро-

¹ Четыре печати найдены были в 1938 г. в Цалке, 1—в Мцхета-Самтавро в раскопках 1939 г., 1—там же при раскопках Байсерна, 2—в Горийском районе (из которых одна к сожалению разбита).

² Печати имеют продольные отверстия для шнура; их можно было носить на руке в виде браслета, как обычно носили на востоке диашдры, или на шею в качестве пронизи или подвески ожерелья.

³ А. Furtwängler. Die Antiken gemmen, стр. 30, 64, 77 и 92.

гаты каменных печатей появляются в геометрическую эпоху (X—VIII в.) и сопутствуют затем развитию античной глиптики на всем ее протяжении. Своего апогея производство стеклянных отливок достигает в I вв. до и после н.э.; в это время они изготавливаются серийно и в массовом порядке¹. Некоторое представление о количестве выделывавшихся в римское время стеклянных печатей дает то обстоятельство, что в одном только Берлинском музее их хранится около 5000 штук.

Массовому распространению стеклянных печатей способствовала не только дешевизна материала, но и упрощенная техника производства. Трудоемкий и ответственный процесс резьбы по твердому камню заменяется здесь легко и быстро выполняемой механической отливкой с оригинала, или его отпечатка. Техника изготовления отливок была, повидимому, двоякая. Начиная с эллинистической эпохи, когда почти исчезли цельнокаменные печати и их заменили металлические перстни со вставными геммами, легко можно было изготавливать отливки с отпечатков резных камней. Для этого нужно было только окружить отпечаток каким-либо неплавящимся материалом и влить жидкое стекло в изготовленную таким образом форму. Обратную сторону и края отливки подвергали затем шлифовке и придавали копии желательные очертания. Сохранилось довольно значительное количество античных отливок, изготовленных про запас и еще окончательно не отделанных, откуда можно заключить, что шлифовка производилась, повидимому, только тогда, когда уже имелся заказ на украшение перстня определенных размеров и формы.

При данной технике производства отливок можно было, следовательно, работать, не имея в руках оригинала, и форма копии могла не вполне соответствовать форме ее прототипа.

Несколько иначе, повидимому, протекал процесс отливки в более ранние эпохи, когда в ходу были почти исключительно цельнокаменные печати. Недоделанных стеклянных отливок этого периода, насколько мне известно, не сохранилось, но если проследить эволюцию форм каменных и стеклянных печатей, начиная с геометрической эпохи и кончая IV в. до н.э., то можно установить в обоих случаях полный параллелизм. От VIII до VI вв. и тут и там безусловно доминирует скарабей, в V и IV скарабеоид. Кроме того, попадаются стеклянные отливки других форм, но обязательно таких, какие также встречаются и среди каменных печатей эпохи, как например, конусы, цилиндры и пр. Весьма вероятно поэтому, что стеклянные копии цельнокаменных печатей выливались с оригиналов, в формах, снятых не с отпечатка, а целиком с воспроизводимой каменной печати, если-же форма снималась

¹ A. Furtwängler. A. G. стр. 119, 135, 151, 177 и 219.

только с той поверхности, на которой вырезано было изображение, то отливкам стремились придавать форму оригинала. В отношении изучаемых стеклянных многогранников это можно считать более чем вероятным, так как в позднеахеменидскую эпоху не существовало иной, кроме многогранника, формы печатей с четырехугольной нижней поверхностью, а именно на таковую явно рассчитана композиция всех изображений на изучаемых отливках.

Из всего сказанного о технике производства стеклянных отливок вытекают весьма важные для нашего исследования выводы. Изучаемые многогранники мы не в праве рассматривать как самостоятельные произведения искусства. Это лишь механические копии с печатей, может быть изготовленных на месте, а может быть завезенных из более или менее отдаленных районов. Для определения наших памятников необходимо, таким образом, решить два вопроса. Помимо установления места изготовления отливок, надо определить происхождение их оригиналов, причем, в случае несовпадения районов изготовления тех и других, мы получим неопровержимое свидетельство о существовании торговых и культурных связей между областями, откуда происходят каменные и стеклянные печати.

Как было указано выше, каменные печати в форме многогранников встречаются только в Малой Азии в V и IV вв. и в эту сторону, конечно, и должно направиться наше исследование, в поисках за оригиналами стеклянных многогранников.

Что же представляла собой глиптика Малой Азии в позднеахеменидскую эпоху? В глиптике, а также в родственной ей по технике резьбы и по художественным задачам нумизматике Малой Азии, в конце V и в IV вв. до н. э., соответственно с разноплеменным составом населения, сосуществовало рядом несколько художественных стилей¹. Главенствующее положение занимали два художественных направления: греческое, исходившее из греческих городов Малой Азии, и так называемое греко-персидское, созданное персидскими мастерами, работавшими в Малой Азии² и знакомыми с греческим искусством. Оба направления

¹ О глиптике Малой Азии в указанную эпоху см. A. Furtwängler ука. соч. 116; Т. Н. Кипович „Греко-персидские резные камни Эрмитажа“ (Сборник Гос. Эрмитажа III. 1926, стр. 41—58; M. J. Maximowa. Die Griechisch-persische Kleinkunst in Kleinasien nach den Perserkriegen. (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1928. Archäologischer Anzeiger, стр. 649—678). О нумизматике см. E. Babelon. Traité des monnaies grecques et romaines.

² Группа греко-персидских резных камней была впервые выделена Фуртвенглером; однако выводы этого ученого относительно происхождения данной группы встретили возражения. В то время как Фуртвенглер видел в греко-персидских камнях изделия греческих мастеров, работавших на персов, Т. Н. Кипович доказала, что по художествен-

взаимно влияли друг на друга и значительно отклонились от современной им глиптики материковой Греции и Персии. Греческая малоазиатская глиптика сохранила в чистоте греческий стиль, но заимствовала у персов многие сюжеты изображений, а также некоторые формы печатей. Малоазиатские персидские мастера продолжали интересоваться только темами, связанными с персидской жизнью и персидской мифологией, но испытали известное стилистическое влияние греческой глиптики, особенно в отношении большей свободы композиции.

Наряду с греческими (так называемыми восточно-ионийскими) и греко-персидскими печатями в конце V и в IV вв., в Малой Азии изготовлялись еще резные камни более грубые по уровню технического и художественного мастерства, с некоторой долей самостоятельности в отношении стиля, выбора форм и сюжетов, но в основном подражавшие восточно-ионийским и особенно греко-персидским геммам. По всей вероятности, их следует считать продуктами местных малоазиатских народностей¹. Наконец, в Малой Азии позднеахеменидской эпохи имели широкое распространение и привозные печати, как из Греции и Персии, так и из Египта. Глиптика Малой Азии в интересующую нас эпоху отличалась, таким образом, большой пестротой. Для нее характерна тенденция к смешению стилей и к ассимиляции сюжетов различного происхождения, тенденция, заходящая иногда так далеко, что отдельные экземпляры печатей не всегда могут быть отнесены к определенной группе резных камней.

Форма десятигранников, свойственная изучаемым стеклянным отливкам и несомненно присущая и их оригиналам, встречается как среди восточно-ионийских и греко-персидских, так и среди местных малоазиатских печатей. При этом, однако, многогранники первых двух групп отличаются от местных многогранников некоторыми особенностями. Во-первых, нижняя их поверхность приближается к форме квадрата, тогда как у десятигранников местного производства ее длина значительно (иногда два раза) превышает ширину. Во-вторых на восточно-ионийских

вспому стилю, а также по техническим приемам резьбы, греко-персидские камни гораздо теснее связаны с персидской, чем с греческой глиптикой, и вывели отсюда заключение о персидском происхождении данной группы печатей. Вполне разделяя точку зрения Т. Н. Книпович, я постаралась в своей работе развить и несколько дополнить ее выводы. В дальнейшем изложении мы будем продолжать пользоваться термином Фуртвенглера „греко-персидские камни“, вкладывая в него, однако, иное содержание: под греко-персидскими камнями мы будем подразумевать особую группу персидских печатей, созданную в Малой Азии под греческим влиянием.

¹ См. М. Максимова ук. соч. стр. 675. Более подробно об этой группе печатей будет сказано ниже. Такие же местные подражания греческим и персидским монетам существуют и в нумизматике Малой Азии. См. E. Babelon, ук. соч. II p. 40 слл.

и греко-персидских печатях изображениями всегда украшались не только нижняя поверхность, но также и скошенные грани, а иногда и верхняя поверхность камня, на изделиях-же местных резчиков, как и на изучаемых стеклянных отливках, изображения всегда находятся только на нижней грани печати, остальные же грани гладко отполированы.

Вопрос о том, к которой из трех групп малоазиатских резных камней относятся оригиналы изучаемых стеклянных многогранников, может быть разрешен только путем подробного анализа сюжетов и стили изображений. К сожалению, эта работа в сильной мере затрудняется расплывчатостью форм изображений на отливках, следствием техники литья и малой стойкости материала. Вместо ясного и четкого рисунка, свойственного резным камням, здесь приходится иметь дело с частью утратившими свой первоначальный вид фигурами, в которых детали либо совершенно стерлись, либо вообще не получились при отливке, а очертания и формы в значительной степени потеряли свою характерность. Тем не менее анализ сюжетов и стили стеклянных многогранников может, как нам кажется, привести к выводам относительно происхождения их оригиналов, выводам в некоторых случаях определенным, в других условным.

Из группы изучаемых стеклянных многогранников несколько выделяется почти квадратной формой своего основания отливка, происходящая из Цалки, на которой изображена конная охота на двух ланей или газелей (рис. 2¹). Представлен всадник с высоко поднятым в правой руке копьем, преследующий двух убегающих от него животных.

Рис. 2

Конная охота на оленей, горных козлов, ланей, львов, кабанов, медведей и других зверей была одной из любимых тем ассирийского и персидского искусства и в частности глиптики². Мастера, вырезавшие греко-персидские печати, заимствовали оттуда эту тему, внося в нее некоторое разнообразие. Они изображали одетого в персидскую одежду и сидящего на коне, убранном по персидски, всадника, который то колет зверя копьем, то стреляет в него из лука; зверь представлен то убегаю-

¹ Гос. Музей Грузии, № инв. Историч. Отд. 472(а). Дл. 0,018 м, шир. 0,014 м, толщина 0,009 м. Имеются мелкие изъяны на поверхности стекла. Изображение потерто. В остальном сохранность хорошая.

² См. например ассирийские цилиндры и отпечатки с таковых у O. Weber, *Altorientalische Siegelbilder*, fig. 514; L. Delaporte. *Catalogue des cylindres orientaux du Musée du Louvre* S. 555, Pl. 48,7; L. Delaporte. *Catalogue des cylindres orientaux, de la Bibliothèque Nationale*, Pl. XXVI, 379. Персидские печати у O. Weber'a, *ум. соч.* NN 507, 516, 517, 522, 524; L. Delaporte *Bibl. Nat.*, N 404, Pl. XXVIII.

щим от охотника, то наскაკивающим на него¹. Местные подражания греко-персидским камням также нередко передавали подобные сцены², однако, как по форме своей нижней поверхности, так и художественному стилю изображения, Цалкинская отливка тесно связана не с местными малоазиатскими, а с греко-персидскими резными камнями.

Именно для последней группы печатей характерна свободная композиция в пространстве, с размещением фигур в различных планах и без обозначения линии почвы. Мастера греко-персидских камней заимствовали этот композиционный прием из греческой глиптики, но не сумели в то же время освободиться от схематичности в передаче движений и поз: фигуры остаются в значительной мере связанными, откуда своеобразный контраст между свободной композицией и ее художественным претворением. Так, быстрый бег передается греко-персидскими резчиками обычно в условной схеме так называемого летучего галопа: передние и задние конечности животных вытягиваются по прямым линиям, почти параллельно корпусу и не касаются земли, а туловище животного остается неподвижным. Таким-же образом передан бег коня и ланей на цалкинской печати, при чем схематизация сказывается здесь особенно сильно, благодаря тому, что ноги всех животных, находящихся на различных планах, расположены параллельно. Всадник и его конь по общей структуре очень близки к изображениям аналогичных фигур на греко-персидских геммах: у всадника непомерно длинное туловище, и очень короткие ноги, лошадь маленькая и коренастая. К сожалению, благодаря неясности отливки, невозможно рассмотреть детали одежды и головного убора охотника, и национальность последнего не может быть поэтому точно определена. Однако, одна деталь убранства коня, повидимому, указывает на то, что изображен был перс. Персы, как известно, имели обыкновение завязывать хвост коня в узел. Хвост коня цалкинской печати, вероятно, потому вышел таким коротким, что на оригинале был завязан таким именно образом.

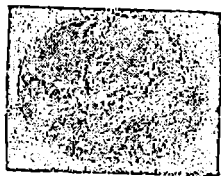

Рис. 3.

Интересно сопоставить разбираемую отливку с греко-персидским камнем из собрания Эрмитажа, на котором представлен конный перс, преследующий двух конных скифов (рис. 3)³. Аналогия в размещении фигур и в передаче движений бро-

¹ См. A. Furtwängler, ук. соч. Taf. XI, 1, 2, 3, 8; XII, 10; Revue numismatique. 1905, Pl. VIII, 6; Münchener Jahrbuch für bildende Künste, 1909, Taf. II, 6; Brunner Bruckmann, Denkmäler griechischer und römischer Sculptur, s. 553.

² См. L. Delaporte, Louvre 124C, Pl. 107/37; Burlington Fine Art Club, Pl. 110, № 0,85.

³ См. Т. Н. Книпович, ук. соч. табл. III, 2; М. Максимова, ук. соч. рис. 3.

сается в глаза. Скифы на Эрмитажной печати, правда, плотнее сдвинуты, так что только контур задней фигуры выдается из-за передней, тогда как между ланями на цалкинской печати имеется свободное пространство, хотя оба зверя повторяют друг друга в точности. Вряд ли в этом различии можно усмотреть принципиальную разницу стилей. Скорее его можно объяснить несколько более поздней датой цалкинской печати. Что же касается того, что фигуры на отливке более мелки и контуры их не столь четки, то это результат, с одной стороны, больших размеров Эрмитажного камня, а, с другой, техники изготовления отливки. На других греко-персидских печатях можно встретить фигуры по своим пропорциям и размерам совершенно сходные с печатью из Цалки¹.

Анализ художественного стиля цалкинского многогранника приводит нас таким образом к выводу, что последний был вылит в форме, снятой с греко-персидского резного камня, на что указывает и почти квадратная форма основания. К иному заключению приводит нас разбор изображений на остальных стекланных многогранниках продолговатой, а не квадратной формы.

Многогранник, найденный Байерном в Мцхета-Самтавро (рис. 4)², изображает охоту на льва. Охотник схватил зверя за шю и угрожает ему мечом; лев стоит на задних лапах и тщетно пытается достать человека передними лапами. Сходные по общей схеме сцены борьбы героя со стоящим перед ним на задних лапах зверем или чудовищем были выработаны искусством передней Азии еще в III тысячелетии до н. э., повидимому, специально для иллюстрирования мифа о Гильгамеше. На цилиндрах эпохи династии Ура и эпохи Гаммураби они встречаются особенно часто и переходят затем в глиптику хеттов, ассирийцев и персов³. В персидском искусстве место героя заступает царь или охотник в персидской одежде⁴. В этой редакции сцена охоты встречается и на греко-персидских камнях⁵. Целый ряд наблюдений не позволяет, однако, сблизить разбираемый стекланный многогранник непосред-

Рис. 4.

¹ Например: Т. Н. Кипрович, ук. соч. табл. III, 3, (М. Maximowa ук. соч. рис. 1) A. Furtwängler, ук. соч. Taf. XII, 12.

² Гос. Музей Грузии. № инв. Археолог. Отд. 2084 а. Дл. 0,018, шир. 0,012, толщ.: 0,007. На нижней поверхности имеются изъязны, вследствие чего голова льва почти совсем исчезла, а на фоке изображения, за спиной льва и над головой охотника, имеются случайно возвышения.

³ См. O. Weber, ук. соч. стр. 18 сл.; G. Contenaу, La Glyptique Syro-Hittite, p. 51 сл.

⁴ Например: Münchener Jahrb. f. bild. K. 1909; Taf. II, 7.

⁵ См. O. Weber, ук. соч. № 511; L. Delaporte, Louvre, A. 1243, Pl. 107(33); Symbolae in honorem Julii de Petra, стр. 41, № 29, fig. 4.

ственно с греко-персидскими печатями. Во-первых, охотник одет не в длинный персидский кафтан, а в короткую, не доходящую до колен одежду. На ногах не заметно персидских анаксирид, на голове персидского башлыка. Охотник не перс, а представитель другой народности. Между тем, на греко-персидских изображениях охоты действующими лицами всегда бывают персы. Пристальное изучение печати из Мцхета-Самтавро вскрывает еще одну чрезвычайно интересную деталь. Голова охотника со стоячими длинными ушами и вытянутым вперед лицом напоминает скорее звериную морду, чем голову человека. Если это наблюдение правильно, на чем я не решаюсь настаивать вследствие неясности изображения на отливке, то местное происхождение оригинала было бы вне всяких сомнений, ибо, как известно, подобные зооморфные существа связаны с древними религиозными представлениями Малой Азии и Закавказья и нередко фигурируют и в сценах охоты. Во-вторых, и по манере резьбы, а также стилю изображения печать из Мцхета-Самтавро сильно отличается от греко-персидских печатей. Для греко-персидских камней характерна равномерность рельефа и четкость очертаний и внутреннего рисунка. На стеклянном многограннике, даже если допустить известную долю искажения оригинала при отливке, нельзя заметить следов этих особенностей греко-персидской глиптики. Рельеф здесь гораздо менее плавный, чем на только что разобранный печати из Цалки и изобилует неровностями и резкими немотивированными переходами, очертания вялы. Такую же неумелость резчика можно установить и в отношении художественной передачи форм. Движения, правда, не лишены живости, но фигуры скомпонованы без продуманного соответствия линий и масс. Понимание органической структуры тела отсутствует; так ноги и руки человека похожи на плети и движения их плохо координированы. Все эти технические и художественные особенности изображения на печати из Мцхета-Самтавро встречаются и на некоторых многогранниках местного малоазиатского производства¹ и поэтому данную стеклянную отливку, по нашему мнению, следует считать копией с каменной печати местного малоазиатского происхождения.

К аналогичным результатам мы придем и при изучении остальных стеклянных многогранников. Вторая цалкинская печать² с изображением всадника и нападающего на него зверя (рис. 5), стоящего перед ним на задних лапах, довольно сильно пострадала: на месте головы зверя

¹ Особенно близкую аналогию дают многогранники, изданные у Furtwängler'a, ук. соч., Taf. XI, 15 и в атласе Burlington Fine Art Club, Taf. 110, № 0,82.

² Гос. Музей Грузии. Инв. Ист. Отд. № 472(г). Дл. 0,018 м; шир. 0,01 м; толщ. 0,008 м.

имеется глубокая выбоина; поэтому определить его породу вряд ли возможно, тем более, что и туловище сильно потерто. По сохранившимся очертаниям скорее всего его можно принять за медведя. Кроме того, самая отливка неудачна. Голова и руки всадника совершенно не получились в стеклянной копии, голова коня вышла слишком короткой, а задние ноги не уместились на поверхности печати. Манера резьбы и стиль изображения имеют много общего с предыдущим многогранником и непохожи на произведения греко-персидских мастеров. Можно наблюдать здесь те же резкие переходы от высокого к плоскому рельефу, то же отсутствие правильного понимания структуры тела, суммарную трактовку фигур и случайность в их группировке. Оригинал и этого многогранника поэтому надо скорее всего считать каменную печать работы местного малоазиатского мастера, подражавшего изделиям персидской или греко-персидской глиптики, так как весьма схожие по композиции сцены встречаются на печатях обеих только что названных категорий¹.

Рис. 6.

Рис. 6.

Сюжет борьбы льва с оленем, являющийся темой изображения на отливке, найденной в районе Гори² (рис. 6), имел в древности чрезвычайно широкое распространение³. Созданная, вероятно, в Передней Азии, где она имела символическое значение борьбы жизни со смертью⁴, композиция была очень рано воспринята греческим искусством, вошла в его постоянный репертуар и распространилась на колониальные области. В VI—IV вв. она часто изображалась на греческих восточно-ионийских печатях⁵ и на монетах, выпущенных в Малой Азии греческими городами, персидскими сатрапами и царями Кипра⁶. Стиль изображения на отливке из района Гори, однако, не сходен с чисто греческой трактовкой данного сюжета на монетах и геммах. Греческие художники передавали борьбу двух живот-

¹ Например: O. Weber, ук. соч. 522/524; L. Delaporte, Bibl. Nat. 404, Pl. XXVIII, (персидские); A. Furtwängler, ук. соч. Taf. XI, 1, 2, 3; XII, 10. (греко-персидские).

² Тбилиси. Метехский Музей. Инв. № 1660, дл. 0,018, шир. 0,012.

³ См. A. Furtwängler. Der Goldfund von Vettersfelde, стр. 20 слл.

⁴ Во вполне сложившемся виде ее можно встретить на ассирийских печатях, см. O. Weber, ук. соч. № 365—367.

⁵ См. Собрание Pauvert la Chapelle Pl. V № 59; Burlington Fine Art Club, Pl. 110, M. 157; Furtwängler, A. G. Taf. XI, 22; Walters. Catalogue of engraved gems of the British Museum, N 540 и др.

⁶ Imhoof-Blumer und Keller, Tier- und Pflanzenbilder auf Gemmen und Münzen, Taf. II, 34, s. 15; E. Babelon. Les Perses Achemenides, Pl. 5, 1 слл.; Head. Historia Nummorum, p. 89, и 739 др.

ных чрезвычайно живо: хищник, настигнув свою жертву, раздирает ее тело когтями, одновременно вливаясь в него зубами, а олень делает напрасные усилия вырваться из объятий смерти. Компановка фигур на отливке далека от такой живой непосредственности. В позе оленя резчик не сумел дала глядя передать припадания на подломившиеся в коленях ноги; фигура льва, как-бы застывшая в воздухе во время прыжка, поражает своей неподвижностью; грива его передана схематично в виде исходящих от шеи лучей. Такая более внешняя трактовка сцены борьбы двух зверей скорее свойственна персидской и греко-персидской глиптике¹. Рельеф на отливке из Гори более плавный, чем на двух только-что разобранных многогранниках, но моделировка фигур столь-

Рис. 7.

же суммарна и сводится в основном к углублению силуэта, с выделением (у льва) отдельных более сильно выпуклых поверхностей. Подобная манера резьбы характерна для большинства печатей местного малоазиатского производства. На рис. 7² изображена сцена преследования львом убегающего от него оленя, вырезанная на многограннике местного малоазиатского производства, хранящемся в Музее Гос. Эрмитажа. Манера резьбы, поза льва и общая неподвижность обеих фигур сильно напоминает отливку из района Гори, хотя пропорции животных здесь несколько иные.

Из кувшинного погребения эллинистической эпохи, раскопанного в южном участке некрополя Мухета-Самтавро, происходит стеклянный многогранник с изображением коровы, кормящей теленка³ (рис. 8). Аналогичные композиции восходят к критскому искусству II тысячелетия⁴. К концу VIII века относится известный рельеф, найденный во дворце ассирийского царя Саргона в Дур-Шарукине, на котором изображен храм бога Халда в Мусасире. Перед храмом стоит статуя коровы с теленком, вылитая, как гласит соответствующий ассирийский текст, из бронзы, пожертвованной в храм сыном урартского царя

Рис. 8.

¹ См. L. Delaporte, Louvre, PL. 107, 27, A. 1231; 28, A. 1232; 29, A. 1233; Pl. 122, A. 801; Imhoof-Blumer und Keller, ук. соч. Taf. XIX, 33; The Babylonian Expedition. University of Pennsylvania, X, Pl. XII, 29; XIII, 34.

² Античный Отдел. Бледный сердолик. Дл. 0,02, шир. 0,011, толщ. 0,008. Из собр. А. Бобринского.

³ Гос. Музей Грузии. Найден в 1939 г. № инв. 759, дл. 0,022 м., шир. 0,09 м., толщ. 0,008 м. Сохранность хорошая.

⁴ См. известную фаянсовую плакетку из Кносса и многочисленные резные камни, перечисленные у Beazley, The Lewis-House Collection of Gems, под № 5. См. также G. Richter, Catalogue of engraved gems of the Metropolitan Museum in New-York, N 4, Walters, ук. соч. № 55 и др.

Ишпуина Сардуром. Компановка фигур группы сходна с критскими изображениями, с той разницей, что корова здесь не лижет теленка, а поднимает голову вверх. На прорезных бронзовых пластинках Закавказья, относимых обычно к VII—VI вв., встречаются сходные композиции¹, но их толкование затрудняется условной стилизацией фигур.

Этот сюжет стал также достоянием греческого искусства и часто изображался на геммах и монетах, в том числе и на тесно связанных с восточным Средиземноморьем. Так скарабей, изданный у Furtwängler'a, ук. соч. Taf. VI, 35, и датируемый, примерно, 600 годом, найден был на побережье Сирии, близ Арада. Корова и теленок стоят здесь в густых зарослях папируса; то же можно наблюдать и на несколько более позднем скарабее, изданном у Walters'a, ук. соч. под № 338, найденном на Кипре. Скарабей Walters, ук. соч. № 426 происходит из греко-финикийского некрополя в Тарросе, на Сардинии. Скарабей Richter, ук. соч. № 12 (около 500 г.) из Кипра. На последнем камне в кипрском алфавите вырезана греческая надпись Ζωόδεμς — имя собственника печати. Цилиндр из голубого халцедона, хранящийся в Эрмитаже (из собр. Лемме) по стилю и технике резьбы должен быть отнесен к группе восточно-ионийских камней IV в. Наконец, печать, изданная у Furtwängler'a, Beschreibung der geschnittenen Steine in Antiquarium von Berlin № 178, хотя и происходит из Греции и снабжена греческой надписью "Ενος ἐη", но несомненно была вырезана на востоке, что явствует из формы печати (каменный многогранник, подобный найденным в Грузии, но с 14 гранями) и из вырезанных над группой животных персидских эмблем — солнца и полумесяца. Можно, следовательно, сказать, что данный сюжет был хорошо известен в Малой Азии в VII—IV вв. и, по всей вероятности, именно оттуда попал в Западное Закавказье, в виде каменной печати местного малоазиатского производства. На такое происхождение непосредственного оригинала разбираемой отливки указывает, как форма многогранника, так и суммарная и неумелая лепка фигур. Интересно, что по компановке группы отливка из Мцхета-Самтавро гораздо более близка к традициям критского, нежели греческого искусства. Непомерно вытянутое в длину тело коровы, крутой изгиб ее шеи, положение задних ног и трактовка маленькой фигурки теленка — все это живейшим образом напоминает язык форм критских резных камней, тогда как греческие изображения более натуралистичны в передаче тел животных и их движений и дают более верные пропорции.

Идиллия из жизни животных представлена и на третьей отливке, происходящей из Цалки² (рис. 9), где изображена лошадь, играющая с

¹ Материалы по Археологии Кавказа, т. VIII, табл. СXXXIV, № 1, 2.

² Гос. Музей Грузии. Инв. Ист. Отд. № 472(в). Дл. 0,019 м, шир. 0,011 м, толщ. 0,007 м. Сохранность хорошая.

жеребенком¹. Лошадь бежит влево; под ее брюхом находится жеребенок; он бежит в том же направлении, просовывая голову между передними ногами коня. Близких аналогий к данному сюжету, относящихся к интересующей нас эпохе, мне не известно, хотя изображения коней очень часто встречаются на памятниках как греческого, так и персидского искусства V и IV вв. Приходится поэтому прибегнуть к более отдаленным сопоставлениям. На двух прорезных бронзовых пряжках,

Рис 8.

найденных в Закавказьи, имеются изображения лошади и стоящего под ней маленького животного; третье животное стоит на спине лошади². Если толковать нижнее маленькое животное, как жеребенка, что мне кажется весьма вероятным³, то тем самым устанавливался-бы факт знакомства Закавказья со сходным мотивом за несколько веков до изготовления разбираемой отливки. Однако, в стилистическом отношении между сильно стилизованным изображением на пряжках и натуралистическим изображением на печати нет ничего общего, не говоря уже о том, что и тематическая аналогия весьма сомнительна.

Живая общая концепция сцены на отливке заставляет нас обратиться в поисках аналогий к греческому искусству. Однако и здесь можно встретить только отдаленно сходные композиции. Так в греческой глиптике геометрической и раннеархаической эпох имеются изображения коней, ведомых под уздцы, или запряженных в колесницу, где под брюхом коня бегут маленькие животные⁴, но эти изображения настолько схематичны, что определить породу звереныша невозможно. На сохранившихся греческих печатях V и IV вв. нет аналогичных сюжетов. Но зато здесь и особенно в восточно-ионийской глиптике нет недостатка в идиллических сценах из мира животных вообще. Так, на скарабеоиде Furtwängler, ук. соч. XI, 38 представлена корова, поедающая листья с дерева, на камне Perrot et Chipiez, Histoire de l'Art t. IX, табл. 1, 7—две олсньи самки на прогулке, на камне Furtwängler, ук. соч. XI, 16—два играющих друг с другом теленка, на происходящем из Кипра скарабеоиде с греческой надписью (Richter, ук. соч. № 41)—конь, сгибающий ноги, чтобы лечь на землю, на камне Furtwängler ук. соч. Taf. XIII 40—конь, валяю-

¹ Определение маленького животного, как жеребенка, а не другого животного, например, собаки, конечно может оспариваться, но по общей ситуации оно кажется мне более вероятным.

² Известия Росс. Акад. Ист. Мат. Культуры. Том II, 1922, табл. XXX, 2. Отчет Археол. Комиссии, 1890, рис. 48.

³ См. также III Международный Конгресс по Иранскому искусству и археологии. Ленинград 1939, стр. 47 (М. М. Дьяконов).

⁴ A. Furtwängler, ук. соч., Taf. IV, 29, 34, 44, 45, VI, 24.

щийся по земле, на камне в собрании Arndt (Symbolae in honorem Julii de Petra, Taf. 2, 15)—два играющих кабана. Возможно, поэтому допустить, что именно резной камень восточно-ионийского происхождения мог послужить образцом при изготовлении каменного оригинала стеклянного многогранника. Прямая отливка последнего с греческого камня невероятна вследствие стилистических особенностей изображения. На данной отливке наблюдается такая-же застылость движений и поз (ср. особенно передние ноги коня и его безжизненный хвост) и такая-же суммарная и приблизительная передача форм природы, какие уже известны нам по рассмотренным отливкам и какие совершенно не соответствуют греческому искусству эпохи. Резчики местных малоазиатских печатей, как мы увидим ниже, в отличие от резчиков греко-персидских гемм, пользовались в своих изделиях греческими мотивами и поэтому в нашем предположении о том, что цалкинский многогранник отлит с камня местного малоазиатского происхождения, в свою очередь возникшего под греческим влиянием, нет ничего невероятного.

Самые большие трудности для толкования и определения представляет последняя отливка нашей серии, также происходящая из Цалки (рис. 10)¹. Причиной этому является как необычность сюжета, так и плохая сохранность памятника. В середине имеется глубокая поперечная трещина, искажившая до неузнаваемости голову и переднюю часть туловища животного и кроме того, вследствие неясности отливки, многие детали фигур ускользают от нашего внимания. Представлена, повидимому, борьба человека с нападающим на него животным, судя по формам задней части его тела—быком. Человек отличается огромным ростом и массивным грузным телосложением. Поза его кажется неуклюжей и мало понятной при напряжении всего тела в борьбе: он как-будто приседает, согнув колени. Но возможно, что это впечатление обманчиво и, что не получившаяся в отливке левая нога давала туловищу более надежную опору. Руки человека, вероятно, были притянуты к шее быка.

Рис. 10.

Единственный сюжет, который мог-бы объяснить данную сцену—это греческий миф о борьбе Геракла с Ахелоем—речным богом, изображавшимся в виде быка с человеческой головой. К сожалению, отливка попорчена именно в том месте, где находилась голова Ахелоя, и это лишает нас возможности установить самую в данном случае существенную деталь изображения. Наше предположение остается поэтому догадкой, но оно подтверждается и некоторыми побочными

¹ Гос. Музей Грузии. Инв. Ист. Отд. № 472(6). Дл. 0,02 м., шир. 0,01 м., толщ. 0,003 м.

ского, в поле зрения местных резчиков попадают явно греческие мифологические и художественные мотивы, которые, так же как и персидские сюжеты, переделываются местными мастерами на свой лад. Так греческий кентавр на многограннике, изображенном на рис. 11, повидимому, снабжен крыльями на манер восточных мифических существ, а действующими лицами в сценах охоты и войны почти всегда являются не персы, как это обычно на греко-персидских камнях, а воины и охотники, одетые в короткую одежду и с высокими остроконечными шапками малоазиатского образца на головах (см. рис. 12)¹.

Рис. 12.

На глубокое различие между греко-персидскими и местными малоазиатскими камнями в том, что касается приемов резьбы и художественного стиля изображений, было уже подробно указано при анализе стеклянных многогранников. В этом отношении между обеими группами печатей не существует ничего общего. Местные резчики знакомы с резцом, но очень далеки от той виртуозности, с которой греко-персидские мастера пользуются этим инструментом. Их технические приемы столь же наивны, как и их художественный стиль. На рис. 13 мы воспроизводим типичный образец местной малоазиатской печати—многогранник из халцедона-агата, хранящийся в Гос. Эрмитаже². Изображена конная охота на кабана или медведя. По наивной непосредственности в передаче реального мира эта сцена напоминает детскую игрушку. Простое сопоставление данного камня с аналогичными композициями на греко-персидских печатях³ показывает, какая пропасть отделяет друг от друга обе категории гемм.

Рис. 13.

Основываясь на вышесказанных наблюдениях, мы, как нам кажется, имеем право считаться с наличием в Малой Азии позднесаксендской эпохи печатей местного производства и относить к этой категории гемм оригиналы большинства изучаемых стеклянных отливок по признакам тождества формы печатей, сходства приемов резьбы и стиля изображений. Для наших целей чрезвычайно важно было бы более точно локализовать мастерские, изготовлявшие местные печати и связать их с определенными этническими группами, населявшими Малую Азию, но вряд ли возможно дать удовлетворительный ответ на этот вопрос до углубленной проработки всего относящегося сюда материала. Поэтому мы ограничимся здесь только предположением о том, что родину данных печатей надо искать в восточных районах Малой Азии, предположением, основанным на преемственности формы

¹ Скарабеонд из голубого халцедона. Гос. Эрмитаж. Античн. Отдел. Инв. № 460.

² Инв. 1-го Отделения Отдела Востока № 6614. Дл. 0,021 м.

³ Ср. напр. А. Furtwängler, ук. соч. Taf. XI, 1—3, XII, 10.

многогранников от хеттских каппадокийских печатей и на обилии стеклянных копий с каменных местных печатей, находимых на территории Грузии.

Нам остается еще рассмотреть вопрос о месте изготовления самих стеклянных отливок. По нашему мнению, и здесь преждевременно было бы стремиться к окончательному выводу, так как опубликование неизданных памятников, хранящихся в музеях Кавказа и Закавказья, а также будущие археологические находки могут расширить район распространения отливок, который пока ограничен территорией Грузии. Однако, с другой стороны, нельзя закрывать глаза и на ряд фактов, которые говорят о том, что в этих памятниках мы имеем изделия племен, населявших древнюю Грузию. Прежде всего, тождество материала, техники и формы отливок определенно свидетельствует об одном районе производства, обслуживавшем, вероятно, сравнительно небольшую территорию. Если аналогичные отливки и будут обнаружены в других районах Кавказа и Закавказья¹, то вряд ли сфера их распространения углубится далеко на юг и запад Малой Азии. Против этого говорит то обстоятельство, что в обширных собраниях гемм музеев и частных собраний Европы и Америки, где в изобилии представлены и все категории печатей передней Азии, не хранится, насколько мне известно, ни одного экземпляра многогранников из синего стекла, подобного найденным на территории древней Грузии².

С другой стороны, в раскопках, производимых в северо-западном Закавказья, в частности — в Мухета-Самтавро, в большом количестве находятся бусы и пронизи, изготовленные из того же самого темносинего стекла, из которого вылиты изучаемые многогранники, а так как в этих изделиях вряд ли можно видеть привозные товары, то отсюда ясно, что племена, населявшие древнюю Грузию, освоили производство мелких поделок из синего стекла, вероятно, задолго до позднесахеменидской эпохи, и отливка копий с каменных печатей не могла представлять для них никаких трудностей. Таким образом, если пользование стеклянными многогранниками в общественной среде древних грузинских племен не подлежит никакому сомнению, то и гипотеза о том, что

¹ Уже после того как настоящая работа была закончена, Б.А. Куфтин указал мне на ускользнувшую от моего внимания пропись, изданную в Материалах по Археологии Кавказа, VIII, табл. СХХVIII, № 43. Судя по воспроизведению и краткому описанию (стр. 183), данный памятник принадлежит к изучаемой категории печатей. Место его находки в Северной Осетии (Корца), конечно, не противоречит нашей гипотезе о производстве стеклянных десятигранников в Ибории.

² Единственная известная мне печать из синего стекла позднесахеменидской эпохи, происходящая из Малой Азии, находится в Берлинском музее (Furtwängler, Beschreibung, N 190), но это не многогранник, а конус с изображением персидского льва — грифона.

население обслуживалось в данном отношении местной промышленностью, приобретает большую убедительность.

Рассмотренные памятники позволяют сделать ряд выводов и наблюдений. Прежде всего, мы видим, что потребность в печатях у племен, населявших древнюю Грузию, уже в позднеахеменидскую эпоху породила местную промышленность по изготовлению стеклянных отливок, пользовавшихся в данной области широкой популярностью. Каменные печати, служившие оригиналами для отливок, завозились в северо-западное Закавказье из Малой Азии, что свидетельствует о наличии постоянных торговых связей между этими странами в V—IV вв. до н. э. Наиболее тесное общение наблюдается между Грузией и пока еще точно неопределимым районом изготовления местных малоазиатских печатей. Через торговый обмен с Малой Азией в Грузию проникали культурные и художественные веяния и из более отдаленных от нее областей, в частности из Греции. Ассимиляция внешних влияний способствовала росту собственной материальной и духовной культуры древней Грузии.

ლეონტი მროველი

ქართველი ისტორიკოსი «ჰამბავეთა-მწერალი» მე-8 საუკუნისა

1

საისტორიო „ჰამბავეთა“ ჟანრი
ძველ-ქართულს ისტორიოგრაფიაში

ძველ-ქართულ მწერლობაში—ვიდრე მე-11 საუკუნემდე—საისტორიო დარგის თხზულებას ჩვეულებრივ ეწოდება „ცხოვრება“. ეს ტერმინი „ცხოვრება“ („ცხოვრება“) აღნიშნავდა იმ ცნებას, რომელსაც ჩვენ გამოვხატავთ სიტყვით: „ისტორია“.

მაგრამ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მემკვიდრეობაში ორი ნაწარმოები წარმოადგენს ერთგვარს გამოჩაყლისს; მათ ეწოდება არა მხოლოდ „ცხოვრება“, არამედ ამავე დროს მათ მიემართება მეორე სახელწოდებაც: „ჰამბავეთა“.

ეს სახელწოდება „ჰამბავეთა“, როგორც ირკვევა, სპეციფიკური ლიტერატურული ტერმინია, იგი აღნიშნავს ამ ძეგლების გარკვეულს ქანობრივს თავისებურებას.

პირველი ნაწარმოები, რომელიც წარმოადგენს ამ ჟანრს,— ისტორიულ „ჰამბავეთა“ დარგს,—ეს არის ლეონტი მროველის თხზულება.

სახელწოდება ლეონტი მროველის თხზულებისა ორი ვარიანტით არის წარმოდგენილი:

პირველი სახელწოდება არის: „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთგანთა მამათა და ნათესავთა“.

მეორე სახელწოდებაა: „ჰამბავეთა ქართველთა მეფეთა და პირველთგანთა მამათა და ნათესავთა“; (ამ მეორე სახელწოდებიდან მომდინარეობს ამ ძეგლის შემოკლებული სახელი: „ჰამბავეთა მეფეთა“)¹.

ჩვენთვის ამ შემთხვევაში იმდენად საინტერესო არაა, თვით ავტორმა უწოდა თავის ნაწარმოებს „ჰამბავეთა“, თუ ამ ნაწარმოებს ეს სახელი „ჰამბავეთა“

¹ ასე, ძველი ქართველი ავტორის არსენი მეტაფრასტის თხზულებაში ლეონტი მროველის ნაწარმოები მოხსენებულია ამ შემოკლებული სახელით: „ჰამბავეთა მეფეთა“ (იხ. ქვემოთ, გვ. 111).

შემდეგ მიაკუთვნეს. თუ სახელი „ჭამბაეი“ შემდეგ არის მიკუთვნებული ამ ძეგლისათვის, რასაკვირველია ეს საქმეს არა სცვლის; შემდეგი ხანის ქართველი მწიგნობარი ჩანს კარგად არჩევდნენ, რომ თხზულება ლეონტი მროველისა ეს არის არა „ცხოვრება“, ე. ი. არა ისტორია ჩვეულებრივის გაგებით, არამედ „ჭამბაეი“—ისტორიული ნაწარმოები ეპიკური სტილისა¹.

მეორე ნაწარმოები ამ ეპოქისა, რომელსაც აგრეთვე ეწოდება არა მხოლოდ „ცხოვრება“, არამედ „ჭამბაეი“, — ეს არის საისტორიო-ეპიკური თხზულება უჯარმელისა, შემდეგის სათაურით:

„ჭამბაეი ვახტანგ გორგასარისა მშობელთა, და შემდგომად თვთ მისი, დიდისა — მეფისა, რომელი უმეტესად სხუათა განთქმულად გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლისათა“².

*

წინამდებარე ნარკვევში ჩვენ ვეხებით პირველ ძეგლს, — ლეონტი მროველის თხზულებას.

ნარკვევში ჩვენ სპეციალურ მიზანს ვისახავთ: დავადგინოთ ამ ძეგლის თარიღი, და აგრეთვე გავარკვიოთ ძეგლის ტექსტის შესახები ზოგიერთი სპეციალური საკითხები.

ხოლო წინააწარ, ვიდრე ამ სპეციალურ საკითხებზე გადავიდოდეთ, საჭიროა იქნება გავცნოთ, ზოგადად მაინც, ამ ძეგლის სპეციფიკურ ენარსა და სტილს.

2

ლეონტი მროველის თხზულება:

„ჭამბაეი (ცხოვრება) ჭართველთა მეფეთა
და პირველთაგანთა შამათა და ნათესავთა“

ლეონტი მროველის დასახელებულ თხზულებასში მოთხრობილია საქართველოს ისტორია მითითური ხანიდან მოკიდებული.

¹ აღენიშნავთ ამასთან, რომ არ არის გამორიცხული, — ეს ორმაგი სახელწოდება „ცხოვრება“ და „ჭამბაეი“ თვით ლეონტი მროველისაგან მომდინარეობდეს. ამას გვაფიქრებინებს ლეონტი მროველის თხზულების ტექსტი. პირველი თავი მროველის თხზულებისა სრულდება ასეთი დასკვნითი უწყებებით:

„აქამომდე დაწერიეთ ჭამბაეი ესე რვათავე ძმათა“ (გვ. 1).

მეორე თავი ლეონტი მროველის თხზულებისა იწყება ასეთი ზედწერილით:

„აქათგან ვიწყეთ და წარმოვთქუათ ჭამბაეი ქართლისა და ნათესავისა მათისა...“ (გვ. 5).

ამას გარდა, აღსანიშნავია შემდეგიც. როგორც ცნობილია, ჩვენ დრომდე მოღწეულია ლეონტი მროველის თხზულების მხოლოდ ქართლის-ცხოვრების კრებულში შეტანილი ტექსტი. ხოლო ერთადერთი ცნობა ლეონტი მროველის თხზულების ისეთი ტექსტის შესახებ, რომელიც არ ყოფილა შეტანილი ქართლის-ცხოვრების კრებულში და ცალკე ნაწარმოების სახით არსებულა, დაუცავს—როგორც აღენიშნეთ—ძველ ქართველ მწერალს არსენი მეტაფრასტს (13 საუკუნე). არსენის ხელთა ჰქონია როგორც ქართლის-ცხოვრების კრებული (იგი მოიხსენებს ამ კრებულსაც), ისე ლეონტი მროველის თხზულების ცალკეული დედანი. და აი ამ ცალკეულად არსებულს ლეონტი მროველის თხზულებას რქმევია: „ჭამბაეი“ („ჭამბაეი [ქართველთა] მეფეთა...“). ამის გამო მით უფრო საუფიქრებელი ხდება, რომ სახელწოდება „ჭამბაეი“ ავთენტური უნდა იყოს და თვით ლეონტი მროველისაგან უნდა მომდინარეობდეს.

² ამ მეორე ძეგლსაც ზოგ დედნებში ეწოდება „ცხოვრება“, ზოგში „ჭამბაეი“.

მოთხრობა იწყება ზღაპრული ნებროთ გმირის ამბავით, რომელმაც ააშენა ბაბილონის გოდოლი, და როდესაც ვითომც მოხდა ენათა განყოფა და ერებად დანაწილება. აეტორი ეხება კავკასიის ხალხთა („თარგამოსიანთა სახლის“) წარმოშობის საკითხს. ამას მისდევს ლეგენდარული თხრობა საქართველოს ისტორიის უძველესი ხანის შესახებ („ჰამზავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“) — რომელიც მოყვანილია ნებროთ გმირის დროიდან ვიდრე ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქამდე, მე-4 საუკუნემდე ჩვენი წელთ-აღრიცხვის უწინარეს. აქ სრულდება ერთი ციკლი ლეონტი მროველის მოთხრობისა.

ალექსანდრე მაკედონელის შემდეგ ჩვენ გადმოვდივართ მითიური ხანიდან ისტორიულ ხანაში. ლეონტი მროველის თხზულების შემდეგს ნაწილებში მოთხრობილია საქართველოს საწეფოს ჩამოყალიბება ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დაშლის შემდეგ (მე-4—3 საუკუნეთა მიჯნაზე). ხოლო ამას მოსდევს მოთხრობა საქართველოს მომდევნო ისტორიის შესახებ შვიდ საუკუნე-ნახევრის განმავლობაში.

მოთხრობა სრულდება მე-5 საუკუნის 20-იან წლებზე ჩვენი წელთ-აღრიცხვისა.

თვით ლეონტი მროველი, როგორც ირკვევა, მე-8 საუკუნის მწერალია; მისი თხზულება — როგორც ეს ქვევით იქნება დადგენილი — დაწერილია მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარში.

ლეონტი მროველის თხზულება ლეგენდარულ ხასიათს ატარებს. ეს ეხება ლეონტი მროველის თხზულების არა მარტო პირველ მითიურ ნაწილს, არამედ ისტორიულ ნაწილსაც, ე. ი. ხანას ალექსანდრე მაკედონელის დროიდან ვიდრე მე-5 საუკუნემდე.

ლეონტი მროველს, როგორც ირკვევა, ხელთა ჰქონია უძველესი ქართული საისტორიო წყაროები; მაგრამ ლეონტი მროველის თხზულებაში მეტ წილად შერჩენილია მხოლოდ ძირითადი ქარგა ისტორიისა, და მოთხრობა ისტორიულ პირთა შესახებ გახვეულია სხვადასხვა ლეგენდების საბურველში.)

მაგრამ მთავარი დამახასიათებელი ხაზი ლეონტი მროველის თხზულებისა არის არა ის, რომ იგი ლეგენდარულ ხასიათს ატარებს. ლეგენდარული ხასიათის თხზულებანი ქართულს ლიტერატურაში არა ერთია და ორი.

მთავარი აქ ის არის, რომ ლეონტი მროველის თხზულება წარმოადგენს საერო მხატვრული მწერლობის სტილის ნაწარმოებს, ეპიკურ ხაზებში გაშლილს, საგმირო რომანის ელფერით.)

ლეონტი მროველის თხზულებას, და აგრეთვე ამავე ეპოქის მეორე ნაწარმოებს, უჯარმელის თხზულებას („ჰამზავი ვახტანგ გორგასარისა“) — ცხადად ეტყობათ გავლენა საგმირო რომანების ჟანრისა. როგორც ირკვევა, ქართულ საერო მწერლობას ადრინდანვე შეუთვისებია ტრადიციები ძველი ფაპლაური საგმირო ეპოსისა. ირკვევა ამასთან, რომ ამ ეპოქაში, მე-8—9 საუკუნეებში, ქართულად, ჩანს, უკვე იწერებოდა საგმირო რომანები იმ ტიპისა, როგორიც იყო მაგალითად შემდეგდროინდელი „ამირან-დარეჯანიანი“. მთელი რიგი ეპიზოდები ლეონტი მროველისა და უჯარმელის ისტორიულ-ეპიკურ მოთხრობებში დამუშავებულია ასეთი რომანების სპეციფიკური სტილით.

ასე, ლეონტი მროველის თხზულებაში საგმირო რომანის ყაიდაზე არის აწერილი თარგამოსიანთა და ნებროთიანთა ომი; ისტორია ქართველი მეფის მირვანისა; ისტორია არბაკისა და ადეროკისა; ისტორია არზუკისა და არმაზაერის და სუმბატ ბივრატანის ლაშქრობათა; თავგადასაყალი ქართველი მეფეების ფარსმან ქველისა, მირდატისა და მხედართმთავრის ფარნაეზისა; ისტორია ამაზასპისა და სხე.

რომ მკითხველმა წარმოდგენა იქონიოს ლეონტი მროველის სპეციფიკურ ეპიკურ სტილზე, მოგვეყვას აქ სანიმუშოდ ეპიზოდი, სადაც აწერილია ბრძოლა ქართველი მეფის არბაკისა და სამეფო ტახტის პრეტენდენტის ადეროკისა. ჩვენ აქ თითქო საგმირო რომანის ფურცელს ვკითხულობთ, ფეოდალური ხანის ტურნირის აღწერილობას:

„ითხოვა ბრძოლა არბაკ ადეროკისა.

„ხოლო ადეროკ სიხარულითა აღიჭურვა საქურველითა შუენიერიტა და აღჯდა ტაიქსა და ჰრქუა სპათა მისთა: „განმივადრეთ ზურგი კერძი ჩემი და ნუ შედრწუნდებით!“ განვიდა ეგრეთვე არბაკ, შეიჭურა და განვიდა განწყობილთა შორის.

„აღიზახნეს ორთავე ვმითა სასტიკითა, და მიეტევენეს ურთიერთას. და იწყეს ორთავე გომერა ჰოროლითა და ვერა ჰყუეთეს საქურველსა ერთმანერთისასა. და ბრძოლისა სიგრძესა შინა განუტყდა ჰოროლეგი, და აღმოიღეს ჩუგლუგები, და იწყეს ბრძოლა ჩუგლუგებითა. ოდეს უხეთქიან ჩუგლუგები იგი საქურველსა ზედა მათსა, ჰგვანდის ვმა იგი ვმასა მას უროსა მქედლისასა, რომელი ეცემის გურდემლსა; და ვმა ზახილისა მათისა მსგაეს იყო ქუხილისა.

„მაშინ ვერ სძლეს ურთიერთას, დაშურეს და უკუ-დგეს იმიერ და ამიერ. შედამდა დღე იგი და განისუენეს ორთავე.

„და დილას კულად გამოვიდეს, და აღიღეს მშვლდები, და იწყეს რბე-ვად და სრვად ერთმანერთისა. ჰკრა ადეროკ ისარი მკერდსა არბაკისსა, და ვერლარა უფარა სიმაგრემან საქურველისამან, და განვარდა ზურგით, და ჩამოვარდა არბაკ ცხენისაგან“¹.

ან-და ავიღოთ მეორე ეპიზოდი ლეონტი მროველის თხზულებიდან, სადაც აწერილია ბუმბერაზობა ქართველთა მეფის ამაზასპისა, მისი ბრძოლა კავკასიის მთიელებთან (ოვსებთან)². აქაც ჩვენ გვაქვს არა ისტორიული მოთხრობა, არამედ საგმირო „ჰამბავი“, საგმირო რომანების სპეციფიკური სტილით:

„და იწყეს ბრძოლა ბუმბერაზთა.

„და განვიდა ამაზასპ (მეფე ქართველთა) მშვლდითა, და იწყო ბრძოლად გულითა ფიცხელითა, და მკლავითა ძლიერითა. ეზომ შორით ისროდა, რომელ

¹ იხ. ქართლის-ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ხელნაწერი, ვ. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 28—29. (აღენიშნათ ამასთან, რომ ქვემოთ ყველგან ამ გამოცემის მიხედვით გვაქვს ნახევრები გვერდები როგორც ლეონტი მროველის თხზულებისა, ისე ყველა იმ ისტორიკოსთა თხზულებებისა, რომლებიც წარმოდგენილი არიან ქართლის ცხოვრების კრებულში).

² გვ. 41.

დამართებთა მდგომთა ოვსთავან არა შეიტყუებოდა, და არცა ინახოდა სი-
შორითა, თუ ყოვლად აქუს მშვლდი. და მან ჰკარის ისარი, რომელსა ვერა
დაუდგის სიმაგრემან საჭურველისამან.

„და მას დღესა მოკლა ამაზასპ თავთავი ბუმბერეზი ათხუთმეტი რჩეული,
და ცხენი მრავალი. — და სხუათაცა ბუმბერეზთა ამაზასპისთა მოკლნეს ბუმბე-
რეზნი მრავალნი ოვსთანი, და დასდვეს დიდი ვნება ოვსთა ზედა.

„მას დღესა შემოვიდა ამაზასპ მვედრითა ქალაქად, ხოლო ქუეითნი
იგი დგეს ადგილსავე თვსსა კართა შინა...

(უკანასკნელი ფრაზა: „...შემოვიდა ამაზასპ მვედრითა ქალაქად, ხოლო ქუეითნი
იგი დგეს ადგილსავე თვსსა კართა შინა“—მეორდება მოთხრობაში რეფრენის
სახით).

„და ვითარ განთენდა, განვიდა შემდგომად ამაზასპ მუნვე და აღიხუნა
ჰოროლნი. და გამოვიდა ოვსთავან კაცი ერთი სახელით ხუნახუა, ურჩეულესი
სპათავან ოვსთასა. აღიზახნეს ორთავე და მიეტევენეს ურთიერთას. და ჰირველ-
სავე მოსვლასა სცნა ჰოროლნი ამაზასპ, განავლო ზურგიით, და მოკლა იგი. და
აღმოიხადა ვრძალი და მიეტევა სხუათაცა ბუმბერეზთა და მოკლა ორნი სხვა-
ნი ბუმბერეზნი.

„შემოიქცა და შემოვიდა [ამაზასპ] ქალაქად მვედრებითურთ, [ხოლო]
დგეს ქუეითნი იგი მუნვე, კართა შინა...“¹.

*

განსაკუთრებით ტიპიურია ისტორია ფარსმან ქველისა, რომელიც
შეტანილია ლეონტი მროველის თხზულებაში, და რომელიც ცალკე დამთავ-
რებულს ეპიკურ მოთხრობას წარმოადგენს, დაწერილის საგმირო რომანის კო-
ლორიტული სტილით.

სურათის სისრულისათვის, რომ უფრო ახლო გავითვალისწინოთ ლეონტი
მროველის მოთხრობის ხასიათი და სტილი, ჩვენ აქ უფრო დაწვრილებით
შეეჩერდებით ამ ეპიზოდზე.

ეს მოთხრობა ფარსმან ქველის შესახებ, (რომელსაც, აღნიშნავთ ამას-
თან, არაფერი აქვს საერთო—არსებულის სახით — ნამდვილ ისტორიასთან, და
რომელიც ლეგენდარულ ასპექტშია მოცემული)— შემდეგს ქარგაზე არის აგე-
ბული:

საქართველოში მეფობენ ორნი მეფენი. ერთი მათგანი ზის მცხეთას,
და მის სამფლობელოს შეადგენს მკვარის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყანა. ხო-
ლო მეორე მეფის სატახტო ქალაქია არმაზი და მას უჭირავს მტკვრის სამხ-
რეთით მდებარე ქვეყნები.

არმაზელი და მცხეთელი მეფეები დიდს მეგობრობაში იყვნენ, ვიდრე არ
გამეფდა მცხეთაში მირდატ, ხოლო არმაზში — ფარსმან ქველი. მცხე-
თის მეფე მირდატ, მოთხრობის სიტყვით, — „იყო კაცი ურვილი და მოსისხლე“.

¹ მეორდება ზემოთაღნიშნული რეფრენი მოთხრობისა; „შემოვიდა ქალაქად მვედ-
რებითურთ“—„დგეს ქუეითნი იგი მუნვე, კართა შინა“.

ფარსმან ქველი კი ნამდვილი რაინდი იყო და იგი საყოველთაო სიყვარულით სარგებლობდა. „ხოლო ფარსმან ქველი,—ნათქვამია მოთხრობაში,—იყო კაცი კეთილი, უხუად მომნიჭებელი და შემნდობელი, ჰასაკითა შეუნიერი, ტანითა დიდი და ძლიერი, მკნე მკედარაი და შემპართებელი ბრძოლისა, უშიში ვითარცა უჭორცო, ყოველითავე უმჯობესი ყოველთა მეფეთა ქართლისათა... ამისთვისცა უყუარდათ ესე მირდატის კერძთაცა ქართველთა“.

მცხეთის მეფემ მირდატმა მოიყვანა ცოლი სპარსეთიდან, ნათესავი სპარსთა მეფისა. სპარსელების შთაგონებით მირდატ გადაემტერა ფარსმან არმაზელს და განიზრახა მისი ვერაგულად დაღუპვა. „განიზრახა მუხთლად სიკუდილი ფარსმან ქველისა არმაზელისა, და მოკადა [ე. ი. მოუწოდა]—სახლსა შინა თქსსა რეცა მეჯლიშად და განცხრომად“. ვინმე ერთგული წინდაწინვე გააფრთხილებს ფარსმანს განსაცდელის შესახებ, რომელიც მას ელის მეჯლიშის დროს. ფარსმან აღარ წავა წვეულებაზე.

ამის შემდეგ მირდატსა და ფარსმანს შორის აშკარა მტრობა ჩამოვარდება. მირდატის ქვეშევრდომნი, შეწუხებულნი მათი მეფის მესისხლეობისა და გულ-ბოროტებისაგან, განუდგებიან მირდატს და მიემხრობიან ფარსმან ქველს; მირდატს გადაადგებენ ტახტიდან და იგი გადაიხვეწება სპარსეთში. ფარსმან გააერთიანებს ორსავე ქართულს სამეფოს, არმაზისას და მცხეთისას. მცხეთაში იგი განგედ დასვაშს თავის „ძუძუს-მტეს“ (ძიძის-შვილს) ფარნავაზს. ეს ფარნავაზი აგრეთვე დიდი რაინდია—„ეგრეთვე ქველი და გოლიათი, სარწმუნო და ერთგული“.

მირდატი გამოიყვანს სპარსეთიდან დიდს ლაშქარს და მოადგება საქართველოს. ფარსმან შეპკრებს ქართულს ჯარს, შემოიერთებს სომეხებსაც, და შეეგებება მტერს რკინის-ხევის ვიწროებში.

ბუმბერაზობა და ბრძოლები, რომლებიც იმართება ამ ორ ჯარს შორის, აწერილია საგმირო რომანების ასეთი სპეციფიკური სტილით: 1

„და იწყეს ბრძოლა ბუმბერეზთა დღეთა მრავალთა.

„და რომელი გამოჩნდის ბუმბერეზი სპარსთა შორის მძლედ ბუმბერეზთა ზედა ქართლისათა და სომხითისათა, მის ზედა განვიდის თვთ ფარსმან მეფე ანუ სპასპეტი მისი ფარნავაზ, და ესრეთ აჯობიან და სძლიან. ხოლო მოკლა ფარსმან ათშუდმეტი ბუმბერეზი სპარსთა, ხოლო სპასპეტმან ფარნავაზ მოკლა ბუმბერეზი ოცდასამი.

„მაშინ იყო სპარსთა შორის კაცი ერთი გოლიათი, სახელით ჯუმბერ, რომელი ლომსა ქელითა შეიპყრობდა. და მან სთხოვა ბრძოლა მეფესა ფარსმანს.

„ხოლო ფარსმან ქველი სიხარულითა აღიჭურვა და განვიდა. და აღიზახნეს ორთავე ვმითა სასტიკითა, და მიეტევენეს ურთიერთას და იწყეს ბრძოლა ვრძლითა. და ზაჰმი ბრძოლისა მათისა ემსაგავსა ზაჰმსა ქუხილისასა და [შეხის] ტეხისასა. [და] აჯობა ფარსმან, ჩამოაგდო და მოკლა. და მიიქცა სპისა მისისა კერძო, და ჯმა უყო ვმითა დიდითა, და ჰრქუა: „აჰა, ლომნო მძვნვარენო, ცხოვარნი დასეტყულნი!“.

სპარსთა ჯარი სასტიკად დამარცხდება, „აოტნეს, მოსწყვდეს და ტყუეყვეს ურიცხუნი“, და მირდატ ისევ გარდაიხვეწება სპარსეთში.

მაგრამ მირდატ არა ჰყრის ფარ-ხმალს. განვლის ხანი და მირდატ ისევ შემოდის ქართლში სპარსთა დიდი ლაშქარით, „სპითა უძლიერესითა“. ფარსმანს თუმცა ნაკლები ჯარი ჰყავს, „არა ჰყვეს სპანი მირდატისა სპათა ოდენი“, მაგრამ მაინც მხნედ ხედება მტერს.

იწყება ისევ ბრძოლები და ბუმბერაზობა, „ყოველთა დღეთა იბრძოდინა ბუმბერაზნი“.

ფარსმან ქველი კვლავ ამარცხებს სპარსთა ლაშქარს:

„სიფიცხლითა გულისა თვისისათა ფარსმან შეფემან ქუელმან არღარა განახა სიმრავლე სპარსთა, არამედ განვიდა ჟამსა განთიადისასა სპითა თვისითა, და დაესხა, და მოსცა სუემან მისმან ძლევა, აოტა ბანაკი მათი, და მოსწყუდა ურიცხვ. და წარვიდა მირდატ მეოტი სპარსეთადვე“.

ამის შემდეგ ფარსმან ქველი და მისი მხედრობა შიშის ზარს დასცემს თვით სპარსეთსაც.

„და მიერიოგან განითქუა სახელი ფარსმან ქუელისა და სპასპეტისა მისისა ფარნავაზისა, და წინამძღუარ ექმნა იგი სპათა ქართლისა და სომხითისათა და იწყო ბრძოლად სპარსთა, და შესლვად სპარსეთს, და ვერღარა-ოდეს ვინ წინააღუდგა ფარსმან ქუელსა“.

მაგრამ სპარსელები მუხანათურად შურს იძიებენ ფარსმანზე. ფარსმანს მოსწამლავს სპარსელების მიერ მოგზავნილი, მოსყიდული მზარეული:

ფარსმანის სიკვდილს ჰგლოვობს მთელი ერი.

„ყოველთა შინა ქალაქებითა და დაბნებთა დასხდიან მგოსანნი გლოვისანი, და შეკრბიან ყოველნი, და იქსენებდიან სიქუელესა და სიმენესა, და სიშენიერესა და სახიერებასა ფარსმან ქუელისასა, და იტყოდეს ესრეთ:

„ვამ ჩვენდა,

რამ მოგვიძინა სემან ბოროტმან!

და მეფე ჩენი,—

რომლისგან ქსნილ-ვიყვენით—მონებისგან მტერთასა,—

მოიკლა იგი—

კაცთაგან მგრძნებელთაგან,

და აწ მივეცენით

ჩვენ წარტყვენვად ნათესავთა უცხოთა!“¹

*

ჩვენ ასე დაწვრილებით შევჩერდით ლეონტი მროველის თხზულების ცალკეულ ეპიზოდებზე, რათა გაგვეცნო ლეონტი მროველის „ჰამბაეთა“ წიგნის, ქართული საერო მწერლობის ამ უძველესი ძეგლის, ეპიკური სტილი.

აქ საჭიროა აღენიშნოთ ამასთან შემდეგი.

ლეონტი მროველის თხზულების ეპიკურ ეპიზოდებში ორმაგი გავლენა შეიმჩნევა:

ერთის მხრით აქ ჩვენ გვაქვს, როგორც აღენიშნეთ, გავლენა საგმირო რომანებისა. ეს უმთავრესად.

მაგრამ ამის გვერდით ლეონტი მროველის თხზულებაში არის კვალი ძველ-ქართული ფოლკლორული პოეზიის, ხალხურ ეპოსის გავლენისა.

ხალხური ეპოსის გამოძახილი ჩვენ გვაქვს ნაწილობრივ იმ საგმირო მოთხრობაში ფარსმან ქველის შესახებ, რომელსაც ზევით შევხებით. (ფარსმან ქველი. ლეონტი მროველის მოთხრობისა, ეს არის ლეგენდარულ ასპექტში წარმოდგენილი იბერიის ცნობილი მეფე პირველის საუკუნისა ფარსმან, რომლის დროსაც, როგორც ეს კარგად ცნობილია ანტიური ხანის საისტორიო წყაროებით, იბერია წარმატებით უწყედა მეტოქეობას სპარსეთს, პართეველთა იმპერიას. ფარსმანის სახე გადასულა ლეგენდაში, და მის შესახებ, როგორც ირკვევა, ხალხური თქმულებანი არსებულა, რომელსაც რაფსოდები, „მგოსანნი“ მოუთხრობდნენ).

კიდევ უფრო მკვეთრად მოჩანს ხალხური ფოლკლორული სახის გამოძახილი ლეონტი მროველის თხზულების იმ ნაწილში, სადაც გადმოცემულია პირველი ქართველი მეფის ფარნავაზის (ფარნავაზიანთა დინასტიის დამაარსებლის) თავგადასავალი.

ასე, მაგალითად, სიზმარი ფარნავაზისა:

„მაშინ იხილა ფარნავაზ სიზმარი, რეცა იყო იგი სახლსა შინა უკაცურსა, და ეგულეებოდა განსლვა, და ვერ განვიდა;

„[და შემოვიდა] სარკუმელსა მისსა შუქი მხისა, და მოერტყა წელთა მისთა გაზიდინი, და გამოიყვანა სარკუმელსა მას;

„[და] ვითარ განვიდა ველად, იხილა მზე ქუე მდაბლად; მიჰყო კელი მისი, და მოჰყოცა ცუარი პირსა [მზე]იხასა და იცხო პირსა მისსა“¹.

ამ თქმულებაში პირდაპირ შერჩენილია ძველი მითოსის ანარეკლი.

ფოლკლორიდან, ჩანს, მომდინარეობს აგრეთვე თხრობა ფარნავაზის ნადირობისა და განძის პოვნის შესახებ. ეს ამბავი ხალხური საგის სტილით არის მოთხრობილი, ზღაპრის კილოთი (—უძველესი ნიმუში ამ სახის თხრობისა ქართულ ენაზე):

„ხოლო მას დღესა შინა განვიდა [ფარნავაზ], და ნადირობდა მარტოდ, და დევნა უყო ირემთა ველსა დილომისასა; და ივლტოდეს ირემნი ღირღალთა შინა ტფილისისათა;

„[და] მისდევდა ფარნავაზ, სტყორცა ისარი, და ჰკრა ირემსა; და მცირედ წარვლო ირემმან და დაეცა ძირსა კლდისასა;

„მოვიდა ფარნავაზ ირემსა ზედა, და დღე იგი იშუხრი გარდაჭდა; და დაჯდა ირემსა მას თანა, რათამცა დაჰყო მუნ ღამე, და დილუულმცა წარვიდა.

¹ იხ. გვ. 17.

„ხოლო კლდისა მის ძირსა ქუაბი იყო, რომლისა კარი ამოქმნილ იყო ქვითა ძუელად, და სიძუელითა შეჰქმნოდა დარღუევა შენებულსა მას.

„მაშინ დაასხა წუმა მძაფრი; ხოლო ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლუ-გი, და გამოარღვია კარი ქუაბისა მის, რათა მუნ-შინა დაიშურალა წუმისა მისგან;

„და შევიდა ქუაბსა მას, და იხილა მუნ-შინა განძი მიუტღომელი, ოქრო და ვეცხლი მიუწდომელი...“¹.

ხალხური ეპოსის გავლენა მოსჩანს არა მარტო თქმულებათა შინაარსში, არამედ ზოგჯერ თითონ გარეგან ფორმაში, არქაულობით აღბეჭდილ რიტმულ წყობაში და ხალხური ეპოსისთვის დამახასიათებელ სახეების პარალელიზმში. ასეთია მაგალითად აღწერა იმ ბრძოლისა, რომელსაც აწარმოებს მეფე მირვან, „ტანითა სრული, შეენიერი, ძლიერი, ქუელი“.

მირვან გაილაშქრებს კავკასიის მთიანეთში, ღურძუქეთში. ჭართველთა და ღურძუქთა ჯარი შეხედებიან კავკასიონის უღელტეხილზე, მთის კართან. აღწერა ბრძოლისა მოცემულია შემდეგს არქაულს ეპიკურ ფრაგმენტში, რომელიც რიტმიზებულ წყობას (რიტმულს კადანსირებულ პროზას) შეიცავს და სახეების პარალელიზმზე არის აგებული:

„მაშინ მირვან გარდაცდა ცხენისაგან,
[და] მივიდა ქუეითთა მისთა თანა;

და წარუძლუა წინა ქუეითთა,
[და] ზურგით შემოადგინნა მწედარნი;

და მივიდა კართა მათ შინა
—ვითარცა ჯიქი სიფიცხლითა,

[მივიდა] ვითარცა ვეფხვ სიმწნითა,
—ვითარცა ლომი ზახილითა...

ხოლო მირვანს ვერ ჰქუეთდა მახვლი ღურძუქთა
—ვითარცა კლდესა სიპსა,

და დგა [იგი] უძრავად
—ვითარცა კოშკი მტკიცედ“².

ხალხური ეპოსიდან მომდინარეობს აგრეთვე ერთი ეპიკური ფრაგმენტი, რომელშიაც აღწერილია თარგამოსიანთა და ნებროთიანთა მითიური ბრძოლა³.

¹ იხ. გვ. 17—18.

² იხ. გვ. 24.

³ იხ. გვ. 4.—ამ ტექსტს არავითარი კავშირი არა აქვს იმ მწიგნობრულ წყაროებთან, რომლის მიხედვითაც შედგენილია ლეონტი მროველის თხზულების სათანადო თავი ნებროთის შესახებ. (ეს ცხადია ძველი ქართული ხალხური ეპოსის ქვემოთნაჩვენები პარალელებიდან).

მოგვყავს აქ ეს დიდად მნიშვნელოვანი ეპიკური ფრაგმენტი, რომელიც წარმოადგენს ქართული ფოლკლორული პოეზიის უძველეს ნიმუშს, შემონახულს უცვლელად, პირველადის სახით:

„იქმნა მათ შორის ბრძოლა სასტიკი,—რომელი ემსგავსა სასტიკებასა ჰაერისასა;
 „რამეთუ მტვერი ფერხისამათისა,—ვითარცა ღრუბელი სქელი;
 „ელვა აზგრისა მათისა,—ვითარცა ელვა ცისა;
 „ხმა პირისა მათისა,—ვითარცა ხმა ქუხილისა;
 „სიმძლავრე ისრისა მათისა,—ვითარცა [ტეხა მეხისა];
 „ტყორცა ქვისა მათისა,—ვითარცა სეტყვა ხშირი;
 „და დათხევა სისხლისა მათისა,—ვითარცა [წუმისა] ღვარი“.

რომ ეს ეპიკური ძეგლი უძველესი ხალხური ეპოსის ნაშთს წარმოადგენს, ამას უჩვენებს ჯერ მარტო მისი წყობა, რომელიც თავიდან ბოლომდე აგებულია სახეების პარალელიზმზე. ხოლო რაც მთავარია, ხალხურ ეპოსთან მას აკავშირებს თვით მითოლოგიური მისი შინაარსი. აქ გადმოცემულია—მითოსის ასპექტში—სურათი კეთილი და ბოროტი სულების ბრძოლისა ტაროსის შეცვლის დროს.

ეს სწინან ამ ტექსტის მეორე პარალელური მწკრივიდან, რომელშიაც აღბეჭდილია ტაროსის თანდათან შეცვლა. სურათი ტაროსის შეცვლისა აქ თანამიმდევრად იშლება ასეთის თანდათანობით:

ჯერ იწყება „სასტიკება ჰაერისა“,
 გამოჩნდება „ღრუბელი სქელი“,
 ღრუბელში გამოჰკრთება „ელვა ცისა“,
 შემდეგ „ხმა ქუხილისა“,
 მას მოჰყვება „ტეხა მეხისა“,
 მას უკან „სეტყვა ხშირი“,
 და ბოლოს „წვიმისა ღვარი“.

ამრიგად, ბუნება აქ მოცემულია ორგანიულს მთლიანობაში, როგორც „ჰაერის სასტიკების“ ერთი მთლიანი სურათის თანდათან გაშლა; ხოლო ამას გვერდით მისი შესაფარდი პარალელური სურათი ადამიანთა ბრძოლისა მითოლოგიურ ასპექტში არის გადატანილი.

აღსანიშნავია, რომ ამ ეპიკურ ფრაგმენტში არის ერთგვარი შეხვედრა უძველეს ქართულ ეპიკურ თქმულებასთან ამირანის შესახებ.

ამირანს ძველი ეპოსის ერთი ლექსი აღარებს საავდროდ გამზადებულს. ღრუბელს; ემსგავსაო—

„ამირან—შავსა ღრუბელსა,
 საავდროდ გამზადებულსა“.

ლეონტი მროველის თხზულებაში დაცული ეპიკური ფრაგმენტი იძლევა გარკვეულს პარალელუზმს ამირანის ეპოსის იმ ეპიზოდთან, სადაც აწერილია ტაროსის ღეთაების („ღრუბელთა ბატონის“) ასულის კამარ-ქალის მოტაცება ზეციური კოშკიდან ამირანის მიერ. ამირანს მოჰყავს მოტაცებული კამარ და მათ გზაში პირველად „წამოეწია ღრუბელი“; ქალი ამბობს: „ეს მამა-ჩემის ჯარი წამოვიდა და მისი ჩრდილია“. შემდეგ „წამოეწიათ წინწყალი“; ქალი ამბობს: „მამა-ჩემის ჯარი ზღვას გამოვიდა, იმათი ფეხის ნამია“. შემდეგ დაიწყება „კოკისპირული წვიმა“. იწყება ბრძოლა ამირანსა და კამარის შამას (ტაროსის ღეთაებას) შორის, და ეპოსის სიტყვებით—„ამირანის ხმალი კამარის მამის მუზარადს რომ მოხედებოდა, ნაპერწყლის ცეცხლი ენთებოდა“.

*

ჩვენ აქამდე ვეხებოდით ლეონტი მროველის თხზულებას—როგორც წმინდა ლიტერატურულ ძეგლს.

ხოლო არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ლეონტი მროველის თხზულება როგორც საისტორიო ძეგლი.

ის გარემოება, რომ ცალკე ეპიზოდები ლეონტი მროველის მოთხრობისა დამუშავებულია ეპიკურს ენაში, ის გარემოება, რომ მოთხრობა აქ შეფერილია და შევსებული ლეგენდებით,—არ უკარგავს ამ ძეგლს საისტორიო ტექსტის მნიშვნელობას. მნიშვნელობა ლეონტი მროველის თხზულებისა, როგორც საისტორიო ძეგლისა, უმთავრესად იმაში მდგომარეობს, რომ ლეონტი მროველს, როგორც ირკვევა, ხელთა ჰქონია უძველესი ხანის ქართული საისტორიო წყაროები, რომლებიც ჩვენ დრომდე არ მოღწეულა, და რომელთა გადმონაშთები ჩვენ გვაქვს ლეონტი მროველის თხზულებაში.

3

ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხი

ლეონტი მროველის თხზულების მეცნიერული შესწავლისას პირველ რიგში გამოსარკვევია ამ ძეგლის ეპოქა, მისი თარიღი.

როდის არის დაწერილი ლეონტი მროველის თხზულება?

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მას შემდეგ, რაც აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა გამოაქვეყნა თავისი ეპოქალური გამოკვლევა—„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, მიღებულია შეხედულება, რომ ლეონტი მროველის თხზულება მე-11 საუკუნეს ეკუთვნის.

მაგრამ ეს დათარიღება, როგორც ირკვევა, გადასინჯვას საჭიროებს. ლეონტი მროველის თხზულება, როგორც ირკვევა, ბევრად აღრინდელი ძეგლია, იგი დაწერილია სამი საუკუნით ადრე, მე-8 საუკუნეში.

ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის ზუსტად განსაზღვრას მნიშვნელობა აქვს თავისთავად. მაგრამ ამ ძეგლის თარიღის საკითხს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება კერძოდ იმის გამო, რომ ლეონტი მროველის თხზულების თარიღთან დაკავშირებულია მთელი წყება; ძირითადი ისტორიული-ლიტერატურული საკითხებისა.

ასე, კერძოდ ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხთან დაკავშირებულია ისეთი მნიშვნელოვანი პრობლემა, როგორც არის ქართული საერო მხატვრული მწერლობის გენეზისი.

ჯერ ერთი, ლეონტი მროველის თხზულება არის უძველესი, ჩვენ დრომდე მოღწეული, ძველი საერო მწერლობისა, რომელიც დაწერილია მხატვრული ლიტერატურის დიდი გავლენის ქვეშ. ასე, როგორც აღვნიშნავდით, ლეონტი მროველის თხზულებაში აშკარად შეინიშნება გავლენა საგმირო რომანების განრისა. ზემოთწარმოდგენილი ზოგადი განხილვის შემდეგ მკითხველისათვის რასაკვირველია ცხადი გახდა, რომ ცალკე ეპიზოდები ლეონტი მროველის თხზულებისა დამუშავებულია ასეთი საგმირო რომანების სპეციფიკური სტილით. ირკვევა რომ ქართულ ენაზე ამ ეპოქაში უკვე არსებობდა და იწერებოდა საგმირო-ეპიკური რომანები.

ხოლო ამას ერთვის ის გარემოებაც, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში პირდაპირ გამოყენებულია და ციტირებული უძველესი ხანის ქართული მხატვრული სალიტერატურო ძეგლები. ასე, ირკვევა, რომ ლეონტი მროველს ხელთა ჰქონია ირანული ნაციონალური ეპოსის „უფალთა წიგნი“-ს ძველ-ქართული ვერსია, რომელიც ნაწილობრივ ლექსადაც ყოფილა გადაღებული. ლეონტი მროველის „უფალთა წიგნი“-ს ექსცერპტთა შორის მოყვანილია ციტატი ლექსით, დაბალი შაირით დაწერილი, უძველესი ჩვენ დრომდე გადარჩენილი ნიმუში ქართული შაირის ლექსთწყობისა ძველ-ქართულ პოეზიაში¹.

როდესაც ვითვალისწინებთ ზემოთაღნიშნულს, და ავგრეთვე გავითვალისწინებთ იმასაც, თუ როდენ ფრაგმენტარულად არის მოღწეული ჩვენ დრომდე სწორედ უძველესი ხანის ქართული საერო მხატვრული ლიტერატურა, — ლეონტი მროველის თხზულების ზუსტ დათარიღებას ცხადია განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ვიდრე ლეონტი მროველის თხზულების თარიღი დადგენილი არ არის, შეუძლებელია სწორი გაშუქება მთელი რიგი იმ ძირითადი ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხებისა, რომელთაც ჩვენ წინაშე ლეონტი მროველის თხზულება აღძრავს.

ეს რაც შეეხება ლეონტი მროველის თხზულებას, როგორც წმინდა ლიტერატურულ ძეგლს.

ხოლო ამასთან ერთად ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხი არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ძველი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის. რასაკვირველია მხოლოდ თარიღის დაზუსტების შემდეგ ჩვენ გვეძლევა საშუალება სათანადოდ, სწორი ისტორიული პერსპექტივის დაცვით, გამოვიყენოთ ლეონტი მროველის თხზულება როგორც საისტორიო ხასიათის ტექსტი, გამოვიყენოთ მასში დაცული ძველი ქართული საისტორიო წყაროების გადმონაშთები.

ამას გარდა, ლეონტი მროველის თხზულების დროის საკითხი გადაბმულია სხვა ქართული საისტორიო ძეგლების თარიღის საკითხებთანაც, და გვენ-

¹ იხ. პ. ინგოროყვა ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ჟურნალი მნათობი, 1939 წ. № 4, გვ. 95—96).

მარება უფრო მეტის სიზუსტით განესაზღვროთ ამ უკანასკნელთა წარმოშობის ეპოქა.

ამიტომაც, იმ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, რომელსაც წარმოადგენს ლეონტი მროველის თარიღის საკითხი, ჩვენ აქ მოგვიხდება ამ საგანზე დეტალურად შევჩერდეთ.

4

ლეონტი მროველის თხზულების დადნის დაცულობა

წინასწარ, ვიდრე ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის განხილვას შევეუდგებოდეთ, აქ საჭიროა ჯერ განვიხილოთ თვით ტექსტის დაცულობა, თუ რა სახით არის მოღწეული ჩვენ დრომდე ლეონტი მროველის ნაწარმოები.

ლეონტი მროველის თხზულება შეტანილია ქართული საისტორიო ძეგლების იმ დიდ კრებულში, რომელსაც ქართლის-ცხოვრება ეწოდება. ლეონტი მროველის თხზულებას ქართლის-ცხოვრების კრებულში პირველი ადგილი უჭირავს. კრებული იხსნება ლეონტი მროველის ამ ნაწარმოებით.

ლეონტი მროველის თხზულება ქართლის-ცხოვრების კრებულის გარეშე, ცალკე ხელნაწერის სახით, ჩვენ დრომდის არ მოღწეულა. ასეთი ხელნაწერები რასაკვირველია თავის დროზე არსებობდა, და ჩვენ გვაქვს ცნობა, რომ ასეთი ცალკე ხელნაწერი ლეონტი მროველის თხზულებისა ხელთა ჰქონია მე-13 საუკუნის ქართველ მწერალს არსენი მონაზონს (მეტაფრასტს). არსენის ამ ცნობას, რომელიც ბევრნაირად არის საყურადღებო, ჩვენ ქვემოთ ცალკე ვებხებით.

თუ რამ გამოიწვია ლეონტი მროველის თხზულების ცალკე ხელნაწერების თანდათან შემციობა და შემდეგ ხმარებიდან გამოსვლა, ეს გასაგებია. ეს გამოიწვია სწორედ ქართლის-ცხოვრების კრებულის შედგენამ. რაკი არსებობდა რჩეულ ქართულ ისტორიულ ძეგლთა ეს მთლიანი კრებული ქართლის-ცხოვრება, რომელშიც ფართო გავრცელება მიიღო, და რომელიც იძლეოდა ერთგვარს მთლიანს სურათს საქართველოს ისტორიისას, მას შემდეგ ცალკე ისტორიული თხზულებანი (რომლებიც ეხებოდნენ ცალკეულ პერიოდებს საქართველოს ისტორიისას)—აღარ სარგებლობდა იმდენი ყურადღებით. მათ იშვიათად თუ გადასწერდნენ ხოლმე, და ასეთი ცალკეული თხზულებები თანდათანობით გამოვიდა ხმარებიდან. ასეთი ბედი ეწია მთელ წყებას ძველ ქართველ ისტორიკოსებისას, და მათ შორის ლეონტი მროველსაც.

*

ამის შემდეგ გასარკვევია ძირითადი მნიშვნელობის საკითხი, თუ რა სახით არის მოღწეული ლეონტი მროველის თხზულება ქართლის-ცხოვრების კრებულში: არის იგი აქ დაცული მთლიანად და შეურყენელად?

როგორც ირკვევა, არა.

ქართლის-ცხოვრების ჩვენ დრომდე შენახულს ხელნაწერებში ლეონტი მროველის თხზულება შეგისებული სახით არის მოღწეული: ლეონტი მროველის თხზულებაში ჩართულია დამატება, რომელიც დაწერილია სულ სხვა ეპოქაში და ეკუთვნის მეორე ავტორს—იოანე დეკანოზს.

ბიბლიოგრაფიული უწყება ლეონტი მროველისა და იოანე დეკანოზის შესახებ

რომ ლეონტი მროველის თხზულებას შეჰხებია შემდეგი დროის მწერლის იოანე დეკანოზის ხელი, რომელსაც ლეონტის თხზულებაში ჩაურთავს გარკვეული ხასიათის ტექსტი,—ამის შესახებ მოიპოვება ბიბლიოგრაფიული უწყება თვით ქართლის-ცხოვრების ხელნაწერებში.

ეს ბიბლიოგრაფიული უწყება დღემდე არ ყოფილა სათანადოდ შეფასებული და ახსნილი.

დასახელებული ბიბლიოგრაფიული უწყება ქართლის-ცხოვრების ხელნაწერებში წარმოდგენილია სამი ვარიანტით. პირველსა და მეორე ვარიანტში ტექსტი დაზიანებულია, ხოლო მესამე ვარიანტში ტექსტი სრულად შენახულა.

ა) პირველი ვარიანტი ამ ბიბლიოგრაფიული უწყებისა დაკულია ქართლის-ცხოვრების მარია დედოფლისეულ ხელნაწერში. აქ ვკითხულობთ:

„არჩილის წამება, მეფეთა ცხოვრება და ნინოს. ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან“.

აქ, როგორც ვხედავთ, ფრაზა დაუსრულებელია და ცხადია ტექსტს აკლია გაგრძელება.

ბ) მეორე ვარიანტი ამ უწყებისა წარმოდგენილია ქართლის-ცხოვრების ანა-დედოფლისეულ ხელნაწერში. ფრაზა აქ თუმცა დამთავრებულია, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ტექსტი აქაც არ არის სრული. ამ მეორე ვარიანტში ვკითხულობთ:

„არჩილის წამება, მეფეთა ცხოვრება და ნინოს ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა“.

გ) სრული ტექსტი ამ ბიბლიოგრაფიული უწყებისა მოიპოვება ქართლის-ცხოვრების ორ ხელნაწერში (მათ შორის თეიმურაზისეულ ხელნაწერში, რომელიც, როგორც ცნობილია, ძველი ხანის ტექსტების გადმონაშთებს შეიცავს). სრული ტექსტი ამ ბიბლიოგრაფიული უწყებისა აქ იკითხვის შემდეგნაირად:

„არჩილის წამება, მეფეთა ცხოვრება და ნინოს ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა და ახლა(დ) იოანე დეკანოზმან აღწერა“.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ეს ბიბლიოგრაფიული უწყება ეხება ორს თხზულებას: 1. არჩილის წამება და 2. მეფეთა ცხოვრება და ნინოს ქართლის მოქცევა.

ამათგან პირველ თხზულებას, რომელსაც „არჩილის წამება“ ეწოდება, ჩვენ ჯერ-ჯერობით გვერდზე დავტოვებთ და მას ცალკე შევხებით.

აქ კი ჯერ საუბარი გვექნება მეორე თხზულებაზე, რომელსაც ეწოდება „მეფეთა ცხოვრება და ნინოს ქართლის მოქცევა“. ეს მეორე თხზულება არის ის ძველი, რომელიც შეადგენს ჩვენი გამოკვლევის საგანს, ე. ი. ლეონტი მროველის სახელით ცნობილი „მეფეთა ჰამბავი“, ანუ „მეფეთა ცხოვრება“. (ეს ნაწარმოები მარია დედოფლის ხელნაწერში ატარებს ასეთს საერთო სათაურს: „ცხო-

რება... მეფეთა“, ხოლო მისი ერთი ცალკე ნაწილის ზედწერილია: „მოქცევა... ქართლისა... ნინო მოციქულის მიერ“).

*

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი ბიბლიოგრაფიული უწყება შეიცავს მეტად საყურადღებოსა, და ამასთან გარკვეულ ცნობას ჩვენი ძეგლის შესახებ. „მეფეთა ცხორება“ (ნინოს ქართლის მოქცევის აღწერითურთ) დაუწერია ლეონტი მროველს, ხოლო შემდეგ განუახლებია ანუ შეუესია იოანე დეკანოზს.

მივმართოთ ამის შემდეგ თითონ ძეგლს.

6

ლეონტი მროველის ძირითადი ტაძისა
და იოანე დეკანოზის დამატების მოცულობა

თუნდაც ჩვენ არ გვქონოდა ეს ბიბლიოგრაფიული ცნობა, რომ ქართლის-ცხოვრების კრებულში წარმოდგენილია ორი ავტორის ტექსტი, თითონ ნაწარმოების ტექსტუალურ ანალიზს უნდა მოვეყვანეთ ამავე დასკვნამდე.

„მეფეთა ჰამბავში“ („მეფეთა ცხორებაში“) მართლაც წარმოდგენილია ორი სხვადასხვა ეპოქის ტექსტი. ეს ორი ტექსტი ისე არსებითად განსხვავდება ერთმეორისაგან, რომ ჩვენ გვაქვს საშუალება ზედმიწევნით გავარკვიოთ, თუ სად თავდება ერთი ტექსტი, და სად იწყება მეორე.

რომ მკითხველი უფრო ადვილად გავარკვევს ქვემოთ ანალიზის დროს, ჩვენ წინდაწინ გავაცნობთ მკითხველს გამოკვლევის რეზულტატს, თუ რა ეკუთვნის „მეფეთა ჰამბავში“ პირველ ავტორს—ლეონტი მროველს, და რა არის აქ დამატებული მეორე ავტორის იოანე დეკანოზის მიერ.

*

მეორე ავტორს—იოანე დეკანოზს—„მეფეთა ჰამბავში“ ჩაუმატებია ის ნაწილი, რომელიც ეხება ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში.

რით იყო გამოწვეული ეს დამატება?

საქმე ის არის, რომ საქართველოში სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ოფიციალური შეხედულება იყო მიღებული იმის შესახებ, თუ საიდან და რა გზით გავრცელდა ქრისტიანობა საქართველოში. ძველი გადმოცემები ამ საგანზე რამდენჯერმე იქნა გადამუშავებული და შეცვლილი.

ეს შეცვლა და გადამუშავება ძველი ტრადიციებისა გამოწვეული იყო დოგმატიკური მოსაზრებებით. საქართველოს ისტორიის საკითხთა შორის საგანგებოდ სწორედ ეს საკითხი—ისტორია ქრისტიანობის გავრცელებისა საქართველოში—განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევდა საშუალ-საუკუნეთა საეკლესიო წრეებში; ეს საკითხი იყო არა უბრალო აკადემიური ინტერესის საგანი, არამედ უაღრესად აქტუალური საპირბოროტო კითხვა, რომლის გარშემო გამწვავებული პოლემიკა წარმოებდა ხოლმე, რადგან ამასთან დაკავშირებული იყო საეკლესიო პოლიტიკის ხაზი ამა თუ იმ ეპოქაში.

უძველეს ხანაში არსებობდა გადმოცემა, რომ ქრისტიანობა საქართველოში დასავლეთიდან (საბერძნეთიდან) გავრცელდა. შემდეგ ხანაში, გარკვეულ

ისტორიულ გარემოში (როდესაც -საქართველო, სომხეთთან ერთად, მოექცა აღმოსავლური ირანული იმპერიის უშუალო გავლენის ქვეშ), შემუშავდა შეხედულება, რომ ქრისტიანობა საქართველოსა და სომხეთში ერთი წარმოშობისაა, აღმოსავლეთიდან მომდინარე. ხოლო უფრო გვიან ხანაში, როდესაც საქართველო ეკლესიურად საბოლოოდ დაუკავშირდა დასავლეთის მსოფლიოს, ბიზანტიის ორთოდოქსალურ ქრისტიანობას, ეს ძველი შეხედულება, რომ ქართული და სომხური ქრისტიანობა ერთი წარმოშობისა არის, უკვე სარწმუნოებრივ საცთურად იყო მიჩნეული, ქართული ქრისტიანობის სიწმიდის შებღალვად ითვლებოდა. ამით აიხსნება, რომ გადმოცემა საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ არა-ერთჯერ იქნა გადამუშავებული, და სხვადასხვა ეპოქაში ამ საგანზე სხვადასხვა ოფიციალური თვალთახედვა იყო მიღებული.

კერძოდ, ამით ყოფილა გამოწვეული იოანე დეკანოზის ეს შრომა. იოანე დეკანოზი რამდენიმე საუკუნით გვიან ცხოვრობდა ვიდრე ლეონტი მროველი. ლეონტი, როგორც ქვემოთ გამოიჩვენება, მე-8 საუკუნის მწერალია, ხოლო იოანე დეკანოზი მე-11 საუკუნეში მოღვაწეობდა. უნდა გვახსოვდეს ამასთან, რომ ეს ეპოქა, მე-8 საუკუნიდან მე-11 საუკუნემდე, არის სწორედ ის ხანა, როდესაც ქართულმა ეკლესიამ მტკიცედ და საბოლოოდ აიღო ორიენტაცია დასავლეთზე, წარმოებდა განსაკუთრებით გამწვავებული პოლემიკა აღმოსავლეთის ქრისტიანობასთან, და ამასთან დაკავშირებით რამდენჯერმე იქნა ჩატარებული ძველი ისტორიული გადმოცემების გადამუშავება-შესწორება და შევსება. ბუნებრივია ამიტომაც, რომ მე 11 საუკუნისათვის აღარ იქნებოდა დამკმაყოფილებელი ის გაშუქება ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიისა, რომელსაც შეიცავდა მე-8 საუკუნის მწერლის ლეონტი მროველის ნაწარმოები. საფიქრებელი იყო ამის გაშო, რომ იოანე დეკანოზის კუპიურა სწორედ ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიას უნდა შეჰხებოდა. და ეს ასეც მომხდარა. იოანე დეკანოზს ამოუღია ლეონტი მროველის თხზულებიდან ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ მოუთხრობდა და მის ადგილას ჩაუმატებია ახალი დამატება. აი ამ კუპიურას გულისხმობს ბიბლიოგრაფიული უწყების ავტორი, როდესაც აღნიშნავს, რომ „მეფეთა ცხოვრება და ნინოს ქართლის მოქცევა“ ლეონტი მროველმან აღწერა, და ახლად იოანე დეკანოზმან აღწერა“-ო.

იოანე დეკანოზის დამატებას „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში უჭირავს გარკვეული ადგილი.

მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების გამოცემაში ლეონტი მროველის ტექსტი—იოანე დეკანოზის დამატებით—მოიცავს საერთო რიცხვით 116 გვერდს (იწყება 1 გვერდიდან და სრულდება 116 გვერდზე).

ხოლო რაც შეეხება კერძოდ იოანე დეკანოზის დამატებას, იგი იწყება 55 გვერდიდან და სრულდება 109 გვერდზე¹. ეს დამატება იოანე დეკანოზისა ატარებს ასეთს საზოგადო სათაურს: „მოქცევა მირიან მეფისა და მისთანა ყოვლიხა ქართლისა ნინო მოციქულის მიერ“. გარდა ამ მთავარი დამატებისა,

¹ სახელდობრ იწყება 55 გვერდის მე-14 სტრიქონიდან და სრულდება 109 გვერდის მე-20 სტრიქონით.

რომელიც შეიცავს საერთო მოცულობით 54 გვერდს, იოანე დეკანოზს ეკუთვნის კიდევ რამდენიმე პატარა ჩანართი, რომლებიც ეხება იმავე საკითხს—ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში და რომლებიც საერთო რიცხვით 2 გვერდს მოიცავს¹.

ამით, ამ 56 გვერდით ამოიწურება ის დამატებანი, რომელიც იოანე დეკანოზს შეუტანია „მეფეთა ჰამბავში“.

ამ დამატების გამოკლებით, რომლებიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხება, ჩვენ გვრჩება „მეფეთა ჰამბავის“ პირვანდელი ძველი დედანი, რომელიც ეკუთვნის ლეონტი მროველს. ეს პირვანდელი ძირეული ტექსტი ლეონტი მროველისა შეიცავს საკუთრივ ისტორიულ მოთხრობას საქართველოს შესახებ უძველესი ხანიდან დაწყებული ვიდრე მე-5 საუკუნემდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა. (ეს პირველი ძირითადი ტექსტი ლეონტი მროველისა შეიცავს სულ 60 გვერდს).

ქვემოთ გამოკვლევაში ამ პირველს ძირითად ნაწილს, რომელიც ლეონტი მროველს ეკუთვნის, ჩვენ ვუწოდებთ პირველ ტექსტს, ხოლო იოანე დეკანოზის დამატებას მეორე ტექსტს.

*

ამის შემდეგ ჩვენ გავაცნობთ მკითხველს იმ ნიშნულობათ, რომელთა მიხედვით ირკვევა ამ ორი ტექსტის სხვაობა და მათი ფარგლები.

ჯერ ამ ორი ტექსტის საზოგადო ხასიათის შესახებ.

1. წყაროებით სარგებლობის წესი.

პირველი, რაც იქცევს ყურადღებას ამ ორი ტექსტის შედარების დროს, ის გარემოებაა, რომ პირველი და მეორე ავტორი სრულებით სხვადასხვა სახით სარგებლობენ პირველ-წყაროებით.

მეორე ტექსტი იოანე დეკანოზისა, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხება, წარმოადგენს უბრალო კომპილაციას, იგი ძირითადადში პირდაპირ გადმოწერილია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებიდან, რომელშიაც აქა-იქ შექვანიკურად არის ჩაყვრებული სხვა წყაროებიდან ამოღებული ცნობები. ამასთან ეს კომპილაცია შესრულებულია ისე უწყესრიგოდ და უხეიროდ, რომ არავითარი შეფარდება ნაწარმოების საერთო ხასიათთან და თხრობის საერთო მდინარებასთან აქ დატული არ არის.

ასეთი კომპილაციური ხასიათი ამ მეორე ტექსტისა სრულებით არ უდგება პირველი ტექსტის ავტორის სალიტერატურო მანერას. პირველი ტექსტის

¹ სახელდობრ:

ა) გვ. 30, 1 სტრიქონიდან—19 სტრიქონამდე (ექსცერპტი ქრისტეს კვართის მცხეთაში მოტანის შესახებ).

ბ) 30 გვერდის მე-22 სტრიქონიდან—31 გვერდის მე-2 სტრიქონამდე (ექსცერპტი ანდრია მოციქულის მიმოსვლის შესახებ).

გ) 101—111 გვერდებზე საერთო რიცხვით შემატებულია—21 სტრიქონი (ის ტექსტი, რომელიც მომდინარეობს ფსევდო-ეპიგრაფიული ნინოს ცხოვრებიდან, სახელდობრ 110 გვერდზე—სტრიქონები: 22—23, 26—28; 111 გვერდზე—სტრიქონები: 1—6, 11—12.

ავტორი ლეონტი მროველი სარგებლობს სხვადასხვა თხზულებებით, მაგრამ ყველა ეს წყაროები მას საფუძვლიანად გადაუმუშავებია იმ სახით, რომ შეუფარდებია ისინი თავისი თხზულების საერთო გეგმასთან და აგრეთვე თბრობის საერთო ანსამბლთან. ასე, ლეონტი მროველს ხელთა ჰქონია წყაროები:

ა) ძველი ქართული ისტორიული ტექსტები;

ბ) ირანულიდან (ფაალაურიდან) თარგმნილი „ხეატაჲ-ნამაკი“ — „უფალთა წიგნი“ („იხორება სპარსთა“);

გ) სომხური — მოსე ხორენელის ისტორია;

დ) ასურული — „შობა მამათმთავართა“ („განძი ქებათა“) და სხვანი.

ამ წყაროებით ლეონტი მროველს უსარგებლნია, მაგრამ არა კომპილაციის წესით, არამედ ამ ძეგლთა ტექსტები არსებითად გადაუკეთებია, დაუმუშავებია თავის საერთო კონცეფციასთან შეფარდებით, შეუხამებია თავისი თხზულების მაგისტრალურ ხაზთან, საერთო გეგმასთან, თბრობის ქარგასთან. მაჩვენებელია ამ მხრივ, მაგალითად, თუ როგორ სარგებლობს ლეონტი მროველი მოსე ხორენელის ტექსტით. ამ ძეგლს ლეონტი მრავალგზის მიმართავს თავის თხზულებაში, მაგრამ ვერც ერთ შემთხვევაში ჩვენ ვერ ვიპოვით კომპილაციის რაიმე კვალს, ტექსტი აქ სრულებით გადახალისებულია და შერწყმული სხვა წყაროებთან. ეგვე ითქმის აგრეთვე „განძთა ქებაი“ — შესახებ, რომლის ტექსტი ჩვენ დრომდისაც შენახულა და ამის გამო ამ შემთხვევაშიაც შესაძლო ხდება შედარების ჩატარება ლეონტის მროველის ტექსტთან. აქაც არც ერთ შემთხვევაში აღვლი არა აქვს კომპილაციის რაიმე კვალს, არამედ ეს ძეგლი გამოყენებულია მხოლოდ როგორც წყარო, საიდანაც ავტორი იღებს თავისი ისტორიული კონცეფციისათვის გამოსაყენებელს ცალკეულ ზოგად დებულებებს.

2. ს ტ ი ლ ი.

ამ კერძო გარემოების, წყაროებით სარგებლობის წესის გაცნობის შემდეგ, გავცნოთ ამ ორი ტექსტის საერთო სტილს. სტილის სახელით აქ ვგულისხმობთ არა უბრალო ლექსიკალურ მხარეს, არამედ ამ ძეგლების საერთო ლიტერატურულ ტონს, მათ საერთო სალიტერატურო ხასიათს.

პირველი ტექსტის ავტორი ლეონტი მროველი — ინდივიდუალური სახის მქონე მწერალია, და ამასთან — შეიძლება ითქვას — მაღალი რანგის მწერალი. მას აქვს გარკვეული, მკაფიოდ გამოკვეთილი სტილი. ლეონტი მროველის ენა თავისუფალია სასულიერო მწერლობის სქოლასტიკური იერიისაგან. ლეონტის სტილი სადაა და ნათელი, თბრობის წესი მარტივი, და ამასთან ერთგვარი ეპიკური მონუმენტალობით აღბეჭდილი.

უნდა ხაზი გავუსვათ აქ იმ გარემოებას, რომ ეს ეპიკური მონუმენტალური სტილი თავიდან ბოლომდე გასდევს ამ პირველ ტექსტს: ამ პირველი ტექსტის სახით ჩვენ აშკარად ერთი მთლიანი ნაწარმოები გვაქვს, რომელიც თითქო ერთი მთლიანი ზოდიდან არის გამოკვეთილი. არც ერთ შემთხვევაში ჩვენ ვერ ვხედავთ ამ პირველი ტექსტის მანძილზე ცალკეულ ეპიზოდებს, რაც ორგანიულად არ იყვეს შერწყმული მთლიანთან, ვერ ვპოულობთ რაიმე ისეთს გადახვევას, რაც არღვევდეს ამ მწუობრი ეპიკური მოთხრობის საერთო მდინარებას.

ასეთია ეს პირველი ტექსტი ვიდრე 55 გვერდამდე; ხოლო 55 გვერდიდან, საიდანაც იწყება მეორე ტექსტი, უეცრად ხდება გადატება. ეპიკური სტილი პირველი ტექსტისა აქ მოულოდნელად იცვლება, ამასთან ირღვევა ის სიმწკობრე და მკაფიოდ ჩამოყალიბებული თანამიმდევრობა, რომელიც ახასიათებს პირველ ტექსტს. მოთხრობის ტექსტი ამ მეორე ტექსტისა სრულებით არეულია და არაა შეხამებული წინა-მოთხრობის ქარგასთან.

აღსანიშნავია, რომ ამას კარგად ამჩნევენ ძველი ქართველი მწერლებიც. ასე, ერთი მწერალი მე-13 საუკუნისა—არსენი მონაზონი—შემდეგსა სწერს ამ მეორე ტექსტის ანუ ნინოს ცხოვრების შესახებ, რომელიც შეუწყობელად არის ჩაქერებული „მეფეთა ჰამბავში“ (ე. ი. ლეონტი მროველის თხზულებაში).

„ესე ნეტარისა ნინოსს ცხოვრებაჲ“—ამბობს არსენი—„შეუწყობელად და განბნეულად... ჰანბავსა მეფეთასა თანა (ე. ი. ლეონტი მროველის „მეფეთა ჰამბავში“) აღრეულად სწერია, ვითარცა თქუენ უწყით; რომელნიმე თუთ მის წმიდისაგან მოთხრობილად, რომელიმე მეფის მირიანისაგან, სხუად იაკობ მღდელისაგან, სხუად აბიათარისაგან, სხუად კუალად სიდონიასაგან, გარნა წინად უკუანა და უკუანად წარ (ე. ი. მოთხრობის წესი ირღვევა, იგი ხან პირველი პირთი წარმოებს, ხან მესამეთი, და ამასთან ერთი და იგივე ამბავი სხვადასხვა ადგილას მეორადებაო). „ამისთჳს—ამბობს არსენი—მკითხველთათჳს ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათჳს უკმარ და ვერ საცნაურ“. არსენის შეფასებით—მოთხრობას აკლია „ძალი სიტყუსად და გამოცხადებაჲ საქმისად“, „მოკლედ და მარტივად წარმოთქუმაჲ“; აქ არის „მრავალ-კეცობაჲ და თანააღრეულობაჲ ამბავისაჲ“¹.

ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, რომლითაც უსარგებლია იოანე დეკანოზს,—როგორც ცნობილია, დაწერილია ცალკე პირთა თხრობის სახით (ასეთი კომპოზიცია შეფარდებული იყო ამ ტექსტის გარკვეულ მიზანდასახულობასთან). ცალკე აღებული ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება არაა მოკლებული ერთგვარს შინაგანს კომპოზიციურ მთლიანობას. მაგრამ იოანე დეკანოზის კომპილაციაში იგი მართლაც „შეუწყობელ“ სახეს ღებულობს. იგი სრულიად უხერხულად და უწესრიგოდ არის ჩართული ლეონტი მროველის „მეფეთა ჰამბავში“, და არსენის სიტყვები რომ გავიმეოროთ—„შეუწყობელად და განბნეულად ჰანბავსა მეფეთასა თანა აღრეულად სწერია“. არაფეთარი ორგანიული დაკავშირება ლეონტი მროველის მოთხრობასა და ამ ჩამატებულ ტექსტს შორის ჩატარებული არაა, ისინი უბრალოდ, მექანიკურად არის გადაბმული ერთმანეთს. ამისგან წარმოსდგება, ძველი ავტორის შეფასება რომ გავიმეოროთ—„მრავალკეცობაჲ და თანააღრეულობაჲ ამბავისაჲ“.

ცხადია, ჯერ მარტო ამის მიხედვითაც, რომ ეს მეორე ტექსტი არ ეკუთვნის პირველი ტექსტის ავტორს ლეონტი მროველს. ლეონტი მროველი, როგორც მოვიხსენიებ ხელოვანი მწერალია, მოთხრობის დიდი ოსტატი; მისი ტექსტი მკაფიოდ ჩამონაკვთილს, მწყობრად ჩამოსხმულს თხრობას შეიცავს, და ყველა

¹ იხ. ცხოვრება წა ნინოსი, ტფ. 1902 წ., გვ. 51—52.

ის წყაროები, რომლითაც ლეონტის უსარგებლნია, მას არსებითად გადაუმუშავებია, შეუფარდებია თავისი მოთხრობის საერთო ხასიათთან, დაუმუშავებია ერთი მთლიანი ეპიკური სტილით. და თუ ეს მეორე ტექსტიც მას ეკუთვნოდეს, ცხადია იგი აქაც გადაახალისებდა მოთხრობას, შეუფარდებდა თხრობის საერთო ქარგას, და აიცილენდა იმ „მრავალკეცობას და თანააღრეულობას ამბავისა“, რომლითაც ამჟამად ხასიათდება მეორე ტექსტი.

3. ა რ ქ ი ტ ე ქ ტ ო ნ ი კ ა.

ამის შემდეგ შევხებით ერთ დეტალს, რომელიც აგრეთვე მაჩვენებელია ამ ორი ტექსტის სხვაობისა და დამოუკიდებელი წარმოშობისა.

პირველი ტექსტი, ლეონტი მროველის თხზულება, აგებულია გარკვეული არქიტექტონიკით. მოთხრობა დაყოფილია ცალკე თავებად. არაა ზედმეტი აღნიშნოთ ამასთან, რომ ლეონტი მროველი პირველი ავტორია ძველ-ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რომელსაც დაცული აქვს მკაფიოდ ჩამოსხმული არქიტექტურული წყობა ცალკე კარებად დაყოფის სახით. ამასთან ეს კარებად დაყოფა არ არის შემთხვევითი, არამედ იგი შეფარდებულია სპარსთველოს ისტორიის პერიოდიზაციასთან.

ლეონტი მროველის ტექსტის შესწავლიდან ირკვევა, რომ ლეონტი მროველის თხზულება ვიდრე 55 გვერდამდე დაყოფილი იყო ხუთ კარად ანუ თავად¹.

თავი პირველი. „**ჰამბავი პირველითგანთა მამათა და ნათესავთა**“ ანუ „**ჰამბავი რვათა ძმათა**“ (აქ გადმოცემულია კავკასიელ ტომთა გენერაცია და მათი დასახლება კავკასიაში²).

თავი მეორე. „**ჰამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა**“ (აქ აღწერილია საგმირო ეპოქა ვიდრე ერთ-მეფობის დამყარებამდე³).

თავი მესამე. „**შემოსლვა ალექსანდრესი [და მეფენი ქართლისანი ფარნავაზიანი]**“ (აღწერილია საქართველოს ისტორია ფარნავაზიანთა დინასტიის დროს, წარმართობის ხანაში⁴).

¹ თუ სად იწყებოდა თვითეული თავი ლეონტი მროველის თხზულებაში, ეს ირკვევა იმის მიხედვით, რომ ქართლის-ცხოვრების მარიაშ-დედოფლისეულ ხელნაწერში ყოველი თავის დასაწყისი აღნიშნულია სინგურით. (კერძოდ მესამე და მეოთხე თავებს პირდაპირ შერჩენილი აქვთ ზედწერილები; „თავი მესამე. შემოსლვა ალექსანდრესი...“ „თავი მეოთხე. ქართლს. შემოსლვა სპარსთა და [გა]მეფება მირიანისი“). ამას გარდა, ყოველი თავის დასაწყისი და დასასრული ირკვევა თვით ტექსტის მიხედვითაც (ყოველი თავის დასაწყისსა და ბოლოში ჩვენ გვაქვს მსახურელი ხასიათის უწყება).

² პირველი თავი იწყება 1 გვერდიდან (სიტყვებით „პირველად ვაქსენოთ“ და სრულდება 5 გვერდზე, სიტყვებით: „აქამოდის დაესწერეთ ჰამბავი ესე რვათავე ძმათა“).

³ მეორე თავი იწყება 5 გვერდიდან, სიტყვებით: „ხოლო აქათგან ვიწყეთ და წარმოვთქვათ ჰამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“, და სრულდება 13 გვერდზე (რომლის შემდეგაც აღნიშნულია: „თავი მესამე“).

⁴ მესამე თავი იწყება 13 გვერდიდან (ზედწერილით: „თავი მესამე...“ და სრულდება 44 გვერდზე, სიტყვებით: „ხოლო დაესრულნეს მეფენი ქართლისანი ფარნავაზიანი“ (რომლის შემდეგაც იწყება ახალი თავი, —ზედწერილით: „მეოთხე“).

თავი მეოთხე. „შემოხლვა სპარხთა ქართლს და [გა]მეფება მირიანისა“ (აღწერილია ფარნავაზიანთა დინასტიის შეცვლა და ახალი სასანიანთა დინასტიის გამეფება¹).

თავი მეხუთე. „ცხოვრება მირიანისა, ძისა ქასრე არდაშირისა“ („ცხოვრება“, ე. ი. ქრისტიანობის მიღება მირიანისა და ქართლის მიერ²).

ამრიგად არის დალაგებული მოთხრობა 55 გვერდამდე, სადაც თავდება პირველი ტექსტი (ლეონტი მროველისა) და იწყება მეორე ტექსტი (იოანე დეკანოზისა). ამის შემდეგ ხდება უეცარი ცვლილება და მეორე ტექსტში ეს არქიტექტონული წყობა უკვე დაცული აღარ არის. ამ მეორე ტექსტში აქა-იქ შექანიკურად არის შერჩენილი ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების თავების სათვალავი, რომელიც სულ სხვა ხასიათისაა. ამასთან, რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, თავების სათვალავი ამ მეორე ტექსტში არეულია და არ უდგება ლეონტი მროველის თხზულების თავების თანამიმდევრობას.

ასე, მაგალითად, მეორე ტექსტის ერთ კარს, რომელსაც ეწოდება „თქუმული სიღონია დედაკაცისა“ აწერია „თავი მეშვიდე“. მაგრამ თუ ჩვენ აქ სათვალავს გავაგრძელებთ ლეონტი მროველის თხზულების უკანასკნელი მეხუთე თავიდან, ეს „თქუმული სიღონია დედაკაცისა“ უნდა იყოს არა თავი „მეშვიდე“, არამედ თავი „მეცხრე“. ეს ზედწერილი „თავი მეშვიდე“ შექანიკურად არის შერჩენილი იოანე დეკანოზის კომპილაციის პირველ წყაროდან—ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებიდან, სადაც „თქუმული სიღონია დედაკაცისა“ „მეშვიდე თავის“ სახით იყო წარმოდგენილი.

ამრიგად, სრულებით ცხადი ხდება, რომ ეს მეორე ტექსტი შემდეგ არის ჩაკერებული ლეონტი მროველის თხზულებაში და ამასთან საკმაოდ უხეირო მწერლის მიერ. ამ დამატების ავტორს იოანე დეკანოზს პირდაპირ გადმოუწერია ამ შემთხვევაში ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, მაგრამ იმდენად უმეცრულად და უგულისყურად, რომ თავების სათვალავიც კი არ შეუცვლია და არ შეუფარდებია იგი ძირეული მოთხრობის თავებად დანაწილების თანამიმდევრობისათვის.

პირველი და მეორე ტექსტების სხვაობის მაჩვენებელია აგრეთვე შემდეგი გადმონაშთი, რომელიც ედება თავების განმეორებას.

ლეონტი მროველის თხზულებაში, როგორც აღნიშნული გვერდნა. მეხუთე თავი ატარებს ასეთს სათაურს: „ცხოვრება მირიანისა, ძისა ქასრე არდაშირისა“. „ცხოვრება“ — აქ ნიშნავს გაშხსნას, ჰუმარითი სარწმუნოების მიღებას, გაქრისტიანებას; „ცხოვრება“ აქ არის სინონიმი მეორე ძველი ქართული ტერმინისა „მოქცევა“³. ამნაირად, ამ სათაურის თანახმად

¹ მეოთხე თავი იწყება 44 გვერდიდან (ზედწერილით: „თავი მეოთხე...“) და სრულდება 48 გვერდზე.

² მეხუთე თავი იწყება 48 გვერდიდან (მარიამ დედოფლის ხელნაწერში დასაწყისი აღნიშნულია სინჯორით, ისევე, როგორც ყველა დანარჩენი თავების დასაწყისი).

³ ლეონტი მროველის ტექსტში ტერმინი „ცხოვრება“ რომ ამ შემთხვევაში. აღნიშნავს არა „ისტორიას“, არამედ „მოქცევას“—ეს ცხადია შემდგომი მიხედვით: 1. ეს ირკვევა ჯერ ერთი, თვით თავების თანამიმდევრობიდან ლეონტი მროველის თხზულებისა. (მირიანის ისტორია ლეონტი მროველის თხზულებაში იწყება არა მეხუთე თავიდან, არამედ უკვე მეოთ-

ამბავი მირიანის მოქცევისა და ქართლის გაქრისტიანებისა პირველ ავტორს მოთხრობილი ჰქონდა ამ მეზუთე თავში.

ასეა ეს პირველ ტექსტში, ლეონტი მროველის დედანში. მიემართოთ ამის შემდეგ მეორე ტექსტს, იოანე დეკანოზის დამატებას. ჩვენ ვხედავთ, რომ მეორე ტექსტში ეს სათაური ხელახლა განმეორებულია. ჩვენ აქ პირდაპირი მოწმე ვხვდებით იმისა, თუ როგორ შეაქვს მეორე ავტორს თავისი დამატება. ამ მეორე ავტორს „მეფეთა ჰამბავი“-ს მეზუთე თავიდან ამოუღია ის ნაწილი, რომელიც ეხებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას და მის ნაცვლად მას ჩაუკერებია ეს ახალი მეორე ტექსტი, რომლისათვის მას გაუკეთებია სათაურად: „მოქცევა მირიან მეფისა...“; მაგრამ მას აღარ მიუქცევია ყურადღება იმისათვის, რომ მეზუთე თავის ის დასაწყისი ნაწილი, რომელიც მან დასტოვა ტექსტში, უკვე ატარებს ამ საზოგადო სათაურს: „ცხოვრება (= მოქცევა) მირიანისა“.

გადვიდეთ ამის შემდეგ სხვა რეალიების განხილვაზე, რომელთა მიხედვითაც აგრეთვე დასტურდება ეს დასკვნა, რომ მეორე ტექსტი (იოანე დეკანოზისა) არ არის ორგანიზული ნაწილი ამ ძეგლისა, არამედ შემდეგ არის ჩართული ლეონტი მროველის თხზულებაში.

4. გეოგრაფიული ცნობები.

ამ ორი ტექსტის სხვაობას ნიშანდობლივ ამჟღავნებს კერძოდ ის გარემოება, რომ გეოგრაფიული ცნობები, რომელიც წარმოდგენილია მეორე ტექსტში, არ უდგება ლეონტი მროველის თხზულების ტექსტს. ასე მაგალითად:

ა) მეორე ტექსტში სისტემატურად მეორდება ცნობა, რომ დაბა ბოდინი (ბოდბე) მდებარეობს კოხეთში, ე. ი. საკუთრივ „ქართლის“ (იბერიის) ტერიტორიაზე. (ცნება „ქართლი“ აქ აღებულია ზოგადი მნიშვნელობით „იბერია“). ხოლო ეს არსებითად ეწინააღმდეგება პირველი ტექსტის (ე. ი. ლეონტი მროველის თხზულების) ჩვენებას. ლეონტი მროველის ტექსტის თანახმად ბოდინი მდებარეობს არა ქართლში, არამედ ჰერეთში, საზღვარი ქართლისა და ჰერეთისა ლეონტის ჩვენების თანახმად არის გულგულა, თელავის ჩრდილოეთით, ასე რომ არათუ ქიზიყი და ბოდბის მხარე, არამედ დიდი ნაწილი ეხლანდელი კახეთისა აქ იგულისხმება ჰერეთის ტერიტორიაზე¹.

ბ) მეორე ტექსტში ჩვენ გვხვდება ტერმინი „აფხაზეთი“ (გლოსსა ანდრია მოციქულის შესახებ)². ხოლო პირველ ტექსტში ტერმინი „აფხაზეთი“ სრულებით უცნობია და მთელი დასავლეთი საქართველო აქ სისტემატურად მოიხსენება „ეგრისი“-ს სახელით³.

დანარჩენი გეოგრაფიული ცნობებიც მეორე ტექსტისა აგრეთვე არ უდგება პირველი ტექსტის ჩვენებას. ასე მაგალითად, ტერმინი „კავკასია“, „კავკასხე თავიდან“. 2. ეს ირყევა აგრეთვე თვით ლეონტი მროველის ტექსტის ჩვენებიდან, სადაც ცნება „მოქცევა“ გადმოცემულია ტერმინით „ცხოვრება“ (იხ. გვ. 52, სადაც აგათანგელოსის მოთხრობას—„მოქცევა სომხითისა“-ს ეწოდება „ცხოვრება სომხითისა“).—აღვნიშნავთ ამასთან, რომ სხვა ძველი ქართული ტექსტების მიხედვითაც დასტურდება, რომ ტერმინი „ცხოვრება“ აღნიშნავდა ცნებას „მოქცევა“.

¹ ამ საყურადღებო ცნობას, რომელსაც მნიშვნელობა აქვს ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხისათვის, უფრო დაწვრილებით ვხვებით ქვემოთ.

² იხ. გვ. 30.

³ ამ პოლიტიკურ-ტომობრივი ტერმინების „ეგრისი“-ს და „აფხაზეთის“-ს შესახებ, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის დასადგენად, დაწვრილებით საუბარი გვაქნება ქვემოთ.

სიანნი“ (—პირველ ტექსტში „კავკასიანნი“ აღნიშნავს ჩერქეზთა მოდგმის ტომებს), ცნობა კართალთა შესახებ, ცნობა ჯავახეთზე და მტკვრის სათავეებზე¹ და სხვ.

ასეთი განსხვავება ამ ორი ტექსტისა გეოგრაფიული ცნობების ხაზით მეტად საგულისხმოა. საქმე ის არის, რომ პირველი ტექსტის ავტორი ლეონტი მროველი განსაკუთრებულად გამოწველილვით ეხება გეოგრაფიას, საკუთრივ ისტორიულ გეოგრაფიას, ეს დარგი მას განსაკუთრებულის ზედმიწევნით, პრეციზულად აქვს დამუშავებული. ამის გამო, თუკი მეორე ტექსტი ლეონტი მროველს ეკუთვნოდეს, შეუძლებელია მას არ მოეხდინა გეოგრაფიული ცნობების უნიფიკაცია, არ შეეფარდებინა თავისი მოთხრობის ძირითად ტექსტთან.

5. დანარჩენი რეალიები.

ამ ორი ტექსტის სხვაობის მაჩვენებელია აგრეთვე მთელი რიგი სხვა რეალიებისა.

ა) მეორე ტექსტში შირიანის „თანამედროვე“ სპარსთა მეფის სახელი უცნობია; იგი მოიხსენება მხოლოდ ეპითეტებით: „ხუარა“, „ხუარან ხუარა“. (იხ. გვ. 94). ხოლო პირველ ტექსტში ეს სპარსთა მეფე მოხსენებულია „ბარტამი“-ს (sic) სახელით (იხ. გვ. 51).

ბ) მეორე ტექსტში—სისტემატურად იხსენება ქართველთა სამლოცველო ოთხი კერპი. ხოლო პირველი ტექსტი ახსენებს შვიდ კერპს (იხ. გვ. 49 და სხვ.).

გ) მეორე ტექსტში აღნიშნული დეტალები კერპების გაცის და გაცას (გაიმის) შესახებ—განსხვავდება პირველი ტექსტის ჩვენებიდან².

დ) მეორე ტექსტში ex abrupto ჩნდება ახალი პერსონაჟი, რომლის ვინაობის შესახებ პირველმა ტექსტმა არაფერი იცის (—პეროგაერა სივინელი, რომელიც მეორე ტექსტში მნიშვნელოვან პიროვნებად არის წარმოდგენილი, და რომელიც სწერს ნინოს ბიოგრაფიას სალომე უფარმელთან ერთად).

ე) მეორე ტექსტში არაფერია ნათქვამი ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებ. ხოლო პირველი ტექსტის ერთი გადმონაშთის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ლეონტი მროველს მოთხრობილი ჰქონია არა მარტო ქართლის (იბერიის), არამედ ჰერეთის (დასავლეთ ალვანიის) გაქრისტიანების ამბავიც. სახელდობრ მას შემდეგ, სადაც თავდება იოანე დეკანოზის ჩართული დამატება და ხელახლა იწყება ლეონტი მროველის ძირითადი ტექსტი, აქ, ამ შემდეგს მოთხრობაში, ჰერეთი უკვე გაქრისტიანებულ ქვეყნად იგულისხმება და მოთხრობის

¹ ასე, კერძოდ ცნობა მტკვრის სათავეს შესახებ. მეორე ტექსტის ჩვენებით მტკვრის სათავე არის ჯავახეთში; მტკვარი იწყება ფარანის ტბიდან, ე. ი. მტკვრის სათავედ აქ იგულისხმება მისი შემდინარე ფარანისწყალი. ხოლო ლეონტი მროველი მტკვრის სათავეს იგულისხმებს არტანის მხარეში.

² პირველი ტექსტის ჩვენების თანახმად კერპები გაცი და გაიმ ვერცხლისაგან იყო გამოკანდაკებული (იხ. გვ. 16). ხოლო მეორე ტექსტის ავტორს ეს ავიწყდება და პირდაპირ იმეორებს ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების ცნობას გაცის ოქროს კერპის შესახებ (იხ. გვ. 71).

ბოლოსიტყვაობის სახით აღნიშნულია: „მირიან მეფემან განამტკიცა ყოველი ქართლი და ჰერეთი სარწმუნოებასა ზედა“¹. ზევით კი, მეორე ტექსტში, როგორც აღვნიშნეთ, ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებ არაფერია ნათქვამი. უნდა გვახსოვდეს ამასთან, რომ ლეონტი მროველს ქართლი (იბერია) და ჰერეთი (დასავლეთი აღვანია) ორ სხვადასხვა ქვეყნად მიაჩნია, სხვადასხვა ეროვნულ-კულტურულ კოლექტივად (იხ. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ). ცხადი ხდება ამის მიხედვით, რომ ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებ საუბარი ყოფილა იმ პირველ ძველ ტექსტში, რომელიც ეხებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას, და სადაც, როგორც ჩანს, მოთხრობილი ყოფილა არა მარტო ქართლის (იბერიის), არამედ ქართლთან დაკავშირებული ჰერეთის (დასავლეთი აღვანიის) გაქრისტიანების ამბავიც. ხოლო იოანე დეკანოზი თავის ახალს დამატებაში ქართლისა და ჰერეთის ქრისტიანობის საერთო შთამომავლობის შესახებ არას ამბობს (—ცხადია დოგმატიკურ მოსაზრებათა გამო, რადგან შემდეგ ხანაში ქართული ქრისტიანობის კავშირი აღვანურ და სომხურ ქრისტიანობასთან—სარწმუნოებრივ საცთურად ითვლებოდა) და დუმილით უვლის ჰერეთის გაქრისტიანების ამბავს.

ვ) რომ ლეონტი მროველის პირველი ძველი ტექსტის ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა (და რომელიც შემდეგ იოანე დეკანოზს ამოუღია და რომლის ნაცვლად მას თავისი მეორე დამატება ჩაუკერებია), — რომ ეს პირველი ძველი ტექსტი ლეონტი მროველისა სხვანაირად აგვიწერდა ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიას, ეს ჩანს აგრეთვე სხვა გადმონაშთების მიხედვითაც. ასე, იოანე დეკანოზის ამ მეორე ტექსტის მიხედვით ქრისტიანობის გავრცელების პირველ ხანაში—მირიანის დროს—ეკლესიები აშენებულ იქნა შემდეგს სამ პუნქტში: მცხეთაში, ერუშეთში და მანგლისში². ხოლო მას შემდეგ, როდესაც თავდება იოანე დეკანოზის დამატება და ხელახლა იწყება ლეონტი მროველის ძველი ტექსტი, აქ სრულიად მოულოდნელად ვიგებთ, რომ ეკლესია აგებული ყოფილა გარდა დასახლებული სამი პუნქტისა აგრეთვე წუნდაშიაც³. ქამრიგად, როგორც ვხედავთ, იოანე დეკანოზს, რომელიც უბრალო კომპილატორი ყოფილა, მექანიკურად ამოუღია ლეონტი მროველის ისტორიიდან ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა, და მის მაგიერ ჩაუკერებია ახალი დამატება, ძირითადად დამყარებული ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხოვრებაზე, ხოლო ის კი წმუთმწიველად დარჩენია, რომ ლეონტი მროველის შემდეგი მოთხრობის ზოგიერთი დეტალები (—და კერძოდ ცნობა წუნდის შესახებ, ისევე როგორც ცნობა ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებაც)—წინააღმდეგებოდა მის მიერ დამატებული ტექსტის მოთხრობას. როგორც ვნახეთ, ეს პირველი შემთხვევა არ არის. იოანე დეკანოზი არც კი ცდილა თავისი დამატება ბოლომდე შეეფარდებინა ლეონტი მროველის მოთხრობასთან და პირდაპირ შეიმჩნევა ის.

¹ იხ. გვ. 109.

² იხ. გვ. 99.

³ იხ. გვ. 113.

თეთრი ძაფები, რომლითაც მისი დამატება მიკერებულია ლეონტი მროველის ტექსტთან. (ტექსტების ერთიმეორისაგან დაცილება იქამდისაც კი მიდის, რომ, როგორც ეს ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, იოანე დეკანოზს არც კი შეუცვლია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების თვით თავების სათვალავიც კი და არ შეუფარდებია იგი ლეონტი მროველის ძირითადი ტექსტის თავების სათვალავთან).

*

ჩვენ შეგვეძლო კიდევ გაგვეგრძელებინა სია ამგვარ ნიშნულობათა, რომელთა მიხედვით ირკვევა ამ ორი ტექსტის სხვადასხვადროინდელი წარმოშობა. მაგრამ ჩვენი დებულების ცხადსაყოფად მოყვანილი მაგალითებიც საკმარისად უნდა ჩაითვალოს.

ირკვევა მაშასადამე შემდეგი:

1. ერთის მხრით ბიბლიოგრაფიული უწყება „მეფეთა ჰამბაეი“-ს შესახებ გადმოგვცემს, რომ აქ ორი ავტორის ტექსტია წარმოდგენილი, ძველი—ლეონტი მროველისა და ახალი—იოანე დეკანოზისა.

2. მეორე მხრით თითონ ნაწარმოების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ აქ წარმოდგენილია ორი განსხვავებული ტექსტი, ორი განსხვავებული პლასტი. ძირეული ნაწილი „მეფეთა ჰამბაეისა“ ეკუთვნის ერთ ავტორს, ხოლო მეორე ტექსტი შემდეგ არის ჩამატებული სხვა ავტორის მიერ.

ამრიგად, ასეთი შეხვედრა ამ ორი დამოუკიდებელი ჩვენებისა ჩვენ გვძლევს მკვიდრ საბუთს დავასკვნათ, რომ ავტორი ამ ძეგლის პირველი ძირეული ნაწილისა არის ლეონტი მროველი, ხოლო ავტორი შემდეგ დამატებული მეორე ტექსტისა არის იოანე დეკანოზი.

ეს პირველი დებულება ავტორების შესახებ.

შემდეგ: ჩვენ ვნახეთ, რომ ამ ორი ავტორის ტექსტი იმდენად არსებითად განსხვავდება ერთიმეორისაგან, რომ ჩვენ შეძლება გვაქვს ზედმიწევნით გამოვარკვიოთ მათი ფარგლები, თუ სად თავდება ერთი ავტორის ტექსტი და სად იწყება მეორე. ირკვევა შემდეგი:

1. შემდეგი დროის ავტორს, ე. ი. იოანე დეკანოზს, როგორც ვნახეთ, ეკუთვნის განსაზღვრული ნაწილი „მეფეთა ჰამბაეი“-სა, სახელდობრ ის ნაწილი, რომელიც ეხება ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში. იოანე დეკანოზს, როგორც ირკვევა, არ აკმაყოფილებდა ის გაშუქება ამ საკითხისა, რომელიც წარმოდგენილი იყო „მეფეთა ჰამბაეი“-ს პირველ დედანში, ამიტომ მას მექანიკურად ამოუღია ეს ნაწილი ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ და მის ნაცვლად ჩაუმატებია თავისი ახალი დამატება.

იოანე დეკანოზის ეს ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ, არ არის ორიგინალური, არამედ წარმოადგენს უბრალო კომპილაციას; იგი ძირითადად იმეორებს ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების ტექსტს, და ამას გარდა ნაწილობრივ გამოყენებულია ცნობები სხვა წყაროებიდანაც (რიფსიმეანთა ცხოვრებიდან, ჭართლის მოქცევის მატანიდან, ანდრიას მიმოსვლიდან და სხვ.).

2. იოანე დეკანოზის ამ მექანიკური დამატების გამოკლებით ჩვენ გვრჩება „მეფეთა ჰამბავი“-ს ძირეული ტექსტი, რომელიც ეკუთვნის ლეონტი მროველს. ეს ტექსტი, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ორ-სამ პატარა ინტერპოლაციას, უცვლელად შენახულა, იგი ერთს განუკვეთელ მთლიანს წარმოადგენს. მთელი ეს ძირეული ტექსტი დაწერილია ერთის მონუმენტალური ეპიკური სტილით, რომელიც თავით ბოლომდე გასდევს ამ ნაწარმოებს; ნაწარმოების ყველა ნაწილში სრული იგივეობაა—როგორც ფორმით, სალიტერატურო მანერით, კომპოზიციური აღნაგობით, ისე საისტორიო მეთოდებით, ისე მსოფლმხედველობით. ეს თხზულება ლეონტი მროველისა შეიცავს ერთს მთლიან ისტორიულს, ანუ უფრო სწორედ ისტორიულ-ეპიკურ მოთხრობას საქართველოს შესახებ უძველესი მითური ეპოქიდან დაწყებული ვიდრე მე-5 საუკუნემდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა. აქედან დაკარგულია ის ნაწილი, რომელიც ეხებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში და რომელიც ამოულია იოანე დეკანოზს¹.

*

ამრიგად, ჩვენს წინაშე არის ორი ნაწარმოები: 1. ლეონტი მროველის „მეფეთა ჰამბავი“; 2. იოანე დეკანოზის კომპილაციური დამატება—ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ საქართველოში.

ამის შემდეგ ჩვენ შევეუდგებით იმის გამოკვევას, თუ როდის არის დაწერილი ლეონტი მროველის თხზულება და იოანე დეკანოზის დამატება.

7

თარიღი იოანე დეკანოზის დამატებისა

მეორე ტექსტის—იოანე დეკანოზის შემატების შესახებ ჩვენ შეგვიძლია დავეკმაყოფილდეთ მოკლე შენიშვნით, რადგან ეს კითხვა შედარებით მარტივია.

იოანე დეკანოზის კომპილაცია შეტანილია „მეფეთა ჰამბავში“ საკმაოდ გვიან, სახელდობრ მე-11 საუკუნეში.

იოანე დეკანოზის შემატება, როგორც აღვნიშნეთ, ძირითადად დამოკიდებულია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებიდან. ფსევდო-ეპიგრაფული

¹ აქ საჭიროა აღვნიშნეთ ამასთან შემდეგი. როგორც ირკვევა, ზოგიერთი ფრაგმენტი ლეონტი მროველის თხზულების იმ ნაწილისა, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა, ჩართულია ექსცერპტულად იოანე დეკანოზის დამატებაში. იოანე დეკანოზს ეს ძველი ტექსტი ლეონტი მროველისა გამოუყენებია როგორც ერთ-ერთი წყარო. იოანე დეკანოზს ფუძედ თავისი დამატებისათვის აუღია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, ხოლო ცალკეული ნაწილები ლეონტი მროველის ძველი ტექსტიდან, რომელიც მისაღებად მაუჩნევია იოანე დეკანოზს, ამოუკრებია ლეონტის ამ ძველი ტექსტიდან და ჩაუყარებია აქა-იქ თავის დამატებაში (იოანე დეკანოზი აქ მიმართავს თავის ჩვეულებრივს მეთოდს, კომპილაციის წესს).—თუ სახელდობრ რა ნაწილები არის შემონახული ლეონტი მროველის ამ ძველი ტექსტიდან იოანე დეკანოზის დამატებაში, ეს ცალკე საკითხია, და ამას სპეციალურად სხვა ადგილას ვუხვებით.

ნინოს ცხოვრება საკმაოდ ძველი თხზულებაა. (როგორც ეს დადგენილი გვაქვს სპეციალურ ნარკვევში, — ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, ტექსტში და-
 ცული კალენდარული ჩვენების მიხედვით, „დაწერილია“ „ილიდი კანონი“-ს ანუ
 „იერუსალიმის წესისა და განჩინების“ გამოქვეყნების წინ, მე-8 საუკუნის შუა
 წლებში)¹. მაგრამ იოანე დეკანოზს თავისი კომპილაციის შედგენის დროს ხელ-
 თა ჰქონია არა პირვანდელი დედანი ამ თხზულებისა, არამედ მისი გვიანდელი
 რედაქცია, რომელიც უკვე შეესებულებოდა უფილა შემდგომი ხანის დამატებით
 (სახელდობრ იოანე დეკანოზის ტექსტში უკვე მოიპოვება დანართი თავი: „აღ-
 მატებდა პატიოსნისა ჯუარისა მცხეთისაჲ და მერმე კულად გამოჩინებდა
 მისი“²).

შემდეგ: იოანე დეკანოზი უკვე იცნობდა ლეგენდას ანდრია მოციქულის
 ქადაგების შესახებ საქართველოში. მართალია ამ ლეგენდას ქართული ლიტე-
 რატურული წრეები გაცნობილი უფილან ჯერ კიდევ მე-9 საუკუნეში (როგორც
 ეს ირკვევა „აბუქურაჲ“-ს ქართული ტექსტიდან), მაგრამ ეს ლეგენდა
 საბოლოოდ განმტკიცდა ქართულს მწერლობაში და მან საყოველთაო გავრცე-
 ლება მოიპოვა მე-11 საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც განთქმულმა ქართველ-
 მა მწერალმა ეფთიმე იბერიელმა (მთაწმინდელმა) დაამუშავა ქართულს ენაზე
 „მოსაქსენებელი მიმოსლვათათჳს და ქადაგებათა მოციქულისა ანდრეასი“. იოანე
 დეკანოზი, როგორც ამას გვიჩვენებს ტექსტუალური შეხვედრა, დამოკიდებუ-
 ლია ეფთიმე იბერიელის ტექსტიდან.

იოანე დეკანოზი იცნობდა აგრეთვე ჯუანშერის სახელით წარწერილს
 მატიანეს — „წიგნი ქართველთა ცხოვრებისა ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე არჩილ
 მეფემდღე“. (იოანე დეკანოზის დამოკიდებულება ჯუანშერისეული მატიანიდან
 ცხადი გახდება, როდესაც ქვემოთ განვიხილავთ იოანე დეკანოზის მიერ განახ-
 ლებულს მეორე ტექსტს: „წამება არჩილისი“). ხოლო ჯუანშერისეული მატიანე,
 როგორც ირკვევა, დაწერილია 872—912 წლებს შორის³.

როდესაც ვითვალისწინებთ ზემოთაღნიშნულს, და კერძოდ კი იმ გარკ-
 მობას, რომ იოანე დეკანოზი გაცნობილი უფილა ეფთიმე იბერიელის ტექსტს
 მე-11 საუკუნის დასაწყისისა („მოსაქსენებელი მიმოსლვათათჳს და ქადაგებათა
 მოციქულისა ანდრეასი“), ცხადი ხდება, რომ იოანე დეკანოზი მე-11 საუკუნის
 დასაწყისზე ადრინდელი ხანის მწერალი არ არის.

მეორე მხრივ იოანე დეკანოზის მოლვაწეობა მე-11 საუკუნეზე გვიან
 დროსაც ვერ მიეკუთვნება:

1. იოანე დეკანოზს არა აქვს გამოყენებული ეფრემ მცირის „უწყება მი-
 ზეხსა ქართველთა მოქცევისა“, რომელიც მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარში
 გამოქვეყნდა და რომლის დებულებანი მას შემდეგ ოფიციალურად იქნა მიღე-
 ბული ქართული ეკლესიის მიერ.

¹ იხ. პ. ი ნ ვ ო რ ო ვ ა ჯ ა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ჟურნალი „მნათობი“, 1939 წ. № 10—11, გვ. 269—271).

² ამ დანართი თავის შესახებ იხ. იქვე, გვ. 269—271.

³ თარღის საკითხი ჯუანშერის სახელით წარწერილი მატიანის განხილული გვაქვს ცალკე ნარკვევში.

2. რომ იოანე დეკანოზის დამატება არ ეკუთვნის მე-11 საუკუნეზე გვიან დროს, ეს ჩანს თვით ტექსტის ენობრივი ნიშნების მიხედვით. იოანე დეკანოზის ტექსტებში, არც იმ დამატებაში—რომელიც მან „მეფეთა ჰამბავეში“ შეიტანა და არც „არჩილის წამების“ განახლებულ ტექსტში,—არ არის არავითარი კვალი იმ ხელოვნური ენობრივი ნორმებისა, რომელიც განმტკიცდა საეკლესიო მწერლობის ენაში მე-11 საუკუნის დასასრულიდან (არსენი იყალთოელისა და იოანე ფილოსოფოსის სკოლა).

3. იოანე დეკანოზის შემატება მოიპოვება ქართლის-ცხოვრების კრებულის ძველ-სომხურ თარგმანში. ხოლო ქართლის-ცხოვრება, ჩანს, ითარგმნა ქართულიდან სომხურად მე-12 საუკუნის პირველ ნახევარში.

4. იოანე დეკანოზის ტექსტებს, ჩართულს ქართლის-ცხოვრების კრებულში, იცნობენ მომდევნო ხანის მწერლები: ნიკოლოზ გულაბერისძე ქართლის კათალიკოზ-პატრიარქი (მე-12 საუკუნე) და არსენი მონაზონი (მე-13 საუკუნე); ხოლო „არჩილის წამების“ განახლებულ ტექსტს იცნობს არჩილის მეტაფრასტი. (12—13 სს).

ამრიგად, როდესაც შეეჯამებთ ზემოთაღნიშნულს, ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ იოანე მე-11 საუკუნის მწერალია.

8

თარიღი ლეონტი მროველის თხზულებიანა

ამის შემდეგ განვიხილავთ ძირითადს საკითხს, თუ როდის არის დაწერილი თვით ლეონტი მროველის თხზულება „ჰამბავეი მეფეთა“ ანუ „ცხოვრება მეფეთა“, ძეგლი, რომლის სრული სახელწოდება შემდეგია:

„ჰამბავეი (ცხოვრება) ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“.

ძეგლი, როგორც ირკვევა, დაწერილია მე-9 საუკუნეში, უფრო ზუსტად მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარში.

ძეგლის ეპოქა ირკვევა შემდეგ სათარიღო მაჩვენებელთა მიხედვით.

*

1. ლეონტი მროველის ნაწარმოებში პირველ ყოვლისა ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ქართველ-სომეხთა კულტურული ურთიერთობის გაშუქება. ლეონტის „მეფეთა ჰამბავე“-ში ჩვენ ვერ ვამჩნევთ ვერავითარ ანარეკლს იმ გამწვავებული დამოკიდებულებისა, რომელიც არსებობდა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებრივ ნიადაგზე (და აგრეთვე პოლიტიკურ ნიადაგზედაც). პირიქით, ამ ნაწარმოებს ახასიათებს გარკვეული კეთილგანწყობილი დამოკიდებულება სომეხეთის მიმართ¹.

ეს ნიშნულობა იძლევა გარკვეულს სათარიღო მიჯნას, რომლის უგვიანეს არ დაწერილა ეს თხზულება. ის ახლო კულტურული ურთიერთობა ქართველთა და სომეხთა შორის, რომლის ანარეკლს ჩვენ ვხედავთ ლეონტი მროველის

¹ იხ. „მეფეთა ჰამბავე“-ს სხვადასხვა ადგილები: განსაკუთრებით გვ. 3 და 47; აგრეთვე 1; 2, 7, 8; 12—13; 13, 21; 29, 31; 31; და სხვ.

თხზულებაში, არსებობდა არა უგვიანეს მე-7—8 საუკუნეებისა. მომდევნო ეპოქაში, მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული (როდესაც საბოლოოდ ჩამოყალიბდა განხეთქილება ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის), და მით უფრო მე-9—11 საუკუნეებში (როდესაც საეკლესიო განხეთქილებას თან დაერთო გამწვავება პოლიტიკური ურთიერთობისა) ყოვლად წარმოუდგენელია ასეთი ნაწარმოების დაწერა. ამ მომდევნო ეპოქაში არათუ არ იწერებოდა ამგვარი ხასიათის თხზულებანი, პირიქით ამ დროს ცდილობდნენ მოესპოთ ყოველგვარი ნაშთი იმისა, რაც უჩვენებდა ქართველთა და სომეხთა კულტურულ ერთობას წარსულში. ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს სრულიად გარკვეული სათარიღო მაჩვენებელი.

*

შემდეგ, ლენტი მროველის „მეფეთა ჰამბავის“ დასათარიღებლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს პოლიტიკურს, ეთნოგრაფიულს და გეოგრაფიულ ცნობებს, რომელსაც შეიცავს ეს თხზულება. ძეგლში წარმოდგენილია სწორედ ის მდგომარეობა, რომელიც არსებობდა მე-7—8 საუკუნეებში.

საქართველოს გეოგრაფიის მიმოხილვას დავიწყებთ სამხრეთიდან.

2. ცნობა პროვინცია ტაო-სპერიის შესახებ.

ლენტი მროველს ტაო-სპერიის პროვინცია სომხურ ქვეყანად მიაჩნია. „მეფეთა ჰამბავის“ ერთ ადგილას აღნიშნულია, რომ საზღვარი საქართველოსი და სომხეთისა არის მთა, რომელიც მდებარეობს „შორის კლარჯეთსა და ტაოსა, ვიდრე ზღუამდის“ (იხ. გვ. 218). სხვა ადგილას კიდევ ლენტი აღნიშნავს, რომ „ქუყყანა პარხლისა, რომელ არს ტაო“, სომხურ პროვინციას შეადგენს (იხ. გვ. 354).—ასევე იგულისხმება ეს „მეფეთა ჰამბავის“ მთელი ტექსტის მანძილზე.

ასეთი შეხედულება ტაო-სპერიის პროვინციის შესახებ გარკვეულ ეპოქას უჩვენებს. ტაო-სპერი, რომელშიაც თაობიდანვე ქართული მოსახლეობა იყო (აქ კანურ-ქართული ტომები მოსახლეობდნენ), მე-7—8 საუკუნეებში მართლაც სომხეთის გავლენის ზონაში იყო მოქცეული, პოლიტიკურად და ეკლესიურად. ხოლო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ტაო-სპერი ისევ საქართველოს ფარგლებში შემოვიდა; მე-9 საუკუნის დასაწყისიდან მოკიდებული ტაო-სპერი, კლარჯეთთან ერთად, გახდა ციტადელი ქართული სახელმწიფოებრიობის აღორძინებისა, აქ გაიშალა დიდი კულტურული მშენებლობა, და ამ დროიდან მოკიდებული ტაო და სპერი ქართულს წყაროებში ყოველთვის მოიხსენება როგორც ძირეული ქართული თემი.

ამნაირად, ლენტის თხზულება გადმოგვცემს იმ მდგომარეობას, რომელიც არსებობდა მე-7—8 საუკუნეებში, და ამის მიხედვით იგი შეუძლებელია დაწერილი იყვეს მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარზე უფრო გვიან.

3. პროვინციები გარდაბანი და გაჩიანი.

იმ დროს, როდესაც ლენტი მროველს ტაო-სპერი სომხურ პროვინციად მიაჩნია, იგი ამავე დროს ძირეულ ქართულ ქვეყნებად სთვლის პროვინციებს: გარდაბანი და გაჩიანი.

გარდაბანის პროვინციის აღმოსავლეთი მიჯნა იყო მდინარე ბერდუჯი, იგივე საგამი (ეხლანდელი ზაგამი შამქორის ახლო), ხოლო დასავლეთის

მხრით გარდაბანი ესაზღვრებოდა ტაშირის ქვეყნებს. ამის მიხედვით გარდაბანი მოიცავდა ცოტა-მეტნაკლებობით იმავე ტერიტორიას, რასაც შემდეგდროინდელი ყაზახ-შამშადილი.

რაც შეეხება გაჩიანის პროვინციას, იგი შეიცავდა ტაშირსა და მის მიმდგომ თემებს. ქართული წყაროების ჩვენების თანახმად გაჩიანის პროვინციაში შედიოდა: ლორე-ბამბაკი, აბოცი (მდინარე არფაჩაის სათავეში მდებარე თემი) და ბორჩალო.

პროვინციები გარდაბანი და გაჩიანი ეს არის სამხრეთი ანუ ქვემო ქართლი, „ქართველთა საპიტიახშო“.

გაჩიან-გარდაბანი ვიდრე მე-7—8 საუკუნეებამდე საქართველოს ნაწილს შეადგენს როგორც პოლიტიკურად, ისე მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის მხრივაც.

ხოლო მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული მდგომარეობა შეიცვალა. არაბთა მფლობელობის საბოლოო განმტკიცების შემდეგ ტფილისში, ქართლის ამ სამხრეთ თემებში—ყაზახ-შამშადილსა და ლორე-ბამბაკში—თანდათან მცირდება ქართული მოსახლეობა (რომელიც გადმოდის შიდა-ქართლში, მესხეთში და დასავლეთ-საქართველოში). ამავე დროს ტაშირის ქვეყნებში, ლორე-ბამბაკსა და ყაზახ-შამშადილში თანდათან ძლიერდება სომხური ემიგრაცია, ხოლო მე-9 საუკუნის დასასრულიდან სომხები აქ პოლიტიკურ უპირატესობასაცღეზულობენ. ამ დროიდან იმ პროვინციების მიმართ განმტკიცდა სახელწოდება „სომხთი“.

აღსანიშნავია ამასთან ისიც, რომ გაჩიან-გარდაბანში მონოფიზიტობა თავიდანვე ძლიერი იყო და ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის ნაწილი, ჩანს, მონოფიზიტობას აღიარებდა; ამან თავის მხრივ ხელი შეუწყო ამ პროვინციებში სომხური გავლენის გაძლიერებას.

ამით იყო გამოწვეული, რომ ქართველი ავტორები მე-9 საუკუნის დასასრულიდან—ვიდრე მე-11 საუკუნემდე ამ ქვეყანას სომხურ თემებს მიაკუთვნებენ. ასე, მაგალითად, მე-10 საუკუნის დასაწყისის ქართველ მწერალს სტეფანე მტბევეარს, თხზულებაში „მარტვილობა გობრონის“, რომელიც 914—918 წლებშია დაწერილი, სომხეთას პროვინციების ჩამოთვლის დროს ტაშირის თემები აღნიშნული აქვს სომხეთის ნაწილად.

ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა მე-11 საუკუნემდე. ხოლო მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარში და მე-12 საუკუნის დასაწყისში ქართველებმა ხელახლა დაიბრუნეს და შემოიმტკიცეს ეს თემები, და მას შემდეგ ეს თემები საქართველოს განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა.

ამრიგად, ის ჩვენება ლეონტი მროველისა, რომ არა მხოლოდ გაჩიანი (ლორე-ბამბაკის ჩათვლით), არამედ თვით გარდაბანიც (ე. ი. ყაზახ-შამშადილი) ქართულ პროვინციებს წარმოადგენდნენ, გადმოგვცემს სამხრეთ-საქართველოს იმ ეთნოგრაფიულსა და პოლიტიკურ რუკას, რომელიც არსებობდა მე-7—8 საუკუნეებში. ლეონტი, ჩანს, მე-8 საუკუნეზე გვიანი დროის მწერალი არაა. ლეონტი, როგორც ირკვევა, მიუდგომელი ავტორია, და თუკი, თანახმად იმდროინდელი პოლიტიკური გეოგრაფიისა, ლეონტი ტაო-სპერის პროვინციას სომ-

ხურ ქვეყანას ექახის, იგი ცხადია ამასვე იტყოდა გაჩიან-გარდაბანის შესახებაც, თუ რომ მის დროს ეს პროვინციები სომხების გავლენის ზონაში ყოფილიყო მოქცეული.

4. მეტად არქაულია ლეონტი მროველის წარმოდგენა ჰერეთის შესახებ. ჰერეთი, როგორც ცნობილია, ერჟვა ალვანის დასავლეთ მხარეს, რომელიც შემდეგ საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა.

აღსანიშნავია, რომ ლეონტი მროველს ჰერეთი ჯერ კიდევ მიაჩნია საქართველოდან—„ქართლი“-ს ქვეყნიდან (ე. ი. იბერიიდან) განკერძოებულ მხარედ. საინტერესოა შემდეგი პარალელი. ლეონტი მროველს კავკასიის ხალხთა გენეალოგიურ შტოში ცალ-ცალკე ჰყავს წარმოდგენილი (ენებისა და დიალექტების მიხედვით) მამათმთავარნი ქართლისა, ეგრისისა და ჰერეთისა. მაგრამ ეგრისი ითვლება საქართველოს განუყოფელ ნაწილად, ჰერეთი კი არა. ასე, ლეონტი მროველს ეგრისის თემები შეტანილი აქვს უძველესი დროიდან განწყობილი ქართული საერისთავოების სიაში (იხ. გვ. 20—21), ხოლო ჰერეთი ქართულ საერისთავოთა სიაში შეტანილი არაა.

აღსანიშნავია აგრეთვე შემდეგი ადგილი „მეფეთა ჰამბავისა“, სადაც ვკითხულობთ: „და დაუტევა ორმოცი ათასი მხედარი (სპარსთა მეფეჰან), და არა დასხნა ქართლის საზღვარსა სპარსნი იგი ფიცისა მისთჳს, რომელი ფუცა ქართველთა; არამედ დასხნა ჰერეთს, და მოვაქნეთს, და სომხითს“ (იხ. გვ. 49).

ასეთი შეხედულება შეუძლებელია გამოეთქვა ქართველ მწერალს მე-7—8 საუკუნეზე უფრო გვიან ხანაში.

მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული ჰერეთი საბოლოოდ შედის ქართული კულტურის გავლენის ზონაში, ქართული ქვეყნების კოლექტივში.

მე-8 საუკუნის მეორე მესამედში, 744—759 წლებს შორის, ქართლის (იბერიის) მეფე არჩილ, რომელიც არაბთა მფლობელობის „ეამთა-სიავის“ ხანაში დამკვიდრდა და გამაგრდა კახეთ-ჰერეთის სანაპიროზე, აწარმოებს ჰერეთში დიდ კულტურულ მშენებლობას. —მე-9 საუკუნის ქართველი ავტორი—„ვახტანგ გორგასარის ცხოვრების“ აღმწერელი ჰერეთს უკვე ძირეულ ქართულ პროვინციად სთვლის (ქართული საერისთავოების იმ სიას, რომელიც მოყვანილი აქვს ლეონტი მროველს, „ვახტანგ გორგასარის ცხოვრება“-ში დამატებული აქვს „ჰერეთი“¹). —ხოლო მე-10 საუკუნის ნახევარში ჰერეთი ეკლესიურის მხრივაც საბოლოოდ შეუერთდა ქართულ ეკლესიას.

ამრიგად, აქაც ჩვენ გვაქვს იგივე სათარიღო ჩვენება ლეონტი მროველის თხზულების შესახებ: დრო არა უგვიანესი მე-7—8 საუკუნეთა.

5. დამოუკიდებელ ინტერესს წარმოადგენს, თუ როგორა აქვს ლეონტი მროველს წარმოდგენილი ჰერეთისა და კახეთის საზღვარი. ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის წყაროებში საზღვარი იბერიისა და ალვანისა ნაჩვენებია „კამბიზენე“—ე. ი. კამბეჩანი, ეხლანდელი ქიზიყი. ეს ეთნოგრაფიული საზღვარი არსებობდა ადრეულ საშუალ საუკუნეებშიაც, ქრისტიანობის ეპოქაში. ასე, მე-7 საუკუნის ქართული მატიანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ავციწერს რა მე-4 საუ-

¹ იხ. გვ. 165—166 (შდრ. გვ. 20—21).

კუნის პირველი ნახევრის ამბებს (წინოს ქადაგებას „ქართლის“—იბერიის პროვინციებში), საზღვარს ჰერეთსა და ქართლს შორის აღნიშნავს იმავე ქიზიყის სექტორში. ჩრდილოეთი ნაწილი ქიზიყისა, დაბა „ბოდინი“ (ე. ი. ბოდბე) ნაჩვენებია „ქართლში“—იბერიაში (კახეთის თემში) და არა ჰერეთში¹.

მიემართოთ ამის შემდეგ ლეონტი მროველის თხზულებას. ჩვენ აქ ვხედავთ არსებითს განსხვავებას სხვა ქართულ წყაროებთან შედარებით. ლეონტი მროველს ჰერეთისა და კახეთის საზღვარი ნაჩვენებია აქვს ბევრად უფრო ჩრდილოეთით, სახელდობრ გულგულა, ე. ი. თელავის მიდამოებში². ამრიგად ჰერეთის ფარგლებში აქ იგულისხმება არა მარტო ქიზიყი და ბოდინის (ბოდბის) მხარე, არამედ დიდი ნაწილი საკუთრივ კახეთისა.

რასაკვირველია არ არის საჭირო სიტყვის გაერცელება იმის შესახებ, რომ ლეონტის თხზულებაში ამ შემთხვევაში ნაჩვენებია პოლიტიკური საზღვარი და არა ეთნოგრაფიული.

ეთნოგრაფიული საზღვარი ქართული მოსახლეობისა ყოველ შემთხვევაში მე-4—7 საუკუნეებში აღწედა ქიზიყამდე. ამის მომდევნო ეპოქაში ჰერული ენა თანდათან ჰკარგავდა ტერიტორიას ქართული ენის წინაშე და მე-9—10 საუკუნეებში ჰერეთი ეთნოგრაფიულად და ენობრივად უკვე მთლიანად გაქართველებული უნდა ყოფილიყო. ამიტომ ყოველგვარ შემადგენლობას ეწინააღმდეგება, რომ ეთნოგრაფიული მიჯნა ჰერეთისა მე-4—7 საუკუნეთა შემდეგ ხელახლა გადაწეულიყო ჩრდილოეთით—ბოდბის სექტორიდან ვიდრე თელავამდე.

ხოლო როდის არსებობდა ასეთი პოლიტიკური საზღვრები ჰერეთისა? როგორც ირკვევა, ასეთი მდგომარეობა იყო სწორედ მე-8 საუკუნის ნახევარში. ასე, მეფე არჩილის დროს, მე-8 საუკუნის შუა წლებში (744—759 წლებს შორის), ჰერეთის ბაგრატიონთა სამფლობელო ნაჩვენებია შაკიხიდან (ე. ი. ნუხიდან) დაწყებული „ვიდრე გულგულამდის“ (იხ. მე-8 საუკუნის მართიანე, რომელიც ექსცერპტის სახით არის დაცული ჯუანშერის სახელით წარწერილს ქრონიკაში. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლისეული ვარიანტი, გვ. 210).

ამრიგად, ლეონტი მროველის თხზულება აქაც უჩვენებს იმავე გარკვეულ ეპოქას, მე-8 საუკუნეს.

ხოლო შემდეგ საუკუნეებში ჰერეთის პოლიტიკური საზღვარი ისევ სამხრეთით გადაწეულა. ასე, მე-10 საუკუნის დასაწყისში ჰერეთისა და კახეთის პოლიტიკური საზღვარი იყო არა გულგულა, არამედ ვეჯინი³.

6. ქ ა რ თ ა ლ ი. ცნობები რომელსაც შეიცავს ლეონტი მროველის თხზულება ქართლის მთიულეთის ეთნოგრაფიის შესახებ, აგრეთვე, არქაული ეპოქის ნაჩვენებელია. ლეონტის ცნობის თანახმად „ქართალში“ (არაგვის მთიულეთის ერთ-ერთ კანტონში) შერჩენილი იყო მოსახლეობა „კავკასიანთა“⁴.

¹ იხ. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, OP, II, 717—718.

² იხ. გვ. 2—3.

³ იხ. მართიანე ქართლისა, გვ. 228.

⁴ იხ. „ჰამბაჲი მეფეთა“, გვ. 23: „ქართალს მსხდომნი კავკასიანნი“. იხ. იქვე გვ. 24: „კავკასიანნი თჳნიერ ქართალთა“.

ლეონტი მროველის ეთნოგრაფიული ტერმინოლოგიით „კავკასიანნი“ აღნიშნავს დასავლეთ-კავკასიის მთიელებს ჩერქეზთა ტომისას.

როგორც იყო ეთნოგრაფიული შემადგენლობა მთიულეთისა მე-8 საუკუნეში, რა დროსაც, როგორც ირკვევა, დაწერილია ლეონტის თხზულება, ამის შესახებ ჩვენ სხვა პირდაპირი საისტორიო ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ ჩერქეზთა ტომის მოსახლეობა რომ უძველეს ხანაში კავკასიის ქედის სამხრეთითაც გადმოდიოდა, ამისი მაჩვენებელია კერძოდ გეოგრაფიული ნომენკლატურა.

ჩვენი საკითხისათვის ლეონტის თხზულების თარიღის შესახებ აქ საგულისხმოა ის გარემოება, რომ არც ერთს ქართულ საისტორიო ძეგლს მე-8 საუკუნის შემდეგ უკვე აღარ ახსოვს „კავკასიანთა“ მოსახლეობის ნაშთი მთიულეთში.

7. აფხაზეთი.

ლეონტი მროველის თხზულებაში დასავლეთ საქართველოს ვიდრე ლიხის მთამდე ეწოდება სახელი: „ეგრისი“. (სახელწოდება „ეგრისი“, როგორც პოლიტიკური ტერმინი, არის ქართული შესატყვისი ბერძენი ავტორების სახელწოდებისა: „ლაზიკე“).

ეს სახელწოდება „ეგრისი“ ლეონტი მროველის თხზულებაში მიემართება დასავლეთ საქართველოს არა ერთ-ორ ადგილას, არამედ სისტემატურად, მთელი თხზულების მანძილზე. ლეონტი არ იცნობს შემდგომი ხანის პოლიტიკურ ტერმინს „აფხაზეთი“. ხოლო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოში აფხაზთა დინასტია დამკვიდრდა და ამ დროიდან მოკიდებული მთელ იმიერ-საქართველოს მიეკუთვნა „აფხაზეთი“-ს სახელი.

ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენებათა მიხედვით შესაძლოა სრულებით ზუსტად განვსაზღვროთ, თუ სახელდობრ რა დროს მოხდა აფხაზთა დინასტიის დამკვიდრება ლიხთ-იმერეთში, და რა დროიდან ღებულობს გავრცელებას ეს ახალი პოლიტიკური ტერმინი „აფხაზეთი“.

იმ ცნობების მიხედვით, რომელსაც გადმოგვცემენ ძველი ქართული საისტორიო ძეგლები „მატიანე ქართლისაჲ“, „დივანი მეფეთა“ და მე-8 საუკუნის ქართველი მწერალი იოვანე საბანის-ძე, ირკვევა შემდეგი:

[მე-8 საუკუნის 50-იან წლებში აფხაზეთის თემის (ეთნოგრაფიული აფხაზეთის) მფლობელი ხდება ლეონ, „ერისთავი აფხაზთა“, შემდგომ მთელი ლიხთ-იმერეთის გამაერთიანებელი¹.

მას შემდეგ, მე-8 საუკუნის 70-იან წლებში (არა უადრეს 771 წლისა და არა უგვიანეს 781 წლისა) ლეონ გახდება მპყრობელი მთელი ლიხთ-იმერეთისა, ვიდრე ლიხის მთამდე².

¹ ლეონ გარდაიცვალა 800 წლის ახლო, ხოლო „მეფეთა დივანი“-ს ცნობით ლეონის მფლობელობა გავრცელდა 45 წელი. ამის მიხედვით ლეონის მფლობელობის დასაწყისი უწევს მე-8 საუკუნის 50-იან წლებს.

² „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობით ლეონ გახდა მპყრობელი ლიხთ-იმერეთისა არა უადრეს 771 წლისა (ეს მომხდარა ჯუანშერის ბაზართა ტყვეობიდან დაბრუნების შემდეგ, რასაც ადგილი ჰქონდა 771 წელს). ამავე დროს ისიც ირკვევა, რომ ლეონის დამკვიდრება ლიხთ-

დაწყებული ამ დროიდან, მე-8 საუკუნის 70-იან წლებიდან ვიდრე 90-იან წლებამდე ლეონ მფლობელი ლიხთ-იმერეთისა ატარებს ჯერ „მთავრის“ (აფხაზთა მთავრის) სახელს, ხოლო მე-8 საუკუნის 90-იან წლებში იგი მიიღებს „აფხაზთა მეფის“ ტიტულს¹.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ჯერ კიდევ მე-8 საუკუნის 70-იანი წლებიდან, როდესაც მთელი იმერი საქართველო ფაქტიურად გაერთიანდა აფხაზთა დინასტიის მფლობელობის ქვეშ, დასავლეთ საქართველოს უკვე ამ დროიდანვე მიეკუთვნა ეს ახალი პოლიტიკური შინაარსის სახელწოდება „აფხაზეთი“. მე-8 საუკუნის ქართველი მწერალი იოვანე საბანის-ძე, აგვიწერს რა ნერსე ქართლის ერისმთავარის გადასვლას იმერ-საქართველოში 781 წელს, ლიხთ-იმერეთს უკვე მოიხსენებს მხოლოდ ამ ახალის სახელწოდებით „აფხაზეთი“.

ამრიგად, დაწყებული ამ ეპოქიდან, მე-8 საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოკიდებული, ძველი პოლიტიკური ტერმინი „ეგრისი“ გამოდის ხმარებიდან და საყოველთაო გავრცელებას ღებულობს ეს ახალი პოლიტიკური ტერმინი „აფხაზეთი“.

მაშასადამე აქ ჩვენ ვღებულობთ სრულიად გარკვეულს დამატარებელს ჩვენებას. ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველი დასავლეთ საქართველოს სისტემატურად მოიხსენებს მხოლოდ სახელწოდებით „ეგრისი“ და ჯერ კიდევ არ იცნობს ახალი პოლიტიკური შინაარსის სახელწოდებას „აფხაზეთი“,—გვიჩვენებს რომ ლეონტი მროველის თხზულება არ არის დაწერილი მე-8 საუკუნის 70-იან წლებზე გვიან დროს.

*

მაგრამ ეს სათანადო ჩვენება შესაძლოა კიდევ უფრო დაზუსტდეს.

საქმე ის არის, რომ ლეონტი მროველი არ იცნობს სახელწოდებას „აფხაზეთი“ არა მხოლოდ მისი ფართო პოლიტიკური მნიშვნელობით, როგორც დასავლეთ საქართველოს სინონიმს, არამედ ლეონტი მროველი მთელი თხზულების მანძილზე საერთოდ არ მოიხსენებს აფხაზთა ტომს. ეს გარემოება განსაკუთრებით საგულისხმოა, თუ გავითვალისწინებთ ლეონტი მროველის თხზულების მიზანდასახულობასა და საერთო გეგმას. ლეონტი მროველი თავის თხზულებაში მიზნად ისახავს წარმოგვიდგინოს კავკასიის იმდროინდელი სრული ეთნოგრაფიული სურათი. ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებულია კავკასიის შემდეგი ხალხები, განხილულია მათი წარმოშობის საკითხი და აღნიშნულია მათი გეოგრაფიული გავრცელება:

ა) ქართველები და მისი ცალკე ტომები: „ქართულნი“ (იბერიელები), მეგრელები, სუანნი;

იმერეთში მომხდარა არა უგვიანეს 781 წლისა, რადგან ამდროს, 781 წლისათვის, ლეონ უკვე მთელი ლიხთ-იმერეთის მფლობელად მოიხსენება (იხ. იოანე საბანის-ძე).

¹ 781—786 წლებში, როგორც ეს ჩანს იოანე საბანის-ძის თხზულებიდან, ლეონ ჯერ კიდევ „მთავრის“ ტიტულს ატარებდა. ამის მიხედვით, მეფის ტიტული ლეონს მიუღია 786 წლის შემდეგ, 786—800 წლებს შორის.

პროფ. ს. ჯანაშია, ნარკვევი „О времени и условиях возникновения афхазского царства“, ლეონის მიერ მეფის ტიტულის მიღებას აგრეთვე ამავე ხანას (მე-8 საუკუნის 90-იან წლებს) მიაკუთვნებს (იხ. ენიციკლ. მოამბე, VIII, გვ. 137—152).

- ბ) ქართველთა მონათესავე ალვანთა ტომი: ჰერნი;
- გ) შიდა-ალვანიის ტომები: რანნი და მოვაქენელი;
- დ) სომხები;
- ე) დალისტანის მთიელები: ლეკები, ხოზონიხები (—ხუნზები), დილოელები;
- ვ) ჩრდილო-კავკასიის მთიელები: დურძუქნი (—ჩაჩანთა ტომები) „კავკასიანნი“ (—ჩერქეზთა ტომები), ჯიქნი, პაქანიგნი (—ქანიგები);
- ზ) ჩრდილო-კავკასიის ირანული და თურქული ტომები: ოვსნი და ხაზარნი.

მიუხედავად იმისა, რომ ლეონტი მროველი ასე დაწვრილებით განიხილავს კავკასიის ეთნოგრაფიას, და კერძოდ კავკასიის მთიელთა ტომობრივ დაყოფას, ლეონტი არათუ აფხაზთა წარმოშობის საკითხს არ ეხება, არამედ მთელი თხზულების მანძილზე ერთხელაც არ მოიხსენებს აფხაზებს. ცხადია, აფხაზთა ტომი ამ ხანაში ჯერ კიდევ არ თამაშობდა რაიმე მნიშვნელოვან როლს კავკასიის ხალხთა ცხოვრებაში. ამის მიხედვით ლეონტი მროველის თხზულება დაწერილია უფრო ადრე, ვიდრე დაიწყებოდა აფხაზთა ტომის ის დიდი მოძრაობა და პოლიტიკური ექსპანსია, რამაც ასეთი მნიშვნელოვანი კვალი დასტოვა ძველი საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიაში, რომლის შედეგად აფხაზთა ტომი ჩაება საქართველოს საერთო ცხოვრებაში და ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრივ მშენებლობის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა. ამ სათარიღო ჩვენების თანახმად ლეონტი მროველის თხზულება მე-8 საუკუნის ოცდაათიან—სამოცდაათიან წლებზე გვიან დროს ვერ მიეკუთვნება¹.

8. ეგრისი.

ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხისათვის დამოუკიდებელ ინტერესს წარმოადგენს ცნობები დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ტომობრივი შემადგენლობის შესახებ.

ლეონტი მროველი, როგორც აღვნიშნეთ, დასავლეთ საქართველოს უწოდებს სახელს: „ეგრისი“. ეს არის პოლიტიკური ტერმინი, რაც გამოხატავს იმავე ცნებას, რასაც ბერძენი ავტორების „ლაზიკე“ (კლასიკური „კოლხიდა“).

¹ დამატებით აღვნიშნავთ შემდეგს გარემოებასაც. ლეონტი მროველი როგორც ქვემოთ გამოიჩვენება, არჩილ მეფის თანამედროვე იყო (ლეონტი მროველს აღუწერია არჩილის წამების სენიპაქარი). ხოლო მურვან-ყრუს (მურვან ომეიადის) დიდი ლაშქრობის დროს მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში,—არჩილ, და არჩილთან ერთად მთელი ქართული არისტოკრატია და იბერიის სახელმწიფოს ხელმძღვანელი წრეები („ყოველნი მთავარი პიტიაზნი, ნათესავნი ერისთავთანი და წარჩინებულთანი“—როგორც აღვნიშნავს შემატინაე)—გადაიხვეწნენ აფხაზეთში, და აქ, ანაკოფიის ციხესთან, ქართველმა და აფხაზმა ჯარებმა შეერთებული ძალებით ისტორიული ბრძოლა მისცეს არაბებს. ამის შემდეგ აფხაზთა სახელი განსაკუთრებით პოპულარული უნდა გამხდარიყო და გამზადარა კიდევ ქართულ წრეებში. და ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველი, არჩილის თანამედროვე მწერალი, რომელიც საგანგებოდ ეხება თავის თხზულებაში კავკასიის ყველა ხალხს, და კერძოდ კავკასიის მთიელთა ტომებს, ხოლო ამავე დროს არას ამბობს აფხაზთა შესახებ, იმის მაჩვენებელია, რომ ლეონტი მროველის თხზულება ჩანს დაწერილია ანაკოფიის ბრძოლის უწინარეს, ე. ი. 730-იან წლებამდე.

განეხილოთ ამის შემდეგ, თუ როგორა აქვს ლეონტის წარმოდგენილი ეგრისის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა.

ლეონტი მროველის ცნობით—ეგრისი,—გარდა ჩრდილოეთი ზონისა, სადაც მოსახლეობენ სვანები,—დასახლებულია მეგრული ტომით.

რომ გასაგები იყვეს ის ტექსტები, რომელსაც ქვემოთ მოვიყვანთ, ჯერ საჭიროა ზუსტად განვმარტოთ, თუ რა ტერიტორიებს გულისხმობს ლეონტი მროველი ზოგადი სახელწოდებით „ეგრისი“, და ცალკე პროვინციების სახელწოდებით—„შინა-ეგრისი“ და „მარგვისი“.

ეგრისის ქვეყნის საზღვრები ლეონტის ასე აქვს აღნიშნული: „ხოლო ეგროსს მ.ს.ცა ქუეყანა ზღვს ყურისა, და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰრქვან ლიხი; დასავლით ზღუა; [ჩრდილოთ] მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წასწოდების წუერი კავკასიისა“ (იხ. გვ. 3). ამრიგად, „ეგრისი“ უმეტესაკლებოდ შეიცავს მთელ დასავლეთ საქართველოს.

„ეგრისი“ (—ე. ი. დასავლეთი საქართველო), ლეონტის ცნობით თავის მხრივ განიყოფება ორ პროვინციად, ანუ როგორც ლეონტი ეძახის „საერისთაოდ“. პირველი პროვინცია არის—„შინა-ეგრისი“ (სვანეთთან ერთად), ხოლო მეორე პროვინცია არის „მარგვისი“.

საზღვრები პირველი პროვინციისა („შინა-ეგრისისა“ და სვანეთისა) ლეონტის ასე აქვს განმარტებული: „და მისცა ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღუთგან მთამდე, რომელ არს შინა-ეგრისი და სუანეთი“ (გვ. 20¹). ამ საერისთაოში სვანეთს სჭერია კავკასიონის მთის სანაპირო ზონა; ხოლო საკუთრივ „შინა-ეგრისის“ ფარგლებში მოქცეული ყოფილა: ეხლანდელი სამეგრელო მთლად, და ამას გარდა იმერეთის ის თემი, რომელსაც ეწოდება „ვაკე“ (ტერიტორია ცხენისწყალსა და რიონს შუა).

რაც შეეხება მეორე პროვინციას—მარგვისის საერისთავოს—მისი საზღვრები ნაჩვენებია შემდგენარად: „მცირის მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუამდე, რიონს ზემოთ“ (იხ. გვ. 20).—ამრიგად, „მარგვისის“ პროვინციაში შედიოდა მთელი ეხლანდელი იმერეთი ვიდრე რიონამდე (ე. ი. გარდა ვაკისა), და გურია.

ამის შემდეგ სიკითხავია, თუ როგორ აქვს ლეონტის წარმოდგენილი ეგრისის ამ ორი პროვინციის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა: მართო „შინა-ეგრისი“ მიაჩნია მას მეგრულ მხარედ, თუ ორივე პროვინციები—როგორც „შინა-ეგრისი“, ისე „მარგვისი“.

ლეონტის თხზულების შესწავლა არ სტოვებს არავითარ ეჭვს, რომ ლეონტის მეგრულ მხარედ ორივე პროვინცია მიაჩნია.

ეს ნათლად ჩანს, მაგალითად, იმ აჯანყების აღწერიდან, რომელიც მოწყობილი იყო მეფე ამაზასპის წინააღმდეგ; ლეონტი სწერს:

¹ მარამ დედოფლისეულ ხელნაწერში ტექსტი დამახინჯებულია და სწერია: „რომელსა შინა არს ეგრისი“—„რომელ არს შინა-ეგრისი“. ამ პროვინციას „ვახტანგ გორგასარის ცხოვრება“ ში ეწოდება „შიდა-ეგრისი“ (იხ. გვ. 166).

„მოიძულეს იგი (მეფე ამაზას) ერმან ქართლისამან... მაშინ აღდგეს ერის-
თავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ო რ ნ ი ე რ ი ს თ ა ე ნ ი ე გ რ ი ს ი ს ა ნ ი (—ე. ი.
შინა-ეგრისისა და მარგვისისა), ერთი ოძრვისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი
წუნდისა... და ეზრახნეს ოვსთაცა და ოვსნი სიხარულით წარმოვიდეს; და გარ-
დამოვლეს (ოვსთა) გზა თაკუერისა და მოვიდეს ერისთავთა თანა მეგ-
რისათა (—შინა-ეგრისისა და მარგვისისა).

„მაშინ ოვსთა და მეგრელთა (შინა-ეგრისელთა და მარგვისელთა) გარ-
დამოვლეს მთამცირე (ლიხი); და შეკრბეს იგინი (მეგრელნი) და ერისთავნი ქართ-
ლისა განდგომილნი (ოძრვისა, კლარჯეთისა და წუნდის ერისთავნი)“ (იხ. გვ. 42).

ამნაირად, ლეონტი მროველის ცნობის თანახმად, როგორც შინა-ეგრისი
(ე. ი. ეხლანდელი სამეგრელო და ვაკე) ისე მარგვისი (ეხლანდელი იმერეთი და
გურია) დასახლებულია მეგრული ტომით.

ლეონტი მროველის თხზულების მეორე ადგილასაც ასევე ნიშანდობლივ
არის აღნიშნული, რომ მარგვისი (—იმერეთი და გურია) მეგრული ქვეყანაა.
ოძრვის ქალაქის (აბასთუმანის) მოსაზღვრე თემში, (ე. ი. ეხლანდელ ხანის-
წყლის ხეობაში და ბალდათის რაიონში, ნაჩვენებია მეგრული მოსახლეობა.
ლეონტი წერს: „იყო ოძრვის ქალაქსა ერისთავი მეფისა... და მას შეეწოდეს
მეგრელნი“ (იხ. გვ. 34).

სხვა ადგილას კიდევ აღნიშნულია: „მივიდის (საქართველოს მეფე) ეგრისს
(შინა-ეგრისისა და მარგვისის) და კლარჯეთს და მოიკითხნის მეგრელნი
და კლარჯნი“ (იხ. გვ. 22).

ამრიგად ლეონტი მროველი დასავლეთ საქართველოს მეგრული ტომით
დასახლებულ ქვეყანად წარმოგვიდგენს.

საკითხავია, რა დროს ეკუთვნის და რა დრომდე გაგრძელდა ამგვარი
ეთნოგრაფიული შემადგენლობა იმიერი საქართველოსი.

საისტორიო წყაროების მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ გავრცელე-
ბა იბერიული (ქართლური) ელემენტისა დასავლეთ საქართველოში უნდა და-
წყებულიყო ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში, რა დროიდანაც დასავლეთ საქართვე-
ლოს ერთი თემი (შორაპნის აღმოსავლეთით მდებარე კუთხე) პოლიტიკურად
იბერიის გავლენის ზონაში იყო მოქცეული. შემდეგ, მე-8 საუკუნეში, როდესაც
აღმოსავლეთი საქართველო სპარსთა უფლების ქვეშ მოექცა, წარმოებდა
ემიგრაცია აღმოსავლეთ საქართველოდან დასავლეთ საქართველოში. მაგრამ
მე-8 საუკუნემდე ამ ემიგრაციას, ჩანს, მაინც სპორადიული ხასიათი ჰქონდა.

ხოლო ემიგრაცია აღმოსავლეთიდან დასავლეთ საქართველოში განსაკუთ-
რებით გაძლიერდა და ფართო მასობრივი ხასიათი მიიღო მე-8 საუკუნიდან
როდესაც ქართლის მოსახლეობა, შევიწროებული არაბთა მფლობელობის
„უამთა-სიავით“, იყრებოდა ძველი ადგილებიდან და პოულობდა თავშესაფარს
დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე.

განსაკუთრებით დიდი ტალღა ქართლის მოსახლეობისა, ჩანს, დაიძრა
ლიხთ-იმერეთისაკენ მურვან-ყრუს გამანადგურებელი ექსპედიციების შედეგად
(მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში), როდესაც მემატინის სიტყვით, „განრუნილ
იყო ქუეყანა ქართლისა“, მთელი პროვინციები „უმკჯდრო“ იქმნა, „რამეთუ

არღარა იპოვებოდა არცა ნაშენები, არცა შექამადი კაცთა და პირუტყუთა ყოვლადე¹. წდასაველეთ საქართველოში გადასული ქართლის მოსახლეობა, ჩანს, ესახლებოდა ზემო-იმერეთში, ხოლო უმთავრესად კი რიონის სამხრეთ რაიონებში, სადაც მე-6 საუკუნეში წარმოებული ბიზანტია-ირანის ომების შედეგად, ძველი მკვიდრი მოსახლეობა საგრძნობლად შემცილებული იყო და ბევრი დაუსახლებელი და გავერანებული ადგილები მოიპოვებოდა.

მე-8 საუკუნის მანძილზე წარმოებული ამ მუდმივი ემიგრაციის შედეგად (განსაკუთრებით-კი 30-იანი წლების დიდი გადასახლების შემდეგ), იბერიული (ქართლური) მოსახლეობა იმდენად გაზრდილა, რომ მე-8 საუკუნის 70-იან წლებში იბერიული მოსახლეობა, ჩანს, უკვე უმრავლესობას შეადგენდა თანამედროვე იმერეთის დიდ ნაწილში—ვიდრე ქუთაისამდე და გურიაში. ეს ჩანს თუნდაც იმის მიხედვითაც, რომ აფხაზთა დინასტია, რომელიც დამკვიდრდა ქუთაისში მე-8 საუკუნის 70-იან წლებში, ქართლედება, ქართულს ენაზე გადდის, იმთავითვე ქართული კულტურული პოლიტიკის გამტარებელი ხდება.

ამრიგად, ის ეთნოგრაფიული სურათი, რომელიც აღბეჭდილია ლეონტი მროველის თხზულებაში, უჩვენებს დროს არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ათეულებისა.)

9. საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი მთლიანობის იდეა.

ქართული კულტურის ისტორიის თვალსაზრისით განსაკუთრებულს ინტერესს წარმოადგენს ის მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში მკვეთრად არის გატარებული იდეა ქართველი ტომების—ქართველის (იბერიელების) და მეგრულ-სვანების ეროვნულ-კულტურული და სახელმწიფოებრივი მთლიანობისა.

პირველ ყოვლისა, აქ მივაქცევთ მკითხველის ყურადღებას ერთს მეტად დამახასიათებელ გარემოებაზე. ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში წარმოდგენილია კავკასიის ხალხთა გენეალოგიური შტო, რომელშიაც, ენებისა და დიალექტების მიხედვით, ცალკე ერთეულებად არიან წარმოდგენილნი: ქართველი (იბერები), ეგრისელები (მეგრულ-სვანები) და ჰერები.

ეროვნულ-კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთიანობა ამ ტომებისა ლეონტი მროველს ასე აქვს წარმოდგენილი: ჰერების ქვეყანა, ლეონტი მროველის შეხედულებით, არ არის ნაწილი ქართლისა, ჰერეთი ცალკე სახელმწიფოებრივ-კულტურული კოლექტივია; ხოლო ეგრისი, რა სახელითაც ლეონტი მროველი იგულისხმებს მთელს დასავლეთს საქართველოს,—განუყოფელი ნაწილია ქართლისა (იბერიისა), ამიერი და იმიერი საქართველო ერთი მთლიანი ეროვნულ-კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთეულის სახით არის წარმოდგენილი.

¹ იხ. მე-8 საუკუნის მატთან, ექსცერპტულად ჩართული ჯუანშერის სახელით წარწერილ კრონიკაში, გვ. 205.

ეს შეხედულება ამიერი და იმიერი საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობის შესახებ გატარებულია ლეონტი მროველის თხზულებაში თავიდან ბოლომდე (იხ. განსაკუთრებით გვერდები—18—19, აგრეთვე 22, 27, 29, 34, 39—40, 51 და სხვა).

რა დროს ეკუთვნის და რა ეპოქაში შემუშავდა ეს შეხედულება?

ჩვეულებრივ ჰფიქრობენ, რომ ამიერი და იმიერი საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობის იდეა მას შემდეგ წარმოიშვა და განმტკიცდა, როდესაც მოხდა პოლიტიკური გაერთიანება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მე-10—11 საუკუნეთა საზღვარზე. ამრიგად, ეს იდეოლოგია, რომელიც გატარებულია ლეონტი მროველის თხზულებაში, თითქოს უჩვენებს ნაგვიანვე ხანას, მე-10—11 საუკუნეებს.

მაგრამ, როგორც ირკვევა, ასეთი დასკვნა უსაფუძვლოა. იდეა ქართველი ტომების კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობისა ჩანს მომდინარეობს უძველესი ხანიდან, ამას—როგორც ირკვევა—ხანგრძლივი ისტორია აქვს.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ლეონტი მროველის თხზულება არა დგას ამ მხრივ განმარტობით, არამედ ესევე იდეოლოგია ქართველ ტომთა კულტურულ-სახელმწიფოებრივი ერთიანობისა გატარებულია ყველა ძველ-ქართულ საისტორიო ძეგლში გამოუკლებლივ.

ასე, ამგვარი შეხედულება გატარებულია აგრეთვე ძეგლში „ჰამბავი ვახტანგ გორგასარისა“, რომელიც, როგორც ირკვევა, მე-9 საუკუნეს ეკუთვნის, და ჯუნანშერის სახელით ცნობილს საისტორიო თხზულებაში („წიგნი ქართველთა ცხოვრებისა ვახტანგ გორგასართვან—ვიდრე არჩილისადმდე“), რომელიც დაწერილია 872—912 წლებს შორის.

ხოლო, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ეგევე შეხედულება გატარებულია ჩვენ დრომდე მოღწეულს უძველეს ქართულს ქრონიკაში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომლის ძირითადი ტექსტი მე-7¹ საუკუნეს ეკუთვნის, და რომელიც შეიცავს უფრო აღრინდელი ხანის ქართული საისტორიო წყაროების გადმონაშთებს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ამ ქრონიკაში ვკითხულობთ, რომ როდესაც მე-4—3 საუკუნის საზღვარზე (ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს) ჩამოყალიბდა „ქართლი“-ს იბერიის სახელმწიფო, იმდროიდანვე „ქართლის“—იბერიის საზღვრად დადგენილ იქმნა: „ჰერეთი, და ეგრის-წყალი, და სომხითი, და მთაჲ ცროლისაჲ“¹. ამრიგად, „ქართლი“-ს—იბერიის დასავლეთ საზღვრად ამ უძველეს საისტორიო წყაროში ნაჩვენებია ეგრის-წყალი, ე. ი. მთელი ლიხთიმერეთი ვიდრე შავ-ზღვამდე და ეგრის-წყალის მიჯნამდე აქ წარმოდგენილია ერთიანი საქართველოს განუყოფელ ნაწილად.

საქართველოს ეს სახელმწიფოებრივი გაერთიანება „ქართლი“—იბერია, ძველი ქართველი ისტორიკოსების შეხედულების თანახმად, ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი სახელმწიფო სახით ალექსანდრე მაკედონელის ხანაში.

რა საფუძველი აქვს ამ გადმოცემას? ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ ცხადია, რომ ჩვენ აქ საქმე გვაქვს უძველესი ხანიდან მომდინარე ტრადიციასთან,

¹ იხ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, OP, II, გვ. 709.

რაც, სჩანს, ნაწილობრივ სინამდვილის ელემენტებს შეიცავს. „ქართლის“—იბერიის ძველს ისტორიაში ცხადია მნიშვნელოვანს ეტაპს წარმოადგენდა ის დიდი ისტორიული ტეხილი, რაც გამოიწვია ირანის ძველი იმპერიის დაშლამ. ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა დროს, ხოლო შემდეგ, ალექსანდრეს დიადოხოსთა ეპოქაში, ახალ სახელმწიფოებრივ ერთეულთა წარმოქმნამ აღმოსავლეთში.

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ ქართული ნაციონალური ერა (რომელიც საფუძვლად უდევს ქართული ქრონიკონის აღრიცხვას) იწყება 284 წლიდან (ძველი წელთაღრიცხვისა). ეს, თარიღი 284 წელი, არის გამოსავალი თარიღი ქართული ნაციონალური ერასი.

ჟღერებს მნიშვნელოვანია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ამ ქართულ ნაციონალურ წელთაღრიცხვას ეწოდება „ალექსანდრეს (ალექსანდრობითი) წელი“. ეს სახელწოდება, როგორც ეს გამოჩვენებული გვაქვს სპეციალურ ნარკვევში, შემდეგი წარმოშობისაა. დიადოხოსთა ეპოქის ყველა დინასტი, რომელთაც ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დანაწილების შემდეგ გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა, როგორც ცნობილია—ხელისუფლების პირველსათავედ ალექსანდრე მაკედონელს სთვლიდნენ, როგორც იმპერიის დამაარსებელს, ხოლო თავის-თავს აღიარებდნენ ალექსანდრე მაკედონელის შემკვიდრედ ანუ მოსაყდრედ თავიანთ სამფლობელოში. აქედან წარმოსდგება ეს სახელწოდებაც ძველი ქართული წელთაღრიცხვისა—„ალექსანდრეს წელი“. ეს თარიღი, 284 წელი, საიდანაც იწყება ქართული ნაციონალური ერა, როგორც ირკვევა, არის თარიღი „ქართლი“-ს იბერიის დამოუკიდებლობის გამოცხადებისა და ფარნავაზიანთა დინასტიის გამეფებისა იბერიაში.

რა საზღვრებს მოიცავდა „ქართლი“-ს—იბერიის სახელმწიფო ამ უძველეს ხანაში—„ალექსანდრობით“-ს ეპოქაში, ამის შესახებ ჩვენ პირდაპირი ცნობები არა გვაქვს.

მაგრამ ჟღერებს საყურადღებოა ის ტრადიცია, რომელიც დაუცავს ქართულ საისტორიო ძეგლებს, და რომლის მიხედვით „ქართლი“—იბერია უძველეს ხანაში მოიცავდა როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს, ისე დასავლეთ საქართველოს ვიდრე ეგრის-წყლამდე: ეს საზღვარი „ეგრის-წყალზე“—ძველ-ქართველ ისტორიკოსთა შეხედულების თანახმად განწესებულია „ალექსანდრობითიდან“, იმ დროს, როდესაც ფარნავაზიანთა დინასტია გამეფდა ქართლში. ასე, საისტორიო ძეგლში „სწორება ვახტანგ გორგასარისა“ ვკითხულობთ: „ეგრის-წყლითგან ვიდრე მდინარემდე მცირისა ხაზარეთისა ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა ალექსანდრობითგან“, ხოლო ეგრის-წყალს ქვემოთ უკვე იწყებაო ქართლის საზღვარი, აგრეთვე „ალექსანდრობითგან“ განწესებული¹.

სწორედ ამნაირადვე ლეონტი მროველის თხზულებაშიაც ქართლის ისტორიულ საზღვრად „ალექსანდრობის“ დროინდელ ხანაში ნაჩვენებია იგივე „ეგრის-წყალი“². უძველესი ქართული ქრონიკაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რო-

¹ იხ. გვ. 157.

² იხ. გვ. 20 (და შენიშვნა 1).

გორც მოვიხსენეთ, უჩვენებს იმავე ისტორიულ საზღვარს ქართლისას ეგრის-წყალზე, განწესებულს „ალექსანდრობის“ ეპოქაში.

ეს შეხედულება, რომ ქართლის სახელმწიფოს ისტორიული საზღვარი არის ეგრის-წყალი, შეუძლებელია გამომუშავებულიყო გვიან ხანაში. დაწყებული I საუკუნიდან (ძველი წელთაღრიცხვისა)—ვიდრე მე-7 საუკუნემდე (ახალი წელთაღრიცხვისა) ამიერი და იმიერი საქართველო ცალკე სახელმწიფოებრივ ერთეულებს წარმოადგენდა. და თუ ძველი ქართული საისტორიო ძეგლები და მათ შორის მე-7 საუკუნის ძეგლი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, აგრეთვე ლეონტი მროველი, რომელიც, როგორც ირკვევა, მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრის მწერალია, იმ შეხედულებას ატარებენ, რომ ამიერი და იმიერი საქართველო ერთი ქვეყანაა, და რომ იმიერი საქართველო „ქართლი“-ს განუყოფელ ნაწილს შეადგენს—„ქართლის“ სახელმწიფოს დაარსების დროიდანვე, „ალექსანდრობითგან“ მოკიდებული,—აქ ცხადია ჩვენ გვაქვს ძველი ტრადიციის გამოძახილი.

როგორც ირკვევა, საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობის იდეა უძველეს ხანაშივე არის წარმოშობილი და დამკვიდრებული. ეს შეხედულება განმტკიცებული ყოფილა არქაული ხანის ქართულ მწერლობაში, გრძელდება შემდეგდროინდელ ქართულ მწერლობაშიც, რომელიც ქრისტიანობის ხანაში წარმოიშვა, აქ ჩვენ გვაქვს ერთი განუწყვეტელი ტრადიციის რგოლი.

და კერძოდ ის ნიშნობლივი ჩვენება, რომ „ქართლი“-ს ისტორიული საზღვარი „ალექსანდრობის“ ხანისა არის ეგრის-წყალი, რაც სისტემატურად მეორდება ქართულ საისტორიო ძეგლებში,—ჩანს მომდინარეობს ადრინდელი, წინა-ქრისტიანული ეპოქის ქართული მწერლობიდან.

10. გეოგრაფიული ტერმინოლოგია.

ჩვენ აქამდე ვხეზოდით ეთნოგრაფიის საკითხებს, და იმ საერთო კულტურულ-პოლიტიკურს კონცეფციას, რომელიც წარმოდგენილია ლეონტის თხზულებაში.—ამის შემდეგ შეეჩერდებით „მეფეთა ჰამზავის“ გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიაზე.

ლეონტის თხზულებაში, როგორც ცნობილია, განსაკუთრებულის პრეციზობით არის დამუშავებული გეოგრაფიული ნაწილი. ლეონტის გეოგრაფიული სახელები ხშირად აღნიშნული აქვს ორგვარად: მოყვანილია ძველი სახელწოდება, და შემდეგ განმარტებულია, თუ რა ეწოდებოდა მას თვით ლეონტის დროს. და ხშირად ჩვენ ვხედავთ, რომ ეს „ახალი“ სახელი მეტად ძველია, და იგი უკვე მე-9—10 საუკუნეებიდან აღარ გვხვდება. აღვნიშნავთ ამის რამდენიმე მაგალითს.

ა) „ქალაქი არტაანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა-ქალაქი, და აწ ჰრქვან ჰური“ (იხ. გვ. 7, 19).

ბ) ციხე ქალაქი „ჩელეთი“—„რომელსა ბერ ერქუა პირველ-შენებულსა კახეთისასა“ (გვ. 6).

გ) „ალაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელსა ორთავე ალაზანთასა და უწოდა სახელი თვისი ჰერეთი, და აწ მას ადგილსა ჰრქვან ხორანთა“ (გვ. 3).

აქ ჩამოთვლილი ქალაქები და მათი „ახალი“ სახელები უკვე აღარ მოიხსენება მე-9—11 საუკუნის ძეგლებში. არტაანის ქალაქს შემდეგ ეწოდებოდა არაპური, არამედ პირდაპირ „არტაანი“.—ციხე-ქალაქი „ჩელეთი“ აგრეთვე უცნობია მე-9—11 საუკუნის წყაროებში¹. ასევე სახელწოდება „ხორანთა“ შემდეგ ჩვენ აღარ გვხვდება.

დ) ლეონტი მოიხსენებს კახეთის ციხე-ქალაქს—ასეთის სახელწოდებით: „დედა-ციხე“ (გვ. 6, 14).—ეს სახელიც აგრეთვე უცნობია მე-9—11 საუკუნეებში.

ე) იმერეთის პროვინციას ლეონტი, როგორც ვნახეთ, უწოდებს: „მარგვისი“. ხოლო შემდეგ ეპოქაში მიღებულია სხვა სახეობა ამ ტერმინისა: „არგუეთი“.

ვ) მე-9—11 საუკუნის ძეგლებში ჩვენ არ გვხვდება ტერმინი „ქუეყანა ოძრევისა“ როგორც საერთო სახელი სამცხისა და აქარისა (იხ. გვ. 34, 31; შეადარე: „ოძრეველნი“, გვ. 34).

ეს რაც შეეხება საქართველოს გეოგრაფიას.

კავკასიის დანარჩენი ქვეყნების შესახებაც აღვნიშნავთ ასეთსავე მაგალითებს: ზ) ტერმინი „მოვაკანი“. ლეონტის თხზულებაში ჩრდილო აღვანიას ეწოდება: „მოვაკანი“, და ეს სისტემატურად მთელი თხზულების მანძილზე (იხ. გვ. 9, 48, 49, 59, 52, 55; იხ. აგრეთვე „მოვაკნელი“ გვ. 1; ქალაქი „მოვაკნეთი“, გვ. 2). ცხადია, ეს ტერმინი ლეონტის დროს ცოცხალი სახელი ყოფილა.—ესეც ამ ტექსტის სიძველის მაჩვენებლად უნდა ჩაითვალოს².

ღ) ლეკთა ტომი—„ხუნზები“ (ე. ი. ავარიელები) ლეონტის მოხსენებული ჰყავს სახელით: „ხოზანიხი“, „ხოზანიხის ნათესავნი“ (იხ. გვ. 9, 11). მე-8 საუკუნის ნახევრიდან ქართულ საისტორიო მწერლობაში მიღებულია მეორე ტერმინი: „ხუნზი“³.

ამრიგად, გეოგრაფიული ტერმინები, რომელსაც ავტორი ხმარობს როგორც „ახალს“, თანამედროვე სახელებს,—როგორც ვხედავთ, მეტად ძველია.

11. სხვა ისტორიული რეალიები.

ისტორიული რეალიებიდან აღვნიშნავთ კიდევ ერთს მნიშვნელოვანს გარემოებას—ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ. ლეონტის თხზულების გაცნობა გვიჩვენებს, რომ „მეფეთა ჰამბავის“ დაწერის დროს ბაგრატიონთა დინასტია ჯერ კიდევ არ ყოფილა წამოწეული საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრების პირველ პლანზე და არ ატარებდნენ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს.

¹ „ჩელეთი“ მოიხსენება სომეხთა ისტორიკოსის ლეონტის „ხალიფების ისტორიაში“ მე-8 საუკუნისა.—ის გარემოება, რომ ჩელეთი მე-8 საუკუნის შემდეგ აღარ მოიხსენება, გვაძლევს საბუთს ვიფიქროთ, რომ ჩელეთი აობრდა არაბთა მფლობელობის პირველ ბანაში.

² შემდეგ დროს ეს სახელი გვხვდება მხოლოდ როგორც მწიგნობრული რემინისცენცია, შეთვისებული ლეონტი მროველიდან.

³ იხ. მე-8 საუკუნის ქართული მატანე, ექსცერპტის სახით დაცული ჯუანშერის სახელით წარწერილს ქრონიკაში (გვ. 210).

მართლაც ავტორი არავეითარ ინტერესს არ იჩენს საქართველოს ბაგრატიონთა გვარის ისტორიისადმი; არც ერთ ლეგენდაში საქართველოს ბაგრატიონები მას მოხსენებული არა ჰყავს.

მაგრამ ეს ცოტაა: „მეფეთა ჰამბავეში“, როგორც ცნობილია, ვრცლად არის აღწერილი სუმბატ „ბივრატინის“ ამბავი, იგი დიდ რაინდად და სახელოვან გმირად არის წარმოდგენილი (იხ. გვ. 31—36). მაგრამ ლეონტი ამ ტექსტში სუმბატს სისტემატურად მოიხსენებს „ბივრატინის“, ე. ი. ბივრატინის სახელით,—და არც ერთხელ არ აღნიშნავს, რომ ეს სახელოვანი გმირი სუმბატ გვარით ბაგრატიონი არის. რომ ეს სუმბატ ბაგრატიონთა გვარს ეკუთვნოდა, ლეონტიმ ეს კარგად იცოდა იმ წყაროდან, საიდანაც მან ამოიღო თავისი ცნობები¹; მაგრამ აღნიშვნა სუმბატის ბაგრატიონთა გვარიდან შთამომავლობისა ლეონტის არც კი მიაჩნია საინტერესოდ ქართველი შკითხველისათვის. აშკარაა, რომ ამ დროს ბაგრატიონთა გვარი საქართველოში ჯერ კიდევ არ ყოფილა იმდენად ამაღლებული, ისინი, ჩანს, ჯერ კიდევ არ ატარებდნენ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს; თუკი ბაგრატიონები ამ დროს „ქართველთა მეფის“ ხარისხით ყოფილიყვნენ მოსილნი, ცხადია ლეონტი მროველის თხზულებაში ასეთი სახელოვანი რაინდის სუმბატის შთამომავლობა ბაგრატიონთა გვარიდან ხაზგასმით იქნებოდა აღნიშნული ad maiorem gloria ბაგრატიონთა დინასტიისა.

ბაგრატიონთა გვარეულობა, რომლებიც თავდაპირველად ქოროხის ხეობის კანურ თემთა მფლობელნი იყვნენ (მათი ძირითადი საგვარეულო სამფლობელოა მესხეთის სანაპირო მხარე—სპერის პროვინცია, რომლის ძირეულ მოსახლეობას კანები შეადგენდნენ)—საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში თუმცა ადრევე თამაშობენ როლს (ყოველ შემთხვევაში მე-6 საუკუნიდან)², მაგრამ ბაგრატიონთა გვარის განსაკუთრებული ამაღლება საქართველოში, მათი აღზევება და პოლიტიკურ ასპარეზზე პირველ პლანზე წამოწევა მე-8 საუკუნეში მოხდა.

მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში ბაგრატიონთა გვარის დინასტიები არიან ქართული ნაციონალური ხელისუფლების წარმომადგენელნი ტფილისის არაბული საამიროს კარზე „ქართლის ერისმთავარის“ ტიტულით³.

¹ შეუდარეთ მოსე ხორენელის ტექსტი (წიგნი II, თავებო 37, 43—46, 48, 50, 52, 53, 55, 63), საიდანაც დამოკიდებულია ლეონტი მროველი. სუმბატ აქ ბაგრატიონად მოიხსენება.

² გვაქვს საბუთი დეკასკენათ, რომ პირველი ორი დიდი ერისთავი ქართლისა გურამ-გურგენ კურაპალატი (6 ს.) და სტეფანოზ I პატრიკიოზი (6—7 ს.) ბაგრატიონთა დინასტიას ეკუთვნოდნენ. (მემბრტიანე სუმბატ დავითის-ძის გადმოცემა კერძოდ ამ ორი დიდი ერისთავის შესახებ, როგორც ირკვევა, სინამდვილეს შეეფერება).

³ ირკვევა, რომ ტფილისის საამიროს ერისმთავარი მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში: ნ ე რ ს ე ერისმთავარი ძე ა და რ ნ ე რ ს ე კურაპალატისა, და იმავე „სახლის“ (გვარეულობის) წევრი ს ტ ე ფ ა ნ ო ზ ერისმთავარი ძე გ უ რ გ ე ნ ერისთავისა,—ბაგრატიონთა დინასტიას ეკუთვნოდნენ. (გურგენ ერისთავი—არის ძმა აშოტ I-ისა, რომელიც მე-8—9 საუკუნეთა მიჯნაზე აგრეთვე ტფილისის საამიროს „ქართლის ერისმთავარი“ იყო, ხოლო შემდეგ არტანუჯში დამკვიდრდა და გახდა დამპარსებელი ქართლ-მესხეთის ახალი ფეოდალურ სამთავროსი. იხ. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ჩვენი ნარკვევი: „გიორგი მერჩული“.)

როდესაც მე-8—9 საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს ახალი ფეოდალური სამთავრო-სამეფოები ჩამოყალიბდა, აღმოსავლეთ საქართველოში გამთავრდა სამი შტო ქართველ ბაგრატიონთა: ქართლ-მესხეთში, კახეთში და ჰერეთში.

მთავარი შტო, ქართლ-მესხეთის ბაგრატიონები, რომელთა რეზიდენცია იყო არტანუჯი, გორგასლიანთა ძველი დინასტიის მემკვიდრეებად გამოდიან და ლეზღობენ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს.

ჯერ კიდევ აშოტ I დიდი, მე-9 საუკუნის დასაწყისში, ჩანს უკვე ატარებდა „ქართველთა მეფის“ სახელწოდებას¹. ხოლო მე-9 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართლ-მესხეთის ბაგრატიონებმა საბოლოოდ დაიმკვიდრეს ეს ტიტული „ქართველთა მეფე“.)

ამრიგად, ის ვარემოება, რომ ლეონტი მროველი „მეფეთა ჰამბავეში“ არას ამბობს ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ, რომელთა განსაკუთრებული აღზევება უკვე მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება, აგრეთვე გარკვეულ დამატარილებელ ჩვენებას წარმოადგენს ამ ძეგლისათვის.

12: „მეფეთა ჰამბავეის“ წყაროები.

„მეფეთა ჰამბავეის“ თარიღის საკითხისათვის დამოუკიდებელ ინტერესს წარმოადგენს ის წყაროები, რომლითაც სარგებლობს ლეონტი მროველი. არც ერთი წყარო „მეფეთა ჰამბავეისა“ არ ეკუთვნის მე-8 საუკუნის დასაწყისზე უფრო გვიან დროს.

აქ ცალკე აღსანიშნავია, რომ ლეონტი მროველს უსარგებლნია ირანული ნაციონალური ეპოსის „უფალთა წიგნი“-ს („ხვატაჲ-ნამაიკი“-ს) ძველ-ქართული ვერსიით. მაგრამ ის ვერსია „უფალთა წიგნისა“, რომელიც ხელთა ჰქონია ლეონტი მროველს, დამოკიდებული ყოფილა უშუალოდ ძველი ფაშალური ტექსტიდან, და არა შემდეგი დროის არაბული და სპარსული თარგმანებიდან².

ცალკეა აღსანიშნავი აგრეთვე ის ვარემოებაც, რომ ლეონტი მროველი ჯერ კიდევ არ იცნობდა ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხოვრებას, — საქართველოს გაქრისტიანების ამბავი ლეონტის სხვა ძველი წყაროების მიხედვით ჰქონია მოთხრობილი. სწორედ ამ ვარემოებას გამოუწვევია შემდეგ ეპოქაში იოანე დეკანოზის დამატება. (იოანე დეკანოზის ინტერპოლაცია, როგორც აღენიშნავდით, ძირითადად აღებულია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებიდან; მაშასადამე, ლეონტის პირვანდელი ტექსტი, რომელიც არ აკმაყოფილებდა ინტერპოლატორს, და რომელიც მას შეუცვლია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებით, ცხადია სხვა წყაროებზე ყოფილა დამყარებული).

რომ ლეონტი არ იცნობდა ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხოვრებას, ამის მაჩვენებელია აგრეთვე ერთი ძირეული განსხვავება ქრონოლოგიაში. ლეონტი მროველის თანახმად ქრისტიანული წელთაღრიცხვის დასაწყისში საქართველო-

¹ იხ. მატინე ქართლისა:—„შემდგომად სიკუდილისა ადარნერსესა განდიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატსა“—(გვ. 219). შდრ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება:—„მეფეთა აშოტ კურაპალატსა“ (გვ. ივ 6, ით 18).

² იხ. ჩენი „ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა“ (ქურანლი მნათობი, 1939, № 4, გვ. 95—96).

ში მეფობდა ადეროკი (ადერკი): 1—57 წლებს შორის.—ხოლო ნინოს ცხოვრებით—ამ დროს მეფობს ამაზაერი¹.

ამრიგად, ყველა ნიშნით, ლეონტი არ იცნობდა ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხოვრებას.—მაგრამ აქ შეიძლება აღიძრას ასეთი კითხვა: იქნებ ლეონტი იცნობდა ნინოს ფსევდო-ეპიგრაფული ცხოვრების ტექსტს, მაგრამ მან შეგნებულად არ ისარგებლა მისი ცნობებით? ასეთი ეჭვი უსაფუძვლო იქნებოდა. უნდა ვიცოდეთ, რომ ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება თავისი საერთო მსოფლ-მხედველობით საეგვიპტო უღებდა ლეონტის თხზულების ტენდენციას. ამასთან ლეონტი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენს სწორედ ასეთი ლეგენდარული ხასიათის მოთხრობების მიმართ, და თუ კი ლეონტის დროს არსებულ იყო ამგვარი სახით დაბეჭდვებული ნინოს ბიოგრაფია, ძნელი დასაშვებია, რომ ლეონტის არ ესარგებლნა ამ ტექსტით. ხოლო ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, როგორც ეს დადგენილი გვაქვს სპეციალურ ნარკვევში, მე-8 საუკუნის შუა წლებს ეკუთვნის².

13. ენობრივი ნიშნები.

რა ჩვენებას იძლევა „მეფეთა ჰამბავი“-ს თარიღის შესახებ ენა ამ ძეგლისა?

როდესაც განვიხილავთ ამ ნაწარმოების ენას, მხედველობაში მისაღებია შემდეგი: ლეონტი მროველის თხზულება—საერო მხატვრული მწერლობის ტრადიციას წარმოგიდგენს. ხოლო ამ ეპოქიდან, მე-8—9 საუკუნეებიდან, საერო მხატვრული მწერლობის ტრადიციის შემკველი სხვა ძეგლები, გარდა ლეონტი მროველის ამ ნაწარმოებისა და „ვახტაგ გორგასარის ჰამბავისა“, სხვა არ შენახულა, ამის გამო ჩვენ არ გვაქვს საშუალება სათანადო სისრულით გავითვალისწინოთ საერო მწერლობის ენობრივი ისტორია. მე-8—9 საუკუნეებიდან ჩვენ დრომდე მხოლოდ სასულიერო მწერლობის ძეგლებია მოღწეული. რასაკვირველია ლეონტი მროველის თხზულების ენობრივ თავისებურებათა განხილვა იმ ნორმების თანახმად, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ სასულიერო მწერლობის მიხედვით, გამოუსადეგარია; სასულიერო მწერლობა ენის საკითხებში დიდ კონსერვატულობას იჩენდა, იგი საუკუნეთა განმავლობაში უცვლელად ინახავდა ისეთ ელემენტებს, რაც კოცხალ ენაში უკვე კარგა ხანია რაც მოიხსო, ხოლო საერო მწერლობა ამ შემთხვევაში უფრო ახლო იდგა სასაუბრო ენასთან.

ამიტომ ლეონტი მროველის თხზულებაში, რომელიც აშკარად საერო მწერლობის ტრადიციას წარმოგიდგენს, ცხადია არ არის მოსალოდნელი იმ ტიპის არქაიზმები, რომელიც ამ ეპოქის სასულიერო მწერლობის ენას ახასიათებს. და სწორედ ამის გამო ლეონტი მროველის თხზულების თარიღისათვის მნიშვნელობა ეძლევა იმ ფაქტს, რომ თუმცა ლეონტის ენა თავისუფალია სასულიერო მწერლობის ენის სქოლასტიკური იერისა და ფსევდო-არქაიზმებისაგან, მაგრამ იგი მაინც ატარებს სიძველის ნიშნებს.

¹ იხ. ჰამბავი მეფეთა, გვ. 29.—ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება ე. თავიშვილის გამოცემა, OP, II, გვ. 766.

² იხ. პ. ი. ნ. გ. რ. ო. ყ. ვ. კართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ყვან. პნათობი, 1939 წ., № 10—11, გვ. 269—271).

აღნიშნავთ აქ რამდენიმე ლექსიკურ მაგალითს:

სტევი. „და იპყრეს მახვლნი ლესულნი საწვმარსა ქვეშე სტევედსა“ (იხ. გვ. 46).—ეს სიტყვა სტევი (—აქედან სტევედი) დადასტურებულია სახარების ძველს ვერსიაში და აგრეთვე არქაულს ჰაგიოგრაფიულ ტექსტში მე-5 საუკუნისა („წამება იაკობისა“); არსებობა ამ იშვიათი სიტყვისა ცოცხალ სალიტერატურო ენაში მე-8 საუკუნის შემდეგ ძნელი წარმოსადგენია.

ჩუგლუგი (—საომარი იარაღი).—„ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლუგი და გამოარღვა კარი ქუაბისა“ (გვ. 18).—„იწყეს ორთავე გუმერა ორორითა და ვერა ჰკუთეს საჭურველსა ერთმანეთისასა: და აღმოიღეს ჩუგლუგები და იწყეს ბრძოლა ჩუგლუგებითა; და ოდეს უხეთქნიან ჩუგლუგები იგი საჭურველსა ზედა მათსა, ჰგვანდის ვმა იგი ვმასა მას უროსა მკედლისასა, რომელი ეცემის გურდემლსა“ (გვ. 29).—ეს ტერმინი „ჩუგლუგი“ ჩვენ სრულიად არ გვხვდება მე-9—11 საუკუნის ძეგლებში.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებული ჭურვილობა და საომარი იარაღები ამ ძეგლის სიძველის მაჩვენებელია.

არქაულის მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე ტერმინი „ტევი“ (ქვეყნის, მთელი მხარის მნიშვნელობით). „ტევი კახეთისა“—ე. ი. ქვეყანა კახეთისა (გვ. 114, 116), „ტევი კლარჯეთისა“ (გვ. 114), „ტევენი კავკასიანთანი“ (ე. ი. კავკასიის მთიელთა ქვეყნები—გვ. 49), „ტევი ნიზიბინისა“ (გვ. 51).

განსაკუთრებით საყურადღებოა სოციალური ტერმინოლოგია. იგი თავით ბოლომდე სიძველის ნიშნებს ატარებს.

* *

ჩვენ ამით დავამთავრებთ ლეონტი მროველის ეპოქის საკითხის განხილვას სია ამგვარ ნიშნეულობათა, რომლებშიაც აღბეჭდილია ეპოქა, ჩვენ შეგვეძლო კიდევ გაგვეგრძელებინა, მაგრამ აღნიშნულიც საკმაოა იმისათვის, რათა გამოვიტანოთ შემდეგი ორი დასკვნა:

1. ლეონტი მროველის „ჰამბავი მეფეთა“ დაწერილია არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის ნახევრისა.

2. ლეონტი მროველის „ჰამბავი მეფეთა“, ჩვენ მიერ გარკვეულ ფარგლებში, წარმოადგენს ერთს მთლიანსა და განუყოფელ ნაწარმოებს. ჩვენ უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ლეონტი მროველის თხზულება, აღებული ამ ფარგლებში, დაწერილია ერთის მონუმენტალურის სტილით, რომ ტექსტის ყველა ნაწილებში სრული იგივეობაა როგორც ფორმით, ლიტერატურული მანერით, ისე ისტორიული მეთოდით, მსოფლმხედველობითა და საერთო კონცეფციით. ხოლო აქ წარმოდგენილი განხილვა ამ ნაწარმოების სათარიღო მაჩვენებელთა ერთხელ კიდევ ადასტურებს ამ დასკვნას ტექსტის მთლიანობის შესახებ. ჩვენ ვნახეთ, რომ თითქმის ყოველი გვერდი ამ ნაწარმოებისა ატარებს ერთი და იმავე ეპოქის ბეჭედს.

«წამება არჩილისი»

ამის შემდეგ ჩვენ განვიხილავთ მეორე ლიტერატურულ ძეგლს, რომელიც დაკავშირებულია ლეონტი მროველის სახელთან: „წამება არჩილისი“.

ამ ძეგლის განხილვა ჩვენ მოგვცემს საშუალებას კიდევ უფრო მიახლოებით განვსაზღვროთ ლეონტი მროველის ცხოვრების დრო.

*

ჩვენ ზემოთ მოხსენებული გვექონდა, რომ ბიბლიოგრაფიული უწყების თანახმად, რომელიც დაცულია ქართლის-ცხოვრების კრებულში, ლეონტი მროველს დაუწერია ორი თხზულება:

1. „ჰამბავი (ცხოვება) ქართველთა მეფეთა და პირველითგანთა მამათა და ნათესავთა“, —ის დიდი საისტორიო ნაწარმოები, რომლის შესახებ ჩვენ ზემოთ გვექონდა საუბარი;

2. მეორე პატარა ტექსტი: „წამება არჩილისი“.

ლეონტი მროველის თხზულებებს გაუვლია იოანე ღვთისმეტყველის რედაქციაში. იოანე ღვთისმეტყველი, როგორც ირკვევა, დაინტერესებული ყოფილა სპეციალურად საეკლესიო ისტორიის საკითხებით. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ ლეონტი მროველის მთავარ თხზულებაში („მეფეთა ჰამბავ“-ში) იოანე ღვთისმეტყველი ჩაუმატებია ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა. ამას გარდა, იოანე ღვთისმეტყველი გადაუმუშავებია აგრეთვე ეს მეორე ტექსტიც, რომელიც ინტერესს წარმოადგენდა საეკლესიო ისტორიის თვალსაზრისით: „წამება არჩილისი“.

რომ კერძოდ ეს მეორე ტექსტი—„წამება არჩილისი“ გადაუმუშავებელია იოანე ღვთისმეტყველის მიერ, ამის შესახებ დაცულია პირდაპირი ცნობა იმ ბიბლიოგრაფიულ უწყებაში, რომელსაც უკვე იცნობს მკითხველი. ეს ბიბლიოგრაფიული უწყება მოთავსებულია სწორედ „არჩილის წამების“ წინ და აქ ვკითხულობთ: „ესე არჩილის წამება... ლეონტი მროველმან აღწერა, და ახლად იოანე ღვთისმეტყველმან აღწერა“.

*

რას წარმოადგენდა ლეონტი მროველის მიერ აღწერილი „წამება არჩილისი“ და რაში გამოიხატა იოანე ღვთისმეტყველის გადაუმუშავება.

ლეონტი მროველის აღწერილი „არჩილის წამება“, როგორც ირკვევა, პატარა მოცულობის ტექსტს შეიცავდა და თავდაპირველად ქართლის-ცხოვრების კრებულში ლეონტი მროველის ეს მოკლე ტექსტი ყოფილა შეტანილი. „არჩილის წამება“—ის ბოლოში დართულია შემდეგი შენიშვნა ქართლის-ცხოვრების კრებულის პირველი რედაქტორისა, რომელიც ლეონტი მროველის ამ მოკლე ტექსტს ეხება:

„წიგნი ესე წამებისა მისისა (არჩილისი) იპოვა ესრეთ სულ მცირედ აღწერილი, რომელ ეამთა-შლილობით ჯგერისაებრ ვერავის აღწერა“¹.

ხოლო „არჩილის წამება“ არსებული სახით, ე. ი. შეესებულ-გადამუშავებული იოანე დეკანოზის მიერ, შეიცავს 5 გვერდს. მასასადაჲმე პირვანდელი ტექსტი ლეონტი მროველისა მართლაც „სულ მცირედ“ აღწერილი ყოფილა; ლეონტის ტექსტი, როგორც ირკვევა, წარმოადგენდა ეგრეთწოდებულს „სუნაქსარს“ ანუ „მოსაქსენებელს“, რომელშიაც მოკლე უწყებების სახით, პაგიოგრაფიული შაბლონების გარეშე, აწერილი ყოფილა არჩილის წამების ამბავი.

ფაქტიური ნაწილი „არჩილის წამებისა“, რაც, ჩანს, ლეონტი მროველის ტექსტიდან მომდინარეობს, შემდეგია:

„წამება... არჩილისი,

რომელი ესე იყო მეფე ქართველთა.

„მოვიდა ქიქუმ, ძე მოჰმედისი, მოაოჯრა და შემუსრა ყოველი შენებული ქართლისა, და მიმართა შესლვად კახეთად, რათამცა მოაოჯრა და ყოვლითურთ უმკვდრო ყო. და იყო შიში დიდი მეფეთა და მთავართა და ყოვლისა ერისა, და არა შემძლებელ იყვნეს წინააღდგომად...

„ხოლო წმიდამან არჩილ განიზრახა გონებასა თუსსა სიძნითა გულისა მისისაჲთა, რათა მივიდეს და ნახოს და ითხოვოს მისგან მშდობა ქუეყანისა... მინდობითა ღმრთისაჲთა აღირჩია თავისა თუსისა და სულისა დადება საქსრად ქრისტეანეთა. აღდგა და მივიდა ქიქუმის თანს, რომელსა ეწოდა ასიმ. ხოლო მან ვითარცა ცნა მისლვა მისი, მიეგება სიხარულითა და მოიკითხა დიდითა დიდებითა... შემდგომად მცირედთა დღეთა იწყო სიტყუად ლიქნით, აღუთქუმიდა ნიქთა და აწუევდა დატევებასა ქრისტეს სჯულისასა და მიქცევასა სარკინოზად, ხოლო წმიდამან არჩილ ყოვლადვე არა თავს იღვა... და უბრძანა შეპყრობა მისი და შეყენება საპყრობილესა...

„მაშინ უკუე წარმოდგა წინაშე ასიმისა მთავარი ერთი გარდაბანელი, მიქცეული სარკინოზად, რომლისა მამის-ძმა მოეკლა წანარათა და მკლველნი მისნი განერინნეს მშდობით პაპასა არჩილისასა...“.

(გარდაბანელმა მთავარმა შური იძია არჩილზე, დაასმინა არჩილ ქიქუმის წინაშე და დაარწმუნა არაბთა მხედართმთავარი, რომ არჩილი არ არის ნდობისა და შეწყალების ღირსი, როგორც მონაწილე არაბთა საწინააღმდეგო მოქმედებისა წარსულში. ქიქუმმა ბრძანა არჩილის სიკვდილით დასჯა).

„და უბრძანა თავისა მოკლეთითა აღსრულება წმიდისა არჩილისი... განიყვანეს გარე და მოკლეთეს თავი მისი მახვლითა თთუესა მიჰრაკნისასა, რომელ არს მარტი, ოცა მის თთუსასა...“.

„ხოლო ვითარცა აღესრულა წმიდა მოწამე არჩილ, მოვიდეს ღამესა მას გოდერძიანნი ტბელნი, მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მამეანნი, მოიპარეს გუამი წმიდისა მოწამისა არჩილისი, წარმოიღეს და შე-

¹ იხ. გვ. 215.

მერეს დიდითა პატივითა და დამარხეს ნოტკორას, მის მიერ აღშენებულსა ეკლესიასა. ხოლო ცოლმან მისმან მიუბოძა სოფლები მათ, რომელთა მოიღეს გუამი წმიდისა მოწამისა არჩილისი, კახეთს შინა სამკვდრებელად¹.

*

ასეთია ფაქტიური ქარგა „არჩილის წამებისა“, რაც, ჩანს, ლეონტი მროველის პირვანდელი დედნიდან მომდინარეობს. აი ეს სუნაქსარი ანუ მოკლე „მოსაქსენებელი“. რომელიც აღუწერია ლეონტი მროველს, შემდეგ იოანე დეკანოზს შეუესია ჰავიოგრაფიული შაბლონის მიხედვით, როგორც ეს გვიანი დროის წმიდათა ცხოვრებებში იყო მიღებული, ე. ი. ჩაურთავს დიალოგი ჭიქუმ-ასიმსა და არჩილს შორის (—რომელშიაც ასიმი არწმუნებს არჩილს მიიღოს მაჰმადიანობა, რისთვისაც პირდება არჩილს დიდი პატივის მინიჭებას, ხოლო არჩილი უარს ამბობს ქრისტიანობიდან განდგომაზე) და სხვა ამგვარი შაბლონური რიტორიული აქსესუარები².

როდესაც ჩვენ ვეცნობით „არჩილის წამების“ ამ ძირითად ქარგას, რომელიც ლეონტი მროველის მიერ ყოფილა აღწერილი, ჩვენ იმ დასკვნას უნდა დავადგეთ, რომ ლეონტი არჩილის თანამედროვე ყოფილა, რომ ეს ძირითადი ტექსტი თანამედროვის კალამს ეკუთვნის.

ჯერ ეროი, მოთხრობა შეიცავს ისეთს ფაქტიურ მასალას, ნიშანდობლივი ხასიათის ცნობებს, რაც თანამედროვეობის მაჩვენებელია; ასე, ცნობა იმის შესახებ, რომ არჩილის დამასმენელმა გარდაბანელმა მთავარმა იმის გამო უმტროო არჩილს, რომ გარდაბანელის ბიძა (მამის-ძმა) მოეკლაო წანარებს, რომლებიც მშვიდობით გადაარჩინაო არჩილის პაპამ. სხვა წყაროებიდან ჩვენ ვიცით, რომ, არჩილის ხელისუფლება მართლაც ვრცელდებოდა წანარეთზე (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).—ან მეორე ცნობა, თუ ვინ იყვნენ ის პირნი, რომელთაც ღამით მოიპარეს არჩილის გვამი („გოდერძიანნი ტბელნი, მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მაჰეანნი“). ან, კიდევ ცნობა იმის შესახებ, რომ არჩილის ცოლმა მიუბოძა ჯილდოდ არჩილის გვამის მომღებელთ მამულები კახეთში.

ხოლო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ავტორის დროის გამოსარკვევად შემდეგი დეტალი. არჩილის წამებაში ჩვენ გვხვდება გარკვეულ ეპოქაში მიღებული კალენდარული აღრიცხვა, სახელდობრ თვეების ორმაგი სახელწოდება ძველ-ქართული კალენდარისა და რომაული კალენდარის მიხედვით. (არჩილის წამება დათარიღებულია ამრიგად: „თთუესა მიჰრ აკნისასსა, რომელ არს მარტი“). ასეთი ორმაგი ძველ-ქართული და რომაული სახელწოდება თვეებისა მიღებული იყო სწორედ მე-7—8 საუკუნეებში, ხოლო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული ძველ-ქართული კალენდარის თვეების სახელწოდებანი

¹ იხ. ქართლის-ცხოვრების კრებული, მარიამ დედოფლისეული ვარიანტი, გვ. 211—215.

² აღსანიშნავია, რომ იოანე დეკანოზს თავისი ჩანართების შედგენისას უსარგებლნია. ჯუანშერის მატთანში წარმოდგენილი ანაქრონისტული ცნობებით.

საბოლოოდ გამოდის ხმარებიდან, და მათ მაგიერ საყოველთაოდ მიღებულია თვეების მხოლოდ რომაული სახელწოდება. ამრიგად აქ ჩვენ გვაქვს სრულიად გარკვეული ჩვენება იმის შესახებ, რომ არჩილის წამების ძირითადი ტექსტი მე-8 საუკუნეზე გვიანი დროისა არ არის¹.

*

არჩილის წამების ტექსტის განხილვას ჩვენ, მაშასადამე, მივყევართ იმ დასკვნამდე, რომ ლეონტი მროველი, არჩილ მეფის თანამედროვე ყოფილა, იგი მოსწრებია არჩილის წამებას და აღუწერია „მოსაკსენებელი“ არჩილის მარტვილობისა.

როგორც ვხედავთ, ეს ცნობა სავსებით ეთანხმება ლეონტი მროველის მთავარი თხზულების „მეფეთა ჰამბაჟის“ იმ თარიღს, რომელიც ჩვენ ზემოთ, ტექსტის ანალიზის საფუძველზე დავადგინეთ. „მეფეთა ჰამბაჟი“, როგორც გამოირკვა, ეკუთვნის დროს არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრისა; ხოლო არჩილი, როგორც ეს შემდეგი მიმოხილვიდან ცხადი გახდება, მთავრობდა სწორედ ამ ხანაში, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებიდან—50-იან წლებამდე.

10

არჩილის მთავრობის ისტორიისათვის

ვინ იყო, რა დროს მთავრობდა, და როდის აწამეს არჩილი, ეს საკითხი დღემდე არ ყოფილა სათანადოდ გაშუქებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამის გამო ჩვენ მოგვიხდება არჩილის ვინაობაზე და მისი მთავრობის ქრონოლოგიაზე უფრო დაწვრილებით შევჩერდეთ.

არჩილი, როგორც ირკვევა, მნიშვნელოვანი ფიგურაა მე-8 საუკუნის საქართველოს ისტორიისა.

¹ დამატებით აქ საჭიროა აღვნიშნოთ კიდევ ერთი გარემოებაც, რაც ზემოთ-წარმოდგენილს დასკვნებს ეთანხმება. საქმე ის არის, რომ თვით ქართლის-ცხოვრების პირველი რედაქტორიც, როგორც ირკვევა, ლეონტი მროველს სთვლიდა არჩილის თანამედროვედ. რედაქტორი, როგორც მოხსენებული გქონდა, არჩილის წამების ბოლოში ურთავს ასეთს შენიშვნას: „წიგნი ესე წამებისა მისისა (არჩილისი) იძუა ესრეთ სულ-მცირედ აღწერილი, რომელ გამოაშლილობით ჯერისაგებ ვერავის აღწერა“-ო. ამრიგად, ქართლის ცხოვრების პირველ რედაქტორის ამ ცნობის თანახმად, ლეონტი მროველს (არჩილის წამების მოკლე მოსახსენებლის აღმწერელს) უცხოვრია „ეამთა-შლილობის“ ხანაში, რადგანაც აწამეს არჩილი.

ხვენთვის ამ შემთხვევაში რასაკვირველია საინტერესო არაა, თუ რა იყო მისი ნამდვილი მიზეზი, რომ ლეონტი მროველმა არჩილის წამების ამბავი „სულ მცირედ“ აღწერა, იყო თუ არა ეს მართლა იმით გამოწვეული, რომ „ეამთა-შლილობაში“ ხელი შეუშალა ლეონტის სალიტერატურო მუშაობაში. იქნებ ლეონტის არც კი ჰქონდა განზრახვა დაეწერა ვრცელი მოთხრობა არჩილის წამების შესახებ, არამედ ეგრეთ-წოდებული „სუნჯასარი“ (მოკლე „მოსაკსენებელი“). აქ ჩვენი საკითხისათვის ეს არაა იმდენად საინტერესო, არამედ ის, რომ ქართლის-ცხოვრების კრებულის პირველი რედაქტორი ლეონტი მროველს არჩილის თანამედროვედ სთვლიდა.

არჩილი მე-8 საუკუნეში უკანასკნელად აცოცხლებს იბერიის („ქართლი“-ს) ერთიანი სამეფოს ტრადიციას. ხოლო არჩილის შემდეგ საბოლოოდ „დაესრულა“ იბერიის („ქართლი“-ს) ერთიანობა, და ახალ ისტორიულ ვითარებაში, რაც არაბთა მფლობელობის დროს შეიქმნა, ძველი იბერია („ქართლი“) — მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნემდე, ნაწილდება მესხეთის, საკუთრივ ქართლისა და კახეთ-ჰერეთის ცალკე სამფლობელოებისა და თემების სახით.

აღსანიშნავია, რომ არჩილ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს ატარებდა¹. როგორც ცნობილია, მე-6 საუკუნიდან მოკიდებული, როდესაც სპარსელებმა მოსპეს მეფობა ქართლში (იბერიაში), ვიდრე მე-9 საუკუნემდე, როდესაც არტანუჯის ბაგრატიონებმა ხელახლა მიიღეს ეს სახელწოდება „ქართველთა მეფე“, არც ერთი ქართველი მფლობელი არ ატარებდა „ქართველთა მეფის“ ტიტულს. თავისთავად ჯერ მარტო ეს გარემოება იქცევა ყურადღებას და მაჩვენებელია იმ მნიშვნელოვანი როლისა, რომელიც არჩილს მე-8 საუკუნის ისტორიაში ეკუთვნოდა.

რომელი დინასტიის წარმომადგენელი იყო არჩილი? ძველი საისტორიო ძეგლის „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობის მიხედვით არჩილი იყო „შვილთაგან ვახტანგ გორგასლისათა“, ე. ი. იბერიის ძველი დინასტიის, ფარნავაზიან-გორგასლიანთა გვარეულობის შთამომავალი (იხ. გვ. 217). „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ეს ცნობა, როგორც ირკვევა, სინამდვილეს შეეფერება².

რა დროს ეკუთვნის არჩილის მთავრობა? ვახუშტი ბატონიშვილის ქრონოლოგიით არჩილის მთავრობა მიეკუთვნება 668—718 წლებს და არჩილის წამების თარიღად 718 წელი არის მიჩნეული. სხვა ქართველი ისტორიკოსები არჩილის წამების თარიღის განსაზღვრის დროს მერყეობენ მთელი 70 წლის მანძილით: 718 წლიდან — მე-8 საუკუნის ოთხმოციან წლებამდე.

პირველწყაროების ანალიზის საფუძველზე შესაძლო ხდება საკმაო ზედმიწევნილობით დადგენილ იქმნეს არჩილის მთავრობის წლები: მე-8 საუკუნის 30-იანი წლებიდან — 50 წლებამდე (ანუ უფრო მიახლოებით 732—759 წლები).

ჩვენ დრომდე მოღწეულა თვით არჩილის ეპოქის მე-8 საუკუნის ქართული მატინის უაღრესად საყურადღებო ტექსტი, რომელიც ექსცერპტულად არის ჩართული ჯუანშერის სახელით ცნობილს ქრონიკაში. ეს ძველი ექსცერპტულად დატული ტექსტი, რომელიც ჩვენ ქვემოთ მოხსენებული გვაქვს სახელწოდებით „ჯუანშერის მატინის პირველწყარო“ — იწყება მურვან ომეიადის (მურვან ყრუს) ლაშქრობის აღწერილობით და მოყვანილია იმ დრომდე, როდესაც არჩილი დამკვიდრდა კახეთ-ჰერეთში³.

¹ რომ არჩილი ატარებდა „ქართველთა მეფის“ ტიტულს, ეს დასტურდება როგორც ქართლის-ცხოვრების საისტორიო ძეგლებიდან (ჯუანშერის სახელით წარწერილი მატინე, წამება არჩილისი), ისე «დიდი კანონი»-ს („იერუსალიმის წესისა და განჩინების“) ვერსიიდანაც, რომელშიაც არჩილი აგრეთვე მეფის ზედწოდებით არის მოხსენებული.

² ამას ადასტურებს თვით ონომასტიკონი. სახელი არჩილ, და აგრეთვე სახელი არჩილის ძმისა მიჩრა, — ფარნავაზიანთა დინასტიის საგვარეულო სახელებია და სხვა ძველ მფლობელ გვარეულობებში არ გვხვდება.

³ ამ ტექსტს ჩვენ ააგანგებოდ ვეხებით ცალკე ნარკვევში.

ამ ძველი ავთენტიური ტექსტის ჩვენების თანახმად არჩილ ყოფილა თანამედროვე მურვანისა. ხოლო მურვან, როგორც ეს კარგად არის ცნობილი, ხალიფას ნაცვალის თანამდებობაზე იყო კავკასიაში ხალიფა ჰიშამის დროს, 732 წლიდან ვიდრე 744 წლამდე.

არჩილი გამთავრებულა თავის ძმის მიჰრის გარდაცვალების შემდეგ, რომლის თანამფლობელიც არჩილი ყოფილა. ხოლო მიჰრ დაღუპულა მურვან-ყრუს ექსპედიციის დროს დასავლეთ საქართველოში, ე. ი. მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში. ამრიგად, არჩილის ერთპიროვნული მთავრობა იწყება მე-8 საუკუნის 30-იანი წლებიდან.

ხოლო არჩილის მთავრობა გაგრძელებულა მე-8 საუკუნის 50-იან წლებამდე, არა უგვიანეს. ეს დასტურდება მეორე ქართული საისტორიო ძეგლის „მატიანე ქართლისაჲს“ ჩვენებით. „მატიანე ქართლისა“ 761 წლისათვის არჩილს უკვე გარდაცვალებულად მოიხსენიებს; ამ წელს, 761-ში, უკვე მთავრობენ არჩილის მემკვიდრენი—ჯუანშერ და იოანე.

ამ ზოგადი ქრონოლოგიური რკალის განსაზღვრის შემდეგ ჩვენ შევეცდებით, პირველწყაროების ჩვენებათა საფუძველზე, აღვადგინოთ ისტორია არჩილის მთავრობისა.

*

ცნობილია, თუ რა გამანადგურებელი შედეგები მოჰყვა მურვან-ყრუს ლაშქრობას კავკასიაში, რომელმაც ცეცხლითა და მახვილით გაიარა საქართველოს მიწა-წყალზე.

მურვანმა მკვიდრად განამტკიცა არაბთა მფლობელობა აღმოსავლეთ საქართველოში. მურვანმა, როგორც ირკვევა ქართული წყაროებიდან, ილაშქრა აგრეთვე დასავლეთ საქართველოშიც. მაგრამ საბოლოოდ დასავლეთი საქართველო მაინც არაბთა გავლენის ზონის გარეშე დარჩა.

732—744 წლებში, ვიდრე მურვანი ხალიფას ნაცვალი იყო კავკასიაში, არჩილი გამაგრებულა ეგრისის (ლაზიკის) აღმოსავლეთ-სამხრეთ ნაწილში, რომელიც იბერიას (ქართლს) ეკვროდა.

ამის შემდეგ, მე-8 საუკუნის 40-იან წლებში, ხალიფატში, როგორც ცნობილია, იწყება დიდი შინაგანი აღრეულობა, რაც უფრო გვიან ომეიადების დინასტიის დამხობით დასრულდა. მურვანი, ომეიადების დინასტიის წევრი, 744 წელს, კავკასიაში 12 წელს ყოფნის შემდეგ, მიდის სირიაში და ბრძოლების შემდეგ იპერს ხალიფას ტახტს. მაგრამ მღელვარება და არეულობა ხალიფატში ამით არ დასრულებულა და თანდათან უფრო ძლიერდებოდა. ამით ისარგებლებს არჩილი და თავის ძალა-უფლებას აგრცელებს იბერიის პროვინციებზე.

ძველი ქართული მატიანე მე-8 საუკუნისა (ჯუანშერის მატიანის პირველწყარო) მოგვითხრობს:

„წარქდა ამას შინა წელიწადი ათორმეტი (—მურვანის ყოფნისა კავკასიაში) და იწყო შენებად ქართლსა. ხოლო განრკუნულიყო საყოფელად მცხეთა, გარდმოვიდა არჩილ ეგრისით და დაჯდა ნაციხარსა ჳიდრისასა“¹. ამრიგად, ეს მომხდარა მე-12 წელს მურვანის მმართველობისა.

¹ გვ. 209.

კავკასიაში, ე. ი. 744 წელს.—ეს თარიღი, რომელიც დაუცავს ძველ ქართველ მემკვიდრეებს (მე-12 წელი მურვანის მმართველობისა) სრულიად ზუსტად უდგება უცხო საისტორიო წყაროების თარიღს—744 წელს, როდესაც მურვანმა, 12 წლოვანი მმართველობის შემდეგ, დასტოვა კავკასია.

ამის შემდეგ არჩილი გადადის კახეთში და თავის გავლენას აგრძელებს მთელ კახეთ-ჰერეთზე, ვიდრე შაკიხის (ნუხის) თემამდე. მე-8 საუკუნის საისტორიო ტექსტი (ჯუანშერის მატიანის პირველწყარო) დაწვრილებით მოგვითხრობს არჩილის მიერ წარმოებულ მშენებლობის შესახებ კახეთ-ჰერეთის ქვეყნებში (სამხურში—შიდა-კახეთში—სადაც არჩილი ააგებს ტაძარს; ლაკავსტის-ქვეში—სადაც არჩილი აგებს ციხეს; წუქეთში—ჰერეთის თემში—სადაც არჩილი ქურმუხის ხეობაში ააგებს „კასრს“, ე. ი. ციხეს; ნუხპატოში, სადაც არჩილი აშენებს ციხე-ქალაქს)¹. ჰერეთის სანაპიროს შემომტკიცების მიზნით არჩილი აგრძელებს ქრისტიანობას ნუხპატოს (ნუხის) თემში².

მე-8 საუკუნის ამ მემკვიდრის (ჯუანშერის ქრონიკის პირველწყაროს) ცნობით არჩილის მფლობელობის ქვეშ თანდათან გაერთიანებულა საქართველოს ძირითადი პროვინციები, — როგორც კახეთ-ჰერეთი, ისე ქართლი (—გარდა ტფილისის მხარისა, სადაც არაბები იხსენენ), და აგრეთვე ნაწილი ეგრისისა³. არჩილის გავლენა ვრცელდებოდა ნუხის მხარიდან დაწყებული ვიდრე დასავლეთ საქართველამდე და ტაო-კლარჯეთამდე⁴.

არჩილის სამფლობელოს გავლენის ზონაში ყოფილა მოქცეული აგრეთვე ნაწილობრივ იმიერ-კავკასიის მთიელებიც, კერძოდ ხუნზები, ე. ი. აუარიელები. (იმავე მე-8 საუკუნის ტექსტში, ჯუანშერის მატიანის პირველწყაროში, მოიხსენება არჩილის ვასალი აბუხუასრო „რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა“⁵).

ძირითადი ცენტრი არჩილის სამფლობელოსი ამ ხანაში ყოფილა კახეთი, სადაც არჩილს ჰქონია რეზიდენცია. (რეზიდენციის გადატანა კახეთში ცხადია იმით იყო გამოწვეული, რომ კახეთის მთიანეთი უფრო დაცულ მხარეს წარმოადგენდა, ნაკლებ მისაწვდომს ტფილისში მსხდომ არაბთათვის).

არჩილი, რომელმაც ამრიგად გააერთიანა საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი, განაახლებს ძველი ერთიანი იბერიის სახელმწიფოებრივ ტრადიციას იმითაც, რომ ლეზულობს „ქართველთა მეფის“ ტიტულს⁶.

¹ გვ. 210.

² მემკვიდრე მოგვითხრობს: „ხოლო ნუხპატელი უწინარეს იყვნეს კაცნი წარმართნი... არამედ ყრუსა (მურვანსა) მოესრა სიმრავლე იგი მათი და იძულებით მონათლნა არჩილ“.

³ რომ არჩილის მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდა ნაწილი ეგრისისა (ლაზიკისა), ეს ჩანს როგორც ჯუანშერის ქრონიკიდან (—ჯუანშერის მატიანის პირველწყაროდან), ისე მეორე ძველი-ქართული საისტორიო თხზულებიდან „მატიანე ქართლისაჲ“, რომელიც არჩილის მემკვიდრეებს—ჯუანშერსა და იოანეს ეხება. „მატიანე ქართლისაჲ“—ს ცნობით, არჩილის სიკვდილის შემდეგ იოანე დამკვიდრებულა ეგრისში (იხ. გვ. 216, 2 მ).

⁴ იხ. ჯუანშერის მატიანის პირველწყარო, გვ. 211.

⁵ იხ. გვ. 210.

⁶ რომ არჩილი მეფის ტიტულს ატარებდა, იხ. ამის შესახებ ზემოთ, გვ. 143.

არჩილს, ფართო მასშტაბის სახელმწიფოებრივ მშენებლობასთან ერთად, როგორც ირკვევა, ჩაუტარებია დიდი მნიშვნელობის საეკლესიო რეფორმაც.

სახელდობრ არჩილის დროს მოხდა საქართველოს საკათალიკოსოს გამოყოფა ანტიოქიის პატრიარქატისაგან დამოუკიდებელი (ავტოკეფალური) ეკლესიის სახით. (ეს მომხდარა კონსტანტინე კოპრონიმის კეისრობისა და თეოფილექტეს პატრიარქობის დროს, ე. ი. 745—751 წლებს შორის) ¹.

ამ ფაქტს, საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობის გამოცხადებას, — ცხადია ჰქონდა არა მარტოდენ ვიწრო-საეკლესიო მნიშვნელობა, არამედ ეს პირველ რიგში განსაკუთრებული მნიშვნელობის ზოგად-პოლიტიკურს ფაქტს წარმოადგენდა და საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის განმტკიცებას მოასწავებდა.

*

არაბებს ამ-ხანად საქართველოსათვის აღარ ეცალათ. შინაგანი არეულობა ხალიფატში დასრულდა ომეიადების დინასტიის დაცემით. მურვანი, უკანასკნელი ხალიფი ომეიანთა დინასტიიდან, მოკლულქმნა 750 წელს. ახლად დამკვიდრებული აბასიდების დინასტია ჯერ კიდევ ვერ იცლიდა ხალიფატის შორეულ სანაპიროზე მდებარე საქართველოსათვის.

ასეთი მდგომარეობა გაგრძელებულა დაახლოვებით თხუთმეტი წელი, 744 წლიდან (—როდესაც მურვანი წავიდა საქართველოდან), ვიდრე ორმოცდაათიანი წლების ბოლომდე (ხალიფა მანსურის მეფობამდე). არაბები ისხდნენ მხოლოდ სამხრეთ-ქართლში (ტფილისის საამიროში) და კმაყოფილებოდნენ ხარკის მიღებით. ძველი ქართული მატთანე (ჯუანშერის მატთანის პირველწყარო) მოგვითხრობს:

„უამთა მათ დაეცადნეს სარკინოზნი შემოსლვად ქართლად, ყრუსა წარსლვითგან წელიწადსა [ი“ე?] არღარა შემოვიდეს, არამედ მიიღებდეს ხარკსა ერისთავთაგან“ ².

მდგომარეობა იცვლება მეორე აბასიდი ხალიფას მანსურის მეფობაში, არაბთა ისტორიკოსი იაკუბი მოგვითხრობს, რომ ხალიფა მანსურის დროს ორგზის იყო გამოგზავნილი დამსჯელი ექსპედიციები საქართველოში. არაბული და ქართული წყაროების შეფარდებიდან ირკვევა რომ აღნიშნული ექსპედიციების გამოგზავნა მომხდარა 754—761 წლებს შორის.

(ექსპედიციები დაწყებული არა უადრეს 754 წლისა, რადგან ამ წელს გაზეფდა მანსური. ხოლო ექსპედიციები დასრულებულია 761 წელზე ადრე, რად-

¹ იხ. ეფრემ მცირე, „უწყება მიხეხსა ქართველთა მოქცევისსა“ (ქრონიკები, I, გვ. 75).

² იხ. გვ. 211. აღენიშნაეთ ამასთან, რომ ტექსტში დაცული სათარღო ჩვენება დაზიანებულია. თავდაპირველად ტექსტი, ჩანს, ამრიგად იკითხვოდა: „... ყრუსა წარსლვითგან წელიწადსა ი“ე არღასა შემოვიდოდეს“. შემდეგ ეს თარიღი „ი“ე“, ანუ ასომთავრული დამწერლობით „I“ დაზიანებულია გვიანდელი დროის გადამწერთა ხელში როგორც „I“.

რომ თავდაპირველ დედანში უნდა ყოფილიყო „ი“ე“ (ე. ი. 15 წელი), ეს დასტურდება იმ სინქრონიზიდან, რომლის შესახებაც აქვე გვაქვს საუბარი. მე-15 წელი მურვან-ყრუს წასვლითგან უდრის 759 წელს (744 + 15). ხოლო არაბთა ახალი ლაშქრობა საქართველოში როგორც ირკვევა, მართლაც ამ დროს დაწყებულია, არა უადრეს 754 წლისა და არა თევნიანეს 761-სა.

გან 761 წელს არჩილ უკვე გარდაცვლილად მოიხსენება და არჩილის ნაცვლად იბერიაში ზის არჩილის მემკვიდრე ჯუანშერი, ხოლო ეგრისში არჩილის მეორე შვილი იოანე¹.

არაბული საისტორიო წყაროს ცნობით, საქართველოში ჯერ შემოსულა დამსჯელი რაზმებით არაბთა მეფის-ნაცვალი კავკასიაში ჰასან (ალ-ჰასან კახ-ტბის-ძე). ჰასანის ამ ლაშქრობას იგულისხმებს ქართული წყარო „წამება არ-ჩილისი“, როდესაც მოგვითხრობს ასიმის ლაშქრობის შესახებ საქართველოში: „მოვიდა ქიქუმ, რომელსა ეწოდა ასიმ, ძე მოჰმედისი, მოაოგრა და შე-მუსრა ყოველი შენებული ქართლისა, და მიმართა შესლვად კახეთად, რათამცა მოაოგრა და ყოველითურთ უმკვდრო ყო. და იყო შიში დიდი მეფეთა და მთა-ვართა და ყოელისა ერისა და არა შემძლებელ იყვნეს წინააღდგომად“².

როდესაც არაბთა ჯარი მოადგა კახეთს (არჩილის სამფლობელოს ძირი-თადი ცენტრი, როგორც აღენიშნეთ, კახეთი იყო), არჩილი გამოცხადებულა არაბთა სარდლობის წინაშე, რათა როგორც გადმოგვცემს არჩილის წამების აღმწერელი, — „ეთხოვა მშვდობა ქუეყანისა“. არჩილს, რომელიც მომსწრე იყო მურვან-ყრუს შემოსევისა, რამაც ნანგრევებად აქცია საქართველო და „გარყუნა“ ქუეყანა, კარგათ ჰქონდა გათვალისწინებული, თუ რა ძალას წარმოადგენდა არაბობა და რას ნიშნავდა არაბთა დამსჯელი რაზმების თარეში.

მაგრამ არჩილმა ვერ მიაღწია მიზანს, ვერ დაიმსახურა არაბთა ნდობა, და არჩილი არაბებმა სიკვდილით დასაჯეს.

მაგრამ საქმე ამით არ დამთავრებულა. არჩილის მიერ შექმნილი სახელ-მწიფოებრივი გაერთიანება, ჩანს, არ იყო ეფემერული, არჩილის სამეფო, ჩანს, მნიშვნელოვანს ძალას წარმოადგენდა. არაბებმა ვერ შესძლეს კახეთში შესვლა და, როგორც ირკვევა, არაბთა ეს პირველი ექსპედიცია დამარცხდა.

¹ ჯუანშერის პირველწყაროს თარიღის იმ კონიექტურის თანახმად, რაც ზემოთ აღენიშ-ნეთ ეს ექსპედიცია დაწყებულა 759 წელს.

² ქართულ წყაროში მოხსენებული ასიმ შესაძლოა არის იგივე არაბული წყაროების ასან (ჰასან). ასეთი გადაკეთება უცხო არაბული სახელებისა ხალხურ გამოთქმაში ჩვეულებ-რივი მოვლენაა და ამის მაგალითები არა-ერთგზის არის დამოწმებული ამ ეპოქის ქართულ-სომხურ წყაროებში. მაგრამ არაა გამორიცხული ისიც, რომ ასიმი იყო არა თვით ამირა ჰასან, არამედ ჰასანის ერთი მხედართმთავართაგანი, რომელიც უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ქართლ-კახეთის თემებში გაგზავნილ დამსჯელ ექსპედიციას. (ამის ეჭვს აძლიერებს ის გარემოება, რომ ასიმს, არჩილის წამების ტექსტში, არ მიემართება ტიტული „ამირა“, არამედ უბრალოდ სა-ხელით მოხსენება).

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა აღენიშნოთ, რომ არაბულ და სომხურ წყაროებში (იაკუბი, ლეონდი) შემდეგ ხანაში მოხსენებულია ამირა ჰუსეინ ჰაზიმის-ძე, რომელიც ხალიფის ნაცვალი იყო კავკასიაში ხალიფ მუსას დროს და ჰარუნ-არ-რაშიდის ხალიფობის დასაწყისში, 785—786 წლებში. შესაძლოა ეს ჰუსეინ ჰაზიმის-ძე (ასიმის-ძე) არის შვილი იმ ასიმისა, რომელმაც ოცდაათი წლით ადრე, არჩილის დროს, საქართველოში ილაშქრა. თუ მოვიკონებთ, რომ არაბთა კავკასიელი მოღვაწეები გვარობით, ზოგჯერ მთელი თაობების მანძილზე, დაკავშირებული იყვნენ კავკასიასთან, და ერთი-და-იმავე ოჯახის წევრებს თანამედრობით უჭირათ ხალხე სამხედრო და ადმინისტრაციული თანამდებობანი კავკა-სიაში, გამორიცხული არ არის, რომ ამირა ჰუსეინ ჰაზიმის-ძე (ასიმის-ძე) იყვეს შვილი არ-ჩილის წამებაში მოხსენებული ასიმისა.

არაბთა მოწინააღმდეგე ძალად არაბულ წყაროებში მოხსენებული არიან წანარები. წანარები ეს არის ზოგადი სახელწოდება კახეთ-ჰერეთის მთიელებისა (იორ-ალაზნის ზემო ხეობათა და ალაზნის გაღმა მხარის მოსახლეობისა ვიდრე ნუხატომდე. ჯუანშერის ქრონიკაში, შესაფარდად ამ ზოგადი სახელწოდებისა „წანარნი“ იხმარება მეორე ზოგადი სახელწოდება: „მთეულნი კახეთისანი“¹. ხოლო არაბულ წყაროებში „წანარები“ ეწოდება არა მხოლოდ კახეთის მთიელებს, არამედ საერთოდ კახეთის (და აგრეთვე ქართლის მთიანეთის) მოსახლეობასაც.

არაბთა ისტორიკოსი იაკობი მოგვითხრობს: „აბუჯაფარის (მანსურის) ხალიფობის დროს წანართა (კახეთის) წინააღმდეგ გაილაშქრა თვით მმართველმა... ალ-ჰასანმა კახტაბის-ძემ, შეებრძოლა მათ, მაგრამ ვერა გააწყო რა“. ამის შემდეგ, როგორც მოგვითხრობს იგივე ისტორიკოსი იაკუბი, ჰასანმა აცნობა ხალიფას მდგომარეობის გართულება, წანართა ძლიერება, და—როგორც გადმოგვცემს იაკუბი—მათი მრავალრიცხოვანობა, რისთვისაც ითხოვდა ხალიფისაგან დამხმარე ჯარს. ხალიფამ გამოგზავნა დამხმარედ 20.000 მხედრობა ამირა ალ-ჰარასი ისმეალის-ძის სარდლობით. ალ-ჰარასი არაბთა ჯარით შევიდა კახეთში და გაიმართა სისხლისმღვრელი ომი. გადამწყვეტი ბრძოლა არაბებსა და კახეთის (წანარების) ჯარს შორის რამდენიმე დღე გაგრძელებულა და ბოლოს არაბების გამარჯვებით დასრულებულა. იაკუბის სიტყვით კახეთის (წანარების) ჯარის მხრით ამ ბრძოლაში დახოცილა 16.000 კაცი, გარდა ტყვეებისა, რომლებიც არაბებს წამოუყვანიათ. იაკუბი გადმოგვცემს, რომ გამარჯვებული ალ-ჰარასი გამოემართა ტფილისისაკენ, გზაში ამოსწყვიტა ყველა ტყვე, ხოლო არაბთა რაზმები სათარეშოდ მიუშვა კახეთის (წანარეთის) თემებზე.

ასე დასრულდა ეს უსწორო ბრძოლა.

როგორც მოვიხსენეთ, არაბთა ეს დამსჯელი ექსპედიციები და „ჟამთა-შლილობა“, რაც არჩილის წამებას მოჰყვა, მე-8 საუკუნის ორმოცდაათიანი წლების ბოლოს ეკუთვნის. ექსპედიციები დასრულებულა 761 წელზე ადრე, რადგან 761 წელს, როგორც აღვნიშნეთ, არჩილი უკვე გარდაცვლილად მოიხსენება, და მის ნაცვლად მთავრობენ არჩილის შვილები ჯუანშერ და იოანე, რომელთაგან პირველი—ჯუანშერ—კახეთის მთიანეთში გამაგრებულია, ხოლო იოანე გადასულა ეგრისში (ლაზიკაში).

*

ჩვენ ამით დავამთავრებთ განხილვას იმ საკითხებისას, რომელთა მიხედვით შესაძლო ხდება განესაზღვროთ ეპოქა ლეონტი მროველის სალიტერატურო მოღვაწეობისა.

წარმოდგენილი მიმოხილვის შემდეგ დაგვრჩენია გავაკეთოთ საბოლოო დასკვნები:

1. ლეონტი მროველი, როგორც ირკვევა, ყოფილა თანამედროვე არჩილ მეფისა, მოსწრებია იმ „ჟამთა-შლილობას“, როდესაც აწამეს არჩილი, და ალწერია არჩილის წამების „სვინაქსარი“ („მოსახსენებელი“).

¹ იხ. ჯუანშერის ქრონიკა, გვ. 186.

2. არჩილ მეფე, როგორც გამოირკვა, აწამეს მე-8 საუკუნის 50-იან წლებში და ლეონტი მროველის ეს სვინაქსარი-მოსახსენებელი ამ თარიღის ახლო ხანებში არის დაწერილი.

3. რაც შეეხება ლეონტი მროველის მთავარ თხზულებას, „ჰამბავი მეფეთა“, იგი, როგორც ირკვევა, დაწერილია უფრო ადრე. რეალები, რომლებიც დატულია ამ ნაწარმოებში, და რის შესახებაც ზემოთ გვქონდა დაწვრილებით საუბარი, გვიჩვენებენ, რომ „ჰამბავი მეფეთა“ ეკუთვნის დროს არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრისა. ჩვენ შესაძლოდ მიგვაჩნია ეს თარიღი კიდევ უფრო მეტის მიახლოვებით განვსაზღვროთ, და ლეონტი მროველის „ჰამბავი მეფეთა“ მივაკუთვნოთ დროს მე-8 საუკუნის 30-იან წლებამდე (იხ. ამის შესახებ ზემოთ, განსაკუთრებით გვ. 127, 129—130).

11

„მეფეთა ჰამბავის“ ტექსტის დასასრულად

„მეფეთა ჰამბავის“ ტექსტის შესახებ აქ საჭიროა დასასრულ შევხვით კიდევ ერთ კითხვასაც, სახელდობრ—თუ რა დრომდე იყო მოყვანილი თავდაპირველად ლეონტი მროველის თხზულება.

ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი „მეფეთა ჰამბავისა“ დასრულებულია მე-5 საუკუნის ოციანი წლებით. ხოლო ლეონტი მროველი, როგორც გამოირკვა, მე-8 საუკუნის მწერალია. ამიტომ უნებლიეთ იბადება კითხვა, თუ რად არის შეწყვეტილი „მეფეთა ჰამბავი“ მე-5 საუკუნეზე. საქმე ის არის, რომ ავტორს ეს თხზულება ფართო მასშტაბით აქვს განზრახული, მას აწერილი აქვს საქართველოს ისტორია მთელი თავისი მოცულობით, იწყება იგი მითიური ბიბლიური ხანიდან და შემდეგ ავტორი, გადმოდის რა ისტორიულ ხანაში, მოკვავს თავისი მოთხრობა განუწყვეტელი ხაზით მე-5 საუკუნის მიჯნამდე; ხოლო რით უნდა აიხსნას, რომ მას აღუწერლად დაუტოვებია სწორედ მისი უახლოესი დრო მე-5 საუკუნიდან მე-8—საუკუნემდე? რომ ლეონტი ახლო დროის ისტორიითაც იყო დაინტერესებული, სჩანს თუნდაც იქედან, რომ მას აღუწერია მოსახსენებელი არჩილის მარტილობისა, ე. ი. მე-8 საუკუნის ნახევრის ამბავი. ამიტომ უნებლიეთ იბადება ეჭვი, ხომ არ აკლია „მეფეთა ჰამბავს“ ბოლო, სადაც აწერილი იქნებოდა საქართველოს ისტორია მე-5—8 საუკუნეთა.

ეს ეჭვი კიდევ უფრო ძლიერდება, როდესაც ვეცნობით „მეფეთა ჰამბავი“ არსებულ დაბოლოებას. უნდა ვიცოდეთ, რომ ლეონტი მროველი არ არის უბრალო მემკვიდრე, არამედ მწერალი-ისტორიკოსი, რომელსაც გარკვეული შეხედულება აქვს შემუშავებული საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის შესახებ, მას თავის ისტორიაში დატული აქვს გარკვეული არქიტექტონიკა საქართველოს ისტორიის პერიოდებად დაყოფასთან შეფარდებით. და ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თუკი ავტორს არ ჰქონდა განზრახვა მოეყვანა „მეფეთა ჰამბავი“ თავის დრომდე, იგი ასეთ შემთხვევაში დაასრულებდა თავის მოთხრობას რაიმე ეპოქალურ საზღვართან. ხოლო „მეფეთა ჰამბავის“ არსებული დაბოლოება არაფერს ამის მსგავსს არ შეიცავს. მოთხრობა აქ შექანიურად სწყდება მირდატ მეფის ტყვედ წაყვანით.—ისტორიულ მოთხრობას აკლია წინაგანი დასრულება.

და მართლაც ერთი ადგილი „მეფეთა ჰამბაეისა“ ჩვენ გვიჩვენებს, რომ ამ თხზულებას აკლია ბოლო. ლეონტი მროველი თავისი თხზულების პირველ თავში ეხება კავკასიელ ტომთა წარმოშობის საკითხს; ხოლო მეორე თავიდან იგი იწყებს საკუთრივ საქართველოს ისტორიის აღწერას და შესავალში ამბობს: „ხოლო აქათგან ვიწყო ჰამბაეი ქართლისა და ნათესავისა მათისა ვიდრე დღეთა ჩუენთამდე“ (იხ. გვ. 5). ამის მიხედვით ლეონტი მროველს განზრახული ჰქონია მოეყვანა თავისი მოთხრობა „ვიდრე დღეთა ჩუენთამდე“, ე. ი. მე-8 საუკუნემდე.

როგორღა აევსნათ, რომ თხზულება არსებული სახით მე-5 საუკუნეზე სწყდება? ეს რასაკვირველია შესაძლოა ბევრნაირად აიხსნას. შესაძლოა ლეონტის დაუწერელი დარჩა უკანასკნელი ნაწილი თავისი შრომისა. მაგრამ მეორე გარემოებაც არის დასაშვები.

საქმე ის არის, რომ ლეონტი მროველის თხზულება არ მოღწეულა ჩვენ დრომდე ცალკე ხელნაწერის სახით, არამედ იგი დაცულია მხოლოდ ქართლის-ცხოვრების კრებულში. ხოლო ქართლის-ცხოვრების კრებული შედგენილია ქრესტომატიის წესით. კრებულის შედგენისას მიზნად დაუსახავთ მოეცათ საქართველოს ისტორია მთლიანი გაბმული სახით და შეურჩევიათ ტექსტები სხვადასხვა ისტორიკოსებიდან: გარკვეული ეპოქა წარმოდგენილია ერთი ისტორიკოსის თხზულებით, მომდევნო ეპოქა მეორე ისტორიკოსის თხზულებით და ასე შემდგომ. ხოლო როდესაც ერთი საისტორიო თხზულების ბოლო ეხებოდა იმავე საკითხს, რასაც მეორე საისტორიო თხზულების დასაწყისი (ან მეორე საისტორიო თხზულება მთლიანად), ასეთ შემთხვევაში, განმეორების თავიდან ასაცილებლად, აღარ შეუტანიათ შეხვედრილი ტექსტები, თვითეული ეპოქის შესახებ მხოლოდ ერთი ტექსტი დაუტოვებიათ. ამის გამო შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ასევე მოქცეულან ლეონტი მროველის თხზულების მიმართაც. ქართლის-ცხოვრების კრებულში შეუტანიათ ძირითადი ნაწილი ლეონტის თხზულებისა ვიდრე მე-5 საუკუნემდე, ხოლო მომდევნო ეპოქა ქართლის-ცხოვრების კრებულში წარმოდგენილია უკვე სხვა ისტორიკოსთა თხზულებებით: ასე, მე-5 საუკუნე წარმოდგენილია ძეგლით: „ჰამბაეი (ცხოვრება) ვახტანგ გორგასარისა“; მე-6—8 საუკუნეები წარმოდგენილია მატიანით, რომელიც ჯღან-შერის სახელით არის წარწერილი; ეპოქა მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნემდე წარმოდგენილი საისტორიო ძეგლით „მატიანე ქართლისაჲ“; და ასე შემდგომ. ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ლეონტი მროველის თხზულების ბოლო (თუკი, რასაკვირველია, ავტორს თავისი თხზულება დაუმთავრებელი არ დარჩა), ეს ბოლო—რომელიც იმავე მე-5—8 საუკუნეებს ეხებოდა—დაიკარგა იმის გამო, რომ იგი არ მოხვდა ქართლის-ცხოვრების კრებულში.

„მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ლეონტი მროველის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობები არ შენახულა. მხოლოდ მისი ზედწოდება „მროველი“ გვაძლევს.

საშუალებას დაეცვენათ, რომ იგი იყო ქართლიდან, რუსიდან. (ზედწოდება „შროველი“, ნაწარმოებია გეოგრაფიული პუნქტის სახელიდან: „რუსის“).

ლეონტის ამ ზედწოდების—„შროველი“-ს—მიხედვით ჩვეულებრივ ჰფიქრობენ, რომ ლეონტი სასულიერო პირი, „შროველი“ ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო. ეს აზრი პირველად გამოსთქვა მე-12—13 საუკუნის ერთმა ქართველმა მწერალმა (არჩილის მეტაფრასის ავტორმა)¹, და ეს შეხედულება გავრცელებულია დღესაც.

მაგრამ ბევრი რამ საეჭვოდ ხდის იმას, რომ ლეონტი, ავტორი „მეფეთა ჰამბაჟის“-სა, სასულიერო პირი იყვის.

პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ თითონ ეს სახელწოდება „შროველი“ თავისთავად სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ ლეონტი უთუოდ ეპისკოპოსი ყოფილიყო. ადგილის მიხედვით ნაწარმოებს სახელს ატარებდნენ როგორც ეპისკოპოსნი, სასულიერო პირნი, ისე საერო პირები, მფლობელთა გვარეულბანი (როგორც, მაგალითად, რუსთველი ეპისკოპოსი, და პოეტი შოთა რუსთველი, ერისკაცი, რუსთავის მფლობელი).

პირიქით, რომ ზედწოდება „შროველი“ არ უნდა აღნიშნავდეს ამ შემთხვევაში ეპისკოპოსს, ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი. ძველ-ქართულ ტექსტებში როცა ეპისკოპოსის ტიტულს თან ახლავს ადგილის მიხედვით ნაწარმოები სახელი, აქ ჩვეულებრივ ემატება ხოლმე თვით სიტყვა „ეპისკოპოსი“. იტყოდნენ: „შროველი ეპისკოპოსი“, და არა „შროველი“.

მართალია, მე-11 საუკუნიდან მოკიდებული ასეთი წესი ირღვევა, და ადგილის სახელს ზოგჯერ ემატება ეს სიტყვა „ეპისკოპოსი“, ზოგჯერ კი არა; მაგრამ ძველ-ქართულ ძეგლებში მე-7—8 საუკუნეებიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნემდე (ე. ი. სწორედ იმ ეპოქაში, როდესაც ცხოვრობდა ლეონტი შროველი) ადგილის სახელს ჩვეულებრივ ყოველთვის ემატება ხოლმე ეს სიტყვა „ეპისკოპოსი“.

ასე, მაგ., გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში; აქ ვკითხულობთ: „სვეფანე მტბევარი ეპისკოპოსი“, „ეფრემ მაწყურელი ეპისკოპოსი“, „ზაქარია ანჩელი ეპისკოპოსი“, „ეზრა ანჩელი მამათმთავარი“, „ერუშნელი ეპისკოპოსი“ (იხ. გვ. ლა, მე, ნგ, გ, თ).

ასევეა საკუთრივ საისტორიო თხზულებებშიაც:

ჯუანშერის სახელით წარწერილს მატიანეში: „აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსი, რომელმან მოაქციენა უმრავლესნი მთეულნი“ (გვ. 197; შეად. თვით „მეფეთა ჰამბაჟის“ ტექსტი: „აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსი“, გვ. 107).

სუმბატ დავითის-ძის მატიანეში: „ალაშენა სიმაგრე საბა მტბევარ ეპისკოპოსმან... და შევიდეს მას შინა თუთ საბა მტბევარი ეპისკოპოსი და ეზრა ანჩელი ეპისკოპოსი“ (გვ. 360).

¹ იხ. შესწავა და წამება არჩილისი (მ. ჯანაშვილის გამოცემა, ქართული მწერლობა, I, 258).

საისტორიო ძეგლში—„მატიანე ქართლისაჲ“: „შეიპყრეს წმიდაჲ გობრონ... რომლისა წამებჲჲ ვრცელად აღწერა.. სტეფანე მტბევარმან ეპისკოპოსმან“ (გვ. 227).

ძველ-ქართული ეპისტოლოგრაფიის ძეგლებში:

„მიწერილი დაჩისი მროველ ეპისკოპოსისა ანტონისა“; „მიწერილი დაჩისი სტეფანესა ნეტარისა მტბვერელ ეპისკოპოსისა“ (იხ. შატერდის კრებული), და სხვანი.

გადაეკითხეთ ამის შემდეგ ის ერთად-ერთი პირველადი ბიბლიოგრაფიული ცნობა, რომელიც ჩვენ ლეონტის შესახებ მოგვეპოვება, აქ ნათქვამია: „არჩილის წამება და მეფეთა ცხოვრება.. ლეონტი მროველმან აღწერა, და ახლად იოანე დეკანოზმან აღწერა“. ამ ტექსტის მიხედვით საფიქრებელია, რომ ლეონტი არ უნდა ყოფილიყო ეპისკოპოსი; ჯერ ერთი, მას არ მიემართება ტიტული ეპისკოპოსისა, რაც, როგორც ვნახეთ, მიღებული წესია ამ ეპოქის ძეგლებში (ეწოდება არა „მროველი ეპისკოპოსი“, არამედ „მროველი“); და ამას გარდა უცნაურია, თუკი ლეონტი მართლა ეპისკოპოსი ყოფილიყო, როგორ მოხდა, რომ ამ უწყების ავტორმა საჭიროდ დაინახა აღენიშნა იოანეს სასულიერო ხარისხი დეკანოზობა, ხოლო ის კი აღარ მოიხსენა, რომ ლეონტი ეპისკოპოსი იყო.

ეს რაც შეეხება ბიბლიოგრაფიული უწყების ტექსტის ინტერპრეტაციას.

ხოლო დამოკიდებულად ამისგან, გადაკითხვა თვით ლეონტის თხზულებებისა „მეფეთა ჰამბავი“-სა აგრეთვე იმას გვაფიქრებინებს, რომ ავტორი საერო პირი უნდა ყოფილიყო. მისი თხზულება გამსჭვალულია საერო მსოფლმხედველობით. „ჰამბავი მეფეთა“ დაწერილია საერო ხასიათის საგმირო-ეპიურ თხზულებათა გავლენის ქვეშ და მას არ ეტყობა გავლენა საეკლესიო მწერლობის ტრადიციებისა. ავტორს, ჩანს, უფრო გულდასმით ჰქონია გადაკითხული ირანული ნაციონალური ეპოსი „ხეატაჲ-ნამაკი“ და საგმირო-ეპიური რომანები, ვიდრე საეკლესიო წიგნები. ამასთან თითონ ენაც ლეონტი მროველის თხზულებისა დაშორებულია სასულიერო მწერლობის ენობრივ ნორმებსა და ხასიათს, აქ დაცულია საერო მხატვრული მწერლობის ენის თავისუფალი წყობა, დაცილებული სასულიერო მწერლობის ენის სკოლასტიკურ იერს.

ყოველივე აღნიშნულის მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ ლეონტი მროველი ერის-კაცი უნდა ყოფილიყო, ალბათ რუისის მფლობელი, საიდანაც მას მიუღია სახელწოდება „მროველი“.

რასაკვირველია, არაა ისიც გამორიცხული, რომ ლეონტი მოხუცების ეპოს ბერად შემდგარიყო და შემდეგ ეპისკოპოსობაც მიეღო. მაგრამ ყოველ შემთხვევაში—როდესაც ლეონტი მროველი სწერდა თავის მთავარ თხზულებას „ჰამბავი მეფეთა“—უფრო ის არის საფიქრებელი, რომ ლეონტი მროველი ამ დროს ჯერ კიდევ ერისკაცი იყო, წვერი იმ საერო ფეოდალური საზოგადოებისა, რომლის იდეებისა და მსოფლმხედველობის გამომსახველი არის ჩვენი მწერალი თავის ისტორიულ-ლიტერატურულ ნაწარმოებში.

А. А. ЯЦЕНКО-ХМЕЛЕВСКИЙ и Г. В. КАНДЕЛАКИ

РАСТИТЕЛЬНЫЕ ОСТАТКИ ИЗ ГРОБНИЦЫ ПИТИАХША АСПАВРУКА в АРМАЗИ

(Материалы к познанию истории древесной флоры Закавказья в антропогене)
Сообщение третье¹

В конце октября месяца прошлого года ныне покойным академиком Иваном Александровичем Джавахишвили нам были переданы некоторые растительные остатки, найденные в гробнице питиахша Аспаврука в Армази (III-й век нашей эры).

Всего нами было получено 12 образцов:

1. (47/I)²—8 истлевших кусочков дерева, темно-коричневого цвета, от ножки ложа.
2. (47/II)—8 истлевших кусочков дерева, коричневого цвета, от ножки ложа.
3. (47/III)—трухлявый кусочек дерева, размером 2,1 × 2,2 см темно-коричневого цвета от ножки ложа.
4. (47/IV)—земля, древесный тлен и маленькие истлевшие кусочки дерева из рельефно-орнаментированной серебряной обкладки ножки ложа.
5. (46)—истлевшие кусочки дерева оранжевого цвета от ножен (или обкладки) железного оружия (меча).
6. (46)—небольшой кусок (1,8 × 1,2 × 0,9 см) неопределенной формы, бурого цвета от ножен (или обкладки) железного оружия (меча).
7. (48)—два истлевших кусочка дерева, один светлый, другой темный, из коробки с древесными остатками и кусками серебра и железа.
8. (59)—небольшой кусок (1,0 × 0,9) желтовато-розового цвета от ножен железного ножа.
9. (44)—куски дерева (размером 3 × 2,2 и 2,1 × 1,4 см) найденные на серебряном блюде.

¹ Сообщение второе см. „Сообщения Груз. Филиала АН СССР“, т. 1, № 5.

² Номера инвентарной описи Музея Грузии.

10. (55)—земля из серебряного сосуда с двумя ручками; в земле—остатки совершенно истлевшего дерева, кусочки истлевшей ткани, золотые нити, личинки насекомых, кусочки костей и семени.

11. (54)—земля из маленького сосуда с двумя ручками; в песке безформенные органические остатки.

12. (41)—земля из золотой обкладки меча; в земле различные органические остатки: остатки семян, жилки листьев и т. д., осколки зеленого стекла.

Весь переданный древесный материал был в очень плохой сохранности; отчасти это следует приписать тому, что он находился в серебряных или золотых обкладках, не дающих окислов и, следовательно, не консервирующих материал в противоположность деревянным изделиям, заключенным в бронзу.

Изготовление шлифов, достаточно удовлетворительных для микроскопического определения, представило большие трудности, которые были преодолены только частично; тем не менее удалось, с той или иной степенью достоверности, определить все полученные образцы.

Ножки от ложа (№№ 1—43), на котором находился труп питиакша Аспаврука, были исследованы в первую очередь. Все они оказались изготовленными из древесины одной породы, микроскопическую характеристику которой приводим ниже.

Древесина рассеяннососудистая, хотя сосуды отчетливо преобладают у весенней границы годичного слоя, значительно превосходя по размерам и количеству сосудов поздней древесины; число и размер сосудов, по направлению к поздней границе годичного слоя, уменьшаются постепенно. Просветы сосудов вытянуты в радиальном направлении и собраны в цепочки по 2—3 и более. Тангентальный диаметр просветов 150—200 μ („средний“, по стандартной терминологии). Перфорации сосудов повидному простые. Поровость сосудов ни разу не могла быть рассмотрена.

Древесные волокна тонкостенны (если не предположить, что вся вторичная оболочка истлела). Лучи обычно одно-двух-трехрядные, реже четырехрядные; при встрече с сосудами несколько изгибаются. На тангентальном срезе лучи отчетливо однородные, невысокие (в среднем 12—14 клеток в высоту). На радиальном срезе крайние клетки луча несколько менее вытянуты в радиальном направлении чем внутренние клетки. Древесная паренхима (совершенно не различима на поперечном срезе) на тангентальных и радиальных срезах обильная, метатрахеальная (в виде тонких полосок, расположенных параллельно границе годичного слоя) и вазоцентричная.

Описанное строение позволяет отнести исследованную древесину к ореху — *Juglans regia* L., хотя строение некоторых образцов (3—47/III) и не вполне характерно для этой породы.

Микроскопическое исследование показывает что, хотя все четыре ножки и были бесспорно изготовлены из одной породы, тем не менее материалом служил, повидному, не один кусок дерева, а два или даже три различных куска, может быть от разных деревьев. Рост дерева, там где состояние материала позволяет это установить, хороший—годичный прирост размером в 1 см или даже более.

Куски дерева, найденные в серебряном блюде (№ 9—44) оказались также остатками ореховой древесины *Juglans regia* L. По указанию археолога А. Н. К а л а н д а д з е, эти обломки дерева вероятно попали на блюдо из обкладки ножи при вскрытии погребения.

Из коробки с различными деревянными, железными и серебряными фрагментами (№ 7—48), нами было исследовано два куска дерева, относящихся к двум разным породам.

Первый кусок без труда определяется, подобно предыдущим—как ореховая древесина.

Второй кусок (находившийся в исключительно плохой сохранности) показал при микроскопическом исследовании следующее строение:

Древесина рассеяносудистая, диаметр просветов довольно малый (приблизительно 60 μ); просветы большей частью одиночные, иногда собраны по два (в радиальном направлении). Лучи двух- и трех(?)рядные, на тангентальном срезе не высокие; краевые клетки многорядных и однорядных лучей стоячие. Перфорации, повидимому, простые—*Mespilus germanica* L.?

Общий тип структуры очень напоминает структуру розоцветных; наличие столчих клеток по краям лучей в этом семействе характерно (вместе с другими признаками, отмеченными в исследованном куске) только для мушмулы—*ზღმარტლი*—*Mespilus germanica* L. Состояние материала, не позволившее получить удовлетворительные препараты, не дает возможности определить породу с полной достоверностью. Поэтому определение даем со знаком вопроса.

Истлевшие кусочки дерева из ножен железного оружия (5—46), были также исследованы под микроскопом.

Древесина рассеяносудистая, сосуды разбросаны в годичном кольце беспорядке, только незначительно уменьшаясь в величине и количестве по направлению к поздней границе годичного слоя. Просветы сосудов в группах или цепочках, реже одиночно.

Тангентальный диаметр просветов сосудов довольно малый, перфорации простые (?). Сосуды с отчетливо выраженными спиральными утолщениями. Древесные волокна с крупными полостями. Лучи одно-двух и трехрядные—*Tilia* sp.

Описанное строение вполне характерно для липы—*თუჩვი*—*Tilia* sp. (различные кавказские виды липы по строению древесины нами не различаются).

Куски неопределенной формы от ножен меча (6—46) и кинжала (8—59) оказались неорганического происхождения и представляют собой, повидимому, в одном случае проржавевшее железо (6—46) и в другом—песчанник.

Анализ земли из серебряных сосудов (10—55 и 11—54) показал значительную бедность ее растительными остатками: совершенно истлевшие остатки дерева, не поддающиеся определению, кусочек ткани, повидимому, растительного происхождения, обломки семян (по определению проф. Д. И. Сосновского—семена *Celtis* sp.—каркаса—*ბჟი*),

также как и ракушки¹ и золотые нити—все это следы предметов, случайно попавших в сосуд, или в течение веков, прошедших с момента захоронения или же в момент раскопок от ближайших предметов.

Таким же случайным представляется и состав песка (земли), в котором находились все перечисленные остатки.

Минералогический анализ, любезно произведенный по нашей просьбе канд. геол. наук Т. Г. Казахишвили, показал наличие в нем целого ряда минералов—кварца, лимонитизированного биотита, хлорита, мусковита, амфибола, полевого шпата, апатита, лимонита, оглинившегося плагиоклаза и магнетита, глинисто-лимонитовых масс и т. д. Эти минералы попали в сосуд из земли, главным образом с глыб песчанника, из которых было сложено погребение.

Бесформенные органические вещества, находящиеся в сосудах, в значительной степени минерализованы и судить об их происхождении мы не имеем возможности.

На содержимое сосудов указывает с некоторой вероятностью только нахождение в них ложнокоченов мух, что позволяет предположить, что в момент захоронения сосуды были наполнены пищей, вероятнее всего мясной.

Растительные остатки, обнаруженные в земле, взятой из золотой обкладки кинжала (№ 12—1)—семена *Celtis*, жилки истлевших листьев также повидимому случайного происхождения.

Таковы результаты анализа некоторых растительных (и отчасти зоологических) остатков, найденных в Армази.

В ботанико-географическом отношении эти данные не представляются неожиданными. Липа, мушмула и каркас и поныне являются обитателями облесенных склонов, окружающих Армазское ущелье и присутствие их в могильнике вполне закономерно. Интересным является обнаружение деревянных изделий из ореха. *Juglans regia* L., по общему мнению всех ботаников², является на Кавказе породой одичавшей, завезенной к нам повидимому из Ирана. Хотя не исключена возможность, что древесина для изготовления погребального ложа была привезена издалека, все же это предположение представляется мало вероятным. Гораздо более естественно предположить, что ножки ложа были сделаны из дерева, растущего на месте, в той же стране. В таком случае, срок интродукции к нам ореха датируется не ближе чем III-им веком нашей

¹ Определение зоологического материала любезно произвел проф. А. А. Садовский (Зоосектор Груз. Филиала АН). Одна из ракушек принадлежит к *Helicidae*, другую определить пока не удалось.

² См. А. А. Гроссгейм, „Реликты восточного Закавказья“. Баку, 1940.

эры, когда были, следовательно, известны не только пищевые свойства его плодов, но и превосходное качество древесины.

Нахождение остатков древесины липы в ножках меча вполне естественно. До наших дней кустари-оружейники Закавказья употребляют древесину липы для этих целей. Условия сохранения остатков древесины мушмулы таковы, что назначение этой породы в нашем материале представляется неясным. Однако, мушмула довольно часто используется в крестьянском быту для различных столярных работ. Вероятно и здесь кусок древесины мушмулы—это остаток какого-нибудь изделия.

LES RESTES VÉGÉTAUX TROUVÉS DANS LE SÉPULCRE DU PYTHYAKHCHE ASPAVRUK à ARMAZI

[Matériaux pour l'histoire de la flore forestière de la Transcaucasie durant l'anthropogène.
Communication 3-ème *

Par ANDRÉ A. YATSENKO-KHMÉLÉVSKY et GALINA V. KANDELAKI

Les auteurs ont étudié les restes végétaux trouvés dans le sépulcre du pythyakhche Aspavruk [III siècle de notre ère].

Ont été analysés les morceaux de bois, provenant des pieds du lit funèbre, le bois tiré de la gaine de l'arme en fer [le glaive?], de la gaine du poignard et les restes contenus dans la vaisselle d'argent, trouvée dans le tombeau.

L'analyse microscopique a montré la présence du bois de noyer [*Juglans regia* L.], du tilleul [*Tilia* sp.] et du bois d'une Rosacée, que nous déterminons comme le mérlier—*Mespilus germanica* L.? Dans la vaisselle d'argent ont été reconnu les fruits déformés de *Celtis* sp.

Les trois essences forestières dernières [*Tilia* sp., *Mespilus germanica* L. et *Celtis* sp.] sont très répandues dans les environs d'Armazi et leur présence dans le sepulcre est tout à fait naturelle. La trouvaille du bois de noyer est intéressante, car les botanistes sont d'accord à affirmer que le noyer [*Juglans regia* L.] est une essence introduite au Caucase dans les temps historiques. Notre étude montre donc que l'introduction de cette plante date, au moins, du III. siècle de notre ère.

* Communication seconde v. dans «Сообщения Груз. Филиала АН», т. I, № 5.

ლ. მუსხელიშვილი

უკანგორის ისტორიული ნაშთები¹

დამბლუტის წყალი, რომელზედაც უკანგორი მდებარეობს, ლუქსემბურგის რაიონში, ლოქის მთაში გამოდის და მარჯვნიდან ერთვის მაშავერს კაზრეთისა და ბალიქის ხეეებს ზემოთ. დამბლუტის ხევის შესართავს უკანგორი დაშორებულია შვიდიოდე კილომეტრით. მე გორუნჯუკიდან მომიხდა უკანგორში ასვლა². აქ მანძილი სულ მცირეა, 4—5 კილომეტრს არ აღემატება.

დამბლუტის ხეობა ჯერ ისევ-ისე თითქმის სრულებით უკაცრიელია. უკანგორამდე მთების კალთები შემოსილია ხშირი ფოთლოვანი ტყით. სახნავი მიწები უქირაეთ გორუნჯუკელებს, რომლებმაც დიდი ხანი არ არის რაც ტყე გაჰკაფეს მდინარის გასწვრივ. უკანგორში ამ რამდენიმე წლის წინათ დასახლებულა ვარდისუბნიდან გამოსული გლეხობა (17 კომლი). სოფლის ზემოთ ამათ მცირე სახნავი მიწები აქვთ. არის ვენახებიც. მერმე იწყება უფრო ხშირი და ულრანი ტყე და ვიდრე თათრებით დასახლებულ ჯანდარამდე მოსახლეობა აღარაა.

ვახუშტის რუკა ამ ხეობაში უჩვენებს, უკანგორს გარდა, რამდენსამე დასახლებულ ადგილს (ვანი, კრკონი, ტანძია და სხვ.), რომლებიც დღეს ადგილობრივ აღარ ახსოვთ. ნაშთების მიხედვით ცხადია, რომ მოსახლეობა აქ, ყოველ შემთხვევაში უკანგორამდე, ოდესღაც მჭიდრო უნდა ყოფილიყო. ამასთან, აქ ძველთა-ძველი ნაშთები ჩანს. ზოგიერთი ადგილების სახელები, რომლებიც ადგილობრივ მკვიდრთ ახსოვთ, უთუოდ ძველი გადმონაცემია, ზოგი კი შეიძლება ახლად შერქმეული იყოს.

გორუნჯუკიდან დაახლ. 1,5 კმ-ის მანძილზე დამბლუტის ხევის მარცხნიდან ერთვის მაღაროს ხევი, რომლის ზემოთ მარაბდის ნანგრევები მდებარეობს³. აქ ჩანს ნასოფლარი (ქვის საძირკვლების ნაშთები), რომლის ერთნავიანი მცირე ეკლესია, ნაგები უბრალო ქვით ქვიტიკრზე (თლილი ქვა

¹ თავი ხელნაწერი შრომიდან: „არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ხეობაში“.

² 1937 წ.; შემდეგ იქ იყვნენ არქიტექტორები ც. გაბაშვილი და რ. მეფისაშვილი, რომლებმაც ძველი გახომეს.

³ 1721 წლ. ხალხ. აღწ. დავთარში რომ მე-179 გვერდზე მარაბდა იხსენიება, სწორედ ეს შეიძლება იყოს, რადგან იგი ჩატანილია ბოსლების და დამბლუტის გვერდით, როგორც „დბანისის ხეობაში“ მდებარე (შდრ. იკვე, გვ. 335, საცა იგივე სოფელი უკვე ვანისა და წყნეთის გვერდით გვხვდება).

მხოლოდ კუთხეებშია ნახმარი), საინტერესოა იმით, რომ შიგ ბოლნური მედალიონიანი ქვა გდია, უთუო ნიშანი ამ ნასახლარის დიდი სიძველისა. კიდევ ორიოდ კილომეტრით უფრო ზევით დამბლუტის წყალს მარცხნიდანვე ერთვის რიყის ხევი, რომლის ცოტა ზემოთ მარჯვნიდან, ე. ი. აღმოსავლეთიდან ჩამოდის წოწოლაველის ხევი. მის ზემოთ დგას ერთნაიანი მცირე ეკლესიის ნანგრევი კვრინჩხიანისა, რომელიც მე არ მინახავს. ცოტა უფრო ზემოთ დამბლუტის წყალს მარჯვნიდან ერთვის კაზრეთის ხევი¹. აქედან უკანგორამდე დაახლოვ. 1 კმ-ია. მთელ ამ ადგილს კაკლიანს ეძახიან ნიგვზის ხის სიმრავლის გამო. კაკლიანის თავში, დამბლუტის წყლის მარცხენა ნაპირას დგას უკანგორი. უკანგორს ზემოთ ტყეში უჩვენებენ რაღაც ძველ მადნებს და საყდრის ნანგრევს, რომელსაც წიწვიანს უწოდებენ და რომელიც, ვითომ, საინტერესო „დაწერილ“ ქვებს უნდა შეიცავდეს.

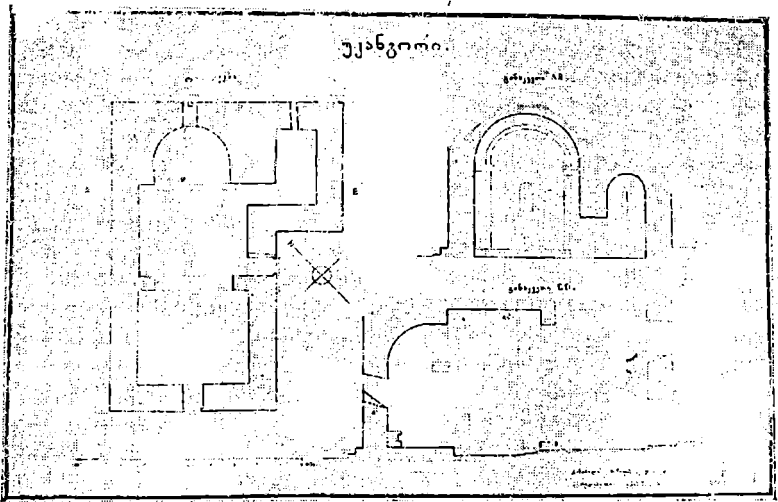
უკანგორში ორი ეკლესია ყოფილა. ერთი, წყლის მარცხენა ნაპირას, სრულებით დაუნგრევიათ და მისი ქვა აბანოს ასაშენებლად გამოუყენებიათ ოქროს მამიებლებს, რომლებიც უკანასკნელ დროს რამდენიმე წლის განმავლობაში რეცხავდნენ აქ ოქროს ქვიშას, რომელიც მცირედ ჩამოაქვს დამბლუტის წყალს. შენობის დანგრევისას თვალს მოეფარა ერთი წარწერიანი ქვა, რომელიც, ადგილობრივთა მოთხოვნის მიხედვით, მეტად საინტერესო იქნებოდა, მით უმეტეს, რომ, როგორც ვნახავთ, ეს შენობა ძალიან ძველი უნდა ყოფილიყო. რამდენადაც მახსოვს, შენობა ისე საფუძვლიანადაა დანგრეული, რომ თითქმის მისი კვალიც კი აღარა ჩანს, თუმცა, ყველა ნიშნებით, იგი მეორე ეკლესიაზე უფრო პატარა უნდა ყოფილიყო, რომელიც წყლის მარჯვენა ნაპირასა დგას და რომელსაც „ორკარიან ეკლესიას“ უწოდებენ. ეს უკანასკნელი, ი. სტრიგოვსკის ტერმინოლოგიით, სიგრძე მიმართულს ერთნაიან ცილინდრულ შენობას წარმოადგენს², ორიენტირებულს სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ (სურ. 1). იგი ორსაფეხურიან ხარისხზე დგას³ და გარედან მისი ძირითადი ოთხკუთხედი სიგრძით 14,10 მ-ს, ხოლო სიგანით 7,40 მ-ს შეადგენს. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მას აკრავს ოთხკუთხი საღია-კვრო, რომლის სიგრძე 6,00 მ-ს, ხოლო სიგანე 3,00 მ-ს უდრის და რომელსაც შესავალი მხოლოდ ეკლესიის შიგნიდანაა აქვს.

კედლები ძალიან სქელია (საშუალოდ, 1,25 მ) და როგორც გარედან ისე შიგნიდანაც შემოსილია თლილი ქვის პერანგით, რომლის შიგნით ჩასხმულია ქუორდულაბი (ბეტონი). პერანგის ფილაქნები სხვადასხვა ზომისაა, მაგრამ სკარბობს დიდი ზომის ქვები (1,00×0,70 მ და მისთ.). წყობაში კარგადაა დაცული თარაზულობა (სურ. 2). მასალა ერთფეროვანია, ლამაზი მოყვითანო ქანისაა,

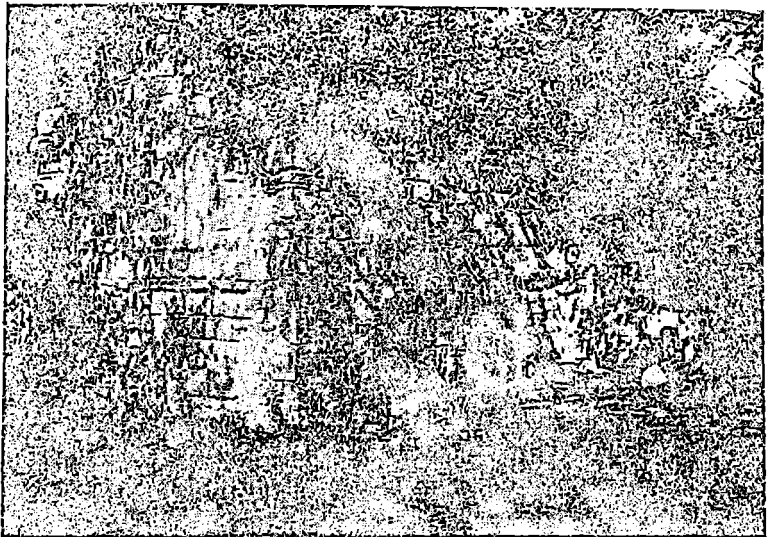
¹ ეს კაზრეთი ნასოფლარია მთაში, უკანგორიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. აწ ცნობილ სოფ. კაზრეთთან, რომელსაც ჯალდამსაც და ტაბახშელსაც ეძახიან და რომელიც უფრო მოშორებით მდებარეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, თითქმის ხედ მაშვრის პირას, მას, სახელს გარდა, საერთო არა აქვს რა.

² J. Strzygowski. Die Baukunst der Armenter und Europa, Wien, 1918, Bd. I, S. 71, Abb. 49.

³ ზედაპირულად ხარისხი მხოლოდ NO- და NW- მხრიდანა ჩანს, სხვაგან კი მიწითაა დაფარული. შესაძლებელია, მისი საფეხურების რიცხვი ორზე მეტიც იყოს.

სურ. 1.

სურ. 2.

მაგრამ აქა-იქ სხვა მასალის მოჩუქურთმებული ქვებიცაა ჩადგმული კედლებში, თუმცა არც ერთი თავის თავდაპირველ ადგილზე არ იმყოფება.

რით იყო დაფენილი ორფერდა სახურავი, აღარა ჩანს, რადგან მისი უდიდესი ნაწილი, ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, დაფარულია მიწითა და მცენარეულობით, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი სულაც ჩაქეულია და აქ შენობის კედლებიც (განსაკუთრებით, ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის კედლები) ნაწილობრივ ჩამონგრეულა. სხვათვრთ შენობა ჯერჯერობით კარგადაა დაცული. მას ორი კარი აქვს (აქედან მისი სახელწოდება—რა თქმა უნდა, ახლახან შექმნილი), ერთი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, მეორე სამხრეთ-დასავლეთიდან, ორივე განით 0,70 მ და სიმაღლით 1,97 მ. სარკმელი 'სამია: სამხრეთ-დასავლეთიდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან. აღსანიშნავია, რომ ამ უკანასკნელს, აფსიდის სარკმელს, განის კედლები გარეთკენ ჩეულებსამებრ კი არ უვიწროვდება, არამედ პარალელური აქვს. ეს თავდაპირველად მაღალი და განიერი სარკმელი (1,30×0,60 მ) მერმე ქვემოდან 0,50 მ-ის სიმაღლეზე ამოშენებული წყობით დაუმოკლებიათ და ვიწრო ტიხრით გაუყვიათ ორად.

შიგნით ეკლესია წარმოადგენს მოგრძო ოთხკუთხედს, სიგრძით 9,10. სიგანით 4,90 და სიმაღლით 6,65 მეტრისას, რომელიც გადახურულია ცილინდრული კამარით და შუაზედ დანაწევრებულია ნახევარფარგლოვანი სართავი თაღით, და რომელსაც ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან საკურთხევის მომრგვალება ამთავრებს. უსწოროდ მრგვალი აფსიდა სიგანით 3,35, ხოლო სიღრმით 2,70 მეტრისაა. აღსანიშნავია, რომ აფსიდის მარცხენა მხარე ნალისებურადაა მოღუნული (თუმცა შეიძლება ეს შემთხვევითი გარემოებითაც იყოს გამოწვეული).

ზღვე ერთი საფეხურით ორსავ კარზე უფრო დაბალია და ეხლა მიწითა და ნაგვითაა დაფარული.

ამბიონი შემალეებულია ერთი საფეხურით. საკურთხევის უკანა კედელზე, სარკმლის ქვეშ, მიშენებულია ქვის ტრაპეზი, სიმაღლით 0,75 მ.

შემკულობა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ უადგილო ადგილას ჩაშენებულ ორნამენტირებულ ქვებს, ეკლესიას, როგორცა ჩანს, არც გარეთა ჰქონია და არც შიგნით. შიგნით მხოლოდ 0,70 მ-ზე წინ გამოშვერილი და 0,65 მ-ის სიგანის პილასტრების ხარისხებია პროფილირებული¹.

საღიაკენო, რომლის სიგრძე შიგნით 3,50 და სიგანე 1,80 მ-ს შეადგენს. მართკუთხედს კი არ წარმოადგენს, არამედ ცოტათი უფრო განიერია სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, მაგრამ თვალისთვის ეს შეუმჩნეველი რჩება. მას ერთი სარკმელი აქვს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელში და ამ სარკმლის განის კედლებიც პარალელურია².

„ორკარიანი ეკლესია“ ძირითადად ძალიან ძველი შენობის შთაბეჭდილებას ახლენს, თუმცა მას, ალბათ, არა ერთგზისი შეკეთებაც განუცდია, რომლის

¹ აღმოსავლეთის ფასადზე სარკმელთან მოთავსებულია მერმინდელი ჯვარი.

² უცნაურია, რომ ეს ვიწრო სარკმელი, რომელიც უფრო ხერეღსა ჰგავს, ცერადა სჭრის კედელს.

ერთი ნიშანი, სხვათა შორის, ზემოხსენებული ორნამენტირებული ქვებიცაა, რომლებიც უადგილო ადგილებშია მოქცეული კედლის წყობაში.

დიდ სიძველეზე მიგვიითითებს, ჩემის აზრით, უკვე არაჩვეულებრივი სისქე კედლებისა, მათი შიშიე. შვეიდრი წყობა, დიდი ზომის ფილაქნები.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ შენობა აღმოსავლეთისაკენ არაა ორიენტირებული. ეს მოვლენაც გვხვდება უძველეს ქართულ ეკლესიებში. ასე, მაგ., სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენაა ორიენტირებული ძველი გავაზის ტეტრაკონქი (VI ს.)¹ და კიდევ უფრო უსწოროდაა მიმართული ნეკრესის უძველესი ტაძარი (IV ს.)².

კიდევ ერთი დეტალი შეიძლება იყოს დამახასიათებელი. უკვე მოვიხსენიე, რომ აფსიდის სარკმლის კედლები პარალელურია. ეს მოვლენაც, რამდენადაც შემოწმება შემეძლო, მხოლოდ უძველეს ტაძრებში გვხვდება, სომხეთშიც და საქართველოშიც. ასეთი ქეშო კედლებიანი სარკმლის მქონე აფსიდა აქვს დირაკლარის IV ს-ის ტაძარს³, ერერუიქის ბაზილიკას, რომელსაც ი. სტრიგოვსკი V ს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებს⁴, ქასახის იმავე საუკუნის შუახანებში აშენებულ ტაძარს⁵, აშტარაკის ტაძარს, რომელიც აგრეთვე იმავე საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება⁶, ხოლო საქართველოში ძველი გავაზის უკვე ხსენებულს VI ს-ის ტეტრაკონქს⁷.

ამგვარად, ის პარალელები, რომლებიც ზემოთ იქნა დასახელებული, ყველა IV—VI საუკუნეების ფარგლებში თავსდება.

თავისი გეგმითაც უკანგორის ტაძარი უძველეს ერთნაივან შენობებს უნდა მიეკუთვნოს⁸.

ამ მხრით განსაკუთრებით დამახასიათებელია სამხრეთიდან მიშენებული სადიაკვნო, რომელსაც შესავალი მხოლოდ ეკლესიის შიგნიდანაა აქვს და რომელსაც სტრიგოვსკი ძველი აღმოსავლური (მესოპოტამიური) ტრადიციის ზეგავლენას მიაწერს.

დაბოლოს, მორთულობის უქონლობაც შეიძლება უძველეს ეკლესიას ახასიათებდეს.

¹ იხ. გ. ჩუბინაშვილის ქართ. ხელოვნების ისტორია, ტ. I, ტფილისი, 1935, გვ. 57, სურ. 35.

² იქვე, გვ. 25, სურ. 1.

³ ტაძრების არაკანონიკური ორიენტაცია, მართალია, მერმეცა გვხვდება გამონაკლისის სახით. ასე, შორეთის მონასტერი მესხეთში, რომელსაც ე. თაყაიშვილი XII—XIV საუკუნეებით თარიღებს, და კალმახის ტაძარი, რომელიც გეგმის მიხედვით XI ს-ის ძველი ჩანს, ორიენტირებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ (იხ. ე. თაყაიშვილის გამოც. ქართ. ხელოვნების ისტორიის ალბომი, ტფილისი, 1924, ტაბ. 1 და 15 და Материалы по Археологии Кавказа, вып. XII, стр. 13); ხუჯაბის ტაძარი (XIII—XIV ს.) ორიენტირებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ (გეგმა ინახება შ. რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმში); შდრ. აგრეთვე ქვემოთკიანეთის გეგმა.

⁴ Strykowski, დასახელ. ნაშრ., გვ. 140, სურ. 52.

⁵ იქვე, გვ. 153, სურ. 177.

⁶ იქვე, გვ. 150, სურ. 172.

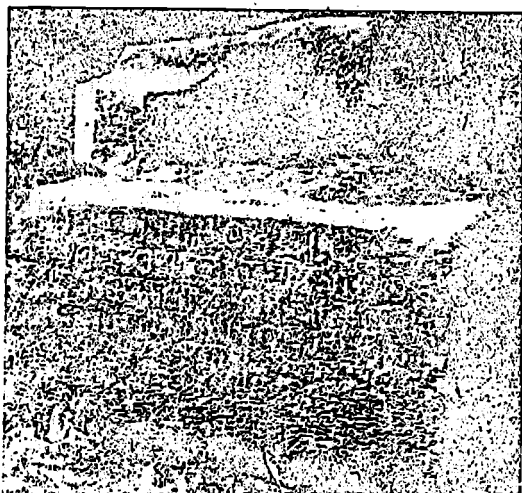
⁷ იქვე, გვ. 147, სურ. 167.

⁸ გ. ჩუბინაშვილი, ნახსენ. ადგ. და გვ. 59, სურ. 38.

⁹ შდრ. დირაკლარის და ელევარდისა გეგმები Strykowski-ს ნახსენებ შრომაში.

გარდა იმ ორნამენტირებული ქვებისა, რომლებიც ტაძრის კედლებშია ჩადგმული, უკანგორში აღმოჩნდა წარწერიანი და მოჩუქურთმებული ფრაგმენტების მთელი კომპლექსი, რომლის განხილვასაც ჩვენ ეხლა შევუდგებით და რომელიც, ჩემის აზრით, საშუალებას გვაძლევს ტაძრის ქრონოლოგია უფრო ნიშანდობლივადაც განვსაზღვროთ.

ეკლესიის გარშემო პატარა სასაფლაოა. აქ გვია წარწერიანი ჯვრის კვარცხლბეკი (სურ. 3), რომელიც დიდ ქვის კუბს წარმოადგენს, ზომით $0,70 \times 0,47 \times 0,35$ მ.. ზემოდან ამ ქვაში ამოღებულია მრგვალი ბუდე ჯვრის

სურ. 3.

ჩასადგმელად. ბუდის ნაპირები სანახევროდ ჩამოტეხილია, ისე რომ მისი დიამეტრის გამოკვეთვა ზუსტად არ შეიძლება. ბუდის ფსკერში, შუა ადგილას, ამოღებულია პატარა ფოსო, ცხადია, ლითონის ლერძის ჩასადგმელად, რომელზედაც ჯვარი იყო ჩამოცმული.

კვარცხლბეკის ერთ გრძელს პირზე გამოქანდაკებულია ნ-სტრიქონიანი მთავრული წარწერა, რომელიც შემდეგნაირად იკითხება:

1. [ქ] პეტრ[ს] ხოჯ[ს]ობას[ა]
2. მე თავთარაზ აღხოჯ
3. [მ]ა[რ]თე ესე ჯოჯარი სახე
4. [ლითა] ღ[მ]თა] შე[წ]უწუნითა იმ[]
5. _____
6. _____

რადგან ქვის ქანი რბილია, წარწერა ძალზე დაშავებულია ატმოსფერული ზეგავლენით. ზოგან გადარეცხილი ასოების ნაკვალევი ჯერ კიდევ კარგად ჩანს (ასე, მე-4 სტრიქონში). სამაგიეროდ მე-5 და მე-6 სტრიქონები სულ აღარ იკითხება.

სასვენ ნიშნებს ჩვენი წარწერა არ იცნობს. ქარაგმა მხოლოდ ერთხელაა ნახმარი (სტრ. 4 ოქს[თა]) და წარმოადგენს მარტივ პატარა ხაზს.

პალეოგრაფიულად დამახასიათებელია ტანდაბალი, განიერი ასოები და შეკრული „z“ და „b“¹. „შ“-ინი თავგახსნილია.

ყველა ზემოჩამოთვლილი ნიშნებით და ხანმეტობით² ეს წარწერა ენათესავება ბოლნისის უძველეს წარწერებს, რომლებიც VI ს-ის დამდეგით, სახელდობრ, 502/3 წლით და მისი ახლო ხანითაა დათარიღებული³.

აღსანიშნავია, რომ „z“-ს ხმარება სიტყვაში „შეწიქვნითა“ კიდევ უფრო უახლოვებს ამ წარწერას ბოლნისის ორ უძველეს წარწერას, სახელდობრ, 502/3 წლისას და დავით ეპისკოპოსისას, საცა ანალოგიური მართლწერა გვაქვს სიტყვებში „თაყანისხცეს“ და „თაყანისმცემელნი“⁴.

მგონია არ შეეცდებით, თუ თათვარაზის წარწერასაც VI ს-ის დამდეგით განვსაზღვრავთ.

სახელი „თათვარაზ“, ცხადია, სპარსული უნდა იყოს⁵.

საგულისხმოა ხუცესობის ინსტიტუტის არსებობა დამბლუტის ხეობაში ამ უძველეს ხანაში. ჩვენს წარწერას უთუოდ საერო ან ნახევრად საერო პირი, ჰყავს მხედველობაში პეტრე ხუცესის ქვეშ. ეგებ აქ ხევისბირობის მსგავს მოვლენასთან გვექონდეს საქმე.

შიგ ეკლესიაში გდია უფრო პატარა ჯვრის კვარცხლბეკი მოვარდისფრო ქვისა, ზომით 0,39×0,355×0,31 მ, რომლის ერთ პირზე გამოქანდაკებული იყო 7-სტრიქონიანი მთავრული წარწერა. წარწერის უდიდესი ნაწილი სრულეპით ჩამოტეხილია. დატულია მხოლოდ შემდეგი:

¹ „ბ“-ანი კარგად აღარა ჩანს, მაგრამ ნაკვალევის მიხედვით იგი თავშეკრული იყო.

² საინტერესოა, რომ უკანგორის ხანმეტი ფორმა პირველი პირისა: „ალხოშართე“, ჰამეტი სახით გვხვდება წყისის წარწერაში („ალოშართე“), რომელიც 616—619 წლებით თარიღდება (იხ. ა. შანიძე, ძვ. ქართ. ქრესტომათია I, ტფილისი, 1935, გვ. 25 და 108).

³ იხ. ჩემი „ბოლნისი“, მარის სახ. ინსტ-ტის მოამბე III, თბილისი 1938, გვ. 326 წმ. 502/3 წლის წარწერიანი ქვა საქ. კულტ. ძეგლთა დაცვის განყოფილების მიერ ჩამოტანილია თბილისში და ინახება საქ. მუზეუმის ისტორიულ განყოფილებაში. შენიშვნაში (ნახსენ. ადგ., შენ. 1) მე მომყავს პროფ. ა. შანიძის მიერ წამოყენებული წინადადება წარწერის აღდგენისა, რომელსაც მე არ ვეთანხმებოდი. ახალი დაკვირვების შემდგომ მე ვფიქრობ, რომ პატიეცემული მეციხურის ცდა სწორი უნდა იყოს, მაგრ. პ. ინგოროვიჩის მიერ შემოტანილი არსებითი ხასიათის კორექტივის მიხედვით, წარწერა უნდა დათარიღდეს არა 492/3 წლ., არამედ 502/3 წლ.

⁴ იქვე, გვ. 326 და 328.

⁵ არ იცი, არის თუ არა ცნობილი ეს სახელი თვით სპარსული წყაროებიდან, F. Justi, Iranisches Namenbuch, ასეთ შედგენილ სახელს არ იცნობს.

1. _____
2. თა _____
3. და 'მ' _____
4. 'ა'ლხ'ო' _____
5. ესე ჯ'ო' _____
6. ლოცვე _____
7. ჩ'ნდა _____

წარწერის გამოქანდაკებულობა, ასოთა მოხაზულობა (იგივე დაბალი, განიერი ასოები), დაბალყელიანი „დ“-ონი, ხანმეტობა (სტრ. 4) იმდენად აკავშირებს მას პირველ წარწერასთან, რომ საგულევებელი ხდება მათი თანადროულობა. თუ ასეა, მაშინ მეორე სტრიქონში შეიძლება იმავე თათვარაზის სახელი ამოეიკითხოთ, ხოლო მესამე სტრიქონში მისი მეუღლის სახელი ვიგულოთ და მთელი წარწერა აღვადგინოთ შემდეგნაირად¹:

1. [სახელითა ღმრთისაჲთა² მე]
2. თა[თვარაზ]
3. და 'მ'[არიაშ]³
4. 'ა'ლხ'ო'[უმართეთ]
5. ესე ჯ'ო'[ჯარი სა]
6. ლოცვე [ლად]
7. ჩ'ნდა

მეორე, დანგრეული ეკლესიის ადგილას აღმოჩნდა ჯვრიანი ქვა (სურ. 4)⁴. ზომით 0,39×0,325×0,07 მ რომელზედაც ჯვარის ქვეშ გამოქანდაკებული ყოფილა 2-სტრიქონიანი მთავრული წარწერა. უდიდესი ნაწილი წარწერისა გადაარეცხილია. რადგან ქვის ქანი ძალიან რბილია, დაცულია მხოლოდ ორივე სტრიქონის ბოლო ასოები:

1. _____ - ოვ
2. _____ ან

¹ აღდგენისას გათვალისწინებული მქონდა სტრიქონების სიგრძე—ისინი ძალიან მოკლეა რაც თვით ქვის ზომიდანაც ჩანს. რა თქმა უნდა, ჩემი აღდგენის ცდა მხოლოდ პირობითია..

² ეს ორი სიტყვა, რა თქმა უნდა, დაქარაჯებული იქნებოდა.

³ სინამდვილეში აქ, შესაძლებელია; სულ სხვა, მაგ. სპარსული სახელი ეწერა, რაც იმ დროისათვის ადვილი წარმოსადგენია.

⁴ სურათზე ქვის ზემო ნაწილი, ფოტოგრაფირების დროს მომხდარი შეცდომის გამო, სამწუხაროდ, კარგად აღარა ჩანს: ზედ დამთხვეულია ჩეორე ქვის გადანაღები.

„3“ შეკრულია. პალეოგრაფიული ხასიათი შემონახული ასოებისა ისე-
ისე VI ს-ის დამდეგზე მიგვიჩივებს. ამასთან, წარწერა ჩასმული ყოფილა სა-
განგებოდ ამოღებულ ჩარჩოში, მსგავსად ბოლნისის უძველესი წარწერებისა¹.

სურ. 4.

ამ ქვაზე ყველაზე უფრო საინტერესოა ჯვრიანი მედალიონი: ტოლმკლავებიანი, ფართო და შეზნექილ-კიდებიანი გამოქანდაკებული ჯვარი ჩასმულია მრგვალს, აგრეთვე გამოქანდაკებულ ჩარჩოში. ასეთი მედალიონები კარგადაა ცნობილი ბოლნისიდან. ჯვარი, ჩვეულებრივად, ორკანტიანია, მკლავების გუ-

¹ იხ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 326—331.

რადგან ქვა VI ს-ის დამდეგისაა შესაძლებელია რომ ის დანგრეული ტაძარიც, საიდანაც ეს ქვა მოტანილი იყო, მაგ ხანის შენობა ყოფილიყო.

„ჩარჩოს“ შესახებ უნდა შევნიშნო შემდეგი: იგი შექმნილია იმის წყალობით, რომ გამოქანდაკებული ასოების ზისალებად წარწერის გრუნტი მთლიანად არის ხოლმე ამოღებული და მხოლოდ კიდევზე არის დატოვებული სწორხაზოვანი კიმი. თუ გრუნტის ამოღებისას ასო შემთხვევით გაუფუჭდებოდათ, მას სულაც ამოჭკვეთავდნენ და ახალ ადგილას გააკეთებდნენ ხოლმე. ამის გამო ერთი და იგივე სიტყვის ასოები ზოგჯერ ძალზე დაშორებულია ხოლმე ერთიერთმანეთს, რაც განსაკუთრებით ხშირად ეტყობა ბოლნისის 502/3 წლის წარწერას და რაც დაზიანებული ადგილების აღდგენისას ასოთა რაოდენობის ვარაუდს აძნელებს.

ლები ამოღებული აქვს ცერადკევირთ¹, ჩარჩოსა და მკლავების ჩაზნექილ ნაპირებს შორის დარჩენილი მახვილი ოვალური ღრმული შეუმკობლად და დატოვებული, ხოლო მკლავებშორისი, სფერული სამკუთხედის მოყვანილობის მქონე არე ან აგრეთვე ჩაღრმავებულია და გლუვი², ან ბურცულია, სიგრძივ შუაზე წიბო გაუღის და დაფარულია ქდეული წიწვოვანი ორნამენტით, რომელიც ფოთლების ან ნაევეების შთაბეჭდილებას იძლევა³.

მრგვალი ჩარჩო, რომელშიც ჩასმულია ეს ჯვარი, ჩვეულებრივად, ორი კონცენტრული წრისაგან შედგება, რომელთა შორისი ვიწრო ოლე დატიხრულია ცერად დაღმული, ცერადკევირთ ამოღებული თხელი ძგიდეებით, ისე რომ იქნება მოპირისპირე ღრუ სამკუთხედების უსასრულო მწკრივი⁴.

ვარიანტებს უფრო ჩარჩო გვეჩვენებს, ვიდრე თვით ჯვარი. მაგ., დავით ბოლნელის მედალიონის ჩარჩო სამი კონცენტრული წრისა და ორი სამკუთხედებიანი მწკრივისაგან შედგება, ხოლო „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარს, ასეთი ჩარჩოს მაგიერად, გარშემო ამკობს ოთხად დახვეული, ირიბი ქდეებით დასერილი რტო, რომლის ბოლოები სამყურა ყვაილებით მთავრდება—ჯვარი თითქოს მკენარეულ ხოირში არის ჩასმული.

ჯვარი ზოგჯერ ვიწრო და დაბალ საღვარზე დგას ჩარჩოს შიგნით⁵.

იშვით გამოჩაქისებს გარდა. აღწერილი მედალიონი, რომელსაც მე, სიმოკლისათვის, ბოლნურს ეუწოდებ⁶, ყოველთვის მეტად გულმოდგინედ და

¹ ამ ტერმინს მე ვხმარებ იმ ტექნიკის აღსანიშნავად, რომელსაც ი. სტრიგოვსკი «Schrägschnitt»-ს უწოდებს (იხ. მისი Altai-Iran und Völkerwanderung, Lpz, 1917, S. 136 ff.) ცერად-ანუ ელმადკევირთ იმას ნიშნავს, რომ რელაფის ენდები შევულად კი არაა ჩაჭრილი, არამედ ცერად განზევა წაღებული, ისე რომ ორნამენტის კბრა არსებითად გაუქმებულია ანუ მიჩქმალულია. სტრიგოვსკის ეს ტექნიკა ტორეტიკიდან გამოჰყავს (იხ. იქვე). ჩვენში იგი გავრცელებული იყო უძველეს ხანაში კვაზე, მერმე კი ხეზეც გვხვდება (იხ., მაგ., ჩუქურთმის კარი სვანეთიდან, Mater. по Археол. Кавказа, вып. X, табл. XXXVIII : 65, საცა როზეტების ფულეზია ამოღებული ამ წესით). ქართული ხისმკეთებლობის ნიმუშები V—VI საუკუნეებისა, სამწუხაროდ, არ მოგვეპოვება. შდრ. ხეცსურული ტერმინი „ცერად ჩაჭრა“ ირიბად ამოღებული ორნამენტისათვის ხეზე (ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია, ქართ. ხალხ. ორნამენტი. I, ხეცსურული, თბილისი 1939, გვ. 25).

² ასეთია, მაგ., დავით ბოლნელის ჯვარი (იხ. გ. ჩუბინაშვილის ქართ. ხელოვნ. ისტ., გვ. 42, სურ. 26) და აგრეთვე ერერუქის სამზრ. კარის ბალავარზე მოთავსებული ჯვარი (იხ. J. Strzygowski, Baukunst der Armenier und Europa, S. 413, Abb. 442).

³ ასეთია, მაგ., „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარი ბოლნისში (იხ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 330, სურ. 14), რომლის მკლავებს შორის გამოყვანილი ორნამენტის ფოთლოვანი შთაბეჭდილება იმითაა გახზრილი, რომ წიბოზე ქდეა გატარებული (აღსანიშნავია, რომ ამ ჯვარის მკლავებში ბურთულები ყოფილა ჩასმული). ასეა დამუშავებული უკანჯორის მოცემული ჯვარიც.

⁴ ასეთი ჩარჩო აქვს „ნანას“ ჯვარს ბოლნისში (ნახსენ. ადგ., გვ. 331, სურ. 15), რომელიც, სხებრ, საცაზო მქისედაა შესრულებული, ისე რომ ჩარჩოს გარეთი წრე თითქმის სულ გამოუფლანგებელია. ერერუქის ზემოხსენებულ ჯვარსაც იგივე ჩარჩო ამკობს და ასეთივე უკანჯორის მოცემული ჯვარის ჩარჩო.

⁵ იხ., მაგ., ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 338, სურ. 18. ეს მედალიონი საინტერესოა იმითაც, რომ ჯვარის მკლავებშორისი უბეებიც ცერადკევირთაა დამუშავებული და წიბოიანია, ისე რომ უბეები თითქოს ცაცხვის ნაყოფის მოყვანილობის ბურცულებითაა ამოვსებული.

⁶ შდრ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 323, სადაც ლაპარაკია „ბოლნურ (ბოლნისურ) ჯვარზე“. მართლაც ამ გამოსახულებას მთლიანად „ჯვარი“ ერქვა ძველად. ახლა, რა თქმა უნდა, გამონათქვამი „მედალიონი“ აჯობებს.

დიდის ხელოვნებითაა დამუშავებული. ამასთან, ყველა მრუდების წინასწარი ნახაზი ქვაზე, როგორც ეს განსაკუთრებით კარგად „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარს ეტყობა ადგილზე და როგორც ჩანაზომები ადასტურებენ, ფარგლითაა ხოლმე გაკეთებული. რელიეფი ღრმად და მკვეთრადაა ამოღებული, ქდეები კი მკრთალადაა დასმული.

უკანგორის ქვაზე მედალიონის ზემოთ აშიაა გავლებული, რომელზედაც რელიეფით გამოსახულია პორიზონტული მწკრივი ლოტოსის ყვავილებისა¹. ყვავილის ფურცლები ცერადკვეთითაა ამოღებული. უბეები ყვავილებს შორის შეესებულება ისეთივე ბურცული წიწვოვანი ორნამენტით, როგორც მოთავსებულია ჯვარის მლავებს შორის.

ამ ქვის დანიშნულება ისეთივე უნდა იყოს, როგორც „ძნაჲს“ ჯვრიანი ქვისა, რომელიც ჩასმულია ბოლნისის ტაძრის კედელში². ეს სამახსოვრო ძეგლია. ასეთივე ხასიათი აქვს „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვრიან მედალიონს. რომელიც ცალკე ქვაზე კი არაა გაკეთებული და მერმე ჩასმული კედელში. არამედ პირდაპირ სვეტზეა გამოქანდაკებული. ტაძრის კედელში ჩასმულად შეიძლება წარმოვიდგინოთ უკანგორის ქვაც.

მეორე მხრით, ჩვენ გვაქვს ბოლნური მედალიონით შემკული სტელები. რომლებიც უფრო საფლავის ძეგლებსა ჰგავს³. უკანგორშიც არის ერთი ოთხწახნაგა პრიზმული მოყვანილობის, ბოლნური მედალიონით შემკული უწარწერო ქვა⁴; რომელიც აგრეთვე საფლავის ძეგლი უნდა იყოს. შესაძლებელია ჩვენი ქვაც, რომლის ქვემო ნაწილი ცოტაზე ჩამოტეხილია, თავის დროზე საფლავზე იდგა.

მისი თარიღი მოცემულია მისივე წარწერით. ასევეა დათარიღებული მთელი რიგი ბოლნური მედალიონებისა თვითონ ბოლნისში⁵.

მართლაც, ეს მედალიონი მხოლოდ უძველეს სომხურსა და ქართულ ძეგლებზე გვხვდება: იგი ამკობს ერერუიქის ტაძრის (V ს.) სამხრეთი და დასავლეთი კარების ბალაერებს⁶ და ბოლნისის სამეკლესიანი ბაზილიკის (VI ს.)

¹ ლოტოსს ამ ყვავილს მხოლოდ პირობით ვეძახი. მოტივი ისეა სტილიზებული, რომ მისი რეალური სახის გამოცნობა შეუძლებელია.

² იხ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 332.

³ იქვე, გვ. 338, სურ. 18.

⁴ ამ ქვის უფრო ნიშანდობლივ აწერა, სამწუხაროდ, აღარ მოესწრო. არის ფოტოგადაწარმოები. ჯვარის სამკუთხედებიან ჩარჩოშია ჩასმული, რომელიც მრგვალ სადა ბუნზე დგას. რაზე იდგა თვითონ ბუნი, აღარა ჩანს, ორნამენტი გადარეცხილია. ეგებ აქ ქვემოთ პალმეტებიანი კვარცხლბეკი იყო. მთელი კომპოზიცია, როგორც ეტყობა, ჩასმული იყო კიდევ სწორხაზოვან ჩარჩოში.

⁵ გამოსავალი წერტილი 502/3 წლის წარწერაა. ეს ბალავარიც შემკული ყოფილა ბოლნური მედალიონით, რომლის ქვემო ნაწილია მხოლოდ შენახული (იხ. „ბოლნისი“, გვ. 325, სურ. 11). შემდეგ, წარწერები ათარიღებს დავით ეპისკოპოსის ქვაზე გამოსახულ ჯვარს და აგრეთვე „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარს.

⁶ J. Strzykowski, დასახელ. ნაშრ., გვ. 413, სურ. 442 და გვ. 414, სურ. 443 (ამ უკანასკნელზე ჯვარის ჩარჩო კარგად არა ჩანს, შესაძლებელია იგი ჩვეულებრივისაგან განსხვავდებოდეს). ასეთივე მედალიონები უნდა ამკობდეს ტყვორის ტაძრის (V ს.) ჩრდილო-კარის ბალავარსაც (იქვე, გვ. 323, სურ. 368), მაგრამ სურათზე იგი კარგად არა ჩანს.

კედლებს¹. უფრო მოგვიანო ხანაში იგი სხვანაირადაა ხოლმე გამოსახული. უკვე VII ს-ის დამდეგის ძეგლის, მცხეთის ჯვრის ცნობილი ძლევაშოსილების ჯვარი² თუმცა ძალიან გვაგონებს ზოგიერთ ბოლნურ ჯვრებს, განსაკუთრებით, თავისი ნახევარპალმეტებითა და ცერადკვეთილობით, მაგრამ ამავე დროს იგი თვალსაჩინოდ განსხვავდება იმით, რომ მას აკლია ტიპური, სამკუთხედებით თუ სხვა ორნამენტით შემკული ჩარჩო და მკლავებშორისი უბეების შევსება³.

ამგვარად, ბოლნური მედალიონის თარიღად თამამად შეგვიძლია V და VI საუკუნეები დავდოთ⁴.

უკანვორში აღმოჩნდა ერთი ქვის ფრაგმენტი, რომელიც ბოლნური მედალიონის მეტად საინტერესო და თავისებურ ვარიანტს იძლევა⁵.

ორნამენტის შემონახული ნაწილი საშუალებას გვაძლევს იგი მთლიანად აღვადგინოთ (სურ. 5)⁶.

ცერადკვეთით ამოღებული ჯვარი ჩასმულია გლუვ მრგვალ სალტეში. მკლავებს შორის „ფოთლებია“. ეს პატარა მედალიონი ჩაწერილია ოთხნაწილედ როზეტში, რომელიც ტეტრაკონქის გეგმას მოგვაგონებს. მედალიონი ისეა ჩაწერილი როზეტში, რომ ამ უკანასკნელის აფსიდები ერთმანეთს არ ემთხვევა და შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს იგი ზემოდან იყოს როზეტზე დადებული. აფსიდებში ჩაწერილია ნახევარჯვრები, „ფოთლებით“ მკლავებს შორის. ჯვრებიცა და აფსიდებიც თვალისთვის შევსებას მოითხოვს—თითქოს ოთხი პატარა, სიმეტრიულად დალაგებული მედალიონი ერთმა უფრო დიდმა შუაზე ზემოდან სანახევროდ დაჰფარაო. აფსიდებშორისი უბეები ამოვსებულია პალმეტებით. მთელ ამ კომპოზიციას გარშემო უვლის ბრტყელი და განიერი სალტე, რომელიც ერთ დიდ მთლიან მედალიონსა ჰქმნის.

შემდეგი სამი ფრაგმენტი მხოლოდ ფოტოგრაფიულად იქნა გადაღებული, ხოლო მათი აღწერა ვერ მოესწრო. სამივე სტელებს წარმოადგენდა. მათგან ორი, შესაძლებელია, საფლავის ძეგლი იყო.

¹ შდრ. „ბოლნისი“, გვ. 323.

² იხ. J. Baltrusaitis, Etudes sur l'Art Médiéval en Géorgie et en Arménie, P. 1929, PL. LXXVI: 125, შდრ. გ. ჩუბინაშვილი და ნ. სევეროვი, ქართული არქიტექტურის გზები, ტფილისი, 1936, გვ. 27 (ქვემოთ).

³ სომხეთში საინტერესო ვარიანტს გვაძლევს ერთი კაპიტელი არუქიდან, რომელზედაც სამი წრისაგან შემდგარი სადა ჩარჩო სიმეტრიულად ოთხ ნაკვეთადაა დანაწევრებული, ხოლო, ჯვარის მკლავებს შორის ჩასმულია დამოუკიდებელი მახვილი ოვალები (Strzykowski, დ. ნ., გვ. 411, სურ. 440). არა მგონია ეს ქვა VII ს-ზე უფრო გვიანდელი იყოს.

⁴ ბოლნური მედალიონის მსგავსი გამოსახულება უცნაურად გვხვდება ერთ სომხურ XVI—XVII ს-ის მონიატურაზე (В. Стасов, Славянский и восточный орнамент, ПБ. 1887, табл. 148:4): კვარცხლბეკზე დგას ჯერ მაღალი და ვიწრო ჯვარი, რომელზედაც ზემოდან დადგმულია ტოლმკლავებიანი წითელი ჯვარი მწვანედ შეფერადებული კიდევებით, ჩასმული მრგვალ ჩარჩოში. ჩარჩო ყვითელია, გარდიგარდმო ოლვილი მწვანე ირიბი ზოლებით და შემკული რვა წვილ-წვილიად სიმეტრიულად განაწილებული მწვანე ჯაცეებიანი წითელი ბოლქვებით, ისე რომ გრეხილი ზოირის შთაბეჭდილებას ახდენს.

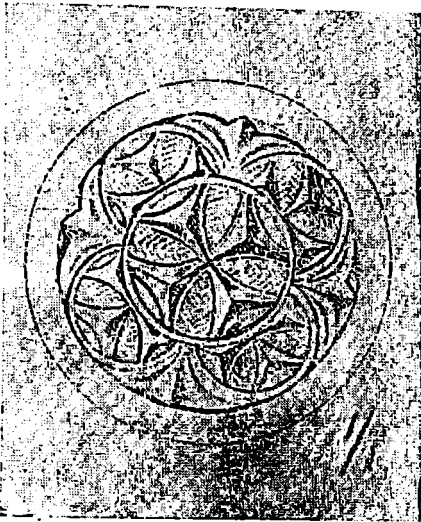
⁵ სამწუხაროდ, ამ ფრაგმენტის გაზომვა ვერ მოვასწარი, იგი დიდი არაა.

⁶ ნახაზი შესრულებულია მხატვრის მ. ხუციშვილის მიერ. ფრაგმენტის მიხედვით სადოქტრებელია, რომ მთელი ქვის ორნამენტი მარტო ამ აღდგენილი ნახაზით არ ამოიწურებოდა. შესაძლებელია, მედალიონი ორნამენტულ კვარცხლბეკზე იდგა.

ერთ პატარა ფრაგმენტზე შენახულია ვერტიკალურად განლაგებული რელიეფური ორნამენტის, ალბათ, ძირა ნაწილი: მართკუთხედში ჩასმულია სამკურა პალმეტი, მსგავსი იმისა, რომელიც როზეტიან ფრაგმენტზე (სურ. 5) აღსიღებშორის უბეებს ავსებს, ოღონდ ნაკლებად გადაშლილი; კუთხეები ამოვსებულია ბურცული წიწვოვანი ორნამენტით („ფოთლებით“); ზემოდან ამ მართკუთხედზე მეორე, უფრო ვიწრო მართკუთხედი იდგა, ასევე შევსებული, რომლისაც მხოლოდ მცირე ნაწილია შენახული. შესაძლებელია ამ მართკუთხედებზე დადგმული იყო ბოლნური მედალიონი.

მეორე, უფრო მოზრდილს, ოთხწახნაგა პრიზმისებურ ქვაზე სწორხაზოვან ჩარჩოში ვერტიკალური განლაგებით ჩასმული იყო მცენარეული ორნამენტი: ფოტოსურათზე კარგად განიჩრევა მხოლოდ შუალა სახე, რომელიც სტილიზებულ ლოტოსის ყვავილს წარმოადგენს (უფრო შროშანსა ჰგავს); მის ქვემოთ კიდევ რალაცა სახის ნაშთი ჩანს; დანარჩენი ჩამორეცხილია. ორივე ფრაგმენტის რელიეფი იმავე კარგი ტექნიკითაა დამუშავებული, როგორც ზემოთ აღწერილი სხვა V--VI საუკუნეების ძეგლებისა.

მესამე ქვა შესაძლებელია სწორედ ის ჯვარი იყოს, რომელიც თათვარაზს აღუმართავს (სურ. 6)¹. ეს მეტად მძიმე, გრძელი ოთხკუთხედი სტელა (სიგრძით 2,50, სიგანით 0,35, სისქით 0,31 მ) ეკლესიის სამხრეთი შესავლის ახლოს გდია და სამად არის გადატეხილი. სხვათრივე იგი კარგადაა დაცული, მხოლოდ აქაიქ ანახეთქები აქვს. სამივე, ან ეგების ოთხივე პირი² ამ ქვისა შემკულია მთელ სიგრძეზე სხვადასხვა გამოქანდაკებული ორნამენტით. ერთ პირზე ერთიერთმანეთის ზემოდან გამოსახულია პალმეტებიანი ბოლნური მედალიონები კვარცხლ-

სურ. 5.

¹ ამ ქვის ძირა ნაწილი (სიგრძით 0,385, სიგანით 0,36, სისქით 0,34 მ) მკისედ და უორნამენტოდაა დატოვებული. ეს ძირი ჩადგმული იყო კვარცხლბეკში. ძირის ნერჩში ამოღებულია ფოსო ლერძისათვის. ასეთივე ფოსო აქვს, როგორც ვნახეთ, თათვარაზის კვარცხლბეკის ბუდეს ფსკერში. მაგრამ სვეტის ძირი ოთხკუთხედი და მისი სისქე თითქოს აღმატება კვარცხლბეკის შრავალად ამოჭრილი ბუდის დიამეტრს, ისე რომ ნამდვილად არ ითქმის, ერთად ეკუთვნის ეს ორი ქვა თუ არა.

² დიდი სიმძიმის გამო ამ ქვის გადაბრუნება ვერ მოვახერხეთ.

ბეკებზე. სრულებით (ცხადია, რომ თუ ეს ქვა მაინც და მაინც თათვარაზის კვარცხლბეკზე არ იდგა, იგივე დაახლოვებით იმავე ხანისა უნდა იყოს.

მეტად საინტერესოა სამი კიდევ სხვა ბარელიეფიანი ქვა.

ერთი სვეტისთავის ფრაგმენტს უნდა წარმოადგენდეს¹. იგი მტკიცე ლეგა ქანისაა, გვერდებჩაზნეჭილი ოთხწახნაგა პრიზმისებური მოყვანილობის (ზომით $0,19 \times 0,105 \times 0,105$ მ). თავსა და ძირზე მას ოთხივე მხრით ამოღებული აქვს ვიწრო და დაბალი ქანები, ისე რომ ორსავე ბოლოში დაბალი ოთხკუთხი შვერილები იქმნება. ძირა შვერილი ძალიან მჭისედაა ქანებით გამოყოფილი, სიმაღლითა არა უმეტეს 2 სანტიმეტრისაა (ზოგ მხარეზე კიდევაც ნაკლებია) და

სურ. 6.

მთელი უნდა იყოს. შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ქვა ამ ნაწილით რალაც ბუდეში უნდა მჯდარიყო და ნერჩსაც ეტყობა, რომ იგი რალაც მტკიცე საგანზე, ალბათ ქვაზე დგომით გადახეხილ-გადაღესილა. თავის შვერილის პირები კი უკეთაა ჩამოკრილი და სიმაღლით 2,5 სმ-ს აღწევს, მაგრამ შვერილი თითქოს ჩამოტეხილი უნდა იყოს, თავდაპირველად იგი უფრო მაღალი უნდა ყოფილიყო. ამ მხარეზე, მაშასადამე, ქვას ყელი ჰქონია.

ბარელიეფებით შემკული იყო ქვის მხოლოდ სამი პირი.

წინა პირზე მეტად თხელი რელიეფით და მჭისედ გამოსახულია ბორბალი ანუ თვალი, რომელიც ძალზე გადახეხილა. მისი დიამეტრი უდრის 0,08 მ-ს. განირჩევა ფერსო, ხშირი სოლები და ცენტრში მორგვი. ეს ის ორნამენტი, რომელსაც „მზის ნიშანს“ ეძახიან. მის ზემოთ 0,03 მ-ის სიგანის აშიაა გავლებული, ამოვსებული უფრო ღრმად ამოღებული, მონაცვლეობით დაპირისპირებული სამკუთხედების უსასრულო მწყკრივით, როგორც ბოლნური მედალიონების ჩარჩოებზე გვხვდება.

¹ ეს ქვა ჩამოტანილია თბილისში და ამჟამად შ. რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმში ინახება.

აქედან მარცხენა პირზე ისევ-ისე თხელი და მქისე რელიეფით გამოსახულიყოფილა რაღაც გეომეტრიული ფიგურა, რომლის ქვემო ნახევარი სრულებით ჩამოტეხილია. ფიგურა თითქოს ასე შეიძლება აღვადგინოთ: კონცენტრულად ორ წრეში ჩასმული იყო სამი რომბი (მათგან შიგნითა უფრო მომსხო ხაზებითაა გამოყვანილი), ხოლო ცენტრში მრგვალი (?) ღილი იჯდა. მთელი ფიგურის დიამეტრი უდრის 0,067 მ-ს. ზემოდან აქაც სამკუთხედებიანი აშია იყო გავლებული, რომლის მარცხენა ნახევარი მთლად ჩამოტეხილია.

მარჯვენა პირზე კი მოთავებულია ფარშევანგი (სურ. 7). აქაც რელიეფი თხელია, ფიგურის დამუშავება მეტად მქისე. სიგრძით და სიმაღლით მთელი ფიგურა 0,09 მ-ისაა. ფარშევანგს ახასიათებს ქოჩორი, რომელიც აქ სამღეროიანია. სხვაფრივ ძნელი მისახედრი იქნებოდა თუ რის გამოსახვა უნდოდა მხატვარს, მით უმეტეს რომ ტანი ძალიან მიღეულია, ფრთა და განსაკუთრებით კუდი ძალიან მოკლეა. პროპორციები სრულებით არაა დატული: განსაკუთრებით დიდია თავი და ქოჩრის ბოლოები და ნამეტანი უშნოდ გრძელია ფეხები, რომლებიც ამასთანავე მეტის-მეტად წინაა მოთავებული სხეულზე. ფრთები აღნიშნულია თხელი და წვრილი დიაგონალური

სურ. 7.

ქდეებით. ქოჩრის თავები დაწერტილი იყო (წერტილი შენახულია კარგად-მხოლოდ უმოკლესი ღეროს თავზე). დაწერტილია თვალიც და ბიბილოც მის ქვეშ. ბრჭყალები თითო ფეხზე სამ-სამა და ეტყობა, რომ ფრინველს დეზებიც-ჰქონია. ფრთა აწეულია და მის ზემოთ კიდევ რაღაც გრძელი და ვიწრო ფიგურაა, რომელსაც ორი ბოლო აქვს და რომელიც ფრინველის კისერზეა მიბჯენილი და თითქოს თავისუფლად და დაკიდებული ჰაერში.

როგორც აღენიშნე, ყველა რელიეფი ამ ქვაზე მეტად მქისედაა შესრულებული და უფრო ნახახსა ჰგავს ვიდრე ნამდვილ რელიეფს (ფარშევანგიც). ფარშევანგის გამოსახულება უკვდავებისა და გაზაფხულის ძველი ქრისტიანული სიმბოლოა. კერძოდ, ჩვენშიც იგი ძალიან ადრე გვხვდება ბოლნისში, სადაც იგი სვეტისთავზეა გამოხატული რელიეფით¹. მაგრამ აქ იგი გაცილებით უკეთაა შესრულებული—რელიეფიც უფრო მაღალია, პროპორციებიც უკეთაა დატული და დეტალებიც გაცილებით უფრო სუფთად და ხელოვნურადაა დამუშავებული. აქაც ფარშევანგებს სამღეროიანი ქოჩრები ამკობს.

¹ შდრ. გ. ჩუბინაშვილი, ქართ. ხელოვნ. ისტ., გვ. 42.

გავრცელებული იყო ფარშევანგის გამოსახულება VIII—X საუკუნეების სპარსულ ვერცხლის ქურქელზე¹, მაგრამ აქაც ყველგან გამოსახულება გაცილებით უფრო უკეთ და სულ სხვა სტილითაა შესრულებული და უკანგორისას არ უდგება. მხოლოდ ერთი გამოსახულებაა, ზერელედ ამოფხაჭნილი ლენინგრადის ერმიტაჟში დაცული ერთი ვერცხლის თეფშის ფსკერზე², რომელიც თავისი სიმჭიმითა და სამღეროიანი ქოჩრით უკანგორის გამოსახულებას მოგვაგონებს შორეულად.

უფრო მოგვიანო ხანაში, X—XIII საუკუნეებში, ფარშევანგის გამოსახულება ძალიან იყო გავრცელებული მინიატურულ მხატვრობაში³, მაგრამ აქაც ანალოგიებს ვერ ვპოულობთ.

გავრცელებული იყო ფარშევანგის გამოსახულება ქსოვილებზეც. ასე, მაგ., იგი გვხვდება უკვე VI ს-ის ბერძნულ აბრეშუმის ქსოვილზე⁴. შემდეგში, XI—XIII საუკუნეებში ხომ ეს გამოსახულება ხშირად გვევლინება. განსაკუთრებით, მავრიტანულ ესპანეთში⁵, სიცილიაში⁶ და იტალიაში⁷. მაგრამ ვერსად ვერ ვპოუვთ თვითონ ფრინველის გამოსახულებისათვის ანალოგიას და მხოლოდ ერთი დეტალი აახლოვებს უკანგორის ფარშევანგს იმ გამოსახულებას, რომელიც ერთს XI—XII ს-ის სპარსულ ქსოვილზე გვხვდება⁸. აქ ერთი მეორის პირისპირ ფარშევანგების წყვილი დგას. მათ შორის ორნამენტული ხეა დადგმული. კომპოზიცია წმინდა ჰერალდიკური ხასიათისაა. ფრინველებს თავი აუწვევიათ და ნისკარტი დაუღიათ, თითქოს ხესა ჰკორტინანო. ორივეს ცალი ფეხი აწეული აქვს, სამღეროიანი თავდიდი ქოჩრები ჰაერში ფრიალებს. ეს გამოსახულება არაფრით არ ჰგავს უკანგორისას, გარდა ერთი დეტალისა: ეს არის შარფი, რომელიც ფრინველს თავისუფლად აქვს მოხვეული ყელზე და

¹ იხ. Я. Смирнов, Восточное серебро, მაგ., табл. LXVI. 111 და LXVII: 116.

² Смирнов-ის დასახელ. ალბომი, ტაბ. LXI: 98.

³ იხ. Стасов-ის დასახელ. ალბომი, ტაბ. 134, სურ. 12 და 13 (კოფტური), ტაბ. 141, სურ. 24 და ტაბ. 142, სურ. 1 (სომხური), ტაბ. 53, ტაბ. 57, სურ. I და ტაბ. 60, სურ. 17 (რუსული).

⁴ იხ. O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, B. 1913, Bd. I, Abb. 43. აქ ფარშევანგები წყვილ-წყვილად არიან ქსოვილზე დასმული, უკან მიბრუნებული თავით; ქოჩრები სამღეროიანია, ნისკარტში თითოს პატარა რტო უჭირავს. სტილი, გამოსახულება და პოზა არაფრით არ ჰგავს უკანგორისას.

⁵ იქვე, ტ. I, სურ. 176 (XI ს.: ფარშევანგი ორთავიანია, დგას en face, კუდი გაშლილი აქვს), სურ. 178 (XI ს.: აქაც ფარშევანგები დგანან en face, მიბრუნებული თავით, გაშლილი კუდით).

⁶ იქვე, ტ. I, სურ. 207 (XII ს.: ფარშევანგები დგანან ერთი-ერთმანეთის პირისპირ, ჰერალდიკურად; მათ შორის ორნამენტული ხე დგას; ორღეროიანი ქოჩრები ჰაერში ფრიალებს), სურ. 209 (XII ს.: აქაც ჰერალდიკური კომპოზიცია; ქოჩრები სამღეროიანი, დაწერილი თავებით; კუდები გაშლილი; სულ სხვა სტილი).

⁷ იქვე, ტ. I, სურ. 205 (XI—XII ს.: აქაც წყვილ-წყვილი ფრინველები, ხით მათ შორის, დაკიდებული ორღეროიანი ქოჩრებით, გაშლილი კუდებით; კომპოზიცია ძალიან ჰგავს სიცილიურ ქსოვილისას, სურ. 207), ტ. II, სურ. 282 (XIII ს.: ისეთივე კომპოზიცია; სამღეროიანი ქოჩრები).

⁸ იქვე, ტ. I, სურ. 155.

რომლის ბოლოები უკანაა გადაგდებული და ჰაერში ფრიალებს. როგორც აღვნიშნე, უკანგორის ფარშევანგსაც აწეულ ფრთას ზემოთ კისერზე რალაც გრძელი და ვიწრო, ორბოლოიანი ფიგურა აქვს მიბჯენილი. რომელიც თითქოს ჰაერში თავისუფლად ჰკიდია. ეს უცნაური ფიგურა, ეგონებ, ჰპოულობს თავის ახსნას ზემოხსენებული სპარსული ქსოვილის ფარშევანგის ყელსახვევში. უკანგორელ მოქანდაკეს სწორედ ასეთი ყელსახვევი უნდოდა გადმოეცა თავისი უმწეო უღრევი ფიგურით, რომელიც მას ყელზე შემობმულად არც კი გამოუხატავს. სხვანაირად ამ მოტივის გაგება ძნელია. თუ ასეა, მაშინ სხვა ანალოგიებსაც ადვილად მოვძებნით. საქმე ისაა, რომ ეს მოტივი ძველი სპარსულია, სახელდობრ, სასანური და სასანური სამეფო ტანისამოსიდანაა გადასული პირუტყვებზედაც, როგორც წმინდა ორნამენტი¹. სპარსეთიდან იგი გავრცელდა დასავლეთისკენაც აქ იგი გვხვდება უკვე VI ს-ის ბიზანტიურ ქსოვილებზე², და აღმოსავლეთისკენაც, საცა მას ეხედავთ კედლის მხატვრობაზე ჩინეთის თურქისტანში³. უფრო გვიან, X—XI საუკუნეებში, ბიზანტიიდან ეს მოტივი დასავლეთ ევროპაშიც შევიდა⁴. თვით სპარსული მაგალითებიც ბლომად მოიპოვება, როგორც სასანური, ისე ადრეულ-ისლამური ხანისა⁵. განსაკუთრებით სწორედ ფრინველებს ამკობდნენ ასეთი შარფებით და ამ სახით გადაიღეს ეს მოტივი, კერძოდ, ბიზანტიაშიც⁶.

რაც შეეხება იმას რომ უკანგორის ფარშევანგს შარფი ყელზე შემოხვეული არა აქვს, ესეც შეიძლება მოქანდაკის გარკვეულ სურვილს გადმოგვცემდეს. თავდაპირველად ეს სამკაული მეფეთა თავსაბურავის შემადგენელი იყო და სასანურ ქურქებზე იგი ქულზეა ხოლმე მიმაგრებული თავისუფლად უკანიდან⁷. ფრინველებსაც ზოგჯერ შარფი ყელზე კი არა აქვთ მოხვეული, არამედ თავზე ქორჩის ქვემოთ აქვთ თავისუფლად დამაგრებული⁸. შესაძლებელია ამის გამოხატვა ქსურდა უკანგორელ მოქანდაკესაც, რომელსაც, მართალია, თავზე კი არა, ყელზე მიუკრავს ეს სამკაული თავისი ფრინველისათვის. მაგრამ მაინც სწორედ ეს გარემოება შეიძლება გამოსახულების სიძველის მანიშნებელი იყოს.

ყველა ზემოხსენებული პარალელი თავსდება VI—X საუკუნეების ფარგლებში. უკანასკნელად მოხსენებული გარემოება შარფის ყელზე შემოუხვევლობის შესახებ და ზემოხსენებული სამკუთხედებიანი აშიები, რომლებიც ამ ქვის ორ დანარჩენ ბარელიეფს ამკობს და ბოლნური ჯერების ჩარჩოების მოტივის

¹ Falk e, დასახელ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 39.

² იქვე, ტ. I, სურ. 48 და 49 (შარფიანი რაშები), სურ. 50 (შარფიანი ჯიხები).

³ იქვე, სურ. 100 (შარფიანი იხები); (შდრ. А. Ю. Якубовский, Культура и искусство Востока, Липр. 1937, стр. 25).

⁴ იქვე, სურ. 137 (შარფიანი მტრედები?).

⁵ ხოსრო II-ის ნადირობის რელიეფზე ტაიბოსტანში (ციტირ. Falk e-ს მიხედვით, ტ. I, გვ. 39, შენ. 4), ვერცხლის ქურქებზე (გამოცემული აქვს Смирнов-ს თავის ალბომში, სურ. 108, 109, 128, 134, 152. ციტირ. Falk e-ს მიხედვით, ტ. I, გვ. 97, შენ. 5), ქსოვილებზე (Falk e, ტ. I, სურ. 136) და სხვ.

⁶ Falk e, დასახელ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 98.

⁷ იხ. მაგ. იქვე, სურ. 47.

⁸ იხ. იქვე, გვ. 82, სურ. 101.

იმეორებს, გვაფიქრებინებს, რომ ჩვენი ქვის თარიღი აღნიშნული პერიოდის უფრო დასაწყისთან უნდა დავდოთ ვიდრე დასასრულთან. დაბოლოს, თვით ქვაც, თუ კი იგი ნამდვილად სვეტისთავს წარმოადგენს, თავისი მოყვანილობითა და სიმარტივით ქართული ხუროთმოძღვრების უძველეს ხანას გვაგულვებინებს.

სურ. 8.

ორი დანარჩენი ბარელიეფი, სამწუხაროდ, ძალიან დაზიანებული ფრაგმენტების სახითაა შენახული. ორივეზე ადამიანის ფიგურა იყო გამოსახული (სურ. 8). ერთს (ზომით $0,33 \times 0,17 \times 0,075$ მ), ალბათ, თუ მეტი არა, მთელი ნახევარი უნდა აკლდეს. აქ გამოსახული იყო მამაკაცი, როგორც ეტყობა, en face: ჩანს მისი მოგვებშემოსილი თუ მესტებ-საცვეთებიანი ფეხები და წამოსახამის ქვემო ნაწილი, ხოლო მის ქვეშ კაბის ქობა მოჩანს¹, რომელიც თხელი და წვრილი ირიბი ქდეებითაა დამუშავებული, რაც, ალბათ, ორნამენტს გადმოგვცემს. ადამიანის ფიგურის მარჯვნივ, ალბათ ჯვარის კვარცხლბეკი დგას,

¹ აქ შეიძლება კაბა და პერანგი გვეგულისხმება, და არა წამოსახამი და კაბა, მაგრამ ასე უფროა საფიქრებელი მეორე ბარელიეფის ანალოგიით (იხ. ქვეშ.).

რომელიც აგრეთვე ქდეებითაა დამუშავებული: შენახულია კვარცხლბეკის ძირა ნაწილი, რომელზედაც მოკლე ბუნი დგას და შემდეგ, შესაძლებელია, პალმეტები მოდიოდა, რომლებიც ჯვარს ქვემოდან ველეზობდნენ. მაინც და მაინც ნამდვილად არაფერი ითქმის, რადგან ბუნს ზემოთ ორნამენტის მხოლოდ მცირე ნაშთილა დარჩენილი. კიდევ უფრო მარჯვნივ, ფრაგმენტის კუთხეში, აგრეთვე რაღაც გაურკვეველი ორნამენტის ნაშთია შენახული. აქეთა პირიც ქვას ჩამოტეხილი აქვს. კვარცხლბეკის ქვემოთ ჰორიზონტულად ერთსტრიქონიანი, ხოლო ადამიანის ფიგურის მარცხნივ ვერტიკალურად ორსტრიქონიანი მთავრული წარწერა იყო გამოქანდაკებული. რომელიც ისეა გადარეცხილი, რომ აღარ იკითხება—ცალკეული ასოების გარჩევა შეიძლება მხოლოდ, ისიც სათაოდ: კვარცხლბეკის ქვეშ ორი თავშეკრული ასო („ბ“ და „უ“?) და თითქოს „ტ“, ფიგურის მარცხნივ ორი „ა“-ნი? ასოების პალეოგრაფიული ხასიათი თითქოს ბოლნისის უძველეს წარწერებს მოგვაგონებს.

მეორე ფრაგმენტზე (ზომით $0,21 \times 1,15 \times 0,13$ მ) დაკულია მხოლოდ ერთი ფიგურა, რომელსაც თავი აკლია. აქ უნდა დაკარგული იყოს ქვის უდიდესი ნაწილი, ხოლო ნიშანდობლივ რამდენი, არა ჩანს. რელიეფი ჩასმული იყო სწორხაზოვან ჩარჩოში. ფიგურის ტანისამოსი აქ უკეთ განიჩრევა, ვიდრე პირველ ფრაგმენტზე: ესეც მამაკაცია და მას აცვია მოგრძო სახელოიანი მოკლე წამოსასხამი, რომლის ქვეშაც კაბის ქობა მოჩანს¹. კაბაც მოკლეა, ცოტაზე ჰეარავს მუხლებს, ისევე როგორც ეს პირველ ფიგურაზეა. წამოსასხამი წელში ვიწროა, შერე კი ორმხრივ რკალივით ჩამოდის ქვევითენ. კაბაც მის ქვეშ ასეთი მოყვანილობისა ჩანს და თან მისი კალთა ამოჭრილია რკალად ზევითენ, რაც პირველ ფიგურასაც ეტყობა, თუმცა უფრო ნაკლებად. წამოსასხამის ერთი კიდე, სახელდობრ მარჯვენა, მეორეზეა გადადებული. სახელო არაა მაინც და მაინც გრძელი, მაგრამ შიგ კაცს ხელი არა აქვს გაყრილი. გამოსახულია მხოლოდ მარჯვენა სახელო, მარცხენა კა არა ჩანს. ფეხზე ამ ფიგურას აცვია საცვეთები და რბილი და კობტა უქუსლო წულეები. სახელდობრ, რელიეფს კარგად რომ დავაკვირდეთ, შევამჩნევთ, რომ კოჭებთან იგი პროფილირებულია: ეს უნდა მიგვითითებდეს იმაზე, რომ მოქანდაკეს მოგვების გადმოცემა კი არ ჰსურდა, არამედ წულეებზე ჩამოცმული საცვეთებისა².

ეს ფიგურაც, როგორც ჩანს, იდგა en face და მარცხენა ხელი მას ზევითენ განზე გაწვდილი უნდა ჰქონოდა³.

ორივე ბარელიეფი ძალიან მქისედაა დამუშავებული, სქემატურად და. განსაკუთრებით პირველი, ყოველგვარი მოდელირების უიმისოდ, მაგრამ მეო-

¹ დღიურში მიწერია, რომ ამ ფიგურის ქობაც, მსგავსად პირველი ფიგურისა, ირიბი ქდეებით არის დამუშავებული. ფოტოსურათზე ეს აღარა ჩანს.

² პირველი ფიგურის ფესსაქმელიც კოჭებთან პროფილირებულია, თუმცა უფრო უმწვოდ, უბრალო ხაზით. აქაც, მამასადაზე, მესტები და საცვეთები უფრო უნდა ვიგუვლოთ, ვიდრე მოგვი.

³ ეს საგულეებელია ამ ხელის ნაშთის მიხედვით, რომელიც ქვის ზემო მარცხენა კუთხეში ჩანს.

რე მინც ბევრით სჯობია პირველს. მეორე ფრაგმენტზე ფიგურას საგანგებო მიწა აქვს შექმნილი ქვის გრუნტის ამოღების საშუალებით და იგი აქ გაცილებით უფრო თავისუფლადა დგას, რაც მას განსაკუთრებით ფეხებზე ეტყობა, რომლებიც პერსპექტივაშია მოცემული, იმ დროს როდესაც პირველი ფიგურის ფეხები უმწეოდ ბრტყლად არის შესრულებული: რელიეფის ზედაპირიც მეორე ფრაგმენტზე უფრო სუფთაა. ამასთან, თუმცა ორივე ბარელიეფი თხელია, მინც მეორე ფიგურა უფრო მაღალი რელიეფითაა გამოყვანილი და ამ შთაბეჭდილებას აძლიერებს ის გარემოება, რომ იგი სიღრმეში ზის და ჩარჩოთაა შემოვლებული.

პირველი ფრაგმენტის თარიღი ასე თუ ისე განსაზღვრულია მისი წარწერის ნაშთებით: დაახლოვებით, იგი უნდა ეკუთვნოდეს უკანგორის უძველესი ნაშთების ხანას.

მეორე ფრაგმენტის ქრონოლოგიურად განსაზღვრა უფრო ძნელია, მაგრამ, მე ვგონია, ძალიან არ შეეცდებით, თუ ამასაც იმავე ხანას მივაკუთვნებთ. მიახლოებითი თარიღის დასადგენად მნიშვნელობა აქვს აქ გამოსახული ფიგურის კოსტუმის სამ დეტალს:

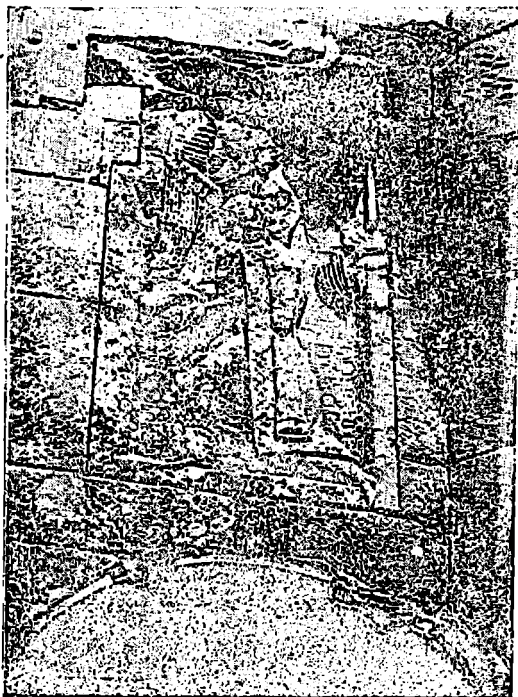
ასეთივე, ან ამის მსგავსი ფეხსაცმელი გვაქვს მცხეთის ჯვარის ერთ-ერთ ბარელიეფზე. სახელდობრ, დემეტრე ჰპატოსის აცვია სწორედ ასეთივე რბილი, წოპწოპა უქუსლო წულები და კოკებთან ვიწრო, მუხლისკენ დაბრისებურად გაგანივრებული საცვეთები (სურ. 9). მართალია, აქ საცვეთები ფეხზე დამაგრებულია კიდევ ე. წ. საკოჭურებით ანუ პაჭანაგებით, მაგრამ ეს ხომ ყოველთვის საჭირო არ იყო.

ანალოგია დემეტრე ჰპატოსის გამოსახულებასთან იმით ძლიერდება, რომ მასაც წამოსასხამი აცვია, რომლის სახელოშიც მას ხელი არა აქვს გაყრილი. მართალია, სახელო აქ გაცილებით უფრო გრძელია ვიდრე უკანგორის ბარელიეფზე და თვით წამოსასხამიც ხალვათია, წელში არაა მოჭერილი როგორც უკანგორში, მინც იქაც და აქაც ერთნაირი დანიშნულების და ერთნაირად ხმარებული ტანსაცმელი გვაქვს¹.

თუ უკვე წამოსასხამი და ფეხსაცმელი VI—VII საუკუნეზე მიგვითითებს, ჩვენი ბარელიეფის კაბის დეტალიც, სახელდობრ, ზევითკენ რკალად ამოჭრილი კალთა, ანალოგიას ჰპოულობს იმავე ხანის ერთ სომხურ ძეგლზე. ეს არის, ბალტრუსაიტისის განსაზღვრით, V—VI საუკუნეების სტელა, რომლის

¹ გრძელსახელოანი ხალვათი წამოსასხამი ერთ დროს, უძველეს ქრისტიანულ ხანაში და ვიდრე X ს-მდე, ძალიან გავრცელებული ყოფილა ჩვენშიც და სომხეთშიც. იგი გვაქვს მცხეთის ჯვარის მეორე ბარელიეფზეც (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ., ტ. II, გვ. 218=Strzygowski, Baukunst der Armenier, Bd. I, S. 87, Abb. 73=გ. ჩუბინაშვილი, ქართ. ხელოვნ. ისტ., გვ. 109, სურ. 80), ატენის ბარელიეფებზე (VII ს.; ჯავახიშვილი, გვ. 394), კუმურდოში (X ს.; Baltrusaitis, ტაბ. LXXXIII: 140=Marep. no Apx. Kaax. XII, ტაბ. VII), ჯავახეთის ზეგანში (X—XI ს.; Mat. no Apx. Kaax. XII, გვ. 67, სურ. 46), თალინში (V—VI ს.; Baltrusaitis, ტაბ. LXXXI: 135), მრენში (VII ს. Strzygowski, Bd. I, S. 430, Abb. 469 u. 470).

კვარცხლბეკზე გამოხატულია დანიელი ლომების ხნარცში¹. სტრიგოვსკის აზრით, ამ დანიელს სპარსული სამოსელი აცვია² და იგი თუმცა სხვაფრივ ვანსხვადება უკანგორის ბარელიეფის ტანისამოსისაგან, მაგრამ ჰგავს მას

სურ. 9.

იმით, რომ იგიც მოკლეა, წელში ვიწრო (დანიელს წელზე ქამარი აქვს შემორტყმული), წელსქვემოთ რკალად ჩამოდის და განსაკუთრებით იმით, რომ მის კაბასაც კალთა ზემოთკენ რკალად ამოკრილი აქვს³.

¹ იხ. J. Baltrusaitis, დასახელ. ნაშრ., ტაბ. LXX:115=J. Strzygowski დასახელ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 718, სურ. 682.

² Strzygowski, იქვე.

³ უკანგორის ბარელიეფების დეტალები ძალიან გვაგონებს დმანისის სიონის საკურთხეველის სამხრეთ კედელში ჩაშენებული ქვის ბარელიეფის ზოგიერთ დეტალს (იხ. ჩემი „დმანისი“, გვ. 367—371 და სურ. 29). უკანგორის პირველი ფრაგმენტის კომპოზიციაც შორეულად დმანისისეული ქვის კომპოზიციას მიემსგავსება. ამისდა მიხედვით შეიძლება დმანისის ბარელიეფის კრონოლოგიურად განსაზღვრა, ფიგურების თავსაბურავი და განსაკუთრებით გრძელბოლოებიანი ქაპარი (რომელიც ჩვენში, რამდენადაც ვიცი, გვიან, არა უადრეს XV ს-ისა შემოჯდის სპარსეთიდან) რომ სიფრთხილეს არ გვიკარნახებდეს. შდრ. ენიშკის მოამბე IX, გვ. 92, სურ. 60.

ამ ბარელიეფების დანიშნულების შესახებ ძნელია გადაჭრით რისიმე თქმა, რადგან დაზიანებულობის გამო მათი შინაარსი ნათელი არაა. ყოველ შემთხვევაში, ეს უნდა ყოფილიყო პატარა ლორწინები, მსგავსი დმანისის სიონის საკურთხეველის სამხრ. კედელში ჩადგმული ბარელიეფიანი ქვისა და შეიძლება მასავით ტაძრის კედელში იყო მოთავსებული.

დასასრულ, აღვნიშნავ კიდევ, რომ უკანგორის „ორკარიანი ეკლესიის“ სასაფლაოზე არის ერთი საფლავის ქვა, რომელზედაც მდარე რელიეფით გამოსახულია გულხელდაკრეფილი კაბიანი ფიგურა მალალქუსლიანსა და ქვინტებიან ჩექმებში. ეს ქვა XVII—XVIII ს-ის ნაშთი უნდა იყოს.

ამგვარად, უკანგორში ჩვენ გვაქვს მეტად საინტერესო და მდიდარი კომპლექსი საქართველოს ისტორიის უძველესი ხანისა. მეორე მხრით, უკანასკნელად ხსენებული საფლავის ქვა გვიჩვენებს, რომ ეს ადგილი XVIII ს-შიც ჯერ კიდევ დასახლებული ყოფილა¹.

¹ უკანგორის შესახებ ისტორიული ცნობები არ მოგვეპოვება. იგი, როგორც აღვნიშნე, დატანილია ვახუშტის რუკაზე. გარდა ამისა, 1738 წლის ორი საბუთიდან, რომლებიც გამოცემული აქვს ე. თაყაიშვილს (საქ. სიძე. II, გვ. 392 და 393), ვტყობილობთ, რომ აქ მიწები სპერიათ თურქისტანიშილებს, რომლებიც იძულებული ყოფილან მიეყიდათ ისინი ყაფღანიშვილებისათვის, ე. ი. ორბელიანებისათვის. უკანგორი იხსენიება 1721 წლ. ხალხის აღწერის დავთარშიც (გვ. 79, 80, 81, 83, 84).

ნაშთები უკანგორში იმაზე მეტია, რაც ზემოთ არის აწერილი. დროის უქონლობის გამო ბევრი საინტერესო ჩუქურთმიანი ქვა, განსაკუთრებით ის, რაც თვით ტაძრის კედლებშია ჩაშენებული, ფოტოგრაფიულადაც ვერ იქნა გადაღებული, ზოგი კი ფოტოგრაფიულად გადავიღეთ, მაგრამ ვერც გაეზომეთ და ვერც აეწერეთ ადგილზე. აუცილებლად საჭიროა უკანგორში ხელმეორედ წასელა არა მარტო ყველა ფოტოსურათების გადასაღებად და ნაშთების უფრო ნიშანდობლივი აღწერილობის შესასრულებლად, არამედ მათი უნიშვნელოვანესი ნაწილის თბილისში ჩამოსატანად, რათა ეს ძვირფასი განძი მუზეუმში იქნას შემდგომი განადგურებისაგან დაუღლი. განსაკუთრებით საინტერესოა, თათვარაზის წარწერას გარდა, ღიდი „ჯვარი“. შესაძლებელია აგრეთვე რომ აღმოჩნდეს ის წარწერიანი ქვა, რომელიც მეორე ეკლესიის დანგრევის დროს დაკარგულა.

Л. МУСХЕЛИШВИЛИ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ УКАНГОРИ

(РЕЗЮМЕ)

Сел. Укангори лежит в ущелье р. Дамблутис-цхали, правого притока Машавери, в Люксембургском районе Грузии. Здесь сохранились развалины древней церкви. Судя по плану (рис. 1), необычной толщине стен, тяжелой, прочной кладке из крупных каменных плит (рис. 2), затем по отсутствию правильной ориентации на восток и форме восточного окна, имеющего параллельные боковые стенки, постройка эта должна быть отнесена к древнейшим христианским памятникам Грузии. Параллели ко всем перечисленным признакам находим на армянских и грузинских памятниках, датирующихся в пределах IV—VI веков (Дираклар, Егевард, Береруйк, Кассах, Аштарак, Гавази, Некреси).

Отсутствие всякого декоративного убранства также может являться признаком глубокой древности этого здания. Однако здесь было найдено большое количество фрагментов стел и плиток, сохранивших надписи и характерные орнаменты, которые, относясь в большинстве к концу V-го или началу VI века, позволяют предположить, что и постройку можно точнее датировать именно этой эпохой. Надписи (рис. 3 и 4) хорошо датируются и палеографически и по языковым признакам (т. н. «ханмети»), имея точно фиксированные параллели из Болниса.

Орнамент из характерных медальонов с крестами (рис. 4, 5 и 6), повторяя известные болнисские и ереруйские образцы, датируется V—VI веками. Медальон этот имеет, обычно, следующий вид: рельефный равно-сторонний крест, рукава которого имеют вогнутые края и сплюсн расширяются к концам, вписан в рельефную же круглую рамку. Крест кантован, рукава его выемчаты, причем выемки сделаны косыми срезами. Остро-овальные углубления, образующиеся между вогнутыми концами рукавов и рамкой, оставлены, обычно, пустыми, а междукавные пазухи, имеющие вид сферических треугольников, либо также углублены и гладки, либо же выпуклы, профилированы продольным ребром и гравированы «ёлочкой», так что получается впечатление листьев или же хвойных шишек. Рачка, в которую вписан этот крест, состоит, обычно, из двух кругов. Узкая полоска между ними разбита на ряд противопоставленных полых треугольников, углубленных также косыми срезами.

Орнамент варьируется. При этом рамка показывает больше вариантов, чем самый крест, стоящий иногда на низкой подставке. Нужно заметить, что укангорийские камни представляют чрезвычайно интересные и своеобразные варианты этого орнамента и ряд композиций его с пальметками и проч., имеющих большую научную ценность.

Один камень с грубо выполненным барельефом павлина (рис. 7), представляет из себя, вероятно, часть капители. Рисунок птицы с шарфом на шее находит себе аналогии в изображениях птиц и других животных на сасанидской серебряной посуде, персидских, византийских и западноевропейских шелковых тканях и т. д. Мотив с шарфом, происходящий от головного убора сасанидских царей, был очень распространен в VI—XII веках. Архаичность укангорийского камня и его орнамента, заставляет отнести его скорее к началу означенного периода.

Два других барельефа с фигурными, тоже довольно грубыми изображениями (рис. 8), судя по деталям костюма, находящим себе аналогии на известных джварских барельефах VI—VII веков (рис. 9: накладка с неиспользованным рукавом, мягкие полусапожки с острыми носками и растреды на ногах) и на одной армянской стеле V—VI веков (J. Baltrusaitis, табл. LXX: 115: вырезанный скобкой подол платья), являются тоже очень древними памятниками. На V—VI века указывают и остатки надписи на одном из них.

Все эти камни, кроме капители с павлином, представляют из себя либо надгробные памятники, либо памятные плитки, в свое время, вероятно, заложенные в стены храма, как это мы наблюдаем в Болнисе.

ხ. ჟღენტი

ლაბიალიზმულ თანხმობანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში¹

ქართულ და კავკასიურ ენათა თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის გასარკვევად ფონეტიკურ ძიებებს დიდი დანხარება შეუძლია გაგვიწიოს.

ის ფონეტიკური მოდელი, რომელიც დღეს კავკასიურ ენებს გააჩნია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ გააჩნდა ოდესღაც ქართველურ ენებსაც. ამ უკანასკნელი წლების განმავლობაში მეცნიერთა მიერ ქართულ და კავკასიურ ენათა თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის შესახებ მეტად საყურადღებო მოსაზრებანია გამოთქმული. აკად. ნ. მარი ფიქრობდა, რომ ენობრივი განვითარების ის სტადია, რომელზედაც ახლა აფხაზური ენა იმყოფება, ქართულს უკვე განვლილი აქვს. აკად. ივ. ჯავახიშვილის კაპიტალურს ნაშრომში [1] ნათქვამია, რომ მსგავსად კავკასიური ენებისა ქართულს ერთ დროს სქეს-კატეგორიებიც უნდა ჰქონოდა. „ქართულ-ქართველური ენების განვითარების ისტორიაში ორი დიდი ხანის არსებობა უნდა გვკონდეს გათვალისწინებული: პირველი და უძველესი ის ხანაა, როდესაც გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ამ ენათა ძირითადს დამახასიათებელ თვისებას შეადგენდა, მეორე, მომდევნო ხანა კი იმ დროითგან იწყება, როდესაც გრამატიკული სქეს-კატეგორიები გაქრა და, ღრმა ცელილებებთან დაკავშირებით, ქართულ-ქართველურის ახალი სახე ჩამოინაკეთა“ (გვ. 623).

ცნობილი ენათმეცნიერი Ginneken-ი თავის 1938 წ. გამოცემულს ნაშრომში [2] სპეციალურად ეხება რა კავკასიურ ენათა ე. წ. ლატერალ თანხმობებს, შესაძლებლად თელის ლატერალ თანხმობანთა არსებობას ქართულშიც და ამ მიზნით სპეციალურად შერჩეულ საკმაოდ დიდი რაოდენობის მასალებსაც ითვალისწინებს.

ჩვენ ამჟამად გვაინტერესებს: ახასიათებდა თუ არა ქართველურ ენებს ე. წ. ლაბიალიზებული თანხმობენები?

ამ საკითხის შესახებ ლიტერატურაში გაკვრით უკვე გამოთქმულია აზრი. კერძოდ, ნ. იუშმანოვის თავის სტატიაში [3] ამ საკითხის სასარგებლო მოსაზრება აქვს გამოთქმული, მისი აზრით, ისეთი კომპლექსები, სადაც დღეს გვაქვს

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ს. ზოგადი ენათმეცნიერებას განყოფილების სხდომაზე 28.III.1940 წ.

თანხმოვანი + ვ უნდა მიუთითებდეს ლაბიალიზებულ თანხმოვნებზე, რომლებიც ოდესღაც წარმოადგენდნენ მთლიან ფონემებს, ხოლო შემდეგ ორად დაიშალნენ (გვ. 36).

როგორც ცნობილია, ლაბიალიზებული თანხმოვნები დღეს ზოგიერთ კავკასიურ ენასა და დიალექტს ახასიათებს—და არა ყველას. მაგ., იგი ახასიათებს: აფხაზურს, ყაბარდოულს, კიახურს, უბიხურს, აბაზურს; არ ახასიათებს იგი: ჩაჩურსა და დაღისტნურ ენებს.

აღსანიშნავია ისიც, რომ აფხაზურს დღეს ლაბიალიზებული ჯ, ჩ, ჭ არ ახასიათებს [4]. ეს თანხმოვნები დღეს აფხაზურში წარმოდგენილია მხოლოდ პალატალიზებული სახით, მაშინ როდესაც აბაზური ენის ზოგიერთ დიალექტში, მაგ., ფსიცი-ერბურგულში და კუბინონიჯიკქენში ისინი ლაბიალიზებულია, ხოლო იმავე ენის აულ „Красновосточный“-ს მეტყველებაში იგივე ჯ, ჩ, ჭ დელაბიალიზებული ფორმითაა წარმოდგენილი. აბაზური ენის აულ აფსუსის მეტყველებას შემოუნახავს სამი ლაბიალიზებული კბილბაგისმიერი აფრიკატი: ღ, თ, ტ [5].

როგორც ჩანს, ამ მხრივ კავკასიურ ენებშიაც არ გვაქვს ერთნაირი სურათი. ზოგ მათგანს ახასიათებს ლაბიალიზებული თანხმოვნები, ზოგს კი დაუკარგავს; დიალექტების მიხედვითაც კი სხვადასხვა სურათია.

როგორია ვითარება ქართველურ ენებში?

ქართველურ ენებში განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ვ (ჳ) მსგავსად კავკასიური ენებისა ხშირად თავს იჩენს ჩქამიერ თანხმოვნებთან.

უძველეს ქართულში ხშულებისა და სპირანტების შემდეგ იწერებოდა უმარცვლო უ, ხოლო უ, სრული ხმოვანი, გადმოიცემოდა ორი ასოთი: ღვ. მთელ რიგ შემთხვევაში ძველ ქართულში იწერებოდა უმარცვლო უ, მაგრამ იგი დღეს არც იწერება და არც წარმოითქმის, მაგ.: თქუმა; მისგან ნაწარმოებ სიტყვებში: თქუმულნი, თქუმაღ, გამოუთქუმელთა, აღთქუმა და სხვ. სააკუმელი; კუმევა—საკუმეველი; საძირკუმელი; შერ-წყუეიდის; ზაკუმე—მზაკუმარი; უკუნა—უკუნადასკნელ და სხვ. მსგავსი მოვლენა გვაქვს სპირანტ ხ-სთან სიტყვაში: სუმა—სასუმელი; წინანენის მიერ აფრიკატ ც-სთან: ცუმა, ჯუარცუმული და სხვა. გარდა ამისა, ძველ ქართულში იქ, სადაც იწერებოდა უ (უმარცვლო უ), მის ნაცვლად დღეს ყველგან ვ-ს იწერთ. ახალმა ქართულმა უმარცვლო უ და ვინი გააერთიანა. მაგ., ძველი ქართულიდან: ექუსი—ათექუსმეტი; საყუარელნო—სიყუარული; წულილნი; განვისუენო, ჩუენ; თქუენ; ძუალი; ჯუარი; თუალი; მიმითუალეს; ყუავილი; კუეთა—განკუეთა, სასოწარკუეთა; კუამლი; გუამი; მარცუალი; წუერი—მწუერვალი; მწუენი; ცუარი; ძუელი; ძღუნად; შიშუელი; შუენიერი; განრღუეული; გუმეა; ჩუმენება; სიკუდილი; რიცხუთა; ლახუარი; მისწულდების; კუნესაჲ. კუერთხითა, დაშურობა და სხვ.

ძველ ქართულში, თუ უმარცვლო უ-ს უშუალოდ ი მოსდევდა, მას გადმოსცემდნენ ვ ასოთი. მაგ.: ხკთქი, ცკლი, გკრგკნი, იკჳ, ნაძკ, რიცხკ, ლელკ

და სხვ. ცხადია, რომ ძველ ქართულში არსებობდა უმარცვლო უ და მის გვერდით ვინაც. ზემოთდასახლებულ მაგალითებში: კუმევა, საკუმეველი, შერწყუვიდის, სამირკუველი, ზაკუვა, მზაკუვარი, ყუაილი, მწურევალი და სხვ. იწერება უმარცვლო უ და ვინიც. იმისი დაზუსტებაც არის შესაძლებელი, რა შემთხვევაში იწერებოდა უმარცვლო უ და რა შემთხვევაში ვინი.

ძველ ქართულში უმარცვლო უ დადასტურებულია ხშულებთან და სპირანტებთან (იხ. ზემოთ), ვინი კი გვხვდება: 1. რ და ნ-სთან (წინ ან შემდეგ): რ-სთან: რვალი, რვა—მერვე, მწურვალე, პირველი, სურვილი, აურევბდეს, ბვერი. ლ-სთან: სწავლა, მიავლინა, სიელტოლა და სხვ. ნ-სთან: მძვნეარე, ყინვა, გზავნა, სიმსიენე, ვნება, დვენა და სხვ. 2. ხმოვნებს შორის: მვევალი, ტკივილი, ახოვანი, დეარდნა, დასიება, მრავალი, ყუაილი, თავი, თავად, თავადი, უვარის (ყოფა), ყოველი, ზუაფი, აღეტევება და სხვ. 3. თავკიდურად ან პრეფიქსად: ვედრება, ვიდრე, ვინ, ველთა, ვეტყვლი, ვკამოთ, ვთქუ, დავწერე, ვარქუ და სხვ. ან კიდევ: სიტყვის შიგნით სპირანტებისა და ხშულების წინ: აღვსება, სავსე, ნავთსადგური, პატივემულნი და სხვ. 4. მასდარის მაწარმოებელ სუფიქსებში: მოკითხვა, მარხვა (დამარხვა), ზრახვა, შელევწა, შერაცხვა, შეწირვა და სხვ. 5. ნარედუქციალ ფუძეებში ხშულებთან: დევე: იღვა, დაიღვის, ეღვა. ყავ/ყვე: ვჰყვანდი, გამოჰყვანდა, მოჰყვანდა, მოიყვანნა, წარიყვანეს, წარმოიყვანეს და სხვ. შვე/შვი: იშვა: შვილი, შვილიერება და სხვ.

ეს უკანასკნელი მაგალითები განსაკუთრებით საყურადღებოა. როგორც ვხედავთ, ნარედუქციალ ფუძეში, მიუხედავად იმისა, რომ ვ ხშულებისა და სპირანტების შემდეგაა, იგი არაა გადმოცემული უმარცვლო უ-თი (შდრ. სიყუარული და წარიყვანეს; შუენიერი და შვილი).

ძველ ქართულში უმარცვლო უ-სა და ვინის სხვადასხვა პოზიციაში ხმარებას მიყვავართ იმ დასკვნამდის, რომ უმარცვლო უ, როდესაც იგი ხშულებთან და სპირანტებთან გააქვს დადასტურებული, უნდა მიუთითებდეს წინამაგალი თანხმონათის ლაბიალობაზე. დღეს რომ კავკასიურ ენებს (აფხაზურს, ადიღეურს, აბაზურს) ლაბიალური თანხმონათები ახასიათებს, იგივე თანხმონათები წარმოდგენილია იმავე ენებში არა ლაბიალური ფორმითაც. ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება ძველ ქართულშიაც. ზოგიერთ სიტყვებში ხშულებთან და სპირანტებთან არ იწერებოდა უმარცვლო უ, მაგ.: ქვა, ხვალ, რვა და სხვ. ვფიქრობთ, რომ ვინი ამ შემთხვევაში არ გამოხატავდა წინამაგალი თანხმონათის ლაბიალობას.

ქართული კილოებიც ამ მხრივ საყურადღებო მასალებს იძლევიან. მაგ.: ხვესურულში დასტურდება ასეთი მაგალითები: ჩვიჩვილი (ჩვილი), (შდრ. ძე. ქართ. ჩხლი), თფირთფილი (თრთფილი), ბუზვი (ბუზი), ბოზვი (ბოზი), რამთფენი (რამდენი), ცვარცვა (ცარცვა) და სხვ. [6]. მთიულურში გააქვს: წვიხქვილი, ცვიცველი, სვირცხვილი, აჩუქვა, სიმგვრგველივ [7]¹.

¹ შდრ. გურ. კვარკვალი „კანკალი“ (მგურ. კვარკვალი), გურ. ხვარხვალი „წყლის ღულილი“ პნ. ხარხალერი წკარი „ადულებული წვალი“.

აქვე გასათვალისწინებელია ერთი მოვლენა, რომელიც ყველაზე უფრო მასობრივადაა გავრცელებული ზოგიერთ მთის კილოში (მაგ.: მთიულურში, მოხურში). სპორადულად გვხვდება იგი ბარის კილოებშიც; თანხმოვანი+ვ (ჭ) იწვევს ბაგეების მონაწილეობის საფუძველზე მომდევნო ხმოვნის გალაბიანებას და ვლებულობთ ო-ს (ან უ-ს), ვ (ჭ) კი უკვალოდ იკარგვის ამ ხმოვანთან შერწყმით. პრაქ. არნ. ჩიქო ბა ე ა ამ მოვლენის შესახებ წერს: „ვა—ო მთიულურში მეტწილად იქა გვაქვს, სადაც ძველ ქართულში—უა-ს ვხვდებით (უმარცვლო უ+ა)“ ([7], გვ. 45) მაგ. თოლი (შდრ. მეგრ. თოლი), გორი, კოლი, თქო, ჩაუტომ და სხვ. მსგავსი მოვლენა ახასიათებს კახეთიდან და ქიზიყ-საინგილოდან აყრილ და ფერეიდანში გადასახლებულ ქართველთა მეტყველებასაც, მაგ.: ცხორი, თოლი, ძოლი, ქორტლი, წოდი, ზოვი, მწონე, ცორცავს და სხვ. [8] შდრ. ქართულ ისტორიულს ძეგლებში დადასტურებული: დილუამი—დილომი: ან კიდევ: როგორი (—რაგორი—რაგვარი).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იმავე ფერეიდნულში უცხო ენობრივი (სპარსულის) გავლენის გამო მომხდარა დელაბილიზაცია,—ვინის გაქრობა. ამას ადგილი აქვს ისეთ კომპლექსებში, სადაც ძველ ქართულში უმარცვლო უ იწერებოდა, სხვა შემთხვევაში ვინი ფერეიდნულში დატულია, თუმც იგი წვეილ-ბაგისმიერობისაკენაა გადახრილი. მაგ., თქეს (თქვეს, ძვ. ქ. თქუეს), შეეშელნენ (შეეშევენენ, შდრ. ძვ. ქ. შუელა), წერი (წვერი, ძვ. ქ. წუერი), წეთი (წვეთი, ძვ. ქ. წუეთი), კერცხი (კვერცხი, ძვ. ქ. კუერცხი), მტერი (მტვერი, ძვ. ქ. მტუერი), გერდი (გვერდი, ძვ. ქ. გუერდი), თე (თვე, ძვ. ქ. თთუე), ქევი (ქვევი, ძვ. ქ. ქუევი), ნაკერცხალი (ნაკვერცხალი, ძვ. ქ. ნაკუერ ცხალი), შენიარი (შშვენიერი, ძვ. ქ. შუენიერი), ლელი, (ლელვი, ძვ. ქ. ლელვ), თაგი (თაგვი, ძვ. ქ. თაგვ), გაკირდა (გაკვირდა, ძვ. ქ. გაკვრდა), ტინი (ტვინი, შდრ. ძვ. ქ. განტვნა), ექსი (ექვისი, ძვ. ქ. ექუსი), მოკდა, (მოკვდა, ძვ. ქ. მოკუდა), ჩილი (ჩვილი, ძვ. ქ. ჩჩვლი, ხევს. ჩვიჩვილი), გატიტლდა (გატიტვლდა, შდრ. მთულ. ტვიტველი) და სხვ. ([7], 202, 205). ვინი დატულია ფერეიდნულში მსგავსად ძველი ქართულისა: 1. ხმოვნებს შორის: კირისთავი, ზოვი, მწოვე, წავართით, მოგუვიდა და სხვ. 2. ხშულებისა და სპირანტების წინ: დავცივდით (დავცივდით), ვთქით (ვთქვით), მოვსწყიტოთ (მოვსწყვიტოთ), დავხრეტო (დავხვრეტო), 3. მასდარის მაწარმოებელ სუფიქსებში: გაკითხვა, გაღეწვა, მორწყვა, თიბვა და სხვ. 4. ნარედექციალ ფუძეებში: ჰყვანდა, მოუყვანეს, დეედვა, დოუდვა, წყანან და სხვ.

მსგავსი მოვლენა ახასიათებს აგრეთვე უცხო ენობრივი (აზერბაიჯანულის) გავლენის ქვეშ მოქცეულ ინგილოურს. ვინი ინგილოურში, მსგავსად ფერეიდნულისა, იკარგვის ისეთ შემთხვევებში, სადაც ძველ ქართულში უმარცვლო უ არის დადასტურებული, მაგ., კდარ (მკვდარი, ძვ. ქ. მკუდარი), ინგილოურში ღე—შ-ს მაგ. გერდ (გვერდი, ძვ. ქ. გუერდი), მარენაჲ (მარჯვენა, ძვ. ქ. მარჯუნა), მაახეტა (მოიხვეტა, ძვ. ქ. მოიხუეტა), ხეწა (ხეწნა, ძვ. ქ. ხუეწნა), მეჩენა (მოეჩენა, ძვ. ქ. მოეჩუნა), მეზერ (მოზვერი, ძვ. ქართ. მოზუერი), გელ (გველი, ძვ. ქ. გუელი), გელეშაჲ (გველეშაპი, ძვ. ქ. გუელეშაპი), მექვერეჲ (მექვერე შდრ. ძვ. ქ. ქუევი), საწელ (საწველი შდრ. ძვ. ქ. წუელა), წელაჲ (წველა), სელ (სველი, ძვ. ქ. სუელი), სტენა (სტვენა, ძვ. ქ. სტუნა), შენიერ-

(შშენიერი, ძვ. ქ. შუენიერი), წერ (წვერი, ძვ. ქ. წუერი), და სხვ. ინგილოურში ვინი დაცულია; სიტყვის თავში: ვაშლი, ვაშაკ, ვარიამ, ვარდი, ვაზირობა; ხმოვნებს შორის: თავ(თავი), ყვედ (მყავე), სეველ (სოველი), აყივება, ყოვილაძ (ყვაილი), უგვიზრა (უბრძანა) და სხვ. [9].

როგორც ზემოთდასახელებული მაგალითებიდან ჩანს, ფერეიდნულში და ინგილოურში ვინი იკარგვის ხშულებთან და სპირანტებთან იმ შემთხვევაში, როდესაც იგი წინამავალი თანხმოვნის ლაბიალობაზე უნდა მიუთითებდეს. ის, რაც ქართველურ ენებში ნაშთის სახითაა შემონახული, ფერეიდნულსა და ინგილოურში უცხო ენობრივი გავლენის გამო სრულიად გამქრალა.

ქართველურ ენებში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა არსებობის საკითხის გასარკვევად ნაწილობრივ დაგვეხმარება გათვალისწინება იმ სიტყვებისა, რომლებიც ქართულიდან აფხაზურშია შესული. იმის გამო, რომ აფხაზურს დღესაც ახასიათებს ლაბიალიზებული თანხმოვნები, ქართულიდან შესული სიტყვების ხშულები ლაბიალურ თანხმოვნებად იქცევიან, ხოლო ლაბიალური ხმოვნები იქცევიან არალაბიალურ ხმოვნებად, მაგ., ა-გირგმუნ (გვირგვინი), ა-ყებარ (-ყვიბარი, ყუბარი), ა-გაგაარა (-გოგორა), ა-ქიბარგა (-ქოლგა), ა-ყიარბან (-ყორანი), ა-ქყიარტატ (-მეგრ. კყორტოტი 'წყურის ფეხა' ბალახ.) ა-ყიარგლ (-ყვერული); ა-ჰახამა (-მეგრ. ოხჰამე ('სალოცავი') და სხვ. [10].

საინტერესოა, რას იძლევა ამ მხრივ მეგრულ-ქანური?

მეგრულში კიდევ უფრო ნათლად ჩანს ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ნაშთები, ვიდრე ქართულში. მაგ., მეგრ. ყვანა 'ყანა'; სენაკურ დიალექტში დადასტურებულია: ყონა (მდრ. ქართ. ყანა). მეგრ. ყუნქლონქვენ ნიშნავს: 'ყვანა, წყყანა' მეგრ. მოყვენჯი || ქართ. მომყოლი. ქართ. „ყოლ“ მეორეული ჩანს, მდრ. მოყვანა. მეგრ. ხორავა (გვარია) პარალელურად დადასტურებულია: ხვარავა. მეგრ. ხვამარდი || ქართ. ხომალდი (მდრ. ხვარბალი || ხორბალი). მეგრ. ხვარხვი || ქართ. ხახვი. მეგრ. მარწვენი || ქართ. მაწონი (მდრ. ნათ. ბრ. მაწვნის¹), მეგრ. ძეაძვაფი || ძეაძვალი || ძეანძვალი || ქართ. ძანძალი, ძუნძული. მეგრ. ძაგვარი || ქართ. ძაგარი. მეგრ. შვიშველი || ქართ. შიშველი. მეგრ. ქვაქვათანა || ქან. ქვათანა || ქართ. ქოთანი. მეგრ. ტოტი || ტვატვი || ქართ. ტოტი || სენ. ტუტე. მეგრ. კვაკვი || ქართ. (იმერ. გურ.) კაკვი. მეგრ. თოლი ქართ. თვალი. მეგრ. თვათვი || ქართ. თათი. მეგრ. ოჩვიჩვი 'ახლად ამოღებული ყველის საწური' მდრ. გურ. ჩოჩო. მეგრ. წკვარწკვალი || ქართ. წკარწკარი და სხვ. [11].

რაც შეეხება ქანურს, როგორც უცხო ენობრივი (თურქულის) გავლენის ქვეშ მოქცეულ ენას, მას ბევრ შემთხვევაში ვ (ჟ) დაცული აქვს ხშულებთან და სპირანტებთან იმ პოზიციაში, რა პოზიციაშიაც მას ჩვენ ქართულსა და მეგრულში ვხვდებით. ქანურში დღეს ვ-ს რყევა ახასიათებს, მაგ.: ქან. ჩხვინდი 'ცხვირი'; პარალელურად გვხვდება: ჩხინდი. ქან. ლაკი || მეგრ.

¹ ო ქართველურ ენებში, ჩვენი აზრით, მეორეულია. იგი ლაბიალიზაციის საფუძველზე მიღებული ჩანს. ამის შესახებ ცალკე.

ლაკვი || ქართ. ლეკვი. ქან. მ-თუგი || ქართ. თაგვი || სვან. შდუჟუ. ქან. ტემტელი || ქართ. ტიტველი. ქან. მ-გუერი || მ-გერი || ქართ. მგელი. ქან. კინჩი || კვინჩი || მეგრ. კვინჩა || ქართ. ს-კვინჩა. ქან. მ-კიმა || მეგრ. კვიმა || ქართ. წვიმა. ქან. წინწ-წინწ-მეგრ. წვიწვი- 'აღლუჯა თმისა, ან ბალახისა'. ქან. შქით || შქეით || მეგრ. შქეითი || ქართ. შვიდი [12].

ქართულსა და მეგრულ-ქანურს შორის ცნობილია ასეთი შესატყვისობა: ქართ. შ || მეგრ.-ქან. შქ. (შქ): ქართ. ჩ || მეგრ.-ქან. ჩქ; ქართ. ჰ || მეგრ.-ქან. ჰკ-ს; ქართ. ჯ || მეგრ.-ქან. ჯგ-ს ([12], გვ. 9). დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს, როდესაც ქართ. შ, ჩ მეგრ.-ქან. გვაძლევს: შქ(სქ), ჩქ-ს, მაგ.: ქართ. ჩვილი (ხევსრ. ჩვიჩვილი) || მეგრ. ჩქიჩქუ || ქან. ჩუჩქუ. ქართ. ჩვენი || მეგრ.-ქან. ჩქიში. ქართ. შუა || მეგრ.-ქან. შქა (შქა). ქართ. შვიდი || მეგრ. შქეითი || ქან. შქეითი || შქითი. ქართ. შვება || მეგრ. შქვ || ქან. შქვ—'გაშვება, მიტოვება', ქართ. შველი || მეგრ. სქვერი || ქან. მ-სქვერი და სხვ. საფიქრებელია, რომ მეგრულ-ქანურში ამ თავისებური კომპლექსების განვითარება მოხდა ლაბიალიზაციის საფუძველზე.

ამასთან დაკავშირებით 'მეტად საყურადღებოა აფრაკული ენების შონ-ის ჯგუფში დადასტურებული ანალოგიური მოვლენა, რომელსაც ნ. იუშმანოვი ლაბიალიზაციის ნიადაგზე ხსნის. იგი წერს: „ლაბიალიზაცია იწვევს ძირითადი ბგერის სხვადასხვაგვარ შეცვლას, მაგ.: შონ-ის ჯგუფში ხვ—ხყ—ხგ; თვ—თხვ—თქვ, სვ—სხვ—სქვ და ა. შ.; ენის უკანა ნაწილი, ლაბიოველარიზაციის გამო აწეული, უფრო მაღლა იწვეს, და ჰქმნის რა შედარებით ვიწრო ნაპარას რბილ სასასთან, გამოიწვევს x || γ-(სებურ) ხახუნს, ხოლო შემდგომი კიდევ უფრო ზემოთ აწევის შემთხვევაში ჰქმნის ხშვას რბილ სასასთან და იძლევა k || g || ng“ ([3], გვ. 36).

ქართველურ ენებს შორის ლაბიალიზაციის მოვლენა ყველაზე უფრო ნათლად ჩანს სვანურში, როგორც თანხმოვნებში, ისე ხმოვნებშიც. ამჟამად ჩვენ მხოლოდ თანხმოვნები გვაინტერესებს. მაგ., სვან. ქტირქტილ || ქართ. ქურქი. სვან. გტიგტი || ქართ. გული. სვან. თუთნა (ბ. ზ.) || თეთნე (ეცერ.) || ქართ. თეთრი, სვან. ჩიჩტილ || ქართ. (ხევს.) ჩვიჩვილი. სვან. ტოქტრა || ქართ. ოქრო. სვან. ტტტ || ტტტ 'ხელი' გვხვდება დელაბიალიზებული ფორმა: ტტტ¹; 'ეშხუ ეი იტტტ ი შტრმე ჩუ'—ერთი ხელი ზევით შემოიკრა, მეორე ქვევით ([13], 221). სვან. გუტუ || ქართ. გოკი. სვან. ქქქრწილ || ქართ. ქორწილი. სვან. თუეფ || ქართ. თოფი. სვან. მეჯუტეგ || ქართ. მეჯოგე. სვან. მინდტერისგა || ქართ. მინდორში (შდრ. ნათ. მინდვრის). სვან. სგობ || სგუტ. (ბ. ზ.) || სკუტებ (ლენტ.) || სგებ (ლახ.) 'წინ, შუბლი'. სვან. სტტ || სტეტ || ქართ. სვეტი. სვან. კიბლტჩ || კიბლტენ || ქართ. კილობანი. სვან. ქუტუქ || კოკი. სვან. რიტენ || ქართ. რიონი.

ზოგჯერ უ ხშულებთან მრავლობითში იჩენს თავს, მაგ. წაბ (შხ.) 'სამართებელი', მრ. წაბტპარ; კტაბ (შხ.) 'კედელი', მრ. კტაბტპარ.

დიალექტების მიხედვითაც ზოგჯერ სხვადასხვა სურათი გვაქვს, მაგ., ლობ (ლაშხ.) 'სკა' || ლტებ (ბ. ზ.) || ლებ (ბ. ქვ.) || ლტებ (ლნტ.). კომ, 'ტარი,

¹ შდრ. ინგლოურ: ტატაა (დელაბიალიზებული ფორმა).

(ლაშხ.) || ჰუმე (ბ. ზ.) || ჰემ (ბ. ქვ.) || ჰუმე (ლნტ.). გოჰ (ლაშხ.) || გუმე (ბ.ზ.) || გემ (ბ. ქვ.) || გუმე (ლნტ.). ტოტ (ლაშხ.) || ტუმე (ბ. ზ.) || ტეტ (ბ. ქვ.) || ტუმე (ლნტ.). უსკუ, (ლაშხ.) || უისგუ (ბ. ზ.) || უისგ || (ბ. ქვ.) || უისკუ 'ვაშლი'. როგორც ვხედავთ, ბალს ქვემოთურისათვის დამახასიათებელია დელაბიალიზებული ფორმები. ვარდა ამისა, მთელ რიგ შემთხვევაში ქართ. ო სვანურში ე-ს გვამლევს. მაგ.: ქართ. გოდორი || სვან. გოდერ. ქართ. კოლოკი || სვან. კოლეკ. ქართ. ბოლოკი || სვან. ბოლეკ. ქართ. კოლოფი || სვან. კოლეფ. ქართ. კალაპოტი || სვან. კალპეტუ (14). ესა და სხვა მსგავსი მაგალითები ექვს ბადებენ სვანურში (და სხვა ქართველურ ენებში) ო-ს პირველადობის შესახებ. იგი მეორეული ჩანს. ხშირ შემთხვევებში ო მიღებულია ე და ა-ს ლაბიალიზაციის ნიშანად.

სვანურშივე, მსგავსად აფხაზურისა, მთელ რიგ კომპლექსებში დასტურდება ლაბიალიზებული ჰ (ჰი). როგორც ცნობილია, დღეს ქართველურ ენებში ჰავს ხმარება მეტად შესუსტებულია, ხმოვნების წინ იგი საესებით გადაშენდა, სვანურში კი ჰ-ავს დღესაც, შედარებით სხვა ქართველურ ენებთან, ყველაზე მეტი ძალა აქვს.

მაგ. სვან. მაჰტრენე 'უმცროსი'; ლიჰტრე 'შემცირება'; - დიჰარდ ადჰურ მეჰანოა -- პურმა დიკლო გამოცხობის შემდეგ. სვან. ლიჰტი 'გაყიდვა'; ლეჰტი 'გასაყიდი'; ეეჰა ჰრდი (ჰტედი) -- ის ყიდის. ლიჰტი 'მიცემა'; ლაჰტედენე 'მოგცემ'. მაჰტლია 'მამლე'; ჰერ 'ხმა' -- ლახტუნარ 'ყური უგდე'; ლიჰტნარი 'მოსმენა'. ყველა ამ შემთხვევაში ჰე აქუსტიკურად სტოვებს ლაბიალიზებული ჰავს შთაბეჭდილებას და მომდევნო ფ-ც ამაზე უნდა მიუთითებდეს. შესაძლებელია სხვა მსგავსი მაგალითებიც იქნეს დასახელებული, მაგ., სვან. ჰულ ნიშნავს 'ჯორს'. თავრ-ში ეს სიტყვა წარმოდგენილია დელაბიალიზებული ფორმით: ჰილ. ჰრლ (უშგ.) ნიშნავს: 'დაუდნობელ თოვლს', პარალელურად გვხვდება: ჰილ 'ყინული' (ხალდ. ჩოლ. თავრ.) და სხვ. [15].

С. ЖЕНТИ

К ВОПРОСУ О ЛАБИЛИЗОВАННЫХ СОГЛАСНЫХ В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Фонетическая модель, имеющаяся в нынешних кавказских языках, предполагается, имела некогда и в картвельских.

Лабиялизованными согласными характеризуются в настоящее время лишь некоторые (напр., абх., кабард., кяхский, убух., абаз.), но не все Кавказские языки (напр., чеч. и дагестанские).

В картв. языках ვ(ჰ)-ვ(w) обнаруживается, сходно с кавказскими, при шумных согласных; но в таких случаях лабიაлизованный согласный Кавказских языков представлен в картвельских языках в виде двух фонем.

Некоторые указания на существование лабიაлизов. согласных в картв. языках имеются в др.-грузинском, напр.: თქუმა—tquma 'сказать'; ცუმა—

cuma 'одевать'; სუმა—suma 'пить'; სარკუმელი—sarqumeli 'окно'; კუმევა—kumeva 'курить, воскуривать'; ზაკუვა—zakuva 'строить козни'. В говорах: хевсур.: ჩვიჩვილი—čvičvili 'младенец'; თვირთვილი—tvirtvili 'иней'; ბუზვი—buzvi 'муха'; ცვარცვა—svarcvva 'грабитель'. В мтиульском: ტვიტველი—tvitveli 'голый'; სვირცხვილი—svircxvili 'стыд'; წვისცილი—čvisqvili 'мельница' ვა—ო—ვა—ო и т. д. В ферейданском и инглийском диалектах ვ (ჭ)—v(y), под влиянием иноязычного окружения, выпадает при шумах в тех случаях, где он должен был указывать на их лабиализацию.

В мегрельском еще яснее, чем в грузинском, пережитки лабиализации согласных, напр.: ხვარხვი—xvarxvi 'лук' (раст.); ძვაძვაფი—dvaqvafi 'шататься, таскаться, бегать'; ტოტი || ტვატვი—toti || tvatvi 'лапа, рука'; კვაკვი—kvakvi 'палка с крючком, шест'; თვათვი—tvatvi 'лапа' и т. д. В чанском ვ (ჭ)—v(w) неустойчив напр.: მ-გურეი || მ-გერი—m-gveri || m-geri 'волк'; შქვით || შქით || šqvit || sqit 'семь' и т. д.

Можно думать, что развитие специфич. комплексов (ჩქ—ჩყ; ქკ—ჩკ; ჯგ—ჭგ) происходило на основе лабиализации. Из картвельских языков лабиализация, как согласных так и гласных, яснее сказывается в сванском: напр. ტრტ || ტეტ | töt || tet 'рука'; თტეთნა || თეთნე tvetna || tetne 'белый' и т. д.

В сванском, подобно абхазскому, имеется в целом ряде комплексов лабиализованный ჰ (ჰა)—h (ჰა), напр., ლიჰდი—lihwdi 'продавать'; ეჯა ჰიდი—eja hōdi 'он продает'; ჰერ—her 'голос'; ლიჰნარი—lihwnari 'слушать'; ჰულ || ჰილ—hül || hil 'мул, лошак' и т. д.

S. ZGENTI

A PROPOS DES CONSONNES LABIALISÉES DANS LES LANGUES KHARTHVÉLIENNES

(RESUMÉ)

Il est à présumer que le modèle phonétique existant dans les langues caucasiennes d'aujourd'hui existait autrefois dans les langues khartvéliennes.

Actuellement les consonnes labialisées ne caractérisent que quelques-unes d'entre les langues caucasiennes (abkhaze, kabardien, kiakh, oubykh, abasien). Toutes ne sont pas dans cette condition (tchetchène, les langues du Daghestan).

Dans les langues kharthvéliennes ვ(ჭ)—v(w) ainsi que dans les langues caucasiennes se fait sentir auprès des consonnes bruyantes; mais dans ces cas-là, la consonne labialisée des langues caucasiennes figure dans les langues kharthvéliennes sous la forme de deux phonèmes.

Quelques indications sur l'existence des consonnes labialisées dans les langues kharthvéliennes existent dans l'ancien géorgien: თქუმა—tquma 'dire'; ცუმა—cuma 'habiller'; სუმა—suma 'boire'; სარკუმელი—sarqumeli 'fenêtre'; ზაკუვა—zakuva 'tendre des embûches'. Dans les parlers: khevs. ჩვიჩვილი—čvičvili

'nourrisson'; თვირთელი—tvirtvili 'givre'; ბუზვი—buzvi 'mouche'; ცვარცვა—cvareva 'piller'; Mthiul.: ტვიტველი—tviṭveli 'nu'; სვირცხვილი—svircxvili 'honte'; წვისქვალი—cvisqvili 'moulin'; ვა > ო—va—o etc.

Dans les dialectes phéréidane et innguiloï, sous l'influence de l'entourage étranger ვ(წ)—v(y) échappe auprès des bruyantes dans les cas où elle devait indiquer leur labialisation.

Les vestiges des consonnes labialisées sont plus claires encore en mégrelie qu'en géorgien: ხვარხვი—xvarxvi 'oignon'; ძვაძვაფი—dvaḍvafi 'courir la prêtantaine'; ტოტი||ტვატი tot'i|tvatvi 'patte', main'; კვაკვი—kvakvi 'gaffe'; თვათვი—tvatvi 'patte'. En tchane (laze) ვ(წ)—v(w) instable: მ-გუერი||მგერი—m-gweri|lungeri 'loup'; შქეით||შქით—šqvit|šqit 'sept'.

On est porté à croire que les complexes spécifiques (ჩქ-ცყ; კვ-ცქ; ჯგ-ჭგ) se développaient sur la base de la labialisation. Parmi les langues kharthvéliennes la labialisation des consonnes comme des voyelles est la plus distincte en svane: ტოტ||ტეტ—tot|tet 'main'; თუთნა||თეთნე—tvetna|tette 'blanc' etc.

De même qu'en abkhaze la labialisée existe en svane dans toute une série des complexes: ჰ(ჰა)—h(ha): ლიჰუდი—lihwdi 'vendre'; ჰერ—her 'voix'—ლიჰუნარი 'écouter'; ჰულ||ჰილ—hül|hil 'mulet'.

ციტირებული ლიტერატურა

1. ივ. ჯავახიშვილი. კართელი და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. 1937 წ.
2. J. Ginneken. Contribution à la grammaire comparée des langues du Caucase, Amsterdam, 1938.
3. Н. В. Юшманов. Фонетические параллели африканских и яфетических языков, AFRICANA, I, 1937 г.
4. Г. С. Ахвледиани. Звуковые возможности Кавказских языков, I. Принцип классификации согласных абхазского языка. „Сообщения Груз. Фил. АН СССР“ том I, № I.
5. Г. П. Сердюченко. Об абазиянских диалектах, „Сб. Памяти акад. Н. Я. Марра“, 1938 г.
6. ბესარიონ გაბური, ხევსურული მასალები, პროფ. აკ. შანიძის რედაქციით, „წელიწადეული“, 1923—1924 წ.
7. არნ. ჩიქობავა. მთიულურის მთავარი თავისებურებანი, ენიმოკის „მომბე“ II.
8. არნ. ჩიქობავა. ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, ტფ. უნივერსიტეტის „მომბე“, VII; მისივე, ვინის რეფლექტები ფერეიდნულში, „ჩვენი მეცნიერება“, № 2—3.
9. მ. ჯანაშვილი. საინგილო, „ძველი საქართველო“, ტ. II, 1911—1913 წწ.
10. Н. Я. Марр. Абхазско-Русский словарь, 1926 г.
11. И. Книпидзе. Грамматика мингрельского (иверского) языка, 1914 г.
12. არნ. ჩიქობავა. კანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938 წ.
13. აკ. შანიძე. უმლაუტი სვანურში, „არილი“, 1925 წ.
14. ვ. თოფურია. კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში, ტფ. უნივერ. „მომბე“, VII.
15. Н. Я. Марр. Извлечениe из сванско-русского словаря, 1922 г.

8. ახვლედიანი

ისტორიული ცნობა დვალეთისა და დვალეზის შესახებ

სამხრეთ ოსეთში (და საქართველოს ზოგიერთ სხვა კუთხეში, სადაც ოსები სახლობენ) ოსურად მოსაუბრეთა შორის ცნობილია დიალექტური განსხვავებანი. ისიც ცნობილია, რომ განსხვავება მეტადრე შესამჩნევია კოშკა-ჯავა-კუდაროსა, ერთი მხრით, და დანარჩენ ოსურ მოსახლეობას შორის, მეორე მხრით. ამიტომ ზოგიერთი (უმთავრესად ფონეტიკური) მონაცემის საფუძველზე კოშკა-ჯავა-კუდაროს მეტყველება, რომელსაც აღმოაჩნდა ზოგიერთი თვისება დიგორულისაც, გამოვყავით ოსური ენის ცალკეულ დიალექტურ ერთეულად—დიგორულისა და ირონულის გვერდით—დვალური დიალექტის სახელწოდებით, ხოლო დანარჩენებში ვცანით ირონული დიალექტის (ჩრდ.-ოსეთში) ქვედიალექტები¹.

დვალურის დიალექტური დამოუკიდებლობის საბუთები იმის შემდეგ გამრავლდა და კიდევ უფრო გამრავლდება, ვფიქრობ, დიალექტური კვლევის შედეგად. ამაზე—შემდეგ. აქ კი მოვიყვან ისტორიულ ცნობებს, მართალია, გვიანდელს, მაგრამ, ჩვენის აზრით, მნიშვნელოვანს, დვალეთისა და დვალეზის შესახებ.

მხედველობაში მაქვს სათანადო ცნობები ვახუშტისა („საქართველოს გეოგრაფია“, ტფ. 1904), გიულდენშტედტისა (Reisen durch Russland, I, 1787) და კლაპროთისა (Reisen in den Kaukasus und nach Georgien, II, 1807—1808). ვახუშტით (444 გვ.): „ვალაგირისა და ფაიქომის დასავლით არის კასრის ჯეობა, რომელი იწოდების აწცა დვალეთად და აქეს სივრძე დვალეთის ზეკარის კავკასილამ ვილრე ჩერქეზამდე“. თუ მოვიგონებთ, რომ იმავე ვახუშტით (428 გვ.) დვალეთია: კასრის-ჯევი, ზრამაგი, ქლელე, ნარა, ზროგო და ზახი, დაეინახავთ, რომ ტერიტორიას „ვალაგირისა და ფაიქომის დასავლით... ჩერქეზამდე“ მხოლოდ ეწოდება ვახუშტის ცნობით, დვალეთი. ხოლო ნამდვილად დვალეთი დვალურივე მოსახლეობით ჩამოთვლილი ადგილებისაგან (კასრის-ჯევი, ზრამაგი...) შესდგება. ამ დასკვნის ნებას გვაძლევს აწცა. მაგრამ ჩვენთვის ამ შემთხვევაში უფრო მნიშვნელოვანია შემდეგი ადგილი (448): „არამედ ზეობანი ესენი, რომელნი აღეწერეთ, მალრან დვალეთითურთ არიან დვა-

¹ ავტორის „ოსური ენის ისტორიისათვის“ I. გვ. 317 და შემდეგ (ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე V, 1925).

ლეთი: და კვალად დიდის ლიახვისა, პატარა ლიახვისა. ქსნის ჯევისა და კუ-
დაროს მოსახლენიცა არიან დვალნივე, ამ დვალეთიდან გარდასულნი, რჯული-
თა, წესითა და ზნითა ერთი და დღესაც მონათესავენი ურთიერთთა“. აქედან
ჩანს, რომ დვალეები ჩრდილო-დასავლეთიდან მოდიან: ჯერ დვალეთი (დვალუ-
რივე მოსახლეობით) ერქვა კასრის-ჯევის და დასავლეთით ჩერქეზამდე. შემდეგ,
ვახუშტის დროს, კასრის-ჯევის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ხოლო, როგორც ჩანს,
შემდეგ მალრან-დვალეთსაც. სრულიად ბუნებრივია, რომ სახელწოდება „დვალე-
თი“ მიეღო ტერიტორიას დვალური მოსახლეობის გამო, რომელიც თანდა-
თან სამხრეთისაკენ მიიწეოდა. ამ შხრივ ფრიალ საყურადღებოა ვახუშტის
ცნობა, რომ ორივე ლიახვისა, ქსნის-ჯევისა და კუდაროს მოსახლენიც დვალეები
ყოფილან (იხ. ზემოთ), დვალეთი კი ვახუშტის დროს არ ეწოდებოდა.

მაგრამ გიულდენშტედტი თავისი სავესებით გარკვეულად მიუთითებს კუდა-
როს, როგორც დვალეთს და დაწვრილებითაც ასწერს მას. საყურადღებოა
ამასთანავე, რომ გიულდენშტედტი კუდარო (Dwaleth, შეცდომით Dwa-
neth), რომელიც მკლავდებდა მის მიერ დასახელებული პუნქტების სახელწო-
დებებში (ნადარბაზევი, შეცდ. Nudarbas-yew, ნაკრება, შეცდ. Naksebaw და
სხვ.), უფრო ფართოდ აქვს წარმოდგენილი, ვიდრე სინამდვილეშია; სახელ-
დობრ, ქველთა, ზამთარეთი, ჯავისთავი და სხვა, რომლებიც მას დასახელე-
ბული აქვს, როგორც კუდაროში შემავალი, ჯავის ხეობაშია. აქედან ჩანს,
რომ ამ მიდამოებს უკვე გიულდენშტედტის დროს დვალეთი ერქვა.
ამაზე მეტადაა დამახასიათებელი, რომ კლავროთი მთელ სამხრეთ-ოსეთს
(ცხადია, მაშინდელს) დვალეთს ეძახის, მაგრამ ასხვავებს მისგან საკუთრივ
დვალეთს კუდაროს სახით (383): „Dwalethi in weiteren Sinne des Wortes,
die allgemeine Benennung aller südlichen Osseten... Das eigentliche Dwalethi aber
liegt am Flusse Dshedsho (იგულისხმება ჯოჯორა, ვახუშტის ჯეჯორი) und Wird
mit zu Imerethi gerechnet...“. სახელწოდებისათვის, ვფიქრობ, ეს ცნობებიც
საკმარისია.

ოსური ენის ისტორიისათვისაც, ჩვენი აზრით, ფრიალ საყურადღებო
ცნობები აქვს ვახუშტის თავის ხსენებულ შრომაში. თავისდროინდელი დვალე-
თის აღწერისას ვახუშტი ამბობს (428): „...გვარიანთა მათ უწოდებენ ოსად,
ხოლო სხვათა უგვაროთა კვალად დვალადვე“, ან (436): „არამედ დვალნი უმ-
დაბლესნი არიან გვართა... ენა აქუთ ძველი დვალური (ფრანგ. თარგმანში: ils
parlent l'ancienne langue dwale,—Brosset) და აწ უზნობენ ოსურსა საკუთრად,
ვინათვან ჩერქეზთა ენა სხვა არის“.

ამ ადგილიდან ირკვევა როგორც წოდებრივი ურთიერთობა ოსთა (ალბათ,
ირონთა) და დვალთა, ისე ენობრივიც.

როგორც ჩანს, ოსნი (ირონები) შემოჭრილან დვალეთში და გაბატონე-
ბულან დვალეებზე. ეს დვალეებია, რომელნიც გადმოდიან ქედს გადმოღმა მა-
ლრან-დვალეთით და შემდეგ უფრო სამხრეთ-დასავლეთისაკენ; ეს დვალე-
ებია, რომელთა შესახებ ვახუშტი ამბობს (434): „სარწმუნოებით არიან ძველად
ქრისტიანენი და სამწყსონი ნიქოზისანი, და უფროს დვალნი“. რაც შეეხება
„ენა აქუთ ძველი დვალური და აწ უზნობენ ოსურსა საკუთრად...“, ეს იმას

მოწმობს, ჩვენი აზრით, რომ დვალეები, საკმაოდ განსხვავებულ დიალექტზე (და არა სხვა ენაზე, შეად. „ჩერქეზთა ენა სხვა არის“) მოლაპარაკენი, ითვისებენ ირონულ დიალექტს („ოსურსა საკუთრად“). არა ნაკლებ საყურადღებოა „ძველი დვალური“, რაც შესაძლებელია გაგებულ იქნეს ან როგორც „ძველი, დვალური“, ე. ი. რომელზეც ისინი ირონთა შემოკრამდის ლაპარაკობდნენ, და ან როგორც „ძველი დვალური“, ე. ი. ახალ დვალურთან დაპირისპირებით. თუ მეორე აზრით გავიგებთ, უეჭველია, რომ ვახუშტისთვის ცნობილი იყო რაიმე სახის ტრადიციული გადმოცემა ძველი „დვალურის“ (ოსურის) შესახებ. შესაძლოა, თვით იალღუზიძემდისაც მოაღწია ასეთმა ცნობამ და თავისი ცნობილი თარგმანები¹ ამიტომ მან დვალურ დიალექტზე შეასრულა².

Г. АХВЕДИАНИ

ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА О ДВАЛЕТИ И ДВАЛАХ

РЕЗЮМЕ

Приводятся сведения грузинского историка и географа первой половины XVIII в. Вахушти, Гюльденштедта и Клапрота о Двалети и двалах, доказывающие, по мнению автора, что двалы, будущие поселенцы района Кошка-Джава-Кударо, двигаются с северо-запада и, пройдя ущелья Касрис-хеви, Зарамаг, Нар и т. д., через Магран-Двалети достигают указанного района. Те же сведения указывают, по мнению автора, на сословные и языковые взаимоотношения между осами (пронами) и двалами; автор допускает, что по Вахушти двальский являлся диалектом осетинского языка.

¹ იხ. ავტორის Zur Geschichte des Ossetischen, II. Johannes Jalgusidse... (ტფ. უნ-ტის შრომებ VI, 1926).

² შრდ. В. Абаев, О языке южных осетин. (Языки Сев. Кавказа и Дагестана I, 1935, გვ. 87—89), აგრეთვე გ. ახვლედიანი, გემინირებული... აფრიკატების შესახებ ოსური ენის დვალურ დიალექტში (ტფ. უნივერსიტეტის შრომები V, 1936, გვ. 263—264).

დ. ლომთათიძე

ერთეულის კატეგორია და მისი მარჯვმხედობა აფხაზურში :

ერთეულის გამომხატველი რიცხვითი სახელის გარდა, აფხაზურ ენას ხშირად სახელებში, ზმნისართებში და ზოგჯერ ზმნათა ფუძეებშიაც გამოაჩნდება ერთეულის გამომხატველი ელემენტები. როგორც მოსალოდნელი იყო, აქა-იქ ამ ელემენტებში „ერთის“ გაგება უკვე დაჩრდილულა და მათ სხვა სემასიოლოგიური ნიუანსების გადმოცემა დაკისრებიათ. ჩვენ აქ შევეცდებით ასეთ მარჯვმხედულ სახეებს თავი მოვუყაროთ და მათი პირვანდელი მნიშვნელობა, შეძლებისდაგვარად, განვსაზღვროთ.

ერთეულის ცნების გამომხატველად, პირველყოვლისა, თანამედროვე აფხაზურში არსებული სიტყვა აკჯ („ერთი რამ“) და ამავე სიტყვისაგან მომდინარე ერთადერთი მოქმედი სუფიქსი კ წარმოგვიდგება.

აკჯ-თი აფხაზური არაგონიერთა კლასის რიცხვითს სახელს გადმოსცემს. ბზიფურს დიალექტში მისი აკა სახეობაც ხშირად დასტურდება. „ართი“-ს გვერდით ვგევე სიტყვა ამ სახით გვხვდება მეგრულშიაც: „აკა ხვალე один только, აკა შა, აკა შა ხ ზ однажды, раз ... აკა ბურცხა не много, ср. гр. ერთი ფინჩა, ერთი ფრჩხილის ოდენა“ (იხ. იოს. ყიფშიძე, Грамматика мингрельского языка გვ. 193; გვ. 210)¹.

ამ სიტყვისაგან მომდინარე ერთადერთი ცოცხალი აფიქსი გამოყენებულია სახელთა განუსაზღვრელი, გერმანული ein, eine, ein-ისა და ფრანგული un, une-ს შესატყვისი ფორმის საწარმოებლად. თუ მაგ., „ვაჟიშვილის“, „ძის“ გამომხატველი ზოგადი ფორმა მხოლოდობითს რიცხვში იქნება ა-ფა, „ერთი რომელიღაც ვაჟიშვილი“ იქნება ფა-კ; ა-ჰნგ—სახლი, ჰნგ-კ—„ერთი სახლი“, „ერთი რომელიღაც სახლი“ და სხვა.

მართალია, დღევანდელს აფხაზურში, როგორც რიცხვითი სახელი და როგორც აფიქსიც, ერთეულის კატეგორიის გამომხატველი ხსენებული აკჯ სიტყვაა, მაგრამ იქვე ამ ფუნქციით სხვა მარჯვმხედობებიც უნდა ყოფილიყო.

კერძოდ, არა ერთგზის აღნიშნულა, რომ აფხაზურში გვხვდება ერთის გამომხატველად ზ (ნ. მარია, დიუშეზილი, ს. ჯანაშია). არც თუ მცირეა ამ სიტყვათა რიცხვი, რომლებშიაც ეს უკანასკნელი გვევლინება.

¹ წაკითხულ იქნა ვენიცი-ს კავკ. ენათა განყ. სხდომაზე 1938 წ. 1 ივლისს.

² ეს ძირი თავისიანებს შეიძლება ქართულშიაც არ იყოს მოკლებული, მაგრამ მათ განზილვას აქ არ შეუძლებით.

ცალკე რიცხვითს სახელში აფხაზურს ეს ელემენტი აღარ დაუცავს, მაგრამ საყურადღებოა, რომ გეულდენშტედტისა და კლაპროტის ჩანაწერებში (ეს ჩანაწერები ეხება პირიქითა აფხაზურს) ერთი გადმოცემული ასე: seke, რაც, ალბათ, უნდა წაფიქთხოთ: ზაკედ და, მართლაც, დღევანდელს აბაზურს (პირიქითა აფხაზურს) დიალექტებში „ერთი რამ“ (არაგონიერთა კლასის წარმომადგენელი) მხოლოდ და მხოლოდ ზაკეტი გამოითქმის; „ერთი ვინმე“ (გონიერთა კლასის წარმომადგენელი) იქნება—ზაძი¹.

იგივე ზა აფხაზურს მოეპოება თერთმეტის სახელში. თერთმეტი არის ეიე-ა-ზა. ეია—აქ ათს ნიშნავს (შდრ. ეია-ბა „ათი“), ა-ი კავშირია, ზა—ერთის გამომხატველი.

იგივე ზა-ზ გვხვდება ზმნისართებში: ზ-ნეკ „ერთჯერ“. აქ ჯერობის შემცველი ნ უნდა იყოს, კ—განმეორებით დართული ერთეულის ელემენტი; ზნეკაწიგქ „ცოტახნით“; ზა-წიგქ „ერთად ერთი“; ზაა, ზაანაწ „ადრე“ — „პირველად“ („ვიდრე პირველი“).

ამავე რიგს ეფუძნება აზ-ნა, რომელსაც დღეს აფხაზურში „სავსის“ მნიშვნელობა დაუფლებია და რომელიც წარმოშობით ალბათ „ერთს“, „პირველს“, „ერთჯერსა“ ნიშნავდა. ამ მნიშვნელობისათვის ყურადღებას იპყრობს ერთი აფხაზური ანდაზა: „პზნა აქეშეა იზზმდგრუზ აჯგნა იდგრეიჯეტ“ — „ვინც ერთი ვერ დალია, ორი დააღვიინეს“-ო. როცა ამ ანდაზას ვარჩევდით, ჩემი აფხაზი მოქმელისათვის პზნა-ში „ერთის“ შინაარსის ამოკითხვა გაძნელდა და ამ ანდაზის ასეთი რედაქციით შეცვლას ითხოვდა: „აქე პზნა აქეშეა იზზმდგრუზ აჯგნა იდგრეიჯეტ“-ო. აქ ძველებური ხის სასმისია ღვინისა. ანდაზაში მისი ჩასმა მოქმელის აზრით პზნა-ს მნიშვნელობას ამართლებდა, გამოდიოდა: „სავსე კიქა ვინც ვერ დალია...“ და სხვ. სხვა პირები, რომლებიც ამ ანდაზის ანალიზს არ ახდენდნენ და იგი გარკვეული ფორმულის სახით ჰქონდათ შეთვისებული, რა თქმა უნდა, ამ უკანასკნელ რედაქციას მზარს არ უჭერდნენ (ასეთ რედაქციულ ცვლილებას თვით აჯგნა სიტყვასთან შეპირისპირებაც ელოდება წინ), მაგრამ ცალკე პზნა სიტყვა მათაც მხოლოდ „სავსედ“ ესმოდათ. ცხადია, „სავსის“ გაგება „მთელისა“ და ეს უკანასკნელი კი „ერთის“ გაგებიდან მომდინარეობს.

საინტერესოა ამავე ანდაზაში სიტყვაწარმოება აჯგნა, პზნა, რომელიც რიგითობა-ჯერობის გაგებას იძლევა. „ერთჯერის“, „პირველის“ პზნა-თი გადმოცემის სხვა შემთხვევაც შეიძლება დაეადასტუროთ აფხაზურში მაგ., აზნაშეარა—ეწოდება „პირველ გათოხნას“ (გურ. „გამარგვლას“) აჯგნაშეა — „მორე გათოხნას“ (გურ. „გათოხვას“).

იმავე ზ-ს უკავშირდება ზმნისართები: ზე-ნძ „მთლიანად“, „სავსებით“, „ერთიანად“, აარ-ზ-ნაკ „ერთბაზად“ (იმ ერთჯერობაზე?).

¹ საინტერესო იყო აგრეთვე საკითხი აფხ. აძიგ-ს („ერთი ვინმე“) დამოკიდებულების ერთის გამომხატველ ზა ელემენტთან, მაგრამ აბაზურის მასალების გათვალისწინების შემდეგ, ეს საკითხი უფრო რთული ჩანს, ვინემ ერთი შეხედვით შეიძლება გვეჩვენოს, და ამიტომ ამ საკითხს აქ ვერ შევხებით.

ამავე ერთეულის გამომხატველისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები სიტყვა „ზეგა“ — „ყველა“. ძირად აქაც უნდა ზა ვცნოთ, -გაგ შეიძლება კავშირად მიგვეჩინა. ასეთ დაყოფას ის უწყობს ხელს, რომ სხვა შემთხვევაშიაც ჩვეულებრივ კავშირი -გაე ერთვის ხოლმე სიტყვას და მთლიანობის ცნების განსაკუთრებით ხაზგასმას იწვევს. ამ მხრივ საყურადღებოა იმავე ერთის ცნების გადმოცემა სხვა -აქე—სიტყვა, რომელიც -გაგ-ს დართვით (აქ-გაგ) უარყოფითი ფორმის მქონე ზმნასთან იძლევა მნიშვნელობას „არაფერი“ ე. ი. „ერთიც“, „რამეც“, „რამეც არ...“ ანუ „არაფერი“. შესაძლოა ასეთივე მდგომარეობა გვექონდეს „ზეგა“—სთანაც: „ერთიც რამეც“ — „მთელი ც“ — „ყველა“ — „ყველაფერი“.

ზეგაგ-სთან თავის მხრივ კავშირს აჩენს ათასის სახელწოდება ზქეგ || ზქეგ. აკად. ნ. მარს დადასტურებული აქვს მისი უფრო ძველი ზგაგ სახეობაც (იხ. მისი Абхазско-русский словарь გვ. 21). ამ სიტყვათა დაკავშირების შესაძლებლობა პ. უსლარმა აღნიშნა. ის წერდა: „зк'і тысяча. Быть может, в связи с zjagі 'все', так как 1000 представляется огромным числом“. (იხ. მისი Эпиграфия Кавказа I. Абхазский язык. გვ. 136). ამ მოსაზრებას ძველი ქართულიც მიემოწმება, სადაც ათიათასისათვის სხვა სიტყვა არც არსებობდა, თუ არ „ბევრი“.

„ყველა“ სიტყვით დიდი რიცხვის გამომხატვა საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა ენებისათვის. ლევი ბრიულის მოწმობით, ანდამანის კუნძულებზე მცხოვრებთა ენებში 5 გამომხატულია სიტყვით „ყველა“ და აქვე თავდება მათი თვლაც (იხ. მისი, Первобытное мышление, 1930 წ. გვ. 127).

როგორც აქ წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, ერთეულის გამომხატველმა ზა || ზ—ელემენტმა გადმოსცა მისთვის სრულად საპირისპირო „ყველას“ ცნება. ამ წინააღმდეგურ ცნებებს ერთის, როგორც მთლიანობის გაგება ითავსებს თავისში.

თითო-ოროლა სხვა სიტყვებშიაც ვვარაუდობთ ჩვენ ერთის გამომხატველ ზა || ზ-ს, მაგრამ ვინაიდან ამ სიტყვათა ეტიმოლოგიას მეტი გარკვევა სჭირდება, ჯერ-ჯერობით ისინი შეიძლება აღარ დავასახელოთ.

ზ ისევე, როგორც სხვა რიცხვის გამომხატველი ელემენტები, შეიძლება მიერთოს სახელს წინიდან ერთის გამომხატველად მაგ., „ერთი, ცალი მხარი“ გამოითქმის—ა-ზ-მახუბარკ“ „ერთი, ცალი ხელი“—ა-ზ-ნაპაკ და სხვ.

გარკვეულ სიტყვათა რიგში ერთის გამომხატველად უნდა გვევლინებოდეს აგრეთვე ს (სა). ასეთ სიტყვათა კატეგორიას შეადგენენ უმთავრესად ცხოველთა ნაშვირების სახელები და სხვ. ხსენებულ სახელებში მხოლოდობითი რიცხვის ფუძისათვის დამახასიათებელია ს (ბზივ. დიალექტ. -ს) სუფიქსი, რომელიც მრავლობითს რიცხვში უკვე აღარ გადაყვება. ისიც უთუოდ საყურადღებოა, რომ მრავლობით რიცხვს ამ რიგის სიტყვები -რა კრებით-მრავლობითის აფიქსით აწარმოებენ და არა ჩვეულებრივი მრავლობითის ქუა სუფიქსით.

მაგ.,

მხოლოდ. რ.

აპოგ-ხ (ბზიფ. აპოგხს)—ხბო
 ასგ-ხ („ ასგხს)—ბატკანი
 აძხ („ აძხს)—თიკანი

მრავლობ. რ.

აპოგ-რა || აპოგ-რა-ქუა¹ || აპოგ-რ-ქუა—ხბოები
 ასა-რა || ასა-რა-ქუა || ასა-რ-ქუა—ბატკნები
 აძ-რა || აძ-რა-ქუა || აძ-რ-ქუა—თიკნები.

სრულიად უდაოა, რომ აქ მოყვანილ შემთხვევებში ხ აფიქსია. კითხვა დაისმის: რაკი ეს ხ მხოლოდ ცხოველთა ნაწიერებისა და სიპატარავეის გადმომცემ სახელებს ერთვის², ხომ არ ნიშნავს ეს იმას, რომ მასთან სიმციროს ცნებაა დაკავშირებული? ასეთი მისი ინტერპრეტაცია სრულიად ბუნებრივი იქნებოდა, რომ თვით სიტყვათა ძირების საშუალებით არ იყოს გადმოცემული სიმცირე-სიპატარავეის მნიშვნელობა.

ძროხა—აჟი; ხბო—აპოგ-ს
 ცხვარი—აჟასა; ბატკანი—ასგს (ათსგს)
 თხა—აჯამა; თიკანი—აძხ და სხვ.

როგორც ამ შედარებათაგან ჩანს, აჟი (ძროხა) ერთი მხრივ, აპოგს (ხბო), —მეორე მხრივ, და სხვა ერთმანეთისაგან „ძირულად“ განსხვავდებიან. აპოგს-ში ხბოს სიპატარავეის თვით პოგ (*პო) ძირი გადმოსცემს მასთანადავე, ხ-ს სხვა, — ერთეულის გამოხატვის—ფუნქცია ეკისრება, მის ერთეულის გამოხატველობას ის გარემოება ასაბუთებს სწორედ, რომ მრავლობითში ამ აფიქსის (ხ) საჭიროება აღარ არის³.

ზემოთ განხილული ხ (ბზიფ. ხ) მაწარმოებელი გვხვდება ზოგადად „ჩიტისა“ და ჩიტთა სხვადასხვა სახეობის აღმნიშვნელ სახელებში.

ჩიტი აფხაზურად არის აწგს (ბზიფ. აწგს); მრავლობითში აქაც ხ (ხ) ჩამოშორდება და მივიღებთ აწარ || აწარაქუა || აწარ-რქუა.

წგს მთლიანად ერთვის ჩიტთა სხვადასხვა სახეობასაც და გამოდის: აჟიწგს—„მეოცხალი“ მრავლ. აჟიწარქუა; ახულფწგს—„ლამურა“ (სიტყვა-სიტყვით—ლამის ჩიტი), მრავლ. ახულფწარაქუა და სხვ.

¹ ამგვარ შემთხვევებში მრავლობითი ორმაგადაა ნაწარმოები.

² ასეთივე აგებულებისა უნდა იყოს „არ ფგს“— „ყმაწვილი“; რომლის ორმაგად ნაწარმოები მრავლობითია არ ფარცია.

³ შეიძლება ვინმემ აწარმოს მრავლობითი ასედაც: აპოგსქუა ე. ი. მრავლობით-შიაც შენარჩუნებულ იქნას ხ, მაგრამ ასეთ წარმოებას არა ბუნებრივად და ხელოვნურ წარმოებად მიიჩნევენ აფხაზები. სახუმაროდ იციან ხოლმე თქმა მაგ.; „აბასრუბ იშაგყო აუტსქუა, აძმხხ ითოუა აპოგსქუა“. აქ რითმისათვის და თანაც სახუმაროდაა ხელოვნურად წარმოებული ფორმა „აპოგსქუა“.

ფრინველისათვის აფხაზურში გამოყენებულია აფსააა || აფსააატე. თვით ჩიტის სახელწოდება თავისი შინაარსით „ბარტყს“, „პაწიას“ უნდა აღმოსცემდეს წარმოშობით¹. — ამ სიტყვაშიაც ხსენებული ერთეულის მაწარმოებელია, ხოლო წა ძირი უკავშირდება ქართველურსა და, უფრო ზოგადად რომ ვთქვათ, კავკასიურს ენებში ასე ფართოდ გამოყენებულ წა, კა ძირებს, რაც ახალს, ნორჩს, პატარას ნიშნავს. ეს წა, კა ძირი აფხაზურშიაც, ისევე როგორც ქართულში, ერთმანეთს მონაცვლეობს და სიახლე-სიპატარავე-სიმცირის აღმნიშვნელს მრავალს სიტყვაში გვხვდება. ასე მაგ., სეგ-წო-უბ (-ს-ეგ-წა-უბ) „მე უმცროსი ვარ“, „მე პატარა ვარ; ეგ-წ-ბჭ— „უმცროსი“ (შდრ. ქართ. უმრწემისი).

კა : დე-ჭრ-უპ—იგი (გონ.), „ახალგაზრდაა“. ამავე ძირისა ჩანს აფხაზურში აქცეუნი „ყმაწვილი“. აბეუაში მას მხოლოდ „ყმაწვილის“, „ბიჭის“ მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ბზიფნი იგი საერთოდ ახალგაზრდას აღნიშნავს. იქ ჩვეულებრივია გამოთქმა „სან დეკეუნიოუპ მეკანა“—„დღეა ჩემი ყმაწვილია, ახალგაზრდაა ჯერ“, რაც აბეუურად უაზრობას მოგვცემდა.

ეგვეე ძირი გვაქვს ადილეურს ენებში შდრ. კალაა—„ყმაწვილი“ და სხვა. წა, კა რთულს სიტყვებში სიმცირე-სიახლის საწარმოებელ განსაზღვრებადაც გამოიყენება. აფხაზურად „კალათი“ არის აკლათ. „პატარა კალათი“ აბეუურს დიალექტში წარმოდგენილია აკლაქეუტრ-ის სახით (იხ. ნ. მარი ხსენებ. ლექსიკ. გვ. 44), ხოლო ბზიფურს დიალექტში აკაწკურ-ის ან აკაწკურ-ის სახით². აკაწკურ ხანდახან ჩვენებურს დიდ კალათსაც უდრის; ერთი გადმოცემის მიხედვით მასში კაციც კი მოთავსდა, მაგრამ საქმე ისაა, რომ თვით იქაური კალათი ჩვენებურ გოდრადაა ქცეული. მასთან მიმართებით, რა თქმა უნდა, აკაწკურ (კალათი) „პატარა კალათი“ იქნება.

კა, ჰეგ-ც ახალს ნიშნავს. წყველაა აფხაზურად: „აქჷა-მაქჷა უმჷააატე“—„ახალ-უხალი არ გიქამია!“; ამზა-ქჷა „ახალი მთეარე“ და სხვ.

სიპატარაისათვის გამოყენებულია სიტყვები მაქჷ, პა-ქჷ, რომელთა ძირი იგივე სიმცირის კჷა — ქჷ არის. „ი-მა-ქ-უპ“ ნიშნავს „ცოტაა“, აქიდან არის აგრეთვე საკუთარი სახელებიც: მა-ქჷა (გოგონას სახელია), მგ-ქჷა (ბიჭის სახელია), პა-ქჷა (საკუთარი სახელი). პაქჷ ერთვის ატრობუტად სიტყვებს ალაბა პაქჷა—„პატარა ჯოხი“ (იხ. მარი, იქვე, გვ. 66)³ კა გაორკეცებული სახითაც გვხვდება აფხაზურში სიტყვებს დართული (შდრ. მეგრ. ჭიქე) აძგ-ჭჷა-ქჷა (აძიგბე. ტექსტებიდან)—„პატარა წყლები“, „მდინარის ფრთები“. აჰჷა—„მსხალი“, აჰჷაჰჷა—„პანტა მსხალი“, „წვრილი მსხალი“;

¹ ამგებად საკუთრივ სიტყვა „ბარტყი“ აღწერილობა ნაწარმოები აწესს-ბუქტა— „ჩიტი პატარა“ მრავლ. აწწარახუქტაჷა—„ჩიტები პატარები“.

² წჷ-ის ურთიერთ მონაცვლეობა თითქოს დიალექტურ მოვლენად ჩანს აფხაზურში. ბზიფისთვის უფრო წი, წი არის დამახასიათებელი. აბეუურისთვის—ჭ შდრ. ბზ. წჷც „ახალი“ აბე.—ბეც; აბე. ანჷასრა ბზიფ. ანწასრა—„დარჩენა“ და სხვ.

³ ჩვენი ჩაწერით: ალაბახა-პაქჷგ.

აკურა—„ღღლე“, აკურა — ქქა—„პატარა ღღლე“ და სხვ. ქა-ს ამ მნიშვნელობით გამოყენება ჩვეულებრივია ადილურს ენებშიაც.

ქართულშიაც ამ ძირთან მისი სხვადასხვა სახეობით (ტა, წა, ჰა) დაკავშირებულია სიმცირე-სიპატარავისა და განსაკუთრებით ცხოველთა შვილების სახელები შდრ. წიწილი, ქუქული, ქუქი (ინდაურის წიწილი). პატარა, ბატარა სიტყვა გვაქვს ცხოველთა შვილების სახელებში მაგ., მეგრ. ბატ-ში, რაც ზაქს, კამეჩის პატარა შვილს აღნიშნავს. აქიდან იგი შესულია აფხაზურშიაც, გვაქვს: აბატ. ეს იგივეა თავისი მასალით რაც ბატკი „ჩვილი თიკანი“ (საბა), ბარტ-ყი¹—„ფრინველის შვილი“; ბატკანი..

ქართული „ბატკანი“ შესულა აფხაზურშიაც და იქ გვაქვს აბათკან. აბათკან აფხაზურში საერთოდ აღნიშნავს, როგორც ცხვრის, ისე თხის შვილს, ოღონდ გვიან დაბადებულს. გარდა ამისა მისი სიმცირე-სინორჩის შინაარსისათვის საინტერესოა ის მნიშვნელობა, რომელიც აბათკანს ბზიფურს დიალექტში მიუღია. იქ „აბათკან“ ზედსართავ სახელადაა გამოყენებული საერთოდ ნორჩისათვის. ნორჩ ბალახზე ამბობენ მაგალითად „აპასკაჯნ ბათკან“ და სხვ.

აფხაზურთან საერთო ძირისაა ქართულში: ბიქი, ბაკია²—„ყურდგლის მცირე შვილი“ (საბა), ბუწი—„წლის კრავი და მცირედ ნაკლები“ (საბა), წალ—„წლამდი თიკანი“ (საბა); საბასავე განმარტებით: ბაწკი (ბაწყი) აღნიშნავს „სუსტ ძაფს“. აქაც ალბათ წვრილი ძაფი იგულისხმება და იგივე სიტყვაა, რაც ბე-წვი (შდრ. „ერთი ბეწვი“, „ერთი ბეწვა“) ან საკუთარი სახელები კაცისა ხევსურულში ბეწიკუა, ბეწინა, ბეწინიკა (იხ. აკ. შანიძე, ხევსურული მასალების ლექსიკონი. წელიწდეული გვ. 264).

ასეთივე წარმოშობისა უნდა იყოს, თუმცა შეშდეგ თავისი ძირითადი მნიშვნელობა დაუკარგავს და დღეს თოკის სინონიმად ქცეულა, ბაწარი. ზოგ დიალექტში (აღმოსავლ. დიალექტებში, აქართულში) ახლაც ნაწილობრივ ცოცხალია მისი ძირითადი მნიშვნელობა: ბაწარი „წვილი თოკს“ ნიშნავს. მართალია, საბას მისთვის „მსხვილი ლაზლა ქალამნისა“—ო უწერია, მაგრამ აქ სიმსხო ძაფის მიმართ ივარაუდება; თოკთან მიმართებით იგი წვრილია.

ქ სიპატარავის გამოხატველი უნდა მონაწილეობდეს ქართ. გოჭ სიტყვაშიაც³.

¹ ბარტყის სიპატარავის მნიშვნელობისათვის მეტად საინტერესოა ის, რომ აქართულად „ირის ჩოჩორს ბარტყი (|| ბტყი) ჰქვიან“ (ჩვენ მიერ ჩაწერილი ტექსტებიდან).

² აქაც და სხვა შემთხვევებშიაც ხსენებულ სიტყვებში მეტწილად გვხვდება ბ (ბა, ბი, ბუ...), რასაც კლასიკატეგორიის ნიშნად მიიჩნევენ.

³ აფხაზ მონადირეებს გააჩნიათ გ. წ. ტყის ანუ სანადირო ენა. მონადირე არავითარ შემთხვევაში იმ სიტყვებს არ გამოიყენებს ნადირობისას, რომელსაც იგი ჩვეულებრივ ნმარობს ხოლმე. აფხაზურად თხა არის ს ჯღმა; მონადირეთა ენაზე ეს იქნება აკჯცი; თხის პატარა შვილს ეწოდება აძს მონადირეთა ენაზე ესეც გადარქმეულია და ამბობენ აკჯცი-გუაქკ (აკუაქკ აფხაზურში ცალკე არ გვხვდება) არც მეტი არც ნაკლები ეს იგივეა რაც აკჯცი-ის გოჭი⁴ გ. ი. თხის პატარა შვილი.

მაშასადამე წა (resp. ჭა), რომელიც შედის, აფხაზურ ჩიტ სიტყვის (წგს) სახელწოდებაში უნდა დაუკავშირდეს, სიმცირე-სიპატარავეს. ეს სიტყვა (წგს) შემდეგ მთლიანად გამოყენებულია სხვა სიტყვათაგან ახალი სიმცირის ცნების საწარმოებლად და ისეთს სიტყვებშიაც, რომლებშიაც სრულიად გაუმართლებელი იქნებოდა შემადგენელ ნაწილად ჩიტ-სიტყვის არსებობა; ასე მაგ., იგი მაწარმოებლად ერთვის ახალგაზრდა, ნორჩი ხეების სახელებს: არა—კაკლის ხე; პატარა, ნორჩი კაკლის ხე—არაწგს, არაკგს; მრავლ. არაწარქჷა, არაკარქჷა; აშო—წიფელი, პატარა, ნორჩი წიფელი აშოქგს; ალ თხმელა, პატარა, ნორჩი თხმელა—ალწგს, ალკგს; ახცა—„რცხილა“, ნორჩი რცხილა—ახცაწგს, ახცაკგს და სხვ.

ამავე წგს-ქგს-ით გამოიხატება „წიწილიც“. ქათამი არის აფხ. აქტტგ. აქედან უნდა მიგველო წიწილისათვის ქგს-ის დართვით „აქტტგს“, რომლისაგანაც ტ-ს დაკარგვით ჭ-ს მეზობლობაში და ხ-ს შიშინად ქცევით იმავე ჭ-ს ზეგავლენით გამოვიდა აქტტგს (ბზიფ. აქტტგს) მრავლობითი—აქტტკარაქჷა || აქტტკარაქჷა.

ასევე ცხენი არის აჩგ, კვიცი—აჩგ-წგს.

ს წინამავალ შიშინა ბგერასთან ასიმილაციის გამო ქცეულა შც-დ. ამ სახით გვხვდება მაგალითად იგი გოკ სიტყვის სახელში. ღორი აფხ. არის აჰიან. გოკისთვის სხვა ძირია აღებული. გოკი იქნება—აშცგ-შც, რომელსაც აჰიან-ის მსგავსად შორდება შც მრავლობითის წარმოებისას და მივიღებთ: აშცა-რ, აშცარა, აშცარაქჷა. „გოკი“ შეიძლება სხვანაირად, თვით ღორ—სიტყვის ძირისაგანაც აწარმოონ იმავე „წგს“-ის დართვით: „აჰიან-წგს“ და სხვ.

ს ამგვარი წარმოშობისა ხომარ უნდა იყოს სიტყვებში: აშცაცქგს („თითი ფებისა“) და ანაცქგს („თითი ხელისა“). მრავლობითის წარმოებისას ს აქაც გაუჩინარდება და იქნება: აშცაცქგს-რ-ქჷა, ანაცქგსარქჷა. ესენი, მართალია, დღეს ზოგადად თითის სინონიმებადაც იხმარებიან, მაგრამ ნეკს აღნიშნავენ წარმოშობით ე. ი. „ნეკი თითი ფებისა“, „ნეკი თითი ხელისა“¹. თითს აქ ცე(ა) გამოხატავს მა-|| ნა ხელის აღმნიშვნელია. გასარკვევი რჩება ელემენტი -კგს. მოსალოდნელია, მას სიპატარავეს გაგება შეაქვს ფუძეში. ს იგივე უნდა იყოს, რაც სხვა ზემოთ განხილულ შემთხვევებში. მას შემდეგ, რაც აფხ. ნეკის სახელწოდებამ თავისი ძირითადი ფუნქციის გამოხატვასთან ერთად საერთოდ თითის გამოხატვაც იკისრა, მივიღეთ მრავლობითი ფორმაც, რომელშიაც ხ-ს საჭიროება აღარ არის. ანაცქგსარ უკვე საერთოდ ხელის თითებს ნიშნავს.

აქ კ (კ) ეგებ ქართულისავე ნე-კ-ი სიტყვის ძირეული ელემენტი იყოს². ქართულ ნე-კ-ში ნე ისეთსავე მაწარმოებლად შეიძლება მივიჩნიოთ, როგორც გვხვდება ნე-რგში, ნე-რგში³, ნე-შტში, ნე-ცეში და სხვ. ნეკი სხვა

¹ საერთოდ, თითი ხელისა ანაც-ც იქნება.

² თუმცა ამის მტკიცება მანამ გაკვირდებოდა, სანამ არ გაირკვევა სხვა კავასიურ ენებშიაც არსებული თითის გამოხატველი კის(ა), კიშა სიტვის ურთიერთობა აფხაზურ-ქგს-თან.

³ ნერჩს აჭარაში იმ კუნძს ეტყვიან, რომელსაც სახეწი ვერ მიუდგება მოსახეწად. ე. ი. ნარჩენს.

სახეობა უნდა იყოს ნაკისა (იხ. საბა) ე. ი. ნიშნავს დაკლებულს ანუ პატარა „თითს“.

აფხაზურად გვერდი არის ავარა აქიდან გვერდის ძვალი ბზიფ. დიალექტში იქნება ავაქჯც, ავაწჯც, და განიმარტება ასე—„გვერდის ერთი ძვალი“. აბუჟაში გვხვდება ავაწჯც ან ავაწჯს მრავლობითში იქნება: ავაქჯცქქა ავაწჯცქქა და ავაწჯს-ისაგან ავაწჯრაქქა. ც ამ შემთხვევაში ს-ს პარალელური ერთის გამომხატველი იფიქსია (იხ. ქვევით).

გვერდის ძვლის სახელწოდებაში შესაძლოა მეორე ელემენტად ზემოთ განხილული კვ-ისგან მიმდინარე—კვც—წჯს—წჯც მონაწილეობდეს. ნეკი, შემდეგ საერთოდ თითად ქცეული, შეიძლება გვერდის ძვლების ან უფრო ზუსტად გვერდის „თითების“ გამომხატველად გამომდგარიყო¹. ასევე უნდა იყოს თავად ქართულში ნეკისაგან მიღებული ნეკნი.

ხსენებული ს აფიქსი ხა-ს სახით მაწარმოებელია წვრილისა, მკირისა აფხაზურში (იხ. 3. უსლარი, იქვე გვ. 60) უსლარს არასა (ბზიფ. არასა) —„თილი“ განმარტებული აქვს, როგორც „წვრილი (ნიგაზი) კაკალი“. არა იქ ნიშნავს „კაკლის ხეს“; ასევე აფსჯძ—„თევზი“, მაგრამ აფსჯძსსა (ბზიფ. აფსჯძსსა) —„წვრილი თევზი“ და სხვ.

ამ უკანასკნელ შემთხვევებში მრავლობითის წარმოებისას ხა-ს მოკვეცა არ ხდება და ეგებ გვეფიქრა, რომ წარმოშობითაც არ უდრის ზემოხსენებულ ხ-სო, მაგრამ აქ ის გარემოება თამაშობს გარდამწყვეტ როლს, რომ, ჯერ ერთი, ფორმალურადაც სხვა სახე აქვს ამ ხა-ს (ხხა-ს), რის გამოც მათ განსხვავებული შინაარსიც შეუძენიათ და, მეორე: აქ სხვა ძირთან როდი გვაქვს საქმე, ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვაა გამოყენებული:

არა—კაკალი არასა (—*არასსა)—თილი (—„წვრილი კაკალი“)

ხა-ს (resp. ხხა-ს) დართვას აქ უკვე სრულიად ახალი სემანტიკური ოდენობის წარმოქმნა შეუძლია. ის, რომ მრავლობითში ჩამოშორებოდა ფუძეს, მაშინ განსხვავებაც უნდა წაშლილიყო ამ ფუძეთა შორის.

ამ უკანასკნელ სიტყვებში არსებული ხხა—ხა, რომელიც დამოუკიდებლადაც გვხვდება (ახხა) —„წვრილის“ მნიშვნელობით, მიღებული უნდა იყოს სავარაუდო ერთეულის აღმნიშვნელი ხა—ხ-საგან გაორკეცების წესით² და უნდა გულისხმობდეს „მრავალ ერთს“—ანუ „წვრილს“, „წვნიკს“ (იხ. „რედუქლიკაციის ფუნქციებისათვის აფხაზურში“ ენიმკ-ის მოამბე ტ. V—IV).

ერთეულის აღმნიშვნელი ხა || ხ (ხა || ხ) მაინც უნდა იყოს ამ ძირითადი მნიშვნელობით შემონახული აფხაზურში სხვა შემთხვევაშიაც. ამ მხრივ ყურადღებას მიიპყრობს სიტყვა აჟოკტიგჯსა ბზიფ. აოკტიგჯჯხ || აოკტიგჯხ,

¹ შეიძლება კაცს ეფიქრა, თომ თვით ნეკის სახელწოდებაში კჯცს, რომლის სხვა სახედ „გვერდის ძვლის“ სახელწოდებაში წჯს გამოდის იგივე სიმკირის გამომხატველი წჯს („ჩიტ“) არისო, მაგრამ წ-დან კ-ს მიღება ძნელი დასაჯერებელია, პირიქით შემთხვევები კი მოსალოდნელია.

² ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს ქალის სახელწოდებაში. ქალი აფხაზურად მხოლოდობითში არის აფჰიჯხ. მისგან მრავლობითის წარმოებისას, უკანასკნელი თანამოვნის გაორკეცებით, ვიღებთ *აფჰიჯსსა—აჰიჯსა—აჰიჯს-ს. აფჰიჯს-ში თვით ეს ხ საძებელია.

რაც აღნიშნავს „ადამიანი შვილს“, „კაცად—კაცადს“. აოჯგ || ატი-ოჯგ არის „კაცი“, „ადამიანი“, ჭი კუთვნილებას გამოხატავს ატიოჯგტი იქნება მაშ „ადამიანისა“, „ადამიანური“, „ადამიანისეული“, „ადამიანისგანი“, შემდეგ მას კვლავ ერთვის ადამიანობის მაწარმოებელი ჯ და ბოლოს ხა || ს ერთეულისა ე. ი. „ადამიანთაგანი ადამიანი ერთი“, „კაცად-კაცი“, „ადამიანიშვილი“, „ადამიანი ადამიანთაგანი“. ამ სიტყვისაგან მრავლობითის წარმოება ჰირს, თუ მინც იწარმოება, იქნება ატი ატიჯჯსა. აქ თვით ამ სიტყვის მრავლობითად გამოხატვა კი არ ხდება, არამედ მრავლობითში აღებულია ხალხი სიტყვა (ატი ატი).

ერთის ცნების გამოსახატავად ხა—ს, ზა—ზ-ს ადგილს ც-ც იქერს აფხაზურში. აქვე შეგვხვდა ამის მაგალითები რომ ზ-სა და ს-ს ნაცვლად გამოდიოდა ც. შდრ. ავაწუხ და ავაწუც; იზნაპტკალა—მისი (კ.) ერთი ხელით და შესაძლო სახეობა—იცნაპტკალა მისი (კ.) ერთი ხელით“. არა გვევლინა ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, მინცლამინც უბრალო ფონეტიკურ ცვლილებასთან გვექონდეს საქმე.

ზ-სა და ს-ს მსგავსად მთელს ფენაში ერთეულის საწარმოებლად შემორჩენილა ც-ც. ც (ც-რა-კ) იქ შარცვეალს, ცალს აღნიშნავს და ისეთ სახელთა ერთეულის ფორმაში გვხვდება, რომლებიც მრავალ ერთეულად არიან წარმოდგენილნი. ასე მაგ., აყუდ „ლობიო“, მაგრამ ერთი ლობიო, ერთი მარცვალი ლობიოსი ყუდ-ც-კ; აშაქარ „შაქარი“, ერთი ნატეხი შაქარი—შაქარც-კ; აშეხა—„ფუტკარი“ შეხა-ც-კ—ერთი ფუტკარი; აბღჯ—„ფოთოლი“ ზღჯ-ც-კ—ერთი ფოთოლი; აფშა—სიმინდი ფშჯ-ც(კ) ერთი სიმინდის მარცვალი“.

იგი შეხორცებულია ახუც სიტყვაში, რაც თმას, უკეთ: „თმის ერთ ბეწვს, ღერს“ ნიშნავს. ზოგადად თმა არის ახახუ. (სიტყვა-სიტყვით: „თავის თმა“).

იგივე ც ერთის აღმნიშვნელი აფხაზურში უნდა აღნიშნავდეს კბილსაც. კბილის გამომხატველად იგი ცალკეც უნდა იხმარებოდეს. კბილი აფხაზურად არის ახაპტკ, მაგრამ გვხვდება ანდაზა; ატი ატი იკბეჟაჩა დღბეჟაღღჯტ; იტყვიან ამ ანდაზას მაშინ, როცა ვინმე უხერხულად გაივლის რისამე ან ვისამე შორის. ცალკე არც აც და არც აში არ გვხვდება აფხაზურში, მაგრამ აფხაზის წარმოდგენილ ანდაზა „კბილსა და ტუჩს, ნუნებს(?) შორის“ გავლას უსვამს ხაზს. აც აქ, მართლაც, კბილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. ეს მტკიცდება სხვა მაგალითებითაც. როცა თავის სახელს აფხაზები ტაბუ—დადებულად გამოთქვამენ აც-და-ს უწოდებენ, რაც „უკბილოს“ ნიშნავს (საწინააღმდეგოდ ნამდვილი ვითარებისა!). ბზიფში „ჯერ კბილ ამოუსვლელ ჩვილს“ ა-ც-და აში-და-ს უწოდებენ.

იგივე კბილის გამომხატველი ც მონაწილეობს, ალბათ, ზმნაში აც-ჰარა-კბენა“.

ც დამოუკიდებლად კბილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს „ნისკარტის“ სახელწოდებაში ქათმის (ერთ) კბილს ჰქვია აკტტტ-ც (აკტტტ—ქათამი).

ერთის სახელწოდების კბილთან ურთიერთობა უფრო რეალურად გვეჩვენება, თუ მოვიგონებთ, რომ ქართულშიაც—დასავლურ დიალექტებში ყოველ-შემთხვევაში—კბილი სათვალავად არის გამოყენებული. გურიში მგაალითად ნიორს მხოლოდ „კბილობით“ ანგარიშობენ. იმერულ-რაჭულ ლექსიკონის მიხედვით „კბილი (ყველი)“ ნააქირა ყველს“ ნიშნავს.

აფხაზურში ეს ერთის აღმნიშვნელი ც, ცა-ვე უნდა იყოს სიტყვაში ამა-ცარა, რაც „მარტო“-ს, „მხოლოდ“-ს, „ერთს“ აღნიშნავს. შა აქ ქონა, ყოლა ზმნათა ძირი უნდა იყოს ამა-ცარა მავ „მარტო ქონა, ყოლა“ იქნება. გამოთქმაში „ლ-ე-მა-ცარა დღახე ტ“—„იგი (ქ.) მარტო დარჩა“ ე. ი. „იგი (ქ.) მხოლოდ თავისი ყოლით დარჩა“. ქონება, ყოლა ზმნის ასეთი გამოყენება დამახასიათებელია აფხაზურისათვის; მაგ. ზმნისართი „ე-ე-მანტ“—„ერთად“ სიტყვა-სიტყვით: „ურთიერთის ყოლით“. „აძგმა-ცარა“, „მხოლოდ წყალი“ იგივეა, რაც „ცალიერი წყალი“. ამ ც-ს უკავშირებენ ქართულ ცალს. აქიდან უნდა მოდიოდეს შემდეგ დაცლა ც და სხვ.

ეს ც-ვე უნდა გვექონდეს აფხაზურში ზმნათა ფუძის მაწარმოებელ 'ელე-მენტადაც, რომლის მნიშვნელობაც შეიძლება „თან“, „ერთ“ თანდებულებით გადმოიცეს და რომელიც „ერთიანობას“, „ერთობა“-ს ნიშნავს. მიმატებისათვის აფხაზურში არის ზმნა ა-ც-წ-რა. წა აქ მოქმედების აღნიშვნელია, ც—„თან“. მთლიანად გამოვა: „მი-თან-ება“, „მი-ერთ-ება“—„შეერთება“. იგივე ც- არის „გამოკლებაში“ ა-ც-ძა-რა „თან არსებულიდან გამოკლება“, „გამოერთება“; ა-ც-ცარა—„ერთად წასვლა“, „თან წასვლა“ და სხვ.

მასვე შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ რთულ—„ცახან თანდებულში მონაწილე ცა-ც: ვაზრალ-ცახან—„ვეზირებთან ერთად“.

ერთის აღმნიშვნელი ც გვხვდება, ალბათ ცეფხაძა (ბზიფ. ცეფხაძა სიტყვაში. აფხაძაძარა ნიშნავს „თვლას“ აქიდან ცეფხაძა—„სათითაო“, „სათითაოდ“ ანუ „თითოს, თითოეულის ჩათვლით“.

ერთეულის მაწარმოებლად, როგორც აქედან ჩანს, დღეს აფხაზურში ცოცხალ -კვ აფიქსის გვერდით სხვადასხვა უბნებზე საკმაო რაოდენობით შემორჩენილა ზ (resp. ზა), ს (resp. სა) და ც (resp. *ცა). მათ ერთი და იმავე მასალის ფონეტიკურ ნიადაგზე მიღებულ ვარიანტებად ვერ მივიჩნევთ. ყველა მათგანს სხვა კავკასიურ ენებშიაც დაეძებნებათ ასეთივე სახეობები. მათი სადაურობის საკითხის გარკვევა დიდ სირთულეს შეიცავს და აქ მისი განხილვა შეუძლებელი იყო. ასეთი სიჭრელე ხსენებული ელემენტებისა აფხაზურში უთუოდ საყურადღებოა. ფაქტი ისაა, რომ თითოეულ მათგანს მეტ-ნაკლებად განსაზღვრული საკუთარი უბანი აქვს ერთეულის კატეგორიის საწარმოებლად მიჩენილი.

ДОЦ. К. В. ЛОМТАТИДЗЕ

КАТЕГОРИЯ ЕДИНИЧНОСТИ И ОБРАЗУЮЩИЕ ЕЕ АФФИКСЫ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

В абхазском языке для образования категории единичности кроме действительного суффикса ჳ и, который выражает также и неопределенность, сохранились и другие аффиксы.

Таковы: ჳ(ა) Z(a); ს(ა) S(a); ც(*ა) C(*a).

ჳ(ა) Z(a) встречается в основах слов, семантически передающих понятие единицы. При наличии совмещения понятия „единицы“ с понятием „целого“, ჳ(ა) Z(a) может даже получить совершенно противоположное значение — „все“.

Этот же аффикс встречается в именах для выражения числительного „один“. Напр., ა-ჳ-ბაჳ-ჳ a-z-parək „Одна“ рука“ и т. п.

ს(ა)S(a) встречается в основах единственного числа имен, являющихся названиями детёнышей и птенцов. Множественное число этих имен и по образованию и по значению является собирательным именем.

Образованное таким образом название птички (აწღს აჭას) употребляется для передачи понятия детеныша, птенца и малыша, вообще и, в частности, в растительном мире.

ს(ა) s(a) же используется для передачи понятия единичности и в некоторых других случаях, как то устанавливается на основе этимологического анализа.

Путем редупликации означенной частицы სა sa получено слово „мелкий“ (ასსა assa).

ც(*ა) c(*a) употребляется преимущественно для образования слов, обозначающих предметы, состоящие из множества единиц (напр., ბღღ-ც ბუღ-ც — „лист“ и т. п.).

ც с означает „единицу“, „штуку“ и находится в связи со словом „зуб“.

Он же встречается в глаголах для передачи значения „вместе“, „совместно“.

Все эти элементы могут иметь параллели и в других кавказских языках.

Эти элементы в абхазском языке нельзя считать фонетическими видоизменениями одного и того же материала.

А. Г. ШАНИДЗЕ

КАТЕГОРИЯ РЯДА В ГЛАГОЛЕ

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ФОРМООБРАЗОВАНИЙ ГЛАГОЛОВ НА ПРИМЕРАХ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

(Предварительное сообщение)¹

1. Введение

Из всей массы спрягаемых форм глаголов в нашем представлении выделяются группы, отдельные формы которых, различаясь между собой в пределах каждой группы только по лицам и числам (в некоторых языках также и по родам, или классам), абсолютно равны по всем другим грамматическим категориям (каковы: время, накл. и др.). Эти группы, состоящие из однородных членов, противопоставляясь друг другу по разному сочетанию входящих в их формы постоянных признаков (постоянных в пределах каждой группы) и относясь друг к другу как величины одного порядка и соизмеримые между собой, составляют систему спряжения глаголов.

Названия этим группам из однородных членов обычно даются по неизменяемым признакам, т. е. по признакам, постоянно присущим всем членам группы, причем эти названия даются иногда по одному доминирующему признаку (например, результативное), иногда по двум признакам (например: наст. время изъявит. наклонения или: сослагательное прош. времени и т. п.), или же, наконец, дается название, состоящее из одного слова, каковы: имперфект, перфект, аорист, пермансив и т. п.

Имея отдельные группы глагольных форм, объединяющихся по общим грамматическим признакам, создающим понятия о группах как о целых категориях, мы не имеем специального термина, обозначающего эти группы с присущими им основными семантико-морфологическими понятиями. Всякий раз, когда нам приходится говорить о них, как о грамматической величине, употребляем слова: «время», «наклонение» или ничего не говорящее слово «форма».

¹ Заслушано на явварской сессии Отделения Литературы и Языка АН СССР в Ленинграде (27.1.1941 г.).

А между тем отождествление означенных групп с временами или наклонениями в корне неправильно. Поэтому я позволю себе выдвинуть для однородных групп глагольного спряжения термин «ряд» (по-груз. ზედადნი მკრები), который способен устранить неправильное употребление терминов и смешение разных грамматических категорий.

Что такое «ряд»? Ряд — это группа форм глагольного спряжения, которые объединены общими грамматическими признаками, но различаются по лицам и числам (а в нек. языках и по родам, или классам).

То, что мы обычно называем настоящим временем изъяв. наклонения — это ряд, прошедшее несовершенное — тоже ряд, аорист — ряд, сослагат. прош. врем. — ряд, формы повел. наклонения, взятые вместе, — тоже ряд, если они отличаются от форм других наклонений, и т. д. Но почему наст. время изъяв. наклонения называть рядом, а не временем? Потому, что здесь налицо и время, и наклонение. Почему I заочное в грузинском ряд, а не время? Потому, что, кроме понятия прош. времени, данная форма включает в себе наклонение (изъяв.), да еще категорию заочности, о чем речь будет впереди. Называя означенную форму временем, мы упускаем из виду две другие категории, выраженные формой. Одно «время» не покрывает всего содержания формы.

Называя древне-грузинские формы წარვიდი, წარხვიდი, წარვიდის и т. д. (я бывало уходил и т. д.) временем, мы упускаем из виду другие составные элементы формы: наклонение (изъяв.) и многократность.

Чем еще неудобно называть категорию ряда временем? Тем, что иной ряд в некоторых случаях совсем лишен понятия грамматического времени. Когда мы говорим დედამიწა ტრიალებს თავის ღერძის გარშემო (земля вертится вокруг своей оси), კაცი დადის (человек ходит), ფრინველი ფრინავს (птица летает), თევზი სურავს (рыба плавает), გველი ხოხავს (змея ползает) и т. п., то в этих случаях категорию времени мы вовсе устрояем из формы.

К этому надо добавить, что иной ряд в разных случаях может означать разные грамматические времена. Чтобы не терять времени на подыскание нужных для этого примеров, я просто сошлюсь на существующую литературу: в русском языке «будущее простое мы употребляем в значении прошедшего, когда мы рассказываем о том, что повторялось через известные промежутки времени: помню, *придет* ко мне всерком мой старый товарищ, *сидит* около меня и *начнет* рассказывать о своих путешествиях на далекий север»¹.

Так же обстоит дело и в других языках; например, «то, что мы называем во французском языке настоящим, очень эластично и может выражать и будущее, и прошедшее, а также служить для передачи узкого

¹ С. Бархударов и Е. Досычева, Грамматика русского языка. I. М. 1938, стр. 147.

настоящего (*оот идет трамвай*) или обычного действия (*я здесь прохожу каждое воскресенье*), или же действия, не относимого ни к одному из точно обозначенных времен (*трамвай проходит по этой улице*)¹.

Этих примеров вполне достаточно, чтобы усомниться в правильности названия «ряда» временем или наклоном. Сомнение еще более увеличится, если прочесть обоснование такого подхода к делу у Н. Я. Марра, который в своих «Основных таблицах» ряды древнегрузинского языка делит на три группы «времен»: в первой группе «времен» значатся: настоящее, прошедшее несовершенное 1-ое и 2-ое (желательное); во второй группе «времен» имеем: аорист и сослагательное, а в третьей—прош. соверш. (книжное и вульгарное), давнопрош. и прош. сослагательное². В его же грамматике древнелитературного груз. языка (Л. 1925) по этому поводу читаем: в древнегрузинском «наклонений четыре: изъявительное, сослагательное, желательное и повелительное. Между наклонами нет непреходимой грани в отношении значения и употребления, различие сослагательного и желательного наклонений от изъявительного не проведено резко: в древнелитературном сослагательное употребляется в значении будущего, аорист изъявительного часто заменяет сослагательное, прош. нес. появляется вместо желательного и обратно, вторые лица аориста служат повелительным, точно так же при запретительном отрицании ბუ—вторые лица наст. времени. Посему наклонения рассматриваются как особые времена. Основных времен восемь: настоящее, прош. несов., желательное, аорист, сослагательное (оно же будущее), прош. совершенное, давнопрошедшее, прошедшее сослагательное. Времена эти делятся по связи своего образования на главные и производные.

В грузинском два главных времени — настоящее и аорист» (стр. 141—142).

Из приведенных слов Н. Я. Марра видно, что под термином «время» он подразумевает то, что мы выше назвали рядом.

Во французской переработке грамматики Н. Марра при шести (!) наклонениях значится восемь времен: настоящее, имперфект I, имперфект II, аорист, перфект, плюсквамперфект, буд. изъяв. накл. и прош. сослаг. наклонения (*parfait du subjonctif*)³.

Б. Т. Руденко в своей Грамматике груз. языка (М.-Л. 1940) говорит уже не о трех группах времен, а о трех группах «времен и наклонений».

¹ Ж. Вандриес, Язык. Перевод с французского под ред. Р. Шор. М. 1937. стр. 102.

² Н. Марр, Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка. СПб 1908, табл. XIII.

³ N. Marr et M. Brierre, La langue géorgienne. Paris 1931, p. 111.

В первой группе у него значатся: настоящее время, будущее время, прош. несоверш. условное и сослаг. настоящего времени; во II группе имеются: прош. соверш. (аор.) и сослагат.-желательное будущее (оптатив), а в III группе: I результативное, II результативное и сослагат. прош., итого 10 времен и наклонений, причем в названиях на первом плане то временные термины (*наст. вр., будуще., прош. несов.*), то модальные: *сослагат.-желательное будущее*). Есть и такие названия, которые показывают иные понятия, чем временные или модальные (I результативное). Тем не менее и в тех случаях, где на первый план выступает модальное понятие, ряд в целом и у Руденко носит название времени; так, напр., говоря о сослагательном наклонении наст. времени, тот же автор сообщает: «Это время соответствует условному выражению в французском языке при наличии связки *si*» и т. д. (стр. 243). О сослагательно-желательном будущем читаем (стр. 244): «Это время служит для выражения состояний или действий, которые должны или могут предположительно совершаться в будущем» (стр. 244).

Ясно, что и в приведенных цитатах из грамматики Руденко «время», как у Марра, означает то, что мы назвали рядом, т. е. группой форм, различающихся по лицам и числам, но объединяющихся по другим грамматич. категориям. Что это так, видно из того, что в другом месте у того же автора читаем: «Изъявит. наклонение имеет след. времена: а) настоящее, б) будущее, в) прош. несоверш., г) прош. совершенное, д) I результативное и е) II результативное». Итак, и «настоящее» есть время и «I результативное».

Когда говорят о группе времен и наклонений, это значит, что существует отдельно время и отдельно наклонение, иначе говоря, что одни формы являются временными (темпоральными), а другие—модальными. Но так ли это?

Прежде, чем ответить на этот вопрос, послушаем и других, что говорят они о рядах.

«Если взять отвлеченно,—говорит А. С. Чикобава,—есть три времени: настоящее, прошедшее, будущее...

Эти три времени взяты отвлеченно, на почве отношения действия и слова, его означающего. Конкретизация этих трех времен может дать гораздо больше единиц времени; например, в лезгинском имеем. одно настоящее, одно будущее и четыре прошедших: непрерывное или несовершенное (*აკეთებდა, აშენებდა, შრომობდა*), прош. основное или прерывное (аорист: *აკეთა, აშენა, იშრომა*); I заочное (*უკეთებია, უშენებია, უშრომია*), II заочное (*ეკეთებინა, ეშენებინა, ეშრომინა*)¹.

¹ А. Чикобава, Общее языковедение. I (Тбил. 1939), стр. 142 (на груз. яз.).

Здесь так же, как и в работах Марра и Руденко, на одной плоскости стоят «настоящее», «будущее», «аорист», «заочное I» и другие «прошедшие времена». Приходится сожалеть, что автор не разъяснил, каковы условия конкретизации, которые из трех «отвлеченных» времен дают «гораздо больше единиц времени», в частности «четыре прошедших времени» в новогрузинском.

В вопросе о «временах» авторы грузинских грамматик не стоят одиноко: их поддерживают повсеместно. Вот несколько примеров, взятых паудачу:

«В кабардинском языке имеются следующие времена глагола: 1. Прошедшее I (законченное), 2. прошедшее II (мгновенное), 3. прошедшее III (преждепрошедшее), 4. давнопрошедшее, 5. будущее I, 6. будущее II, 7. настоящее (обычное) и 8. «настоящее-прошедшее» (настоящее историческое). Все времена в кабардинском языке имеют положительную и отрицательную форму»¹. Итак, выходит, будто кабардинский глагол имеет восемь времен, из них два настоящих, два будущих и четыре прошедших!

По Яковлеву так же «времена в кабардинском имеются следующие: 1. настоящее, 2. прошедшее совершенное (перфект), 3. прошедшее несовершенное или многократное (имперфект), 4. преждепрошедшее совершенное (плюсквамперфект), 5. давнопрошедшее совершенное, 6. давнее прежде прошедшее, 7. будущее фактическое и 8. будущее возможное или необходимое»², итого одно настоящее, два будущих и пять прошедших времен.

В кумыкском языке, судя по грамматике Н. Дмитриева³, имеются след. времена: 1. наст. *время* изъяв. наклонения (стр. 93); 2. будущее *время* I (стр. 96), будущее II («это *время* образуется»..., стр. 102); 3. перфект («с точки зрения оформления это *время* относится к типу настоящих и будущих», стр. 105), 4. прошедшее категорическое («этим *временем* открывается серия прошедших времен», стр. 102), 5. имперфект I («это *время* образуется от основы наст. времени», стр. 111), 6. имперфект II («по своему синтаксическому употреблению это *время* входит, как один из элементов, в состав условного периода», стр. 115); 7. давнопрошедшее (или плюсквамперфект: «это *время* составляется из причастия прош. времени на *-ган* и спрягаемой формы *эдим*», стр. 115), 8. будущее-прошедшее (стр. 116). Эта форма не названа временем, но ясно, что имеется в

¹ Г. Турчанинов и М. Чагов, Грамматика кабардинского языка. I. Изд. АН СССР, М.-Л. 1940, стр. 108 (§ 187).

² Проф. Н. Яковлев, Краткая грамматика кабардино-черкесского языка. I. Синтаксис и морфология, Ворошиловск, 1938, стр. 94.

³ Проф. Н. Дмитриев, Грамматика кумыкского языка. М.-Л. 1940.

виду именно *время*, а не наклонение: «форма обозначает такое действие, которое для известного прошедшего момента представлялось, как возможное будущее, но фактически так и не осуществилось» (стр. 118)¹.

Итак, в кумыкском языке оказалось 8 времен, из которых одно настоящее, два будущих, четыре прошедших и одно будущее-прошедшее.

В новоармянском языке по Абегиану² и Гарибяну³ есть несколько будущих и прошедших времен, по Финку⁴ изъяв. наклонение имеет 7 времен, сослаг.—4, условное—2, а по Тер-Матевосяну изъяв. накл. имеет 3 прошедших и 4 будущих, а «условное» наклонение—7 прошедших времен⁵. Почему получается такой разнобой? Можно было бы думать, что такие курьезы (4 будущих, 7 прош. времен!) возможны только потому, что арм. язык—малоизученный язык. А английский?

Как будто все явления англ. языка изучены досконально отечественными и иностранными учеными; поэтому мы вправе требовать, чтобы достижения науки об языке в этой области были отражены и в школьных учебниках. А между тем вот что читаем в «Грамматике англ. языка», являющейся учебником для 10-го класса средней школы⁶: «Спряжение глагола в активе состоит из шестнадцати времен, два из которых простые, остальные четырнадцать сложные, т. е. состоят из вспомогательного глагола+неличная форма глагола. Спряжение каждого глагола в активе делится на четыре группы времен: 1. Неопределенные времена (Indefinite Tenses), 2. продолженные времена (Continuous Tenses), 3. совершенные времена (Perfect Tenses) и 4. продолженные совершенные времена (Continuous Perfect Tenses). В каждой группе—по четыре времени: 1. настоящее (Present), 2. прошедшее (Past), 3. будущее (Future) и 4. будущее-в-прошедшем (Future-in-the-Past)». Тут, как говорят, комментарии излишни, но все же укажем, что на титульном листе значится: «Утверждено Наркомпросом РСФСР».

Вообще можно констатировать, что в более или менее серьезных грамматических очерках под термином «время» обычно понимаются ряды изъяв. наклонения. Посему с точки зрения такого понимания в какомнибудь языке времен имеется столько, сколько можно насчитать рядов изъявительного наклонения. Но можно ли вообще отождествлять грамма-

¹ О наклонениях речь идет ниже: повел. накл. (стр. 118), желат. накл. (стр. 121), усл. накл. (стр. 123).

² Աբեգիանի, Աշխարհաբարի քերականութիւն. Վաղարշապատ 1906, стр. 100.

³ Ս. Դարբիբյանի, Հ. լեզվի քերականութիւն. 1934, стр. 66.

⁴ Lehrbuch der neuostarmenischen Litteratursprache. Unter Mitwirkung von S. Kapanjanz bearbeitet von F. N. Finck. 1902, S. 22.

⁵ Краткий сравнительный обзор структурных особенностей русского и арм. языков. Баку, 1939, стр. 38—41.

⁶ Н. Грузинская, Грамматика английского языка. М. 1938, стр. 67.

тические времена с рядами изъявительного наклонения? Характерно, что Н. Н. Поппе, сомневаясь в этом по материалам монгольского языка, отмечает следующее: «Говоря о временах (tempora), следует указать, что определение изъявительных форм как форм, выражающих действия, совершаемые в то или иное строго определенное время, неточно и не совсем даже правильно»¹. Еще несколько шагов вперед, и... можно прийти к правильному толкованию категории времени, к определению, что время— это один из составных элементов ряда, а не ряд в целом. Приходится с сожалением констатировать, что критическое замечание монголиста о временах теряется в общей массе неправильных утверждений, базирующихся на традиционно укоренившемся взгляде на тождество грамматического времени и ряда изъяв. наклонения. Но так как, с другой стороны, форма Изъявительного наклонения иногда используется и для других наклонений (сослагательного, повелительного) и так как, вообще, нередки случаи использования одних модальных форм вместо других, то, раз сбившись, нетрудно прийти к отождествлению совершенно разных грамматических величин: времени, наклонения и ряда.

II. Время, наклонение

Что такое грамматическое время? Время, как известно, есть форма глагола, указывающая на отношение момента действия к моменту речи, причем устанавливается, что оба момента или совпадают, или расходятся. В случае совпадения (или одновременности) имеем настоящее время, а в случае расхождения (т. е. разновременности)—будущее или прошедшее, смотря по тому, что чему предшествует: момент речи ли моменту действия (буд. вр.) или, наоборот, момент действия моменту речи (прошедшее).

При этом надо отметить одно весьма важное обстоятельство: когда имеется налицо расхождение двух моментов, не указывается, каково это расхождение в физическом смысле, т. е. в смысле определенного времени, которое поддается измерению. Грамматическое время неизмеримо: отделяется ли момент речи от момента действия секундой, минутой, одним часом, сутками, неделями, месяцем, годом, столетием или тысячелетиями, это абсолютно все равно. Важно лишь, чтобы было расхождение, хотя бы самое незначительное. Так, например, фраза «случилось землетрясение» может означать и такое событие, которое отдалено от момента речи на несколько секунд, и такое, которое отдалено от него на тысячи лет. В этом смысле понятие прошедшего времени едино; едино также понятие будущего времени. Раз это так, то мы имеем только три грамматич. времени: настоящее, прошедшее и будущее.

¹ О частях речи в монгольском языке (Советское востоковедение I, 1940, стр. 162).

Дробление грамматиц. времени возможно только в том случае, если иметь особые формы для разных отрезков времени в будущем или прошедшем. Для этого обязательно, чтобы имелись две формы или больше форм, которые точно обозначали бы тот или иной отрезок времени в прошедшем или будущем. Так, например, если бы русские формы «буду делать» и «сделаю» различались между собой не в видовом отношении, а в отношении обозначения разных отрезков физич. времени в будущем (скажем, если бы форма «буду делать» означала совершенные действия от момента речи до следующего утра, а «сделаю» — совершенные действия после следующего утра), то тогда мы имели бы два будущих времени. Подобным образом, если бы разные формы прош. времени указывали точно на тот или иной отрезок времени, то тогда мы имели бы несколько прош. времен: например, груз. язык богат формами, которые относятся к прошедшему времени: ვწერდი (я писал), ვწერე (я писал), მიწერდა (оказывается, я писал): все они передают прош. время¹. Эти формы, конечно, различны в смысле значения и употребления, но временного различия между ними нет. Оно было бы лишь в том случае, если бы, скажем, одна из названных форм (скажем, ვწერდი) указывала на совершение действия в течение времени с последнего утра до момента речи, другая (скажем, ვწერე) указывала бы на совершение действия в течение времени с предпоследнего утра до последнего утра, третья (например, მიწერდა) — на действие, имевшее место вообще в прошлом, но до предпоследнего утра: тогда, действительно, мы имели бы несколько прошедших времен, ибо они указывали бы конкретно на тот или иной отрезок времени. Но поскольку приведенные формы груз. глагола подобного различения не дают, то нужно признать, что в отношении категории времени они представляют собой одну и ту же величину, форму прошедшего времени.

При наличии двух будущих и трех прошедших (в указанном выше смысле) мы имели бы шесть времен (одно наст., два будущих и три прошедших), а при наличии двух будущих и двух прошедших — пять времен. Но тогда они могли бы быть названы двумя будущими и двумя (гесп. тремя) прошедшими только с точки зрения современного понимания грамм. времени. Подобно тому, как двойственное и множ. числа не есть два множественных числа, или двойственное, тройственное и множественное не есть три множ. числа, то и в отношении грамматического времени с выражением разных отрезков будущего и прошедшего у нас были бы другие понятия о грамматич. времени и, сообразно с этим, и разные наименования.

Не имея граммат. средств для обозначения конкретных отрезков времени в будущем и прошедшем, груз. яз. не имеет и таких форм, которые

¹ Во избежание недоразумений, оставляю в стороне четвертую форму (მიწერდა), которая в новогруз. языке имеет значение и изъявн. наклонения, и сослагательного.

выражали бы разное время в более общих чертах, в виде, например, недалекого будущего и далекого будущего, а также недалекого прошедшего и далекого прошедшего¹.

Одно прошедшее, а не три прошедших,— вот положение, к которому приходим после анализа грамматич. времени в означенных формах.

Но все же читатель остается в недоумении: как же так? ვწერდი, ვწერე, მიწერდა—ведь это три формы, а не одна! Да, несомненно, три формы, но в отношении ли времени? Для того, чтобы яснее было, в чем тут суть дела, приведем примеры на вычисление количества форм из русского языка. Скажем:

1. Сколько форм: пишу, пишешь, пишет—три или одна? В отношении лица—три (1-ое, 2-ое, 3-ье), а в отношении числа—одна (ед. ч.).

2. Сколько форм: пишет, пишут—две или одна? В отношении числа—две (ед., мн.), в отношении лица—одна (3-ье).

3. Сколько форм: пишу, напишу—две или одна? В отношении времени—две (наст., буд.), в отношении лица—одна (1-ое), а в отношении числа—тоже одна (ед. ч.).

4. Сколько форм: пишу, буду писать, я писал? В отношении времени—три (наст., буд., прош.), в отношении лица—одна (1-ое л.), в отношении числа—одна (ед.), в отношении наклонения—тоже одна (изъяв. накл.).

5. Сколько форм: напишу, буду писать? В отношении вида—две (соверш. и несов.), а в отношении времени—одна (буд.), в отношении других категорий (лица, числа, наклонения)—тоже по одной (1-ое л. ед. ч., изъяв. накл.).

Итак, мы пришли к убеждению, что «напишу» и «буду писать» в отношении времени—одна форма, а не две²; точно так же формы «пишу», «буду писать» и «я писал»³ в отношении времени—три формы (наст., буд., прош.), а в отношении других категорий (лица, числа, наклонения)—одна. Если из названных категорий выделим две, время и наклонение, то мы должны сказать, что приведенные глагольные формы в темпоральном отношении считаются тремя, а в модальном—одной.

После сказанного, я полагаю, ясно, что груз. глагольные формы: ვწერდი, ვწერე, მიწერდა, являясь одной формой в модальном отношении

¹ Обороты с ვს-ვს აბის, или ის-ის იყო, конечно, содержат временные понятия непосредственного прошедшего, но выражают их описательно: ვს-ვს აბის წავიდა (он только-что ушел), ის-ის იყო მოყო უნდა ვაბოლა, რომ მტრები აფრინდა (не успел он выстрелить из ружья, как голубь взлетел). Поэтому они в глагольные ряды не входят.

² Значит, в русском нет двух будущих времен («будущего простого» и «будущего сложного»), а есть два ряда, одинаково выражающих категорию будущего времени, но различающихся по видам. Форма одного из этих рядов сложная, а форма другого простая.

³ В выражении «я писал» личным показателем является «я».

(все они — формы изъяв. наклон.), являются также *одной формой* и в темпоральном отношении.

Установив, таким образом, что в грузинском нет возможности путем разных грамматич. форм выразить разные отрезки времени в прошедшем, мы должны признать, что в этом отношении нет и не может быть речи о нескольких прошедших временах. С точки зрения момента речи означенные формы трех различных рядов все одинаковы. В этом смысле все они являются одной формой, формой прош. времени¹.

Перейдем к «будущим временам». Так как в грузинском не указывают «двух будущих», то обратимся к другим языкам, например, к кумыкскому.

В грамматике кумыкского языка проф. Н. К. Дмитриева читаем: «Будущее время I: «Нормальный тип будущего I состоит из корня глагола, аффикса данного времени *ар-||-ер* и аффиксов лица» (стр. 96).

«Будущее II: «Это время образуется от причастия будущего времени с аффиксом *-ажакъ||-ежжк* и аффиксов лица» (стр. 102).

Какова разница между этими временами? Проф. Дмитриев поясняет: «Будущее II отличается от будущего I степенью своей категоричности или гарантии в том, что действие произойдет; разумеется, что эта гарантия может даваться только говорящим, с точки зрения которого и производится выбор между этими двумя будущими временами: «менее категорическим» (будущее I) и «более категорическим» (будущее II). Примеры: *гелермен* «я приду, может быть», и *гележжкмен* «я приду обязательно».

Если правильно дана сущность обоих рядов буд. времени, то выходит, что разницу между ними делает не категория времени, а другая категория — категоричность. Поэтому и нет никакой возможности говорить здесь о двух будущих временах. С точки зрения категории времени, оба ряда представляют собой одну и ту же величину. Если бы названные ряды назывались не временем (буд. I, буд. II), а как-нибудь иначе, скажем по аффиксам рядов *ар* и *ажакъ*, то определение приняло бы следующий вид: ряд *ар* отличается от ряда *ажакъ* степенью своей категоричности или гарантии в том, что действие произойдет; разумеется, что эта гарантия может даваться только говорящим, с точки зрения которого и производится выбор между этими двумя рядами, заключающими в себе понятие будущего времени: «менее категорическим» (*ар*) и более категорическим (*ажакъ*). Примеры: *гелермен* («я приду может быть») и *гележжкмен* («я приду обязательно»).

¹ Сомнительно, чтобы два кабардинских «времена» давнепрошедшее совершенное и давнее преждепрошедшее совершенное, приравняемые первое к перфекту, а второе к плюсквамперфекту, выражали бы их значение «в весьма отдаленном прошлом» (Яковлев, стр. 95). Тут что-то не то. Вероятно, автор поддался народному объяснению различия между означенными рядами.

Как видим, в новой редакции определение разницы между двумя означенными рядами кумыкского языка дано так, что элемент будущего времени, присущий обоим рядам, оказался одним, а не двумя, ибо разницу между ними делает вовсе не временная категория, а что-то другое. Если здесь нам кажется два будущих времени, то это вследствие того, что при наименовании рядов мы исходим из временных понятий¹.

Если сохранить обычные наименования рядов, то два будущих времени мы могли бы иметь в том случае, если бы два ряда разного происхождения и разного образования имели бы совершенно одинаковое значение будущего пр. изъяв. наклонения, как это имеет место для двух множественных чисел в грузинском: на -ღბ-ი и на -ბ-ი: (აღბებავ-ღბ-ი и აბებავ-ბ-ი «товарищи»)². Но, подобно тому, как нет «простого будущего», «сложного будущего» или «простого прошедшего» и «сложного прошедшего», или даже «сверхсложного прошедшего» (*passé simple, passé composé, passé surcomposé*), а только простые формы и сложные (resp. сверхсложные) формы будущего и прошедшего, у нас нет двух будущих и нескольких прошедших, а есть несколько рядов с элементами будущего или прошедшего времени.

Не имея грамматических средств для передачи разных отрезков времени в прошедшем или будущем, мы, тем не менее, имеем ряд языков, где сильно развито формальное различие действий, которые предшествуют другим действиям в прошедшем или будущем. В связи с этим говорят об абсолютных и об относительных временах³, или о главных делениях и о подразделениях времени⁴, об аптериорных и постериорных временах, о прошедших временах в будущем и о будущих временах в прошедшем и т. п.

Но есть ли вообще относительные времена? Вот вопрос, на который едва ли можно ответить утвердительно. При детальном анализе оказывается, что формы прошедшего или будущего осложняются выражением и других грамматических категорий, каковы: одновременность, результативность, аптериорность и др., которые близко соприкасаются с категорией времени, но в корне отличаются от нее. Придача новых, не времен-

¹ Вообще является большим злом {унаследованная номенклатура рядов, которая исходит из временных понятий. Было бы желательно подыскать такие термины, которые ничего общего не имели бы с элементами ряда (время, наклон. и др.)

² Подобную картину представляло бы для прошедшего одинаковое, семантически не различаемое употребление *passé simple* и *passé composé* во французском (или *Imperfectum'a* и *Perfectum'a* в немецком), если бы это было всеобщее явление.

³ J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*. Paris 1933. p. 181; L. Tesnière, *L'emploi des temps en français* (Bulletin de la Faculté des lettres de l'Université de Strassbourg, 1927). С принципами, положенными в основу статьи Теньерса, можно ознакомиться у Л. В. Щербой, Краткие сведения по франц. грамматике (в конце Русско-франц. словаря, сост. Щербой и Матусевичем. М. 1939, стр. 542).

⁴ Main divisions of time, Subordinate divisions of time (O. Jespersen, *The philosophy of grammar*, 1935, pp. 237, 262).

ных, категорий к временным формам прошедшего или будущего и дает все то разнообразие значений глагольных рядов, какое мы наблюдаем во французском или других языках.

Осложняющие категории (например, результативность, антериорность) часто весьма ярко просвечивают из рядовой¹ формы, навязывая ей свое название, но иногда могут совсем ступшеваться, оставляя форму для применения в разных стилистических случаях.

Таким образом, все дело подразделений времени сводится, по моему, к определению тех элементов, которые, осложняя временные формы настоящего, прошедшего или будущего, в историческом развитии языков могут возникнуть и продолжать существовать долго, создавая новые ряды с новыми значениями, но могут и исчезнуть, оставив следы в формообразованиях глаголов в виде особых рядов, которые, потеряв первоначальную функцию, могут принять новую, но и могут подвергнуться отмиранию или слиянию с другими рядами. Не относительные времена, а относительное употребление рядов—вот какова будет правильная постановка вопроса. Что же касается грамм. времен, то их не только в славянских языках (в частности в русском), но и в грузинском и западноевропейских языках всего три: настоящее, прошедшее и будущее.

Исходя из этого, можно ли говорить вообще о целой гамме времен во французском, о будущем в прошедшем и о прошедшем в будущем?² Тогда, спрашивается: что такое будущее, что такое прошедшее? Допустимо ли разное употребление одного и того же термина в одном и том же предложении? Как ставить вопрос: прошедшее в будущем или предшествующее в будущем? Будущее в прошедшем или последующее в прошедшем? Эти вопросы требуют ясного и четкого ответа. Поскольку при квалификации граммат. времени у нас *сейчас* должна быть одна точка зрения, то нет и не может быть прошедшего в будущем и будущего в прошедшем. Понятие этих двух времен (будущего и прошедшего) всегда должно оставаться одним. С этой точки зрения есть только грамматические средства, дающие возможность выразить последовательность действий в прошедшем или будущем, т. е. действий, предшествующих другим действиям, и действий, следующих за другими действиями в прошедшем и будущем. Разновременность же действий в прошедшем или будущем совсем не то, что будущее в прошедшем или прошедшее в будущем. Точно так же, если бы одновременность двух действий в прошедшем была настоящим в прошедшем (*passé présent*)³, то тогда настоящее время смело можно было бы назвать и будущим (по отношению к прошедшему) и прошедшим (по отношению к будущему).

¹ Предлагая термин «ряд», я позволяю себе ударять первый слог в образовании от него прилагательном «рядовый».

² Вандриес, Язык. Перевод с французского под ред. Р. Шор. М., 1937, стр. 99.

³ Tesnière, O. c., p. 46.

Перехожу к наклонению, которое определяется, как форма глагольной спряжения, выявляющая отношение говорящего к действию, выраженному глаголом, которое должно быть воспринято слушателем как факт (изъяв. накл.) или как предположение (сослаг. накл.) или как приказ о выполнении действия (повел. накл.). Я не знаю вообще формы, которая, заключая в себе модальное понятие, была бы лишена в грузинском категории времени. Одна и та же форма в грузинском является и темпоральной и модальной¹. В груз. ვაკეთებ (сделаю) есть и время (буд.), и накл. (изъяв.), в груз. ვაკეთო («чтобы я сделал») есть и время (буд.), и накл. (сослаг.), в форме ვაკეთე (я сделал) налицо оба элемента: время (прош.), и накл. (изъяв.) и т. п.

В форме иногда превалирует темпоральность, а иногда модальность, но вообще они обе присущи форме, обе заложены в ней. Формы пов. наклонения наиболее модальны, но и те не лишены элемента времени. Конечно, говоря о таких «вечных» явлениях, как вращение земли вокруг своей оси или вокруг солнца, выражаемых в груз. и рус. языках формой ряда наст. времени, мы устраним из формы грамм. время, по это—специальный случай применения формы, которая вообще выражает временное понятие.

В грузинском имеется три наклонения: изъявительное, сослагательное и повелительное.

III. Элементы рядов грузинского глагола

Кроме трех времен и трех наклонений в образовании форм грузинского спряжения припадают участие еще след. категории: многократность, заочность, одновременность и антериорность.

Многократность—это глагольная форма, которая показывает повторные действия. В грузинском многократность можно передать только в плане прош. времени. Например, у Важа-Пшавела в одном рассказе читаем: ბაგრატ ზახარჩის ცოლი ელენე შევიდის თითის წვერებზე ოთახში, სადაც ესვენა მისი მეუღლე, დააცქერდის, ამოიოხრის და უკანვე გამობრუნდის («жена Баграта Захарьяча Елсена войдет бывало в комнату, где покоился ее муж, посмотрит пристально, вздохнет и повернет обратно»). В приведенном предложении действия жены Баграта Захарьяча переданы все формами многократности в плане прошедшего времени.

Заочность—это такая глагольная форма, которая показывает, что действие совершено в отсутствие рассказчика (1-го лица) или при отсутствии

¹ Не вернуться же к теории (хотелось бы верить, давно изжитой), согласно которой «так называемое изъявительное наклонение не есть наклонение!» (См., например, у Д. К. Овсяннико-Куликовского, Синтаксис русского языка. Изд. 2-ое, СПб. 1912, стр. 126).

у него сознания: во время сна, обморока, в пьяном состоянии и т. п. О таком действии можно узнать также со слов других, а также путем сравнения двух положений, дающих возможность заключить, что могло случиться в отсутствие 1-го лица или во время отсутствия у него сознания. Например, выражения: *თოვლი მოვიდა* и *თოვლი მოსულა*—оба значат «выпал снег». Но, посмотрев утром через окно и увидев снег, которого вчера не было вовсе, грузин непременно скажет: *თოვლი მოსულა*, подчеркнув этим, что это он знает на основании сопоставления двух фактов: отсутствия снега вчера и его наличия сегодня.

Заочные формы в грузинском часто показывают результативность. В модальном отношении они являются изъявительными¹.

Одновременность—это глагольная категория, которая показывает, что действие происходит одновременно с другим действием. Эта категория присуща одному ряду прош. времени, так наз. имперфекту (*უწყვეტელი*), который, впрочем, может иметь и другие значения.

Антериорность—такая форма глагола, которая показывает, что из двух действий одно предшествовало другому. Эта категория в грузинском свойственна лишь прошедшему времени. Ряд, который передает понятие антериорности или преждевременности, называется II *თურმეობითი* (II заочный). Этот ряд, как показывает название, выражает заочность и, являясь по признаку времени прошедшим, а по признаку склонения изъявительным, дополнительно включает в себя понятие преждевременности, или антериорности. Противопоставляясь ряду, называемому *წყვეტილი* («прерывный», по Марру аорист, по Руденко проп. соверш.), ряд указывает, что действие, обозначенное глаголом, имело место раньше того, как оно было обнаружено косвенным путем, путем умозаключения на основании сравнения двух положений субъекта действия или путем получения информации от других лиц. Пример из Казбеги: *მონადირე გადაწვა კლდეზედ და ისე დაიხანა ჯიბი, რომელსაც ვარჯიში მოსწყენოდა, გასულიყო კლდის ნაპირად, ამოელა სამი ფეხი ქვეშ, მეოთხე კი პირდაპირ გაეშვირა და ისე დაწოლილიყო* «Охотник прилег к краю скалы и увидел тура, которому (подразумевается: за время, когда охотник стал подкрадываться к нему) *надоело* упражняться, *пошел* к краю скалы, *подложил* три ноги под себя, четвертую *вытянул* вперед и так *леж*». Русский перевод грузинской фразы очень многое потерял

¹ Неправильно утверждение В. А. Гордлевского, будто заочная форма свойственна «исключительно турецкой речи» и потому ей по праву мог бы быть присвоен термин «турецкая глагольная форма». Кроме картвельских языков она встречается во многих других кавказских языках.

Неправильно и другое утверждение В. А. Гордлевского, будто эта форма в модальном отношении представляет субъективное наклонение, по смыслу противоположное изъявительному наклонению (Грамматика турецкого языка. М. 1928, стр. 95).

в отношении точности, ибо в русском нет соответствующих форм. Но в грузинских формах подчеркнуто, что охотник всего этого не видел, ибо, оставив тура в стоячем положении и подкравшись к нему обходной тропинкой, увидел его в лежачем положении и на другом месте, и из этого заключил, какие действия должен был совершить тур в то время, когда тот подкрадывался к своей жертве. Вот эти-то ненаблюдаемые действия тура (т. е. что туру *надоело* играть, что он *пошел* к краю скалы, что он *подложил* три ноги, а четвертую *вытянул* вперед и *лег*) переданы специальными формами, которые называются заочными. Но в этих формах заключается также и понятие преждевременности, понятие о том, что действия тура предшествовали действию охотника («увидел»).

Таким образом, груз. глагол, оставаясь в границах одного слова, подвергается изменениям по след. категориям: лица, числа, времени, склонения, многократности, заочности, одновременности¹ и аптериорности. Из этих категорий лицо и число меняются в пределах каждой обособленной группы (ряда), а другие категории, варьируясь в сочетаниях, создают остов того или иного ряда, а потому их можно назвать элементами рядов.

IV. Члены ряда

Категория ряда в разных языках будет определяться разнo, смотря по тому, какая из непостоянных, т. е. меняющихся категорий (лицо, число, род, или класс), отсутствует в том или ином языке. Так, например, для груз. языка, где нет родовых форм и где члены однородных групп (рядов) различаются только по лицам и числам, определение будет гласить: «ряд— это каждая отдельная группа глагольных форм, которые при всех других равных грамматич. условиях различаются между собой по лицам и числам». При этом само собой разумеется, что, если глагол имеет относительное (т. е. субъектно-объектное) спряжение, различия будут идти не только по лицам субъекта, но и по лицам объекта. Для русского и арабского языков в определение надо внести и различительный признак рода: «ряд— это каждая отдельная группа глагольных форм, которые при всех других равных грамм. условиях, различаются между собой по лицам, родам и числам».

Отдельные формы ряда (беру, берешь, берет и т. д.) можно назвать членами.

¹ Одновременность является основной различительной чертой прош. непрерывного (имперфекта) от прош. прерывного (перфекта, или аориста). Но эта категория выражена слабо. Форма прош. непрерывного противопоставляется форме прош. прерывного несоев. вида (ვეწერდი || ვწერა) также по типу образования и по синтаксической связи (ვეწერდი წეროლს, по: ვწერა წეროლი),—по-русски оба выражения будут переданы одинаково: «я писал письмо».

Из скольких членов состоит ряд? Этот вопрос разно разрешается не только разными языками, но и одним и тем же языком. Самое распространенное явление—это шестичленный ряд: три члена в единств. п три во множ. ч. Это—в языках, где склонение абсолютное (субъектное) и где налицо только два числа, единственное и множественное. При наличии же инклюзивных и эксклюзивных форм (как это имеет место в сванском) число членов абсолютного (субъектного) ряда будет 7 (3 в ед. и 4 во множ.).

Вхождение категории рода в качестве составного элемента формы приводит к увеличению количества членов ряда, а если при этом язык имеет и двойственное число, то количество членов еще более возрастет. Так, например, арабский язык, имея родовые различия и в глаголе, а также двойственное число, показывает в совершенном «времени» 5 форм в единственном ч., 3 формы в двойственном и 5 форм во мн. ч., итого 13 форм. Что же касается «несовершенного времени», равно как сослаг. и условного наклонений, то здесь, вследствие совпадения некоторых форм (именно: 3-го ж. и 2-го м. лиц в единств. числе и 3-го ж. лица и 2-го «общего» в двойственном), количество рядовых форм падает до 11. Оно еще больше спускается вниз в повелительном наклонении, где имеется только по две формы в ед. и мн. и одна—в двойственном, всего 5.

Русский ряд прош. времени состоит всего из четырех членов (брал, брала, брали, брали), тогда как в настоящем или будущем имеется по шести членов (беру, берешь, берет, берем, берете, берут; буду брать, будешь брать и т. д.)¹.

Абсолютные глаголы (т. е. глаголы одноличного спряжения) в грузинском тоже показывают по 6 форм в каждом ряде: ვეძინო (плачу) სტყობ, ტყობს, ვტყობთ, სტყობთ, ტყობაბ. Но относительные глаголы (иначе: глаголы двухличные и трехличные, глаголы субъектно-объектного спряжения) в новогрузинском показывают от 18 до 22 форм: ვაქვებ (хваляю его), აქვებ (хвалишь его), აქვებს (хвалит его), ვაქვებთ (хвалим его) и т. д., მავებ (хвалишь меня), ვვავებ (хвалишь нас) и т. д. Двухличное спряжение могло бы давать и 28 членов (как это видим во второй группе рядов в древнегрузинском), но, вследствие совпадения некоторых форм для сочетаний субъектно-объектных лиц, число членов ряда в новогрузинском обычно бывает 18.

¹ Ряды безличных глаголов, конечно, будут состоять из одного члена (моросит, моросило, будет моросить).

V. Ряды грузинского глагола¹

Функции и употребление какого-нибудь ряда могут быть весьма разнообразны. Поэтому при обозрении рядов груз. глагола здесь будут указаны входящие элементы.

По типу образования форм и по синтаксической связи груз. ряды делятся на три группы, но для данной темы их удобнее обозреть по наклонениям.

А. Ряды изъявительного наклонения

1. Настоящий (აწმყო): ვცხოვრობ (живу). Два элемента: наст. время и изъявительное наклонение. При устранении элемента времени («земля вертится вокруг солнца») остается один элемент (изъяв. накл.).

2. Прошедший непрерывный (უწყვეტელი), иначе имперфект: ვცხოვრობდი («я жил»). Время—прошедшее, наклонение—изъявительное. 3-й элемент—одновременность действия. Этот ряд употребляется и для обозначения повторных и обычных действий в прошлом.

3. Будущий: ვიცხოვრებ («буду жить»). Два элемента: буд. время и изъяв. накл.

4. Многократный I: ვიცხოვრებდი (я бывало жил). Три элемента: прош. время, изъяв. наклон. и многократность. Этот же ряд употребляется для обозначения обусловленных действий в прошлом: ბინა რომ მეშოვნა, ქალაქში ვიცხოვრებდი («если бы я достал квартиру, то жил бы в городе»).

5. Прошедший прерывный, иначе аорист (წყვეტილი): ვიცხოვრე (я жил, я прожил). Два элемента: прош. время и изъяв. накл.

6. Многократный II: ვიცხოვრი (я бывало жил). Три элемента: прош. время, изъяв. накл. и многократность. Этот ряд вышел из употребления в новогрузинском литературном языке, но сохранился в горских говорах (в хевсурском, пшавском и др.). Он отличается от многокр. I-го типом образования, в переходных глаголах также по синтаксической связи.

7. Заочный I: (I თურმეობით): მიცხოვრი (оказывается, что я жил). Три элемента: прош. время, изъяв. накл., заочность.

8. Заочный II: (II თურმეობით): მეცხოვრა (оказалось, что я жил). Четыре элемента: прош. время, изъяв. накл., заочность, anteriорность. Этот ряд в соврем. грузинском употребляется и в качестве сослаг. наклонения прош. времени, но тогда он лишен элементов anteriорности и заочности.

B. Ряды сослагательного наклонения

Эти ряды представляют большие трудности для их перевода на русский язык, у которого нет соответствующих форм, и потому в переводе все они сливаются в одну форму: чтобы я жил.

¹ Поневолу приходится обращаться к старой номенклатуре рядов, которая очень мешает правильному пониманию форм. Однако, прилагательные и причастия согласуются со словом «ряд»: «настоящий ряд», «ряд заочный I» и т. п.

1. **Сослагательный настоящего:** ვცხოვრობდე. Два элемента: сослаг. накл. и наст. время.
2. **Сослагательный будущего:** ვიცხოვრებდე. Два элемента: сослаг. накл. и буд. время.
3. **Сослагательный наст.-буд.:** ვიცხოვრო. Два элемента: сосл. накл. и наст. (или буд.) время. От первых двух рядов отличается по способу образования и по синтаксической связи (у переходных глаголов).
4. **Сослагательный прошедшего:** მეცხოვროს. Два элемента: сослаг. накл. и прош. время.

С. Ряд повелительного наклонения

იცხოვრე (живи). Два элемента: повел. накл. и наст.-буд. время. Этот ряд самостоятельно существовал в древнегрузинском, где имелись специальные формы для 3-го лица. Но уже в среднегрузинском форма 3-го лица исчезли из литер. языка, заменившись оборотами сослаг. наклонения, а формы второго лица, смешавшись с аористными формамп, перестали составлять ряд. Теперь об этом ряде можно говорить лишь по данным некоторых горских говоров груз. языка (напр., хевсурского).

Итого получилось 13 рядов.

Для примера мы взяли глагол ვცხოვრობ (живу), который не имеет вида. Если бы мы взяли видовой глагол, то вместо 13 рядов получили бы 10, ибо глаголы несовершенного вида не имеют трех рядов,—будущего и примыкающих к нему по типу образования двух рядов (I многократного и сослаг. будущего), а глаголы совершенного вида не имеют ряда настоящего времени и примыкающих к нему двух рядов (прош. непрерывного и сосл. наст.). А если при этом исключить 2 ряда (многократный II и повел.), которые в совр. литер. языке больше не составляют рядов, то для видových глаголов получится всего 8 рядов. Примеры¹:

ა) ვწერ «пишу» (гл. несов. вида), ვწერდი, ვწერდე; ვწერე, ვწერო; მიწერია, მეწერა, მეწეროს.

ბ) დავწერ «напишу» (гл. сов. вида), დავწერდი, დავწერდე; დავწერე, დავწერო; დამიწერია, დამეწერა, დამეწეროს.

Расположив ряды по наклонениям, мы исчерпали все ряды груз. глагола. Если бы мы расположили их по временам, то получили бы то же самое количество рядов.

В совр. груз. языке для наст. времени от глагола несовершенного вида будем иметь три ряда: ვწერ (изъяв.), ვწერდე (сослаг.), წერე (повел.), а для прошедшего—пять, из коих четыре изъявительных и один сослагательный: ვწერდი, ვწერდე, მიწერია, მეწერა, მეწეროს, итого 8 рядов.

¹ Здесь уже примеры расположены по типу образования форм, а не по наклонениям.

Элемент заочности входит в два ряда (მწერია, მწერა), а элемент многократности—тоже в два (დავწერდი, დავწერო), из которых последний сохранился только в диалектах. Что же касается элемента антериорности, то он наличен только в одном ряде (მწერა), а одновременно представлена только в прош. непрерывном (ვწერდი).

VI. Ряды русского и арабского глаголов

Давая подзаголовок моему сообщению «Общие вопросы формообразований глаголов на примерах груз. языка», я полагал, что принцип, положенный в основу при квалификации грамматической категории ряда, применим и к другим языкам.

Поясним это вкратце на примерах русского и арабского языков.

Ряды русского глагола

Элементами русских рядов служат: три времени (наст., прош., буд.) и три наклонения (изъяв., повел., сослагат.)¹. В наст. и буд. ряд состоит из 6 членов, в прошедшем—из четырех, а ряд повел. наклонения—только из двух. Ряды наст. и буд. изменяются по лицам и числам, ряд прошедшего—по родам и числам, а ряд пов. наклонения—только по числам². Глаголы несовершенного вида имеют 5 рядов, а глаголы совершенного—4 ряда. Примеры:

а) Глаг. несоверш. вида: *наст.* пишу, *буд.* буду писать, *прош.* я писал, *сослаг.* я писал бы, *повел.* пиши.

б) Глаг. соверш. вида: *буд.* напишу, *прош.* я написал, *сослаг.* я написал бы, *повел.* напиши.

Ряды арабского глагола

Временные понятия в семитических языках, в частности в арабском, совсем иные, чем в грузинском или европейских языках. Основным элементом изъяв. наклонения является здесь не время, а вид: совершенный или несовершенный. Это обстоятельство и влияет на двойной подход авторов грамматических очерков, допускающих странное сочетание видозого и временного моментов в названиях рядов: «совершенное время» и «несовершенное время»³.

¹ Сослаг. наклонение, образуемое в русском посредством частицы *бы* к ряду прош. времени, только условно может быть вынесено в ряд, так как оно не имеет собственных форм.

² В 1-м л. мп. ч. особые формы на *те* имеются у единичных глаголов (именитель).

³ Н. В. Юшманов, Грамматика литературного арабского языка, 1928, стр. 33.

Элементами арабских рядов служат: два вида (перфектный и имперфектный) и четыре пахлоения: изъяв., сослаг., условн. и повел.¹. Ряды состоят из членов в количестве от пяти (повел.) до 13 (перфект). Рядовые формы отличаются друг от друга по лицам, числам (их три: ед., дв. и мн.) и родам (их два: м. и ж.). Имеется всего пять рядов: два для изъяв. пахлоения (перф., имперф.) и по одному для других пахлоений. Примеры: перф. *ḵatala* (убить), имперф. *yaḵtulu*, сосл. *yaḵtula* усл. *yaḵtul*, пов. *ḵṭul*.

VII. Падеж и ряд

Как видно из изложенного, единицей глагольного спряжения служит не лицо, и не время, а ряд.

Есть языки, которые не знают словоизменений глагола по лицам. Словоизменение глагола по временам, несмотря на всю важность этого явления, засвидетельствованную национальным названием глагола у немцев (*Zeitwort*), тоже не является характерным для спряжения: можно изменить слово по временам, но спряжение не получится; пример: читающий, читавший; *ḵabzozobzoz* (то, что должно быть прочитано), *ḵabzozobzulo* (прочитанный). Только ряд, объединяющий все виды словоизменения глагола: лицо, число (в нек. языках род, или класс), время, пахлоение и др., является основной категорией глагола, подобно тому, как падеж у имени.

Система рядов является морфологической формой, в которой развертывается все разнообразие словоизменения глагола.

Противоположение категории имени и категории глагола в языке— это хорошо известное явление. Стержнем именного словоизменения является спряжение, опирающееся на падежи, а стержнем глагольного словоизменения является спряжение, опирающееся на ряды. Падеж и ряд— вот противоположающиеся друг другу величины: первый характеризует имя, а второй—глагол. Есть языки беспадежные, но трудно представить себе язык без рядов. Поэтому ряд не меньшая реальность, чем падеж. В морфологической системе языка глагольный ряд занимает, пожалуй, даже более важное место, чем падеж у имен. В формальном отношении глагол можно определить, как слово, изменяющееся по рядам.

В каждом языке столько рядов, сколько в нем допускается сочетаний рядовых элементов: времени, пахлоения, одновременности, антериорности, многократности, результативности и др.

Параллелизм между категорией падежа и категорией ряда проявляется и в отношении разного функционирования их при едином понимании как категории.

¹ Так называемые «усиленные» формы, образуемые посредством прибавления частицы, не составляют ни особых рядов, ни особых пахлоений.

Несмотря на различные функции, которые выполняет какой-нибудь падеж (скажем, именительный, являющийся в грузинском и падежом субъекта, и падежом прямого объекта: *ამხანაგი მოვიდა* «товарищ пришел», но: *ამხანაგი მოკლეს* «товарища убили»), мы привыкли считать его одной грамматической формой, одной и той же категорией (слово *ამხანაგი* и в том и в другом случае стоит в имен. падеже, а не в разных, допустим в первом случае—в именительном, а во втором—в винительном). Подобным образом, какой-нибудь ряд, имеющий две или неск. функций, является одной формой, одной категорией; например, II заочный ряд в новогрузинском (*დაეწერა*, *წასულიყო*) употребляется не только в изъявительном смысле, но и в сослагательном, тем не менее это—один ряд. Пример: *ამხანაგი არ ღამხვდა შინ, —სოფელში წასულიყო*; *მაგრამ რამდენიმე წუთის შემდეგ დაბრუნდა: გამოიჩქვა, რომ მატარებელზე დაკვიანებოდა. დროზე რომ წასულიყო, არ დააკვიანდებოდა.* «Товарища я не застал дома,—оказалось, что он *отправился* (изъяв. накл.) в деревню. Но через несколько минут он вернулся домой: выяснилось, что он опоздал на поезд. Если бы он во-время *отправился* (сослаг. накл.), то не опоздал бы». То же самое можно сказать о форме *დაეწერო*, которая в древнегрузинском имеет не только функцию изъяв. наклонения («напишу»), но и функцию сослагательного (*რათა დაეწერო* «чтобы я написал»). Но в отношении ряда здесь нет различия, ибо в обоих случаях *დაეწერო* является одной и той же рядовой формой. Посему рядов в каком-нибудь языке не больше, чем грамматических средств для их формального различения.

Заключив предварительное сообщение, которое ставит своей целью иначе поставить вопрос о структурных особенностях языков в области глагольного спряжения, я должен заметить следующее: немало написано прекрасных грамматик, немало изучено языков разных систем, немало обнаружено блестящих исследований о глаголе, но до сих пор не подмечено то общее, которое роднит между собой разнообразие глагольные группы. Было представление и учение о падежах, но не было представления о глагольных рядах, как о категориях, а учение о них не по праву заменялось учением о временах и наклонениях.

Пуская в общий оборот установившуюся здесь новую категорию глагола, я склонен думать, что общими усилиями языковедов удастся уточнить те категории, которые являются составными элементами рядов в разных языках. Это в равной степени относится как к малоизученным языкам Кавказа, так и к хорошо изученным языкам Европы, каковы: немецкий, французский и английский. Не говоря о других преимуществах нового подхода к глагольным формам, один лишь подсчет рядов какого-нибудь языка, с указанием количества членов, уже даст определенное представление о богатстве или о бедности спрягаемых форм глагола данного языка.

3. თოფურია

ფონეტიკური ლაკონიკუმიანი ქართულურ ენებში

V

3 სონანტის გადასვლა ლვ, გვ, კვ-დ¹

ქართველურ ენებში შენიშნულია უკანაენისმიერ თანხმოვანთა როგორც დაკარგვა, ისე განვითარებაც. კ, გ, ქ ბგერებდაკარგულად ჩანს სიტყვები: რკვ, რწყილი, რკალი, რგვალი, რცხილა, რგოლი, რჩხა, ზღარბი ..., რომელთა ადრინდელი ფორმები დატულია საბასა და ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში: კრკვ, კრწყილი || გრწყილი, კრკალი || გრკალი, გრგვალი, კრცხილა² || კრცხემლი, გრგოლი, კრჩხა || გრჯღა, გძღარბი...³, ხოლო ხმოვნითურთ შემონახულია მთის კილოებში: კურკვ (თუშ., ფშ.), გირკვ (ხევს.); გირწყილი (მთიულ.), გირწყილი (ხევს.); კირკალი (ფშ., მთიულ.), გირკალი (ხევს.); გურგვალი (თუშ.); კირცხილა (ხევს., თუშ., ფშ., მთიულ.)⁴...

ასევე გაუჩინარებულა მეგრულში გ, ქ და აგრეთვე ხ (—ჟ) თანხმოვნები, მაგრამ არა რ'სთან, არამედ ციშლაუტ-აფრიკატთა (ს, შ, ზ, ჩ, ც) წინ: შუალა = ქსოვა (—*გსოვა), რ-ზამა = გზ-ება ('ნთება'), შინაფა = კხენება, ჩგ = კ-კვ-ე და სხვა⁵.

სამაგიეროდ ვითარდება უკანაენისმიერი თანხმოვნებივე გ, ქ და ლ ბაგისმიერთა წინ, განსაკუთრებით ვ⁶ წინ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღწესხულია ასეთი მაგალითები:

¹ წაკითხულია მოხსენებად ქართველურ ენათა განყოფილების საჯარო სხდომაზე 23 დეკემბერს 1940 წ.

² აქედანაა ნაწარმოები ცხინვალი (აწ სტალინირი), რომელიც ძველი წარმოთქმის მიხედვითაა წარმოდგენილი ეახუშტის გეოგრაფიაში: ქცხილგანი (მ. ჯანაშვილის გამოცემა, გვ. 111).

³ ფიზიოლოგში გრძაბია (TP, VI, გვ. 22).

⁴ ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში („კრებული“, ივ. ჯაეახიშვილის რედაქციით, 1915, გვ. 192).

⁵ ვერცლად ნ. ავტორის ფონეტიკური დაკვირვებანი, I და III („მიმოზილველი“, გვ. 209—210; „საქართველოს არქივი“, II, გვ. 180).

ღ-ს მქონენი:

სვან. ღვინალ, ლშხ. ღვინელ, მეგრ. ღვინი, კან. ღვინი || ღინი, ქართ. ღვინო¹, შდრ. ვენახი

სვან. ღვაე, ქართ. ვაეი; სვანურში ნაწარმოებია ბზ. ღვემწარე, ლშხ. ღვაე-მწარე 'ვაეკაცი', ბზ. ღიღვემლ (—* ღი-ღვაე-მლ) 'შშობიარობა'...

ლხმ. ღვზ, ლშხ. ვზ, ქართ. ვაზი, სომხ. վազ

სვან. ღვაჟ, ქართ. მაჟო, მანჟო, სომხ. մահ

„ ღვაჟურ, ლშხ. ღვაჟარ, ქართ. ვაჟარი, სომხ. վահար; აქედან: ღიღვაჟარე 'ვაჟრობა'...

ღ შენიშნულია არა მარტო ქართულ-სომხურთან საზიარო სიტყვებში, არამედ თვით სვანურ ზმნისართებშიც:

ბზ. ღვეშედ || ვეშედ, ლშხ. ღოშედ 'უკან'

„ ღვეშეინ || ვეშეინ, ლშხ. ღოშეინ 'უკან' (ნ. მარი, Определ. яз., 12)

„ ღვეშეიმპილს || ვეშეიმპილს, ლშხ. ღოშეინპილს 'უკანასკნელ; ბოლოს'.

გ-დართულნი:

გვირაბი=სომხ. գիրապ ვირაბ. ამის მიხედვით ნ. მარს წესი გამოკვედა: ქართ. გუ შეენატყვისება სომხ. գ-სო და საფიქრებელია, რომ გვესი 'შხაკ-ვარი და დიდად გლისპი' (საბა) უდრიდეს სომხ. ვეს-სო (...gves-i=арм. վես ոսոսածոսო, жеслокс, ყურაოს, სვარაოს)².

გუასპურაგანი = ვასპურაგანი³.

კან. გურენი, კან.-მეგრ. გირინი=ვირი. გურუნ'ში -უნ სუფიქსადაა მიჩნეული, ხოლო გურ — გვირ'ისაგან და გ დართულია⁴.

ვიღრე გავარკვევდეთ ღ, გ-ს განვითარების მიზეზს, საჭიროა დამატებითი მასალები მოვიძიოთ. მართლაც,

¹ ღ ვ ი ნ-ის ვინ ნაწილი წარმოდგენილია ინდოევროპულ ენებში: რუს., ძველ სლ. вино, ლათინ. vinum, გერმ. Wein, სომხ. գինი და სხვა (А. Преображенский, Этимолог. словарь русского яз., 1910, გვ. 84; Н. Гиряев, Опыт сравнит. этимол. словарь, 1892, გვ. 23; A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 1910, S. 839 და სხ.). არ ვეხებით ღ ვ ი სო სიტყვის წარმოშობას.

² ღვინალ, ღვაე, ღვაზ, ღვაჟ—ასეთი მართლწერითა და ქართულ-სომხურთან შეფარდებით მოცემული აქვს ნ. მარს: Определение языка второй категории Акх. клинообразных надписей, გვ. 12; დ ვ ა ზ-ს ეხება აგრეთვე გამოკვლევაში: Яфет. наз. херсьев и раст., გვ. 941—2; ღ ვ ი სო იაფეტრედებ-საგან წაღებულად მიიჩნია ევროპისა და წინა აზიის ხალხთა მიერ (Изыр. работы, I, გვ. 172); შემდეგი ხანის ნაშრომში თავიღარი ღ თვისებურადაა ახსნილი (Изыр. работы, IV, გვ. 224). ღ ვ ა ჯ შესამოწმებელია სვანურში. ამ მნიშვნელობით იხმარება ქვეჯ 'მანჯო; ცელის ტარის ხელმოსაკიდი'. შანს ქართულიდან შესულად თელის სომხურში აკად. თვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ღ ი (საქ. ეკონ. ისტ., I, გვ. 208; შდრ. H. Hübschmann, Armenische Grammatik, 191).

³ TP, VI, გვ. XLV, 258. 1.

⁴ ნ. მარი, Аспурган, გვ. 4, 258. 2. ამ წყაროზე მიმითითა პ.ო.ფ. ა. შანიძემ რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

⁵ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, კან.-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკონი, გვ. 80.

ღ-ს გამოყოფის შესაძლებლობას იძლევა:

1. სვან. ღვაშ 'მამალი ჯიხვი', რომლის ეკვივალენტიცაა კაცი და მეგრ. ოს-ი. უკვე დადგენილია, რომ სვან. შ = ქართ. ც = მეგრ. ჩ (რეც: სა-რეც-ელი = ნო-ჩჩ-ალი = ლე-ჩშ-ი 'საგები' და სხ. ¹). მაშასადამე, ღ მეორეულია. ამდენად გამართლებულია აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით: „გვების აქაც ღ ძირეული არ იყოს“ (ქართ. და კავკ. ენების... ნათესაობა, გვ. 175).

2. ლოღნოშო, დოღნაშო (საბა). ქვემოიმერულში დოღნაშო იხმარება. უკანასკნელი საექვოს ხდის ღ-ს ძირისეულობას.

3. სვან. ლოღაქ 'ცხვარი', რომლისაგან ნაწარმოები ლშხ. ლაღლაქ || ლაღლაქქერ; ბხ. ლაღლაქქერის ('ფარეხი, საცხვარე') პარალელურად გვხვდება ღ-ს გარეშე ბხ. ლაღულაქქერ (პროზ. ტექსტები, I, 10₁₆) და ეს გვაფიქრებინებს ღ-ს დართულად.

4. ბხ. ღვარკლამ, ლშხ. ღვარკლამ 'წვივშიშველი', რომლის -ა-ე თვისების, პროფესიის, მოყვარულის გამომხატველია: ბხ. შურამ 'მაწყინარი', შღუგვამ 'შეთაგვე', ლელვამ 'ხორცის მოყვარული'... ამდენად ღვარკლამ შეიძლება დაეუკავშიროთ ბარკალ სიტყვას მით უფრო, რომ მეგრულში ე-მარკალ-აღა ('ბარკალა') ნინავეს 'შარვლის ტოტის აწევას, აქეცვას' და ე-ვარკალ-ი 'ფეხების საესავს, ქნევას'. თუ ეს ასეა, მაშინ საგულისხმოა ბ-ს გადასვლა ვ-დ.

5. ღვრილა, მეგრ. ო-ღურინია, ქან. ვირილი 'სთამაშო, ტრიალისას ხმას გამოსცემს' ². ქანურთან შეპირისპირება ააშკარავებს ღ-ს მდგომარეობას.

6. ღვარი მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ძირია ღვ და არა ღვარ, მაშინ ღვ ეგების შესატყვისებოდეს მეგრ.-ქან.-სვან. ბ ძირს: და-ღვ-რა = მეგრ. დო-ბ-უმა = სვ. ლი-ბ-დე 'დასხმა'. აქაც ღ-სთანაა დაკავშირებული ბ-ს ქცევა ვ-დ (შდრ. ღვარკლამ).

გ-ს გამოყოფის:

1. გვალე ზმნა. „გვალე იარე“ (საბა), „ზმნა ესე იხმარების მხოლოდ ბრძანებითად: იარე, წარვიდ, წადი, იდი, სტუპაი...“ (ჩუბინაშვილი); სვანურში ქართულიდანაა შესული: ბხ. გვალ, ლშხ. გვალ 'წადი, გასწი'. გ შეუძლებელია იყოს ობიექტ. პრეფიქსი II პირისა ³. ვალ ნაწილი უთუოდ იგივეა, რაც მი-ვალ, მიხ-ვალ ზმნაში. ამდენად გ მეორეული ჩანს.

2. სვან. გვეშ-ი, ლაშხ. გოშ-ი 'სავსე', აქედან ლი-გვეშ-ილე 'გავსება', ლი-გვეშ-ე 'დასხმა', ეს-გვეშ — ლაშხ. ეს-გოშ-ე 'დაუსხა'... გოშ/გვეშ შეედრება ქართ. ვს და მეგრ.-ქან. ფშ (— ვშ) ძირს: გვეშ-ი = სა-ეს-ე = მეგრ. ე-ფშ-ა, ქან. ო-ფშ-ა 'სავსე'. ჩანს, გ სვანურში მეორეულია.

3. გულმაშარ ⁴ 'ულვაშები'. შესულია ქართულიდან «ულვაშ» და უ-ს წინ გ გაჩენილია (ჩვეულებრივ იხმარება ბხ. ულშაშ, ლშხ. ურმაშ).

¹ ავტორის ქართულურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, III (უნივ. შრომები, XV, 48—49)

² ი. ყ ი თ შ ი ძ ე, მეგრ.-რუს. ლექსიკონი, 353: ო-ღურინია.

³ რტორც ეს ნ. მარს გვონა და შემდეგ უარყო (Граммат. ар.-груз. яз., 194).

⁴ სვანური პოეზია, I, 264.

4. გვიღამი 'მიღამო, საკურთხეველი': ისგაშან ისგვი გვიღამი 'შიგნით შენი საკურთხეველი'¹. დღესაც ცოცხალია ზს. გვიღამ, ლშხ. მიღამ 'მიღამო, არე'. ჩანს, გვიღამ წარმომდგარია ქართულიდან ნასესხებ მიღამო-სგან, და ამდენად გ მეორეული იქნება და ვ—მ². ანალოგიურია

5. გინდვერ 'მინდორი'(?)³: გინდვრის დამწვე ხეიყუმბლეველ 'მინდვრის დათვი დაემაჯებებ' (სევან. პოეზია, 240₁). თუ აქ გეოგრაფიული სახელი არ არის, როგორც ესაა: ცნანში დამწველში ('ცენის დათუნა', შდრ. ბალს თხე-როლ 'ბალის მგელი'), და ნამდვილად ქართ. მინდვრ სევანურში იქცა გინდ-ვერად, მაშინ გასაგებია, რომ მ—ვ'დ და გ'ს გამოვლინებისას ვ დაიკარგა. უკანასკნელი მოვლენა საერთოდ ცნობილია (ლათ. vinum, კიმრული gwin და სომხ. gini)³.

ქ ვანვითარებულთა სიტყვებში, როგორცაა:

1. ქვიშა. ეს სიტყვა საბას ლექსიკონში არ არის, დ. ჩუბინაშვილის ის შემოუტანია რ. ერისთავის ლექსიკონიდან, სადაც ნაჩვენებია: „ალუბალი, ბალლოჯი, ბალინჯი (груз.), ქვიშა (имер., гур., мингр.)“⁴. მართლაც, ქვიშა დასავლურ კილოებშია გვხვდება. იგი გავრცელებულია მთელს ევროპაში: რუს. вишня, ძვ. რუს. вишня, ჩეხური višne, პოლონური wiśnia, ძვ. ფრანგ. visne, იტალ. visciola, თურქ. višne...⁵ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს სიტყვა შემოსულია თურქულიდან (ვიშნე) და ქ ადგილობრივი წარმოშობისაა.

2. ნიქვთი, ნაცვლად ნიეთისა, გვხვდება რაჭულში, იმერულში, კახურში (ლ. კიქნაძის, ა. ჯიშიაშვილის ცნობით). ამჟამად, ქ ახალი წარმონაქმია (ძველმა ქართულმა იცის მხოლოდ ნიეთი, სომხ. նիւթ).

3. ექვსი, ძვ. ქართ. ექუსი: „მოპგუარა მათ... ყრმაჲ მცირჲ ვითარ ექუსისა წლისაჲ“ (საბა ასური⁶, 16_{აგ}). ქართველური ენები იძლევიან ასეთ შესატყვისობებს: ექუსი = მეგრ. ამში = ქან. აში || ანში = სევან. უსგვა. მეგრ.-ქანურში მ/ნ გაჩენილია. სევან. უსგვა'ს მიხედვით მეგრ.-ქანურში უნდა გვქონოდა ასქვ, არის კი აშვ და ქართულში—ესვ. სვ-ს გადასმის შემდეგ (გს'დ), რასაც ადასტურებს ალბათ სომხ. վիս („ვეც“)⁷, ქ ვანვითარებულთა ჩანს და ძვ. ქარ-

¹ ასე თარგმნის ივ. ნიქაძე, სევანური ტექსტები (СМОНПК, XXXI, 2₃).

² ამ მხრივ ურთიერთობა თუ არა სა-ბუღ-არსა და მეგრ. ო-გვაჯ-ე'ს შორის, ძნელი სათქმელია (შდრ. Основн. т. 1, 4).

³ ასეთივე ურთიერთობა თუ არა სა-ბუღ-არსა და მეგრ. ო-გვაჯ-ე'ს შორის, ძნელი სათქმელია (შდრ. Основн. т. 1, 4).

⁴ რ. ერისთავი, მოკლე ქართ.-რუს.-ლათ. ლექსიკ., 3.

⁵ ა. პრეტორაქენსკი, ნ. გორიაევი, Ор. с., вишня.

⁶ გამოცემულია სიმ. ჯანაშიას მიერ („არილი“—კრებული, მიძღვნილი ივ. ჯანაშიას მიერ).

⁷ თუმცა վիս შედარებულია ბერძ. ξίς, ლათ. sex, სპ. seis და სხვებს და აღდგენილია ინდოევრ. *svek's, *vek's, sek's (H. H ü b s c h m a n n, Armenische Grammatik, S. 495, შდრ. A. W a l d e, 707: sex).

თულის საერთო წესის თანახმად უკანაენისმიერებთან გ გადასულია უმარც-
ვლო უ'დ და გვაქვს: ექუსი (—*ევს-ი—*ესე-ი). ამდენად, ექუსი ქართულში
არც წასესხებია სევანურიდან¹ და არც მეგრ.-ქან. ქს უდრის ქართ. უს².

4. ექვთიმე. სახელი ბერძნულიდანაა შემოსული: Ἐκβίτημα. ძველ ქართულ-
ში გვხვდება: ვვთჳმე და ეფთჳმე; იოანე და ეფთჳმე (ათონის მონასტრის
ხელნ., 57); რომელ არს ნეტარი ეფთჳმე (ib., 4, 11)³. უკანასკნელი სახით უფრო
ხშირად გვევლინება. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ცნობით, ეს კომპლექსი
საშუალ ბერძნულში წარმოითქმოდა ეფ-ად. ამდენად ეფთჳმე ზეპირი გზით
მომდინარეობს. ქ ქართულ ნიადაგზეა განვითარებული ალბათ ევთჳმე სახელში.

სხვა შემთხვევები ლ, გ, ქს დართვისა არც ისე ადვილსარწმუნოა და
ამიტომ ამით დავკმაყოფილდეთ⁴.

გასარკვევია, ლ, გ, ქ განვითარებულია თუ მოკვეთილი? ნ. მარი ერთ-
მანეთის საწინააღმდეგო განმარტებებს იძლევა: ლ მას დაკარგულად მიაჩნია
არა ნარტო ქართულში, სომხურში, არამედ თვით სევანურ დიალექტებშიც;
ამიტომ, რომ ასე ალაგებს: „св. лѣзъ > ეაზი, арм. վաղ ღოზა виноградная“ ...
და ასკენის: „Этот закон падения я касается не специально среднего ḡ [ხ]
или звонкого ḡ [ლ], а вообще всех твердых ассимилированного и аспири-
рованного рядов...“ (Опред. языка, გვ. 12, შდრ. Полож. аѣх. яз., გვ. 41;
Избр. раб., IV, 224), მაგრამ ეასპურაგან⁵თან დაკავშირებით გვაუწყებს, რომ:
„У грузин тот же термин сохранил начальный v, но с обычным его пе-
рерождением в gw...: Gwaspiragan-i...“ (Аспургинаны, გვ. 4, შნშ. 2): აქ უკვე
გ განვითარებულად არის გამოცხადებული (v—gw).

ამათგან მეორე მოსაზრება გ'სა და მისთან ერთად ლ, ქს განვითარების
შესახებ გასაზიარებელია. მის სასარგებლოდ დადასტურებენ როგორც დასახელებ-
ული მაგალითები, ისე ანალოგიური ფონეტიკური მოვლენა, ცნობილი ინდო-
ევროპულ ენებში. მართლაც,

1. ჩვენ მიერ მოყვანილ მაგალითებში ექვთიმე, გვახუტრაგანი, გულმამარ,
გვიდჳპ, ქეიმნა და სხვა წასესხებია ერთი ენიდან მეორეში და თვალნათლივ
ჩანს ლ, გ, ქს დანართობა,—ეს ერთი მხრივ; მეორე მხრივ, ქართველურ ენათა
შეპირისპირებითაც (ღვამ—ყავი, ამშვი—ექუსი და სხვა) აშკარაა ამავე ბგერე-
ბის მეორეულობა.

2. ინდოევროპულ ენებში სონანტი ჟ ბევრგან შეიცვალა კბილბაგისმიერ
ვ'დ, ხოლო სომხურსა და ბრიტულ ენებში ჯერ იქცა გჳ'დ და შენდგე უკა-
ნასკნელი გამარტივდა სომხურში ვ'დ; ახალ სპარსულს კი ჟ ხან სომხურისებრ

¹ ნ. მარი, Грамм. др.-лит. груз. яз., გვ. 76.

² არნ. ჩიქობავა, შუღარ. ლექსიკ., 216.

³ შდრ. ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული მამაკაცთასახელების გადმოცემისათვის ქართულში („არილი“, 95, შნშ. 5).

⁴ საინტერესოა გვიგოთ, აქვთ თუ არა რამე საერთო ერთმანეთთან ფერდ-სა და გვერდ-ს, მეგრ. გვირა-სა და ზვირა-ს (ითქმის ფართოთვალეზაზე), ლვეველ-სა და ჰეველ-ს („ყვირილი“)?

გ'დ აქვს წარმოდგენილი და ხან ბ'დ. ამით აიხსნება, რომ სანსკრ. *vāda*, ზენდ. *vacda*, ბერძნ. *ὠδᾶ...* უდრის სომხ. *դիտ-եմ* (რეიტ-ემ¹) 'ვიცი'; ან სანსკ. *vr̥ka*, გუთ. *vulf-s*, რუს. *волк* უდრის სპარს. გურგ'ს 'მგელი' და სხვა². ქართველურ ენებშიც სომხურ-სპარსულ-ბრიტულის მგავსად ვ'ს წინ განვითარებულია უქანანისმიერი თანხმოვანი, მაგრამ მართო გ კი არა, არამედ ლ და ქ-ც. მსგავსება გვაფარუდებინებს იმასაც, რომ ეს ქართველურ ენებში წყვილბაგისმიერი უნდა ყოფილიყო. სევანურში ვ მართლაც ასეთია და ამის გამო გვაქვს მეტი შეშფოვებებიც.

ვ'ს გადასვლა გვ'დ ახსნილია მისი სხვაგვარი არტიკულაციით: ენის უფრო მიახლოებისას რბილ სასასთან ვ იქცეოდა გვ'დ, ხოლო ბაგეთა უფრო მეტი დაახლოებისას ვ იცვლებოდა ბ'დ (მაგ., ახალ სპარსულში)³. ჩვენს ენებშიც ანალოგიური ფონეტიკური პროცესია: ვ'ს განსხვავებული არტიკულაცია (ენის მიახლოება სასასთან) არის მიზეზი მისი გუტურალიზაციისა: ვ'ს გადასვლისა

ღვ, გვ, ქვ'დ.

ამგვარად: 1. ქართველურმა ენებმაც იციან ვ'ს გუტურალიზაცია როგორც საკუთარ, ისე ნასესხებ სიტყვებში. ამ მხრივ ისინი მოგვაგონებენ სომხურს, სპარსულს და ზოგიერთ სხვა ინდოევროპულ ენას.

2. ვ უნდა ყოფილიყო წყვილბაგისმიერი. ასეთი ვ ახასიათებს სევანურს და ამიტომ იქ ვ'ს გუტურალიზაცია უფრო ხშირია.

3. ვ'ს გადასვლა ღვ, გვ, ქვ'დ აიხსნება მისი არტიკულაციით: ენის უფრო მეტი მიახლოებით სასასთან. აქაც იგივე ფონეტიკური პროცესია, რაც კარგა ხანია შეინიშნულია სომხურსა, სპარსულსა და სხვა ენაში.

¹ H. H ü b s c h m a n n, Op. c., S. 431—437; A. M e й e, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, გვ. 132—3 (ესარგებლობ მეშვიდე ფრანგ. გამოცემის მიხედვით შესრულებული რუსული თარგმანით).

² A. M e й e, Op. c., 132—3.

შოთა შიშიშვიდი

მეხსვრი დიალექტის აღწერითი ანალიზი

სხვა კილოვებთან მიმართების თვალსაზრისით

სამხრეთ საქართველო ძირითადად ორ ნაწილად იყოფოდა: მტკვრის ხეობა და კოროხის ხეობა. კოროხის ხეობით ეს მხარე დასავლეთ საქართველოს ებჯინება (გურია-აჭარა), მტკვრის აუზით—ქართლს.

ისტორიულად სამხრეთ საქართველოს სახელწოდებანი ცვალებადია: IX საუკ. ბაგრატიონთა გვარის ერისთავებმა ტაო-კლარჯეთში დააარსეს სამთავრო. აქედან — განზოგადებული სახელი: ტაო-კლარჯეთი. საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების შემდეგ ცენტრი კოროხიდან მტკვრის აუზში გადმოდის. მონღოლთა შემოსევიდან მკვიდრდება სახელი ხამცხე-საათაბაგო.

VIII—IX საუკუნეებიდან ეს მხარე დაწინაურებულია და ამიერიდან „მეხსეთი“ ქართული კულტურის ავანგარდს წარმოადგენს. აქ ჩამოყალიბებული ლიტერატურული სკოლების წყალობით, სალიტერატურო ქართულის განვითარების ძირითად ფაქტორად „მეხსური“ დიალექტი შეიქნა.

XVII საუკ. მეხსეთი ოსმალეთმა მოსწყვეტა საქართველოს. ამისდამიუხედავად, ქართველ მუსლიმანებისათვის XIX საუკუნემდის დედა-ენა ქართული იყო. მეფის რუსეთის პოლიტიკისა და, აგრეთვე, თურქულის ძლიერი დაწოლის შედეგად ქართული მეტყველება გადაშენების გზას დაადგა და მის ნაცვლად თურქულმა და რუსულმა ენებმა მოიკიდა ფეხი.

ქართული მეტყველება მტკიცედ დაუცავთ ქართველ კათოლიკეთ, რომელნიც ახალციხე-ახალქალაქის მიდამოებში მკვიდრობენ. ეს სოფლებია: უღე, ვალე, არალი, ღრელი, ბოლაჯური, ბნელა, ხიზაბაგრა, ვარგავი.

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის იაფეტურმა ინსტიტუტმა (აწ ნ. მარის სახ. ენისა და აზროვნების ინსტიტუტი. ლენინგრადი) 1932 წ. ახალციხის რაიონში მოაწყო კომპლექსური ექსპედიცია, რომელშიც, ჩემს გარდა, შედიოდნენ: თურქოლოგი ს. ჯიქია და სემიტოლოგი გ. წერეთელი (პირველი იკვლევდა ქართველ

მუსლიმანთა მეტყველებას, მეორე—ქართველ ებრაელთა მეტყველებას, ამ სტრიქონების ავტორი—ქართველ კათოლიკეთა მეტყველებას). 1933 წ. ზაფხულს კვლავ მომიხდა მუშაობა ადგილობრივ მასალების შესაჯერებლად და დამატებითი მასალის შესაკრებლად. ვუშაობდი სოფლებში: უდესა, არალსა, ვალესა და ღრელში. წინამდებარე შენიშვნები ამ საველე მუშაობის შედეგია, დაფუძნებული 15-ოდე თაბახის მასალაზე (ეს მასალა მრავალფეროვანი შედგენილობისაა; გამზადებულია დასაბეჭდად და წარდგენილი ენიშკი-ს ქართველურ ენათა განყოფილებაში).

გათვალისწინებული რაიონის მეტყველებისათვის დაუგენილ უნდა იქნეს სახელწოდება მესხური¹.

მესხურის თავისებურებათა გათვალისწინებას იმ დასკვნამდის მივყავართ, რომ იგი ძირითადად აღმოსავლურ კილოთა ჯგუფს მიეკუთვნება; ყველაზე ახლოს ქართულთან დგას. ვამბობ ძირითადად, რადგანაც მის შედგენილობაში გამოიყოფა დიდი ფენა, ნიშანდობლივი დასავლურ კილოთა სინამდვილისათვის. აქ ისაა განსაკუთრებით საყურადღებო, რომ ვღებულობთ სიმპტომატურ ნაზავს, რომელშიც ერთდებიან ტიპიური ქართლური (და მით საზოგადოდ აღმოსავლურ კილოების) ფორმები და ტიპიური იმერხვეულ-აპარულ-გურული (და მით საზოგადოდ დასავლურ კილოების) ელემენტები. შეიძლება ითქვას, რომ მესხური რამდენადმე გარდამავალი ტიპის დიალექტს მოგვაგონებს. ამ მხრივ მესხური და მთარაჭული ერთ სიბრტყეზე დგანან.

ქოროხის ხეობაში მოქცეული იმერხვევის მეტყველება (მეტყველება მუსლიმან ქართველებისა), რომელსაც ნიკო შარის მასალების მიხედვით (М а р р, Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. ТР. VII, 1911) იმერხვეული ეწოდება, არსებითად გურულ-აპარული ბუნებისაა. ჩვენ არ ვიცით—რა თანამიმართება იყო წინათ ამ ორ დიალექტურ წრეს შორის (იგულისხმება მტკვრის ხეობისა და ქოროხის ხეობის მეტყველებითი ერთეულები), მაგრამ თანამედროვე სურათისა, ერთი მხრივ, და ისტორიულ-ეთნოლოგიურ-გეოგრაფიული პირობების, მეორე მხრივ, გათვალისწინებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ აქ ისტორიულადაც განსხვავებულ ერთეულებთან უნდა გვექონდეს საქმე: სამხრეთ საქართველოს მეტყველებას მონოლითურ ერთეულად ვერ მივიჩნევთ წინა საუკუნეებისთვისაც. ოღონდ ეს კი უნდა ვთქვათ, რომ შემდეგ და შემდეგ ეს განსხვავებულობა უფრო და უფრო მკვეთრი შეიქნა, რადგანაც: ა) ივარაუდება ქართლელთა მიგრაცია, გაწევა სამხრეთით უკანასკნელ ხანებში და ბ) გასათვალისწინებელია მეტი კონტაქტის დაწყება ქართლთან, მით უმეტეს მას შემდეგ, რაც დაირღვა გარკვეულ ეპოქებში სამხრეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთიანობა. ხოლო, მეორე მხრივ, საზიარო ფორმების არსებობა მესხურისა დასავლურ კილოებთან არ არის უშნიშვნელო ფაქტი „ქოროხის ხეობის დიალექტისა“ და „მტკვრის ხეობის დიალექტის“ ისტორიული მიმართების გასათვალისწინებლად. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მესხურის „დასავლური ფენა“ იმ დიალექტური ერთეულის ნაყოფია, რომელიც შემდგომში გადაშენდა და

¹ გამოსარკვევია ჯავახურთან მისი მიმართების საკითხი.

„ნამსხვრევების სახით“—ლა შემორჩა ჩვენს დრომდის, და რომელსაც პირობით იმერხვეულის სახელით ვიცნობთ. მაშასადამე, დასავლური კილოური სამყაროს ნიშანდობლივი თვისებები იმერხვეულის გზით გავრცელდა მესხურის (უნდა ვიფიქროთ, იმთავითვე აღმოსავლური კილოს) დაფენებაში. თავის მხრივ მესხურმაც შეიტანა თავისი წვლილი დასავლურ-ქართულის დიალექტურ დაფენებაში (მაგალ., ფართო ხმოვნობისკენ მიდრეკილება [პრევერბებში], დადასტურებული აქარულ-იმერხვეულში, ე- დაბოლოებიან ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა [იქვე] და სხვ.).

შეიძლება თუ არა მივიჩნიოთ მესხური დამოუკიდებელ დიალექტურ ერთეულად? ამ კითხვაზე ჩვენი პასუხი დადებითი იქნება. მისი თავისთავადობის საფუძველია: ა) თავისებური შეხამება აღმოსავლურ და დასავლურ დიალექტურ ფორმათა, ბ) ზოგიერთი სპეციფიკური ნიშანი, გ) თურქულ (და სომხურ) ენასთან მიმართება. ყველა ამ ნიშანთა ერთობლიობა საკმარისი პირობაა, რათა მესხური თავისთავად ერთეულად მივიჩნიოთ.

თუ სახელდობრ რა ნიშნებით ენათესავენა ჩვენი კილო აღმოსავლურ და დასავლურ კილოებს ან რა არის მასში საკუთრივ თავისებური,—ამას ქვემოთ ვნახავთ დაწვრილებით, ხოლო თავმოყრილად ყველა ეს წარმოდგენილია დასკვნაში.

თურქული ენის დიდი გავლენა განსაკუთრებით საგრძნობია ლექსიკაში. „მესხური ლექსიკა“ განზრახულია ცალკე გამოქვეყნდეს.

A. ფონეტიკა

ბგერითი შედგენილობიდან აღსანიშნავია ჯ-ს არსებობა. იგი გვევლინება როგორც სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ხმოვანფუძიან სახელებთან და მიღებულია ი-ს დასუსტების შედეგად. ნიმუშები: ხურმა-ჯ, პატარა-ჯ, ფინა-ჯ, ალია-ჯ, ოქრო-ჯ, ყრუ-ჯ. ეს მოვლენა ქართული კილოების საზოგადო დამახასიათებელი თვისებაა. გვაქვს როგორც დამავალი ისე აღნიშვლილი დიფთონგი. ნიმუშები 1. დაჯპატოქეს, პატრონაჯცა, ვაჯმენ, რაჯზა, წაჯღებდენე; 2. გამეჯვარე, ჟეხლა, ჟემალი (ხმელეთ ველარსათ ჟემალი), ქვარჯანი. ამის პარალელურად, არის შემთხვევები, როდესაც სრული ი არის წინ გაჩენილი: იეხლა, იესე და იესე, იემ (იემ ხეს უყურამ?). ჯ || ჯ გვევლინება ზმნაში პრეფიქსად: მოჯთხეია || მოჯსთხეია, მოჯტაცა || მოჯსტაცა და მისთ.

ანალოგიურ ფაქტებს ადგილი აქვს სხვა კილოებშიც. იმერხვეული: ეჯლო, დეჯწყო, გეჯხადეს (Mapp, TP. VII, გვ. 59); აქარული:¹ ჩეჯყანა, წეჯლო, ბალანაჯა, ჟარეს, გეჯბუტე, დეჯმშვიდობა; მთარაქული:² წაჯყანა, დაჯპატოქეს, ვაჯმე; ქვემოიმერული:³ ჟერ [-ერთ

¹ ჯ. ნოლაიდელი, აპარა დიალექტოლოგიურად, გვ. 37—38.

² შ. ძიძიგური, ქართ. ენ. მთარაქული დიალექტის ძირითადი თვისებ., „ენიმიკის პოაზბე“, II, 1938, გვ. 71.

³ III. В. Дзидзингури, К характеристике нижнеимерского говора груз. яз. „Сб. памяти Н. Я. Марра“, 1939.

(გერსაათჩი)), კვარა (-კი არა); ფერეიდნული:¹ გაგებენ, შაქ-
ნების, ამატანეს. ჟ || ჰს ზმნაში უპირატესად ქართლურს², ფშურს³ და
მთიულურს⁴ ახასიათებს.

ტონეტიკური მოვლენები

1. ასიმილაცია. ნაწილობრივი რეგრესიული ასიმილაციის ნიმუშებია: აი - ეი: დეიძინა, დეიჭირეს, დეიწყო, გეიქცა; ოი - ეი: წამევი-
და, გამევიდა; აუ - ოუ: დოუძახეს, გადოუარა, გადოუტანა.
სრული რეგრესული ასიმილაციის ნიმუშებია: აე - ეე: დეგემატნენ, დე-
გემატა, დეგეწევიან, დევემშვიდობო, დემენახა, დემეჭი-
დოს, დევეკიდე, მეელაპარაკო, დეეცა, წეეშეელა, გემეცა-
ლე, გეგექცეოდი; ოე - ეე: მემეჩეენა, მემერია, მეეშვა, მემე-
შეელეთ, მეგეცეს, შემეესმა, შემეეხვია, შემეეშალა (ცხვა-
რიო); ოუ - უუ (იშვიათად): მუუტანა, მუურბენია.

მაშასადამე, ვლებულობთ ასიმილაციის შემდეგ ფორმულებს: აი - ეი,
ოი - ეი, აუ - ოუ, აე - ეე, ოე - ეე, ოუ - უუ. აქედან ჩანს, რომ ი ა-სთან
და ო-სთან მეზობლობაში იწვევს ნაწილობრივ ასიმილაციას (ვლებულობთ ე-ს),
უ ა-სთან მეზობლობაში -- ნაწილობრივ ასიმილაციას (ვლებულობთ ო-ს), ხოლო
ო-სთან მეზობლობაში -- სრულ ასიმილაციას, -- ე ა-სთან და ო-სთან მეზობლო-
ბაში იწვევს სრულ ასიმილაციას.

რთულ პრევერბში, რომლის პირველ შემადგენელ ნაწილში ა გვაქვს, ხო-
ლო მეორეში ო (გამო-, ჩამო-...), მომდევნო ე-სთან (გვარის ნიშანთან) შეხვე-
დრისას ხშირად ასეთ ორმაგ პროცესს აქვს ადგილი: ე იმგავსებს პრევერბი-
სეულ ო-ს, ვლებულობთ ეე-ს (- ოე), ხოლო შემდეგ ნაასიმილაციარი ე თა-
ვის მხრივ პრევერბისეულ პირველ ხმოვანს -- ა-ს -- იმგავსებს. ფორმულა:
აოე -- აეე -- ეე. ე. ი. გვაქვს: გამო (ჩამო etc.) + ე (= ენებ. გვარ. ნიშ.) --
გამეე (ჩამეე etc.) -- გემეე (ჩემეე etc.). ნიმუშები: გემეედეიძოს, გემე-
ემშვიდობა, გემეეკიდა, ჩემეეკიდა, ჩემეეცვას, წემეეკრა, წე-
მეეკიდა. არ უნდა იყოს შემთხვევითი ასეთი წარმოება: გემოეპარა
(-- გამოეპარა). ასეთი გრადაცია საგულველი: გამოეპარა -- გამეე-
პარა -- გემეეპარა -- გემოეპარა. მთქმელის ცნობიერებაში აღდგა ო,
ხოლო პრევერბისეული პირველი ხმოვანი კვლავ ნაასიმილაციარი დარჩა. ესაა,
ასე ვთქვათ, ნაწილობრივი „გამოსწორება“ „დამახინჯებული“ დიალექტური
ფორმისა. პრინციპულად აქ არაფერია უჩვეულო.

¹ არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, „ტფ. უნივ. მოამბე“, VII, გვ. 200.

² ე. თ. ფურია, ქართლური, „არილი“, 1925, გვ. 129.

³ ა. შანიძე, S₂ და O₂ ქართულ ზმნებში.

⁴ არნ. ჩიქობავა, მთიულურის თავისებურებანი, „ენიმკის მოამბე“, II, 1938, გვ. 52.

ამგვარად, ასიმილაციის პროცესის შედეგად ჩვენს დიალექტებში შემდეგ პრევერბებს ვღებულობთ: გე-, დო-, დუ-, მე-, გადო-, გამე-, გემე-, შემე-, ჩემე-, წემე-.

ესაა ასიმილაცია პრევერბებში.

ფუძეში ასიმილაციის ნიმუშებია: შეშე (- შეშა), სამახარაბლო, დანუშნული, მოორეები (- მეორეები), შაშველი, ნანაირი (- რანაირი).

ზემოხსენებულ ფორმულებიდან ესენი: აი - ეი, თი - ეი ძირითადად შეიძლება ჩაითვალოს დასავლურ კილოთათვის სპეციფიკურად. ამ ხაზით მესხური დასავლურ დიალექტების რიგში დგას. სხვა ფორმულები კი (აუ - თუ, აე - ეე, თე - ეე, თუ - უუ, ათე - აეე - ეეე) მეტნაკლებობით დამახასიათებელია როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ კილოებისათვის.

საზოგადოდ ვიწრო ხმოვნებს დასავლურ კილოებში დიდი ძალა გააჩნიათ ფონეტიკურ პროცესებში, წინააღმდეგ აღმოსავლურ კილოებისა, სადაც ფართო ხმოვნობისკენაა მიდრეკილება. [დასავლურ კილოთა ეს ნიშანდობლივი თვისება შინაგან კავშირში უნდა იყოს უძლაუტის მოვლენასთან—უმლაუტისა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს ენობრივ წრეშია ეგზომ მოქმედი (სვანური)]. მესხურის ბუნებისათვის დამახასიათებელია ორივე რიგის თვისება: აქ ადგილი აქვს როგორც ვიწრო ხმოვნების გავლენას, ისევე ფართო ხმოვნებისკენ მიდრეკილებასაც (იხ. „მორფოლოგია“ § 5).

2. **დისიმილაცია.** ყურადღებას იპყრობს დისიმილაცია ასიმილაციის შემდეგ: ფუძის თავიჯდური ე იმსგავსებს წინამაჟალ პრევერბისეულ ა-ს ან ო-ს. ვღებულობთ ეე-ს, რის შემდეგაც ადგილი აქვს განმსგავსებას,—საბოლოოდ ვღებულობთ იე-ს. ნიმუშები: გაე - გე - გიე; გიეჟანო, გიეჟარა, გიერეჟა, გიეცინა, გიეტეხა, გიეზდენე, გიეწყობა; დაე - დიე - დიე: დიელია, დიეტიოსო, დიეძინა, დიეპატრონებოდა, დიეჟიდეო, დიეწია, დიეწვა, დიეცა, დიეშურა; მოე - მეე - მიე: მიეწონენ, მიეკლენო, მიექეციო, მიეხმარა; გამთე - გამეე - გამიე: გამიეგზაენა, გამიეკიდენე, გამიეებენ, გამიელვიძება. ეს მოუდის სხვა პრევერბებსაც. აქვე აღვნიშნავ ორი რიგის მოვლენას: ა) შემონახულია იმ გარდამავალი საფეხურის ფაქტები, როდესაც ჯერ კიდევ არ იყო დისიმილაცია მომხდარი და ნაასიმილაციარ ე-ს (ეე კომპლექსში) გამოუწვევია პრევერბისეული წინა ხმოვნის ასიმილაცია,—მაშასადამე, ამჟამად გვაქვს შეხამება ადრე გამოწვეული ასიმილაციისა და შემდეგ გაჩენილი დისიმილაციისა: გემიეჟი - და (- გემეეჟი და - გამეეჟი და - გამოეჟი და), გემიეჟანენ (- გემეეჟანენ - გამეეჟანენ - გამოეჟანენ); ბ) დისიმილაციით მიღებული ი (იე კომპლექსში) იწვევს რთული პრევერბის წინამაჟალი ხმოვნის—ე-ს—სრულ ასიმილაციას, და ეს ე კი, როგორც ა პუნქტიდან ჩანს, თავისთავად ნაასიმილაციარია: გამთეწყო (- გამეეწყო - გემეეწყო - გემიეწყო - გიმიეწყო). მაშასადამე, ეს წარმოება შემდგომ საფეხურს წარმოადგენს. ასე გადაჯაჭვულია ერთმანეთთან რამდენიმე პროცესი!

მაგრამ გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც იე წარმოქმნილია არა ასიმილაციის ნიადაგზე (როგორც დისიმილაციური მოვლენა), არამედ მიღებული პრევერბისეულ ე-სა და მომდევნო ე-ს შეხვედრის საფუძველზე. ნიმუშები: შიეშინდა, შიეხევეწენ, შიეკამა, შიეძლოს, შიებრალა, შიეძინა, შიეყარა.

დისიმილაციის შედეგად ვღებულობთ შემდეგ პრევერბებს: გი-, დი-, ში-, გამი- || გემი-, და მისთ.

იე — ეე დამახასიათებელია დასავლური კილოებისათვის: იმერხვეული:¹ შიეძლება, შიებრალა, შიეხევეწა, შიეყარა; გურული:² დიესიზმა, დიეკითხა, დიემშვიდობა; აჭარული:³ დეძინა, წაეგება, მეეწყინა; გვხვდება მთარაჭულშიც⁴, რომელიც ძირითადად აღმოსავლურ კილოდ ივარაუდება: მიეწყინა, მიეცალა, გადიეგლო, გიელანძლა, გამიეტანა.

უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც მარის იმერხვეული ტექსტებიდან ჩანს, ამას: ეე—იე ადგილი აქვს არა ასიმილაციის შემდეგ, არამედ მხოლოდ პრევერბისეულ ე-სა და ფუძის თავკიდური ე-ს შეხვედრის პირობებში (ასეთ პრევერბად გამოდის შე-).

ეე — იე [- აე: აჭარ.] უნდა იქნეს ახსნილი, როგორც ერთერთი კერძობითი გამოვლენა დიფთონგიზაციისაკენ მიდრეკილებისა ენაში (გ. ახვლედიანი). ეე—ში ეს ტენდენცია კომპლექსის ერთერთი კომპონენტის ა-დ ქცევისაკენ მიემართება. გარდამავალი საფეხურია ე-ს დაეწროვება ე-დ, და ამ საფეხურზე დგას უმეტესობა იმ დიალექტურ ერთეულებისა, რომელთაც იგი ახასიათებს; მხოლოდ აჭარულს მიუღწევია აე-მდის. აქვე აღვნიშნავ, რომ ამავე რიგისაა ოა — უა [სანდროა — სანდრუა etc. (დაცული ჩვენს დიალექტშიც: § 5)] || ოე — უე [გოგოები — გოგუები etc. (დაცული ჩვენს დიალექტშიც: § 5)] — ჟა — ვა [*გოგოაძე — გოგუაძე — გოგუაძე — გოგვაძე, *ბოცოაძე — ბოცუაძე — ბოცუაძე — ბოცვაძე etc.] — ჟე — ვე (მაგალითები ამჟამად არა მაქვს); ეა — ია [ქრისტეანი — ქრისტიანი, მეამა — მიამა, etc.], და სხვ. ამაზე სხვა დროს.

3. შეტათვისი. ამის ნიმუშებია: ქეთენ (-თქვენ), ქეთენისთანა, ბლენა (-ბნელა), შხირი (მოუშხირეს), ქფილი (დაექფა, დაფქი), დაასხნევიოს, ნიმუტი.

4. ბგერის ჩამატება. ნიმუშები: დაჩანგრული, გამოიღვინძა, დაანგვრიეს.

5. სუბსტიტუცია. ნიმუშები: ნ—მ: ჩამდეს, გაამთავისუფლეს; მ—ბ: ბზე, ბზეთუნახავი; მ—ნ: ნეფე; ვ—მ: მასკელავი; ღ—ტ: იმოტონი, ამოტოლი, რამტენი; რ—ლ: ჯელ (=ჯერ); ზ—ძ: ძის;

¹ М а р р, Тр. VII, გვ. 61, 62, 64, 69.

² ქლენტი, გურული კილო, გვ. 31.

³ ნოლაიდელი, დასახ. შრ., გვ. 8.

⁴ ძიძიგური, დასახ. შრ., გვ. 72.

ტ—ჰ: ქვირთი (დაქვირთა); ვ—ბ: აბდრიანი (დღე); ძ—ზ: ზალიან; კომპლექსები: უი—უ: შენთუნ, შენთუს, ურჯულოებისთუნა, დევისთუნ, ვისთუნ, მაგისთუნ, სხვისთუნ, თუთონ, ქურთი (—ქვირთი—ტვირთი), წუშა; ვა, ვა—ო: ცოდო, ვსო; ვე, ვე—ო: წოულობა, შემოხოვა, ქოყანა, გადახოული, ხოენა-კოცნა; ოვა—უა ოვა—უე (ჯერ ვ იკარგება): მუა, ქსუვა, ითხუე, მათხუე, ჩატუე. ახსნისათვის იხ. § 2; ოვი—ოი: მოიდა, მოიცადა.

მაშასადამე, ვადასტურებთ კომპლექსების ცვალების შემდეგ ფორმულებს: უა, ვა—ო, უე, ვე—ო, უი, ვი—უ, ოვა—უა—უ, ოვი—ოი. ყველა ესენი დამახასიათებელია როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ კილოებისათვის, გარდა ოვი—ოი¹სა, რომელიც აღმოსავლური კილოების კუთვნილებაა მხოლოდ (კახური, ქიზიყური, ინგილოური, ფერეიდნული, მთიულური, მოხეური). ოღონდ ეს კი უნდა ითქვას, რომ თქს თანდებულში ვ—უ-ს სისტემატური მოქმედება ჩვენი დიალექტის სპეციფიკად ჩაითვლება.

ძ—ზ საგულისხმო ფაქტია. ცნობილია, რომ ინგილოურში (რამდენადაც ჯანაშვილის მასალებიდან ჩანს: იძვ. საქართველო², II, 1913) ეს შენაცვლება ხუნძურის გაგენით სისტემად იქცა: ძ განიღვნა მეტყველების მთელ სივრცეზე და მისი ადგილი ზ-მ დაიკირა. იმერხეველშიც ვამჩნევთ ამ ტენდენციას, ოღონდ ძალზე მკრთალად, სპორადულად, —რამდენადაც ეს მარის მასალებიდან ჩანს. ნიმუშები: ზალიან დაეჩი მოწყენილი³; ზალიან სიცოცხლე მინდა; ზალიანაც გეგეხარა⁴; მოზებნა ბუხავის კლიტე⁵. მაგრამ შიგადაშიგ ეს შენაცვლება დარღვეულია თუნდაც იმავე ფორმებში: ძალიან კარკათ ხიზმეთი უქნია⁶; ეძება საღები⁶. ჩვენს დიალექტებში გვხვდება ზალიან და ისიც არასისტემატურობით. ამგვარად, ინგილოური, იმერხეველი და მესხური ამ მხრივ ერთ ხაზს მიჰყვებიან. ამის სათავეა უცხო ენა, რომლის გარემოცვაშიც ისინი იმყოფებიან.

ბგერის შენაცვლება ფართოდაა ფეხმოკიდებული დრო-კილოთა I სერიის თემატიკურ ნიშნებში, მაგრამ ამის განხილვა გადატანილი მაქვს მიმოხილვის შორფოლოგიურ ნაწილში (იხ. სათანადო ადგილას)⁶.

6. ბგერის დაკარგვა. ნიმუშები: ვ: ნახოთ (=ენახოთ), ამოალო, მოალო, გიცნია, თქენთან, აქს, წამოა, გაგზანეს, გამკეთოს, მომკდარა, გამოარდა; რ: ძალი, შეეჩით, ფთა, ქინახული, დაფთხა, ძიელ, ბძანება, გამზღელი; ნ: სათკე, ნაჩალიკი, მაშივიე, ვიც-

¹ Map p. TP. VII, გვ. 48.

² Ib. გვ. 63.

³ Ib. გვ. 63.

⁴ Ib. გვ. 63.

⁵ Ib. გვ. 63.

⁶ კაცმა რომ თქვას, სათანადო რიგის მოვლენები ფონეტიკაში უნდა მიმოიხილა, მაგრამ ფაქტების პროცესობრივ ანალიზს აქ (და სხვაგანაც) არ მივსდევ, —მითუმეტეს ამ შემთხვევაში, როდესაც ფონეტიკური სახეცვალების ნიადაგზე წარმოქმნილი შორფოლოგიური თავისებურება ერთობ დემონსტრირებულია.

ხა, ძმისთვის; შ: ტერი, თორე, შიერი, თა, კობალი, გელი, ძინა-რე; ხ: ჩემკენ, პიჩკაჲ, მყავ. აგრეთვე იქარგება, როგორც მიცემითისა და ნათესაობითის თანხმონითი ელემენტი (იხ. სინტაქსი); ლ: უნა, საილი; ც: დასხო, გასა და სხვა.

ძალიან გავრცელებულია მთელი მარცვლის ამოგდებით ზმნის შეკვეცა. ნიმუშები: დაიკი[რე], ამოგვიტა[ნე]ო, დაუძა[ხე]თ, ჩავტოვე[ებ], დავტოვე[ებ], მომიყვან[ნე], მოიყვან[ნე], წაიყვან[ნე], გააბრუნ[ნე]თ, (აბა, აბჯარი უკან გააბრუნო), [უნ]და (კონტექსტში: რა... და ვაჩქო, რა... და ვქნა!).

ასეთი მაგალითები აღმოსავლურ კილოებში გვხვდება ჩვეულებრივ. როდონდ დავტოვე გურულ-აქარულ-იმერხეველშია გავრცელებული.

B. გ ო რ ფ ო ლ ო ბ ი ა

1. ბრუნვათა წარმოებიდან აღსანიშნავია შემდეგი: სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ი → ხ შირად ერთის ხმოვან-ფუძიან სახელებს (ნიმუშები იხ. ფონეტიკის ნაწილში: „ბგ. შედგენ.“).

2. სიტყვათწარმოებიდან: ა) მონაცვლეობა მიმლეობის სუფიქსთა: შემოტანული, მოყვანულია, გამოგზანული, — დასვენილი, დანგროვილია (— დანგრეულია); ბ) გარკვევებული ფუძის (კომპოზიტების) ასეთი ფორმები: არაბი-მარაბი, ჯიქარ-მინქარი, კაქკით-მაქკით; გ) კნინობითი წარმოება ა-ს მეშვეობით: ვაქა, ქალა.

3. თანდებულები. ა) -ღამ (— დაღმა || დაღმე): მალღამ, ციღამ, პირღამ, სოფღამ. ამით ჩვენი დიალექტი იმ კილოთა წრეს უნდა მიეკუთვნოს, სადაც განვითარდა ეს ახალი თანდებული¹; ბ) -თვის წარმოდგენილია შემდეგი პარალელური სახეობებით: -თვინ, -თუნ: ნიმუშები: ხემწიფისთვინ, მურთქეთვინ, ჩემთვინ. -თუნ-ის ნიმუშები იხ. ფონეტიკურ ნაწილში—სუბსტიტუციის მუხლში; გ) -მღისინ (— მღის, -მღე): სამხრეთამღისინ, სანამღისინ, იმამღისინ, ყურებამღისინ; დ) ლოკატივის შინაარსი გადმოცემულია სუფიქსით: -შიგან. ნიმუშები: ფიქრებშიგან, სანდუქაშიგან, მოკლაშიგან (ამ მოკლაშიგან 'ისოვლ დაფიქრდა), სახლშიგან, ომშიგან, ხევშიგან, ჩვენშიგან არის, ჩხუბშიგან, ჯამშიგან, ბოსტანშიგან; ე) -ზე გავრცობილია წინა შემთხვევისებურად -გან — ან ელემენტი: ცხენზეგან, ჩხუბზეგან, შტოლზეგან, სალამოზეგან, ორივეზეგან, — შინდებზედან, ყამაზედან, ბიკებზედან.

4. შრავლობითი რიცხვი. როგორც წესი, — ებ სუფიქსის დართვისას წინ ჩნდება -ი- ელემენტი. უკეთუ მოვიგონებთ დისიმილაციის კანონს — ეე → იე, რომელიც ეგზომ მოქმედია ჩვენს დიალექტში, ამ ი-ს ასეთ ახსნას ვუპოვი:

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს თანდებული დასავლურ კილოებისათვისაც არ უნდა ყოფილიყო სულ უცხო. მაგალ., კვემოიმერულის წინიღამე (— წინიღან) ამის მაჩვენებელია.

იგი უნდა იყოს მიღებული ე- ბოლოკიდურიან და ა- ბოლოკიდურიან სახელე-
ბისა და -ებ სუფიქსის შეხვედრის ნიადაგზე: ... ეებ... → ეებ, ... აებ → ... ეებ →
... ეებ. კერძოდ, ა- ბოლოკიდურიანებში -ებ მიღებულია ასიმილაციის საფე-
ხურის გავლით. ო- და ე- ბოლოკიდურიანთ ეს, რასაკვირველია, არ მოუდით.
თანხმოვანფუძიანები კი, ანალოგიით, -ებ-ს ატარებენ¹... ესაა წარმოების ძი-
რითადი ტიპი, — მაგრამ შემონახულია პირველადი სახეობაც: -ებ პირდაპირ
ეკერის ა- (და ე-) ბოლოკიდურიან სახელებს წინამავალი ხმოვნის შეუბღალ-
ველად: ა-ს რედუქცია არ მოსდის, მაგრამ ჯერ არც ასიმილაცია მოსვლია. ასე-
თი ფორმები უფრო იშვიათია. ნიმუშები: ე: რამიები, საქმიები, ტყიე-
ბი, კლდეები; ა: დიები, ფრთიები, მთიები, ბრმიები, გზიები,
ვინცხიები; თანხმ.: რძლიები, კლიები, (— მკლავები), მტრიები,
თელიები, მხრიები, ძვლიები, საქმიები, ცხერიები, წყლიები,
ხარიები; ... აებ: შენობაები, მალაზიაები, მელაები.

ანალოგიური მდგომარეობაა იმერხეველ-აქარულშიც. მაგალ., იმერხ.²:
ტყიები, თშიები, — ცრემლიები, — სოფლიები; აქარ.³: ძმიები,
ტყიები, დელიები, — ქალიები. სპორადულად ვადასტურებთ გურულშიც⁴.
... აებ უმთავრესად მთარაქულში⁵ გვხვდება; იქ ასიმილაციის საფეხურიც არის:
... ეებ.

გადავიდეთ ზმნაზე.

5. პრეფიქსები მო-, შე-, გამო- (შემო- etc.), ამო- წარმოდგენილია მა-,
შა-, გამა (შემა, etc.), ამა-ს სახით: მა-: მამცამ, მამიქირე, მამქრან,
მამქალი, მამყეეო; შა-: შამეშინა, შავხედე, შაჰყარა, შავიძი-
ნეო, შადგება, შავებაამო. გამა-: გამამიცხეთ, გამაუცხადა, გა-
შამიტანოს, გამამიგზავნე, გამამატანა; ამა-: ამამიყვანეთ,
ამამისხან.

ამ მოვლენით ჩვენი დიალექტი ძირითადად აღმოსავლური კილოების
რიგში დგას, მაგრამ, აღსანიშნავია, რომ ანალოგიური ფაქტი აქარულისა და
იმერხეველისთვისაც არაა სულ უცხო. იმერხეველ-აქარულ-მესხურ-აღმოსავლური
კილოები ამ მხრივ ერთ ზოლზე ექცევიან. უნდა ვითქვითოთ, რომ აქარულ-
იმერხეველში ეს თავისებურება მესხურის შენატანია.

6. ზოგჯერ S₂ და O₂-ად გვევლინება მს — ა: მოქსთხვია || მოქთ-
ხვია; მოქსტაცა || მოქტაცა; ყ- თავკიდურიან ზმნაში მ (O₂, S₂) ასიმი-
ლაციით ზ-დ იქცევა: ახყეა, წავხყეები, მიჰყოლოდა, ხყრიდენ,
მიხყეო. მს || მ ქართლურს და მთიულურს ახასიათებს ძირითადად, ხოლო
შეორე რიგის მოვლენა მრავალი კილოსთვისაა.

¹ მაქ. ხ უბუა აქარულში ანალოგიური ფაქტების განხილვისას ... ეებ-ში ი-ს ინფიქსად
შიჩინეს („ზემოაქარის ენობრივი მიმოხილვა“, გვ. 13). ცხადია, ეს არაა სწორი.

² Ма р, Тр. VII, გვ. 50.

³ ხ უბუა, დასახ. შრ., გვ. 13—14.

⁴ ქ დენტო, დასახ. შრ., გვ. 60.

⁵ ძიძიგური, დასახ. შრ., გვ. 79.

7. ე. წ. I სერიის მაწარმოებელი სუფიქსები ანუ I სერიის თემატიკური ნიშნები საყურადღებოა როგორც მასალობრივად, ისე ფუნქციურად. სალიტერატურულიდან განსხვავებით გამოყენებულია შემდეგი მასალა: -ამ, -ემ, -ან, -ენ, -ონ, -ინ¹.

მათი ფუნქციები არეულია; სალიტერატურო ნორმები აქ ხშირად დარღვეულია. ეს ამ სუფიქსების „ფუნქციური დაბნელების“ მაუწყებელია.

ფონეტიკური ვარიანტები:

<p>-ავ</p> <p>უქეთავს გაგავფერავ</p>	<p>-ამ</p> <p>I გაიცინამს გამოვასწორამთო ატირამ შეკრუტუნამს იცხოვრამდა ვუტირამ გაგაფუჭამს ვიცოცხლამ ვალირსამ წავილამ აღვიძამს მოგახსენამს გააშორამს ვაკოცამ დავაბრმავამ ვალაპარაკამ გამოვიმეტამ დაგასახლამ ინადირამს გაჯობამო გავიგამთ ათამაშამს გაალამ გააფურთხამს დააგვიანამ მოვაფუფულამ</p>	<p>II ვკეტამთ უბერამს დაკრამს მოვგლიჯამ სწევამს უხიდამდა გაქანგამს ისრიასამს.</p> <p>III იცინამო დაგიშამ გამოვიძრამ ვცხოვრამთ აქრამს</p> <p>IV დამწყველამ ვიპოვნამ იშოვნამ</p>
--	--	--

ფუნქციური ანალიზი:

I რიგი (-ავ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ებ-ს-;

¹ ჩემს მასალებში -ინ-იანი ფორმა მხოლოდ ერთგან გვხვდება (სწაველინდა) და შეიძლება ინდივიდუალური იყოს.

- II რიგი (-ამ): I ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ებ-ს;
 II ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში ავ-ს;
 III ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ომ-ს;
 IV ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ი-ს.

ფონეტიკური ვარიანტები:

-ემ	-ებ
I ეუზურემდი	შეიხედებენ
აკაქუნემს	შეინახებენ
იჯერემდა	ამოასხებენ
აჯობემ	დაგრიხებენ
დაუძახემდა	დაჰკლებენ
იტაცემდა	დაინახებენ
ანადგურემდა	დაგაკრებს
უძლემდა	მოგკლებ
ახურემდა	მამკლებს
ახსენემდა	დაგიხიოცებენ
აცხოვრემდა	გვიკეტებენ
მაბრძავემო	სწყუიტებენ
	ჩაკრებს
II ცხოვრემდა	სწერებენ (ჯვარს)
ათბემდა	
III კეტემდა	
დაინახემს	
მოვსთიბემდი	
სწყემდი	
გკაფემდი	
მკლემდი	
ნახემდი	
ეკრიფემდი	
შეიხედემს	
დაგნიშნებდიო	

ფუნქციური ანალიზი:

- I რიგი (-ემ): I ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ეპ-ს;
 II ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ომ-ს;
 III ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ავ-ს.
 II რიგი (-ებ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტ. ენის -ავ-ს.

ფონეტიკური ვარიანტები:

-ომ	-ომ
გულაომს	
დაგახროპო	
სცხოვრომს	
თხოულომს	

ფუნქციური ანალიზი:

- I რიგი (-ომ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ომ-ს.
 II რიგი (-ობ): თავისებურებას არ შეიცავს.

ფონეტიკური ვარიანტები (ნ მასალის):

-ან	-ენ	-ონ
I ხნანს თესანს	I უხარშენდით ვკეცენდი	გმუშაონთ ქეიფონთ სწავლონდა
II გამიშვანს ინანანთ გაგაფუჰანს აკეთანს ილანს მატირანს ატარანს	II გამოიმეტენდა ათამაშენს	
III კოჰლანხარ ქეიფანს	III დავთმენ მახჩენ	

ფუნქციური ანალიზი:

- I რიგი (-ან): I ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესატყვი-
 სება სალიტერატურო ენის -ავ-ს;
 II ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ენ-ს;
 III ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ომ-ს.
 II რიგი (-ენ): I ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესა-
 ტყვისება სალიტერატურო ენის -ავ-ს;
 II ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ენ-ს;
 III ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ომ-ს.
 III რიგი (-ონ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ომ-ს.

გათვალისწინებული სუფიქსების მანიანი ფორმები ქართლურშიც გვხვდე-
 ბა¹. წარიანი ფორმები ჯერჯერობით დასტურდება ბორჯომის ხეობის ქართ-
 ლურში; სუფიქსების გამოყენებაშიც აღრევა იქ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ
 მოვლენის კერა მესხური არის. როგორც ჩანს, სათანადო თავისებურება გა-
 ვრცელებულა ჩრდილოეთის მიმართულებით.

I სერიის თემატიკური ნიშნების ზემოგანხილული თავისებურების ფესვის
 გამოსარკვევად საჭიროა ამ თვალსაზრისით შევისწავლოთ ყველა კილოს მონა-
 ცემები ზანური ენის სათანადო ვითარებათა გათვალისწინებით. აქ ამას მაინც
 ვიტყვი, რომ მესხურის ამ თავისებურების განხილვა უშუალოდ უკავშირდება

¹ ვ. თოფურია, დასახ. შრ., გვ. 141, 142.

მეგრულ-ქანურის სათანადო წარმოების გათვალისწინებაც. მესხურის ფორმებში უნდა ვხედავდეთ ზანურის ანალოგიურ ფორმათა დამოუკიდებლად აღმოცენებულ გამოხმაურებას, თუ აქ გენეტიკური მიმართებაა,—ეს დამოუკიდებელი მნიშვნელობის საკითხია. მაგრამ რა მიმართულება უნდა მიიღოს მომავალმა ძიებამ, ამთავითვე ის კი ნათელია, რომ ჩვენი დიალექტის მონაცემები საკითხების ამ მწკრივში განსაკუთრებულ სიცხოველეს შეინარჩუნებენ.

8. ე—დაბოლოებიან ზმნებს ერთვის ფი—ი მარცვალი: შევეუხეიევი, მოვსპევი, დაეხოცევი, შინჯევი, ნახევი, წამოიღევი, გააკეთევი და მისთ.

ეს მოვლენა უმთავრესად დამახასიათებელია ქართლურისთვის¹ და მთარაქულისთვის². დასავლურთაგან ვადასტურებთ აქარულ-იმერხეველში. ეს მესხურის შენატანად ივარაუდება.

9. მრავლობითი რიცხვის ობიექტური წყობის ზმნებში გამოყენებულია -ენ (-ენე), -ან სუფიქსები: შიე შინდენ, მიეკლენ, ქონდენ, უყვარდენ, სჯერამდენ, ეშინოდენ, ეძინენ, დაულამდენ, ეყონენ, ჰყავდენ, დეგემართენ:—უქირავან, გაუბედიან, მოუკვდებიან, ხყავან, მიხყავან, უწყენიან, სძინავან, შესძენიან, გიჭირვან³. ეს მოვლენა დასავლ. კილოების კუთვნილებაა.

აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ ვ.პ. სუბიექტის მრავლობითობა გადმოცემულია ნან, ან სუფიქსით (ნენ, ენ-ის ნაცვლად): გაფრინდნან (გაფრინდენ), გასცილდან (=გასცილდენ, გასცილდენ).

გადავიდეთ კერძობით შემთხვევებზე.

10. *Varia*: ა) გარკვეულ ზმნებში, რომელთაც ოვ სუფიქსად მოუღით, წინამავალი ხმოვანი ო ეკარგებათ და ანალოგიით ვ-ს შემდეგ ი უჩნდებათ; ზოგჯერ ეს ვ-ც ჩამოეცლებათ: გაგითხეიებია (-გაგითხოვებია), გამათხეიეს (-გამათხოვეს), ითხეიეს (-ითხოვეს), ითხეიე || ითხიე (-ითხოვე), მიატვია (-მიატოვა), დავსტიოთ (-დავტოვოთ), დაუტვია || დაუტია (-დაუტოვა)⁴, მოწვიონ [ძუძუ] (-მოწოვონ), გამიქსვიე (-გამიქსოვე), მოვქსიო (-მოვქსოვო); ბ) ეგვეე-ი- ჩაემატება სხვა შემთხვევაშიაც: მატყვილიებო, დამატყვილიე; გ) ჯღომა ზმნის გარდამავალი ფორმებია: დააჯდუნა, შეაჯდუნა; დ) ჩაბარება და დაბარება გვევლინება ფორმით: ჩაგაბრი (=ჩაგაბარებ: ვირიან შენ მზეს არ ჩაგაბრი), გიბრიოთ (=გიბარებთ: ხემწითე გიბრიოთ); ე) გაგება: გაიგნეს, გაიგნო (=გაიგეს, გაიგო)⁵; ვ) ხმო-

¹ ე. თოფურია, დასახ. შრ., გვ. 143.

² შ. ძიძიგური, დასახ. შრ. გვ. 80

³ არის ასეთი ფორმებიც: უნდნან (=უნდათ: შენი დეიდებს უნდნან იგო), აქვანან (=აქვთ: იმთ ბალი იმისთანა შემორტყმული აქვანან), მიგაქვანან (ემუშაონთ და თქვენ მიგაქვანან).

⁴ შდრ. დასავლური კილოების: მიატია, დატია, დაატოთ. ესენი შემდეგ საფეხურს წარმოგვიდგენენ, ისევე, როგორც ითხიე და მისთ.

⁵ ასევეა მთარაქულშიც.

ვანი არ ეცვლება თხლეშა ზმნას: თხლეშა (=სთხლიშა) ამ ბიქსა; ზ) გვანან: გაეან; თ) კრა: მოსკარი, დასკარი.

11. მეტყველების სხვადასხვა ნაწილში აღსანიშნავია უცხო ფორმების გამოყენება: აჯაბ (არაბ.)—ნეტავ, ზათი (არაბ.)—ისედაც, ანჯაბ (თურქ.)—მხოლოდ, თახ || თაღ (სომხ.)—დეე, ოლონდ, ჰანი (თურქ.)—სადაა, ნიმუშები: აჯაბ: ოქრო-ვერცხლია, აჯაბ რა არის? ზათი შვილი არა მყავსო, ერთ ცხენზე დავატიოთო; სამი ცხენის ძუ რო დამახვიო, ანჯაბ იმან დამიმაგროსო; მე ანჯაბ დამიმაგრდესო სხვილი ჯაკვიო? თახ გვიპოვნე შვილი და ოქრო ჰალალი იყოსო; თახ მოდი, ეს ძროხა წაიყვანე; თაღ მაგან წაილოს; ჰანი ჩვენი ძმაო? ჰანი შენი ნიშანი, თუ ნახე?

С. ს ი ნ ტ ა მ ს ი

1. წინადადებაში ხშირად დაკარგულია მიცემითი ბრუნვის ნიშანი: პირველ უთხრა; გენარლებ მისცა; ძალღ გადავაფინე; საკმლებ მოწამლავ და სუნთელ შაისმაილ მოუტანო; უთხრა ხემწიფემ ლალაებ; ბიქი წინ წაუძღვა ცხენ; აკეთამს საკმლებ; აქლემ ვაჩუქამ; რათ ატირამ ბოვშ თაყვან არ მცემ მეო; დედოფალ ფეხებზე ეხოვა; ბატებ აძოვებინებდნენ; არაბ კისერი მოკვეთესა; დევებ ეძინენ; როდესაც სიკვდილს უნდა ესწრო; ჩიტ არ აფრინებენ; რახარუხ უყენამს; შენ წონა ოქრო მოქცემო.

2. ასევე მოკვეცილია ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონითი ელემენტი: მამიჩემი სურათი ნახევი; მზი ამოსვლასა; თავი ქმრებსაც; ენი ქვეშ; მივიდა ხი ძირასა; თიბათვი დღეა; ამ მთი ტოლა არი მეზადურის შვილი; მეზადურე შვილსაო; ქალაქი კიდურას ბებერი ნახა; ხრმალი ყამა; ბრინჯი ფლავი; გოგო ჩიტთან.

როგორც მიცემითი ნიშნის, ისევე ნათესაობითის ხ-ს მოკვეცა დამახასიათებელია ძირითადად აღმოსავლურ კილოებისათვის (მთიულური, ქართლური, კახური, ინგილოური, მთარაქული...).

3. დამახასიათებელია ერთი სინტაქსური კონსტრუქცია: დამახეზა ზმნა წყვეტილში დამატებას სახელობით ბრუნვაში მოითხოვს, ნაცვლად მიცემითისა: დაუძახა ჯალათები; ერთი ბიქი დაუძახეთო; დედა მისი დაუძახა; დაუძახა ლალაი; დაუძახეს მესამე ამხანაჟიცი; ლალა დაუძახა ხემწიფემ; დაუძახა ხემწიფემ მაჰმუდი; დაუძახეს ძღნაბი.

¹ ასევე გურულ-აჭარულ-იმერხვეულშიც.

² შტრ. იმერხვეული: ანჯაბ მახსოვდა ბებერ კაცს ამტოლი დუნისის სიტყვა (Март, Длсвник посэлки, ТР. VII, გვ. 70).

ეს მოვლენა იმერხეველს ახასიათებს: დუღძახა ჰასან ფაშამა ქე-
როლიანი (Марр, Дневник поездки: ТР. VII, გვ. 61). გვხვდება ქართ-
ლურშიაც.

4. როდესაც გარდაუვალ ზმნას გარდამავალი მოსდევს უშუალოდ, წყვეტილ-
ში სუბიექტი გარკვეულ შემთხვევაში მოთხრობითში დგას ხოლმე: ამ ბიკმა
მივიდა, ააყენა; მოვიდა ამ ბიკმა, ჩაიძინა კალთაში; მივიდა
პატარა გოგომ, ქაში გარეცხა; გამოარდა ბიკმა, უთხრა; მი-
ვიდა ეშმაკმა და ხელით გაასუფთავა; ამ ბიკმა წავიდა, ერთი
შხირი ტყეშიგანა გაიკეთა ქოხი; გამოარდა ვაჟამ და თავი
მოსკრა.

მაგრამ არის შემთხვევები, როცა გარდაუვალ ზმნას ისევ გარდაუვალი
მოსდევს, მაგრამ სუბიექტი მაინც მოთხრობითშია. ამან აღგა და წავიდა;
აღგა იმან, ავიდა სახში; წამოდგა მძინარე დევმა; აღგა, მი-
ვიდა ეთერმა. მაგრამ გაცილებით მეტია ისეთი შემთხვევები.

გათვალისწინებული სინტაქსური თავისებურება ყველა კილოს კუთვნილ-
ბაა, მაგრამ მეორე რიგის მოვლენები, როგორც ეს გამორკვეულია (ვ. თო-
ფურია, სინტაქსური ანალოგიის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების
მიხედვით), ნამეტურ ქართლურისთვისაა დამახასიათებელი. ჩვენი დიალექტი
აქაც ქართლურს მისდევს.

5. კრებითი შინაარსის ქვემდებარესთან შემასმენელი მრავლობით რიცხვში
დგას: გადირინიენ ერთიან ეს ხალხი; დაკრეს ხალხმა; ჩემი ძვე-
ლი დედ-მამა მომაგონდენ.

6. სტილისტიკურ თავისებურებებიდან აღსანიშნავია შემდეგი: თურქულის
ძლიერი გავლენით იცვლება მეტყველების ფსიქოლოგია; ფრაზები ხშირად აგე-
ბულია თურქულის ყაიდაზე (კალკა): დიდი ოში გააკეთეს ცხენებმა;
აეჯობას (=ნადირობა) ვიჯამ; ქარგას შერება; სალამი აილო;
ხორწილი უყო, და სხვა მრავალი.

ამ მხრივ მესხური იმ კილოთა წრეს მიეკუთვნება (იმერხეველი, აქარული,
ფერეიდნული, ინგილოური), რომელიც უცხო სისტემის ენათა ძლიერი გავლენის
ზოლშია მოთავსებული, და ეს გავლენა ისე შორს მიდის, რომ იჭრება მე-
ტყველების ფსიქოლოგიაშიც. იცვლება „სული ენისა“.

დასკვნითი დებულებები

1. ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის პრობლემატიკის საკვანძო
საკითხთაგანია სამხრეთ საქართველოს მეტყველების პროფილის განსაზღვრა, —
მეტყველებისა, რომელიც, მიუხედავად გარკვეულ ეპოქებში პოლიტიკური
მთლიანობისა, ძირითადად ორ სხვადასხვა ნაკადს წარმოადგენს ტომობრივი
სხვადასხვაობის შესაბამისად.

2. ზოგადად მაინც ნათელია, რომ „მესხური“, როგორც პოლიტიკურად
და კულტურულად მოწინავე მხარის მეტყველება, სალიტერატურო ქართულის
განვითარების უდიდესი ელემენტია. საგანგებო ინტერესის შემცველია ამ

დიალექტური სინამდვილის მიმართება უცხო ენობრივ სამყაროსთან. ზეპირის (და აგრეთვე მწიგნობრულის) გზით შემოსული ბერძნულ-თურქულ-სპარსულ-სომხური ლექსიკური ტიპები უწინარესად ამ ენობრივი წრის მეშვეობით ინერგებოდა საზოგადო ქართული ლექსიკონის ნიადაგში.

3. სამხრეთ საქართველოში ცნობილი ისტორიული ცვლილებების შედეგად ამ მხარის ქართული მეტყველება გადაშენდა თავის არსებით ნაწილში. „ნამსხვრევების“ სახით-ლა შემორჩა იგი, ერთი მხრივ, იმერხეველისა და, მეორე მხრივ, ახალციხურ-ახალქალაქურის სახით.

4. ავტორის დაკვირვებები ემყარება ახალციხის ახლო რაიონის მეტყველებას (სოფლები: უღე, არალი, ვაღე, ღრელი), რომელსაც იგი სწავლობდა 1932—33 წლ. ესაა ქართველ მესხ-კათოლიკეთა მეტყველება, რომლისთვისაც ავტორი ადგენს ტერმინს „მესხური დიალექტი“.

5. მესხურისა და იმერხეველის მკვეთრი სხვადასხვაობა რამდენადმე გვაგრძნობინებს წინა საუკუნეებში მტკვრისა და კოროხის ხეობებში მობინადრე ქართველთა დიალექტურ დიფერენციაციას (მხოლოდ რამდენადმე, რადგანაც ანგარიშგასაწევია უკანასკნელ ხანებში ქართულთა მიგრაცია საზღვრითი და საზოგადოდ მტკვრის ხეობის მცხოვრებთა მეტი კონტაქტი ქართლთან, წინა ხანებთან შედარებით). ყოველშემთხვევაში, ამ მიმართულებით მტკიცე საყრდენს წარმოადგენს ისტორიული ფაქტი მათი ტომობრივი სხვადასხვაობისა.

6. იმერხეველი უნდა მიეკუთვნოს დასავლური კილოების ჯგუფს (უმთავრესად აპარულ-გურულს), ხოლო მესხური—აღმოსავლურ კილოებს (უმთავრესად ქართლურს). ასეთი დაყოფა ისტორიულადაც გამართლებულად უნდა იქნეს მიჩნეული.

7. მესხურის დაფენებაში გამოიყოფა რამდენიმე ძირითადი მნიშვნელობის ნიშანი, რომლებითაც ეს დიალექტი მკიდროდ უკავშირდება დასავლურ კილოებს. ეს სიმპტომატური შეხამება წმინდა „ქართლურის ტიპის“ ფორმებისა „ტიპიურ დასავლურ“ ნიშნებთან საგულისხმობა ჩვენი დიალექტის საბოლოო კვალიფიკაციისათვის.

8. დასავლურ კილოებთან საზიარო ფორმები კოროხის ხეობის მეტყველების ნაყოფია მესხურში (ამ ფარგალში „აქარულიც“ შემოდის).

9. მესხურს თავის მხრივ გარკვეული წვლილი უნდა შეეტანა ისტორიულად დასავლურ კილოებში იმერხეველ-აპარულის გზით. ეს საკითხი მოითხოვს შესწავლას. ჯერჯერობით აღსანიშნავია ფართო ხმოვნობისკენ მიდრეკილება, ე- დაბოლოებიან ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა, და სხე.

10. აღმოსავლურ კილოებთან საერთო მოვლენებია: ა) ბგერის დაკარგვის, ჩამატების, მეტათეზისის, სუბსტიტუციის, ასიმილაცია-დისიმილაციის საერთო ფაქტები; ბ) კომპლექსების ცვალების ტიპები: ვა — ო, ოვი — თი; გ) თანდებულთაგან: -დამ, -მდისინ, -შიგან, -ზეგან; დ) S₂ და O₂ (მს — მ); ე) ე- დაბოლოებიან ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა; ე) წინადადებაში ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონითი ელემენტისა და მიცემითის ნიშნის მოკვეცა; ზ) გარდაუვალ ზმნებთან სუბიექტის მოთხოვრებითი დასმის სპეციალური შემთხვევები; თ) დაჭახება ზმნასთან დამატების სახელობითში დასმა.

11. დასავლურ კილობთან საერთო მოვლენებია: ა) დიფთონგები; ბ) ასიმილაციის ტიპები: აი — ეი, ოი — ეი; გ) დისიმილაციის ტიპი: ეე — იე; დ) ეე — ოხ საერთო ტიპები; ე) მრავლობითი რიცხვის წარმოების ტიპები: ა- ბოლოკიდურიანთა შემთხვევაში ურედუქციობა (... აებ) ან ასიმილაცია (... აებ — ეებ); უკანასკნელთაგან დისიმილაცია (... აებ — იებ); ანალოგიით თანხმობანთაგან ასეთივე წარმოება; ვ) მრავლ. თ-ს ნაცვლად -ენ-ის გამოყენება.

12. სპეციფიკურ ნიშნებად (პირობით) ჩაითვლება: ა) -თვის თანდებულში ვო — უ-ს სისტემატური მოქმედება; ბ) I სერიის თემატიკურ ნიშნებად სისტემატური გამოყენება შემდეგი ნიშნებისა: -ამ, -ემ, -ომ, -ან, -ონ (სპორადულად -ინ); მათი ფუნქციური შენაცვლება; გ) თურქიზმები ლექსიკაში; დ) თურქიზმები მეტყველების ფსიქოლოგიაში.

ШОТА ДЗИДЗИГУРИ

ОПИСАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕСХСКОГО ДИАЛЕКТА ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Р Е З Ю М Е

1. Одним из узловых вопросов грузинской исторической диалектологии является определение профиля речи Южной Грузии. Несмотря на политическое объединение этой части страны в определенные эпохи, „южно-грузинская речь“ все-таки представляла собою две диалектальные единицы соответственно с племенной и географической дифференциацией данного края.

2. Месхская речь, исторически являющаяся диалектом передового в политическом и культурном отношении края Грузии, представляла собою главнейший элемент формирования и развития грузинского классического языка (Марр, Шанидзе). Специальный интерес представляет выяснение иноязычного вклада в месхском. Впрочем, лексические типы греческого, турецкого, а также персидского и армянского языков внедрялись в наслоение грузинского словаря в первую очередь через эту диалектальную среду.

3. В результате известных исторических изменений Южной Грузии диалекты данного края в основном исчезли. В виде пережитков сохранились они в лице имерхевского (в Чорохском ущельи), с одной стороны, и ахалцихско-ахалкалакского (в бассейне р. Куры), с другой.

4. Автор основывает свое исследование на материалах, собранных им в 1932—1933 гг. в Ахалцихском диалектальном районе (в селениях Удэ, Арали, Валэ, Грели).

5. Для диалекта исследуемого края установлен термин — месхский.

6. Месхский диалект в основном принадлежит к восточным говорам грузинского языка. Но его наслоение содержит значительные особенности, типичные для западных говоров грузинского языка. Совокупность этих элементов является главным аргументом для выделения месхского, как самостоятельной единицы наряду с другими специфическими чертами. В этом отношении не менее существенным является влияние языков других систем на месхский диалект.

7. Резкое отличие месхского диалекта от имерхевского на современном состоянии развития языка, дает основание предполагать, что исторически диалект бассейна Куры (юго-восточная Грузия) отличался от диалекта бассейна Чорохи (юго-западная Грузия). Но в этом отношении нельзя не учесть исторический факт миграции, собственно передвижение картлийцев (т. е. карталинцев) в южную сторону и более тесный, по сравнению с прежними эпохами, контакт между Месхетией и Картли. А этот факт небезынтересен в смысле определения месхско-картлских диалектальных схождения в последующие века.

8. Общие формы с западными говорами в основном возникли в результате влияния диалекта Чорохского ущелья на месхский диалект. Предполагается и обратное влияние (на это указывает несколько симптоматических фактов), — хотя здесь не исключается независимое возникновение тождественных форм по части определенных диалектальных норм.

9. Параллельными с восточными говорами формами являются:

- а) Общие факты вставления и выпадения звуков, субституции, метатеза, ассимиляции и диссимиляции;
- б) типы изменения комплексов: $va \rightarrow o$, $ovi \rightarrow oi$;
- в) послелогии: $-dan$, $-mdisin$, $-šigan$, $-zegan$;
- г) прибавление слога $-vi$ на глаголы с исходом на e ;
- д) исчезновение показателя дательного падежа и согласного элемента родительного падежа в предложении;
- е) специальные случаи постановки субъекта в *Narrativus*'е при переходных глаголах;
- ж) постановка дополнения в именительном падеже при глаголе $da\text{zaxeba}$ — позвать;
- з) использование $ys \rightarrow y$ в качестве показателя субъекта 2 л. и объекта 3 л.

10. Параллельными с западными говорами формами являются:

- а) Дифтонги;
- б) типы ассимиляции: $ai \rightarrow ei$, $oi \rightarrow ei$;
- в) тип диссимиляции: $ee \rightarrow ie$;

- რ) общие факты изменения комплекса: $ve \rightarrow o$;
 д) типы образования множественного числа.
 11. Специфическими признаками (условно) являются:
 а) систематическое изменение комплекса $vi \rightarrow u$ в послелоге $-tvis$;
 б) систематическое использование, тематических суффиксов 1-ой серии: $-am, -em, -om, -an, -on$;
 в) турецкие элементы в лексике;
 г) турецкие элементы в фразеологии.

CHOTHA DZIDZIGOURI

*L'ANALYSE DESCRIPTIVE DU DIALECTE MESKHE
 DE LA LANGUE GÉORGIENNE*

RÉSUMÉ

1. La définition du profil de la parole de la Géorgie Méridionale est un des points cruciaux de la dialectologie historique géorgienne. Malgré l'union politique de cette part du pays en certaines époques, „la parole géorgienne du Sud“ présente tout de même deux unités dialectales conformément à la différenciation de tribu dans ce pays.

2. La parole meskhe qui apparaît historiquement comme dialecte de la région de Géorgie avancée quant à la politique et à la culture est le principal agent de la formation et du développement du géorgien classique (Marr, Chanidzé). On prendra intérêt tout spécial à débrouiller les apports étrangers dans le meskhe. D'ailleurs les types lexiques du grec, du turc ainsi que du persan et de l'arménien se sont inculqués dans les couches du vocabulaire géorgien tout d'abord par ce milieu dialectal.

3. En résultat de certains changements historiques de la Géorgie Méridionale les dialectes de ce pays ont disparu. Comme vestiges ils se sont conservés en inerkhève (col de Tchorokhe), d'une part, en akhaltsikho-akhalkalake (bassin de Mtkvar), d'autre part.

4. L'auteur base son exploration sur les matériaux rassemblés par lui en 1932—1933 dans l'erayon dialectologique d' Akhaltsikhe (villages d'Oudé, Arali, Valé, Gréli).

5. Pour le dialecte du pays exploré on a établi le terme „meskhe“.

6. Dans ses grandes lignes le dialecte meskhe appartient aux parlers orientaux du géorgien. Mais ses couches contiennent des particularités considérables, typiques pour les parlers occidentaux du géorgien. La totalité de ces éléments caractéristiques pour les deux groupes fondamentaux constitue l'argu-

ment principal pour la séparation du meskhe comme unité indépendante à côté d'autres traits spécifiques. Sous ce rapport l'influence des autres systèmes sur le meskhe n'est pas moins essentiel.

7. La différence prononcée du meskhe et de l'imerkhève sur l'étape moderne de la langue nous autorise à supposer que le dialecte du bassin de Mtkvar (Géorgie Sud-Est) différait historiquement de celui du bassin de Tchorokhe (Géorgie Sud-Ouest). Mais sous ce rapport il n'y a pas à dédaigner le fait historique de la migration, à proprement parler du déplacement des Kharthlis (resp. Kharthaliens) vers le sud ainsi que le contact plus étroit, en comparaison avec les époques précédentes entre la Méskie (resp. Meskhétie) et la Kharthlie. Et ce dernier fait n'est pas sans intérêt pour la définition des rencontres, dialectales meskho-kharthlies dans les siècles suivants.

8. Les formes coexistantes dans les parlers occidentaux ont surgi comme résultat de l'influence de la gorge de Tchorokhe sur le dialecte meskhe. L'influence réciproque est aussi à présumer (ce qui est indiqué par quelques faits symptomatiques). Mais on n'exclue pas la naissance spontanée des formes identiques dans le sens de certaines normes dialectales.

მხრომლოგითი რიცხვის მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი -ნი- || -ბუ- უღურ ენაში¹

1. ნაცვალსახელთა ფორმების შედგენილობა და ისტორია ყველა ენაში საყოველთაოდ პრობლემას წარმოადგენს. როგორც ვარაუდობენ, ნაცვალსახელები უნდა წარმოადგენდნენ ენობრივი განვითარების უძველესი საფეხურის განძს, და ამდენად მათში შემორჩენილია ენის ისტორიის უძველესი ფაქტები. ნაცვალსახელებში ჩვენ გვაქვს ფორმათა მრავალფეროვნება და სირთულე, რაც თავისებურ ელფერს აძლევს ენის მორფოლოგიურ აგებულებას. ამასთან ნაცვალსახელები შედარებით ნაკლებად განიცდიან უცხო ენობრივი სისტემის გავლენას. ისინი ინარჩუნებენ ენის დამახასიათებელ თავისებურებებს უცხო ენის ძლიერი ზემოქმედების დროსაც.

ეს უკანასკნელი გარემოება განსაკუთრებით საყურადღებოა უღური ენისათვის, რამდენადაც იგი რამდენიმე ენის გავლენას განიცდის დღესაც, თავი რომ დაეანებოთ ისტორიულ წარსულს. ზოგი მეტად მნიშვნელოვანი მორფოლოგიური მოვლენა უღურში შემორჩენილი გვაქვს მხოლოდ ნაცვალსახელებში (მაგალ. სახელობითის და მოთხრობითი ბრუნვის ფორმათა დიფერენციაციის უქონლობა პირველსა და მეორე პირში) და მათი ისტორიის გათვალისწინება უუქს მოჰქვს, ერთი მხრით, თვით უღურის აგებულებას, ხოლო, მეორე მხრით, მის მიმართებას სხვა მონათესავე კავკასიურ ენებთან.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ამ მხრივ უღურში ვითარება მესამე პირის ნაცვალსახელისა, რომელსაც ამ წერილში ვეხებით.

2. თანამედროვე უღურში ჩვეულებრივად ხმარებული 3 პირის ნაცვალსახელი: მხოლ.: *შენო* || *შონო*, —ის (იგი)!, მრავლ.: *შონორ* —'ისინი', როგორც სხვა მრავალ ენათა შემთხვევაშიც გვაქვს, ნასესხებია ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან. უღურის ვართაშნულ კილოში (სადაც იგი თავდაპირველ ვითარებას უნდა წარმოგვიდგენდეს) ბრუნების დროს ეს ნაცვალსახელი იძლევა შემდეგ ფორმებს (მოგვყავს ძირითადი ბრუნვები):

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიშკი-ს კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 25.II.1939.

შხოლ. რ.:

მრავლ. რ.:

სახ.	შონო შენო (-*შე-ნე-ო)-ის, იგი'	შონორ (-*შენო-ურ) ¹
მოთხზ.	შე-ტ-ინ	შე-ტ-რლ-ონ შოტრლონ
ნათ.	შე-ტ-აჲ	შე-ტ-რლ-ოჲ შოტრლოჲ
მიც.	შე-ტ-უ	შე-ტ-რლ-ო შოტრლო
ე. წ. აკუზ.	შე-ტ-უხ	შე-ტ-რლ-ოხ შოტრლოხ

მაგალითად: ²

ისა შენო კელალ, უქალღე. R 14₃—'ახლა იგი გამოვა, შეგკამს'...
 შონო ადნეზერი, ანეცი ალახ. მთ. 2,21—'იგი ადგა, აიყვანა ყმაწვილი'...
 ებუნახ აქესხოლან შონორ მუფყუნბაქი. მთ. 2,10—'ვარსკვლავის და-
 ნახვისთანავე ისინი გამხიარულდნენ'...

შონორ იჩლო მურადა-ჟა-ყუნ-ბაფი, დან-ალ ბეშემურადა. ა. დირი,
 Грамм., 86₆—'შათ (ნამღვ. ისინი) თავიანთ სურვილს მიაღწიეს-მცა, ჩვენც
 ჩვენ სურვილს'...

შეტინ ჰაშეთარ წილინება. R11₁₁—'შან იმგეარად დაიწვილა'...

შეტაბახტინ თე შეტინ ჩხარკესტალღე ადამაროხ. მთ. 1,21—'იმისთვის
 რომ ის (შან) განათავისუფლებს ადამიანთ'...

კოდა შეტაჲ იჩ ქებ-ნე. მთ. 3'12—'ნიჩაბი მისი მის ხელს(ში) არის'...

ბუტუყი ქაპკინ ბარკანეი შოტუხ. მთ. 1,19.—'უნდოდა ფარულად გაეშვა
 იგი'...

შოტლონ ფახალა იმუხლახი, თაყუნცი. მთ. 2,9 — 'შათ მეფეს მოუსმი-
 ნეს, წავიდნენ'...

¹ -ურ მრავლობითის ჩვეულებრივი სუფიქსია უდურში—სახელობით ბრუნვაში. სხვა ბრუნვებში მრავლობითობას გამოხატავს -უხ--ოლ || -ლ; შდრ. ჩვენი: „სახელთა ბრუნებისათვის უდურ ენაში“, «ენიშქი-ს მოაბზე», I, გვ. 134.

² შემოკლებანი:

1. ა. დირი, Грамм. = А. Дирр, Грамматика удинского языка. Тифлис, 1903 (Сб. МОМПК, XXXIII, 1903).
2. მთ., შკკ., ლ., იოჰ.—მიუთითებს უდური ოთხთავის სათანადო თავებს: დიდი ციფრი თავს, პატარა—მუხლს: Сб. МОМПК, XXX, 1902.
3. ა. დირი, Einführ. = А. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Leipzig, 1928.
4. R = ზღაპარი: Русам: Сб. МОМПК, VI, 1888.
5. ა. შიფნერი, Versuch = А. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden. St.-Petersburg, 1863.
6. როცა წყარო მითითებული არაა, ყველგან ვემყარებით საკუთარ დაკვირვებებსა და ჩანაწერებს სოფ. ოქტომბერსა (საქ. სსრ) და სოფ. ვართაშენსა და ნიჯში (ახვარბ, სსრ) უდურზე მუშაობისას 1937 და 1938 წელს.

ნიმუშები მოგვყავს ქართული ტრანსკრიფციით მაშინაც კი, როცა ასეთები ამოღებული გვაქვს სხვა ავტორთა შრომებიდან.

ვა იაყაბი შოტლოხ ვიჭლემა, თინე... მთ. 2,8 — 'და გააგზავნა ისინი ბეთლემს, უთხრა'...

როგორც ჩანს, ბრუნების დროს ეს ნაცვალსახელი იცვლის ფუძის შედგენილობას: მხოლოდობ. რიცხვში: სახელ.—**შე-ნო** || **შონო**, მოთხრ.—**შე-ტ-ინ**, ნათეს.—**შე-ტ-აჲ**... მრავლობითში: სახელ.—**შონორ** (***შე-ნო-ურ**), მოთხრ.—**შე-ტ-ოდ-ონ**, ნათეს.—**შე-ტ-ოდ-ოჲ**... ეს გარემოება აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ ამ ნაცვალსახელის ფუძე რთული შედგენილობისა უნდა იყოს და სვამს ჩვენ წინაშე საკითხს: რას წარმოადგენენ აღნიშნული ფუძის შემადგენელი ნაწილები და რა ფუნქცია აქვს განკუთვნილი თითოეულ მათგანს? ფუძის შედგენილობის თვალსაზრისით ანალოგიური ვითარება უნდა გვქონდეს საერთოდ ჩვენებით ნაცვალსახელებში (3 პ. ნაცვალსახელი ნაესხებია ჩვენებითისაგან). ამიტომ ამ საკითხის გასარკვევად საჭიროა ზოგადად გაირკვეს ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბუნება და შედგენილობა უღურ ენაში.

3. უღურში ჩვენ გვაქვს სამგვარი ჩვენებითი ნაცვალსახელი (მსგავსად ქართულისა), რომელნიც შედგენილობასა და ბრუნებაში ერთგვარ ვითარებას ამჟღავნებენ (ერთგვარია ყველგან მეორე შემადგენელი ნაწილი). ეს ნაცვალსახელებია:

მხოლოდობ. რ.:

მრავლობ. რ.:

მე || მენო (შონო)—'ესე' (1 პ. დაკავშ.)
 ქა || ქანო —'ეგე' (2 პ. ")
 ტე || შენო (შონო)—'იგი' (3 პ. ")

მე || მონორ (—*შე-ნო-ურ)
 ქა || ქანორ (—*ქა-ნო-ურ)
 ტე || შონორ (—*შე-ნო-ურ)

ეს ნაცვალსახელები ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით იცვლებიან, თუ ისინი ცალკე იხმარებიან და გაგებულნი არიან სუბსტანტივად (თავისებურებას გვიჩვენებს ტე და შენო: (იხ. აქვე, გვ. 213). სახელდობრ გვაქვს:

მხოლოდობ. რიცხვი:

სახ.	მენო მონო—'ესე',	ქანო—'ეგე'
მოთხრ.	მე-ტ-ინ	ქა-ტ-ინ
ნათეს.	მე-ტ-აჲ	ქა-ტ-აჲ
მიც.	მე-ტ-უ	ქა-ტ-უ
ე. წ. აკუზ.	მე-ტ-უხ	ქა-ტ-უხ

მრავლ. რიცხვი:

სახ.	მონორ (—*შენო-ურ),	ქანორ (—ქანო-ურ)
მოთხრ.	მო-ტ-ოდ-ონ	ქა-ტ-ოდ-ონ
ნათეს.	მო-ტ-ოდ-ოჲ	ქა-ტ-ოდ-ოჲ
მიცემ.	მო-ტ-ოდ-ო	ქა-ტ-ოდ-ო
ე. წ. აკუზ.	მო-ტ-ოდ-ონ	ქა-ტ-ოდ-ონ

შდრ. შენო (|| შონო)—'ის (იგი)' აქვე, გვ. 210.

ხოლო როდესაც ჩვენებითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად არის გამოყენებული, მაშინ იგი წარმოდგენილია მარტივი ფუძით და ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით არ იცვლება. გვაქვს:

მხოლოებითი რიცხვი:

სახ.	მე აღამარ—'ეს აღამიანი',	ქა ლარ—'ეგ შვილი',
მოთხრ.	მე აღამარენ	ქა ლარენ
ნათეს.	მე აღამარი	ქა ლარი
მიცემ.	მე აღამარა	ქა ლარა
ე. წ. აკუზ.	მე აღამარახ	ქა ლარახ

სახ.	ტე იშუ—'ის კაცი' (მამაკაცი).
მოთხრ.	ტე იშენ
ნათეს.	ტე იშუა
მიცემ.	ტე იშე
ე. წ. აკუზ.	ტე იშუხ...

მრავლობითი რიცხვი:

სახ.	მე აღამარუხ—'ეს აღამიანები',	ქა ლარმუხ—'ეგ შვილები'
მოთხრ.	მე აღამარლონ	ქა ლარმულონ
ნათეს.	მე აღამარლო	ქა ლარმულო
მიცემ.	მე აღამარლო	ქა ლარმულო
ე. წ. აკუზ.	მე აღამარლოხ	ქა ლარმულოხ

სახ.	ტე იშყარმუხ—'ის კაცები' (მამაკაცები)
მოთხრ.	ტე იშყარმულონ
ნათეს.	ტე იშყარმულო
მიცემ.	ტე იშყარმულო
ე. წ. აკუზ.	ტე იშყარმულოხ

მაგალითად:

მე ჩობანი ბატაქედ სა ჩუბუხ. R 7₂—'ამ მწყემსს ჰყავდა (ერთი) ცოლი'...
შდრ. ხიბ ღი ჰამეთარ ბითი-ნე-ბაქსა. R 139—'სამ ღლეს სწორედ ამ გვადრად ვგლო'...

მე ბიხოლო ჭარიშტა აკეცი შეტუ ნუბე ბოწ. მთ. 1,20—'ამ ღეთის ან გელოზმა აჩვენა მას ძილში'...

რუსტამენ ეხნე: „ბართა ქა ფეშაგახ, ექე დახოლო, თაღენ“. R 9₁₈

—'რუსტამი ეუბნება: „მიატოვე ეგ საქმიანობა, წამო ჩვენთან, წავიდეთ'...

ფასქაღენ ეხნე, თე შაქა აშლახ ზა თე-ზა-ბაქო. R 14₁₈

— 'მეფე ეუბნება, რომ სწორედ ეგ საქმე მე არ შემძლია'...

ფასქალენ ტე ჩობანი ჩუბლობ თანეშსა იჩ კუა. R 7;
 — 'მეფეს იმ მწყემსის ცოლი მიჰყავს თავის სახლში'...
 რუსტამ ტე საპათ ანესსა. R 194 — 'რუსტამი იმ საათს ღებება'...
 ტელან ტე ჩაო თაცი, ატუქი შოტუ ყეფრი პაა ვიჩიმულობ. მთ. 2,16
 — 'იქიდან იმ მხარეს წაივია, დაინახა მისი სხვა ორი ძმა'...
 ტე აილახ თე ბოყუნსი, სა ნწვნა-ბოშ ლამანელი. ა. ღირი, Γραμμ. 913
 — 'ის ბავშვი რომ გადააგდეს, ერთ ნავში ჩაეარდა'...

უკრალღებას იქცევს აქ ის გარემოება, რომ ყველა ამ ნაცვალსახელს აქვს ორი—სრული და შეკვეცილი სახე: მე... მენო (მონო), ქა... ქანო, შე, ტე... შენო...

როგორც ზემოთ ითქვა, სრული სახით ნაცვალსახელი მაშინ გვევლინება, როდესაც იგი დამოუკიდებლად, სუბსტანტიური მნიშვნელობით გვხვდება წინა-დადებაში, ხოლო შეკვეცილი სახით მაშინ, როდესაც იგი მსაზღვრელად არის გამოყენებული. ფუძე ყველგან განვრცობილია ერთი და იმავე—ნო ელემენტით: მე-ნო ქა-ნო, შე-ნო...

გამონაკლისს წარმოადგენს ტე, რომელიც მხოლოდ მსაზღვრელად გამოიყენება, ცალკე, სუბსტანტიური გაგებით არ იხმარება და არც ფუძის განმავრცობელი ელემენტი აქვს. მის მაგივრად სუბსტანტიური მნიშვნელობით მუდამ იხმარება შე-ნო. იმავე დროს ეს უკანასკნელი მსაზღვრელად არსად გვხვდება¹ და ამიტომ ცალკე შე- მსაზღვრელის ფუნქციით მე, ქა და ტე-ს მსგავსად აღარ დასტურდება. ამდენად შეიძლება გვეფიქრა, რომ შენო II შონო არ იშლება შემადგენელ ნაწილებად; მაგრამ ასეთი ვარაუდი სწორი არაა, რადგანაც შე- ცალკე ფუძე მაინც დასტურდება ზმნისართში, სადაც მე, ქა, ტე-ს მსგავსად იხმარება და ტე-ს პარალელურ ფუნქციას ამჟღავნებს; სახელდობრ გვაქვს:

მე-თარ—'ამგვარად'

ქა-თარ—'მაგვარად'

ტე-თარ—'იმგვარად', შე-თარ—'იმგვარად'

ჰა-შე-თარ—'სწორედ იმგვარად'.

მაგალითად:

უნ სა შე თ თარ სანდულ სერბესტა, R 17₁₁
 — 'შენ ერთი იმ გვარი (ისეთი) ყუთი შეაშადა'...
 მეტა ბელ-ალ შე თ თარ ოინ-ნე-ესა. R 10₁₁—
 — 'ამის თავსაც იმ გვარად მოხდა'...
 შეტინ ჰა შე თ თარ წილინება R 11₁₁—
 — 'იგი სწორედ იმ გვარად წივის'...

¹ შდრ. ქართ. იგი, რომელიც ახალ ქართულში მხოლოდ დამოუკიდებლად იხმარება, ჰეულ ქართულში კი მსაზღვრელადაც გამოიყენებოდა.

ეთარ თე ეხნე, ჰა შეთვრ-ალ ბესანე.

— 'როგორც რომ ეუბნება, სწორედ იმგვარად აკეთებს'...

შდრ. რუსტამენ ნაღვლეფსა, თე მეთვრ აშნებაჟე. R 11,

— 'რუსტამი მოუთხრობს, რომ ამგვარი საქმე მოხდა'...

ამრიგად ირკვევა, რომ ამ შემთხვევაშიც უნდა გამოიყოს ცალკე შემ-
ელემენტი, ხოლო -ნო აქაც ფუძის განმავრცობელი ნაწილია.

4. რას წარმოადგენს ჩვენებით ნაცვალსახელთა -ნო ელემენტი? აღნიშ-
ნული ელემენტი, უნდა ვითქროთ, თავის მხრივ, წარმოადგენს აგრეთვე რთულ
მონაცემს: იგი უნდა იშლებოდეს „-ნე-ო“-დ, სადაც -ო მასუბსტანტივებელი
სიტყვაწარმოების სუფიქსია; ეს სუფიქსი ჩვეულებრივად გვხვდება სხვა მეტ-
ყველების ნაწილებშიც (ზედსართავში და რიცხვით სახელში...), როდესაც ისინი
სუბსტანტივის ფუნქციით არიან გაგებულნი¹.

რაც შეეხება -ნე-ს, იგი ცალკე, დამოუკიდებელ სიტყვად არსად გვხვდ-
ბა, მაგრამ იგი შემორჩენილი უნდა გვექონდეს ზმნის ფორმებში. როგორც ცნო-
ბილია, უღურ ზმნაში პირის ნიშნებად გვევლინება სათანადო პირის ნაცვალ-
სახელი, ზოგ შემთხვევაში მთლიანად წარმოდგენილი შესატყვის ბრუნვაში.

მაგალითად:

ა მ ბ ე ს უ ნ — „მუშაობა“

a. აწმყო I:

ზუ აშუბსა	დან აშჰანბესა
უნ აშნუბსა	ვან აშნანბესა
შეტინ აშნებსა	შოტრლონ აშუუნბესა.

b. აორისტი I:

ზუ აშუბი	დან აშჰანბი
უნ აშნუბი	ვან აშნანბი
შეტინ აშნები	შოტრლონ აშუუნბი

ზმნის ფორმათა მხოლოობითის 3 პირის ფორმანტი -ნე- უნდა წარმოად-
გენდეს ჩვენებითს ნაცვალსახელში გამოყოფილს -ნე-ს, რაც, ვითქრობთ, უნდა
იყოს ნამდვილად 3 პირის ნაცვალსახელის პირველადი ფუძე. იგი გამოყენე-
ბულია ჩვენებით ნაცვალსახელთან და ერთგვარი დეტერმინანტის² როლს უნდა
ასრულებდეს:

¹ შდრ. ჩენი „უღური ენა და მისი კილოები“: «ენიმიკი-ს მოამბე», ტ. II, გვ. 300-
თავის თავად საყურადღებო საკითხია ამ -ო ელემენტის გენეზისი და ვითარება როგორც
უღურში, ისე სხვა ლეზგიურ ენებში, მაგრამ ამას აქ ვერ შეეხებით.

² ამ დეტერმინანტის ბუნების გარკვევა შესაძლებელია მხოლოდ სხვა ლეზგიურ ენათა
მონაცემების გათვალისწინებით. ამის შესახებ ცალკე გვექნება მსჯელობა.

*მე-ნე-ო — მენო (მონო)...

*ქა-ნე-ო — ქანო...

*შე-ნე-ო — შენო (შონო)...

საყოველთაოდ გავრცელებული საბოლოო ფორმები მიღებულია ფონეტიკურ პროცესთა საფუძველზე: ჯერ ფუძის ბოლოხმოვნის შეკვეციით (მენო, ქანო, შენო...), ხოლო შემდეგ წინა ხმოვნის მომღვენო ბაგისმიერ ხმოვანთან ასიმილაციით (ე — ო) ვლბულობით—მონო, შონო. მე, შე—ფუძეში -ე- რომ პირველადია, ამას მოწმობენ ირიბი ბრუნვები, სადაც -ე- მუდამ შენახულია, თუ ფუძეში ბაგისმიერი ხმოვანი არაა; მაგალითად:

მოთხრ. მე-ტ-ინ, შე-ტ-ინ...

ნათეს. მე-ტ-აჲ, შე-ტ-აჲ...

5. ძირითადად ამგვარივე ვითარება გვაქვს ჩვენებით ნაცვალსახელთა გამოყენებისას ნიჯურ კილოშიც. საყურადღებოა მხოლოდ ორი თავისებურება, რომელიც აქ გვაქვს. თავისებურებანი შეეხებიან ფუძის ცვალბადობას, რაც ფონეტიკურ ნიადაგზე აიხსნება.

ა. სახელობითში ფუძე მარტივდება-ნე ელემენტის მოკვეციით და ჩვეულებრივ გვაქვს:

მხოლოდ. რიცხვი:

მოო || მო (- * მე-ო) — 'ესე'

ქოო || ქო (- * ქა-ო) — 'ეგე'

შოო || შო (- * შე-ო) — 'იგი'...

მაგალითად:

აჲ ჩუტუხ, შოო ჰე ქოფ-ე?—'ეი ქალო, ეს რა ქეიფია?'...

შო ჰე შაპატ ვშაბაქიჲ, ზუალ ვი დოლდაშ

—'ეს რა კარგი საქმეა, მეც შენი ამხანაგი (ვიქნები)'...

... ქო ჰეთარ ამდარა?—'ეგ როგორი აღამიანია?'...

შოო ბეზ ვოშტან-ე-ტიტერი -'ის ჩემ უკან გამოიქცა'...

შოო შაჲ ბაქსა? ჰეღანენ სოლო-ნე—'ის რა არის? ცხოველის მსგავსია'...

ბ. პირველადი ფუძე (ე და ა ხმოვნით) მე, ქა, შე შერჩენილი გვაქვს მხოლოდ მსაზღვრელის ფუნქციით, სხვა შემთხვევაში კი უკვე ბატონდება შო, ქო, შო ფუძე: იხმარება ირიბ ბრუნვებშიც. იმავე დროს -ტ- ელემენტი მკვიდრად არის შენახული ირიბ ბრუნვებში.

მაგალითად:

მისა სა შშ ბუნე, მოტაჲ ჩოჲა ხამკალზუ
 — ‘აქ (ერთი) საქმე არის, ამის სახეს გავპარსაუ’...
 შჲწრ ქოტინ ქა უქჲა ქჲინიჲ, ზუ ქოტო ბესზბი
 — ‘თუ ეგ მაგ თათლს შექამდა, მაგას მოვკლავდი’...
 შინ უსუნ შჲითჲაჲინ, შოტინ-ყა-ნ- რქჷზა ხე თადა—
 —‘ვინც ადრე დაილაპარაკებს, იჲან მისცეს ხარს წყალი’...
 ექინან, თაღენ შოტაჲ კოჲა—‘მოღით, წავიღეთ მის სახლში’...

ამრიგად ირკვევა, რომ ნიჯურშიც ჩვენ გვაქვს მე, ქა, შე მართივი ფუძე, სახელობითის დამატებითი ელემენტი -ნე- ჩვეულებრივ ალარ გვაქვს, -ტ- ელემენტი კი მკვიდრადაა წარმოდგენილი ირიბ ბრუნვებში.

6. საყურადღებოა ამ -ნე- ელემენტის ბუნების გასათვალისწინებლად ის, რომ ქართულ ენაშიც ნაცვალსახელებში გამოიყოფა მსგავსი ფუნქციისა და, შესაძლებელია, გენეტიკურად მასთან კავშირის მქონე ელემენტი. სახელობრ, პროფ. არნ. ჩიქობავა ქართველურ ენებში პირის ნაცვალსახელთა ანალიზის შემდგომ მიდის იმ დასკვნამდის, რომ: „ქართულში პირველი პირის სახელს ბოლოში -ნ არ გააჩნია (მე), მეორე პირისას -ნ აქვს (შენ). დიალექტებში შენახული მენა სრული ანალოგია შენა-სი და მრავლობითის ჩვენა და თქვენა-სთან ერთად საბუთს იძლევა ყველგან გამოიყოს სადეტერმინაციო -ნა- ელემენტი; უამელემენტოდ გვექნებოდა: მე-, შე-, ჩვე-, თქვე“¹.

მართალია, აქ ეს -ნა ელემენტი 1 და 2 პირის ნაცვალსახელთან გვაქვს, უდურში კი -ნე- ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვხვდება, მაგრამ ეს გარემოება დაბრკოლებას არ უნდა წარმოადგენდეს. მეგრულში ამ ფუნქციის ელემენტი ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვხვდება: „ჩვენებით ნაცვალსახელებად გვაქვს ე-ნა, თ-ენა „ეს“, ინა, თ-ინა „ის“, აგრეთვე ათე-ნა, „ეს, აი ეს“, ეთინა „ის, აი ის“; მსაზღვრელად ხმარებისას ჩვენებითს სახელს -ნა ეკვეცება: ... -ნა ნა-წილაკი ისეთივე (თუ იგივე) სადეტერმინაციო ელემენტი ჩანს, რაც მენა, შენა, ჩვენა, თქვენა-ში გამოვყავით“².

გარდა ამისა შესაძლებელია სათანადო მონათესავე ენებთან შედარების საშუალებით უდურ 1 და 2 პირის ნაცვალსახელებშიც გამოიყოს მსგავსი ფუნქციის თუ იგივე ელემენტი³.

¹ არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 72.

² op. cit., გვ. 74.

³ ეს საკითხი ცალკე უნდა გაირკვეს. უდური -ნე-სა და ქართ.-მეგრ. -ნა-ს შორის არსებული ურთიერთობის გასარკვევად უნდა გადაიჭრას საკითხო, რა მიმართებაშია ერთმანეთთან ხმოვითი ელემენტი. ყურადღებას იქცევს ამ მართე დიალექტური, — იმერული — ფორმები: შე-ნე, ... ა-ქა-ნე, თ-ქი-ნე, მა-ჯა-ნე...

ზემოთქმულის მიხედვით ირკვევა ამრიგად, რომ სახელობით ბრუნვაში უღურის ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვაქვს ფუძის მეორე ნაწილში დეტერმინანტი -ნე- (რომელიც უნდა წარმოადგენდეს თავდაპირველ 3 პირის ნაცვალსახელს) და მასუბსტანტივებელი -ო ელემენტი.

7. გასარკვევი რჩება საკითხი, თუ რას წარმოადგენს ირიბ ბრუნვებში გამოვლენილი -ტ- ელემენტი. ამ საკითხის მნიშვნელობას აფართოვებს ის გარემოებაც, რომ აღნიშნული ელემენტი საერთოდ გვხვდება ზედსართავეებისა და რიცხვით სახელთა ბრუნებისას, როდესაც ისინი წარმოადგენილი არიან სუბსტანტივებად (რასაც სახელობითში გამოხატავს -ო ელემენტი).

აღნიშნული მოვლენა შემჩნეულია უკვე ა. შიფნერის მიერ. იგი ამბობს: „როდესაც ზედსართავი და მიმღობა სუბსტანტივად არიან გაგებულნი, მაშინ ისინი იმგვარად იბრუნვიან, რომ მიცემითის ნიშნად ტუ გვევლინება, ხოლო ნათესაობითის დაბოლოებად ტაი“¹.

ამ დებულებას სჭირდება დაზუსტება იმ მხრივ, რომ -ტ- ელემენტი არ უნდა წარმოადგენდეს ბრუნვის ნიშნის კუთვნილებას, იგი ცალკე ფუნქციის მატარებელი უნდა იყოს, ხოლო ბრუნვის ნიშნებად უნდა გვევლინებოდეს ჩვეულებრივი აფიქსები: ნათეს. -აჲ (-აი). მიცემ. -*ა- -უ(?)² გვაქვს შემდეგი ბრუნება:

მხოლოდობ. რიცხვი:

სახ.	ქალო (-*ქალა-ო)—‘დიდი’,	უკალო—‘მთქმელი’
მოთხრ.	ქალო-ტ-ინ	უკალო-ტ-ინ
ნათეს.	ქალო-ტ-აჲ	უკალო-ტ-აჲ
მიცემ.	ქალო-ტ-უ	უკალო-ტ-უ
ე. წ. აკუზ.	ქალო-ტ-უხ	უკალო-ტ-უხ

სახ.	სოო (-*სა-ო)—‘ერთი’,	ხიბ-ო —‘სამი’
მოთხრ.	სო-ტ-ინ	ხიბ-ტ-ინ
ნათეს.	სო-ტ-აჲ	ხიბ-ტ-აჲ
მიცემ.	სო-ტ-უ	ხიბ-ტ-უ
ე. წ. აკუზ.	სო-ტ-უნ	ხიბ-ტ-უხ

¹ ა. შიფნერი, Versuch..., § 67, გვ. 20: „Die Declination der Adjectiva und Participia geht, wenn diese zu Substantiven erhoben werden, so vor sich, dass als Dativcharakter ტუ eintritt, der Genitiv aber die Endung ტაი (§ 24,2) hat“. ამგვარავე აზრს იმეორებს ა. დიონი; შდრ. მისი Грамм., გვ. 28.

² -ა -უ: ეს ფონეტიკური მოვლენა ცალკე ახსნას მოითხოვს; ჯერხნობით მისი საფუძველი არა ჩანს და წარმოდგენილი სქემა წინასწარ ვარაუდს შეიცავს.

მაგალითად:

ალახო პაე ეშა-ყუნ-სურუბესა; სოო უკალ-ტ-ენქ, სო-ალ ცამკალ-ტ-ენქ—“ზემოთგან ორი ვაშლი ვარდება: ერთი მთქმელისათვის, ერთიც დამწვერელისათვის” (ვართ)...

დან უმანკესა ლენახუნ საპადუნ ბიბო-ტ-უ. ა. დირი, Γραμμ., 28₇—“ჩვენ ვკამთ ყოველ დღე საათის ოთხზე”...

შუმ ქპიტუხო ოშა ფაჩშადუნ ღარ ბასნეკესა. ა. დირი, Γραμμ., 29₁—“პურის ქამის შემდეგ მეფის შვილი იძინებს”...

გოლ-ტ-უღონ უკალ-ყუნ ზატე ღი. მთ. 7₂—“ბევრი მეტყვიან შემ დღეს” (ვართ)...

ოშა სა ჩობანენ იჩ ქალო-ტ-უხ ეხნე—“შემდგომ ერთი მწყემსი თავის უფროსს (დიდს) ეუბნება” (ვართ)...

ქალო-ტ-ინ ეხნე: „ეკა ბალლუ?“—“უფროსი ეუბნება:—“რას იზამ?” (ვართ)...

ვაე ეხნე ისუსენ ბაჩანა ქალატუ...

— ‘და ეუბნება იესო ასეულის უფროსს („დიდს“)’...

ამრიგად ცხადია, რომ აქაც ეს -ტ- ელემენტი ისეთსავე ვითარებაში გვევლინება, როგორც ის გვქონდა ნაცვალსახელებში.

ბუნებრივია, რომ ირიბ ბრუნებებში გამოვლენილი -ტ- ელემენტი დაუკავშირდეს ტე ჩვენებით ნაცვალსახელს, რომელიც ამჟამად მხოლოდ მანაზღვრელად გვაქვს გამოყენებული უღურში. ეს -ტ-, ისევე როგორც -ნე-, უნდა წარმოადგენდეს ნაცვალსახელთა, ზედსართავთა და რიცხვით სახელთა დეტერმინანტს ირიბ ბრუნვათათვის, ხოლო თავდაპირველად იგიც უნდა ყოფილიყო პირის ნაცვალსახელი. ამას უეჭველად ადასტურებს ამ ელემენტის გამოვლენა მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა უღვლილებაში¹ შემსამე პირის ნიშნად. სახელდობრ გვაქვს:

მასდარი: ბუსუსუნ—‘ნდომა’, ‘სიყვარული’; აკსუნ—‘ხედვა’

აწმყო: ზა ბუზაყსა—მე მიყვარს ზა აზაყსა—‘მე ეხედავ’ და ა. შ.

ვა ბუფაყსა—და ა. შ.

ვა ავაყსა—

შოტუ ბუ-ტუ-ყსა

შოტუ ა-ტუ-ყსა

აორისტი:

ზა ბუზაყი—‘მე შევიყვარე’, ზა აზაყი—‘მე დავინახე’

ვა ბუფაყი

ვა ავაყი

შოტუ ბუტუყი...

შოტუ ატუყი...

¹ ამ ზმნათა შესახებ შდრ. ჩუენი: „მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უღურში“...

მაგალითად:

ფაშალუნ ღარა გარლო მე გვდინახ ბუ-ტუ-ყი. ა. დირი, Грамм., 66 4.
— 'მეფის შვილს ძლიერ უყვარდა ეს მსახური'...

ტელან ტე ჩაო თაცი, ა-ტუ-კი შორტუ ყერი პა ვიჩიმლობ. მთ. 4,21
— 'იქიდან იმ მხარეს წავიდა, დაინახა მისი სხვა ორი ძმა'...

მესამე პირის ფორმაში გამოვლენილი «-ტ-უ» უნდა წარმოადგენდეს 3 პირის ნაცვალსახელს, აღებულს მიცემით ბრუნვაში; ეს ნაცვალსახელი სხვა ნაცვალსახელებთან, ზედსართავთან და რიცხვით სახელთან იჩენს დეტერმინანტის ფუნქციას ირიბ ბრუნვაში მსგავსად იმისა, როგორსაც იჩენს -ნე- ნაცვალსახელი სახელობითში.

როგორც -ნე-, ისე -ტ-უ (|| ტე) უღურში გამხოლოებულად გვხვდება, მათი ხმარება ვიწროდაა შემოფარგლული. მათი ფუნქციისა და გენეზისის სრული გათვალისწინება ამიტომ შესაძლებელია მხოლოდ შედარებითი გზით: საჭიროა სხვა კავკასიურ ენათა (პირველ რიგში ლეზგიური ჯგუფის ენათა) მონაცემების გათვალისწინება. ამ მონაცემთა განხილვა და აგრეთვე ამ მორფოლოგიურ ოდენობათა შესახებ არსებულ შეხედულებათა კრიტიკული შეფასება სხვაგან იქნება მოცემული.

დასკვნითი დებულებები

1. უღურში ამჟამად ხმარებული მესამე პირის ნაცვალსახელი: **შენო** || **შონო**—'ის'; **შონო**—'ისინი', ნასესხებია ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან და ამ უკანასკნელთა მსგავსად წარმოადგენს რთულ მონაცემს. ამას მიუთითებს უპირველეს ყოვლისა ის გარემოება, რომ ირიბ ბრუნვებში იგი ფუძეს იცვლის. (მაგ. ნათ.: **შე-ტ-აჲ...**).

2. მსაზღვრელის ფუნქციით ჩვენებითი ნაცვალსახელი, საერთოდ, იძლევა ნარტივს (**შე**—'ეს', **ქა**—'ეგ', **ტე**—'ის'...), ხოლო არსებითი სახელის ფუნქციით რთულ ფუძეს (**შენო** || **შონო**—'ეს', **ქანო**—'ეგ', **შენო** || **შონო**—'ის'...); უკანასკნელ შემთხვევაში ფუძე განერკობილია -ო მასუბსტანტივებული ფორმანტით და -ნე- ელემენტით, რომელიც უნდა წარმოადგენდეს ფუძის დეტერმინანტს (***შე-ნე-ო**, ***ქა-ნე-ო**, ***შე-ნე-ო**).

3. "-ნე" ელემენტი გვხვდება აგრეთვე ზმნის 3 პირის ფორმანტად (**აშ-ნე-ბსა**—'მუშაობს'...), და ეს გარემოება უნდა მიგვიითიებდეს იმაზე, რომ იგი წარმოადგენს მესამე პირის პირველადს ნაცვალსახელოვან ფუძეს.

4. ირიბ ბრუნვებში მარტივ ფუძესა და ბრუნვის ნიშანთა შორის ამ ნაცვალსახელებში ჩაერთვის -ტ- ელემენტი, რომელიც აგრეთვე დეტერმინანტს უნდა წარმოადგენდეს (მაგალ. ნათეს.: **მე-ტ-აჲ**, **ქა-ტ-აჲ**, **შე-ტ-აჲ...**)-ამჟვარივე ფუნქციით ეს -ტ- ელემენტი გვაქვს ზედსართავთა და რიცხვით სახელთა ბრუნებაშიც.

5. იგივე -ტ- ელემენტი გვხვდება მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა მესამე პირში (ა-ტუ-ქსა—'ხედავს'...), სადაც იგი „-უ“ ხმოვნით (მიცემითი ბრუნვის ნიშნით: -უ — -ა?) მესამე პირის ნიშანს წარმოადგენს.

6. -ტ(უ) ელემენტი უკავშირდება დღევანდელ ტე ჩვენებით ნაცვალსახელს (იხმარება მხოლოდ მსაზღვრელად), ხოლო მისი მესამე პირის ფორმანტად გამოვლენა უნდა იმაზე მიგვითითებდეს, რომ წარმოშობით იგიც წარმოადგენს 3 პირის პირველად ნაცვალსახელოვან ფუძეს.

В. Н. ПАНЧВИДЗЕ

МЕСТОИМЕННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ 3-ГО ЛИЦА ЕДИНСТВ. ЧИСЛА

-მე-ნე- || -ტუ-ტუ В УДИНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

(РЕЗЮМЕ)

1. Распространяемые в современном удинском яз. личные местоимения 3-го лица (შენო ჰეო || შონო ჰეო — 'он', შონორ ჰეოტ — 'они') заимствованы от указательных местоимений и подобно этим последним представляют собою сложные основы. На это указывает в первую очередь то обстоятельство, что они изменяют основу в косвенных падежах (напр. Род. შე-ტ-აჲ ჰე-ტ-აჲ — 'его'...).

2. Указательные местоимения в функции определений представляют собою простые основы (შე მე — 'этот', ქა კა — 'этот (в связи со 2 лицом), ტე ტე — 'тот'), а в функции существительного — осложненные основы (შენო მეო || მონო მეო — 'этот', ქანო კანო — 'этот' (в связи со 2 лицом), შენო ჰეო || შონო ჰეო — 'тот'): в этих последних случаях основа осложняется формантом существительности -ნა -ო и элементом *-ნე -ნე, который является детерминантом основы (*შე-ნე-ო — შენო *მე-ნე-ო — მეო, *ქა-ნე-ო — ქანო *კა-ნე-ო — კანო, *შე-ნე-ო — შენო *ჰე-ნე-ო — ჰეო...).

3. Элемент -ნე -ნე встречается и в глаголе, как формант 3-го лица един. числа (აშ-ნე-ბსა აჲ-ნე-ბსა — 'он работает'), и это обстоятельство должно указывать на то, что элемент -ნე -ნე является первичной местоименной основой третьего лица единств. числа.

4. В косвенных падежах между основой и падежным окончанием в этих местоимениях вставляется -ტ- ტ- элемент, который должен представлять также детерминант основы (напр. род. შე-ტ-აჲ მე-ტ-აჲ, ქა-ტ-აჲ კა-ტ-აჲ, შე-ტ-აჲ ჰე-ტ-აჲ). В подобной же функции выступает этот -ტ- ტ- элемент в склонении имен прилагательных и числительных.

¹ Доложено на заседании Отдела Кавказских языков ИЛИМК им. Н. Я. Марра 25.II.1939 г.

5. Тот же -ტ- -ტ- элемент появляется в третьем лице у глаголов с субъектом в дательном падеже (ა-ტუ-ქსა ა-ტუ-ქსა—'он видит'), где он — в сочетании с гласным -უ -и представляет аффикс третьего лица единств. числа.

6. -ტ- -ტ- элемент связывается в современном удийском яз. с указательным местоимением ტე te—'тот' (употребляется только в роли определения), использование же этого элемента в роли аффикса 3-го лица должно указывать на то, что этот -ტ- (-უ)-ტ(-ი)- (resp. ტე te) также является первичной основой личного местоимения третьего лица единств. числа.

Тбилиси
XII.1938 г.

VL. PANTCHVIDZÉ

LES ÉLÉMENTS PRONOMINAUX DE LA 3ME PERSONNE DU SINGULIER -ნე-NE//ტუ-ტU EN OUDINE*

(RÉSUMÉ)

1. Les pronoms personnels de la 3me personne შენო šeno||შონო šono... შონორ šonor en usage dans l'oudine moderne sont empruntés aux pronoms démonstratifs: ce sont, à l'instar de ces derniers, des thèmes compliqués. Ceci est indiqué en premier lieu par ce fait qu'ils changent le thème dans les cas obliques (par exemple au génitif შე-ტ-ა še-ტ-a).

2. Les pronoms démonstratifs fonctionnant comme déterminatifs sont des thèmes simples მე me—'celui-ci' ჯა ka—'celui-ci' (en rapport avec la 2me personne), ტე-te—celui-là), et fonctionnant comme substantifs ce sont des thèmes composés მენო||მონო meno||მონო—'celui-ci', ჯანო kano 'celui-ci' (se rapportant à la 2me personne), შენო||შონო šeno||šono—'celui-là'; dans ces derniers cas le thème est compliqué par la formante de substantivité -ო -o et l'élément -ნე -ne qui est la déterminante du thème (*მე-ნე-ო→მენო me-ne-o→meno, *ჯა-ნე-ო→ჯანო ka-ne-o→kano, *შე-ნე-ო→შენო še-ne-o šeno...).

3. L'élément -ნე-ne se rencontre aussi dans le verbe comme formante de la 3me personne du singulier (აშ-ნე-ბსა აშ-ne-ბსა—'cil travaille', ce qui doit indiquer que l'élément -ნე-ne est le thème pronominal primaire de la 3me personne du singulier.

* Rapporté à la séance de la Section des Langues Caucasiennes de l'Institut Marr du 25.II.1939.

4. Dans les cas obliques c'est -ტ-ჲ qui est intercalé entre le thème et la terminaison casuelle de ces pronoms, lequel élément est aussi la déterminante du thème (par exemple, génitif მე-ტ-აჲ me-ტ-aj, ქა-ტ-აჲ ka-ტ-aj, შე-ტ-აჲ še-ტ-aj).

Cet élément -ტ-ჲ figure dans la même fonction pour la déclinaison des adjectifs et des noms de nombre.

5. Le même élément -ტ-ჲ apparaît à la 3me personne des verbes avec le sujet au datif (ა-ტჟ-ქსა a-ტჟ-ksa-'il voit') où il est—en connection avec la voyelle -ჟ -u—l'affixe de la 3me personne du singulier.

6. L'élément -ტ-ჲ s'unit dans l'oudine moderne avec le pronom démonstratif ტჟ te 'celui-là' (s'emploie comme déterminatif seulement). L'utilisation de ce suffixe comme affixe de la 3me personne doit indiquer que ce -ტ(-ჟ)-ჲ(-u) (resp. ტჟ te) est aussi le thème primaire du pronom personnel de la 3me personne du singulier.

Tbilissi, XII, 1938.

8. როგორცაა

შეღმარი ფარინგალური სპირანტი ზ ადილეურ ენებში

ადილეურ ენებში ვხვდებით მკლერ ფარინგალურ ზ სპირანტს. ეს ბგერა იხმარება მხოლოდ არაბული ენიდან შესულ სიტყვებში, არაბული მკლერი სპირანტი წაინის შესატყვისად. მაგალითები: ზალჰმ 'ნასწავლი', მანჰან 'მნიშვნელობა', ზალჰშთ 'საინტერესო', ზაჰჰლ (ყაბარდ.) 'ქეუა, ქვეიანი', ზაჰჰბ 'წამება, წვალება', ზაის 'შამაკაცის სახელია' და სხვა...

არც ერთ ადილეურ სიტყვაში ეს ბგერა არ გვაქვს. ამის გამო ის მიჩნეულია არაბულიდან ნასესხებ ბგერად, იმავე არაბულ წაინად. ადილეური ენების მკლევარი ლოპატინსკი წერს ამ ბგერის შესახებ: „Звук γ, арабское Г, встречается только в словах позаимствованных из арабского языка. Примеры: γ'алим—учениый, γ'акил—ум, γ'ამеји—молитвенник“ იხ. „Краткая кабардинская грамматика“ СМОПК, XII, განუ. II, გვ. 5.

ყაბარდოულისა და ქვემოადილეური ენების არაბულ ანბანებში ფარინგალური სპირანტი ზ გადმოცემული იყო არაბული წაინით (Г).

ათაქუეინის მიერ შედგენილ ყაბარდოული ენის საანბანო წიგნში қабар-деу алфбисе (кабардинская азбука), რომელიც 1865 წელს გამოვიდა ქალ. ტფილისში, ზ სპირინტი გამოხატულია სათანადო ნიშნით.

შენიშვნა: ათაქუეინის საანბანო წიგნი შედგენილია რუსული ანბანის საფუძველზე, ოღონდ წ და ს ბგერებისათვის გამოყენებულია ქართული ასოები წ და ჰ.

ტამბიევის ყაბარდოული ენის საანბანო წიგნში (кабардинская азбука), რომელიც გამოვიდა 1906 წელს ქალ. თბილისში, ზ სპირანტს ნიშანი არ გააჩნია.

ტამბიევის ამ წიგნში მხოლოდ ერთი სიტყვა აქვს ნახმარი (ჰალჰშთ), რომელშიაც ურევია ზ სპირანტი. აქაც ეს ბგერა გადმოცემული აქვს ჰმ ყრუ სპირანტის ნიშნით (R). ზალჰშთ გადმოცემული აქვს ჩალჰშთ-ით.

ტამბიევის საანბანო წიგნში ზ ბგერისათვის ნიშნის უგულვებელყოფა უთუოდ შედეგია ლოპატინსკის გავლენისა.

ლათინურის საფუძველზე შედგენილ ანბანებში მხოლოდ ყაბარდოულში იყო გამოხატული ზ სპირანტი სათანადო ნიშნით.

იმის გამო, რომ სპირანტი ზ მიჩნეულია არაბულიდან ნასესხებ ბგერად-ადილეური ენების თანამედროვე ანბანებში, რომლებიც რუსულის საფუძველზეა შედგენილი, მისთვის (ჰ-სთვის) გამოსახატავი ნიშანი—ასო—არ მიუჩენიათ. მაგალითად, ყაბარდოულად სიტყვა ჰალაშმთ იწერება алашат, ჰაყღლ იწერება ахыгъ და სხვა.

არის შემთხვევა, როცა მეღერი ჰ-ს მაგიერ იწერება ყრუ სპირანტი ში (სიტყვის შიგნით). მაგალითად, მამაან იწერება შაან-ს მაგიერ.

ამნაირად, ყაბარდოულისა და ქვემოადილეურის სალიტერატურო ენებისათვის გარკვეული მიზანია დასახული: გამოირიცხოს ფარინგალური მეღერი სპირანტი ჰ, როგორც ეგზოგენური ბგერა.

მიუხედავად ამისა, ეს ბგერა მეტად მეტყიედაა დაცული ორსავე ენაში. განსაკუთრებით ეს ითქმის ყაბარდოულის შესახებ. ყაბარდოული ენის როგორც თერგის, ისე ყუბანის კილოკავებში სპირანტი ჰ თანაბრადაა ცოცხალი ახალისა და ძველი თაობის წარმომადგენელთა მეტყველებაში.

ყაბარდოულში ჰ სპირანტის უფრო მეტ შემთხვევაში ხმარება (ქვემო-ადილეურთან შედარებით) გამოწვეულია მით, რომ აქ (ყაბარდოში) უფრო ძლიერი იყო არაბული წიგნური მეტყველებიან გავლენა.

ჩვენი აზრით, ადილეური სპირანტი ჰ არ უნდა იყოს არაბული ენიდან ნახესხები ბგერა. იგი ჩვენ მიგვაჩნია თვით ადილეურ, ენოგენურ ბგერად.

ჰ სპირანტის არაბული წარმოშობილობის უარსაყოფად შეიძლება მოვიყვანოთ შემდეგი საბუთი:

1. ადილეური ჰ, რამდენადაც შეიძლება ადამიანი დაეყრდნოს მხოლოდ სმენითს შთაბეჭდილებას, არ არის იდენტური ბგერა არაბული ცაინსა. მას (ჰ-ს) აკლია ძლიერი შემართვის აკუსტიკური შთაბეჭდილება. იგი უფრო მეტად სტოვებს სპირანტი ლ-ს შთაბეჭდილებას.

თვით არაბული ენის საკმარად კარგი მკოდნე ადილელებიც კი, რომელთაც უდავოდ მიაჩნიათ ადილეური ჰ სპირანტის არაბული წარმოშობილობა, ამჩნევენ არაბულ ცაინსა და ადილეურ ჰ-ს შორის განსხვავებას.

(ამ მხრივ საკიროა ექსპერიმენტალურად შემოწმდეს არაბულ ცაინსა და ადილეურ ჰ-ს შორის მსგავსება-განსხვავება).

მაშ, თუ ადილეური ჰ საესებით არ ეტოლება არაბულ ცაინს, ასეთ შემთხვევაში ბგერის სესხება უთუოდ საექვოდ უნდა ჩაითვალოს. ყოველი ნასესხები ბგერა წარმოდგინება, ცხადია, ზუსტად გადმოღებულად. წინააღმდეგ შემთხვევაში გვექნება არა ბგერის სესხება, არამედ ბგერათა შენაცვლება.

2. უფრო არსებითია შემდეგი გარემოება:

ერთი ენიდან მეორე ენაში ამა თუ იმ ბგერის გადასვლა ხერხდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მხესხებელი ენის წარმომადგენლები ორენოვანები (ბილინგვალურნი) არიან. ეს წარმომადგენს აუცილებელ პირობას. მაგალითად, ქართველური ენებიდან ორენოვანობის საფუძველზე მიიღო კანურმა ჰ ბგერა თურქულისაგან. კანური ჰ-ს შესახებ წერს პროფ. არნ. ჩიქობავა: „ჰ უცხო ენებიდან—ბერძნულიდან, თურქულიდან... ნასესხებ სიტყვებში იხმა-

რება: ჭუკარა—ლარიბი, არაბული სიტყვაა თურქულის გზით შემოსული, ეჭნენდი—ბატონი (თურქულია), ჭესი „ფესი“ (თურქ. ძველებური ქული) და სხვა.“ (იხ. „ქანურის გრამატიკული ანალიზი“ გვ. 15).

ცნობილია, რომ ქანებისათვის თურქული ენა წარმოადგენს მეორე დედაენას.

სხვა კავკასიური ენებიდან ორენოვანობის ფაქტს ვხედავთ აბაზურში. აბაზების მთელი მოსახლეობა თავისუფლად ლაპარაკობს ყაბარდოულად, რის შედეგად არის რამდენიმე თანხმოვანი ბგერის გადასვლა ყაბარდოულიდან აბაზურში.

ორენოვანობის საფუძველზე, შესაძლოა, მიიღეს ინდოევროპულმა ენებმა—სომხურმა და ოსურმა სპეციფიკური კავკასიური ბგერები; აგრეთვე, ძველმა ინდურმა ენამ დრავიდული ენებისაგან მიიღო ინდოევროპული ენებისათვის უცხო ბგერები და სხვა...

შეეძლო თუ არა ამ გზით ადილურ ენებსაც გადმოეღოთ არაბული ენიდან რომელიმე ბგერა? ცხადია, არ შეეძლოთ, ვინაიდან ახეთი მჭიდრო ენობრივი კავშირი ადილულებს არაბებთან არასოდეს არ ჰქონიათ.

ადილურში არაბების პოლიტიკურ გავლენაზე ლაპარაკი არ შეიძლება. ისლამის მოძღვრება ადილულებში ვრცელდებოდა განსაკუთრებით XVII—XVIII საუკუნეებში. ამ ხანებში კი ადილულები დაკავშირებული იყვნენ უფრო თურქებთან, ყირიმის სახანოსთან.

ადილულებზე უფრო ახლო ურთიერთობა არაბებთან ჰქონდათ ქართველებს. ხანგრძლივი იყო არაბთა ბატონობა საქართველოში და მრავალი არაბული სიტყვა დამკვიდრდა ქართულში, მაგრამ, როგორც ვიცით, არც ერთი არაბული ბგერა არ მიუღია ქართულ ენას. ეს უთუოდ იმიტომ, რომ მაშინ ქართველობა არ იყო ორენოვანი.

არც ირანელების, არც თურქებისა და არც ბერძნების ბატონობის დროს ყოფილან ქართველები ორენოვანები. წინააღმდეგ შემთხვევაში, სხვა არა იყოს რა, ზ ბგერა მაინც გადავიდოდა ქართულში ზემოდასახელებული ენებიდან.

ზემოთქმულიდან ვასკენით: ადილური ზ სპირანტი არ შეიძლება ვივარაუდოთ არაბულიდან ნახესხებად, თუნდაც რომ იგი იდენტური ბგერა იყოს არაბული წაინისა.

მაგრამ თუ ადილური ენებში ზ არ არის ეგზოგენური, არაბული წარმოშობისა, ის უნდა ჩაითვალოს ენდოგენურ, ადილურ, კავკასიურ ბგერად.

ამას ადასტურებს ადილურის ფონეტიკური სისტემა: ზ მდლერი სპირანტი ადილურ ენებს უნდა ჰქონოდათ; ეს ბგერა არის ფარინგალური ყრუ სპირანტი—ჰო-ს მელერი კორელატი. ორსავე ადილურ ენას შემონახული აქვს ჰო სპირანტი, როგორც ნასესხებს, ისე თვით ადილურ სიტყვებში. მაგალითად, ჰინ 'ძალი', სეჰინ 'საათი' და სხვა.

აფხაზურ-ადილურ ენებიდან წყვილული ჰო—ჰ როგორც ლაბიალიზებული, ისე არალაბიალიზებული სახისა, შემონახული აქვს აბაზურს. მაგალითები:

არალაბიალიზებული ზ სიტყვებში:

პწყარა — 'შეკითხვა'
 აცჭარა — 'გათხოვება'
 ა-ჭან — 'ხანი', 'დრო' და სხვა;

ლაბიალიზებული ზ სიტყვებში:

აჩმაზაჭიჯ — 'ავადმყოფი'
 ალჭია — 'კვამლი'
 აჭიჯნ — 'საზღვარი, კიდე' და სხვა¹.

სხვა კავკასიური ენებიდან მკლერი ფარინგალური სპირანტი ზ (დაახლოებით ისეთი, როგორც ადიღურის ზ) გააჩნია ჩაჩურ-ინგუშურ ენებსა და ზოგიერთ დაღესტურ ენას.

ასე რომ, ეს ბგერა უნდა ვიგულოთ საერთო-კავკასიურ მონაცემად.

ეს ბგერა (ზ) ადიღურმა ენებმა გამოიყენეს არაბული ცაინის გადმოსაცემად არაბულიდან ნასესხებ სიტყვებში.

თუ ზ ადიღური ბგერა იყო, ისმის კითხვა: რატომ თვით ადიღურ სიტყვებში არ გვხვდება ამჟამად იგი?

ამას შეიძლება მეტად მარტივი ახსნა ჰქონდეს: ადვილად შესაძლებელია, რომ ეს ყაბარდოულსა და ქვემოადიღურში თითო-ოროლა. სიტყვაში ყოფილიყო შემონახული იმ ხანებში, როცა არაბული სიტყვები შედიოდა ამ ენებში. ამ სიტყვების შემთხვევითი დაკარგვის შედეგი უნდა იყოს ზ ბგერის დაკარგვა. ეს სრულებით ბუნებრივია ადიღური ენებისათვის. ადიღურ ენებში ჩვენ გვაქვს არა ერთი შემთხვევა, როცა ესა თუ ის ბგერა სიტყვათა მეტად განსაზღვრულ რაოდენობაშია ნახმარი.

მაგალითები: 1. ქვემოადიღური ზზ აფრიკატი (მაგარი) მხოლოდ ორ სიტყვაშია დადასტურებული: აზზანჯზ 'იხეტილე', ლაზანჯზ 'მუხლი'; 2. ქვემოადიღური ხზ (ლაბიალიზებული ხ) გვხვდება თითო-ოროლა სიტყვაში, შახან 'დიდი'; 3. ქვემოადიღურში ლაბიალიზებული ძ ბგერა მხოლოდ ერთ ძირშია დადასტურებული—ძან 'შეახვიე'.

ასეთ პირობებში ადვილად შეიძლება სათანადო სიტყვის დაკარგვამ ამ სიტყვაში დაცული ბგერის დაკარგვა მოგვეცეს.

ამგვარად, ადიღური ენების ფონეტიკური მარაგის ცვლილება დიდად არის დამოკიდებული ლექსიკურ ცვლილებაზე. მაშინ როდესაც, ვთქვათ, ქართულურ ენებში სიტყვათა მასობრივი დაკარგვა თითქმის არავითარ ცვლილებას არ მოახდენს ენის ბგერითი შედგენილობის შეცვლაზე, ადიღურ ენებში ამ მხრივ განსაკუთრებული მდგომარეობაა.

საკუთარ სიტყვებში, როგორც ვთქვით, ადიღურმა დაკარგა ზ ბგერა, მაგრამ ნასესხებში შემოინახა: ესაა მეტწილად ადამიანთა სახელები (საჭილ—

¹ აბაზურის მაგალითები მომავლად დოც. ქ. ლ. მ. თ. თ. ი. მ. მ.

საიდი, ჭაისზ—აისა და სხვა) და სარწმუნოებრივი ტერმინები (ჭაზაბ—‘წამება’, ღუჭა—‘ლოცვა’ და სხვა).

ამ სიტყვების ზუსტად გამოთქმა კი, ცხადია, სავალდებულო იქნებოდა ყოველი მართლმორწმუნე ჩერქეზისათვის. უდავოა, ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო ადიღურ ენებში არაბულიდან შესულ სიტყვებს შეენარჩუნებინათ სპირანტი ჭ.

შესაძლებელია, როგორც დოც. ქ. ლომთათიძე¹ ფიქრობს, ჭ სპირანტი ადიღურმა ენებმა დაკარგეს ლ სპირანტში გადასვლის შედეგად. ეს პროცესი (ჭ ბგერის ლ-ში გადასვლა) შესამჩნევია თანამედროვე აბაზურში. აფხაზურს კი ეს ბგერა დაუკარგავს, აბაზურს შეუნარჩუნებია.

ცხადია, ამ გზით ჭ სპირანტის დაკარგვა ადიღურ სიტყვებში სრულებით შესაძლებელი არის. ჭ-ს გადასვლა ლ-ში დასაშვებია და ბუნებრივიც. ოლონდ, ჩენ მაინც არ გვგონია, რომ არაბული სიტყვების ადიღურ ენებში შესვლის პერიოდში ჭ მასობრივად ყოფილიყო გამოყენებული. ამ დროს იგი (ჭ სპირანტი) უკვე დაკარგულად ანდა ლ-ში გადასულად უნდა ვიგულებოდ.

წინააღმდეგ შემთხვევაში კი, ე. ი. რომ ჭ სპირანტი ჩრდილო-კავკასიაში მაჰმადიანობის დამკვიდრების პერიოდში მასობრივად ყოფილიყო ადიღური ენებისათვის დამახასიათებელი, არაბული ენიდან შემოსულ სიტყვებში ჭ-ს განმტკიცება საერთოდ გაამაგრებდა ჭ-ს პოზიციას ადიღურ ენებში. ჭ შედარებით უცვლელი, მტკიცე დარჩებოდა თვით საკუთარ ადიღურ სახელებშიც.

Г. РОГАВА

ЗВОНКИЙ ФАРИНГАЛЬНЫЙ СПИРАНТ ʕ В АДЫГЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В адыгейских языках (в нижне-адыгейском и кабардинском) встречается звонкий фарингальный спира́нт ʕ. Этот звук ныне встречается лишь в словах заимствованных из арабского языка, заменяя арабский звонкий фарингальный звук айи (ع), напр., ʕaləm ‘ученый’, ʕaqəl ‘умный’ (кабард.), saʕʕid ‘Сапд’ (имя мужчины) и т. д.

Ни в одном коренном адыгейском слове звук ʕ не встречается. По этой причине этот звук считается заимствованным из арабского языка, точнее арабским аншом. (Латинский и др.).

В современных адыгейских алфавитах ʕ звук не представлен отдельным знаком, напр., ʕaqəl (кабард.) пишется—акъл [aqel], ʕaləm пишется—алым [aləm] и т. д.

¹ ეს წერილი წარმოდგენილი იყო ცალკე მოხსენებად „ენიმკი-ს“ კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1939 წ.

В старых же (XIX века) алфавитах адыгейских языков (на основе арабского и русского) γ' звук обозначался отдельным знаком.

По нашему мнению адыгейский спирант γ' не должен быть заимствованным из арабского языка. Мы его считаем адыгейским звуком по следующим соображениям:

1. γ' фарингальный спирант адыгейских языков, насколько можно судить по слуховым впечатлениям, не идентичен с арабским ξ .

2. Вообще, заимствование звука из одного языка в другой мыслимо в результате тесного контакта лишь в том случае, когда представители заимствующего языка двуязычны (билингвально). Черкесы же никогда не были в такой тесной связи с арабами, чтобы это повело к заимствованию звука.

Таким образом, в адыгейских языках γ' спирант нельзя предполагать заимствованным из арабского языка; γ' собственно адыгейский звук.

Это подтверждается следующими соображениями:

Звук γ' является звонким корелатом спиранта β . Последний же звук— β глухой фарингальный спирант имеется в обоих адыгейских языках, как в коренных, так и в заимствованных словах. Следовательно, звук γ' в фонетической системе адыгейских языков явление закономерное.

Из языков абхазско-адыгейской группы β — γ' как в нелабиализованном, так и лабиализованном виде, сохранился лишь в абазинских диалектах.

Из других кавказских языков γ' спирант имеется в чечено-ингушских и в некоторых дагестанских языках.

В адыгейских языках γ' спирант в коренных словах был налицо, видимо, в то время, когда в Кабарду и Адыгей стал проникать Ислам (XVII—XVIII вв). С распространением магометанства было связано заимствование массы слов с арабского языка в адыгейские языки. Арабский спирант ξ в адыгейских языках передавался спирантом γ' . Таким образом, адыгейские языки сохранили в заимствованных из арабского языка словах спирант γ' .

Это заимствование не было опосредствовано турецким языком, поскольку в самом турецком языке арабс. ξ при заимствованиях из арабского языка не сохраняется.

Почему же в коренных адыгейских словах не встречается в данный момент спирант γ' ?

В адыгейских языках нередки случаи, когда та или иная фонема встречается лишь в нескольких словах. Таковы напр., в нижне-адыгейском твердая шипящая аффриката ξ , или лабиализованная аффриката $d\xi$ и т. д.

Исчезновение этих слов из лексического состава, естественно, повело бы к исчезновению соответствующих фонем из звукового состава данных языков.

По всей вероятности, так обстояло дело и с звуком γ' .

Не исключена и другая возможность: звук γ' исчез в адыгейских языках вследствие того, что он (γ' звук) перешел в задне-язычный звонкий спирант γ' (как то предполагает доц. К. Ломтаидзе). Но и в этом случае надо допустить, что к моменту заимствования арабских слов этот звук был наличен лишь в некоторых словах, иначе, трудно было бы объяснить дальнейшее ослабление его позиций при массовом использовании этого звука в заимствованных словах.

3. ხუზუთია

-წ ნაწილაკისათვის მთათუზურში

მთის კილოებში შემონახულია არქაული ფორმები. მათს 'გამოკვლევას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული ენის ბუნების გაგება-შესწავლისათვის. თუშურიც მთის კილოთა რიცხვს ეკუთვნის და თავისი ენობრივი გარდმონაშთებით თუ ახალი მოვლენებით საკმაო მასალას იძლევა ქართული ენის განვითარების ისტორიის შესასწავლად.

ამჟამად გვინტერესებს თუშურში მოქმედი ნაწილაკები: -ც, -ღ, -წ. ესენი წინადადების რომელიმე წევრს დაერთვიან; მაგ.: „შენ იმას სუ ც ვერ მა ც (ა) წყობ“ „შენ იმას (საქმეს) სრულებით ვერ მოაგვარებ“ (სიტყვა-სიტყვით: „შენ იმას სულაც ვერ მოაწყობ“).

„სუ ც ომობაშიად მეკობრობაში წავეიდ ხანა-დროჲ“ სულაც ომებსა და მეკობრობაში (ყაჩაღობაში) წაივია დრო-ხანა'...

„პატაიდ ყურძენ ამოვთაროთაჲ, მეტაც მინდაჲ“ 'ცოტალა ყურძენი ამოვიღოთო, ძალიან მინდაო'.

„ამალ ჯელის ზალტეებს შეხედ“ 'ამ ხელის ბორკილებს შეხედე'.

„ა იმალ მთასა გაჰხედე“ 'აი იმ 'მთას გახედე' და სხვა. აქ -ღ და -ც ნაწილაკები იმავე ფუნქციით გვევლინება, როგორც სალიტერატურო ქართულში -ცა და -ღა (პატარალა, ამასლა, სულაც, ერთიცა...).

-ღ ნაწილაკს სხვა ფუნქციაც აქვს დაკისრებული წინადადებაში, სახელდობრ, იხმარება თხოვნითს ბრძანებითში; მაგ.:

„დაჯედიღ, ივანე დაჯედიღ!“ „აქალ მოდი, გარსო, აქალ მოდი!“

„კამაილ კამე“ 'საქმელი კამე' და სხვა; კატეგორიული ბრძანებითი კი ასე იქნებოდა: „დაჯედი, აქ მოდი, კამაღ კამე“ და სხვა.

განსაკუთრებით ჩვენს ყურადღებას იქცევს -წ ნაწილაკი; მისი მაგალითებია:

„ეე, იჩჲ, შენი მოსატყუებელიც გაეხდი, სტყუიწ!“ 'ეე, იჩო, შენი მოსატყუებელიც გაეხდი, სტყუი სწორედ'.

„ზალტეებს შეხედ, ჯელზეავეწ მაქჲ!“ 'ხელის ბორკილებს შეხედე, ხელზედვე მაქვს'.

„ვერ უყურებ, თუშურაც ქუდ თავზეავეწ მაქჲ!“ 'ვერა ხედავ, თუშური ქუდი თავზედვე მაქვს?'

„წყალსაწ შენ გამომიყვანე,

ლურჯას შემისვი გაეასა...“ და სხვა.

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, -წ ნაწილაკი დადასტურებას, დამტკიცებას. გამოხატავს ისე, როგორც ხევესურულსა და რაქულში ქვე, დასავლურ კილოებში ქე ან ჭი, მეგრულში ქო და სევანურში ჩუ, მაგრამ გენეტურად იგი უკავშირდება ინგილოურში დაკულ ნაწილაკს წაჲ || წაჲ დს; მაგ., „—ჰაბა ახლა ჩემ ეკალ მამი! —'აბა ახლა ჩემი ეკალი მომე!'

„—შენ ეკალ თორნეში დავწ წაჲ! — შენი ეკალი თორნეში დავწვი უკვე“ (სიტყვა-სიტყვით: დავწვი, წავიდა).

„—ჰაბა ჩემი პურები? —'აბა ჩემი პურები? —

—ვქომით წაჲ!“ — ვკამეთ წავიდა, ე. ი. ვკამეთ უკვე.

„ჩიტ მოსულ, ყოჩებ მოუთხოვნია.“ — ჩიტი მოსულა, ყოჩები მოუთხოვია.

„—დოეკალით წაჲ დაუ. — პუთქომე“¹ — დეკალით უკვეო, — უთქვამთ'.

ინგილოური წაჲ || წაჲ დ -- ავ² წარმოშობით იგივე წავიდა'ა და გამოხატავს მოქმედების დასრულებას, გათავებას, ან როგორც მ. ჯანაშვილი განმარტავს, „წარსულ შესრულებულის მაჩვენებელი ნაწილაკი“--ა.

ასეთი მნიშვნელობით ეგ ზმნა დღესაც იხმარება ქართულში; მაგ.:

—არ გახსოვს რომ დამპირდი?

—ეე, წავიდა, ჩემო ძმაო! და სხვა.

ამგვარად, წავიდა-ს შემოკლებული გარდამავალი სახეა ინგილოური წაჲ || წაჲ დ. ამ გზის გავლით არის მიღებული მთათუშურის -წ. უკანასკნელი დღეს ნაწილაკს წარმოადგენს და ამდენად ცალკე არ იხმარება. მას აქვს მტკიცებითი ნაწილაკის ფუნქცია.

¹ მ. ჯანაშვილი, საინგილო: ძვ. საქართველო, ტ. II, გვ. 194—195.

² -ავ სხვათა სიტყვის -ო'ა.

6. პარამნიშვილი

საგაზირო უმოდალურ საქართველოში

პარამნიშვილი-მწიგნობართუხუცესი

II

მწიგნობართუხუცესთა ზეობა-ვინაობის ქრონოლოგიური განხილვის შემდეგ ჩვენი ამოცანაა გავარკვიოთ: იმთავითვე იყო მწიგნობართუხუცესი ასეთი აღზეებული, თუ როდის მოხდა მისი ამაღლება; შემთხვევითი იყო თუ გეგმიითი მისი გაქყონდილება; როგორი იყო მწიგნობართუხუცესის ხელი და როგორი იყო ამ ხელის ურთიერთობა ამირსპასალარის, აფხაზეთის კათალიკოზის, ქართლის კათალიკოზის და ათაბაგის ხელთან; როდის, როგორ და რა მიზეზით მოხდა მწიგნობართუხუცესის ხელის დამცრობა; როდის გაქრა მწიგნობართუხუცესობა?

ყველა აქ ჩამოთვლილ საკითხზე ამომწურავი პასუხის გაცემა ადვილი საქმე არ არის. საკითხთა სირთულეს მისალის სიმცირე და შეუსწავლელობა აორკეცებს. ამავე დროს აქ წამოკრილ დამატებით საკითხთა უმრავლესობა ჯერჯერობით შეუსწავლელია. თითოეული მათგანი კი სპეციალური მონოგრაფიული კვლევის ღირსია. ასეთი რამ, რატომუნდა, აქ ვერ მოხერხდება. მიუხედავად ამისა, ჩვენ იძულებული ვართ მთავარ საკითხს არა-ერთხელ გადაუხვიოთ და, წინამდებარე ნაშრომის ტექნიკური მხარის საზიანოდ, ამ „დამატებით საკითხებზე“ ვიმსჯელოთ. თავისთავად ცხადია, რომ ჩვენი ასეთი სახელდახელო პასუხები ზემოთ დასმულ კითხვებზე ნაკლებეანობასთან ერთად შეცთომებისაგანაც ვერ იქნება დაზღვეული.

წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ მწიგნობართუხუცესის უფლება-მოვალეობა იმთავითვე ისეთი რთული და მრავალმხრივი არ იქნებოდა, როგორიც ის XII—XIII ს-ში ჩანს.

XI საუკუნესთან შედარებით XII—XIII საუკუნეებში საქართველოს სახელმწიფოს თითქმის ყოველი ხელისუფლის უფლება-მოვალეობა გართულდა და გაიზარდა. ეს გამოწვეული იყო სახელმწიფოს იმ სწრაფი ზრდით, რომელსაც ამ დროს ჩვენი ქვეყანა განიცდიდა. მაგრამ არც ერთ ხელს ისეთი ცვლილება არ განუცდია, როგორიც მწიგნობართუხუცესობამ განიცადა.

ჯერჯერობით დავაცადოთ იმ დიდმნიშვნელოვან მოვლენაზე საუბარი, რომელმაც მწიგნობართუხუცესობა XII ს-ის დასაწყისიდან მოყოლებული ერ-

თის დაკვრით არსებითად განასხვავა XI საუკუნის მისი პირველსახისაგან (ეგულისხმობთ ქყონდილობის შეერთებას მწიგნობართუხუცესობასთან).

მწიგნობართუხუცესის ხელის განსაკუთრებული ცვლილების მიზეზი თვით ამ ხელის განსაკუთრებულ ბუნებაში უნდა ვეძიოთ. ფეოდალური პოლიტიკური წესწყობილების ხანაში მწიგნობართუხუცესობა არსებითად განსხვავდებოდა სხვა სადარბაზოსკარო ხელთაგან. ცნობილია, რომ თითოეული ხელი ამ ეპოქაში მიწის-მფლობელობასთან იყო დაკავშირებული. სამსახურის სამაგიეროდ ხელისუფალთ მეფისაგან წყალობად ეძლეოდათ მფლობელობის ამათუიმ სახით მთელი მხარეები, ქალაქები, ციხეები, სოფლები. მაგრამ ამ „საპატიო“ თუ „სახელო“ ქონებას გარდა თითოეულ ხელისუფალს, როგორც დიდგვარიანს, „სამამულო“ ქონებაც დიდი ჰქონდა.

ამის შესაბამისად ფეოდალური პოლიტიკური წყობილებისას ყოველი სახელმწიფო ხელი ორბუნება იყო. თუ ერთის მხრით ხელისუფალი დამოკიდებული იყო მეფის წყალობისაგან და ამდენადვე მეფის „მორკმე-გაძლიერებისათვის“ თავდადებული უნდა ყოფილიყო, მეორეს მხრით ის, როგორც დამოუკიდებელი „მემამულე“, სახელმწიფოს საშინაო საქმეებში მეფის ხელისუფლების გაძლიერების აგრე ერთგული მომხრე როდი იყო. ამიტომ ფეოდალურ ხელისუფალთა მეფისადმი ერთგულება პირობითი და საექუო იყო. აქვე უნდა აღინიშნოს ფეოდალური ეპოქის ხელის კიდევ ერთი დამახასიათებელი მხარე, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ თითოეული ხელი აღნიშნულ ხანაში სამემკვიდრეოდ გარდაქცევის მიდრეკილებას ატარებს.

არც ერთი ამათვანი არ ახასიათებდა მწიგნობართუხუცესობას. მიწის-მფლობელობასთან მის კავშირზე ზედმეტია ლაპარაკი მას შემდგომ, რაც ჩვენ ვიცით, რომ მწიგნობართუხუცესი მონაზონი იყო, ხოლო მონაზონს ქვეყნის (ქალაქის, ციხის, სოფლის) საკუთრებად თუ სახარაჯოდ ჰუნება არ შეეძლო. ასევე ვერ გამოიჩინდა მწიგნობართუხუცესობა სამემკვიდრეო გარდაქცევის მიდრეკილებას, რადგან მონაზონს მემკვიდრეები არა ჰყავდა.

ჩვენ არ ვიცით, როდის ან საიდან გაჩნდა ჩვენში მწიგნობართუხუცესობა, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ მისი ასეთი თუ ისეთი არსებობა სათანადო „ბიუროკრატიულ“ მართვა-გამგეობას ჰგულისხმობს. მწიგნობარი სამწიგნობაროს თანამშრომელია, ხოლო მწიგნობართუხუცესი—ამათი უფროსი. რაც უფრო ძლიერი იყო ცენტრალური ხელისუფლება, რაც უფრო მკვიდროდ იყო დაკავშირებული სახელმწიფოს თითოეული ნაწილი მეფის უფლებასთან, მით უფრო რთული და მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო სახელმწიფო სამწიგნობრო (თუ სამწიგნობრონი). ამ დაწესებულების მნიშვნელობის ზრდასთან ერთად კი იზრდებოდა მნიშვნელობა თვით დაწესებულების მეთაურისა, მწიგნობართუხუცესისა.

მწიგნობართუხუცესობა სავსებით ცენტრალური ხელისუფლებისაგან იყო დამოკიდებული. ამ ხელსა და მეფის უფლების ძლიერებას შორის პირდაპირპროპორციული დამოკიდებულება იყო: რაც უფრო ძლიერი იყო მეფე (და სამეფო კარი) მით უფრო ძლიერი და მნიშვნელოვანი იყო მწიგნობართუხუცესობა და პირუკუ. ბუნებრივია, ამიტომ, რომ მწიგნობართუხუცესი ცენტრალური ხელის-

უფლების გაძლიერება-განდიდების თავდადებული მომხრე და მოღვაწე უნდა ყოფილიყო.

იმ ხანგრძლივი ბრძოლის დროს, რომელიც ცენტრალურ ხელისუფლებასა და დიდგვარიან აზნაურებს შორის იყო გაჩაღებული ბაგრატ III-დან მოყოლებული ვიდრე დავით აღმაშენებლამდის, საქართველოს მეფეს საკმაოდრო ჰქონდა დარწმუნებულიყო მწიგნობართუხუცესის ხელის სავესებით სანდობაში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ბრძოლაში მწ.-უხუცესებს მცირე მონაწილეობა არ მიუძღოდათ ცენტრალური ხელისუფლების გასამარჯვებლად. სამწუხაროდ, საამისო ისტორიული ცნობები თავდაპირველად სრულიად არ გაგვაჩნია, ხოლო შემდეგ—მეტად მცირე. მაგრამ გამოთქმული მოსაზრების ზოგადი დამტკიცებისათვის ეს ნაკლებევეანი ცნობებიც საკმაოა.

როგორც ეს ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, 1045—6 წელს ჩანს მწიგნობართუხუცესი ეფთჳში. ეს არის ღრტილას საერო-საეკლესიო კრებაზე, სადაც სომეხ სოსთენსა და ქართველ ეფთჳმე გრძელს შორის „სიტყვისგება“ გაიმართა. ბაგრატ IV აქ ბანაკად იღვა. მას დიდგვარიანი აზნაური, მისივე ხელისუფალი ქართლის ერისთავი და სპასალარი ლიპარიტი ებრძოდა. ჩვენ არა ვიცით რა ეფთჳმე მწიგნობართუხუცესის საქმიანობის შესახებ მეფის გასამარჯვებლად, მაგრამ ის კი ჩანს, რომ მწიგნობართუხუცესი მეფის მომხრეთა ბანაკშია და მეფეს ახლავს. არაფერი ვიცით, აგრეთვე, ეფთჳმეს ჩამომავლობის შესახებ. ცხადია მხოლოდ, რომ ის ქართველია და მონაზონი, მაგრამ ანტი-ქალკედონური-მოდღვრების მიმდევარი, თუ აშკარად არა, ფარულად მაინც¹. თავი რომ დავანებოთ მ. ბროსეს სამართლიან ექვს პეტრე პეტრიკ-ყოფილის კავკასის-ძეობის შესახებ² (რატქმუნდა, იმ მცთარი მსჯელობის გამოკლებით, რომელიც პეტრე პეტრიკ-ყოფილს იოანე პეტრიწონელთან აიგივეებს), ჩვენ პეტრე ვესტისა და მწიგნობართუხუცესის შესახებ მაინც გაცილებით მეტი ცნობები გვაქვს პირველ ცნობილ მწიგნობართუხუცესთან შედარებით. ზემოთ ჩვენ დავამტკიცეთ, რომ 1085 წლის მინაწერში მოხსენებული პეტრე ვესტი და მწიგნობართუხუცესი იგივე პეტრე პატრიკია, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის ცხორებაში მოიხსენიება. უეჭველია, აგრეთვე, რომ ამავე პეტრიკ-ყოფილს და მის ძმას იოანეს შეეხება ათონის ქართ. მონასტრის ალაპი № 15. აღნიშნული ალაპიდან ჩანს, რომ 1054 წელს ბიზანტიაში მოსულ ბაგრატ IV-ს თან ახლავს პეტრიკი, ჯერ კიდევ ერის-კაცი. თავის თავად იგულისხმება და ეს ალაპიდანაც ნათლად ჩანს, რომ პეტრიკი მეფესთან დაახლოებული და სამეფო კარზე წარჩინებული პირია. აქ მისი თანამდებობა, ისევე როგორც მისი ძმის იოანესი, აღნიშნული არ არის. საფიქრებელია, რომ ისინი „საკუთარნი მეფისანი“ არიან, ე. ი. არა სახელმწიფო მოხელენი, არამედ „ხელშინაურნი“³. რალა თქმა უნდა, რომ ბაგ-

¹ შეიძლება სწორედ ამით აიხსნებოდეს ის მოვლენა, რომ გიორგი ხუცესმონაზონი არც ერთხელ არ იხსენიებს საქართველოს მწ.-უხუცესს ბაგრატ IV-ის დროს მიუხედავად იმისა, რომ ბევრს გვაძენობს საქართველოს ისეთ საერო და საეკლესიო საქმეებზე, რომლებთანაც მწ.-უხუცესს მაშინაც კი თითქოს უშუალო კავშირი უნდა ჰქონოდა.

² M. Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie, second rap. p. 185 n. 2.

³ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II ნაკვ. II, გვ. 217—218.

რატის ლიპარიტთან ბრძოლაში პეტრიკი მეფის მომხრეა. 1065 წელს პეტრიკი უკვე შემონაზონებულია; იწოდება პეტრე პეტრიკ-ყოფილად და პატრიკის პატივით არის დაჯილდოვებული. ბიზანტიის ეს მაღალი საკარისკაცო პატივი თავისთავად მოწმობს პეტრეს წარჩინებულობას როგორც ბაგრატ IV-ის, ისე ბიზანტიის სამეფო კარზე. ამის შესაფერისია მისი საქმიანობაც: ბაგრატმა პეტრე პატრიკი წამოატანა მხლებელთა მეთაურად უფლისწულს მართას, რომელიც მომავალი იმპერატორის მიხაელ დუკას საცოლოდ იყო თხოვილი ბიზანტიის კეისრის მიერ. რათქმაუნდა, პეტრე პატრიკი ბაგრატის განსაკუთრებული ნდობით უნდა ყოფილიყო აღჭურვილი.

მეტად საინტერესო და, ვფიქრობთ, ჩვენი საკითხისათვის არაუმნიშვნელო ჩანს ის გარემოება, რომ პეტრე პატრიკი ბერია. მისი საქმიანობა კი უმთავრესად საერო ხასიათისაა, რასაც სავსებით შეეფერება მისი საკარისკაცო საერო პატივი პატრიკისა. 1065 წლის შემდეგ პეტრე მთელი ოცი წლის განმავლობაში უბრალო მონაზონი დარჩა, ხოლო ამავე დროს საერო პატივის გზით მან ორი საფეხურით კიდევ მაღლა აიწია: 1085 წელს ის ვესტის პატივს ატარებს¹. როგორც ჩანს, პეტრეს მონაზვნობა მხოლოდ მისი მოღვაწეობისათვის საპირო გარეფორმაა. შემონაზვნება აუცილებელი პირობა უნდა ყოფილიყო მწ.-უხუცესობის მიღებისათვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ პეტრე მწ.-უხუცესი იქმნა 1065 წლის შემდეგ ახლოდროში. მისი მაღალი მდგომარეობა სამეფო კარზე, უაღრესი ნდობით აღჭურვილობა მეფის მიერ და მონაზვნად აღკვეცილობა საქმაო პირობები იყო საამისოდ.

კიდევ უფრო შინაარსიანი ცნობები მოგვეპოვება მესამე მწიგნობართუხუცესის შესახებ. განსვ. თ. ჯორდანიას ფიქრობს, რომ გიორგი მწიგნობართუხუცესი დავით აღმაშენებლის დედის ძმა შეიძლება ყოფილიყოს. მკვლევარის აზრით ასეთი მოსაზრების გამოთქმის საბუთს იძლევა: გიორგის დამარხვა ველათს (—„მონასტერსა ახალსა“); ამავე „აზრს თითქმის ამოწმებს ბნელი ფრასაც მემატიანესი (ქცა 1, 252): „ზედამხედველად საქმეთა მანდაურთა (შარვანისთა) აჩინა (მეფემან) მწიგნობართუხუცესი თვის სჯონ კყონდიდელი, მაშინ ბელიელ-ალავერდელი, მიმსგავსებული გიორგი დედის ძმისა თვისისა (მეფისა თუ სვიმონისი)“². უკანასკნელი სიტყვა „თვისისა“, — „მისისას“ მაგიერ, — აზრს ჰბადავს, რომ გიორგი ყოფილა დედის ძმა დავით აღმაშენებლისა... და ამ მეფის თვსტომობით შეიძლება აიხსნას ის დიდი გავლენა, რომელიც ჰქონდა გიორგის და სჯონ კყონდიდელთა მაშინდელ პოლიტიკურ ცხოვრებაში (ქ. ცხ. 1, 244—7)². შემცთარი აზრია, ასეთივე საფუძველზე აგებული.

საქმე ის არის, რომ „მემატიანეს ბნელი ფრასა“ არც აგრე „ბნელია“ და, ვფიქრობთ, არ „ჰბადავს“ განს. მკვლევარის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას. პირობით, ის ცხადად ამოწმებს, რომ გიორგი მწიგნობართუხუცესი დედის ძმა

¹ Н. С. Кабаданович, Византийское государство и церковь в XI в. გვ. 154. უნდა ვიფიქროთ, პეტრე დიდად პატივცემული იყო მართა ბაგრატის ასულის მიერ და ბიზანტიის დედოფლად ყოფნისას მანვე დააჯილდოვა მამის ერთგული ხელისუფალი ამ მაღალი პატივით.

² თ. ჯორდანიას, ქრთნ. 1, 242.

იყო სკმონ ჭყონდიდლისა. ზემომოყვანილ ამონაწერში განმარტება: „მომს-
გავსებული გიორგი დედის ძმისა თჳსისა“ ენება „სკმონ“-ს; ის შემოკლებული
წინადადების სახით არის წარმოდგენილი და მისი სრული სახე იქნებოდა:
„რომელი მსგავს იყო დედის ძმისა თჳსისა“. თჳსისა—აქ სწორედ სკმონის
დედის ძმას ჰკულისხმობს და არ შეიძლება დავითის დედის ძმას ჰკულისხმობ-
დეს, რადგანაც მაშინ ეს წინადადება შემდეგნაირად უნდა გაგვეგო: დავითმა
აჩინა... სკმონ „მომსგავსებული (მის მიერ) დედის ძმისა თჳსისა“; ე. ი. „რო-
მელი იგი მსგავს ყო დედის ძმისა თჳსისა“, რაც გამოთქმის უჩვეულობასთან
ერთად ნივთიერად უაზრობაა.

ამის შემდეგ ჩვენ აღარ გამოუდგებით სხვა საბუთების მოყვანას განს.
მკვლევარის აზრის უარსაყოფად. ორიოდ სიტყვა მხოლოდ გიორგის ვითომც-
და გელათში დამარხულობის შესახებ. „მონასტერსა ახალსა“-ში მინცდამინც
გელათის დანახვა არც ასე გადაჭრით შეიძლება. საყურადღებოა, რომ გიორგი
ჭყონდიდელის საუკუნო მწიგნველს ჩვენ შიომღვიმეში ვხვდებით XIII—XIV საუ-
კუნეებში. ესეც რომ არ იყოს, თუ მეფეთა საძვალე იყო გელათი და აქ მხო-
ლოდ საქართველოს სამეფო ოჯახის წევრნი უნდა დამარხულიყვნენ. გიორგი
მწ-უხუცესის იქ დამარხვა მაშინაც კი, თუ ის დავითის დედის ძმა იყო, ასე-
თი წესის დარღვევა იქნებოდა. ამიტომ „გიორგის მეფური დამარხვა გელათს,
მეფეთა სამარხავში“ საეჭვოა და ვერ „ჰბადავს აზრს, რომ გიორგი უნდა ყო-
ფილიყო ნათესავი მეფისა“.

გიორგი მწიგნობართუხუცესის დიდი გავლენა საქართველოს სახელმწიფო
ცხოვრებაზე საძიებელია არა მის გვარტომობაში, არამედ: მწიგნობართუხუ-
ცესის ხელის ბუნებაში, გიორგის პირად დიდბუნებოვნობაში და დავით აღმაშე-
ნებლის საშინაო პოლიტიკაში.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მწიგნობართუხუცესობა, როგორც სახელმწიფო მნიშე-
ნელობის ხელი, ფუნქციონალურ დამოკიდებულებაში იყო ცენტრალურ ხელისუფ-
ლებასთან და რომ ეს დამოკიდებულება პირდაპირ პროპორციული იყო. ამიტომ
არ შეგვიძლია ვამტიკოთ, თითქო განსაზღვრული დროიდან მწიგნობართუხუ-
ცესის მნიშვნელობა სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა, სანამ ის ბოლოს „ვაზირთა
ყოველთა უპირველესი“ არ შეიქნა. საერთოდ კი შეიძლება ითქვას: განსაკუთ-
რებული მნიშვნელობა ამ ხელისა ცხადი უნდა გამხდარიყო იმ დროიდანვე,
როგორც კი გადაშქრელი ბრძოლა გაჩაღდა დიდგვარიან აზნაურებსა და ცენტ-
რალურ ხელისუფლებას შორის. თუ როგორ იყო საქმე საქართველოს ცალ-
კეულ სამეფო-სამთავროებში ამ მხრით, ეს ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ბაგრატ
III-დან მოყოლებული საკმაო მასალები მოგვეპოვება. აქ ბრძოლა ცვალებადი
იყო. შეტევას საერთოდ ცენტრალური ხელისუფლება აწარმოებდა, მაგრამ
პასიური თავდაცვით არც მოწინააღმდეგე მხარე კმაყოფილდებოდა და ხში-
რად იერიშებზე გადადიოდა. ხან რომელიმე ბაგრატ III მტკიცე ხელით ალაგ-
მავდა ხოლმე ურჩ აზნაურებს, ხან კიდევ აღვირაშვებული ფეოდალების ზეიმი.
იყო, მაგალითად, გიორგი II დროს.

ამ ცვალებადი და ხანგრძლივი ბრძოლის დროს მწიგნობართუხუცესის მნიშვნელობაც სახელმწიფოს ცხოვრებაში ასეთივე ცვალებადი უნდა ყოფილიყო. საერთოდ კი მისი მნიშვნელობა უნდა გაზარდილიყო.

რათქმავუნდა, მის პირველობაზე ლაპარაკი სხვა მოხელეთა შორის ამ დროს შეუძლებელია. პირველი ხელისუფალი ამ დროს სპასალარი უნდა ყოფილიყო¹. ცენტრალიზმისათვის მეზრძოლი ხელისუფლება კარგად ხელდავდა ასეთი სისტემის მთელს უხერხულობას: მისი პირველი ხელისუფალი-სპასალარი მეფის ხელისუფლების გაძლიერების მოწინააღმდეგე დიდგვარიანი ფეოდალი იყო. მაგრამ ფეოდალურ პრინციპზე აგებულ ჯარს მხოლოდ ასეთი სპასალარი შეეფერებოდა და არც ერთ მეფეს არ ძალეღვა აქ საბოლოოდ გადაწყვეტი გამოსავალი ეპოვა. მეფეს შეეძლო ესა თუ ის დიდგვარიანი ხელისუფალი დაემცრო, მაგრამ ეს მხოლოდ დროებითი და პალიატიური ზომა იყო. დამტრობილის ადგილს მეორე დიდგვარიანი აზნაური დაიკურდა, რომელიც ისეთივე კვალუკულმართობას იწყებდა, როგორც მისი წინამორბედი იყო. პირველობა ხელისუფალთ შორის ისევე დიდგვარიანთა ხელში რჩებოდა. (და არც შეიძლებოდა სხვა რიგად ყოფილიყო, სანამ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური წინსვლა ამ დიდგვარიან აზნაურთა აღზეება-გაძლიერების ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა). იმისთვის რომ მწუ-უხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ გამზადარიყო, საჭირო იყო ცენტრალური ხელისუფლების დიდი გამარჯვება, რასაც მეფე ვერ მოიპოვებდა, სანამ მისი სოციალური და პოლიტიკური დასაყრდენი იგივე დიდგვარიანობა რჩებოდა. საჭირო იყო სულ სხვა დასაყრდენი, რომ ცენტრალურ ხელისუფლებას თავი შედარებით დამოუკიდებლად ეგრძნო დიდგვარიანთაგან. ამა თუ იმ დიდგვარიან აზნაურზე გამარჯვება არა ერთხელ მოუპოვებიათ დავითის წინაპრებსაც, მაგრამ გამარჯვების ნაყოფი დიდის ხნით მხოლოდ დავითმა შეინარჩუნა, და ეს იმიტომ, რომ მხოლოდ მან სცადა დიდგვარიან აზნაურებისაგან დამოუკიდებელი სოციალურ-პოლიტიკური დასაყრდენი გაეჩინა ცენტრალური ხელისუფლებისათვის.

მხოლოდ ცენტრალისტური ხელისუფლების დიდი გამარჯვების ნიადაგზე, მეფის ხელისუფლების ისეთი იდეოლოგიის ნიადაგზე, როგორც დავითისსულ შიომღვიმის ანდერძში ან ამავე მეფის ისტორიკოსის თხზულებაშია წარმოდგენილი, შესაძლებელი იყო მწიგნობართუხუცესის გაუპირველესება სხვა ხელისუფალთ შორის.

ჯერ კიდევ ყრობიდანვე უნდა ხსომებოდა მომავალ აღმაშენებელს დიდგვარიანთა თვითნებობის სიმწვავე. ნიანია ქვაბულისძე, ივანე ლიპარიტისძე (სპასალარი) და ვარდან სევანთა ერისთავი ერთი მეორეს ეჯიბრებოდნენ გიორგი მეფის წინააღმდეგ განდგომა-აჯანყებაში (მშ დ'ლისი ქ'ცა, 278—279). ამ შინაურ განდგომა-არეულობას „დიდი თურქობა“ მოჰყვა და არა თუ სახელმწიფო მმართველობის ფორმის, თვით ქართველი ხალხის ფიზიკური არსებობა საფრთხის ქვეშ მოექცა. დიდგვარიან აზნაურთათვის ცენტრალისტურად გაერთიანებული ძლიერი საქართველოს იღვა მიუღებელი იყო. ამიტომ ქართველი ხალხის თავს დატეხილი უბედურობის დროს ამ ხალ-

¹ ამ მხრით სტეფანოს ორბელიანის ცნობა მართალი უნდა იყოს. იხ. მისი *ჟამთა-შესახებ ნაწარმოები* „ქაოსი“, ტფილისის გამოცემა, გვ. 378.

ხის მხსნელად დიდგვარიანი აზნაურები ვერ გამოვიდოდნენ. ისინი საამისოდ მოწოდებული არ იყვნენ. პირიქით, მეფის ხელისუფლების დასუსტებით ისინი გარეშე მტერს უწყობდნენ ხელს. აუცილებელი იყო ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება, რომელიც სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას დაიწყებდა მოზღვა-ვებული თურქების წინააღმდეგ. დიდგვარიანების საქართველომ გამოცდა ვერ დაიკურა. გარეშე მტრის წინააღმდეგ ის უძლური აღმოჩნდა და ქართველი ხალხის მომავალი საფრთხეში ჩააგდო. აი ეს მომენტები განსაზღვრავდნენ ბრძოლის იმ სიმწვავეს, როგორც ამ დროს ცენტრალურმა ხელისუფ-ლებამ გაუმართა გალაღებულ თავნება დიდგვარიან აზნაურებს. მეფეს არ შეეძლო ლმობიერი ყოფილიყო ორგულთა და გამდგართ მიმართ: თუ ჩვე-ულებრივს პირობებში ასეთი განდგომა მხოლოდ ხელისუფლების ფორმის წი-ნააღმდეგ აჯანყება იყო, ეხლა ასეთი რამ ქვეყნის ღალატს უდრიდა. ამიტომ ზედმეტი იყო „მაბრალობელთა“ საყვედურები: „შეიყვარნის ვინმეო (და) განადი-დნის, მოძულნის ვინმე და დაამცირნის; ესე აღამალლის და ესე დაამდაბლის, ერია უსამართლობასა“¹. შესაძლებელია „მაბრალობელნი“ გულწრფელადაც ჩიოდნენ და ფეოდალური სამართლის მიხედვით დიდგვარიანი აზნაურები მართლაც „უსა-მართლობაში“ გრძნობდნენ თავს, მაგრამ ასეთი იყო ნამდვილი „ერის“, ე. ი. ქართველი ხალხის გარდაუვალი განაჩენი და დავითი კი ამ განაჩენის სისრუ-ლეში მომყვანი გენიალური მოხელე იყო.

როგორც ცნობილია, აღმავსენებელმა შესძლო უძნელეს დაბრკოლებათა გადალახვა და ორმხრივი ბრძოლა ბრწყინვალე გამარჯვებით დაავიკრვინა. ამ გადამჭრელი და ხანგრძლივი ორმხრივი ბრძოლის დროს მეფეს ყმა-წვილობიდანვე მხარში უდგა მისი აღმზრდელი „და თანაგანკაფილი ყოველთა გზათა და საქმეთა და ლუაწლთა მისთა“² გიორგი მწიგნობართუხუცესი. ეხება საქმე საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკას, საერო თუ საეკლესიო საკითხებს, ომსა თუ მშვიდობიან აღმშენებლობას, გიორგი მწიგნობართუხუცესი ყოველ-თვის მეფეს უდგას გვერდში, მისი მარჯვენა ხელია. ის ქეშმარიტი alter ego-ა დიდი მეფისა. დავითის შემდეგ მხოლოდ მას ემორჩილებიან და მისგანვე იღე-ბენ მოქმედების დასტურს სახელმწიფოს პირველი ხელისუფალნი (სპასალარი, ერისთავნი...).

გიორგი ქეშმარიტად „მამა არს მეფისა“ და ეს არა მარტო იმიტომ, რომ და-ვითი მისი აღზრდილია, არამედ იმიტომ რომ „ყველა საურავე უიმისოდ არ იქნე-ბის“³, ის „თანა განკაფილია ყოველთა გზათა და საქმეთა და ლუაწლთა“ მეფისათა.

ამიტომ, და არა მისი ვითომდა მეფური ჩამომავლობისათვის, იგლოვა გარ-დაცვალებული გიორგი „ყოველმან სამეფომან და თვთ მეფემან ვითარცა მამა და უმეტესცა მამისა“⁴ შემოსითა შავისითა ორმეოც დღე ვიდრემდის იშვა

¹ შშ დფლსი. ქ'ცა, 330.

² იქვე, 301.

³ ხელმწიფის კარის გარიგება, პროფ. ე. თაყაიშვილის გამოცემა, 9 გვ.-გვ.

⁴ შშ დფლსი ქ'ცა, 302, ტექსტი შესწორებულია ჩვენ მიერ ვარიანტებთან შედარე-ბის გზით.

ვახტანგ, რომლისა ხარებითა დაქსნა გლოვა“¹. დავით აღმაშენებელმა ფეოდალური საქართველო სახელმწიფო განვითარების ახალ გზაზე გამოიყვანა. უეპყველია, სახელმწიფო წყობილების ძლიერი გარდატეხისას სათანადო ცვლილება უნდა განეცადა ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობასაც. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამ მხრით კვლევა არაეის უწარმოებია, რომ ეს ჩვენი a priori მსჯელობა საკირო საბუთებით შეგვემაგრებინა. ამხელად ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ სპასალარობისა და მწიგნობართუხუცესობის მაგალითები მოვიშველოთ. დიდგვარიანთა პოლიტიკური ბატონობის ხანის სპასალარის პირველობა ხელისუფალთ შორის ახალი სახელმწიფო წყობილებისათვის მიუღებელი იყო. ამიერიდან სპასალარს პირველობა უნდა დაეთმო გამარჯვებული ცენტრალური ხელისუფლების ერთგული წარმომადგენლისათვის. ასეთი კი იყო მწიგნობართუხუცესი და ამიერიდან სწორედ ის იქმნა „ვაზირი მეფისა“.

დავით აღმაშენებლის დროს და მისივე წყალობით მწიგნობართუხუცესობამ სიბოლოოდ ჩამოყალიბებული სახე მიიღო. ამიერიდან ვიდრე XIII საუკუნემდის მას რაიმე არსებითი ცვლილება არ განუცდია.

სამწუხაროდ, ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას კონკრეტულად აღვნიშნოთ ყველა ის ახალი ფუნქცია, მწ.უხუცესს დავით აღმაშენებლის დროს რომ შეემატა (მის გაკჷონდიდლებაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი): ჩვენ არ ვიცით რა და რა ფუნქციები ეკუთვნოდა მას აქამდის. ზოგადად შეგვიძლია აღვნიშნოთ მხოლოდ: მეფის მწიგნობართუხუცესისაგან ის „ვაზირი მეფისა“ იქმნა. გამოთქმა „მწიგნობართუხუცესი მეფისა“ (ბაგრატ IV დროს)² გვაფიქრებინებს, რომ ეს ხელი ამ დროს მეფის „საკუთართა“ წრეში შედიოდა. თუ ეს ჩვენი მოსაზრება სწორია, მაშინ მეტად საინტერესო და ანალოგიებით მდიდარ მოვლენასთან გვექნება საქმე: საკუთართაგანის გაუპირველესება სახელმწიფოში, მაგრამ არა მისი პირადი აღზეების გზით, არამედ მისი ხელქვეითი უწყების მნიშვნელობის გაზრდა-გაფართოების საშუალებით.

კერძოდ, „ობოლთა და ქვრივთა და მიმძლავრებულთა მოჩივართა“ განკითხვის შესახებ მწიგნობართუხუცესის მიერ. ვფიქრობთ, ეს ერთი მთავარ ფუნქციათაგანი მწიგნობართუხუცესს დავით აღმაშენებლის მიერ მიენიჭა. „კარის გარიგება“—ში ვკითხულობთ: „კჷონდიდელი (ე. ი. მწიგნობართუხუცესი) ორშაბათს დღეს სააჯო კარსა შიგან დაჯდების, ობოლთა და ქვრივთა და მიმძლავრებულთა მოჩივართა განკითხავს. და ყოველი საწოლის მწიგნობარი გვერდს უხის. და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს, რაც ვის რა სკირს. და რასაც მისის პირით ვერ დაიურვებს, ადგების და რაჟამსცა ჟამი იყოს, თუთ მივა და მაშინ იურვის, რაც ვის უსამართლო სკირს. არ მოეშვების, რომ არ დაიურვოს“³. აქედან ჩანს: „სააჯო კა-

¹ დაბეჭდილ მშ დფლს ქცაში „მამისა“-ს მაგვრად „ძაძისა“ არის, რასაც ხელნაწერი არ ამართლებს: იქ პირველად წერებულა „მამისა“ და, „მანების“ „ძილებად გადაკეთების კვალი ეხლაც ნათლად აჩნია.

² „საქ. სამოთხე“, გამოც. მ. საბინინისა.

³ ჯელმწიფის კარის გარიგება, მ 80-85.

რი“ ეწოდება სასამართლოს, რომელშიაც მიმძლავრებულ მოჩივართა საქმეები ირჩევა. ამ მიმძლავრებულებს „უსამართლო სქირთ“. თუ ვისგან „სქირთ“ „უსამართლო“, ეს კარგად ირკვევა იმ დროის საბუთებიდან. მაგალითად: ფაენელმა შიომღვიმეს სოფელი გავაზელნი მიჰყიდა, მაგრამ-ისე, რომ წინასწარ ეს სოფელი ყოველგვარი სახელმწიფო თუ კერძო „შესავლისაგან“ გაათავისუფლა.— „მითავისუფლებიან მეფეთა და დედოფალთაგან და დიოფალთა და დიდებულთაგან, აზნაურთა და მათთა ცოლთაგან, მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთაგან, მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან. თუ ვინმე გაწყენდეს და არაინ რას გაგიგონებდეს, სააჯოს კარსა მიიხვენიო“-ო¹, ეუბნება ფაენელი მემღვიმეს. აქედან ირკვევა, რომ სააჯო კარს მისულ მოჩივარს ორმაგი „უსამართლო სქირს“: ერთი მისგან, ვინც „აწყინა“—ასეთი შეიძლება ყოფილიყო, როგორც სახელმწიფო მოხელე, ისე კერძო პირიც—და მეორე მისგან, ვინც მართებდა „გავონება“ და „არაინ რა გაუგონა“—ასეთი შეიძლება ყოფილიყო სახელმწიფო დაწესებულება-სასამართლო ან სასამართლოს მოხელე. მაშ, „სააჯო კარს“ ყოფილა უშუალოდ სააპელაციო სასამართლო. აქ უნდა აღინიშნოს: „კარის გარიგების“ ტექსტიდან არა ჩანს, რომ ობოლნი და ქვრივნი „სააჯო კარში“ მხოლოდ მას შემდეგ მოდიოდნენ, რაც მათ არ „გაუგონეს“, ვისგანაც გავონება ჯერ იყო. როგორც ჩანს, ისინი აქ აპელაციით კი არ მოდიან, არამედ პირველადი საჩივრით. და ეს იმიტომ, რომ ობოლნი და ქვრივნი თვით განგებისაგან უკვე „მიმძლავრებულად“ ითვლებოდნენ. ამიტომაც ისინი უშუალოდ ხელისუფლების განსაკუთრებული მზრუნველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ².

„კარის გარიგების“ მიხედვით „სააჯო კარში“ სამი მოსამართლე იჯდა: მწიგნობართუხუცესი და ორი მწიგნობარი,—საწოლისა და ზარდახანის. მაგრამ ეს ასე იყო დავით აღმაშენებლის შემდეგ,—მის დრომდის სააჯო კარში სამართალი თვით მეფის უშუალო მონაწილეობით წარმოებდა. ამას გვაუწყებს დავითის ისტორიკოსი: რადგან გამუდმებული მიმოსვლის გამო დავითს „ვერ აღვილად მიემთხუეოდიან მოჩივარნი და დაქირებულნი და მიმძლავრებულნი, განალა ვიეთნივე, რომელთა სქიროდა, უკმდის განკითხუა და შეწყენა მეფობრივი...“, ამისთვის დაედგინეს კაცნი მართლად მცნობელნი და გამომკითხველნი მოჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს კურნებასა³. ვფიქრობთ, დავითის მიერ დადგენილნი „კაცნი მართლად მცნობელნი და გამომკითხველნი მოჩივართანი“. იყვნენ სწორედ „კარის გარიგებით“ ცნობილნი tres (მწიგნობართუხუცესი, საწოლის მწიგნობარი და ზარდახანის მწიგნობარი), რომელთა მიერ მოჩივარნი „მიიღებდეს კურნებასა“.

როგორც ცნობილია, დავით აღმაშენებელმა ქყონდიდელ-მთ.-ეპისკოპოსობა მწიგნობართუხუცესობას შეუერთა. იყო ეს უბრალო შეთავსება ორი ხე-

¹ ისტ. საბ. შიომღ. მონ. თ. ჟორდანის გამოც., 2—3.

² იხ. გიორგი მთაწმინდელის სიტყვა ბაგრატ IV-სადმი ობოლთა და ქვრივთა განკითხვის შესახებ, ათ. კრებული, 321.

³ მშ დფ¹ სი კ¹ ცა, 323.

19. ენიშვი-ს მთაბე, ტ. X.

ლისა, თუ აქ სხვა რაიმე ღრმა საფუძველზე დამყარებულ მოვლენას ჰქონდა ადგილი? უკვე ის, რომ ამიერიდან ეს ორი ხელი განუყრელი რჩება, საკმაოდ მოწმობს თვით მოვლენის საფუძველიანობას. იზადება საკითხი: რა საფუძველი იყო ისეთი, რომელმაც ეს მოვლენა გამოიწვია?

ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ნიშნავს ჭყონდილობის ბუნების გარკვევას და მასში იმ სპეციფიკური თავისებურების აღმოჩენას, რომლის გამოც სწორედ ის და არა სხვა მთავარეპისკოპოსობა იქმნა შეთავსებული მწიგნობართუხუცესობასთან.

ჭყონდილობის საკითხი მკიდროდ არის დაკავშირებული დასავ. საქ. ეკლესიის თავგადასავალთან. უკანასკნელი მეტად ბუნდოვანი, მასალებით ღარიბი და, რაც მთავარია, ჯერ შეუსწავლელი საკითხია (უძველესი დროიდან XIII საუკუნემდის მაინც). ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული ზოგადი ხასიათის მოსაზრებანი მ. ბროსესი¹, თ. ჯორდანისი², პროფ. ე. თაყაიშვილისა³, აკად. ნიკ. მარისა⁴, ს. კაკაბაძისა⁵ და აკად. ივ. ჯავახიშვილისა⁶ საკითხს მხოლოდ გაკვრით და ნაწილობრივ ეხებიან. სპეციალურად ჯერჯერობით არაეის მოუცლია, რომ საჭირო მასალების დაგროვება-შესწავლით საკმაოდ დასაფუძველებული აზრი გამოეთქვა მის შესახებ. მით უფრო ამხელად, ჩვენც არ ძალგვიძს ამ მნიშვნელოვანი საკითხის არსებითი განხილვა და დიდის ხალისით გვერდს აუვლიდით, რომ აუცილებლობა არ გვაძულებდეს რამდენადმე მაინც შევცხოთ მას.

დას. საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში შეწყყნარებულია აკად. ნიკ. მარის აზრი. მნიშვნელოვანი და არსებითი შესწორებანი აკად. ივ. ჯავახიშვილისა ავსებენ და ისტორიული სინამდვილის ხორცს ასხამენ ნიკ. მარის სამართლიანს, თუმცა რამდენადმე ცალმხრივ მოსაზრებას.

ამ შესწორებათა შემდგომ საქმე შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: ქრისტიანობა ლიხთიმერეთში ყველგან ერთ დროს და ერთი წყაროდან არ გავრცელებულა. მისი გავრცელების დროისა და გზების სხვადასხვაობა დამოკიდებული იყო: ლიხთიმერეთის ამა თუ იმ ტომის სოციალურსა და პოლიტიკურს ვითარებაზე, მის გეოგრაფიულ მდებარეობაზე და სხვა მრავალ დანართ ფაქტორებზე. მაგალითად, ცნობილია, რომ ლიხთიმერეთის ქალაქებში—და უმთავრესად ზღვის პირად მდებარე ქალაქებში—ქრისტიანობა დიდის ხნით უფრო ადრე გავრცელდა, ვიდრე სოფლებში, ქვეყნის შუაგულში. ამის მიზეზი იყო: 1. ქალაქთა ბერძნული მოსახლეობა—მოახალშენები, 2. ქრისტიანობის ბერძნულად ქადაგება ბერძნული მღვდელთმსახურებით, 3. სოფლის სუსტი ეკონომიურ-კულტურული და-

¹ M. Brosset, Essai chronologique sur la serie des catholicos d'Aphk hazeth, 1—5.

² Ф. Жордания, Абхазские Католикосы, 1—10.

³ პროფ. ე. თაყაიშვილი, „ველმწ. კარის გარიგება“, წინასიტყვაობა.

⁴ «Ист. очерк груз. церкви...», Церковные ведомости, 1907, г. № 3, გვ. 115—121, акад. Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб. 1905 г.

⁵ საისტორიო მოამბე, 1925 წ. წიგ. II. 125—130.

⁶ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია, წიგნი I, შესამე გამოცემა.

მოკიდებულება ქალაქისაგან. ან კიდევ: ლაზთა შორის ქრისტიანობა უფრო ადრე გავრცელდა, ვიდრე მათ მეზობელ აფხაზთ შორის. დასაშვებია, რომ აქ პოლიტიკურ მომენტს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ქრისტიანობა ლიხთიმერეთში, რათქმუნდა, მხოლოდ უშუალოდ ბერძნული გზით არ გავრცელებულა. ახალი მოძღვრება გზას იკაფავდა როგორც დასავლეთიდან, ისე აღმოსავლეთიდანაც და როცა, ერთის მხრით, კონსტანტინეპოლის პატრიარქისაგან დამოკიდებული სამიტროპოლიტო და სამთავარეპისკოპოსო ჩნდება, მეორეს მხრით ქართლის კათალიკოზი „მეგრელთა კათალიკოზადაც იწოდება“¹. ხსენებული ორი ნაკადიდან პირველ ხანებში ბიზანტიური (— ბერძნული) სკარბობდა. ეს ბუნებრივი იყო: ბერძნული საქრისტიანო ქადაგება აქ წინსწრებდა ქართულს; სამისიონერო ძალებითაც ბიზანტიის ეკლესია შეუდარებლად ძლიერი იყო ახალმოზარდ ქართულ ეკლესიაზე; პოლიტიკური პირობებიც ბიზანტიის ეკლესიის სასარგებლო იყო: ლიხთიმერეთი პოლიტიკურად ბიზანტიარომის ნაწილი იყო.

ამ ბერძნული სამისიონერო მოღვაწეობის შედეგი იყო ლიხთიმერეთში ლაზიკის, აფხაზეთის (— აბაზგიის) და ჯიქთა (ზიხთა) ეკლესიები. ყველა ისინი, ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელნი, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო სამწყსოს ეკუთვნოდნენ². როდის ჩამოყალიბდა თავისი საბოლოო სახით ლიხთიმერეთის ასეთი საეკლესიო ორგანიზაცია, ჩვენ არ ვიცით. ბერძნული ტაქტიკონები, რომელნიც ამ ცნობებს შეიცავენ, ჯერ კიდევ არ არიან ზედმიწევნით დათარიღებული³. დაახლოებით კი ეს უნდა მომხდარიყო VI—VII საუკუნეებში.

მცხეთის საკათალიკოზოს, როგორც აღვნიშნეთ, ძველიდანვე შეუღლამს ფეხი ეგრისში და იქ თანდათანობით განმტკიცებულა. ქართულს ეკლესიასაც ჰქონდა ეგრისში თავისი ხელშემწყობი პირობები, რომელთა მეოხებით ის სულ უფრო და უფრო ძლიერ მეტოქეობას უწყევდა ბიზანტიის ეკლესიას ამ ქვეყანაში.

ეს პირობები შემდეგი იყო: იბერია ძველი დროიდანვე ღრმად იყო შექრილი ლიხთიმერეთში. ლაზიკა-იბერიის პოლიტიკური საზღვარი სკანდა-შორა-

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ისტორია წ. I, გამოც. 3, გვ. 279.

² ლაზიკის ეკლესიის მეთაური ფოთის მიტროპოლიტი იყო. მას ოთხი საეპისკოპოსო ექვემდებარებოდა [აქ. 'Επαρχία Λαζική. δ Φάσιδος. α. δ Ροδοπέλας. β. δ τῆς Ἀβιστηνῶν. (βήσιωνῶν—Β. βήσιωνῶν—გ.) γ. δ Περσῶν. δ. δ τῆς Ζηγανήσων (Ζηγανήσων—ც. δ Ἐζυγανῆσων—Ε. δ Ἐζυγανῆσων). იხ. Georgius Cyprius edidit H. Gelzer. Bibliotheca scriptorum... Teubneriana. გვ. 24. იხ. აგრეთვე De cerimoniis aulae Byzantinae, Bonnae MDCCCXXXIX. Constantini Porphirogeniti imperatoris, გვ. 797]. აფხაზეთის (აბაზგიის) ეკლესია წყაროებში წარმოდგენილია სებასტოპოლის (ცხუმის) მთავარეპისკოპოსოს სახით ('Επαρχία Ἀβιατίας δ Σεβαστουπέλας). ჯიქთა ეკლესია სამი ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი მთავარეპისკოპოსოთაა წარმოდგენილი ('Επαρχία Ζιζυχίας δ Χερσωνος. ἑπαρχία τῆς ἀντῆς δ Βοσπόρων. ἑπαρχία τῆς ἀντῆς δ Νιζάψαδας). ამათგან ლიხთიმერეთის საზღვრებში მხოლოდ უკანასკნელი შემოდიოდა.

³ სამწუხაროდ, არც ეს წყაროები, ორიოდეს გარდა, და არც მათ შესახებ ლიტერატურა ჩვენთვის ამხელად ხელმისაწვდომი არ აღმოჩნდა, რომ ამ დარგში მეცნიერების აწინდელი მვდომარეობა სისრულით წარმოგვედგინა.

პანზე გადიოდა. ასე რომ არგვეთი იბერიაში იყო. ამრიგად, იბერიის ეკლესიას (—მცხეთის ტახტს) იმთავითვე ჰქონდა ლიხთიმერეთში ფეხი მოკიდებული¹, საიდანაც მას მოძმე მეგრულ მოსახლეობაში უშუალოდ შექმონდა ქრისტიანული მოძღვრება და აქ თანდათან მტკიცე პოზიციებს იპყრობდა. ამასვე ხელს უწყობდა იბერიისა და ლაზიკის პოლიტიკური სიძნელენი VI—VIII საუკუნეებში. ბიზანტია-სპარსეთთან ამ ქვეყნების ურთიერთობას, სპარსეთ-ბიზანტიას შორის გამუდმებულ მეტოქეობასა და ომებს ლაზიკა-იბერიის გამო V—VI საუკუნეებში და, ბოლოს, არაბთა მძლავრობას VIII საუკუნეში ის შედეგი მოჰყვა ლაზიკა-იბერიისათვის, რომ ლიხთიმერეთში ძველი მოსახლეობა (მეგრული) შემცირდა. ამ ქვეყნის გარკვეული მხარეები თავის ქვეყანაში (აღმოს. საქართველოში) ასევე შევიწროებულ და იქიდან ლტოლვილ იბერთა იმიგრაციის ობიექტად იქცა. ხიზან-მოახალშენეებს თან მოჰქონდათ ქართული ეკლესიაც და ადგილობრივი (მეგრული) მოსახლეობის ასიმილაციასთან ერთად აქამდისაც უცხო ბერძნულ ეკლესიას ნიადაგი კიდევ უფრო ეცლებოდა.

ამრიგად, ბუნებრივი გავრცელების გზით თუ სხვა მოვლენათა მეოხებით ქართული ეკლესია ლიხთიმერეთში შეტევას აწარმოებდა. ბერძნულ ეკლესიას ამიერიდან თავდაცვაზე უნდა ეზრუნა და ესეც კი, რაც დრო გადიოდა, მისთვის სულ უფროდაუფრო ძნელი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ ტრადიცია და ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობა (ლაზიკა VIII საუკუნის მიწურულამდე ბიზანტიაში შედიოდა) ანიჭებდნენ გამძლეობას ბერძნულ საეკლესიო ორგანიზაციას და ბუნებრივად მოზარდ ქართულ ეკლესიას ამ ქვეყანაში ძლიერ ხელოვნურ დაბრკოლებებს უქმნიდნენ.

რა დრომდე გავრძელდა ასეთი მდგომარეობა, დანამდვილებით თქმა ძნელია. ერთს მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში შედგენილ ტაქტიკონში ლაზიკის, აბაზგიისა და ჯიქეთის ეკლესიები ძველებურად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო სამწყსოში შედიან². ეს ტაქტიკონი შედგენილია ვინმე ბასილი სომხის მიერ სოფნიდან. შემდგენელი ძველი ტაქტიკონით სარგებლობს³. ამიტომ ეჭვი ბუნებრივია: მექანიკურად ხომ არ გადმოიწერა ბასილიმ ძველი წყარო და უკვე გადასული მოვლენები თავისი დროისად ხომ არ გაასალა? სამწუხაროდ, ძველის გამომცემელი ასეთ საკითხს არ სვამს. საერთოდ, მისი მსჯელობიდან კი ისე ჩანს, რომ ამ ტაქტიკონით წარმოდგენილი მდგომარეობა მას შემდგენელის (—ბასილის) დროის შესაფერად მიიჩნია⁴. თუ ეს ასეა, გამოდის, რომ IX საუკუნის პირველ ნახევარში ლიხთიმერეთი ეკლესიურად ჯერ კიდევ კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შედიოდა.

¹ ამდენად IX საუკუნის პირველ ნახევარში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეთა მიერ უბს-ს მონასტრის დაარსება—თუ აქ აწ ცნობილი უბისი იგულისხმება—ქართული ეკლესიის მისიონერულ აქტს კი არ წარმოადგენს, არამედ ისეთივე ჩვეულებრივ სამონასტრო საქმიანობას მცხეთის საკათალიკოხო სამწყსოს ფარგლებში, როგორც იყო, მაგალითად, ზარზმის აგება სერაპიონ ზარზმელის მიერ.

² Georgius Cyprius... Bibliotheca. Teubneriana, praefatio, p. XIV—XV და იქვე Basilit. notitia pp. 3, 4, 5, 24.

³ იქვე, praefatio p. XIV—XV.

⁴ იქვე.

არსებობს ერთი ტაქტიკონიც, რომელიც $\tau\epsilon\ \nu\epsilon\delta\ \tau\alpha\chi\alpha\iota\mu\epsilon\delta\text{-}\kappa\text{-}$ სახელით არის ცნობილი. პ. ჰელცერი მას ლეონ ბრძენის მიერ პირველ შედგენილად სთვლის¹. ამ ტაქტიკონში ლაზიკისა და აფხაზეთის ეკლესიები არ არის შეტანილი. ჯიქთა საარქიეპისკოპოსოებიდან ნიკოფისის სამთავარეპისკოპოსო აკლია. ცხადია, ეს ტაქტიკონი იმ დროს არის შედგენილი, როცა ლიხთიმერეთი ეკლესიურად კონსტანტინეპოლის პატრიარქისაგან განთავისუფლებულია. გამოდის, რომ ლეონ ბრძენის დროს, ე. ი. 886—912 წლებში ლიხთიმერეთი ეკლესიურადაც ჩამოცილებული ყოფილა ბიზანტიიდან². მაშ, ამ მოვლენის ქრონოლოგიურ საზღვრებად ჩვენ მივიღეთ IX საუკუნის მეორე ნახევარი, ან უფრო დაახლოებით, 820—886 წლები. საყურადღებოა, რომ ეს დრო კარგად უდგება ბაგრატ I აფხაზთა მეფის ხანას—861—873 (906?). ამ მეფეს უნდა ჰყულისხმობდეს ის ცნობა აფხაზეთში კათალიკოზობის დაარსების შესახებ, რომელიც გაუგებრობით ბაგრატ I არტანუჯელ კურაპალატს (826—876 წ.) მიეწერება. თავის თავად ეს საყურადღებო ცნობა, უეჭველია, ზეპირად მოგონილი არ არის და რაღაც ძველი წყაროდან მომდინარეობს. ქ-ც-ის ერთერთ ხელნაწერში ის XVIII საუკუნეშია შეტანილი აშიაზე მინაწერის სახით. ცნობის შემობრუნება ის შეცდომით მიაწერა ბაგრატ I არტანუჯელ კურაპალატის შემცველ ტექსტის აშიაზე (იხ. უნ. სიძე. მუზ. ხელნაწ. № 25). ასეთი დენიდან წარმომდინარე ხელნაწერებში კი ეს ცნობა აშიიდან შიგ ტექსტში გადავიდა კავშირი „ხოლო“-ს დართვით: „ხოლო ამან ბაგრატ გააჩინა და განაწესა კათალიკოზი აფხაზეთს ქ-ეს აქეთ ყლ. (ბროსეთი—პლ?)“ (იხ. უნ. სიძე. მუზ. ხელნაწ. 3665 და ბროსეს გამოცემა, გვ. 190). როგორც მშ დღწლის ქ-ცა-ში, აგრეთვე არა ერთს XVIII ს-ში გადაწერილი ქ-ც-ის ხელნაწერში ასეთი ცნობა არ მოპოვება (იხ. უნ. სიძე. მუზ. №№ 30, 354, 3666, 4730).

¹ იქვე, praefatio pp. LXII—LXIII.

² აქ უნდა აღინიშნოს: ამ ტაქტიკონში ავტოკეფალურ ხაარქიეპისკოპოსოთა შორის მე-26-ედ მოხსენებულია $\eta\ \Sigma\alpha\tau\epsilon\upsilon\sigma\iota\pi\sigma\iota\alpha\iota\varsigma$ კონსტანტინე პორფიროგენეტათ (იხ. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Constantinus Porphyrogenitus, volumen III. Bonnae impensis ed. Weberi MDCCCXL. De Administrando imperio cap. MB. p. 182) სოტერიოპოლის ციხე-ქალაქი აბაზგიის საზღვარზე. გამოდის, რომ აფხაზეთის ერთი სამთავარეპისკოპოსო ისევ კონსტანტინეპოლის პატრიარქის ხელში დარჩენილა. ესევე საარქიეპისკოპოსო 1084 წელს რედაქციაქმნილ ტაქტიკონშიაც მოიხსენება. იხ. Скавѣлановичъ, Византийское государство и церковь в XI в., გვ. 419. თუ აქ რაიმე გაუგებრობას არ აქვს ადგილი (პირადად ჩვენ უფრო იმ აზრისა ვართ, რომ აქ ტექსტის დამახინჯებაა, როგორც ამას ერთი ვარიანტი ადასტურებს, სადაც სოტერიოპოლის-ის ნაცვლად $\Sigma\tau\alpha\sigma\iota\pi\sigma\iota\alpha\iota\varsigma$ -ია მოხსენებული, იხ. Codinus—გვ. 325—343 ordo dispositus per imperatorem Leonem Sapientem..., ანარადა, არსებობდა სხვა სოტერიოპოლისი) და აქ სწორედ აფხაზეთის ეს ციხე-ქალაქი იგულისხმება, მაშინ დაგვრჩენია ის დაუკავშიროთ ბიზანტიის სახელმწ. პოლიტიკას აფხაზეთში უკანასკნელის განთავისუფლების შემდგომ: ბიზანტია ინარჩუნებს (თუ შემდეგ ჩაიგდებს ხელთ) აფხაზეთის ერთ კუთხეს, ციხე-ქალაქს. კოსტანტინ. საპატრიარქო იქვე აარსებს საარქიეპისკოპოსოს. [რომ ძველად ის არ იყო და აფხაზეთი მხოლოდ სებასტოპოლის (—სოხუმი) საარქიეპისკოპოსოთი იყო წარმოდგენილი, ამას ძველი ტაქტიკონები ამტკიცებენ] და ძველს ან უკვე მისი უფლებებისგან განთავისუფლებულ სამთავარეპისკოპოსოს უპირდაპირებს... ხომ არ შეიძლება ასეთ კუთხედ ჩვენ ვიცნოთ ანაკოფია?

ამ ქართული ცნობის საფუძვლიანობის აღიარებით ჩვენ მეორე, არა ნაკლებ სადაო, საკითხი თითქოს წინასწარ გადაწყვეტილად მივიღეთ. ეს გახლავთ საკითხი აფხაზეთის კათალიკოზის შესახებ XIII საუკუნემდის.

ამ საკითხებს არა ერთი მკვლევარი შეხებია ჩვენს საისტორიო მეცნიერებაში, მაგრამ საბოლოოდ დადგენილი აზრი მის შესახებ დღემდის არ არსებობს. მ. ბროსე აფხ. კ-ზის არსებობის საკითხს XIII საუკუნემდის საბოლოოდ ვერა სწყვეტდა, უფრო კი მისი არსებობა შესაძლებლად მიაჩნდა¹; თ. ჟორდანიას აფხ. საკ-ზის 820 წელს დაარსებულად სთვლის ბაგრატი I მიერ²; პროფ. ე. თაყაიშვილი აფხ. კ-ზის არსებობას XIII საუკუნემდის საეჭვოდ აღიარებს³; არც სარგის კაკაბაძე ამბობს რასმე გადაჭრილს და გარკვეულს⁴; აკად. ნიკო მარს აფხ. კ-ზის არსებობაში აღნიშნულ ხანაში ეჭვი არ შესდის⁵. სამწუხაროდ, საამისო დასაბუთება მას არ გააჩნია, თუ ასეთად არ ჩიოვდებოდა ის გარემოება, რომ მელქისედეკ ქ-კათალიკოზის სიგლის დამამტკიცებელი ოქროპირ კათალიკოზი მას აფხაზეთის კათალიკოზად მიაჩნია⁶, რაც სამწუხარო შეცდომაა⁷.

ხსენებული საკითხის არსებითი და ყოველმხრივი განხილვა შეუძლებელია წინამდებარე მონოგრაფიაში იქმნეს წარმოდგენილი. ამიტომ ჩვენი მსჯელობა აქ მოკლე და უფრო დასკვნითი ხასიათის იქნება.

ჩვენი მსჯელობის გამოსავალ წერტილად და აქ წარმოდგენილი კონკრეტულის ღერძად ჩვენა გვაქვს სამი დადებითი ხასიათის ცნობა. ესენი არიან: 1. ბერძნულ ტაქტიკონებზე დაკვირვების გზით მიღებული დასკვნა ლიხთიმერეთის ეკლესიის კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსაგან განთავისუფლების შესახებ IX ს-ის მეორე ნახევარში; 2. გიორგი მთაწმინდელის პასუხი ანტი-

¹ Histoire de la Géorgie, გვ. 239, შენ. 6 და გვ. 265 შენ. 6, მასვე აქვს ამ საკითხის შესახებ ცალკე ბროშურა: Essai chronologique sur la serie des catholicoes d'Aphkhezeth—მაგრამ აქ გამოთქმული მოსახრებანი, როგორც ზემოდასახელებული შრომიდან ჩანს, ავტორმა შეცვალა.

² თ. ჟორდანიას, „Атхазские каталикосы“ 9, ქრონიკები II, 88—90.

³ ელმწიფის კარის გარიგება, წინასიტყვაობა, V.

⁴ საისტორიო მოამბე, II, 1925 წ., 125—130.

⁵ Н. Я. Марр, Ист. осерк Груз. церкви с древн. времен. Церк. ведомости, № 3, 1907 г., გვ. 121, 137.

⁶ იქვე.

⁷ 1-ლი მეცნიერი შეცდომაში შეუყვანია ძველის გამოცემელს, განსვ. თ. ჟორდანიას. ხელნაწერებში—იხ. № № 631 (ყოფ. 379) და 7645 (ყოფ. 378) საქ. ცენტრარქივისა—ორივეში ოქროპირი ქართლის კათალიკოზს უწოდებს თავის თავს: „მეცა გლახაკსა ქეს შრა. ქ: კხსა ოქროპირს ჩემითა კელითა დამიწერია“... ეს ოქროპირ ქ-კზი ბაგრატი კურაპალატთან ერთად მოიხსენიება ფოკანის (ჯავახეთში) ეკლესიის წარწერაში. კარიბჭის ორივე მხარეს ასომთავრული ამბოზრცვილი. მარჯვნივ: ქე ძო || დასტოა ლ || თსო ადე ა || ოენე ოქრ || ოპრი ქრთლ || საკთალქს || ი ორთაქ || ეშნა ცხრ || ებთა ან. მარცხნივ: ქე ადდეგ || რა კორპლტი. ცხადია, ეს იოანე ოქროპირი მელქიხედეკის შემკვიდრე ქართლის კათალიკოზია და ამიტომაც ამტკიცებს მელქიხედეკის სიგელს უკანასკნელის გარდაცვალების შემდგომ. მელქიხედეკ ქართლის კათალიკოზის მცხეთისადმი „დაწერილიწ“ აფხაზეთის კათალიკოზი მართლაც მოიხსენება, მაგრამ ის ოქროპირი არაა. ამის შესახებ ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა. საქ. მუხ. მოამბე, ტ. VI, 260.

ოქიის პატრიარქისადმი ქართული ეკლესიის თვითმწყობის უფლებიანობის შესახებ, რომლიდანაც ყოველგვან გარეშე ჩანს, რომ ამ დროს (ე. ი. XI ს-ში) ლიხთ-ამერ-იმერეთის ეკლესიები უკვე დიდხანია გაერთიანებულია ერთ მთლიან ქართულ ეკლესიად ერთი უზენაესი მეთაურის ხელქვეშ; 3. ს-ნ აფხაზეთის კათალიკოსის მოხსენიება ერთს XII ს-ში გადაწერილ ხელნაწერში¹ (აფხაზეთის კ-ზის XIII საუკუნემდის არსებობას ადასტურებს თვით მისი წოდება: „აფხაზეთის კათალიკოსი“. XIII ს-ში ახლად დაარსებული მეთაური დას. საქართ. ეკლესიისა ასეთ სახელს ვერ მიიღებდა. მას „იმერთა კ-ზი“ დაერქმეოდა და მისი ტახტი აფხაზეთში—ბიჭვინტაში კი არა, არამედ ქუთაისში იქნებოდა). ზემოხსენებული სამი ძირითადი ცნობის სინამდვილის აღიარების შემდგომ ჩვენ უნდა გავითვალისწინოთ ერთი რამ, რის შემდეგ დ. ს. ეკლესიის თავგადასავალის მთავარი ხაზის ლოგიკური სქემა ისტორიული სინამდვილის იერს მოკლებული არ იქნება. ეს „ერთი რამ“ გახლავთ საკითხი: ვინ იყო გაერთიანებული საქართველოს ეკლესიის უზენაესი მეთაური? აქ სრულიად მართალია აკად. ნიკო მარი, რომლის აზრით აფხაზეთა კ-ზი იყო ადგილობრივი კ-ზი და ემორჩილებოდა ქართლის კათალიკოსს². უკანასკნელს „ყოველისა საქართველომსა მამამთავარი“ ეწოდებოდა³. ამრიგად, IX ს-ის მეორე ნახევარში კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსაგან განთავისუფლებული ლიხთიმერეთის ეკლესიები XI ს-ში უკვე მცხეთის საკათალიკოსო სამწყობოში შედიან. რა მიზეზით და როგორ მოხდა ეს მოვლენა?

როგორც ტაქტიკონიდან ჩანს, ლიხთიმერეთი ეკლესიურად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ხელ-ქვეშ ერთს ორგანიზაციას არ წარმოადგენდა. ფოთის სამიტროპოლიტო, სებასტოპოლის საარქიეპისკოპოსო და ნიკოფსის საარქიეპისკოპოსო ერთიმეორისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ერთეულები იყო. პატივით ამათ შორის ფოთის (ლაზიკის) მიტროპოლიტი უფრო მაღლა იდგა; მას ოთხი საე-

¹ „ახალციხური ტყავის სახარება XII საუკ.“—იბ. თ. ქ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონ. II, 88—90; კოლეგა ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს თავახიანი დახმარებით ჩვენ საშუალება მოგვეცა გვენახა ეს ძვირფასი ხელნაწერი და გულდასმით გავვესინჯა მისი შინაწერები. სამწუხაროდ, დროს განსაზღვრულობისა და ჩვენი მი დროს მოუტყველობის გამო ხელნაწერის ტექსტის შინაგანი შესწავლა, მისი დათარიღების მიზნით, ვერ მოვასწავრით (ტექსტის სანიმუშო ადგილისა და ყველა შინაწერთა ფოტოსურათები გადავავლებინეთ და აწ ინახება საქ. საისტ. საეთნ. საზ-ში. თვით ხელნაწერი ერთგვარად დაუბრუნდა მეს-გვარამაძეს ახალციხეში). უსწავლელ შინაწერებზე და ტექსტზე დაკვირვებიდან ჩვენი დასკვნაა: წიგნის გადაწერილი საბა, წიგნის მოგები გიორგი ბუცეს-მონაზონი და უკანასკნელის გამზარდელი აფხაზეთის კათალიკოსი სეგომონი ურთიერთის თანამედროვენი არიან; წიგნი გადაწერილია საბაჲს მიერ არა უგვიანეს XII ს-ის პირველი ნახევრისა. დამწერლობის ხასიათის მიხედვით სხვა დასკვნის მიღება, ვფიქრობთ, შეუძლებელია. ამასვე ადასტურებს მომგებელის გამოთქმა:... „ღირს მუჟე მე... გ... მოგებად... ამის სახარებობა ახლისა... ახალი“ ეწოდებოდა გ-ნი მთაწმიდელის მიერ ბერძნული სახარებისადმი შეწამებულს. და გასწორებულს სახარების რედაქციას. ვუკვობთ, XIII ს-ში და შემდგომ ეს ტერმინი ამ რედაქციის მიმართ ცოცხალი დარჩენილიყო.

² Н. М а р р, Историч. очерк Груз. церкви... Церковные ведомости, 1907, № 3, 137.

³ ქრონ. 62, 70. ქართლის კ-ზის ასეთი წოდებულობა ისეთ ოფიციალურ დოკუმენტში, როგორც არის რუის-ურბნისის საეკლ. კრების ძეგლის წერა, თავის მხრით ადასტურებს, რომ ქართლის კ-ზს „სრულიად საქართველოზე“ მიუწოდებოდა ხელი.

პისკოპოსო ემორჩილებოდა. არც სებასტოპოლის (აფხაზეთის) და არც ნიკოფსის (ჯიქთა) არქიეპისკოპოსებს ხელქვეითი ეპისკოპოსები არა ჰყოლიათ¹. ყველა ესენი, სხვადასხვა დროს და პირობებში წარმოშობილნი, შეფარდებული იყვნენ იმ პოლიტიკურ პირობებთან, როგორც მათი წარმოშობა-ჩამოყალიბების ეამს ამ ქვეყანაში არსებობდა. ბიზანტიის პოლიტიკური, ხოლო კონსტანტ. საპატრიარქოს საეკლესიო ბატონობის დროს არ არსებობდა ნიადაგი ლიხთიმერეთის ეკლესიათა გაერთიანებისათვის. არც სახელმწიფო და არც საპატრიარქო ამაში დაინტერესებული არ შეიძლება ყოფილიყვნენ. მხოლოდ ლიხთიმერეთის პოლიტიკური განთავისუფლებისა და მისი ერთ სახელმწიფო ერთეულად გარდაქმნის შემდეგ ამ ქვეყნის ეკლესიათა გაერთიანება-განთავისუფლება მორიგ საკითხად უნდა ქცეულიყო. მთლიანი სახელმწიფო ასეთივე ერთიანი საეკლესიო ორგანიზაციის საკმაო საფუძველი იყო.

რომ საკითხი ასე მარტივად მდგარიყო, უქვევლია, საბოლოოდ ჩვენ მივიღებდით ლიხთიმერეთის („აფხაზეთის“) ბერძნულ ეკლესიას თავისი სრულიად დამოუკიდებელი ან კიდევ ფორმალურად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსაგან რამდენადმე დამოკიდებული მეთაურით. მაგრამ მდგომარეობას მცხეთის საკ-ხო ართულებდა. მას, როგორც აღენიშნეთ, ძველიდანვე მტკიცედ ჰქონდა ფეხი მოკიდებული ამ ქვეყანაში. უკვე ბიზანტიის ბატონობის ეამსაც კი შეუძლებელია ქართული მღვდელთმსახურება აქ, ნაწილობრივ მაინც, არ ყოფილიყოს გავრცელებული, უმთავრესად, ლაზიკის სამხრეთისა და აღმოსავლეთის მხარეებში. გარდა ამისა, აფხაზთა მეფეებმა იბერიისა და, მაშ, მცხეთის სამწყსოს მოზრდილი ნაწილი სკანდა-მორაპნის ხაზსა და ლიხს შუა იმთავითვე თავის პოლიტიკურ საბრძანებელში მოაქციეს. ყველა ამის გამო აფხაზთა მეფეები იძულებული იყვნენ სათანადო ანგარიში გაეწიათ ქართული ეკლესიის ინტერესებისათვის ამ ქვეყანაში.

პირველ ხანებში, საფიქრებელია, პოლიტიკურად ჯერ წელმოუმადრებელი აფხაზეთის მეფეები მოერიდებოდნენ საეკლესიო საკითხის გამწვავებას და კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს მხოლოდ საეკლესიო გაერთიანების დასტურს მოსთხოვდნენ. არც საპატრიარქო უნდა წასულიყო ამის წინააღმდეგ: ბიზანტიის პოლიტიკური მარცხი ამ ქვეყანაში და მცხეთის საკათალიკოზოს საშიში მეტოქეობა საკმაოდ დამაჯერებელი საბუთები უნდა ყოფილიყო საამისოდ. ლიხთიმერეთის ეკლესიათა ასეთი გაერთიანება აფხაზეთის ავტოკეფალური არქიეპისკოპოზის მეთაურობით უნდა მომხდარიყო. ამას გვაფიქრებინებს: 1. აფხაზეთის პოლიტიკური ძლიერება და მისი მოთავეობა ლიხთიმერეთის გაერთიანების საქმეში, 2. სამეფო დინასტიის აფხაზეთიდან გამოსულობა და 3. ლაზიკის პოლიტიკური სისუსტე. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ დროიდანვე ეწოდა აფხაზეთის არქიეპისკოპოზს „კათალიკოზი“: მისდამი მიტროპოლიტისა (ფოთის) და არქიეპისკოპოსის (ნიკოფსის) დაქვემდებარების შემდგომ შეუძლებელია მას მხოლოდ ძველი პატივი და წოდება შერჩენოდა. რასაკვირველია, აფხაზეთის ეს ახალი საკათალიკოზო პირველ ხანებში, საპატრიარქოსაგან ასე თუ ისე

¹ Codinus, ვენეტიკის გამოცემა გვ. 291; Скабалянович, op. cit. გვ. 418.

დამოკიდებული, ოფიციალურად ბერძნული ეკლესია იყო. მაგრამ ასეთი მდგომარეობა მყარი და საბოლოო ვერ იქნებოდა. არც ლაზთა ეკლესიის მეთაური (ფოთის მიტროპოლიტი) და არც მცხეთის ტახტი ამით კმაყოფილი არ უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ თუ პირველის უკმაყოფილება მხოლოდ უფროს-უმცროსობის ნიადაგზე აღმოცენებული შეიძლება ყოფილიყო, მცხეთის ტახტის უკმაყოფილება უფრო ღრმა და პრინციპული ხასიათის იყო: მცხეთას ქართული ეკლესია შეჰქონდა მოძმე ქვეყანაში და ბერძნული ეკლესიის ყოველგვარ სახეს აქ უარპყოფდა. კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს კანონიკური საფუძვლები, ბერძნული ეკლესიის ტრადიცია და აფხაზთა კ-ზების ინტერესების თანხმობა ლიხთიმერეთის დამპყრობელ აფხაზთა მთავრების პოლიტიკურ ინტერესებთან საკმაო საფუძველს ჰქმნიდნენ ლიხთიმერეთის ეკლესიის ასეთი ორგანიზაციისათვის პირველ ხანებში.

მაგრამ ლიხთიმერეთის დაპყრობით აფხაზთა მეფეები დიდი ხნით არ დაკმაყოფილებულან. ჩქარა ისინი აქტიურად ჩაებნენ დიდსა და ხანგრძლივ პოლიტიკურ ბრძოლაში, რომელიც მთელი საქართველოს ერთ ფეოდალურ მონარქიად გარდაქმნას ჰჭვლისხმობდა.

ამ საქმეში მებრძოლი მხარეებისათვის მცხეთის ტახტის პოზიცია დიდმნიშვნელოვანი იყო. ამიტომ აფხაზთ მეფეებიც, უმკველია, ეცდებოდნენ ამ ძვირფას მოკავშირის მიმხრობას. ამიერიდან მცხეთის საკათალიკოსოსა და აფხაზთა მეფეებს შორის სრული შეთანხმება უნდა მომხდარიყო. მცხეთა ლიხთიმერეთის კულტურულ-რელიგიური გაერთიანება-შემოერთებისათვის მიიწვევდა, აფხაზთ მეფეები კი იმერ-ამერეთის პოლიტიკურ მთლიანობას უყრიდნენ საფუძველს. აფხაზთ მეფეები პოლიტიკურ მთლიანობას ქმნიდნენ, მცხეთა კი ამ პოლიტიკურ მთლიანობას ერთს და მთლიან კულტურულ შინაარსს აძლევდა: „ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოკვაჲ ყოველი აღესრულების. ხოლო კჯრიელესონი ბერძულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად: უფალო წყალობა ყაჲ, გინა თუ: უფალო შეგვიწყალენ“¹.

¹ გრიგოლ ხანძთელის ცხობრებაჲ, ნ. მარის გამოცემა, ტ. I 5—8. მოყვანილ ამონაწერში აკად. ნ. მარი ჰქედავს „назек на то, что грузинский язык в Кларджин был лишь церковным, а не разговорною речью всего населения, даже в половине X-го века, когда писал Георгий Меркуа“. *ibid.*, введение, § 14. შეიძლება კლარჯეთში მართლად იყო ამ დროს (X ს-ში) მოსახლეობის არა ქართულ ენაზე მისაუბრე მცირე ნაწილი, მაგრამ ამის მაჩვენებლად მერჩულისკელი „ქართლის“ განმარტება, ვფიქრობთ, მოსატანი არაა. უკანასკნელი არც კულტურულ-პოლიტიკური განმარტებაა, არამედ მხოლოდ კულტურული. საქმე ისაა, რომ მერჩული მოგვიტხრობს მირონის კურთხევის „ქართლში“ განწესების შესახებ იერუსალიმის პატრიარქის მიერ IX ს-ის პირველ ნახევარში და აქვე განმარტავს: „არამედ ქართლად ფრიადი ქუეყანა აღირაცხების“... და სხვ. ამ განმარტებით მერჩულს სურს აღნიშნოს, თუ სად უნდა იხმარებოდეს „ქართლში“ (მცხეთაში) ნაკურთხი მირონი. ამ მხრით კლარჯეთი მისთვის სადაღო არ არის. ეს ქვეყანა უკვე დიდი ხანია მცხეთის სამწყსოში შედის. ამის უმკველი საბუთია ჯავახეთის საეკლესიო კრება (IX ს-ის შუა წლებში). აქ კარგა ხანია კულტურული „ქართლია“ და მცხეთას ნაკურთხი მირონიც აქ საეკლესიო ჰქონდა. სადაღო სულ სხვა მხარე და სწორედ ისა აქვს მხედველობაში მერჩულს თავისი საინტერესო განმარტების დროს. ასეთი მხარე

ასეთ პირობებში, ბუნებრივია, ქართულსა და ბერძნულ ეკლესიებს შორის ბრძოლა ლიხთიმერეთში თავის გადამწყვეტ ფაზაში უნდა შესულიყო. აფხაზეთის კათალიკოზი, როგორც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ხელისუფალი, უეპველია, ბერძნული ეკლესიის მომხრედ გამოდიოდა. ამიერიდან თანხმობა ლიხთიმერეთის საერო და სასულიერო უმაღლეს ხელისუფალთ შორის უნდა დარღვეულიყო.

აფხაზთა მეფეები მცხეთის თანხმობით და მასზე დაყრდნობით ქმნიან ახალ (ქართულ) საეპისკოპოსოებს ძველების გვერდით და მათ ნაცვლად და, ამგვარად, კანონიკური საფუძვლების დაურღვეველად საბოლოოდ აქრობენ მოსახლეობისათვის უცხო ბერძნულ ეკლესიას. „მატიანე ქართლისაჲ“-ს მცირე ცნობები აფხაზთ მეფეების საეკლესიო პოლიტიკის შესახებ, ამ მხრით გაგებულნი, მეტად საინტერესოა. გიორგი აფხაზთ მეფე (912—957)... „იყო მაშენებელი ეკლესიათა... აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ და განაშენა იგი (ქ'ცა უმატებს: ნაწილთა) სიმრავლითა წმიდათა მარტილთათა“¹. გიორგის ძემ ლეონ აფხაზთ მეფემ (957—967) „აღაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“². ბაგრატ III (978—1014) აფხაზთა მეფემ და ქართველთა კურაპალატმა:—„აღაშენა საყდარი ბედიისა, შექმნა საეფისკოპოსოდ მოცეალა: გულასი საეფისკოპოსო... აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი... ამანვე ბაგრატ აკურთხა ეკლესია ქუთათისა განგებითა დიდითა და მიუწოდმელითა, რამეთუ ამან შემოკრიბნა მახლობელი ყოველი ჯელმწიფენი, კათალიკოზნი, მღუდელთ მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი და ყოველი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი და სხუათა ყოველთა საქელმწიფოთანი“³.

„აფხაზეთია“. აქ იყო სადაო იერუსალიმით მოტანილი ან მცხეთაში ნაკურთხი მირონის ხმარება: აქამდის აქ, რათქმუნდა, მირონი კონსტანტინეოლით მოჰქონდათ. გიორგის დებულება ფრიად საინტერესოა. ის მცხეთის თვალსაზრისს მკაფიოდ გადმოგვცემს. მცხეთა ჯერ ენობრივად (ეთნიკურ ელემენტზე დაყრდნობით) შეიჭრა ლიხთიმერეთში, ხოლო შემდეგ, როგორც ჩანს, ეს საინტერესო ფორმულა წამოაყენა თავისი ორგანიზაციული გაბატონების დასასაფუძვლებლად: „ქართლია“ იქ, სადაც მღვდელთმსახურება ქართულ ენაზეა (მხოლოდ კვირიელეგსონი შეიძლება ბერძნულად). მირონის კურთხევა „ქართლს“ განეწესა. მაშ ქართლს ნაკურთხი მირონი საეკლესიო უფლებად იმ ეკლესიისათვის, სადაც მღვდელთმსახურება ქართულ ენაზეა. ცხადია, მცხეთის საკათალიკოზოს მხრით ეს არის კანონიკური საფუძვლების დატვით კონსტანტინეოლის საპატრიარქოს წინააღმდეგ მიმართული ბრძოლა ლიხთიმერეთის ეკლესიაზე ორგანიზაციულად გაბატონების მიზნით.

ყველა დანარჩენი ძვირფასი შენიშვნა აკად. ნიკო მარისა ენობრივი სხვაობისა თუ კვირიელეგსონისა და ბერძნული მღვდელთმსახურების ნაშთების შესახებ საეკლესიო ეთანხმება სწორედ ლიხთიმერეთის სინამდვილეს, როგორც ამას არა ერთგზის აღნიშნავს პ-ლი მეცნიერი სხვადასხვა ადგილას.

¹ შ'მ დფ'ლსი ქ'ცა, 229.

² იქვე, 223.

³ შ'მ დფ'ლსი ქ'ცა, 245.

და ყველა ეს ერთი საუკუნის სიგრძეზე, სახელდობრ მე-10-ე საუკუნეში. რათქმუნდა, ჩვენი ეს ცნობები მეფეთა მიერ ეკლესიათა მშენებლობის შესახებ სრული არ არის. ამას მოწმობს თუნდაც ბიჭვინტის ტაძრის გადაკეთება (თუ აგება) X საუკუნეში ქართული ხუროთმოძღვრული სტილით¹. ჩვენს სიტყვაძვირ შემატინანეს მხოლოდ ერთხელ წამოსცდა მეტად საინტერესო და დამახასიათებელი ცნობა: ბაგრატმა ააგო ბედიის ტაძარი და იქ გადმოიტანა („მოცვალა“) „გადი-სი (ქცა: გუდაყვისა) საეფისკოპოსო“. გუდაყვა (გუდავა?) კი ერთი XI—XII ს-ში გადაწერილი სვანქსარის ცნობით, არის ბერძნული ზილანეოს². ბერძნული ტაქტიკონებიდან ჩვენ ვიცით, რომ სწორედ ეს ქალაქი იყო საჯდომი ლაზიკის მიტროპოლიტის ერთ-ერთი ხელქვეშე ეპისკოპოსისა, რომელსაც ბ წჷთა Ζ:ყავჯავ [ჯეყავჯავ, ბ ძჯყავჯავ, ბ ძჯჯყავჯავ] ეწოდებოდა. აქ დატული უნდა გვექონდეს ცნობა იმისა, თუ როგორ აუქმებდნენ აფხაზთ მეფეები ბერძნულ საეპისკოპოსოებს და მათ მაგივრად ქმნიდნენ ქართულს.

მეთათვის საუკუნის დასასრულს ლიხთიმერეთის საეკლესიო რეფორმა დასრულებული ჩანს. გაქრა ბერძნული ეკლესია და მისი იერარქია. შეიქმნა ქართული იერარქია, რომლის უმაღლესი მეთაური აფხ. კათალიკოზი ქართლის კათალიკოზს დაემორჩილა. უკანასკნელი „ყოვლისა საქართველოჲსა მამათმთავარი“ (პატრიარქი) შეიქმნა, როგორც ის საგანგებოდ წოდებულია რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში³.

საფიქრებელია, რომ აფხ. კ-ზის მნიშვნელობა ერთობ დამცირდა დავით აღმაშენებლის დროს და ამ მეფის საეკლესიო პოლიტიკის წყალობით. დამახასიათებელია, რომ რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში აფხ. კ-ზი მოხსენებული არ არის, მაშინ როცა დავითის ისტორიკოსის სიტყვებიდან ჩვენ მხოლოდ ის შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ აღნიშნულ კრებაზე აფხ. კ-ზი მონაწილეობდა. დავითმაო... „შემოკრიბა კრება ერი მრავალი, რამეთუ სამეფოსა თჳსისა კათალიკოზნი, მღუდელთმთავარნი, მეუღაბზონენი, მოძღუარნი და მეცნიერნი შემოკრიბნა წინაშე მათსა ეამსა და აღვილსა ჯეროვანსა“⁴. ამის შემდეგ XIII საუკუნემდის აფხაზეთის კ-ზი აღარ იხსენიება ისეთ ძეგლებშიაც კი, სადაც მისი მოხსენება მოსალოდნელი იყო⁵. მაგრამ ამაუბის ძიება ამჟამად ჩვენს ამოცანას სცილდება.

შემთხვევითი არაა, რომ სწორედ იმ დროს, როცა აფხ. კ-ზის მნიშვნელობა სულ უფრო და უფრო ეცემოდა, ჭყონდიდელის პატივი და მნიშვნელობა სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა.

თავიანთი საეკლესიო პოლიტიკის გატარების დროს აფხაზთ მეფეები, ბუნებრივია, უპირველეს ყოვლისა მათ მიერვე შექმნილ საეპისკოპოსოების მმართველთა დაეყრდნობოდნენ. ასეთ საეპისკოპოსოთაგან უძველესი ჭყონდიდლისა იყო. გიორგი აფხაზთა მეფემ ჭყონდიდის საეპისკოპოზო შექმნა X საუკუნის

¹ Христ. Древности Крыма, Кавказа и Киева, გვ. 61.

² უწ. სიძ. მუხ. ხელნ. № 97, გვ. 436.

³ ქრონიკები II, გვ. 62, 70.

⁴ მშ დ'ფ'ლი ქცა, 291.

⁵ ს. კ ა კ ბ ა ძ ძ ე, წინასიტყვაობა არსენი ჭყონდიდლის სიგლის გამოც., საისტ. მოამბე, II, 1925, გვ. 125—130.

პირველ ნახევარში¹. მისი იმთავითვე ქართულობა ყოველ ექვს გარეშეა. ცნობილია ჭყონდიდის ერთი პირველთაგანი ეპისკოპოზი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე და მწერალი².

ჩვენ არ ვიცით, იმთავითვე სამთავარეპისკოპოსოდ იქმნა ჭყონდიდი თუ არა (სტეფანე სანანოშ-ძის მარტივად ეპისკოპოზად წოდება კიდევ არ არის ამის გადამწყვეტი მოწმობა). ცხადია მხოლოდ, რომ უკვე ბაგრატ IV დროს ის სამთავარეპისკოპოზოა და პირველი სამღვდელთმთავრო (აფხ. კაზის შემდეგ) ლიხთიმერეთში. ამ დროს უკვე ფოთის სამიტროპოლიტო გამქრალია და მისი პატივი ჭყონდიდელზეა გადმოსული. შემდეგდროინდელი წოდება პროტო-ზპერტიმოსისა ჭყონდიდელს, შესაძლებელია, სხვა გარემოებასთან დაკავშირებით ჰქონდეს მინიჭებული. როგორც ფოთის მიტროპოლიტის მემკვიდრე, ის მხოლოდ ზპერტიმოსის პატივის მატარებელი შეიძლება ყოფილიყო³.

აფხაზთ მეფეთა საეკლესიო პოლიტიკის წყალობით შექმნილი და აღზეებული ჭყონდიდელი საესკებით დამოკიდებული იყო სწორედ ამ პოლიტიკის გამარჯვებისაგან: ფოთის მიტროპოლიტი (პირველ ხანებში) და აფხ. კათალიკოზი საკმაოდ საშიშარნი იყვნენ ახალი იერარქისათვის. აქ შეიძლება ვეძიოთ მიზეზი ჭყონდიდელის განსაკუთრებული სანდოობისა. ის არც შეიძლება მუდმივად პოლიტიკის მომხრე არ ყოფილიყო და ეს არა მარტო საეკლესიო საკითხში, არამედ საერთოდ: ჭყონდიდლის ბედი, როგორც საეკლესიო იერარქისა, განუყრელად დაკავშირებული იყო თვით მეფის ხელისუფლების არსებასთან, მის სიძლიერე-სისუსტესთან. ამით ჭყონდიდელი არსებითად განსხვავდებოდა ჩვეულებრივ ეპისკოპოსთაგან.

ბაგრატ IV მწარედ იგემა საეკლესიო იერარქთაგანაც თავისი დროის პოლიტიკური წყობის ნაყოფი. არა ერთი ეპისკოპოსი გადაუდგა მას და გადამწყვეტი ბრძოლის დროს შინაურს (დიდგვარიანს) თუ უცხო მტერს მიემხრო⁴. არც დაეთ აღმაშენებელს აკლდა ასეთი გაკვეთილები⁵. დიდგვარიანთა პოლიტიკური შეხედულებანი ამ დროს არა მარტო საერო ფეოდალების უმალღეს ფენას ახასიათებდა, აქ დიდგვარიანებს გვერდში უდგა ეკლესიის უმალღესი იერარქიაც. საინტერესოა, რომ ეკლესიის რეფორმებისათვის მებრძოლმა გიორგი მთაწმინდელმა „აღლესა მახული“ არა იმ მხრით, რომ ეკლესია საერო ხელისუფლების ჩარევა-გავლენისაგან საესკებით განთავისუფლებულიყო (სწორედ ასეთი მოძრაობა იყო ამ დროს დასავლ. ევროპაში), არამედ თვით

¹ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სწორედ გიორგი II დაიწყო ბერძნული იერარქიის საწინააღმდეგო აქტიური საეკლესიო პოლიტიკა ლიხთ-იმერეთში. ამ ნიადაგზე, ვასაგები ხდება ამ მეფის ის ქება-დიდება, რომლისთვისაც სიტყვებს არ ჰპოვავს ჩვენი ჩვეულებრივ სიტყვა-ძვირი მემატონაჲ. შ^შ დფ^ლსი ქ^ცა, 229.

² პროფ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტორია I, 176—180.

³ Codinus... 349, De ordine thronorum metropolitanorum.... M. Brosset, Voyage archeol. I, rapp. 45

⁴ შ^შ დფ^ლსი ქ^ცა, გვ. 254, 262.

⁵ თ. ქორდანიძე, ისტ. საბ. შიომღვიმის მონასტრისა, 15.

მეფისაგან მოითხოვდა ზომების მიღებას ეკლესიაში გაბატონებულ უკულმართობათა აღსაკვეთად. ჩანს, IX—X ს. გაბატონებული შეხედულება საერო ხელისუფლებისაგან ეკლესიის სრული დამოუკიდებლობის შესახებ ეხლა მხოლოდ სანატრელი მოგონების საგანი იყო საეკლესიო მოღვაწეთათვის. ის ეხლა არც გამოდგებოდა: დიდგვარიანულ ტენდენციებს ისე ღრმად და ძლიერად ჰქონდასაეკლესიო იერარქიაში ფესვი მოკიდებული, რომ ეკლესიის რეფორმების მომხრეებს ამ ტენდენციების წინააღმდეგ ბრძოლა ისევ მეფის ძლიერი დახმარებით თუ შეეძლოთ. ამიტომაც იყო, რომ მეფეს მიჰმართავდა „მხილებათა მახჯლის აღლესით“ ამ დროს ქართული ეკლესიის უდიდესი წარმომადგენელი.

დიდგვარიან აზნაურთა პოლიტიკური ზრახვების წინააღმდეგ მებრძოლი ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული იყო ეს ბრძოლა საერო ცხოვრების ასპარეზიდან საეკლესიო სფეროშიც გადაეტანა, რის შედეგად აუცილებლად უნდა გაფართოებულყო ეკლესიაზე ცენტრალური ხელისუფლების გავლენა. სხვა გვარად არც შეიძლება: სახელმწიფო ცენტრალიზმისთვის მებრძოლი მეფის ხელისუფლება თავის უშუალო მეთვალყურეობის გარეშე ვერ დასტოვებდა ისეთ ძლიერსა და მნიშვნელოვან ორგანიზაციას, როგორც ეკლესია იყო და რომელიც დიდგვარიან აზნაურთა ერთგულ მოკავშირედ გადაქცეულიყო.¹

დავით აღმაშენებელმა ეს საქმეც თავისი პოლიტიკური მიზნების შესაბამისად გადაქრა: ეკლესია „აგვაზაკათაგან“ გაათავისუფლა, მისი მართვა-გამგეობა საეკლესიო ხელისუფლებას დაუტოვა, ხოლო უკანასკნელზე უშუალო ზეგავლენის მიზნით ჭკუნდიდელი-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტი დააყენა.

მწიგნობართუხუცესი, როგორც მეფის ხელისუფლების წარმომადგენელი მონაზონი, უეჭველია, დავით აღმაშენებელამდისაც არ იყო უცხო საეკლესიო საკითხებში მონაწილეობისაგან (ლრტილას კრება შეიძლება საამისო საბუთად გამოდგეს), მაგრამ მისი გავლენა საეკლესიო საქმეებზე იმდენადვე მცირე და უმნიშვნელო იყო, რამდენადაც თვით ის ხელისუფლება, ვისი წარმომადგენელიც იმ დროს ის იყო.

სულ სხვა იყო დავითის დროს. ეხლა „ყოვლისა საეკლესიოსა განგებისასა დარბაზის კართ მიიღებდიან კანონსა უცთომელსა და ყოვლად შუენიერსა“. შექმნილ პირობებში მწიგნობართუხუცესად უბრალო მონაზონი უხერხული იყო.² საქირო იყო მაღალი იერარქი, მეფის ხელისუფლების ერთგული და მისი ინტერესების გამტარებელი. ასეთი იყო სწორედ ჭკუნდიდელი მთავარეპისკოპოსი. ის იყო უწარჩინებულესი დას. საქართველოს ეპისკოპოსთ შორის. მას

¹ ამ მოხსენებულის გათვალისწინებით დავითის ისტორიკოსის შეიძლება რამდენადმე მართლაც გადაჭარბებული ცნობა საერო ხელისუფლების საეკლესიოზე გავლენის შესახებ თავის არსებით ნაწილში მართალი გვეჩვენება. იხ. ქცა, 320—321 და 325.

² მართალია, ცნობილია გიორგი მწიგნობართუხუცესის, ჯერ კიდევ უბრალო მონაზონის, დიდი როლი რუს-ურბნისის საეკლესიო კრებაზე (რომლის ერთ-ერთი მთავარი საზრუნავი საეკლესიო ორგანიზაციაში ფესვადგმული დიდგვარიანული ტენდენციების აღმოკვეთა იყო), მაგრამ აქ შეიძლება ინდივიდუალურ მომენტს (გიორგის პირად ღირსებას და სხვა) მიეწერებოდეს ბევრი რამ და მეორეც: ის გარემოება, რომ საქირო შეიქმნა სწორედ ამის შემდეგ გიორგის გაჭუნდიდლება, ლაპარაკობს მოყვანილი მოსაზრების სასარგებლოდ.

ახასიათებდა მეფის ხელისუფლებისადმი ერთგულობის ორსაუკუნოვანი ტრადიცია და სწორედ მასზე შეჩერდა დავითის არჩევანი. ამგვარად მოხდა გაერთიანება მწიგნობართუხუცესის ხელში უმაღლესი საერო და საეკლესიო ხელისუფლებისა¹.

¹ აკად. ნიკო მარიერთს თავის უახლეს წერილში: Происхождение терминов „книга“ и „письмо“ в освещении яфетической теории — ამბობს: „Мы в линии развития наших мыслей не отрицаем и не можем отрицать идеологической связи письменного или книжного дела с архаичным представлением о дереве и, следовательно, также его частях. Достаточно вспомнить, что в Грузии канцлер, ведавший письменностью, назывался Tkondid-el' „Чкондидским“, т. е. происходящим из пункта с дубом-деревом отнюдь не без связи с названным деревом как культовым.. იბ. „Книга о книге“ გვ. 57—58. პ—ლი აკად-სი შეიძლება მართალიც იყოს მოყვანილი ამონაწერის პირველ ნაწილში, მხოლოდ ამ ნაწილის დასამტკიცებლად მოყვანილი მაგალითი, ვფიქრობთ, უმართებულოა. მწიგნობრობა და მწ.-უხუცესობა როგორც სახელმწიფო თუ საკარისკაცო ხელი, საუკუნეებით წინუსწრობდა ჭყონდიდლობას. ჭყონდიდლობის დაარსებისა და საქართველოს გაერთიანების შემდგომაც კი მწ.-უხუცესობას ჭყონდიდობასთან მთელი საუკუნის განმავლობაში არავითარი კავშირი არა ჰქონია. ჭყონდიდლობის მწ.-უხუცესობასთან შეერთება, როგორც დავინახეთ, სულ სხვა ისტორიული მოვლენებისა და მიზეზების წყალობა იყო.

გ. ჩიტაია

სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში

I

ქართელები ძველ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობების საკითხებზე მუშაობამ, რასაც ჩვენ კარგა ხანია ვაწარმოებთ, მოითხოვა ყურადღების გამახვილება ხალხურ ხის ორნამენტზე. ამ მუშაობის შედეგად აღმოჩნდა, რომ ორნამენტებს ხეზე საცხოვრებელ ნაგებობის კონსტრუქციაში საპატიო ადგილი ჰქონია განკუთვნილი და გარკვეული ფუნქცია უტარებია.

პირველ რიგში ეს ითქმის იმ ხის ორნამენტების შესახებ, რომლებიც კერასთან (ცეცხლთან) არის დაკავშირებული, ხალხის უძველეს სოფლმხედველობას ამეღვენებს და რიტუალურ დანიშნულებას ასრულებს. მუშაობის პროცესში გაირკვა, რომ ამგვარი ელემენტები მრავლად შემონახავს ლაზურ ორნამენტს. ერთ მათგანს აქ განხილული სიცოცხლის ხის მოტივი წარმოადგენს.

კიდევ მეტის თქმაც შეიძლება. დეტალურმა შესწავლამ გაარკვია ლაზური ორნამენტის ელემენტების დიდი უმრავლესობის მაგიურ-აპოთროპეული წარმოშობილობა¹.

მაგრამ ამ ტიპის ორნამენტის თავისებურება ამითაც არ ამოიწურება. მის დამზადებას განსაკუთრებული ტექნიკა ახასიათებს: იგი უმთავრესად პლასტიკური რელიეფითაა შესრულებული. ამ ტექნიკით შესრულებულ ორნამენტისაგან განსხვავებულია ეგრეთწოდებული ხევისურული ორნამენტი. საერთოდ ხეზე ორნამენტის ამოჭრას ხევისურულად „დაჭრელება“ ეწოდება. ჩვენს მთაში დაჭრელების სამგვარი სახე არსებობს: „ამოღარვა“, „ნუფჭვი“ და „ცერი“. დაჭრელების ეს სამი სახე არსებითად ორნამენტის ამოჭრის ტექნიკის ერთი და იმავე წესის მხოლოდ სხვადასხვა ვარიანტია, სახელდობრ ორნამენტის გამოყვანა წაჭრით. ამ ტიპის ორნამენტი უმთავრესად გეომეტრიული სახეებითაა წარმოდგენილი.

გარდა ზემოთქმულისა ამ ორნამენტისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე დასაჭრელებელი არეს გამოყენებისადმი არათავისუფალი მიდგომა.

¹ შდრ. ბარდაყელიძე და ჩიტაია, ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ხეყურული, ტფილისი 1939, გვ. 17.

რამდენადაც ხალხური ორნამენტის ეს ტიპი შედარებით უკეთ ხევესურულ მასალაზეა შესწავლილი, ამდენად მას, რასაკვირველია პირობითად, „ხევესურულს“ ვუწოდებთ; არსებითად ის მთური ორნამენტის ტიპია, რადგანაც იგი ფართოდ შემონახულია მთიელების ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში და უპირატესად მათთვისაა დამახასიათებელი¹.

ქართული ხალხური ხის ორნამენტის მეორე ტიპი უმთავრესად მცენარეებისა და ცხოველების სახეებითაა წარმოდგენილი. იგი მეტწილად საქართველოს ბარშია დაცული. მას ჩვენ ვხვდებით ლაზეთიდან მოყოლებული დასავლეთ საქართველოსა და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში.

ამ ტიპის ორნამენტებში უმთავრესად შემდეგი სახეებია მოცემული: ვაზი, ხე, ყვავილი, ლომი, ფრინველი და სხვ. ორნამენტის ეს ტიპიც თავისი მოტივების წარმოშობით უძველეს კულტურას ეკუთვნის და ძველი ტრადიციიდან მომ-

სურ. 1. ლაზური ორნამენტი (ს. წინწყარო).

დინარეობს. ამასთანავე, ორნამენტის ეს ტიპი, ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული, მაღალი ტექნიკით არის შესრულებული (სურ. 1).

ზოგიერთ შემთხვევაში ორნამენტი ორნაგ და სამმაგ სიბრტყის ფენებშია ამოკვეთილი. ყოველივე ამას ერთვის არეს გამოყენებისადმი თავისუფალი მიდგომა. ამ შემთხვევაში ოსტატი დიდსა და პატარა არეს ადვილად უმორჩილებს თავის ზრახვებს და დაუბრკოლებლად იყენებს მას.

რამდენადაც ხალხური ორნამენტის ეს ტიპი შედარებით უკეთ ლაზური მასალაზეა შესწავლილი და ხალხშიც ლაზური („თათრული“) ეწოდება, ამდენად ამ ტიპის ორნამენტს, რასაკვირველია, აქაც პირობითად, „ლაზურს“ ვუწოდებთ. არსებითად ის ბარული ორნამენტის ტიპია, რადგანაც იგი ფართოდ შემონახულია ბარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში და უპირატესად ბარისათვისაა დამახასიათებელი. მაგრამ ამ ტიპის ორნამენტს ლაზური ეწოდება სხვა მოტივების გამოც.

ლაზების შესახებ ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიულ აღწერილობაში ნათქვამია:

¹ ბარდაველიძე და ჩიტაია, *op. cit.*, გვ. 27.

„კაცი არიან ველოვანი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთათა, ღიდთა და მცირეთა“¹. ეს ცნობა, რომელიც სავესებით გარკვეულ ხანას და სანდო ავტორის კალამს ეკუთვნის, შეიცავს ისეთ ფაქტს, რომელიც, ერთი მხრით, გული-სხმობს ლაზებისათვის ხის მუშაკობის ტრადიციების არსებობას აქ მოტანილი ცნობის თარიღზე გაცილებით აღრინდელ ხანაში, ხოლო, მეორე მხრივ, იგივე ცნობა სრულ გამართლებას პოულობს ვახუშტის მომდევნო პერიოდში.

მართლაც, მთელ დასავლეთ საქართველოში, ისე როგორც სამხრეთ საქართველოში და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოშიც, მე-19 საუკუნის მანძილზე და მე-20 საუკუნის დასაწყისში ლაზები საუკეთესო ხის ოსტატებად, ხუროებად და ხის ნაგებობის საუკეთესო უსტებად იყვნენ მიჩნეულნი. მათ მიერ ნაგები სახლები, ჯაშები და ეკლესიები დღემდეა მოღწეული. ამ ნაგებობებიდან ზოგიერთს წარწერაც კი აქვს შემონახული მათი ამგების სახელის, გვარისა და სადაურობის აღნიშვნით. მაგ., მაიაკოვსკის რაიონის სოფელ ხანში ერთ-ერთს, აგებისა და ორნამენტების მხრივ შესანიშნავს, სახლს აქვს წარწერა ქართულ და თურქულ ენებზე. ქართული წარწერა იკითხება ასე:

„ბათომის გუბერნიის არჰავე ვეზდის ფილარგეთის მცხოვრები უსტა ომერ ეფენდი“².

საყურადღებოა, რომ მაიაკოვსკის რაიონში სამი ძმა ლაზი ყოფილა: ომერი, ახნედი და მუსტაფა, რომელთაც მთელს ხანის-წყლის ხეობაში ლაზური სახლები უშენებიათ, მათგან ადგილობრივებსაც უსწავლიათ ხურობა და იმათ ყაიდაზე უკეთებიათ ხის ნაგებობები და ორნამენტები ხეზე.

მაგრამ ლაზების ნაკეთები ორნამენტი ხეზე დამოწმებულია არა მარტო ხანის-წყლის ხეობაში, იგი ფიქსირებულია ქობულეთში, გურია-სამეგრელოში, ქვაბლიანის ხეობაში და თრიალეთში.

თრიალეთში შემონახული ლაზური ორნამენტი მრავალმხრივ არის საყურადღებო. პირველყოლისა ის საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ ადგილობრივი ლაზის მიერ არის გაკეთებული. სხვათა შორის, დადასტურდა, რომ თრიალეთში მცხოვრები ეგრეთწოდებული „ურუმების“ ეთნიკური შემადგენლობა ნარევი ყოფილა. ადგილობრივ შეკრებილი მასალის მიხედვით ირკვევა, რომ თრიალეთელ ურუმებს შეადგენენ „გუმშიშხანელები“, „ოველები“, „ფასენები“ და „კროები“. ამ ჯგუფებიდან ფასენები ძველი ქართული პროვინციიდან ბასიანიდან არიან მოსულნი. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ფასენებში კარგად არის დაცული ქართული ტრადიციები და ქართული, კერძოდ ლაზური მატერიალური კულტურის ელემენტები (თავსაბურავის ელემენტის ერთი სახე „დაბლა“, აგრეთვე ქართული ხელნაწერები³ და სხვ.).

¹ ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, გამოც. შ. ჯანაშვილისა, გვ. 248.

² ენიშკი-ს მოამბე, ტ. II, გვ. 68.

³ ახალი აღთქმის ხელნაწერები ს. წინწყაროდან და მათთან დაკავშირებული გადმოცემები, შტრ. E. T a k a შ ვ ი ა შ, Археол. экск. и разск., кн. I; მისივე, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი 1938, გვ. 54, აღნიშნულია, რომ სოფ. ორთისში ჯამე ხისაა, „რომლის ხის აივანი შიგნით, კატრონიკეს წინ, შემკობილია ლაზური ჩუქურთმებით ქართული რიგისა“; Н. М а р р, Из посевки в Турецких Лазистан, Изв. Р А Н., 1910, 7—8, გვ. 630—31.

ზემოთქმულის საფუძველზე ცხადია, რომ ურუმების (კონფესიონალური წარმოშობის სახელწოდება) ქვეშ გაერთიანებულია სხვადასხვა წარმოშობის ეთნიკური ჯგუფები: ქართველები, ბერძნები და სომხები.

მაგრამ თრიალეთის ურუმების ეთნიკური ვითარება მარტოდ-მარტო ზემოთქმულით არ ამოიწურება. საქმე იმაშია, რომ ამ ნაკრებ ეთნიკურ ერთეულში სხვათა შორის ლაზებიც ყოფილან წარმოდგენილნი. დადასტურებულია, რომ სოფელ გუნია-ყალაში მცხოვრებნი „ტურშოვ“-ები წარმოშობით ლაზები არიან. ამ სოფელში მათ საკუთარა „მაილა“ (უბანი) ჰქონიათ („ტურში გილენ მაილა“). ამათ გვარში ყოფილან საუკეთესო ხელოვნები, რომელთაც თრიალეთის ბევრ სოფელში შესანიშნავად მოჩუქურთმებული სახლები უკეთებიათ. მათ მიერ აგებული სახლები ჩვენ დავამოწმეთ სოფ. წინწყაროსა და გუნია-ყალაში. ჩუქურთმების ერთი ნაწილი შეძენილ იქნა წალკის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის დროს და შემდეგ ეს კოლექცია გადაეცა საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებას, სადაც ის ამჟამად ინახება¹.

თრიალეთში შემონახული ლაზური ორნამენტი მეტად მდიდარია თავისი შინაარსით და სანიმუშოა თავისი ტექნიკით და კომპოზიციით. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში ორნამენტი ამოფანჯვრის (à jour) ხერხითაა შესრულებული. ასეთ ორნამენტს აქ ქვემოთ ფერადი ქსოვილი ჰქონია („ფოლგა“) დაგებული, რაც ამ ორნამენტის ტექნიკის წინა აღმოსაველეთის უძველეს კულტურის ტრადიციებს ამჟღავნებს და საყურადღებო ფაქტს წარმოადგენს.

ამგვარად, როგორც ძველი ცნობა ლაზებში ხის დამუშავების მაღალი ხელოვნებას არსებობის შესახებ, ასევე ფაქტი მე-19 საუკუნის მანძილზე და მე-20 საუკუნის დასაწყისში ლაზების, როგორც საუკეთესო ოსტატების, ხე-როების, არსებობის შესახებ—მიუთითებენ ლაზების მიერ ხის დამუშავების საერთოდ მაღალ ხარისხზე.

ზემოთქმული კიდევ ერთი ზედპეტი საბუთია იმისა, რომ ამ ტიპის ორნამენტს ლაზური ეწოდოს.

II

როგორც ზემოთ ითქვა, ლაზური ორნამენტი ხეზე შეიცავს ისეთ მოტივებს, რომლებიც ძველ ტრადიციებს და ძველ სიუჟეტებს ამჟღავნებს. ცხადია, ეს მოტივები ზოგჯერ მოცემულია მათზე შემდეგი დროის დანალექებთან ერთად, მაგრამ ბევრ შემთხვევაში ისინი ძველებური სახით გამოიყურებიან და, ახალი ტექნიკით შესრულებულნი, თითქმის მთლიანად იცავენ უძველესი სიუჟეტის დეტალებს. ამგვარი, ძველი ტრადიციებიდან მომდინარე, სახეებისა და ობიექტების შემონახულობა ჩვენმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ არა ერთი და ორი იცის. ბევრი მათგანი უძველესი მითოლოგიიდან მომდინარეობს და ხალხის უძველეს სოფლმხედველობასთანაა დაკავშირებული.

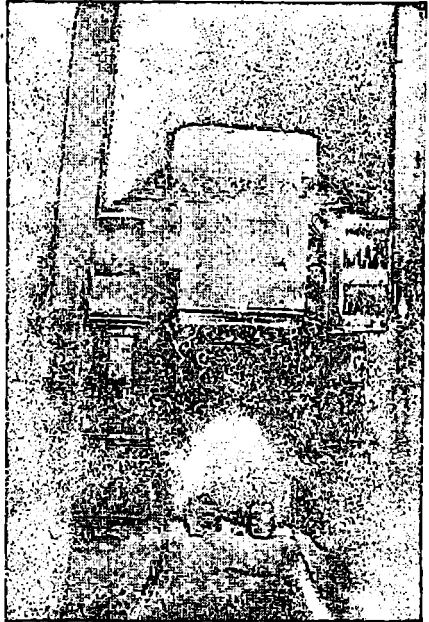
¹ ექსპონირებული იყო ენიჭიის ეთნოგრაფიის განყოფილების მიერ მოწყობილ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქ. ფილიალის პირველ სამეცნიერო სესიისადმი მიძღვნილ გამოფენაზე.

ლაზურ ორნამენტში ამგვარ მოტივს ეგრეთწოდებული „სიცოცხლის ხის“ მოტივი წარმოადგენს.

ეს მოტივი თრიალეთის სინამდვილეში ჩვენ გვხვდება, როგორც ხეზე, ისე ქვაზე. იგი დამოწმებულია როგორც ბუხრის შემკულობის ხის ნაწილებში, ისევე ბუხრის კამარებზე (მაგ. ასლანოვის სახლი სოფ. წინწყაროში და ტურ-შოვის სახლი სოფ. გუნია-ყალაში).

ხეზე ამოკვეთილი „სიცოცხლის ხის“ სიუჟეტი ჩვენ რამდენიმე შეგვხვდება. არისტინოვის სახლის „ოდაში“ ის ორი სახითაა მოცემული. პირველ მათგანზე წარმოდგენილია ხე—მცენარე, რომლის გვერდებზე კედ-დახვეული „ლომები“, ანტიპოდები გამოკვეთილი. აქვეა სიმეტრიულად გამოყვანილი ორი ექვსკიმიანი ვარსკვლავი. მეორეზე წარმოდგენილია აგრეთვე ხე და გვერდებზე „ლომები“, ანტიპოდები, კუთხეებში—კი სიმეტრიულად განლაგებული მთვარე, მზე და ორი ვარსკვლავი გამოკვეთილი (ტაბ. I).

როგორც ითქვა, სიცოცხლის ხის მოტივი თრიალეთში წარმოდგენილია სახლის იმ ნაწილში, რომელსაც აქ „ოდა“ ეწოდება. საერთოდ ურუმებში შემონახული სახლი ტიპიურად შემდეგ ნაწილებს შეიცავს: „ჩარდახ“-ს, „ავლ“-ს, „ქომ“-ს, „ოდა“-ს, „აე“-ს, „ყოუნ-ქომი“-ს და „ფურუნ“-ს. კონსტრუქციულად აქაური სახლები შემდეგი სახისანი არიან: „ყარნაუშ-აე“, „თალარა ოდასი“, „ყარს ოდასი“, „ნახემ ოდასი“, „მარაგ“, „იაზლუხ“, „კონახ“, „ბინა“ და „ქორ-იათი“.

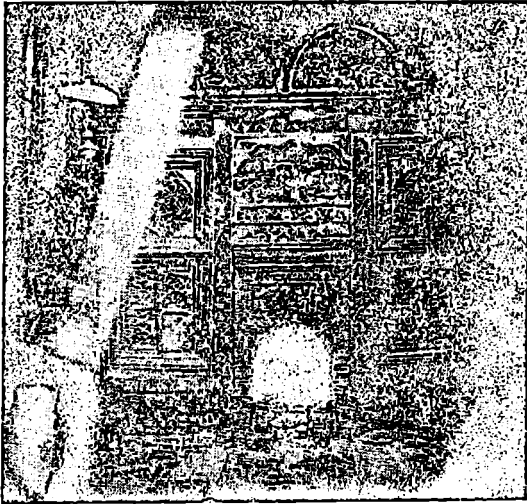

სურ. 2. ბუხრის კამარა (ს. გუნია-ყალა).

ყველაზე უფრო მეტი შემკულობა-ორნამენტები სახლის იმ ნაწილშია ჩვეულებრივ მოცემული, რომელსაც „ოდა“ ეწოდება (სურ. 3).

ოდა განკუთვნილია ოჯახისათვის საზეიმო დღეობების ჩასატარებლად, ან სტუმრის მისაღებად. ოდის აუცილებელ ატრიბუტს ბუხარი შეადგენს. უნდა ითქვას ისიც, რომ ბუხარი ლაზური სახლის ტიპში საოჯახო კულტის ცენტრს წარმოადგენს. თავისთავად ცხადია, რომ ცეცხლის კულტის ბუხართან

დაკავშირება ეკუთვნის იმ დროს, როდესაც ცეცხლის ადგილი კერიდან ბუხარში იქნა გადატანილი. ამიტომ როგორც ბუხარი, ისევე ის კედელი, რომელთანაც ბუხარია გამართული, ჩვეულებრივად კარგადაა ხოლმე შემკული. ასეთი კედელი მდიდრულად არის მორთული იმ სახლშიც, სოფ. წინწყაროში, რომელიც ნიკიფორე არისტინოვს ეკუთვნის და რომელიც აგებულია გუნიაყალელი ლაზის კონსტანტინე ტურშოვის მიერ, 1883 წელს, როგორც ამას ადასტურებს აქვე ამოკვეთილი თარიღი.

სურ. 3. ლაზური ოდის კედელი (ს. წინწყარო).

ოდის ეს კედელი პირველ რიგში შემკულია ბუხრის გვერდებზე და ბუხრის თავს ზემოთ, ჭერამდე. ბუხრის გვერდებზე, კედელში, მოწყობილია თახჩები, რომელთა პირი აგრეთვე შემკულია ჩუქურთმებით. აღსანიშნავია, რომ ამ თახჩებიდან ერთი განკუთვნილია ოჯახის უფროსი მამაკაცისათვის, ხოლო მეორე—ოჯახის უფროსი დედაკაცისათვის. თახჩებში ისინი ოჯახის „ქისებს“ ინახავენ.

ოდას შემკულობა აქვს არა მარტო ბუხრის კედელზე, არამედ გვერდებისა და ბუხრის მოპირდაპირე კედლებზედაც. ხოლო განსაკუთრებით მდიდრადაა შემკული ამ ოთახის ჭერი. ჭერში მოცემულ ორნამენტს „გულბაქ“-ი ეწოდება (ტაბ. II).

ამრიგად შემკული „ოდა“ სოფ. წინწყაროში ორია. ერთი მათგანი ზემოთ-დასახელებულ ნიკიფორე არისტინოვს ეკუთვნის. ამეამად ამ ოდის ჩუქურთმების

ტაბულა I

სივცხლის ხე (ს. წინწყარო).

სივცხლის ხე (ს. წინწყარო).

დიდი ნაწილი ჩამოტანილია საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში. მეორე ოდა იაკობ ასლანოვისაა. ორივე ოდა ლაზების მიერ არის გაკეთებული. ამავე ხელობისა და სტილისაა მესამე ოდა სოფ. გუნია-ყალაში კოტრანოვისა, ისიც აგებულია ლაზის მიერ.

სოფ. გუნია-ყალაში არის სხვა სტილზე შემკული „ოდები“ სომხების მიერ აგებული. განსხვავება „ლაზურ“ და „სომხურ“ ოდებს შორის შემკულობა-ორნამენტების მხრით დიდია. იმ დროს, როდესაც პირველი—ლაზური ოდა, შემკულია მცენარეებისა და ცხოველების ორნამენტებით, მეორე—„სომხური“ ოდის შემკულობაში განსაკუთრებით გეომეტრიული სახეებია წარმოდგენილი.

ზემოთ მოტანილი მასალა ცხადყოფს, რომ ლაზურ ორნამენტში მოცემული სიციცხლის ხის მოტივი დაკავშირებულია ბუხართან და ამდენად ცეცხლთან, კერასთან.

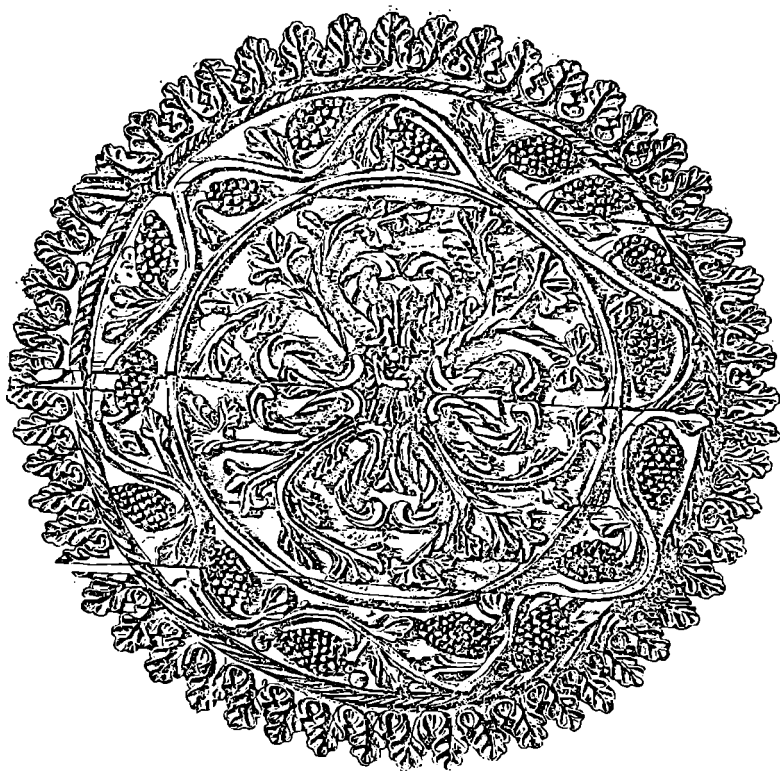
როგორც ცნობილია, კერის კულტი თავისი შინაარსით გვარის, ოჯახის გამაერთიანებელი ცენტრი იყო, ხოლო კერა მარადიული სიციცხლის სიმბოლო. ქართველ და კავკასიელ ტომებში ცეცხლის კულტს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. კერძოდ, ის დიდ როლს თამაშობდა საქორწინო ცერემონიებში, როდესაც გვარში ან ოჯახში გარეშე ახალი პირის ინკორპორაცია ხდებოდა. ამიტომ იყო, რომ დიდი ყურადღება სახლის იმ ადგილს ექცეოდა, სადაც კერა, ცეცხლი იყო მოთავსებული. მას ამკობდნენ აპოთროპეული: დანიშნულების ორნამენტებით, ღვთაებების გამოსახულებებით და სიმბოლური ნიშნებით. იქ, სადაც კერა სახლის შუაგულიდან ბუხარში იყო გადატანილი, ზემოხსენებული სახის ატრიბუტები ბუხარის „ქამარზე“, კამარაზე, მის ზემოთ და გვერდებზე იყო გამოყვანილი. ამიტომ სიციცხლის ხის სიუჟეტის ფიქსირება კერის კულტის ანსაბლში, როგორც ამას ადგილი აქვს თრიალეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, კარგად ეთანხმება წარმართი ადამიანის სოფლმხედველობას.

კერასთან დაკავშირებული საკულტო დანიშნულების ორნამენტი ჩვენ მოგვეპოება ოდების გარდა, ეგრეთწოდებულ გლეხურ დარბაზებსა და საერთოდ ბანიან სახლებში—ცეცხლის, კერის მახლობლად—ღედა-ბოძებზე და ღედაბოძის ბულაურებზე. ამ სახის შემკულობით მდიდარი ღედა-ბოძების ზოგიერთი იშვიათი ეკზემპლარი საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაშია დაცული. აქ შეიძლება აღნიშნული იქნას ერთი გარემოება, სახელდობრ ის, რომ ქართლურ და მესხურ ღედა-ბოძებზე მოცემული ორნამენტების უმრავლესობა ასტრალური ხასიათისანი არიან¹.

უნდა ისიც ითქვას, რომ ცეცხლთან, კერასთან იყო დაკავშირებული მიცვალებულის (წინაპრის) კულტი. ქვემოთ ჩვენ დავინახავთ, რომ ლაზური სიციცხლის ხეც ამავე კულტთანაა დაკავშირებული. რამდენადაც ლაზურ ორნამენტში შემონახული სიციცხლის ხის მოტივი ცეცხლის, კერის და მიცვალებულის (წინაპრის) კულტებთან ყოფილა დაკავშირებული, ხოლო ეს კულტები უძველესი ხანის წარმოშობილობისაა, ამდენად ეს მოტივიც, ცხადია, თავისი წარმოშობით უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს.

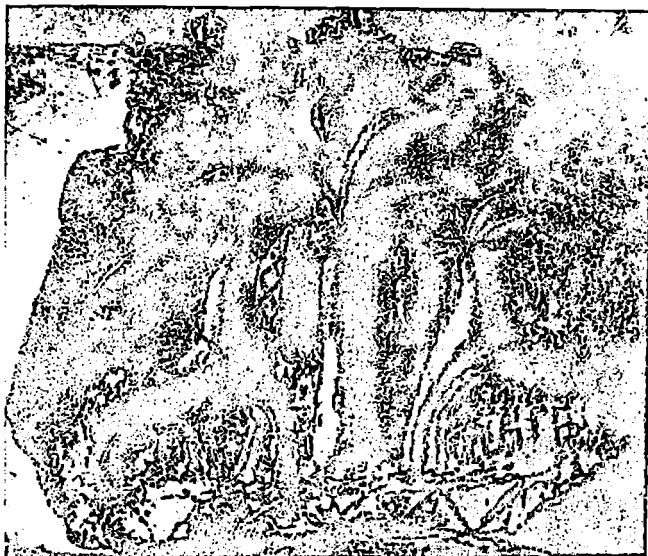
¹ შტრ. აქვე სიციცხლის ხის მოტივი მოცემული—მზე, მთვარე, ვარსკვლავები.

ტაბულა II

«გულბაქი» (ს. წინწყარო).

თრიალეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული სიციცხლის ხის სიუჟეტი მარტოდ-მარტო თრიალეთით არ შემოიფარგლება. მას მრავალი პარალელი მოეპოება ქართულ და კავკასიურ ეთნოგრაფიულ და ისტორიულ სინამდვილეში. ჩვენ მას ვხვდებით, როგორც ხეზე, ისე ქვაზე და ქსოვილზე. მაგალითად, ეს მოტივი მოიპოება ხეზე: მესხეთი—ს. მლაშეს ჯამეში; აქარა—ს. ღორ-

სურ. 4. სიციცხლის ხე (თხაბა-იერდი).

ჯომის ჯამეში; ქვაზე: იმერეთი—მაიაკოვსკის რაიონი—საფლავის ქვებზე¹; ქართლში—სოფ. შერეთი. გლეხის სასაფლაო, საფლავის ქვებზე; ქსოვილზე: ქობულეთი—ს. ბობოყვათი—ხალიჩაზე; სვანეთი—მიცვალებულისათვის განკუთვნილ სურათებში—და სხვა.

საქართველოს გარეთ იგი მოიპოება ინგუშეთსა და დაღისტანში. ინგუშეთში ეს სიუჟეტი არის გამოხატული თიხის ფილზე, რომელიც ნაპოვნია თხაბა-იერდის საყდართან, მას აქვს წარწერა ქართული ასომთავრულით. ფილი ზომით 10 X 12 სმ, ნაპოვნია ტულჩინსკის მიერ 1901 წელს². ფილზე ამოკვეთილია ტოტებგაშლილი ხე ნაყოფითურთ და მის გვერდებზე წვრილფეხა ცხოველები, ერთი ერთ მხარეს და მეორე მეორე მხარეს. ამთ ფეხებს შორის ასომთავრული ასო-

¹ ენიშკი-ს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი.

² პირველი ცნობა ამ ფილის შესახებ იხ. *Туркия Подвласти* (1901 წ., № 18), საიდანაც იმ გაღებივდა ორგანოში „*Изв. Археол. Комиссии*“, 1902, დ.შატება, ნაკ. 2.

გებია—**70** თუ **70** და **0070**. ამ ასოებით ქართული სიტყვებია გადმოცემული, თუ ისინი ინგუშური ან რომელიმე სხვა ადგილობრივი ენის სიტყვებს გადმოგვცემენ—ჯერ-ჯერობით არ არის გარკვეული.

ეს ძეგლი¹ საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ მის კომპოზიციაში წარმოდგენილია არა მარტო სიკოცხლის ხე და ცხოველები, არამედ ხის ქვემოთ გავლებულია ორი პორტიონტალური ხაზი მიწის ზედაპირის აღსანიშნავად, ხოლო მათ ქვემოთ ციკიკავაა ამოკვეთილი, რაც წყალს უნდა აღნიშნავდეს. თარიღდება ეს ძეგლი პირობითად მე-13 საუკუნით (სურ. 4).

ჩვენი სიუჟეტის მნიშვნელოვანი პარალელები მოიპოვება დალისტნის ძეგლებზე, ეგრეთწოდებულ დალისტურ-ალბანურ ობიექტებზე. ერთ-ერთ ასეთ ძეგლის სიუჟეტში ხის ნაცვლად თეგზია გამოხატული, რაც გვიადვილებს სიუჟეტის დედა-აზრის მიკვლევას. ეს ძეგლი, რომელიც ყუბაჩშია აღმოჩენილი, ჩვენთვის საინტერესო სიუჟეტის მეტად ორიგინალურ სახეს შეიცავს (სურ. 5)².

სურ. 5. სიკოცხლის ხე (ს. ყუბაჩი).

III

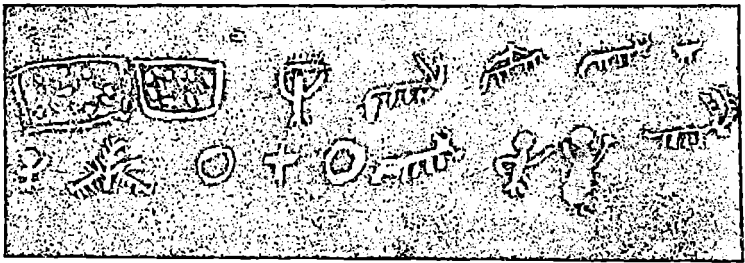
როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, სიკოცხლის ხის მოტივი გარეშე სხვა ძეგლებისა მოცემულია აგრეთვე სვანების მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ სურათებზე. სვანების მიცვალებულის კულტის ერთ-ერთ დღეობას „ლიფანანი“ ეწოდება. წარმართი სვანის შეხედულებით ზამთრის არდადეგებზე, ლიფანალში, მიცვალებულის სულები თავიანთ სახლში ბრუნდებოდნენ. სულების მოსვლას ოჯახის წევრები დიდი ზეიმით უნდა შეხვედროდნენ, გაეშალათ მათთვის სუფრა, მათ სასიამოვნოდ უნდა ემღერათ, ეცეკვათ და დაეკრათ კია-

¹ Л. Семенов, Арх. и этногр. разыск. в Ингуш. в 1928—1929 гг., Изв. Ингушск. Н.-Иссл. Инст. Краев., II—III, გვ. 383.

² А. Башкиров, Дагестанское искусство, Москва 1931, ტაბ. 37.

წერი; იმათ გასართობად უნდა ეთქვათ ზღაპრები და ლექსები. ასეთი შეხვედრა ჩვეულებრივად რამდენიმე დღეს გრძელდებოდა. ზემოთ ხდებოდა აგრეთვე სულების გასტუმრება საიქიოს; ოჯახის უფროსი წინ მიუძღვოდა წარმოდგენაში არსებულ სულებს, მათს სავალ გზაზე რძეს აპყურებდა და სულებს შესთხოვდა ოჯახისა და საქონლის გამრავლებაზე ზრუნვას, ოჯახისა და საქონლისათვის მარცხისა და საფრთხის აცილებას და სხვა.

ლიფანალის შინაარსი აქ მოკლედ მოყვანილ აღწერილობით არ ამოიწურება. ამავე ლიფანალის დღეებში ნაცრისაგან („კულისა“ და „გვიზისა“) საღებავს

სურ. 6 „ლკრელე“ (ს. ნაკიფარი).

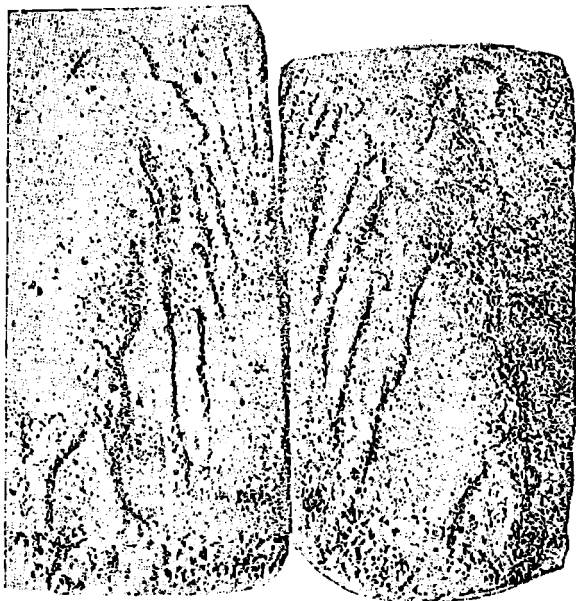
ამზადდებდნენ და ამ საღებავით ლეკუნდ-ებზე ანუ ისგენტაფ-ებზე გამოჰყავდათ სხვადასხვა სახეები მიცვალებულთა სულების პარტისაცემად. ლეკუნდი სვანურ ქორში (სახლში) არის ის ტიხარი, რომელიც კერის მახლობლადაა გავლებული და გამოყოფს ქორის საცხოვრებელ ნაწილს საქონლის სადგომისაგან.

ლიფანალის დღეებში ლეკუნდებზე გამოხატულ სურათებს «ლკრელე» ეწოდება. დოც. ვ. ბარდაველიძის მიერ პირველად ასეთი ლკრელეები აღმოჩენილი და დადგენილი იქნა სვანეთში 1931 წელს. აღმოჩნდნენ ისეთი პირები, მოხუცი ქალები, რომელთაც ასეთი სურათები უხატავთ. დღეისათვის დოც. ვ. ბარდაველიძეს ამ სურათების დიდი რაოდენობა აქვს შეგროვებული და გამოსაცემად დამზადებული.

რადგანაც ამ სურათებში მოცემულ სიცოცხლის ხის მოტივს ჩვენი თემისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს, დოც. ვ. ბარდაველიძის თანხმობით მოგვყავს ერთ-ერთი ლკრელეს აღწერილობა (სურ. 6).

ზემო სვანეთში იფარის თემის სოფ. ნაკიფარის მცხოვრებ გულბას შემდეგი ლკრელე გაუკეთებია: 1—2. კიბღონარ (კიღონები), 3. მემზერი (მლოცველი ტაბლით—შესაწირავეებით), 4. დაჯღ (თხა), 5. ლგჩჷ მარე (მხედარი), 6. ვან (ხარი), 7. ქათალ (ქათამი), 8. მუსტბი მარე (მოცეკვავე კაცი), 9. გგეიბს იზბიხ დაჯარ (ფიქვს სქამენ თხები), 10. დოშდულ (მთვარე), 11. ჯჷნარ (ჯვარი), 12. მიე (მზე), 13. ფურ (ძროხა), 14. ლჷმჷმარე (ვაფი), 15. ზურალ (ქალი) და კტიცრა (შუნი, დედალი ჯიხვი).

აქ მოტანილი სურათის რიტუალური დანიშნულება იმდენად აშკარაა, რომ საგანგებო განხილვას არ საჭიროებს. მთლიანად სურათი მეტად მნიშვნელოვან სიუჟეტს შეიცავს, რომლის ცალკეული ელემენტი თავისთავადაც მრავალმეტყველია. კერძოდ, 1—2 ნახატზე წარმოდგენილი კიდობნები მარცვლით სავსე—გულისხმობს მიცვალებულისათვის მასპინძლის მიერ გულუხვად გაღებულ ხორბალს, მესამე სურათზე მოცემული აღორანტი შესაწირავებით—ასევე მიცვალებულისათვის საიქიოს საკმელად განკუთვნილ ულუფას ასახეირებს, აგრეთვე ცხენი და მხედარი—მიცვალებულისათვის განკუთვნილი „სულის ცხენი“ და ასე სხვა.

სურ. 7. სიციოცხლის ხე ზენჯირილიდან, Moortgat-ის მიხედვით.

მაგრამ ამ სურათზე ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია მეორე მწკრივში მოცემული ნახატები. აქ არის დახატული მზე, მთვარე, ჯვარი, ხე ცხოველებით, შემდეგ ძროხა და სხვა.

ის გარემოება, რომ ამ მწკრივის ნახატებში მზე, მთვარე და ჯვარია წარმოდგენილი, იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ აქ დახატული ხე და ცხოველები უბრალო ხე და ცხოველები კი არ არის, არამედ ამ ხის სახით სიციოცხლის ხეა მოცემული თავისი ატრიბუტებით. არსებითად ეს ნახატი (გვგინს იზბიხ დაკარ) ლაზური სიციოცხლის ხის სიუჟეტს იმეორებს (იხ. ზემოთ, გვ. 307). მასში უმთავრესად შეცვლილია ხის ჯიში და ცხოველების სახეობა.

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ისიც, რომ ცხოვრების ხის ეს სიუჟეტი მრავლად მოიპოვება საფლავის ქვებზე იმერეთსა და ქართლში, — რაც აგრეთვე იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ სვანური ლექსნდ-ებზე მოცემული ხისა და ცხოველების სურათების მოტივი რიტუალური დანიშნულებისაა. ის უშუალოდ მიცვალებულის კულტთანაა დაკავშირებული. მიცვალებულის კულტში მისი არსებობა გამართლებულია იმ ძველი შეხედულებით, რომელიც საიქიოს სააქაოს გაგრძელებად წარმოდგენდა, სააქაოს მოთხოვნილებებითა და საქიროებებით. ის გარემოება, რომ „გჯიბს იზბიხ დავარ“ — ის სიუჟეტი მიცვალებულის კულტთან არის დაკავშირებული, რომ მას ქალები ხატავენ და ნახატი პრიმიტიული ტექნიკით სრულდება — ცხადია, ამ სიუჟეტის უძველეს წარმოშობაზე მიუთითებს.

ზემოთქმულს დავსძენთ, რომ თვით სვანური ლიფანალი არქაული წარმოშობილობისაა: ასე ცხოვლად მიცვალებულების წარმოდგენა, ასე „რეალურად“ მათი მიღება-გამასპინძლება და მათდამი შეწირული სიმბოლური ხასიათის სურათები — უთუოდ უძველეს ტრადიციას შეიცავს და ძველებურ სოფლმხედველობას ამჟღავნებს. ამ წესჩვეულებაში მეტად საგულისხმო თავისებურებებია შემონახული. ერთი ასეთი თავისებურება ის ლქრეღე-ებია, რომელთა შესახებ ზემოთ ვაკვრით გვქონდა ლაპარაკი.

მაგრამ ქართველი ხალხის მიცვალებულის კულტის თავისებურება მართოდ-მართო ლქრეღეებით არ ამოიწურება. ასეთ თავისებურებებს ეკუთვნიან: მოხევეური — „დიდო“, სვანური — „გიგი“, შრომის პროცესებში მიცვალებულის მოგონება საგანგებოდ ქალების მიერ შეთხზული ლექსებით — „ხმით ნატირალებით“¹ და სხვა.

ასეთი თავისებურებებით მდიდარი ქართველი ტომების მიცვალებულის კულტში სიცოცხლის ხის სიუჟეტი ამ კულტის ორგანულ ელემენტს უნდა შეადგენდეს.

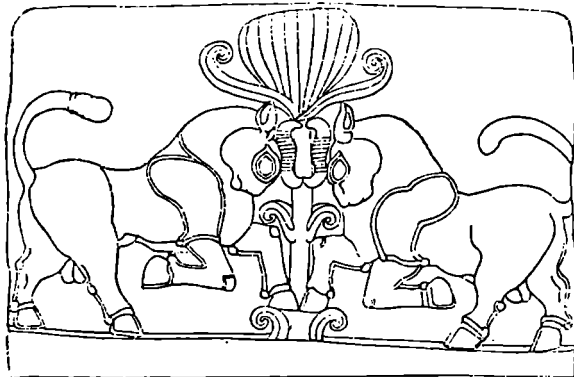
რაც შეეხება თვით სიცოცხლის ხეს, მის ანალოგებს წარმოადგენს ჩვენში დიდად გავრცელებული ხის კულტი საზოგადოდ, ხოლო კერძოდ ხევსურული მეგრელაურის მირონიანი მუხა, ფშაური ლაშარის ოქროს შიბიანი ბერ-მუხა და აგრეთვე — მცხეთის სვეტი-ცხოველი, მარტვილის ქყონდიდი და მეგრული „კელეპტარი“ (მიცვალებულის ხე). ამავე კულტს ეკუთვნის ბავშვის სახელზე ხის დარგვის გურული წესჩვეულება.

ლაზური სიცოცხლის ხის მოტივის ანალოგები დასტურდება არა მხოლოდ ქართველ-კავკასიულ ტომებში, არამედ ის მოცემულია წინა აზიის უძველესი კულტურის ძეგლებზე. განსაკუთრებით დამოწმებულია ხურების მეტად თავისებურ ხელოვნებაში. იგი მოიპოვება ტელ ჰალაფსა, კარხემისა, ბოლაჩქიოსა, იფლატუნ-ფუნარსა და ზენჯირლში აღმოჩენილ ძეგლებზე (იხ. სურ. 7, 8 და 9).

¹ მიცვალებულის კულტი ხევსურეთში, მასალა ხის საქ. ეთნოგრაფიკათვის, ტ. III, გვ. 1—64, იქვე წინასიტყვაობა, გვ. VIII, აგრეთვე გ. ჩიტაია, ჰერის ეუბო ქვემო-ალმედან, ვნიმკის-მოამბე, ტ. VIII, გვ. 4—5.

ზენჯირღში აღმოჩენილი ძველი თარიღდება 1000 წლით ჩვენ ერამდე. ამ ძეგლზე მოცემული სიკოცხლის ხის მოტივი სავსებით ემსგავსება სვანური ქვები დაჯარი-ს სურათს¹.

სპეციალისტების აზრით ხურების ხელოვნებაში დაცული სიკოცხლის ხის მოტივი წარმოადგენს ძველი სუმერული სიკოცხლის ხის მოტივის თავისებურ ვარიანტს. იგი გენეტიკურად უკავშირდება ურში ეხლახან აღმოჩენილ მსგავს მოტივს².

სურ. 8. სიკოცხლის ხე კარხებიშიდან, Contenau-ს მიხედვით.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ-კავკასიური მასალების შეხვედრა ხურულთან შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

იმ შემთხვევის გარდა (ხურულ-სვანური სიკოცხლის ხის მოტივი), რომელიც ჩვენ ზემოთ დავასახელებთ, საყურადღებოა აგრეთვე სხვა შეხვედრებიც მატერიალური კულტურის დარგში. მაგალითად, სვანური ფაყვი, ხევსურული ჩოხა და ხურული ტანსაცმელი. ქართული ხულა და ხურული პილანი, ხევსურული აჩაჩი, ქართულ-ხურული ილარი და სხვა.

ეს უკანასკნელი კულტურის ელემენტი დღემდე ჩვენს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დაცული³ (ხისა, ძვლისა და ლითონის) იმავე ფორმისა და ფუნქციისაა, როგორც, ერთი მხრით, მუსიერში ნაპოვნი (12—10 საუკუნის ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) პრინჯაოს ილარი და, მეორე მხრით, ოქროს ილარი ტელ ჰალაფიდან, რომელიც თარიღდება 3000 წლით ჩვენ ერამდე.

მაგრამ ეთნოგრაფიული სინამდვილის მონაცემების მნიშვნელობა მარტო ზემოთქმულით არ განისაზღვრება.

¹ A. Moortgat, Bildwerk und Volkstum Vorderasiens zur Hethiterzeit, Leipzig 1934, 83-29.

² C. L. Woolley, Ur-Excavations, v. II: The royal cemetery, New-Jork 1934, ტაბ. 87—89.

³ შდრ. ი. ს ო ნ დ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, ილარი, საჭ. მეხეუმის მთაზე, ტ. VIII; აგრეთვე Er. M a c h a y, Excavations at Chahu-Daro, Smithsonian Institution, 3473.

როგორც აღენიშნეთ, ყუბაჩურ ძეგლზე, რომელიც ალბანურ-დალისტნური წარმოშობისადაა მიჩნეული, სიცოცხლის ხის მოტივში ნაცვლად ხისა თევზია გამოხატული, თევზს კი ქართველ-კავკასიელების სარწმუნოებაში დიდი ადგილი ექირა, როგორც ნაყოფიერების მომნიჭებელ ძალას. ამის დამადასტურებელი ფაქტები უხვად არის შემონახული ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში.

სურ. 9. სიცოცხლის ხე ბოლახჯიოდან, Götze-ს მიხედვით.

საილუსტრაციოდ შეიძლება რამდენიმე მაგალითის დასახელება: ლოცვა-ვედრება თევზებისადმი, რომელთაც შვილიერებას შესთხოვდნენ (თრიალეთი, ს. ჰოლიანქი), ცოცხალი თევზის („ალაბალუხი“) გამოყენება ქალების მიერ—განაყოფიერების მიზნით (იქვე). გურიაში კალმახის დაკვლა საკალანდო ქვევრის თავზე მოსაელიანი წელიწადის დადგომის მიზნით. თევზის ღვთაების ლარსას არსებობა იმერეთში, რომელიც სვანური ნადირობა პატრონის აფხაზთისა და დალის თანატოლი ჩანს, კალმახი, როგორც საყურთხის აუცილებელი ატრიბუტი სამეგრელოში, საქორწინო თარღი თევზით, თევზის ორნამენტი შეიღობება და სვანურ ლეკვერთებზე, თევზების გამოსახულებები საფლავის ქვებზე ჯავახეთში და უკანასკნელად თევზ-ვეშაპის ქანდაკებები საქართველოსა და სომხეთში.

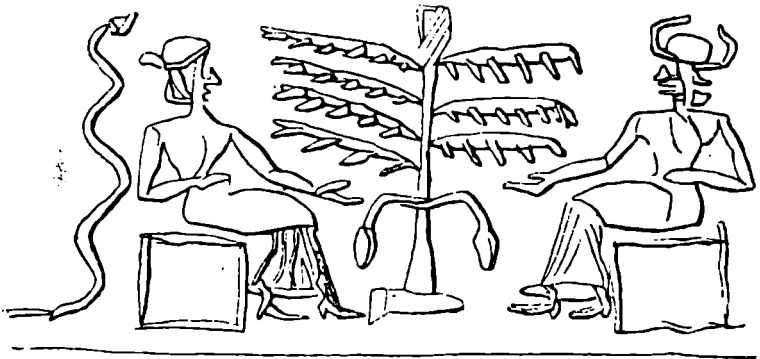
ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ Bleichsteiner-ის მტკიცების თანახმად, თვით ტერმინი ვეშაპი-ვიშაპი არ უნდა მომდინარეობდეს ავესტურ Višāpa-დან, არამედ როგორც ვეშაპი ისე Višāpa ქართულ-კავკასიური წარმოშობისა¹.

დიდი ადგილი უჭირავს თევზს აგრეთვე ქართულ მითებსა და ზღაპრებში (შდრ. მელორის ცოლი—ძველი საქარეთ., ტ. II. განყ. 4, გვ. 30—34, S. Finger, Märchen aus Lasistan, Mitt. d. Anthr. Gesel. in Wien, LXIX, H. 3, გვ. 208), აბატონების² რიტუალში და სხვა.

¹ Bleichsteiner, Die Subaräer des alten Orients im Lichte der Japhetitenforschung, W. Schmidt's Festschrift, Wien 1928, გვ. 46.

ერთი სიტყვით, ყველა მონაცემი ადასტურებს, რომ თევზი ნაყოფიერების მომნიჭებელ ძალად იყო მიჩნეული.

ამის მიხედვით იზადება საკითხი: სიკოცხლის ხის შეცვლა ნაყოფიერების მომნიჭებელი ძალით, თევზით, ხომ არ გვაძლევს უფლებას სიკოცხლის ხეში ნაყოფიერების ძალა ვივარაუდოთ.

სურ. 10. სუმერული სიკოცხლის ხე Nielsen-ის მიხედვით.

ის გარემოება, რომ სიკოცხლის ხის სუმერულ ვარიანტში (სურ. 10)¹ ხის გვერდით წარმოდგენილია ანტიპოდური ფიგურები მამრისა და მდედრის სახით ამ შესაძლებლობას ადასტურებს. ამ სახითაა ეს სიუჟეტი მოცემული ხურულ ძეგლებზე, ამავე სახითაა იგი ასურულ ძეგლებზე, როდესაც ისინი არ იმეორებენ ბაბილონურ-სემიტურ ვარიანტებს. ასევეა ლაზურ ორნამენტში, თხაბა-იერდის ფილზე, დალისტნურ ნიმუშებზე და სხვა.

როგორც ცნობილია, სიკოცხლის ხის მოტივში წარმოდგენილია მამრ და მდედრ არსებათა სახეებმა შემდეგში გაგრძელება ჰპოვა ეგრეთწოდებულ Anti-thetische Gruppe-ს სიუჟეტებში (შდრ. Jahrb. d. Deutsch. Arch. Ints., B. XIX, 2 H. 1904, Jolles, Antithetische Gruppe).

რამდენადაც ეს ასეა, გასაგები ხდება სიკოცხლის ხის მოტივის დედა-აზრი ლაზურ და სეანურ ორნამენტში. აქ ის მოცემული იყო ერთი მხრით ცეცხლთან, კერასთან ერთად, ხოლო მეორე მხრით მიცვალებულის კულტში. ის წარმოადგენდა ამალორძინებელ, გამანაყოფიერებელ და მაცოცხლებელ ძალას. ამის გამო გასაგებია ისიც, თუ რად ახლავს ლაზური სიკოცხლის ხის მოტივს ასტრალური ანტურაჟი.

ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება შემდეგი დავასკვნათ:

1. ქართულ ხალხურ ორნამენტში ხეზე მოცემულია ორი ძირითადი მიმართულება:

¹ Д. Нильсен, Библиейская религия в свете новейших археологических раскопок, Вестник Древней истории, I, гл. 111.

ა) მთური (ხეესურული—პირობითად)—უპირატესად გეომეტრიული სახეებით და

ბ) ბარული (ლაზური)—უპირატესად მცენარისა და ცხოველის სახეებით. ამ მიმართულებებს, გარდა სიუჟეტური სხვადასხვაობისა, ორნამენტის ტექნიკის სხვაობაც ახასიათებს („ამოღარული“ დაჭრელება და პლასტიკური რელიეფი).

2. სიუჟეტის მხრივ ლაზურ ორნამენტში უძველესი მოტივებია მოცემული. ეს ორნამენტი კონსტრუქციულ-დეკორაციულ დანიშნულებასთან ერთად რიტუალურ ფუნქციას ასრულებს და მითოლოგიურ შინაარსს შეიცავს.

3. ლაზურ ორნამენტში მოცემული სიცოცხლის ხის მოტივს შეადგენს: სიცოცხლის ხე (ის სხვადასხვა ჯიშის ხეებითაა წარმოდგენილი), ცხოველები—წყვილი („ანტიპოდები“) და მნათობები (ორი ან მეტი).

4. სიცოცხლის ხის მოტივი ქართულ ხალხურ ორნამენტში უძველესი სიუჟეტია და ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ფართოდაა გავრცელებული. დამოწმებულია: ხეზე, ქვაზე და ქსოვილზე. იგი მოიპოება ქართულ ისტორიულ ძეგლებზე, ინგუშურ ფილზე (თხაბა-იერდიდან) და ალბანურ-დაღისტნურ ძეგლებზე.

5. განსაკუთრებით საყურადღებოა ეს მოტივი სვანების მიცვალებულის კულტში, „ლიფანალ-ში“, სადაც ის „გჯიბ-დაჯარ“-ის სახით არის მოცემული. რამდენადაც „ლიფანალ“-ი მიცვალებულის კულტის უძველესი წესჩვეულებაა, იმდენად მასში დადასტურებული „გჯიბ-დაჯარ“-ის მოტივი (იგივე სიცოცხლის ხის მოტივი) უძველესი წარმოშობის საკულტო სიუჟეტია.

6. ლაზურ სიცოცხლის ხის მოტივს, განსაკუთრებით მის სვანურ ვარიანტს, ანალოგები მოეპოება ხურულ ძეგლებზე (ტელ ჰალაფი, ზენჯირლი, იფლატუნ-ფუნარი და სხვ.). ამ ანალოგებს ამაგრებს ქართულ-ხურული კულტურის ელემენტების სხვა შეხვედრებიც.

7. სიცოცხლის ხის მოტივში ხის შეცვლა თევზით (ალბანურ-დაღისტნური ძეგლი) ამტკიცებს, რომ ამ მოტივში ძირითადად ნაყოფიერების სიმბოლოა მოცემული. ქართველ ტომებში თევზი, როგორც ნაყოფიერების მომნიჭებელი ძალა, მრავალ წესჩვეულებით დასტურდება: გურული საახალწლო კალმახი, თევზის ღვთაება ლარსა იმერეთში და სხვა.

8. სიცოცხლის ხის ნაყოფიერების ფუნქცია, მკვეთრად გამოსახული მის სუმერულ ვარიანტში („ადამ და ევა“), გამართლებას პოულობს ხურულ და ქართულ-კავკასიურ ანალოგიურ სიუჟეტებში.

Г. ЧИТАЯ

МОТИВ «ДРЕВО ЖИЗНИ» В ЛАЗСКОМ ОРНАМЕНТЕ

РЕЗЮМЕ

1. В грузинском народном искусстве даны два основных вида орнамента на дереве: а) горный (хевсурский — условно) преимущественно с геометрическим сюжетом и б) долинный (лазский) — преимущественно с растительным и животным сюжетом. Помимо сюжетов эти виды орнамента отличаются техникой выполнения (глубокая резьба и пластический рельеф).

2. В лазском орнаменте даны древнейшие мотивы. Этот орнамент, выполняя конструктивно-декоративную функцию, служит ритуальным целям и имеет мифологическое содержание.

3. Мотив «древо жизни» в лазском орнаменте состоит из следующих компонентов: древо жизни, пара животных («антиподы»), светила (два и больше).

4. Мотив «древо жизни» является древнейшим сюжетом грузинского народного орнамента и в этнографической действительности имеет широкое распространение. Мы его встречаем на дереве, камне и ткани. Он также имеется на грузинских исторических памятниках, на глиняной плите с надписью грузинскими буквами из Тхаба-Иерди (Ингушетия) и на албано-дагестанских памятниках.

5. Весьма важное значение имеет присутствие этого мотива в сванском культе мертвых, «lirapal», где мы имеем «древо жизни» с парой коз («gəgib-daqār»). Поскольку «lirapal» является древнейшим культом мертвых, представленный в нем мотив культового значения («gəgib-daqār») по своему происхождению принадлежит древнейшим ритуальным сюжетам.

6. Лазский мотив «древо жизни», в особенности его сванский вариант, имеют аналогии в хурритских памятниках (Телл Халаф, Зенджирли, Ифлатун-Фунар и др.). Эти аналогии подкрепляются другими параллелями хурритско-грузинских элементов культуры.

7. В мотиве «древо жизни» замена дерева рыбой, как это имеет место на албанско-дагестанском памятнике, доказывает, что в этом мотиве в основном мы имеем символ плодородия. Использование рыбы в качестве оплодотворяющего пачала засвидетельствовано многими грузинскими обрядами, каковы: гурийская новогодняя форель, имеретинское божество рыбы Ларса и др.

8. Ясно выраженное значение плодородия в сумерском варианте мотива «древо жизни» («Адам и Ева»), находит свое оправдание на хурритских и грузино-кавказских аналогичных сюжетах.

G. TSCHITALA

DAS MOTIV «DER BAUM DES LEBENS» IM LASISCHEN ORNAMENTE

ZUSAMMENFASSUNG

1. In georgischer volkstümlicher Kunst sind zwei Hauptarten des Ornamentes auf Holz gegeben: a) Gebirgsornament (bedingungsweise «chewsurisch») — vorzüglich mit geometrischen Sujets, und b) Talornament (lasisch) — überwiegend mit den Sujets aus dem Tier- und Pflanzenreich. Ausser den Sujets unterscheiden sich diese Arten durch die Kunstfertigkeit ihrer Ausführung (tiefe Bildschnitzerei und plastisches Relief).

2. Im lasischen Ornamente sind die ältesten Motive gegeben. Dieses Ornament, indem es konstruktiv-dekorativ fungiert, dient den rituellen Zwecken und hat mythologischen Inhalt.

3. Das Motiv «Der Baum des Lebens» des lasischen Ornamentes besteht aus folgenden Komponenten: der Baum des Lebens, ein paar Tiere («Antipoden»), die Lichter des Himmels (zwei und mehr).

4. Das Motiv «Der Baum des Lebens» ist das älteste Sujet des georgischen Volksornamentes und ist in ethnographischer Wirklichkeit viel verbreitet. Wir finden es auf Holz, Stein und Stoff. Es befindet sich auch auf georgischen historischen Denkmälern, auf der Tonplatte mit der Inschrift durch georgische Buchstaben aus Thchaba-Ierdi (Inguschetien) und auf albanodaghestanischen Denkmälern.

5. Sehr wichtig ist das Vorhandensein dieses Motives im swanischen Totenkultus «Lipanal», wo man «den Baum des Lebens» mit einem Ziegenpaar hat (gəgib-daqār). Insoweit «Lipanal» der älteste Totenkultus ist, gehört das darin vorgeführte Motiv mit Kultusbedeutung (gəgib-daqār) seiner Entstehung nach zu den ältesten rituellen Sujets.

6. Das lasische Motiv «der Baum des Lebens», vor allem seine swanische Variante, hat Analogien in churritischen Denkmälern (Tell Halaf, Sendisirli, Iflatun-Funar u. and). Diese Analogien werden durch andere Parallelen anderer churrito-georgischer Kulturelemente unterstützt.

7. Der Ersatz von Baum durch Fisch im Motiv «der Baum des Lebens», wie dies auf dem albanodaghestanischen Denkmal stattfindet, beweist, dass wir im Grunde dieses Motivs das Symbol der Fruchtbarkeit haben. Die Benutzung des Fisches als befruchtenden Prinzips wurde durch viele georgische Riten und Gebräuche bestätigt: gurische Neujahrsforelle, imeretische Gottheit von Fisch Larsa und andere.

8. Die klar ausgedrückte Bedeutung der Fruchtbarkeit in der sumerischen Variante des Motives «der Baum des Lebens» («Adam und Eva») wird durch churritische und georgisch-kaukasische analoge Sujets gerechtfertigt.

3. ნოღრაძე

არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში

(1940 წ. გათხრების ანგარიში)

გასული წლის ზაფხულზე დიდი არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა კოლხიდის დაბლობში საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა.

გათხრები წარმოებდა ცხაკაიას რაიონში, სოფელ რეკაში, ადგილ ნაოხვამუში. სიტყვა „ნაოხვამუ“ მეგრულად აღნიშნავს იმ ადგილს, სადაც წინათ სამლოცველო იყო.

ადგილი ნაოხვამუ დაცილებულია კურორტ მენჯს სამი კილომეტრით და მდებარეობს კოლხიდის დაბლობში მენჯიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით. თვითონ მენჯი ეკის შთის ძირზე მდებარეობს, მდინარე ცივას ორივე ნაპირზე.

ადგილ ნაოხვამუდან დასავლეთის მიმართულებით მდის მდინარე ჯახხენჯი, რომელიც დაცილებულია ნაოხვამუს ნახევარი კილომეტრით. შავი ზღვის რკინიგზა ორი კილომეტრითაა დაცილებული ნაოხვამუს და ჩრდილოეთის მიმართულებით უელის მას, ხოლო ზუგდიდისკენ მიმავალი გზატკეცილი სამხრეთის მხარეზე აქვს მოქცეული.

ნაოხვამუ წარმოადგენს ერთი მეტრის სიმაღლეზე მრგვლად ამოზრკულს ადგილს, რომლის დიამეტრი 80 მეტრს უდრის. მას შეცდომით უძახიან კურგანს (ყურღანს), რაც არ არის სწორი, ვინაიდან ნაოხვამუზე მიცვალბულის ან მიცვალბულებების დამარხვასთან და შემდეგ ზემოდან დაყრილ მიწასთან კი არ გვაქვს საქმე, როგორც ეს ეგონათ და დღესაც კიდევ ზოგიერთს ჰგონია, არამედ ადამიანის ნამოსახლარ ადგილთან, რასაც ადასტურებს სხვადასხვა დროის კულტურული ფენების ერთიმეორეზე თანდათანობითი განლაგება¹.

ნაოხვამუს გარშემო შემოვლებული ყოფილა წყლის დასაყენებლად ფართო თხრილი, რომლიდანაც ამოულიათ მიწა და გაუმალლებიათ როგორც თვითონ ადგილი ნაოხვამუ, აგრეთვე — თხრილის გარეშე ნაპირები. თხრილის განი 20 მეტრს აღწევს. დღეს ეს თხრილი მთლიანად ამოვსილია მიწით და თანაც დაკაობებულია, ამიტომ თავის პირველი სახე მას ძალზე აქვს შეცვლილი. მაგრამ, თუ ჩვენ

¹ სიტყვა კურგანი ანუ ყურღანი უნდა იყოს თურქული და რუსებმა შემოიღეს ყივჩაყებისაგან, როგორც ამას ფიქრობდა პროფ. Krek-ი. დღევანდელი გაგებით ყურღანი წარმოადგენს საფლავის ერთ-ერთ სახეს.

ნაოხვამუს მაგვარ ადგილებს, სადაც შორეულ წარსულში ძველი კოლხები ყოფილან დასახლებულნი, თვალს გადავავლებთ, მავალითად, „ნანდევუს“, „გორსიო-ლაფირს“, „სინჯას“ და ბევრს კიდევ სხვა ამათგვარს, დაეინახავთ, რომ ამ ხელოვნურად ამობურცულ ადგილებს ყველას უვლის გარშემო 15—20 მეტრის სიგანის თხრილი, რომლის გარეთა ნაპირი დღესაც აზურგულებულია, ხოლო თხრილში წყალია ჩამდგარი და თანაც დაჭაობებული.

კოლხიდის დაბლობში ნაოხვამუს მაგვარად ამობურცული ადგილები, რომლებსაც დღესაც აქვთ შერჩენილი გარშემო შემოვლებული ფართო თხრილი წყლის დასადგომად, რამდენიმე ასეული მოიპოვება. ეს თხრილით შემოვლებული ცოტად თუ ბევრად ამაღლებული ადგილები დღეს ისეთ მივარდნილ კუთხეებშიაც გვხვდება, სადაც ადამიანის ფეხი ვერც კი მიუდგება ისინი თავის წიაღში კი ინახავენ უძველესი დროის მატერიალური კულტურის ნაშთებს, რომლებსაც შეუძლია ნათელი შუქი მოჰქინოს კოლხიდის დაბლობში მცხოვრებ ძველ ხალხთა ისტორიას. ეს ადგილები და მათს გულში ღრმად ჩამარხული არქეოლოგიური ნაშთები ნათლად გვეუბნებიან, რომ ქაღარა წარსულში კოლხიდის დაბლობზე დიდი კულტურის მატარებელი და თანაც მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა ყოფილა. ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური პირობების შეცვლის გამო, შემდეგში მათ შეუწყვეტიათ იქ ცხოვრება. ერთ-ერთი ამ პირობათაგანი ყოფილა კოლხიდის დაბლობის დაწვევა ან შავი ზღვის დონის ამაღლება, რასაც გამოუწვევია კოლხიდის დაბლობის ისეთ-ნაირად დაჭაობება, რომ ადამიანი იძულებული ყოფილა დიდი ხნის განმავლობაში ეს ადგილები საცხოვრებლად მიეტოვებინა.

მართლაც, თუ კოლხიდის დაბლობს ჩვენ მიუვადებით გეოლოგიური და ფიზიკურ-გეოგრაფიული პროცესების თვალსაზრისით, დაეინახავთ, რომ კოლხიდის დაბლობზე ბევრი ცვლილება მომხდარა. ბევრი ცვლილება განუცდია თვით მის რელიეფსაც. როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ კოლხიდის დაბლობზე, მხედველობაში გვაქვს ის ტერიტორია, რომელიც მდებარეობს შავი ზღვის სანაპიროებიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით, სადაც ამ უკანასკნელი წლების განმავლობაში მეტად დიდი სამუშაოები იქნა ჩატარებული ამ არაჩვეულებრივი, საუცხოო, საზღაპრო კუთხის გასაშრობად, დასასახლებლად და მრავალფეროვანი სუბტროპიკული მცენარეების გასაშენებლად. ამ ტერიტორიის განიქობულეთიდან ოჩამჩირაემდის ას კილომეტრს უდრის, ხოლო სიგრძე დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით 80 კილომეტრს აღწევს.

კოლხიდის დაბლობის წარმოშობას გეოლოგები უკავშირებენ ტექტონიკურ პროცესებს, რამაც მესამეულის მიწურულში და მეოთხეულის დასაწყისში გამოიწვია კოლხიდის დაბლობის ტერიტორიის ძალზე დაწვევა და მასზე ზღვის უბის გაჩენა, რომელმაც მოიცვა მაშინდელი კოლხიდის დაბლობის ტერიტორიის ზედაპირი ნეოგენის მერგელური თიხებისგან იმ დროს შემდგარი. ამ ზღვის უბის სიღრმე, პირველადი სახის აღნაგობა და ან მისი სივრცე დროთა ვითარების გამო დიდ ცვალებადობას განიცდიდა სხვადასხვა მიზეზების გამო. ამ მიზეზთა შორის უნდა ჩაითვალოს მეოთხეულის პერიოდში ბოსფორის სრუტიდან რამდენიმეჯერ წყლის ინტენსიურად შემოჭრა შავ ზღვაში და ან ამავე სრუტის

„გაბინდვა“; მიზეზებად უნდა ჩაითვალოს აგრეთვე შავ ზღვაში შემავალი მდინარეების არაჩვეულებრივად წყლებით გამდიდრება, ატმოსფერული დანალექების ცვალებადობა, ზემოაღნიშნულ უბეში შემავალი მდინარეების ეროზიული მოქმედება და სხვა.

შავი ზღვის დონეს რომ ბევრჯერ განუცდია დიდი ცვალებადობა თვით მეოთხეულ პერიოდშიაც, სხვა დამამტკიცებელ მასალებთან ერთად, ამას გვიჩვენებს შავი ზღვის ტერასები ზღვის დონიდან 80—110 მეტრის (სოხუმი—ოჩამჩირის რაიონი)¹ და 160 მეტრის (სუფსის რაიონი) სიმაღლეზე მდებარე ადგილებში შემორჩენილი. ნეოგენის თიხები², რომლებიც შავი ზღვის „კოლხიდის“ უბეს ქვეშ მოექცა და რომლებსაც დღეს უწოდებენ ძირითად ქანებს, სხვადასხვა სიღრმეზე მდებარეობენ დღევანდელი კოლხიდის დაბლობის მიწის ზემო პირიდან. მაგალითად, ქ. ცხაკაიასთან ისინი დაცილებული არიან მიწის ზედაპირს 4—6 მეტრით, სადგურ ქვალონთან—18—20 მეტრით, ხოლო შავი ზღვის სანაპიროების მახლობლად 60 მეტრის სიღრმის ქა-ბურღილებიც მათ ვერ სწვდება. მაშასადამე, ამ ნეოგენის თიხებზე განვითარებული პალეოცენისა და მეოთხეულის დანალექები, რომლების ზედაპირის რელიეფი დღეს ცოტად თუ ბევრად უსწორმასწორო, ატალღებულ „ვაკედაა“ გადაქცეული, სხვადასხვა სიღრმისანი არიან და თანაც ერთისა და იმავე შემადგენლობით არ ხასიათდებიან. მაგალითად, ძირითად ქანებზე დადებული ზღვის სილა განსაზღვრულ სივრცეზე გვხვდება, განსაზღვრულ სივრცეზეა ტორფის ორი სხვადასხვა დროის ფენა და სხვა.

მეოთხეულის განსაზღვრულ დროისათვის მდინარეების ეროზიული მოქმედება კოლხიდის დაბლობის გარეშე მდებარე ნაპირებზე თვალსაჩინოდაა გამოქვადიებული, ხოლო ამავე დროს დაბლობის ცენტრალურ ნაწილში მდინარეების ეს ეროზიული მოქმედება თითქმის შეუმჩნეველი რჩება. ამით ის გვინდა ეთქვას, რომ პალეოცენისა და მეოთხეულის პერიოდში სხვადასხვა შემადგენლობის ფენები წარმოიშობოდა ხოლმე კოლხიდის დაბლობის სხვადასხვა ადგილებში. მეოთხე გამყინვარების შემდეგ, როდესაც შავი ზღვის დონე დიდ მერყეობას აღარ განიცდიდა, „კოლხიდის“ უბეში თანდათანობით თავი მოიყარა ამავე უბეში შემავალი მთის მდინარეების მიერ მოტანილმა დიდძალმა მასალამ. (გამოანგარიშებულია, რომ მთების მდინარეებს დღესაც მოაქვთ კოლხიდის დაბლობში ოცი მილიონი კუბო-მეტრი ალლიუვიონი წელიწადში). ამავე დროს ზღვის კონტინენტალურმა ტერასამაც იწყო გაკეთება და მოსწყვიტა „კოლხიდის“ უბე ზღვას, მოხდა დაქაობება, ცალკეული გუბე-ტბების გაჩენა, წარმოიშვა მკენარეულობა. განსაზღვრული ეკოლოგიური თვისებებით და მოხდა მთელი რიგი ფიზიკურ-გეოგრაფიული ცვლილება, რაც დიდ გავლენას ახდენდა კოლხიდის დაბლობის რელიეფზე. ყოფილა დრო, როდესაც კოლხიდის დაბლობის ზედაპირი იმდენად გამშრალა და გამაგრებულა, რომ შესაძლო გამხდარა ადა-

¹ სოხუმი-ოჩამჩირის რაიონში ვ. ი. გ რ ო მ ო ვ ი აღნიშნავს მეტად ძველი დროის (შესაძლოა პლიოცენის) ტერასის ნიშნებს 450—500 მეტრის სიმაღლეზე. В. И. Громов, Некоторые итоги полевых исследований по палеонтологии СССР в 1935 г.: Советская археология, № 2, стр. 191, Москва-Ленинград 1937.

² ნეოგენის დანალექების თიხებს ადამიანი შეხვდება კოლხიდის დაბლობის სამხრეთით და ჩრდილოეთით მდებარე მთების კალთებზე.

მიანი დასახლებულიყო აქ, რაზედაც მიგვითითებს ძველი დროის ნამოსახლარი ადგილები, ხელოვნურად წარმოშობილი ბორცვების სახით და დიდი რაოდენობით დღემდის შემონახული. კოლხიდის ძველ მოსახლეობაზე მიგვითითებს მოძებზე გაკეთებული სახლების ნაშთები, მიგვითითებს ძველი დროის კულტურული ფენები, კოლხიდშენის მიერ ბერს ადგილას აღმოჩენილი, მიგვითითებს მითები და ლეგენდები, დაბოლოს მიგვითითებს ძველი მწერლების წერილობითი ცნობები. მაგრამ, სანამ ადამიანი ახლად წარმოშობილ კოლხიდის დაბლობზე დასახლდებოდა, ის წინასწარ იღებდა სათანადო ზომებს. დასახლებულ ადგილს, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, ბუნებრივადაც უფრო მაღალი იქნებოდა მის გარშემო მდებარე ადგილებზე, კიდევ უფრო გაამაღლებდა ხოლმე ადამიანი მიწის დაყრით, რომ დიდი წვიმების დროს მოსულ წყალს არ შეეწუხებინა და ან წყალდიდობის დროს მდინარეების ნაპირებიდან გადმოსულ წყალს არ დაეზარალებინა. თანაც საცხოვრებლად არჩეულ ადგილს ფართო და ღრმა თხრილს შემოავლებდა, რათა უფრო გამშრალიყო სამოსახლო ადგილი ნიადაგისა და ქვენიადგის წყლების დაგროვებით თხრილში. კოლხიდის დაბლობის მოსახლეობა დღესაც თავიანთ სახლების გასაკეთებლად ამაღლებულ ადგილებს უფრო ეტანება. მომთაბარე მწყემსებიც კოლხიდის დაბლობზე დროებით საცხოვრებელ ბინებისათვის დღესაც ამაღლებულ ადგილებს ირჩევენ.

სამოსახლოს გარშემო შემოვლებულ თხრილს უქვევლად სხვა დანიშნულებაც კჳონდა, მაგალითად, მტრისგან და ან მტაცებელი მხეცებისგან თავის დაცვა, უცბად მოსული წვიმის წყლის მიზიდვა, თევზით მომარაგება და სხვა. საფიქრებელია, რომ სამოსახლო ადგილის გარშემო გაკეთებული არხი დაკავშირებული იყო რომელიმე მდინარის სისტემასთან, რომ შესაძლო ყოფილიყო ნაევების საშუალებით მიმოსვლა და საერთოდ ამ თხრილის სატრანსპორტოდ გამოყენება. ცხადია, რომ მიმოსვლისა და ტრანსპორტის ამგვარი საშუალებანი მეტად ხელსაყრელი იყო წყლებით მდიდარსა და ქაობიან კოლხიდაში, ვინაიდან ყამირგზების გაყვანა და აუცილებლად საჭირო ბევრი ხიდების გაკეთება მდინარეებით მდიდარ მხარეში არც ისე ადვილი საქმე იქნებოდა, თანაც ამ გზებზე გოგრებიანი და ან სხვა სახის გადასაზიდავი საშუალებანი მეტად მოუხერხებელი იქნებოდა. წყლის საშუალებით მიმოსვლისა და ტვირთის გადაზიდვის ცოცხალ მაგალითებს ნაოსნობის სახით დღესაც ვხედავთ კოლხიდის დაბლობზე და, ეტყობა, იგი უძველეს დროშიდაც ყოფილა. მაგალითად, სოფელ ხორგას მცხოვრებლები ხობის წყლით, ნაევების საშუალებით მიდიან შავ ზღვამდის და მიაქვთ შეშა და სხვა საქონელი. აგრეთვე სოფელ ყულევის მცხოვრებლები მდინარე ციასა და ხობისწყლით უკავშირდებიან ზღვას. ქალაქდიდის ზოგიერთ მცხოვრებს დღესაც ემარჯვება მდინარე რიონით დაუკავშირდეს შავ ზღვას და ნაევების საშუალებით გადაიტანოს ხოლმე სიმინდი, შეშა და ან სხვა სახის ტვირთი. ამიტომ ადვილად დასაშვებია ის გარემოება, რომ ნაოხვამუსა და მისმაგვარ ადგილებში მობინადრე ძველი კოლხებისთვის მიმოსვლის და ტვირთის გადასაზიდავად უკეთესი საშუალება იქნებოდა ნაოსნობა, ვიდრე ქაობიან ადგილებში ყამირგზების გაყვანა და მრავალრიცხოვანი ხიდების გაკეთება მდინარეებითა და ტბებით მდიდარ ქვეყანაში.

მაგრამ, დროთა ვითარების გამო, კოლხიდის დაბლობისათვის ისევ შეცვლილა ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური პირობები: დაბლობი კიდევ უფრო დაწეულა, უფრო მეტად დაქობებულა და შეუძლებელი გაშხდარა ადამიანისათვის იქ ცხოვრება. მოსახლეობასაც მიუტოვებია თავისი სახლკარი. ამის დამამტკიცებელ ფაქტებს ჩვენ ვხვდებით მატერიალური კულტურის უამრავი ნაშთების სახით, რომლებიც დედამიწის სიღრმეშია დღეს ჩამარხული და რომლებიც უძველეს დროს ეკუთვნის. კოლხიდის დაბლობზე რომ ერთ დროს ფართოდ ყოფილა გაშლილი მოსახლეობა და რომ ამ დაბლობზე ყოფილა კულტურული ცენტრები, ამის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობებიც. მაგალითად, ჰიპოკრატე, რომელიც ცხოვრობდა 470—376 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, ამბობს, რომ ფაზისთან (რიონთან) მცხოვრები ხალხების ქვეყანა არის ქაობიანი, ცხელი, ნოტიო და ტყით დაფარული. „მთელი წლის განმავლობაში იქ მოდის ძლიერ ბევრი წვიმა. მათი სახლები გაკეთებულია წყალზე და მასალად გამოყენებულია ხეები ან ლერწამი. ისინი ცოტას დადიან ფეხით და ისიც მხოლოდ ქალაქში ან ბაზარში. ჩვეულებრივად ისინი მოგზაურობენ ნაევების საშუალებით, რომლებითაც ზემოთ და ქვემოთ მიუყვებიან არხებს; არხები კი იქ ბევრია“ (В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, вып. 1-ый, Петербург 1893, გვ. 58). ვითომც მილეტლების მიერ დაარსებული ქალაქი ფაზისი, რომელიც მდებარეობდა ძველი მწერლების გადმოცემით იქ, სადაც რიონი (ფაზისი) ზღვას ერთვოდა და რომელიც დაარსებული იყო არა უგვიანეს 494 წლისა ჩვენს ერამდე, ერთ-ერთ მთავარ მიზნად ისახავდა მდიდარ კოლხიდიდან გაეტანა ნედლეული და ეშოვნა მონები.

ჰეროდოტეს ცნობით, კოლხიდის მცხოვრებლებმა იცოდნენ კარგი სული და სელის საუცხოო ქსოვილები, რომლებსაც შორს ჰქონდათ სახელი მოხვეჭილი და რომლებიც წარმოადგენდა ერთ-ერთ საექსპორტო საქონელს.

ძველი დროის ხალხებს კოლხიდა წარმოადგენილი ჰქონდათ არაჩვეულებრივ მდიდარ და თანაც მომაჯადოვებელ მხარედ, სადაც იყო ქალაქი ეა და სადაც მეფობდა აიეტი, მფლობელი ოქროს ვერძისა, რომლის გასატაცებლად გემით მოვიდნენ არგონავტები.

არგონავტები მოვიდნენ ქვეყანაში, „სადაც (გადმოცემების თანახმად) მარმარილოს სასახლეში დადგმული იყო ვერცხლის მაგიდები, რომლებზედაც დაწყობილი იყო ოქროს კალათები, ძვირფასი ქურქული. სავარძლები გალამაზებული იყო სელის ქსოვილებით, ...ნოხებით“.

სტრაბონის ცნობით, ჰომეროსმაც კი იცოდა ძველი კოლხების შესახებ, იცოდა გადმოცემები არგონავტებზე, გაგონილი ჰქონდა ცირცეასა და მედეაზე და მათ ცბიერებაზე, იცოდა კოლხიდის სიმდიდრე... დაბოლოს იცოდა კოლხიდის ტკბილი ღვინოც, რომელსაც ჰომეროსი უწოდებდა არომატიანს, წითლად მოღვარეს (К. Ган, Экскурсия в Накалакеви, Изв. Кавказск. Отд. Московск. Археол. Общества, вып. II-ой, Тифлис 1907, გვ. 1—2). კოლხიდის შესახებ შექმნილი მითები და ლეგენდები, ძველებური გადმოცემანი გვეუბნებიან, რომ კოლხიდაში ყოფილა განვითარებული დიდი კულტურა, სკოდ-

ნათ ოქროს მოპოვება ცხვრის ტყავების საშუალებით. ოქროს ვერძზე შექმნილა ლეგენდა, უნდა ვიფიქროთ, მიგვითითებს კოლხიდის ოქროზე და კოლხიდის სიმდიდრეზე ბრინჯაოთი, როგორც ამას ფიქრობდა ზოგიერთი მეცნიერი¹.

ძველი დროის ბრინჯაოს ზოდები დიდი რაოდენობითაა კოლხიდაში აღმოჩენილი. ერთ-ერთი ამ აღმოჩენათაგანი მე პირადად ვინახულე მიწის სამუშაოების დროს წალენჯიხის ჩაის მეურნეობაში (სურ. 1), სადაც დიდი რაოდენობით იქნა აღმოჩენილი ბრინჯაოს ზოდები.

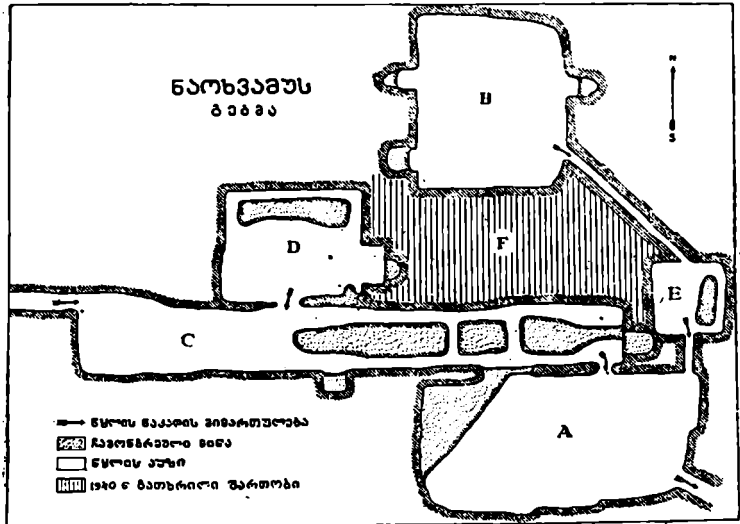
სურ. 1. წალენჯიხაში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ზოდები.

ადგილ ნაოხვამუს არქეოლოგიური გათხრებიც კოლხიდის ძველ კულტურაზე მიგვითითებს.

რას წარმოადგენს ნაოხვამუ და რა მოგვცა იქ ჩატარებულმა 1940 წლის არქეოლოგიურმა გათხრებმა?

¹ ჰერნესის აზრით, ოქროს ვერძი იყო სიმბოლო ოქროსფერი ბრინჯაოსი, რომლისთვისაც მოვიდნენ არგონავტები შავი ზღვის სანაპიროებზე, დღევანდელს სამეგრელოში, საიდანაც ბრინჯაოს წარმოება ვრცელდებოდა დასავლეთისკენ (ევროპაში) ორი გზით: სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მიმართულებით. ბრინჯაოს გავრცელების სამხრეთის გზა მიდიოდა სამეგრელოდან ჰელესპონტზე, ეგეოსისა და ხმელთაშუა ზღვით შედიოდა საბერძნეთში, იტალიაში, ესპანეთში და აგრეთვე ფინიკიაში და ეგვიპტეში. ჩრდილოეთის გზა მიუყვებოდა შავი ზღვის სანაპიროებს დუნაისაკენ და თვით დუნაის საშუალებით გადადიოდა შუა და ჩრდილო ევროპაში (Н и д е р л е, Человечество в доисторические времена, გვ. 215. Петербург 1898).

არქეოლოგიური გათხრები ნაოხვამუსში მიმდინარებდა 1933, 1934, 1936 და 1938 წლებში. 1939 წელს გათხრები შეჩერებული იყო. 1940 წელში, როგორც ეს უკვე აღნიშნული გვექონდა, „ენიმე“-მ განაახლა მუშაობა. გათხრებისათვის საჭირო თანხები გაღებულ იქნა კოლხიდიშენის მიერ. გათხრებში მონაწილეობა მიიღეს კოლხიდის მუზეუმის დირექტორმა ბ. გოგოლიშვილმა, ინჟინერ-გეოლოგმა ი. ვძელიშვილმა, უმცროს მეცმეშაქებმა ე. ნიშნიანიძემ და დ. ბრეგაძემ, ფოტოგრაფმა ი. პახომოვმა, ტოპოგრაფმა ნ. ლამბაშიძემ და ამ სტრიქონების ავტორმა.

სურ. 2.

გათხრები, რომლებიც დაიწყო 13 ივნისს და გრძელდებოდა 23 ივლისამდის, წარმოადგენდა წინა წლების გათხრების გაგრძელებას. გავთხარეთ ოთხკუთხედი ფორმის დარჩენილი ფართობი ნაოხვამუს ადმოსავლეთ ნაწილში (სურ. 2 F). სულ გავთხარეთ 235 კვად. მეტრის ფართობი, 4 მეტრის სიღრმეზე. ასეთი დიდი სამუშაოს ჩატარება შესაძლებელი იყო მხოლოდ ადგილობრივი პარტიული და ხელისუფლების უშუალო მზრუნველობითა და დახმარებით. დიდ დახმარებას გვიწევდა აგრეთვე კოლხიდიშენიც.

გასათხრელი ადგილი წინდაწინ დაგვავიით კვადრატებად, მიწას ვიღებდით კულტურული და სხვა ფენების მიხედვით და ზუსტად ვიცავდით კვადრატების მიმართულებას.

სანამ გათხრებს დაიწყებდით, საჭირო შეიქნა წინასწარი მოსამზადებელი სამუშაოების ჩატარება. აუცილებელი გახდა წყლის ამოქაჩვა წინა წლების გათ-

ხრილი ადგილებიდან (სურ. 2 A, B, D, C; სურ. 3, 4 და 5), რომლებიც ორი მეტრის სიღრმის პატარა „ტბებად“ იყვნენ გადაქცეულნი, სადაც დიდი ზომის (40—60 cm) კობრებსა და ქარიულაპია თევზებს მოენახათ მყუდრო ბინა. წინა წლების გათხრების დროს ჩაღრმავებული ადგილების „ტბებად“ გადაქცევა ჩვენ უნდა მივაწეროთ მათში ნიადაგისა და ქვენიდაგის წყლების დაგროვებასა და ახლო მდებარე მდინარიდან წყლის შემოსვლას. მდინარიდან კი წყალი შემოსულა იმ არხის საშუალებით (სურ. 6 ა), რომელიც გაყვანილი იყო თავის დროზე გათხრების ადგილიდან მეორე დიდ არხამდე და რომელიც თავისთა-

სურ. 3. ნაოხვამუს „ტბა“; სამხრეთის მხარე.

ვად უკავშირდებოდა მდინარეს. ნაოხვამუს „ტბებში“ დაბინავებული თევზები სწორედ მდინარის ადიდების დროს არის პატარა არხის საშუალებით შემოსული და შემორჩენილი.

როდესაც „ტბები“ წყლისგან გავათავისუფლეთ, ჩვენ შევეუდქეთ უკვე აღრინდელი გათხრილი ადგილების „კედლების“ შესწავლას, რომ შესაძლებლობა გვქონოდა შეგვედგინა იგრძივი და იგნივი კრილები, სადაც ზუსტად იქნებოდა მოცემული კულტურული და სხვა ფენების ერთი-მეორის მიმართ განლაგება. ასეთი სამუშაოების დროს გამოიჩინა, რომ ნაოხვამუზე ჩვენ შეგვიძლია ჯერ-ჯერობით აღვნიშნოთ იგრძივ კრილში (დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით) სხედასხვა სისქისა და სიგრძის 25 ფენა, რომლებიდანაც შესაძლოა სამი ფენა მიეკუთვნოს ძირითად კულტურულ ფენებს.

იგრძივი კრილის (სურ. 7 ა) ზემო პირი წარმოადგენს ნიადაგს, რომელიც მოშავო-ყავისფერი თიხნარია; წმინდა ფოროვანობა, პლასტიკურობა და სი-

ნესტე მას კარგად ეტყობა; იგი თვალსაჩინოდ შეიცავს სხვადასხვა მცენარეულობის ნაშთებს.

ამ ნიადაგის ქვეშ (სურ. 7b) მიჰყვება მოყვითალო ფერის წმინდა ფოროვანი თიხნარი, რომელშიაც შესამჩნევი ხდება ცალკეული მაკრო-ფორები, წარმოშობილი მცენარეების ნაწილების დაღპობის შედეგად. ეს თიხნარიც პლასტიკურია და ნესტიანი. სინესტე თანდათან მატულობს, რამდენადაც უფრო და უფრო ღრმად მივდივართ. კრილის ზედა პირზე მოეანგისფრო ზოლები თითქმის პორიზონტალურად არის განლაგებული.

სურ. 4. ნაოხვამუს ტბა; ჩრდილოეთის მხარე.

მეორე ფენის ქვეშ მოქცეულია კულტურული ფენა (სურ. 7c), რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ პირველს კულტურულ ფენას ანუ ზემო კულტურულ ფენას. ძირითადი შემადგენლობა ამ ფენისა შავი ფერის თიხნარია და შეიცავს გამომწვარ წითელი ფერის უფორმო თიხის ნაწილებს, ცხოველების კბილებსა, დამტვრეულ და დამწვარ ძელებს, კერამიკის ფრაგმენტებს, ბრინჯაოსა და რკინის ნაშთებს და სხვას.

პირველი კულტურული ფენის ქვეშ მიჰყვება პლასტიკური, ნესტიანი, მოყვითალო ფერის თიხნარი, რომელსაც ოდნავ ეტყობა წმინდა ფოროვანობა. ამ ფენაში (სურ. 7d) კარგადაა გასარჩევი მოეანგისფრო ზოლები, რომლებიც ისეთნაირად არის დაქანებული, რომ სავსებით ეფარდება თვით ზემო კულტურული ფენის დაქანებას. ეს ფენა ზემოდან ადევს მეორე ანუ საშუალო კულტურულ ფენას.

მეორე ანუ საშუალო კულტურული ფენა (სურ. 7e) ბევრად უფრო ღარიბია პირველ კულტურულ ფენაზე. წმინდა ფოროვანობა მას ოდნავ ეტყობა, ხოლო მაკრო-ფორები კარგად გასარჩევი ხდება. ამ ფენაშიაც საკმაოდ გვხვდება გამომწვარი, უფორმო, წითელი ფერის თიხის ნატეხები, ცხოველების კბილები და დამტვრეული ძვლები, თიხის კუერკლის ნამტვრევები და სხვა, მაგრამ ყველაფერი ეს ნაკლები რაოდენობითაა წარმოდგენილი, ვიდრე პირველ კულტურულ ფენაში.

სურ. 5. მოსჩანს ფართო თხრილი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ მიმართული.

მეორე კულტურულ ფენას ქვეშ მისდევს მოქანგისფრო თიხნარის ფენა (სურ. 7 f), ხოლო ამის ქვეშ მიჰყვება წმინდა ფოროვანი, ძალზე ნესტიანი და პლასტიკური მოყვითალო-რუხი ფერის თიხა (სურ. 7 g).

ნაოხვამუს ცენტრალურ ნაწილში აღნიშნული ფენები უკვე აღარ არის შესამჩნევი, ვინაიდან ისინი ზოგი წვიმების მიერ არიან გადაარეცხილი და ზოგიც წინა წლების არქეოლოგიური გათხრების დროს არიან აღებული. შესაძლოა, რომ ეს ფენები არც თავიდანვე იყო ყველა ერთად და მთლიანად წარმოდგენილი სხვადასხვა მიზეზების გამო. ჩვენ მიერ ჩატარებული სამუშაოების დროს ეს ფენები გასარჩევი იყო მარტოოდენ ნაოხვამუს აღმოსავლეთ ნაწილში მხოლოდ 9—10 მეტრის მანძილზე. ნაოხვამუს ცენტრალურ ნაწილში იგრძობა კრილმა ჩვენ გვიჩვენა სხვადასხვა სახისა და შემადგენლობის ფენები, რომლებიც სპორადიულად იყო წარმოდგენილი; მაგალითად, გასარჩევი იყო თხელი ფენა (სურ. 7 h), რომელშიაც სჭარბობდა ნაცარი და ხის ნახშირი, ანუ უსწორმასწოროდ მიმდევარი ფენა, გამომწვარი თიხის ნატეხებით (სურ. 7 i),

რომელიც უნდა იყოს თიხის გამოსაწვავი ქურის ნაშთები ანდა ცალკეული ორმოები (სურ. 7 j) ნაცრით, ნახშირითა და „შლაკებით“ ამოვსილი და სხვა.

რომ უფრო კარგად წარმოგვედგინა სურათი ადგილ ნაოხვამუს ფენების განლაგებისა, ამ მიზნით ჩვენ გავთხარეთ ოთხი ქა, ხუთ-ხუთი მეტრის სიღრმისა. პირველი ქა გავაკეთეთ მთავარი თხრილის (სურ. 2 C) სამხრეთის მიმართულე-ბით. ამ ქამ გვიჩვენა, რომ ნიადაგის სინესტე თანდათან მატულობს სიღრმის მიხედვით. მორუხო ფერის თიხნარში სინესტე უფრო თვალსაჩინო იყო. 1,4 მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა ხმელეთის ნივარები და ჟანგმიწის ნიშნები თიხაში; 2,5 მეტრის სიღრმეზე შივადეკით 20 სანტიმეტრის სისქის ქვიშნარს, ხოლო 2,7 მეტრიდან სიღრმისკენ მიჰყვებოდა რუხი ფერის თიხნარი.

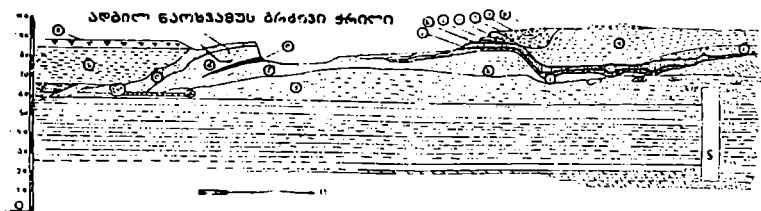

სურ. 6. ნაოხვამუს აღმოსავლეთის ნაწილი. მოჩანს არხი (ა) აღმოსავლეთის მიმართულეებით.

მეორე ქა გავაკეთეთ უკვე აღნიშნული დიდი თხრილის (სურ. 2 C) დასავლეთ ნაწილის მიმართულეებით. ამ ქაში აღსანიშნავია მინერალიზირებული ყავისფერი, ნახევარი მეტრის სისქის ტორფი, რომელიც გამოჩნდა 3,2 მეტრის სიღრმეზე. ეს ტორფი ზემოდან ჰქონდა მოქცეული რუხი ფერის თიხნარს, რომელშიაც შეამჩნევდით ორგანულ ნივთიერებათა ნიშნებს. ვფიქრობთ, რომ ამ ქაში აღმოჩენილი ტორფი წარმოშობილია სწორედ იმ თხრილში, რომელიც თავის დროზე გარშემო ჰქონდა შემოვლებული ნაოხვამუს.

შესამე კა გავთხარეთ დაახლოებით ადგილ ნაოხვამუს შუა გულთან (სურ. 8 ა), ხოლო, როდესაც ამ კის გათხრა დავიწყეთ, მის ზედა პირიდან უკვე იყო აღებული სამი მეტრის სისქის მიწა. ამ ქაში ჩვენ შეგვხვდა რუხი ფერის თიხები 0,25 მეტრის სიღრმეზე, სადაც შესამჩნევი იყო ნაცრისა და ნახშირის ნიშნები. 1,3 მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა ქვიშნარი რუხი ფერისა; 1,6 მეტრის სიღრმიდან იწყებოდა რუხი ფერის თიხნარი ორგანულ ნივთიერებათა ნიშნებით; 4,1 მეტრის სიღრმიდან კარგად იყო გასარჩევი ყავისფერი თიხები, ხოლო 4,5 მეტრიდან თიხები „კრელფეროვანი“ გამოჩნდა.

მეოთხე კა მთავარი თხრილის (სურ. 2 C) აღმოსავლეთით გადაკეთეთ. ამ ქაში აღსანიშნავია რუხი ფერის თიხნარი 1,7 მეტრის სიღრმეზე და ყავისფერი თიხები 2,6 მეტრზე, რომლის ქვემოთ 4 მეტრის სიღრმიდან იწყებოდა ყავისფერი ტორფი ხის ნაწილებით. ვფიქრობთ, რომ ეს ტორფიც ნაოხვამუს გარშემო გაკეთებულ თხრილში უნდა იყოს წარმოშობილი¹.

სურ. 7.

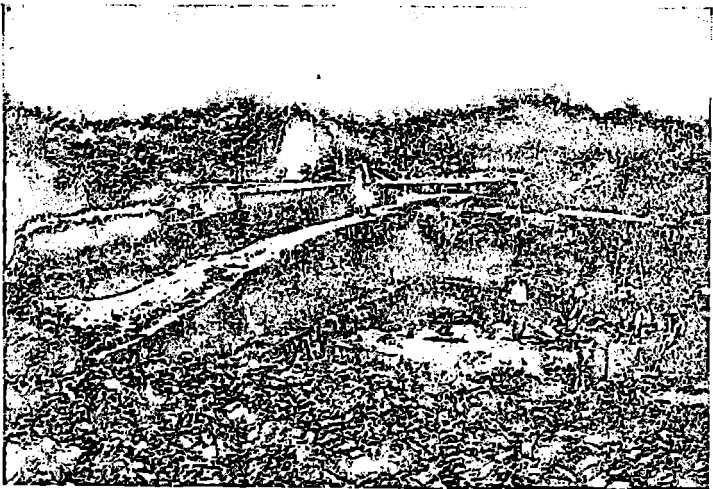
ამ ოთხ ქაში და მათ მახლობლად მდებარე კოლმეურნეობათა კეების მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ნიადაგის წყალი მოქცეული უნდა იყოს მოყვითალო-რუხი ფერის თიხნარებში 0,7—2,1 მეტრის სიღრმეზე მიწის ზემო პირიდან. კარგ ამინდში ჩვენ მიერ გაკეთებულ კეებში წყალი შემოდინდა თანდათანობით და წყლის დონე კეებში ერთი მეტრით მატულობდა სამი დღის განმავლობაში. ღრმად მდებარე ფენების ფილტრაციას ხელს უწყობდა თიხნარებისა და ქვიშნარების მაკრო-ფოროვანობა. ამავე ღრმად მდებარე ფენების სინესტე და პლასტიკურობა უნდა მივაწეროთ ქვენიდაგის წყლების გავლენას, ხოლო ზედა ფენების სინესტე და პლასტიკურობა—ატმოსფერულსა და ნიადაგის ზედა პირის წყლებს.

არქეოლოგიური, პალეოზოოლოგიური და პალეობოტანიკური მასალა, რომელიც მოვიპოვეთ ჩვენი ექსპედიციის დროს გასულ წელს, უმთავრესად ამოღებულია კულტურული ფენებიდან. ამ მასალაში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი კერამიკული ნაწარმის ნამტვრევები სხვადასხვა სახის ორნამენტებით, მოგრძო ფორმის ბრტყელ გვერდიანი ქვები მარცვლეულობისა და მცე-

¹ ტაოგრაფიულმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ მეორე და მეოთხე კები მოხვედრილია ნაოხვამუს გარშემო ფართო ზოლად მიმდევრო დაჭაობებულ ადგილზე, რომელიც უნდა ყოფილიყო ნაოხვამუს გარშემო ძველ დროში შემოვლებული თხრილი.

ნარეების გამხმარი ფესვების დასაფშენლად და დასაფქვევად. ბლომად მოიპოვება ძელის, რქის, სპილენძის, ბრინჯაოსა და რკინის იარაღები. გვხვდება კაეის ანამტერეებიც და ზოგიერთი ქვის იარაღიც. მეტად დიდი რაოდენობითაა მოპოვებული შინაური ცხოველების კბილები, დამტერეული და დამწვარი ძვლები (ცხენი, ხარი, ღორი, ცხვარი და სხვა). გვხვდება გარეული ცხოველების (ირემი, ღორი და სხვა) ძვლებიცა და მცენარეების ნაშთებიც, საიდანაც აღსანიშნავია მუხა, თხმელა, კოპიტი, წაბლი და წიფელა. გვხვდება კულტურული მცენარეების ნაშთებიც.

სამწუხაროდ, ექსპედიციამ ვერ შესძლო საკირო სამუშაოების მთლიანად ჩატარება, ამიტომ ჯერ-ჯერობით შეუძლებელია ნაოხვამუს შესახებ შემაჯამებელი მთლიანი საერთო დასკვნების გაკეთება. ნაოხვამუს მთლიანი სურათის

სურ. 8. ნაოხვამუს აღმოსვლეთის ნაწილი, სადაც გათხრილ იქნა კა.

აღსადგენად საკიროა მოთავდეს მისი არქეოლოგიური გათხრები და გეოლოგიურად შესწავლა. პრეპარირებული უნდა იქნეს მთლიანად ხის ნაგებობა, რომელიც გარშემო მიჭყვება ნაოხვამუს (სურ. 9) და რომელიც ჯერ-ჯერობით სრულიად გაურკვეველია. შესწავლილ უნდა იქნეს აგრეთვე წინა წლების არქეოლოგიური გათხრების მასალაც. ამ სამუშაოების ჩატარების შემდეგ შესაძლო იქნება მთელი რიგი ისტორიული და სხვა საკითხების გაშუქება, რომლებიც დაკავშირებულია ძველ კოლხიდასთან. ჯერ-ჯერობით მხოლოდ შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ნაოხვამუს კულტურის მატარებელი ხალხი, რომელმაც ქვედა კულტურული ფენა დაგვიტოვა, ცხოვრობდა მეორე ათასეულის დასაწყისში

ჩვენს ერამდე, ეს ხალხი კარგად იცნობდა მეჯოგეობასა და პრიმიტიულ მიწათმოქმედებას და იღვა ბარბაროსობის საშუალო საფეხურზე.

ნაოხვამუს კულტურის შესწავლის შემდეგ შესაძლო იქნება აგრეთვე დაისვას მთელი რიგი მეტად დიდმნიშვნელოვანი პრაქტიკული საკითხები, რომლებსაც უეჭველად მიენიჭება დიდი როლი კოლხიდის დაბლობზე მშენებლობის საქმეში. ამ პრაქტიკული მნიშვნელობის ზოგიერთ საკითხებს გასული 1940 წლის ექსპედიციამ რამდენადმე მიაქცია ყუ-

სურ. 9. ხის ნაგებობის ნაშთები.

რადღებდა. ასე, მაგალითად, ნაოხვამუს იგრიძე კრილზე (სურ. 7 და სურ. 10) ნათლად არის გასარჩევი, თუ როგორ არის დაქანებული პირველი კულტურული ფენა, რომელიც უშუალოდ ეყრდნობა მოლურჯო ფენის თიხებს. ამ კულტურული ფენის ზემოთ კარგადაა შესამჩნევი ორი მეტრის სისქის მოყვითალო ფერის თიხნარი. ცხადია, რომ ეს მოყვითალო ფერის თიხნარი წარმოიშვა მას შემდეგ, რაც უკვე პირველი კულტურული ფენა იყოს დაღებული. აქედან კი ადვილი მისახვედრია, რომ, თუ ჩვენ შევსძლებთ დავათარილოთ პირველი კულტურული ფენა, მაშინ სიძნელეს აღარ წარმოადგენს იმის გამოანგარიშება, თუ რამდენი დრო დასჭირდება ორი მეტრის სისქის ფენის გაკეთებას. აქედან კი სულ ადვილი იქნება იმის გამოანგარიშება, თუ რა სისქის ფენა შეიძლება დაიდოს მთელი წლის განმავლობაში კოლხიდის დაბლობზე, ყოველ შემთხვევაში მის აღმოსავლეთ ნაწილში. აპგვარ ცოდნას კი უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს.

ჩვენი შეხედულებით, არა ნაკლები ღირებულების პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს პირველი კულტურული (სურ. 7 c და სურ. 10 c) და ყვითელი ფენების (სურ. 7 b და სურ. 10 b) დაქანების კუთხეს, რომელიც მკაფიოდაა მოცემული ჩვენს კრილზე და სურათზე. ამ ფენების დაქანების კუთხის ზომას შეუძლია ჩვენ მოგვცეს პრაქტიკული მითითება, თუ როგორი ზომის დაქანება უნდა მიეცეს არხების კედლებს, რომლებიც გააყავთ კოლხიდის დაბლობზე. არხების კედლების ამათუი ზომის დაქანებაზე კი არის დამოკიდებული თვით ამ არხების კედლების გამძლეობა და ცოტად თუ ბევრად უზრუნველყოფა დანგრევისაგან. არხების კედლების

სურ. 10. ნაოხვამუს დასაელეთის მხარე. მოჩანს იგრძივი კრილის ნაწილი.

დაქანების საკითხის უფრო კარგად გასარკვევად შექველად დიდ მასალას მოგვცემს ძველი კოლხიდის მცხოვრებლების მიერ გაყვანილი არხები, რომლებიც დღეს არა ერთი და ორი მოიპოვება კოლხიდის დაბლობზე, თუმცა ძალზე შეცვლილი პირველი სახით. ამ ძველი არხების შესწავლა მოგვცემს მასალას ვიჭონით მსჯელობა არა მარტო არხების კედლების დაქანების ზომაზე, არამედ თვით არხების სიგანის ზომაზედაც. როგორც წინასწარი დაკვირვებიდან ჩანს, ძველი კოლხიდის მცხოვრებლები არხებს საკმაოდ განიერს აკეთებდნენ და მათ კედლებსაც განსაზღვრული ზომის დაქანებას აძლევდნენ, რომ უზრუნველყოთ არხების კედლები ჩანგრევისაგან. ყოველ შემთხვევაში ამ საკითხის სწორად გადაჭრას შეუძლია თავიდან აგვაცილოს, თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მაინც— ყველა ის დამატებითი სამუშაო და სხვადასხვა სახის ღონისძიება, რომლებიც თან ახლავს დღეს არხების გაყვანის საქმეს კოლხიდის დაბლობზე.

საინტერესოა აგრეთვე შესწავლა სხედასხვა ჯიშის ხეების ნაშთებისა, რომლებიც მოხვედრილა ამათუიმ ფენაში და რომლებიც ჩვენ მიერ არის მოპოვებული არქეოლოგიური გათხრების დროს. ხეების ნაშთების გარკვევა და ფენების დათარიღება საშუალებას მოგვცემს ვიქონიოთ წარმოდგენა, თუ რომელ ჯიშის ხეს რამდენ ხანს შეუძლია გასძლოს კოლხიდის დაბლობის მიწაში. ამგვარად საქმის დაყენება კი მოგვცემს საშუალებას რკინის ბოძების მაგიერ ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც გამოვიყენოთ ხოლმე ამათუიმ ჯიშის ხის ბოძები, რომელთა გამძლეობის შესახებაც ჩვენ გვექნება ნათელი წარმოდგენა.

დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, რომ კოლხიდის დაბლობზე ფართოდ წარმოებული არქეოლოგიური გათხრები მოგვცემს საშუალებას გავარკვიოთ არა მარტო ადამიანის ისტორიის საკითხები, არამედ ბევრი, ჯერ კიდევ ბუნდოვანი საკითხი სხვა რიგისა, როგორცაა საკითხები კოლხიდის დაბლობის დაქობებისა, ძველი კოლხიდის ფლორისა და ფაუნისა, კოლხიდის დაბლობის აწვეის თუ დაწვეისა, მდინარეების სანაპიროების ისეთნაირად გამაღლებისა და გამაგარებისა, რომ შეზღუდული იყოს წყლის გადმოსვლა წყალდიდობის დროს და სხვა.

ყველა ამგვარი საკითხის შესწავლა ყოველ ექვს გარეშეა მოგვცემს შესაძლებლობას გავარკვიოთ მთელი რიგი პრაქტიკული საკითხი, დაკავშირებული იმ დიდ მშენებლობასთან, რომელიც წარმოებს კოლხიდის დაბლობზე.

შენიშვნა:

სურათები №№ 1, 8 და 10 გადაღებულია ავტორის მიერ. სურათები №№ 3, 4, 5 და 6 გადაიღო ფოტოგრაფმა ი. პახომოვმა. სურათი № 9 გადაღებულია ფოტოგრაფ ლ. არანდარენკოს მიერ. ნაოხვამუს კრილის გეგმა შეადგინა ინჟინერ-გეოლოგმა ი. გძელიშვილმა, ხოლო ნაოხვამუს გეგმა—მეცნიერმა მუშაკმა ე. ნიშნიანიძემ.

Г. НИОРАДЗЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В КОЛХИДСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

(Краткий отчет о раскопках за 1940 г.)

РЕЗЮМЕ

Раскопки на территории Колхидской низменности, в местности Наохвamu (село Река, район Цхакая), велись в 1933, 1934, 1936 и 1938 гг. и были приостановлены до 1940 г., когда Колхидстроем были отпущены средства для возобновления работ.

Наохваму представляет искусственно возвышенное место высотой в 1 метр и около 80 м в диаметре. Оно служило поселением человека древней Колхиды и состоит из нескольких культурных слоев, простирающихся до глубины не менее 4 метров.

Вокруг Наохваму с самого начала была проведена широкая канава, которая теперь совершенно изменила свой прежний вид и заполнилась землей. По всей вероятности эта канава служила чем-то вроде коллектора для стягивания грунтовых и дождевых вод. Она могла служить и для водного сообщения и, нужно думать, была связана с системой рек, так как древние колхи предпочитали водное сообщение в болотистой Колхидской низменности. На это имеются указания и древних писателей. Например, Иппократ, упоминая о колхах, говорит: „Они мало ходят пешком, только в городе или на рынке, а обыкновенно разъезжают на однодеревках вверх и вниз по каналам, которых там множество“. Искусственно возвышенные места, обнесенные канавами и напоминающие Наохваму по своим культурным остаткам, и теперь встречаются в достаточном числе в Колхидской низменности. И все они говорят, что в глубокой древности население Колхидской низменности было довольно многочисленно и имело высокую культуру. Но затем вследствие физико-географических и геологических изменений в Колхидской низменности создались условия, не подходящие для жизни человека, и древние колхи вынуждены были покинуть низменные места. Одним из таких изменений было опускание Колхидской низменности или поднятие уровня Черного моря и образование сильной заболоченности. Геологические и физико-географические процессы значительно меняли облик Колхидской низменности. Образование самой Колхидской низменности нужно отнести к этим процессам. К концу третичного периода на территории Колхидской низменности геологи отмечают тектонический прогиб и образование неглубокого морского залива. Глубина моря в этом заливе подвергалась значительным изменениям. Одной из причин этих изменений в плиоценовое и четвертичное время нужно отметить повторные прорывы и закупорки Босфора, которые изменяли дно мульды. С наступлением же относительной стабилизации уровня Черного моря произошло заполнение залива выносами рек, образование террасы, отделение залива, интенсивное поднятие суши, появление флоры и фауны и, наконец, появление человека. Естественно, что человек для своего поселения выбирал более пригодные места и вокруг них делал широкие каналы. Следы такого рода деятельности мы видим в памятниках, подобных Наохваму.

На древность появления человека в Колхидской низменности указывают разного рода предания и письменные свидетельства древних писателей. Предания говорят, что в Колхиде был город Эя, куда прибыли

аргонавты за золотым руном и „где в мраморном дворце стояли серебряные столы, на которых были установлены золотые корзины и драгоценные кувшины, между тем как на креслах красовались льняные покрывала и пурпуровые ковры“. Гомеру тоже была известна Колхида, где было много богатства и изобилие сладкого вина. Все эти предания, письменные указания, наконец, все эти древние памятники материальной культуры указывают на высокую древнюю культуру колхов. Предания же об аргонавтах указывают на богатство этой страны золотом и бронзой. По мнению Гёрнеса, „золотое руно—цель похода—повидимому, не что иное, как символ золотистой бронзы, из-за которой... ездили аргонавты... в нынешнее Самегрело“.

Что представляет Наохваму и что дали раскопки 1940 г.? Как уже отмечалось, Наохваму—это селище древнего человека. Оно ошибочно называлось—да и теперь его некоторые называют—курганом. Археологические раскопки показали, что Наохваму состоит из нескольких культурных слоев со множеством предметов материальной культуры. Из этих предметов следует отметить каменные и костяные изделия, медные и бронзовые орудия и оружие, гончарные изделия разных форм и величин, разного рода украшения и пр. Найдены также в большом количестве разломанные и обожженные кости и зубы как домашних (лошадь, бык, свинья, овца и др.), так и диких (олень, кабан и др.) животных. Попадают остатки древесных пород (дуб, ольха, ясень, каштан и др.) и культурных зерновых растений. По предварительным данным и, конечно, не совсем обработанным материалам, самый нижний слой Наохваму характеризует первобытномотыжное земледелие и скотоводство и можно отнести к концу второго тысячелетия до нашей эры.

Археологическая экспедиция 1940 г. достаточное внимание уделила изучению продольного и поперечного разрезов местности Наохваму. В этом нашем кратком отчете мы даем план части продольного разреза западной части Наохваму (рис. 7). Верхний слой (рис. 7а)—почвенный покров из суглинков черно-бурого цвета с растительными остатками. Под почвенным покровом идут желтые, тонко-пористые, пластичные суглинки (рис. 7б). Влажность этих суглинков увеличивается с глубиной, а попадающиеся в них ржавые выцветы имеют горизонтальное распространение. Под вторым слоем простирается культурный слой (рис. 7с), который мы называем верхним или первым культурным слоем. Цвет этого слоя смольно-черный; в ней наблюдаются в большом количестве обломки обожженной глины, остатки костей и зубов животных, черепки керамических изделий, обломки известнякового камня, зерноотерки, бронзовые и железные предметы и пр. Верхний культурный слой подстилается тяжелыми пылеватыми суглинками (рис. 7д). Ржавые выцветы придают ему желтую окраску. За этими желтыми суглинками

идет второй культурный слой (рис. 7e), в котором наблюдаются незначительные остатки обожженной глины, кости и зубы животных, черепки глиняной посуды и пр., но все это в значительно меньшем количестве, чем в верхнем культурном слое. Кроме этих остатков наблюдается большое скопление древесных углей. Под вторым культурным слоем распространяются тяжелые суглинки (рис. 7f). Вся масса этого слоя имеет пестрое сложение по цвету, что является результатом окислительных процессов грунта и образованием охры и ржавчины. Под этими суглинками подстилаются очень влажные и пластичные суглинки желто-серого цвета с перегнившими растительными остатками (рис. 7g).

В центральной части Наохваму все эти названные слои больше не видны: они снесены частью дождевыми водами, частью прежними раскопками; возможно также, что они не все были образованы вследствие различных причин. При наших раскопках эти слои можно было проследить только в западной и восточной части Наохваму да и то на очень незначительном протяжении. В центральной части Наохваму продольный разрез показал спорадические участки разных наслоений, описания которых здесь не приводим. Но все таки нужно отметить одну мощную прослойку (рис. 7j) из обломков хорошо обожженной глины и некоторого количества шлаков, повидимому, представляющих остатки печей для обжига глиняных изделий.

Для лучшего уяснения картины отложения слоев, нами было заложено четыре шурфа глубиной в пять метров. Первый шурф был заложен с южной стороны от главной продольной траншеи (рис. 2C). В этом шурфе под почвенным покровом имелись суглинки желтого цвета, а за ними шли желто-серые суглинки. На глубине 2,15—2,5 м заметны были пластичные серые суглинки, а под ними была видна тяжелая супесь, которая лежала над суглинками серого цвета.

Второй шурф был заложен к западу от главной траншеи (рис. 2C). Из этого шурфа следует отметить коричневые глины на глубине 2,7—3,2 м и минерализованные торфы тоже коричневого цвета, которые простирались на глубине 3,2—3,7 м. Торфы эти лежали над серыми суглинками. Думаем, что эти торфы образовались в той канаве, которая с самого начала была проведена вокруг Наохваму.

Третий шурф заложили внутри площади раскопок (рис. 2F, рис. 8 а и рис. 7s), но верхний край этого шурфа находился от поверхности земли на глубине 3 метров. Этот шурф показал тяжелые супеси серого цвета на глубине 1,3—1,6 м, под которыми лежали „шоколадного“ цвета глины и „пестроцветные“ комковатые суглинки на глубине 4,5—5 м.

Четвертый шурф был заложен с восточной части от главной траншеи (рис. 2C). Из этого шурфа следует отметить гумусированные глины

на глубине 2,6—4 м, а под ними торфы коричневого цвета с древесными остатками.

Имея в виду эти шурфы и колхозные колодцы, расположенные недалеко от места раскопок, можно сказать, что грунтовая вода на данной территории залегает на глубине 0,7—2,1 м от поверхности земли. Исходя из предположения залегания грунтовых вод, можно прийти к заключению, что грунтовая вода в максимальном своем выражении должна устанавливаться на контакте желто-серых и желтых грунтов. Поэтому в зоне капиллярного смачивания желтые грунты также пластичные, как и серые, но в меньшей мере. Между отдельными слоями насыпными, культурными и естественными, контакты довольно резкие, хотя и сказывается физико-химическое влияние одного слоя на другой.

Археологический материал, добытый при раскопках 1940 г., главным образом, происходит из культурных слоев. Но на основании этого материала еще нельзя прийти к обобщающим выводам относительно местности Наохваму. Для такого рода выводов необходимо закончить раскопки Наохваму, тщательно отпрепарировать целиком громадное деревянное сооружение (рис. 8), под которым заметны культурные остатки и которое тянется вокруг Наохваму на глубине четырех метров от поверхности земли и изучить весь раскопчный материал, добытый раскопками предыдущих лет, начиная с 1933 г. Произвести нужно также геологическое изучение глубоко лежащих слоев Наохваму и близлежащих участков.

Несмотря на то, что в нашем распоряжении пока что имеется очень скудный материал, археологические раскопки 1940 года могут не только частично осветить кое-какие исторические вопросы, связанные с древней Колхидой, но и наметить некоторые другие вопросы, имеющие практическое значение в деле строительства в Колхидской низменности.

Такого рода вопросы, например, могут быть следующие:

На поперечном разрезе Наохваму очень ясно можно различить, как первый культурный слой имеет наклон и, доходя до синих глин, непосредственно покрывает их (рис. 7 с, рис. 10 с). Над этим культурным слоем можно видеть мощные отложения желтой глины (рис 7 в и рис. 10 в), высотой около двух метров. Ясно что эти отложения произошли после того, как уже существовал первый культурный слой. Отсюда не трудно догадаться, что если мы будем знать возраст первого культурного слоя, то не трудно будет вычислить ежегодное нарастание желтых глин. А это позволит нам иметь суждение относительно интенсивности отложений, если не для всей Колхидской низменности, то, по крайней мере, для ее восточной части, что безусловно будет иметь громадное практическое значение.

Не менее важное практическое значение на наш взгляд имеет и угол падения этого же первого культурного слоя, так ясно и резко выраженного на нашем поперечном разрезе. Угол падения можно также обнаружить на этом же разрезе по отношению к другим слоям, например, в слое желтой глины (рис. 7). По величине угла падения названных слоев можно прийти к практическому выводу относительно величины угла падения стен канав, проводимых по Колхидской низменности.

Относительно величины угла падения стен канав при дальнейших раскопках несомненно очень многое нам скажут сами канавы, устроенные жителями древней Колхиды. Таких канав, устроенных древними колхами вокруг насыженных мест, насчитывается не мало в разных частях Колхидской низменности. Изучение этих канав даст нам возможность не только иметь более верное суждение относительно величины угла падения стен канав, но и относительно ширины самих канав. Практика жителей древней Колхиды во всяком случае говорит нам, что чем шире будет строиться канава, тем она будет прочнее и не будет требовать дополнительных приспособлений, чтобы стены не обваливались.

Интересным является также вопрос относительно тех или других древесных пород в различных слоях земли Колхидской низменности. Археологическими раскопками в разных слоях обнаружены как маленькие куски древесины, так и целые бревна, а изучив возраст культурных слоев и породы деревьев, найденных в них, мы можем судить о сохранности древесины за известные периоды времени, насчитывающие целые столетия.

Можно быть уверенным, что широко поставленные археологические работы помогут нам выяснить и другие чрезвычайно важные вопросы, например, вопросы заболачивания Колхидской низменности, вопросы древней флоры и фауны Колхиды, вопросы относительно высоты береговых укреплений, вопросы относительно опускания или поднятия низменности и пр.

Все эти данные способны помочь нам в разрешении целого ряда практических вопросов, имеющих важное значение в деле широко развернутого строительства в Колхидской низменности.

სიმონ ჯანაშია

ფ ა ს ი ლ ი *

გეოგრაფიული სახელწოდება ფასილი ძველი საქართველოს ტოპონიმიკის ერთი განსაკუთრებით საყურადღებო ფაქტთაგანია. საყურადღებოა იგი როგორც თავისი აღნაგობისა და წარმოშობის მხრივ, ისე გავრცელების მხრივაც. ამ წერილში ჩვენ მხოლოდ უკანასკნელ მხარეს შევეხებით.

ცნობილია რომ სახელწოდება ფასილი ძველ დროში ჩვეულებრივად და უპირატესად მიეკუთვნებოდა ქალაქ ფოთსა და იმ მდინარეს, რომლის შესართავთანაც იყო გაშენებული ეს ქალაქი. მაგრამ, გარდა ამისა, უცხოელი ძველი მწერლები ფასილის სახელით მოიხსენებენ ზოგჯერ მდ. ქოროხსა და მდ. არაქსსაც, თუმცა ამ მდინარეების სხვა სახელებსაც იცნობენ.

განსაკუთრებული ინტერესის შემცველია ქოროხის მრავალსახელიანობა.

უწინარეს ყოვლისა, ქოროხი ანტიკურ მწერლობაში ცნობილია აფსარის სახელით. ქოროხს გულისხმობს, უთუოდ, სკილაქ კარიანდელის „აფსარის-წყალი“ („Αψαρίας πηγάδι“) (1). პტოლემეს რუკებზე „აფსორრე“, — რაც იგივეა, რათქმაუნდა, — მიკუთვნებულია ქოროხისათვის (2). მაგრამ პლინიუსი უკვე ასხვავებს ერთმანეთში მდინარეებს აბსარსა და აკამფსიონს (3).

აფსარის განვითარებაა უფრო გვიანდელი „ფსარ-ე“, რომელიც ლიტერატურული ვხვით ქართულშიაც არის შემოსული. ბასილ კეისრის თთვენში, რომლის რედაქცია X ს. დასასრულს ან XI-ის დასაწყისს ეკუთვნის და რომელიც ფსევდო-დოროთესა და ეპიფანე კვიპრელის კატალოგებზე უნდა იყოს დამოკიდებული, ანდრია მოციქულის შესახებ ნათქვამია: „შემდეგ წავიდა დიდ სებასტოპოლში, სადაც ერთი ან [ზღვას] მდინარეები ფსარე (δ Ψάρει) და ფასილი. ამ ფასილის გამოღმა ცხოვრობენ ეთიოპები“ (4). გ. ათონელის რედაქციის ქართულ სვინაქსარში, რომელიც ანალოგიურ წყაროზევეა დამყარებული, თუ აქ მოტანილის თარგმანი არ არის, ეკითხულობთ: „მერმე წარვიდა. სევასტოპოლის ქალქსა მას დიდსა. სადა იგი შესდინ. ორნი მდინარნი. რლთა ეწოდების. ფასოს და ფსაროს. შაგნ ეთიოპისა მკვდრთა“ (5).

აფსარის გარდა ქოროხი აკამფსიის („Ακαμφσις) სახელსაც ატარებს. ასე, მაგ., არჩიანე თავის ცნობილ პერიპლში და მისი ანონიმი გამგრძელებელი

* ამოღებულია ავტორის ნაშრომიდან: „კოლხეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან“.

უთუოდ ქოროხს მიაკუთვნებენ ამ სახელს, აღნიშნავენ რა რომ აკამფსისი სანაოსნო მდინარეა (6). ქოროხზე ნაეიგაციას ჩვენს დროშიც შესამჩნევეი სამეურნეო მნიშვნელობა აქვს.

ქართულ მწერლობაში აკამფსისი ძველი დროიდანვე ქოროხის სახელითაა ცნობილი, და ქართულიდან ეს ტერმინი შემდეგში სხვა ენებშიც ვრცელდება. ჯორუბ-ჯურუბს უწოდებს მას, მაგ., მე-17 ს-ის თურქი მოგზაური ევლია-ეფენდი (7). და ეს სახელი შემდეგში ბატონდება კიდევაც. მაგრამ გარდა ამისა იგი არა ერთს სხვა სახელწოდებასაც ატარებდა. კერძოდ, 'ფასიდ'-ის სახელიც, როგორც უკვე ვამბობდით, ზოგჯერ ქოროხსაც გულისხმობს.

საფიქრებელია, ქოროხის ზემო ნაწილზეა საუბარი, როცა ქსენოფონტე ფასიდს იხსენიებს (8). ორი ფასიდის არსებობით აიხსნება ცნობილი შეტომა სტრაბონის წყაროს ჩვენებაში ფასიდის (ეგრისის ფასიდის) სათავეს სომხეთში. მდებარეობის შესახებ (9) (თუ მივიღებთ რომ ქოროხისათვის სათავეს ასეთ ლოკალიზაციას ერთგვარი საფუძველი შეიძლება ზაინც კჰონდეს),—ეს ცხადია, გეოგრაფიული კონტამინაციაა, რომელიც ყველაზე მკაფიოდ გამოხატა აპოლონი როდოსელმა, დაგვიტოვა რა ამასთან ერთად კიდევ ერთი, ყველაზე საცილობელი, სახელი ქოროხისა (—ლკე): გველეშაპის ხმა ესმოდათ „კოლხეთის ქვეყანაში ლკეს შესართავთან, რომელიც, რაკი დაშორდება მყვირალა არაქსის წყალს, უერთებს თავის წმინდა ზვირთებს ფასიდს, და შემდეგ ისინი, უკვე გაერთებულნი, შესდიან კავკასიის ზღვას“ (10). პროკოპი კესარიელი კი პირდაპირ ამტკიცებს რომ ეს მდინარე სხვადასხვა სახელს ატარებს თავის მიმდინარეობის ზემო და ქვემო ნაწილში, ქვემოთ იგი ფასადის სახელს ითვისებდა (11). სხვაგან იგივე ისტორიკოსი ამბობს რომ ზღვასთან ამ მდინარეს აკამფსისს (ე. ი. უდრეკს, მეღვარს) ეძახიან ადგილობრივი მცხოვრებნი, მისის დენის სიფიციხისა და სიძლიერისათვის (12).

ძველს ქართველ მთარგმნელებს ბერძნულ დენის 'ფასიდი' ქოროხად აქვთ გადმოცემული, თუ ფასიდი დენის აეტორს სამხრეთ საქართველოსთან აქვს დაკავშირებული. ასე მოქცეულა ექვთიმე ათონელი, რომელსაც უთარგმნია ერთერთი რედაქციათაგანი ანდრიას მიმოსვლათა (13). ასევეა ამ ძველის თუ სათანადო გარდმოცემის ყველა სხვა ქართულ ვერსიაში (14).

კიდევ ერთს საინტერესო სახელწოდებას ატარებდა ეს მრავალსახელიანი მდინარე. იუსტინიანეს ისტორიკოსი, ზემოთდასახელებულ ადგილებში, თუ ქოროხის ქვემო ნაწილს ხან ფასიდს ეძახის, ხან კიდევ აკამფსისს, ზემო ნაწილსა და სათავეს გარკვევით და უცვლელად ბოას-ს უწოდებს: ამ მდინარეს სათავე აქვს სომხეთში, ქანეთის საზღვრების მახლობლად, აქ მას ბოას-ს ჰქვია, იბერიის საზღვრებთან იგი დიდდება, ბოასის სახელს ფასიდზე იცვლის და სანაოსნო ხდება. მეორე ცნობაში, რომელიც აღწერილობის არსების მხრით იგივეა, მდ. ბოასი ზღვასთან უკვე აკამფსისად იწოდება (15).

ეს ბოასი ადგილობრივი წარმოშობის სახელი ჩანს: სომხურ მწერლობაში, სადაც 'აკამფსის' უცნობი არ არის (მაგ., დევონდი იხსენიებს *გისონსს* *სკამაქს*, -ვარ. *სკამაქსა*, - ... *ქ კიოქანას* *საკიე* *გქახსაქ*... *ანგანისიქ* *ღაქ ხახს* (16), ბოასი ისეთი ფორმით არის მოცემული, რომ მისი ბერძნულიდან

ლიტერატურულ გზით წარმომავლობა გამორიცხულია: სომხ. ანონიმურ გეოგრაფიაში იგი ეოპ ან აოპად არის წოდებული (*სკამაჩა ირ ზ მიზ, სკამაჩა ირ ზ სიზ*) (17). განსაკუთრებით საინტერესოა ამ გეოგრაფიის ერთი ადგილი, სადაც კვლავ დადასტურებულია ეს ტომონიმური შესატყვისობანი და გარდა ამისა მოცემულია ქოროხის უკვე მეხუთე თუ მეექვსე სახელი: კაკამარ-ი. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია რომ მდინარე აოპი მიედინება პარხა-ლის მთასთან, გამოსული სპერიდან, ჩაუვლის თუხარისის ციხეს და დის კლარ-ჯეთში, მიემართება რა ეგრიისისა და პონტოს ზღვისაკენ, ნიგალისა, მრულისა და მრიტის სანახებთა გზით; მას ეგრიისელნი აკამსისს უწოდებენ, ხალდეები კი — კაკამარსო (... *ჩილხა და სკირიჯაფიორ, ქარხანე დასა-ლი, ირე ქირარ ანსკას ქლანხნ 'ი მიზ. ირიე დასა მთიე არხანე-ქიორ აი. შაჩხარ ქრამან, რნე ირ ქლანხ მიზ, დალიქ 'ი სიკერაქ, ანუანხ აი. ჩილხარა რხრიქ 'ი სკარნა, და ანთიქ ენე, რნე სიკაქ, რნე შრიქ და რნე შრქთ დასა*) 'ი შინთი ბიქ, ირ ნეკრეაქე კიჯნ სკამაჩა, და შაქიქე დასამარ (18). ამ რედაქციის ავტორს სხვაგან განმარტებული აქვს რომ ხალდეები ქანები არიან (... 'ი ქანქსა ირ ხნ შაქიქე (19). მოსე ხორენელის განმარტებითაც პონტოელი ქანები ხალდეები არიან (20). ამრიგად, ამ საყურადღებო ჩვენების ავტორის აზრით, ქოროხს ეგრიისულად (ეგრიისის მცხოვრებთა პირში) აკამსის (აკამსის) ერქვა, ქანები მას კაკამარს ეძახდნენ, აოპი-კი (ანუ ეოპი) თითქოს სომხური სახელწოდება გამოდის. ამ უკანასკნელს შესაძლოა ემოწმებოდეს ის გარემოებაც რომ პტოლემეს, მოცემულ ტრაქტატის პირველ წყაროს; მსგავსი სახელწოდება თითქოს მოეპოვება, მაგრამ განსხვავებული ფორმით: „ვოხები“ („სომხეთის ოლქები...: მოსხურ მთებთან — კოტარქენე, ეგრეთწოდებული ვოხების — *Βόχαι*—ზემოთ“. V, თ. XII, § 9). ეოპი-იოპ ადგილობრივი ფორმის იერს ატარება.

დასასრულ, იპიტომ რომ ქოროხის ზემოთა მიმდინარეობის დიდი ნაწილი სპერიის თემზე მოდის (სომხ. ანონიმს, როგორც ვნახეთ, იოპი სპერიდან მომდინარედ ერქვენება), იგი სპერიის მდინარედაც იწოდება: „თუხარისი მდინარეა ზედა სპერიისასა რომელსა ჰქვან ქოროხი“, ამბობს ლ. მროველი (21). ვახუშტიც მას ხან ქოროხს, ხან სპერიის, resp. ისპირის, მდინარეს უწოდებს (22).

როგორც უკვე იყო ნათქვამი, ძველ მწერლობაში ფასილისავე სახელით გვევლინება ზოგჯერ რახს- ანუ არაქსიცი! კონსტ. პორფიროგენეტი მას ერაქსს ან უ ფასილს ეძახის (23). ამ ვე ეტიმოლოგიისაა ბასიანი, ქართ.-სომხ. გამოთქმით, ანუ ფასიანა (24). კ. პორფიროგენეტის ცნობით, ქართულ-ბიზანტიურ სატერიტორიო დავის გადაწყვეტისას ფასიანას საზღვრად ერაქსი ანუ ფასილი იქნა მიჩნეული (25).

ფასიდ-რიონის შესატყვისობაზე ზედმეტია სიტყვის გაგრძელება; მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ფასილი, ძველთა გაგებით, დღევანდელ რიონს მთლიანად არ ჰფარავს. გეგუთს ზემოთ ფასილად ძველი მწერლები უკვე ყვირილას სთვლიან. სარაპანის—შორაპანი ფასიდზე ძვეს. მაგრამ არც თვით ყვირილა უპასუხებს ყოველთვის და სავსებით ზოგი კლასიკური მწერლის წარმოდგენას ფასიდის სადინარის შესახებ. ზოგი ანტიკური ავტორი, ჩანს, შორა-

პანს ზემოთ ფასილად უკვე ჩხერიმელას გულისხმობდა თავის სამხრეთული სა-
თავით (ბეოლის ხევი თუ შავი-წყალი). თუ შეცთომად მივიჩნიეთ სტრაბონის,—
უკეთ ვთქვათ, ერატოსტენეს, რომელზედაც ამ შემთხვევაში დამოკიდებული
უნდა იყოს სტრაბონი (26),—ცნობა რომ ფასილს სათავე აქვს, სტრაბონის
ტექსტით—სომხეთში, ხოლო სქოლიასტის ტექსტითა და დიონისი პერიეგეტის
ცნობით—სომხეთის მთებში, და ამ შეცთომის მიზეზზედაც მიუთითეთ (27), და
თუ ბუნდოვანია სტრაბონის ცნობა ამ მდინარის სათავეს შესახებ სხვა ადგი-
ლასაც, სადაც საერთოდ ფასილს შესახებ გეოგრაფს უფრო ნიშანდობლივი
საუბარი აქვს [ფასილი სარაპანის მახლობლად მდებარე ხეობით კოლხეთისკენ
მიექანება, იღებს რა სათავეს ზემოთმდებარე (სახელდობრ?) მთებიდან (28)],
სამაგიეროდ, სავსებით კატეგორიულია პლინიუსის ჩვენება (მას იმეორებს, ჩანს,
იულიუს სოლინი) რომ ფასილს სათავე მოსხების ქვეყანაში (სოლინი:
მოსხების მთებში) აქვს (29). მოსხების ქვეყნად სამცხე და მიმდგომი მხარე უნდა
იყოს მიჩნეული. საინტერესოა რომ მოსკოვის ელჩები, რომელნიც იმერეთში
იყვნენ 1650--1652 წწ. და რომელთაც დასავლეთი საქართველოს დაწვრი-
ლებითი აღწერილობა აქვთ შედგენილი, ყვირილას სათავეს იმერეთის სამხრე-
თით გულისხმობენ: „Под гурельскими горами течет река Курла (=ყვირი-
ლა). А течет из гурельские земли промеж гор, и вышла из гор в Ол-
ксандрову (=იმერეთის მეფე ალექსანდრეს) землю, и впала в Реонь реку,
от Кутатиса в[е]л[е]т с шесть или с сем“ (30). ‘გურ(ი)ელის’ მთები დაღო-
ახალციხის ქედია, აპარა-გურიის მთების გაგრძელება, ხოლო ‘გურ(ი)ელის ქვე-
ყანა’—სამცხე, როგორც ეს სხვა შემთხვევებშიც დასტურდება.

თვით სახელწოდება ‘რიონი’, დღევანდელ რიონის ზემოთა დენისათვის
მიკუთვნებით, ძველთათვის აგრეთვე არ ყოფილა უცნობი. ეს უნდა იყოს, კერ-
ძოდ, სკილაკე კარიანდელის (IV ს. ჩვენ ერაზდე) მდინარე ‘რის’ (Ρίς), რომე-
ლიც მას ფასილთან ერთად აქვს მოხსენებული, რიონის ხეობის ზემო რაიონში
გულეებით (31). იგივეა საგულისხმებელი პლინიუსის რიონის (Rhoan) ქვეშ (32).
პროკოპი კესარიელი კიდევ მას საბოლოოდ ჰფენს სინათლეს: იუსტინიანეს
ისტორიკოსი მოგვითხრობს რომ იბერიის მხრიდან სამეგრელოსაკენ მიმავალი
მერმეროე ჯერ ფასილში გავიდა, შემდეგ რეონში და ამრიგად ფასილს მარ-
ჯვენა მხარეს მოექცა (33), ეს მდინარე კი, სახელით რეონი (Ρέων), დის მუხირისის
(Μουσειρής) ქვეყანაში, არქეოპოლისიდან ერთი დღის სავალზე რომ არის
დაშორებული. აქ ძველთაგანვე კოლხებს ციხე დაუარსებიათ, რომელსაც ამჟამ-
ად ლაზები ქუთათიმ (|| ქუთათის-)ს ეძახიან (34). ძველ ქართულ მწერლობაში
ამ ფასილისათვის „რიონი“-ა ხოლმე ჩვეულებრივად შეფარდებული: „მდინარესა
მას ფასონსა რომელ არს ენითა ქართულითა რიონი“-ო, განმარტავს დავით და
კონსტანტინე არგველთა მარტიროლოგი (35). საინტერესოა უძველეს რუსულ
ცნობებში დატული ფორმები ამ სახელისა: ელჩინი მას река Реянь‘ს ეძა-
ხის (36), იე ელ ევი კი დაჟინებით—Реонь‘ს (37). ბერძნული სახელი ძველ
ქართულ ძეგლებში გვხვდება დამოუკიდებლადაც, მაგრამ ის მწიგნობრული
კვით შეთვისებული ჩანს (იხ. მაგ., ზემოთ, გვ. 345, ‘ფასოს’, გ. ათონელის

სენაქსარში). ასეთივე მწიგნობრული წარმოშობისა ჩანს იგი სომხურშიც *Փասխս դխտ* (38).

ფასილ-რიონი ძველთაგანვე სანაოსნო მდინარედ ითვლებოდა. მაგრამ წყაროები სხვადასხვანაირად უჩვენებენ ფასილის ნაოსნობის მანძილს. არჩიანეს განმარტობისა და შემავსებელის ანონიშის ცნობით, მდინარე სანაოსნოა მხოლოდ 100 სტადიონის (—18,5 ვ.) მანძილზე (§ 45). ჩვენთვის საყურადღებოა რომ ეს ცნობა არ ეთანხმება სხვა, უფრო ძველ, ჩვენებებს. სტრაბონი, ან უკეთ რომ ვთქვათ—მისი წყარო, ამტკიცებს რომ ფასილი სანაოსნო იყო სარაპანის—შორაპანამდე (39). უფრო დაწერილებით ამ საგანზე პლინიუსი გვიამბობს: ყველაზე განთქმული პონტოს მდინარეთა შორის—ფასილი უდიდეს ხომალდებისათვის სანაოსნოა 38 · 500 ნაბიჯის (= 53,5 ვერსს) მანძილზე და შემდეგ დიდ სიერცხვებში—მომცროთათვის (40). პირდაპირი ხაზით ამ მანძილს დაახლოებით ორპირამდე მიყვავართ, ნამდვილად კი საძიებელი პუნქტი შესაძლოა სუჯუნის რაიონში დაიდვას. XVII ს. პირველ ნახევარში, იმავე რუს ელჩთა მოწმობით, ნიჰიან ნაევით რიონზე ზღვიდან ყვირილას შესართავამდე დადიოდნენ (41) და ამ წყლის გზას ორი დღე სჭიროდა (42). ვახუშტით, რიონზე „ვლენან ნაევები და ზღვიდამ ბაჟამდე“ (43). როგორც საერთო აღწერილობიდან და რუკიდანაც ჩანს, 'ბაჟი' უდრის დღევანდელ ბაშს. ასე რომ აქაც თითქმის იგივე სანავიგაციო მანძილია ნაჩვენები (44).

ტერმინმა 'ფასილ'-მა იტალიელების მეშვეობით ახალ დრომდე მოაღწია. ევლია-ფენდრი ამ მდინარეს 'ფაშ-ჩაი'ს უწოდებს (45).

მდინარესთან ერთად ეს უძველესი სახელწოდება შეინარჩუნა ქალაქმაც, იმთავითვე მდინარის შესართავთან მდებარე. არჩიანეს დროს აქაურ სიმაგრეში 400 რჩეული მეომარი მდგარა. მისი დანიშნულება,—ამას ავტორი მკაფიოდ აღნიშნავს,—წყლით მავალთა, ე. ი. ნავიგაციის, დაცვა ყოფილა. ეს სიმაგრე უკვე თავის ადგილმდებარეობისა და ბუნებრივ პირობების მხრით უნდა ჩათვლილიყო მეტად ძლიერად. მაგრამ გარდა ამისა ის ხელოვნურადაც კარგად ყოფილა გამაგრებული. წინათ მას კედელი მიწისა და კოშკები (ბურჯები) ხისა ჰქონია, შემდეგ ერთი-და-ერთი გამოიწვია აგურისგან აუგიათ მკვიდრ საძირკველზე, და ზედ საომარი მანქანები დაუდგამთ. გარნემო ორმაგი ფართო თხრილი ყოფილა შემოვლებული. ერთი სიტყვით, ციხე ეხლა ისეა გამართული, ამბობს არჩიანე, რომ მის მეციხოვნეთ არამც თუ გარემოცვის შიში არ ელისთ, არამედ ვერც ერთი ბარბაროსი ახლოც ვერ გაივლისო. მაგრამ რადგანაც თვით ნავთსადგურიც საიმედო თავშესაფარი უნდა ყოფილიყო ხომალდებისათვის და ამას გარდა დაცვა სჭიროდა სიმაგრის გარეთ მდებარე ადგილებსაც, რომლებიც დასახლებული ყოფილა სამსახურიდან გამოსულ სამხედრო პირებითა და მოვაკრე ხალხით, არჩიანეს გადაუწყვეტია ციხის კედლის ორმაგ თხრილიდან ახალი თხრილიც გაეყვანა თვით მდინარემდე. იგი ნავთსადგურსა და კედლის გარეთ მდგომ სახლებს შემოუვლისო (46). როგორც ამ აღწერილობიდან ჩანს, სიმაგრე ზღვისპირსა და მდინარეს რამდენიმედ დამორებული ყოფილა. პტოლემეს ცნობითაც, რომელსაც ზუსტი მნიშვნელობა, რათქმუნდა, არა აქვს, მის საერთო ტლანქ შეტოვების გამო მანძილთა გამოანგარიშებაში,—ქალაქი მდი-

ნარის შესართავს დაშორებული ყოფილა ორმოცდახუთი მინუტით (47). შემდეგ, ყურადღებას იქცევს არარიანეს ცნობა რომ მდინარეში შემსვლელთათვის ხელმარცხნივ აღმართული იყო ფასიანურ ღვთაების ქანდაკება, რომელიც მას 'რეა' სჩვენებია (48). ანონიმი კი პირდაპირ ამბობს რომ ქალაქი ფასიდის მარცხენა ნაპირას იყო გაშენებული (49), რაც ეთანხმება სტრაბონის ჩვენებას რომ კოლხების ემპორიუმი ფასიდი იმავე სახელის მდინარეზე ილა და შემოფარგლული იყო ერთი მხრით მდინარით, მეორეთი—ტბით (= პალიასტომი) და შესამეტი—ზღვით (50). ქალაქი მიღეთელეპის კოლონიად ითვლებოდა; ზოგნი მის დამაარსებელს თემისტაგორასაც ასახელებდნენ (51). პლინიუს სეკუნდი დამატებით მდინარის შესართავში უსახელო კუნძულების არსებობას აღნიშნავს (52). ეს ცნობა ალბათ რიონის დელტასა და უფრო ზემოთ მდებარე მის ქალაქებს გულისხმობს, რასაც როგორც თანაჟდროვე, ისე ძველს (მაგ. ლამბერტის, შარდენის, პეისონელის) რუკებზედაც თავისი ადგილი აქვთ მიჩენილი.

ქალაქმა, როგორც უკვე ვამბობდით, ახალ საუკუნეებშიც მოიტანა თავისი კლასიკური სახელი, რომელიც იტალიელებს უნდა გადმოეცათ თურქებისთვის (ეს უკანასკნელნი ფაშს უწოდებდნენ მას, ისევე როგორც მდინარეს (53), ადგილობრივ კი,—როგორც ჩანს, ძველ დროიდანვე,—მას 'ფოთ ო ფუთ'ს ეძახდნენ. ნათარგმნ ტექსტის „ფასოა, სოფელსა შინა მეგრელთასა“-ს განმარტებისათვის, „ფოთსა იტყვას“-ო, შენიშნავს უცნობი ქართველი სქოლიასტი (54). საქართველოსაკენ წამოსულს გ. ათონელს სამისონიდან ფოთამდე ნავით უმგზავრია, და აქიდან უკვე სახედრით ქუთაისისაკენ (55). შემდეგშიც ეს სახელი ქართულ მწერლობაში უმთავრესად ამ ფორმით გვხვდება (56).

უფრო ძველი და საინტერესო ფორმა დაცულია სომხურ ისტორიულ ლიტერატურაში (57). ეს ძველსომხური ფორმა ამ სახელისა—ფოთ, მერმინდელ გამოთქმით—ფუთ, *ფიქტ*, რომელიც შექველია არა ბერძნულ, არამედ ადგილობრივ, ქართულ ფორმასთან დაკავშირებულ წყაროდან მომდინარეობს, გვიმოწმებს რომ ძირეულ ხმოვანს მისდევდა კიდევ ერთი რადიკალი, რომელიც ქართულში ამჟამად გამქრალია. ეს რადიკალი, სომხურში ნახევარხმოვან იოტით გამოხატული, საშუალებას გვაძლევს,—ქართველურ ენების, კერძოდ ქართულის, ფონეტიკურ წესების გათვალისწინებით, სახელობრ რომ *ფ* ზოგჯერ *ხ*-ს დასუსტების შედეგია,—სომხ. ფორმის შესაძლებელ პროტოტიპად 'ფოთ' ვიგულისხმობთ, რაც, თავის მხრით, ბერძნ. სახელის ფუძესთან, ფასიდ-, დიდს გარეგნულ მსგავსებას აჩენს. ჩვენ გვგონია რომ ეს მსგავსება არ გვატყუებს და აქ ერთისადიმავე სახელის სახეცვლილებებია მხოლოდ ამ შემთხვევაში ბერძნულ ფორმას სიძველის პრიორიტეტი უნდა მიენიჭოს, ვინაიდან ა'ს შეცვლა *ფ*-ით მეგრ. ნიადგაზე შეიძლება აიხსნას, პირუკუ დასკვნისათვის კი საბუთი არ მოგვეპოვება.

დასასრულ, დიდად საყურადღებოა რომ სახელწოდება „ფოთი“ ო „ფუთი“ გვხვდება საქართველოს სხვა პუნქტებშიაც. კერძოდ, უდაოდ ამ სახელს ატარებს სოფელი შორაპანს აღმოსავლეთით—„ფუთი“. უკანასკნელი ფაქტი მრავალმხრივ არის მნიშვნელოვანი; იგი ადასტურებს თვით სახელის ენდემურობას და მის კავშირს ძველს მდინარე ფასიდთან და ემოწმება ანტიკურ მწერალ-

თა წარმოდგენას ფასილის მიმდინარეობის შესახებ—როინი-ყვირილა ვიღრე შორაპნამდე (58).

რაც შეეხება მოცემული გეოგრაფიული სახელწოდების სტრუქტურასა და წარმოშობას, ამ საკითხების შესახებ ჩვენ საუბარი ნაწილობრივ უკვე გვექონდა სხვა წერილში, ნაწილობრივ-კი გვექნება მომავალში.

შ ე ნ ი შ ვ ე ბ ი

1. „აზია“, 81.
2. К у л а к о в с к и й, Карта Сарматии, რუკა.
3. ბუნებითი ისტორია, წ. VI, § 12.
4. PG 117, 185 A. Schermann, Propheten- und Apostellege, 163 შემდ., 324 შემდ., В а с и л ь е в с к и й, Хождение, 227.
5. საქ. მუხ. ხელთნაწ. № 2211, ფ. 89 v, ნოემბრის 30-ის ქვეშ.
6. აპრიანე, § 9, GGM I 374; ანონიმი, § 43.
7. ЗООИД IX 167, 173.
8. ანაბაზისი, 6, § 4.
9. გეოგრაფია, წ. XI, თ. XIV, § 7, Müll. 453. აქ ავტორი ფასიდს, ლიკოსთან ერთად, სომხეთის უმნიშვნელოვანეს მდინარედ აღხადებს პონტოს მხრივ.
10. არგონავტიკა, IV 131—135.—თუ აქ კაბადღუეის ლიკე იგულისხმება, მაშინ აღრევა კიდევ უფრო დიდი იქნება. ფასილი კი მაინც ქოროზი გამოვა.
11. „სპარსული ომისათვის“, II, 29, CV გვ. 334, CB გ. 288—9, „გეორგია“, II 71—72.
12. „გუთური ომისათვის“, VIII, 4, CV გვ. 180, „გეორგია“, II 93; შდრ. ბროსე, Additions, 81, 87, 94—95.
13. საქ. სამოთხე, 36; ყოფ. საეკლ. მუზეუმის ხელთნაწერი № 188, ფ. 97 r.
14. შეეს. ქ. ცხ., 46; ნინოს მეტაფრ., კარბ., 5=498 r., ყოფ. საეკლ. მუხ. ხელნაწ. № 518, იმავე ფონდის № 395, გვ. 82 (=მდ. ბოროტი — ქოროზი შევთომა, რომელიც ადვილად აიხსნება პალეოგრაფიულ ნიდაგზე); შდრ. ძველი სლავ. თარგმანის Фас: В а с и л ь е в с к и й, Хождение, 275; გარესჯული საკითხავი: ვასილიევსკი, იქვე, 280, და სხვა.
15. იხ. აქვე შენიშვნები 11 და 12.—შეცთომაა, რათქმუნდა, დ ი ზ ბ უ ა ს მონაზრება, Voyage, II 90—91, რომ პროკაპის ბოასი არის ხანისწყალი.—პოკოპის წინააღმდეგობრივი ცნობების განხილვა ბოასის შესახებ იხ. პროფ. ს. ყუბნიშვილთან, „გეორგია“, II, გვ. 78—80, შენ. ჩვენ აქ ამ წინააღმდეგობის საკითხს არ ვეხებით.
16. პეტერბურგის გამ., გვ. 168.
17. სუკრის გამ., 27, 30; იხ. აგრეთვე 28, 35.
18. იქვე, 35.
19. იქვე, 27.—ასეთი გლასა მოვალებდა სხვა რედაქციებსაც: S.—Martin, Armenie II 356; Патканов, Георг., სომხ. ტექსტი, 16 (ძახსქ ირ სხ ხაიხიქ); შირხაგჩიყ შახსაგჩიქსუგ, ოსნ. 605: როგორც წინამორბედში.
20. ტფ. გამოც. 1910 წ., 219; შახსაგჩიქსუგ, ოსნ., 157.
21. მარიამ. ქცხ., 14.
22. გეორგ., ჯან., 201, 224, 231, 238, 240, 243—4.—პეისონელის წარმოდგენით, Observ., 66—67 და რუკა, ძველი აკამფსისი ანუ(!) აკინასი ებლანდელი ნიგალისხევია, Nigalkhevi, თავისი შენაკადებით, Mogaridze და Gourgourით, ქოროზი-კი, Tchorsk, სხვა მდინარეა და უდრის ძველ იხისს ვახუშტით, გეორგ., 201, 231, ლიგანისხევი ქოროზისხევია, „ართუინის სანახებიტურთ, ვიღრე ერგეს სამზღვრამდე, ქოროზის ხეობის იმიერი და ამიერი“.

23. „ერთათვის“, თ. 45; ლასკინის თარგმ. 166, 167, 168. ამ თავში ავტორს ასეთი გამოთქმა სამჯერ აქვს ნახმარია.
24. აქედანვე ნაწარმოები ქსენოფონტეს ეთნიკური ტერმინი, *φαινοισι*, ანაბ., წ. IV, თ. 6, § 5; კ. პორფიროგენიტი, დასახ. ადგ.; შდრ. პტოლემე, მილლეურის გამ., გვ. 938.
25. დასახელებული ადგილი.
26. აპოლონი როდოსელის სქოლიასტი ცნობას ფასიდის მომდინარეობაზე სომხეთის მთებიდან პირდაპირ ერთობსთენეს მიაწერს, SC I 427. საყურადღებოა აპოლონის, და შემდეგ, ჩანს, მასზე დამოკიდებით სხვების მტკიცება რომ ფასილი გამოდის შორეული ამირანტის მთებიდან: „არგონავტიკა“, II 399—401, III 1220.
27. განმარტებულია ამ ნარკვევის წინამორბედ პარაგრაფებში. დიონისი, 692—5. დიონისი ამ „არმენიის“ მთებში სდებს მდ. თერმოდონტის სათავესაც, 772—4.
28. „გეოგრაფია“, წ. XI, თ. III, § 4.
29. „ბუნებითი ისტორია“, VI, § 13; სლინი, 15, 18, SC II 278.
30. ტოლოჩანოვი, პოლიევქტოვის გამ., 16. ასეთივე ცნობა განმეორებულია გვ. 187.—პროკოპი კესარიელის ერთი ცნობითაც, „გუთური ომისათვის“, წ. VIII, თ. II, „გეორგია“, II, 97, ფასილი მესხეთის მთებით ჩამოდის, მისი სათავე კი კავკასიის მთებშია.—შდრ. ბროსე, Addit., 95—96.
31. § 81, GGM I 62.
32. „ბუნებ. ისტ.“, წ. VI, § 14.
33. „გუთ. ომისათვის“, წ. VIII, 13, „გეორგია“, II 151.
34. იქვე, VIII, 14, „გეორგია“, II 163—164.
35. „საქ. სამოთხე“, 328.—რიონის ხეხემა იხ. აგრეთვე ლენტი მროველთან, მარ. 20.—შდრ. ვახუშტი, გეოგრ., ჯან. 261: „ბერძენი უწოდებენ ფასონს“.
36. *Б е а о к у р о в*, *Материнал*, 324.
37. ტოლოჩანოვი, პოლიევქტოვის გამ., 81, 121—125, 164 და მრავალ სხვა ადგილას.
38. სუკრი, 27.—ფსევდო-პლუტარქის ცნობით, *Γαη*, 153, ფასიდს წინათ არქტურე ერქვა.
39. „გეოგრაფია“, წ. XI, თ. II, § 17. ხომ არ ზღუდავს ამ ჩვენებას სტრაბონისავე მეორე ცნობა, წ. XI, თ. III, § 4, რომ მთებიდან ჩამოსული ფასილი ივრთებს სხვადასხვა ნაკადს, ბარში—მდინარეებსაც,—რომელთა შორის დასახელებულია გლაკვი და ჰიპი,—და ხდება წყალსაცვე და ნაოსნო. ხომ არ უნდა გავიგოთ ეს ჩვენება ისე რომ დასახელებულ მდინარეებიდან იწყებოდა ფასიდზე ნაოსნობა? პასუხი განსაზღვრულია იმით თუ როგორ ლოკალიზაციას მივსცემთ დასახელებულ მდინარეებს. ჰიპი ცხენისწყალი და გლაკვი ყვირილა ჰკონიათ ჩვეულებრივ. თუ პირველი ნაკლებ სადაო ჩანს, მეორე საცხებით საცილობელია: თუ ჰიპი ცხენისწყალია, მაშინ ბუნებრივი იქნება დეაკვენათ რომ გლაკვი რიონია.
40. „ბუნებითი ისტორია“, VI § 13.
41. ტოლოჩანოვი, 164, 187.—შდრ. *Броневский*, I 146.
42. ტოლოჩანოვი, 157, 188.
43. გეოგრაფია, ჯან., 261.
44. რიონზე ნაოსნობა,—სულ სხვა ბასიათისა და სხვა მანშტაბის, ვიდრე ანტიკურ ხანაში,—წარმოება მთელი საშუალო საუკუნეების მანძილზე. შამადელა დადიანის სიგელში (XV ს. მეორე ნახევარი) დადასტურებულია რომ „წყლის პირს ჭალადიდს რიონსხედან ნახევარი ბაგი [იგულისხმება ნაეის ბაგი] ხოუისა ღთისმშობელისა არის და ნახევარი კათოლიკოსის“, დას. საქ. საბ., I 1. ეს საბუთი განახლებულია და, შესაბამისად, მოცემული ცნობა განმეორებული ლევან დადიანის მიერ (XVII ს.), საქ. სიძე., I, ნაწ. I, გვ. 27.—ქუთათელი მიტროპოლიტი მაქსიმე თავის ცნობილ მოხსენებაში წერს (1769 წ.): „ქუთათისი კალაქილამ ეპარტი დადიან ნავითა იმ ჰამს ციხეში—ბათომს, ფოანს და სოხომს (თავისი საქონლით)... იქილამეც წყლით მოაქვთ ოსმალოს სავაქრო“... *П а г а р е л и*, *Г р а ж о т и*, т. II, *шып*, I, *с т р.* 3.—ბრონევსკიცი რიონზე ნაოსნობის შესახებ გვამცნობს: „*Судоходство на жмтх плос-*

колонных судах начинается от стечения реки Квирилы при селении Вар-Чухе* (ვარციხე).
Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М. 1823, ч. I, 146.

45. ЗООИД IX 168.—პ ე ის ო ნ ე ლ ი თ, Observations, 58, თურქები მას Nehre Fache, მდინარე ფაშს უწოდებენ. ასეთივე ცნობა იხ. შარდენის რუკაზე, Voyage. ხოლო ლამბერტის რუკაზე სახელი მოცემულია ფორმით Fasso.

46. პერიოლი, § 12, GGM I 376.

47. „გეოგრა.“, V, თ. IX, § 2.—მე-15 საუკუნის შუაწლებშიაც ქალაქი ხღვისპირიდან მოშორებით იღო რიონის ნაპირას, კუნძულის ზემოთ და მის აღმოსავლეთით, როგორც ეს კონტარინის ცნობიდან ჩანს.

48. § 11, GGM I 376.

49. § 44.

50. „გეოგრაფია“, წ. XI, თ. II, § 17; შდრ. იქვე თ. III § 4.

51. პომპონიუს მელა, De chorographia, I § 108, SC II 117.—ს ტ ე ფ ა ნ ე ბ ი-
ხ ა ნ ტ ი ე ლ ი, s. v., SC I 268—9, „გეოგრაფია“, III 286.

52. „ბუნებითი ისტორია“, VI § 13.

53. პეისონელი, Traité, II 15, და Observ., რუკა; გულდენშტეტერი, I 410.

54. V მსოფლიო კრების კანონების ქართ. თარგმანის მინაწერი, ქრწყ., II 88, შენ.

55. გიორგი მთაწმიდელის ცხორება, „ათონის კრებული“, 319.

56. „ფოთელი ნავი“, დას. საქ. საბ., I 14, შდრ. იქვე 43, 44, 45; ვახუშტი, გეოგრა.,
ჯან., 299, და სხვა.

57. ასე, მაგ. ლევენდისთან: . . . *ეს ზა თაჲრ ზიფა ედოღარ ირ აზიოსისიკ
კიჲქი ფიქქი ჯიჲმანს სფერ აქიარჩიზა, შათილქიზა*, პეტერბ. გამ., გვ. 35; იხ. ს ტ ე-
ფ ა ნ ე ტ ა რ ო ნ ე ლ ი, 125 და ვ ა რ დ ა ნ ი, 92, რუს. თარგმ.

58. სოფ. ფუთს, ძირულას ხეობაში, ამ მდინარის შესართავთან მდებარეს, იცნობს ვა-
ხუშტი, გეოგრა., ბროსეს გამ., 364.—სოფ. ფუთი იხსენიება აგრეთვე XI ს. ცნობილ საბუთში,
ნიკორწმინდის სიგელში: „გვარაზ-ვაჩე შემოსწირა.... ფუთს გლეხი ორი“, ქრწყ., II 45. საბუ-
თის წარმოშობა და კონტექსტი აქ ძირულას ხეობის პუნქტის გულეების შესაძლებლობას არ
გვაძლევს, სავარაუდო რაიონში კი ამჟამად ასეთი სოფელი არ ჩანს, თუ აქ არ ვიგულისხმებთ
დღევანდელ „ფუტიეთს“, რაჭაში, საბუთში აღნიშნული სხვა სოფლების მახლობლად მდებარეს.

АРН. ЧИКОБАВА

„ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА, КАК ПРЕДМЕТА ЛИНГВИСТИКИ, В СВЕТЕ ОСНОВНЫХ ЗАДАЧ СОВЕТСКОГО ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ“¹

1. К постановке вопроса

Проблемы предмета, метода и структуры (данной научной дисциплины) суть основные проблемы всякой науки, вообще, и науки о языке, в частности. Они тесно связаны между собою, особенно, первые две из них.

Наличие определенного объекта изучения—предварительное условие существования той или иной научной дисциплины. Прогресс, достигнутый в изучении соответствующего объекта, естественно, должен находить свое выражение в понимании сущности объекта. Определение сущности объекта не может не быть изменчивым, отражая в себе и прогресс данной науки и различное понимание сущности изучаемого объекта.

Сущностью языка интересовались задолго до появления лингвистики. Философия греков рассматривала мышление и речь, как единое недифференцированное целое: „логос“ мог обозначать и мышление, и речь; разрабатывая проблемы мышления, естественно, занимались и языком; не случайно, основные понятия и термины грамматики оказались созданными еще до появления самой грамматики, как самостоятельной дисциплины; творцы их—греческие философы.

Общая или рациональная грамматика, созданная в XVII в. во Франции и впоследствии более известная под именем философской грамматики, уже исходит из различения речевого (грамматического) и мыслительного (логического) процессов, но стремится вывести первый из второго; это—теория языка на базе данных филологической грамматики некоторых письменных языков; это—„общее языковедение“ при отсутствии языковедения, научного изучения языков: язык (и

¹ Доложено на заседании Отделения Языка и Литературы АН СССР 27 мая 1940 г. Печатается без изменения.

Доклад представляет собою сокращенное изложение первой главы „Общего языковедения“ (ч. II. „Основные проблемы общего языковедения“), имеющего появиться на грузинском языке.

Первая часть этой работы („Общее языковедение“, ч. I) вышел на грузинском языке—вторым изданием—в 1939 г. (Изд. Тбилисс. Госуд. Универс. имени Сталина).

тем более, мышление) рассматривается вне перспективы развития, как застывшая форма мысли. Априорность исходной точки зрения характерна для философской грамматики.

В зародившейся в первой четверти XIX в. исторической грамматике принцип развития впервые находит применение к языку: историческая грамматика тем самым становится научной грамматикой; в ней языковедение находит свою конкретизацию, а теория языка — свою надежную базу: становится возможной научная теория языка, общее языковедение — на основе конкретных данных научных грамматик.

Философия языка и народившаяся рядом с ней психология языка (со второй половины XIX в.) стремятся учесть данные исторической грамматики, но при всем том априорные философские и психологические установки авторов остаются в силе: в языке ищут подтверждения философских и психологических постулатов; это накладывает своеобразный отпечаток на соответствующие работы¹.

Общее языковедение не вправе игнорировать такие работы (в этой области), как труды Марти, Кассирера, Вундта, но научная теория языка, при наличии науки о языке, естественно, должна строиться на материале чисто лингвистическом, как обобщение результатов научного анализа многообразных языков.

Из попыток этого рода за последние 60 лет наиболее значительными, имеющими и поныне актуальное значение, надо признать концепции Пауля, де-Соссюра, Мейе, Фосслера, с одной стороны, — акад. Н. Марра, с другой стороны.

II. Пауль о сущности языка

Г. Пауль — теоретик младограмматического направления.

Это направление, выступившее в семидесятых годах XIX в., как известно², утверждало: 1. что фонетические законы протекают без исключений, 2. аналогия играет исключительно большую роль в про-

¹ См. напр. характерную в этом отношении работу Rich. Hönigswald-а „Philosophie und Sprache“ (Basel, 1937); философия языка по Hönigswald-у, это „наука о пяти языка“ („Wissenschaft vom Begriff der Sprache“ (стр. 6); „под философией языка здесь понимается наука о понятии языка, научное обсуждение и методическая характеристика того факта, что „язык“ и „языки“ вообще „бывают“ (...dass es „Sprache“ und „Sprachen“ überhaupt „gibt“ (стр. 3)...

Подробный анализ взаимоотношения философии (resp. психологии) языка и общего языковедения будет дан в специальной статье („Философия языка и история языка“).

² „Morphologische Untersuchungen“ К. Бругманна и Г. Остгоффа, — с предисловием, являющимся манифестом младограмматиков, — вышли в 1878 г.

цессе языковых изменений, 3. живая диалектная речь должна быть признана преимущественным объектом лингвистики, поскольку в ней представлено нормальное развитие языка.

Полемизируя против Шлейхера и его попыток реконструировать праязык, младограмматики писали: „В то время как Бопп мало интересовался восстановлением открытого им индогерманского праязыка, последующие исследователи все более и более выдвигали на передний план восстановление этого исчезнувшего праязыка. Так могло, пожалуй, казаться, что „сравнительное языковедение“ имеет дело исключительно с тем состоянием языка, которое лежит по ту сторону всякой документации (Überlieferung) и как будто оно относится к исследованию отдельных языков..., как к вспомогательной дисциплине.

Это воззрение, которое еще и поныне не вполне оставлено некоторыми кругами, имеет вполне ложное понятие о задаче нашей науки.

Как может являться объектом исторической дисциплины нечто такое, о существовании которого не имеется никакого исторического свидетельства, познание которого основано единственно на сложной системе у мозаключений! (курсив наш—А. Ч.).

Истинная задача индогерманского языковедения состоит напротив в том,—в этом нельзя сомневаться,—чтобы исследовать общий ход развития индогерманских языков с древнейших периодов далекого прошлого по сегодняшний день и вскрыть законы, которые определяют его направление (курсив наш—А. Ч.).

Прошое и настоящее взаимно восполняют друг-друга, ибо, как настоящее остается непонятным для того, кто подходит к нему без знания прошлого, так же будет нема древность на вопросы того, кто не научился прислушиваться к голосу сегодняшнего дня.

...В распоряжении того, кто берется за научное исследование языка, имеется один единственный метод: исторический“ (см. К. Brugmann, W. Streitberg: „Zu Fr. Bopp's hundertjährigem Geburtstage“ „Ind. Forsch.“, Bd. I, 1892, стр. VII и посл.).

Бругманн, соавтор вышеприведенных строк, являлся, как известно, и соавтором „Морфологических исследований“.

Другой, не менее известный младограмматик, Дельбрюк, в заключительной главе своего „Введения в изучение языков“ резюмирует свое изложение следующими словами: „Все, что я сказал в этом заключении, можно было выразить также словами: „языкознание вступило из философского периода в исторический“ (см. рус. перев. 1904 г. под редак. С. Булича, стр. 143—Приложение к „Очерку истории языкознания в России“, СПб, 1904).

Воззрения Пауля на сущность языка изложены в основном теоретическом труде его „Принципы истории языка“ („Prinzipien der Sprachgeschichte“ (перв. изд. 1880 г.)¹ и в главе „Методология“ (см. „Grundriss der germanischen Philologie“, herausgegeben von H. Paul, I Bd. II Aufl. Strassb. 1901, стр. 159—247).

Поводом к появлению „Принципов истории языка“ послужила полемика, возникшая в 70-х годах в связи с выступлением младограмматиков. По словам Пауля, она выявила, насколько неясно представленные многих лингвистов о принципах их науки (§ 3, стр. 6).

Сам Пауль придает огромное значение тому, чтобы исследователь истории представлял себе ясно и точно объем и природу предмета, развитие которого ему предстоит исследовать (§ 11, стр. 23).

Пауль еще резче, чем Дельбрюк, Бругманн, Штрайтберг, подчеркивает принцип историзма: языковедение для него ни что иное, как „история языка“, „принципы истории языка“ суть „принципы языковедения“. Неисторическое, но научное, по Паулю, это ни что иное, как „не вполне историческое“ (unvollkommen geschichtliche)—или по вине исследователя или же по вине изучаемого материала (§ 10, стр. 20)².

Такое понимание историзма имеет решающее значение при определении сущности языка, как предмета лингвистики, т. е. как предмета истории языка (по Паулю).

Вставив положение, что „истинным объектом лингвистики является вся совокупность языковой деятельности всех индивидов в их взаимодействии“ (§ 12, стр. 24), Пауль подчеркивает, однако, что „действительно сказанное не имеет развития“ (§ 14, стр. 28); „как физиологический и физический продукт, слово исчезает бесследно, лишь только пришедшие в движение органы речи возвращаются к спокойному состоянию“, следовательно, оно не может быть объектом исторического изучения. „Единственные носители исторического развития суть психические организмы речевых представлений (там же): только при помощи их возможна причинная связь, только в них остается след происшедшего, только в них даны „условия исторического развития“ (там же).

Эти организмы речевых представлений являют собой сложную ассоциативную сеть акустических, моторных и пр. представлений,—отложение слышанного и сказанного. Акустические и моторные представления ассоциируются друг с другом, а также с представлениями, символом которых они являются, с представлениями синтаксических

¹ Мы цитируем по IV изданию 1909 г.

² Мы считали необходимым критическую оценку предварить систематическим изложением анализируемых концепций, причем более подробно мы касаемся де-Соссюра и Фосслера; необходимость этого, думаем, не нуждается в пояснениях.

связей и т. д., в ассоциативную связь вступают различные падежи одного и того же имени, различные времена, наклонения, лица одного и того же глагола, далее различные грамматические категории и т. д. (§ 12, стр. 26).

Эти организмы речевых представлений пребывают в подсознательной сфере, вступая оттуда в ясное поле сознания в процессе речи: „Наиболее значительный прогресс новейшей психологии, — говорит Пауль, — состоит в познании того, что большая масса психических процессов может протекать, не будучи ясно сознанный, и что все, что когда либо было в сознании, остается в виде действующего момента в подсознательной сфере (im Unbewussten)“ (§ 12, стр. 25).

Изучая язык, мы докапываемся до этих организмов речевых представлений, но это связано с большими затруднениями даже в наиболее благоприятном случае: непосредственно их наблюдать невозможно — „ведь они покоятся в душе бессознательно“; их можно познавать лишь в отдельных актах речевой деятельности. „Лишь при помощи многочисленных умозаключений можно по этим актам восстановить картину тех масс представлений, которые пребывают в сфере подсознательного“ (§ 15, стр. 29).

Сущность языка — в организме представлений, но их столько же, сколько говорящих индивидов: следовательно, подлинной реальностью надо считать лишь индивидуальный язык: „...бесспорно правильно положение, что каждый индивид имеет свой собственный язык и каждый из этих языков имеет собственную историю“ (§ 23, стр. 39). „...Собственно говоря, мы должны различать столько языков, сколько имеется индивидов“ (§ 22, стр. 37).

Но тогда ставится вопрос: каким же образом язык может выполнять роль средства общения?

Пауль констатирует наличие „языкового узуса“ (Sprachus): „Путем сравнения отдельных языковых организмов удастся получить определенную среднюю величину (ein gewisser Durchschnitt), чем и определяется собственно нормальное в языке, языковый узус“ (§ 15, стр. 29).

Этот узус имеется в виду, когда Пауль, в другой связи, говорит: „Большая соразмерность всех языковых процессов у самых различных индивидов является наиболее существенной основой точного научного познания их“ (§ 9, стр. 19). Однако, мало ясности в следующем положении Пауля:

„Если бы язык не был построен в такой сильной степени на основе общего в человеческой природе, то он не стал бы подходящим орудием для всеобщего общения“ (там же).

В „Методологии“ же Пауль приписывает совпадение в духовной организации и в их проявлениях, иначе говоря, обычай, также языковой узус, коллективному общению (Verkehrsgemeinschaft) (§ 3, стр. 161).

Психологизм и индивидуализм определяют существо концепции Пауля.

Психологизм налицо, поскольку сущность языка, как предмета лингвистики, сведена к психическому субстрату речевых актов, к организму речевых представлений.

Но речевые представления могут быть лишь в отдельных индивидах: сколько индивидов, столько и языков.

Психологизмом порождается индивидуализм.

Пауль отмечает, что язык не исчерпывается психическими моментами. Отмежевывая свое „учение о принципах“ (Prinzipienlehre) от „народной психологии“ Лацаруса и Штейнталя, Пауль пишет: „Фундаментальное значение имеет факт, который мы никогда не должны терять из виду,—что всякое чисто психическое взаимодействие совершается лишь внутри отдельной души. Всякое общение между душами является непрямым, опосредствованным физическим путем“ (§ 7, стр. 12,—разрядка автора).

„...Все то, посредством чего делается возможным воздействие одного индивида на другое, есть непсихическое“ (§ 7, стр. 13).

Иначе говоря: язык, как средство общения, не есть явление психическое, а физическое.

И однако Пауль, отклоняя необходимость психологии языка, замечает (по адресу О. Диттриха):

„Психологическим должно быть все языковедение в целом, даже когда дело идет об установлении отдельных фактов. Для психологии языка, как отдельной отрасли, нет места ни внутри языковедения, ни внутри психологии“ (§ 10, стр. 21, примечание).

Индивидуализм Пауля не исключает понятия языкового узуса. Формула развития языка Паулем строится с полным учетом этого понятия: „Всякое изменение языкового узуса есть продукт произвольных импульсов отдельных индивидов, с одной стороны, и отношений общения (Verkehrsverhältnisse), с другой стороны“ (§ 25, стр. 41). „Необходимое следствие того, что язык служит средством общения, является то, что он отбрасывает все чисто индивидуальное..., что он не приемлет и не сохраняет ничего такого, что не санкционируется согласованностью определенного количества индивидов, находящихся между собою в связи“ (§ 9, стр. 19—20).

„Каково взаимоотношение языкового узуса и индивидуальной речевой деятельности? Как определяется второе первым и как действует, наоборот, это последнее на первое? Вот вопрос, вокруг которого концентрируется все учение о принципах истории языка“ (§ 17, стр. 33).

Такие высказывания Пауля не случайны: языковедение по Паулю обществоведческая наука: „Наука о культуре—есть всегда наука об обществе. Лишь общество делает возможной культуру, лишь благодаря обществу человек становится историческим существом“ (§ 5, стр. 7).

В связи с этим задачей учения о принципах наук о культуре объявляется—„показать, каким образом протекает взаимодействие индивидов между собою, в каком отношении находится отдельное лицо к совокупности людей, получая и отдавая, определяясь и определяя, как новое поколение вступает в наследство старого“ (§ 5, стр. 7).

Тем не менее, эти общие положения не реализованы применительно к языку: понятие языкового узуса, его место, его происхождение, не находят объяснения в концепции Пауля.

Словом, остается непокрытым, каким образом индивидуальные языки могут стать средством общения. Понятие индивидуального языка внутренне противоречиво: подлинно индивидуальное не может быть средством общения, т. е. языком.

Не изменения в языке трудно поддаются объяснению у Пауля, а возможность языка, как средства общения.

Выступая против „психологии народов“ Лацаруса-Штайнталя, Пауль указанием на физические моменты речи стремился элиминировать социальное, утвердить индивидуальное.

Не в том индивидуализм Пауля, что он не замечает социального момента сущности речи, а в том, что он, исходя из постулатов психологизма, не в состоянии в своей концепции отвести социальному существу речи подобающее место.

Психология, на которую Пауль ориентирует языковедение,—Гербаровская интеллектуалистическая и ассоциативная психология с ее учением о подсознательном. Реплика Вундта: несознаваемое не может быть психическим, оно может лишь оставить физический след (§ 12, стр. 25, примечание), остается у Пауля без ответа. Уместно замечание Мистели по этому же пункту: „Бессознательное, раз оно не может быть воспринято ни внутренне, ни внешне, чисто метафизическое понятие“ (см. рецензию Misteli на первое издание труда Пауля в журнале «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft», Bd. XIII (1881) 2, стр. 397).

Но если бы даже не было никаких возражений со стороны психологов, если бы психологическая база Пауля была бы безупречною, принять тезис Пауля о сущности языка значило бы объявить лингвистику отделом психологии—учением о языковых группах представлений: теоретическое обоснование сущности языка у Пауля логически ведет к упразднению

науки о языке, как самостоятельной научной дисциплины, — верный признак неверности основного положения Пауля.

Это не случайно: это результат глубокой принципиальной ошибки, допущенной в определении сущности языка, понимаемой как организм представлений: речевые представления — продукт речевых актов, без которых они немислимы; языковедение изучает речевые факты, а не речевые представления¹.

Слова Пауля: общение индивидов между собою в процессе речи опосредствованно физическим путем, заключает в себе правильное положение: язык физическое средство общения, языковые факты суть физические знаки общения между членами языкового коллектива. Лингвистика изучала и изучает именно эти физические знаки, их материал, их структуру, их функцию.

И когда Пауль указывает пути постижения языковых представлений и отмечает, с какими трудностями приходится при этом иметь дело (§ 15, стр. 29), лингвистика может эти трудности не разрешать; ей незачем их разрешать, она эти представления никогда и не изучала, она их и не изучает.

Перенеся центр тяжести с внешнего, физического, момента речи на внутреннюю, психическую, Пауль тем самым обосновал идеалистическую концепцию сущности языка: сведение внешней, непсихической, объективной действительности к внутренней, психической, субъективной действительности, к внутреннему опыту и есть основной гносеологический постулат субъективного идеализма.

Психологизм порождает идеализм со всеми вытекающими отсюда последствиями; основное из них то, что язык не рассматривается, как надстроечная категория.

Практика лингвистического исследования не оправдывает психологизма, и, следовательно, не несет ответственности за идеалистическое толкование сущности языка.

Одно замечание частного порядка: принцип историзма в обобщениях Пауля несколько утрирован; по существу верно, что лингвистика историческая наука; но неосновательно объявлять неисторическое не научным: только лишь описательный анализ живого языка, раз он верно отображает фактическую действительность, и не обходящая предпосылка исторического анализа; выступая в роли необходимого момента исторического анализа, он не может быть противопоставлен „истории языка“.

¹ Психология и потому не может служить базой для лингвистики, что сама нуждается в помощи более общей дисциплины, не в меньшей мере, чем языковедение.

Паулевское толкование принципа историзма оставляет по существу вне поля зрения сложнейшие методологические вопросы статического анализа языка, описательной грамматики, имеющей актуальное практическое значение.

III. Де-Соссюр о сущности языка

Узловыми пунктами концепции де-Соссюра, представленной в его „Курсе общей лингвистики“¹, о сущности языка надо считать:

- а) различие понятий „язык“ и „речь“;
- б) определение сущности „языкового знака“;
- в) взаимоотношение синхронической и диахронической лингвистики.

Де-Соссюр различает три понятия: „речевую деятельность“ (вернее: „способность речи“—langage), речь, точнее: „речевой акт“ (parole) и язык (langue).

Внутри общего феномена, каким является речевая деятельность (langage), де-Соссюр различает два фактора: язык (langue) и речь (parole (см. Ф. де-Соссюр: „Курс общей лингвистики“, русск. перевод. Москва, 1933 г., стр. 86)².

Наиболее важно взаимоотношение этих двух последних.

Существенная характеристика этих понятий дана в следующих высказываниях де-Соссюра:

„Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем:

1. социальное от индивидуального;
2. существенное—от побочного и более или менее случайного“

(там же, стр. 38).

Речь—„сумма всего, что говорят люди, и включает:

- а. индивидуальные комбинации, зависящие от воли говорящих;
- б. акты говорения, равным образом производимые, необходимые для выполнения этих комбинаций.

Следовательно, в речи ничего нет коллективного; проявления ее—индивидуальны и мгновенны“ (там же, стр. 42—43; курсив наш—А. Ч.).

„...Речь есть индивидуальный акт воли и понимания, в котором надлежит различать:

1. комбинации, при помощи которых говорящий субъект пользуется языковым кодексом с целью выражения своей личной мысли;
2. психофизический механизм, позволяющий ему объективировать эти комбинации“ (там же, стр. 38).

¹ Посмертное издание лекций автора «Cours de linguistique générale» в обработке учеников; вышло первым изданием в 1915 году.

² В дальнейшем ссылки делаются на этот перевод.

В противоположность „речи“:

...Язык — „социальный элемент речевой деятельности вообще, внешний по отношению к индивиду, который сам по себе не может ни создавать язык, ни изменять его“ (там же, стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

„Язык—это клад, практикою речи отлагаемый во всех, кто принадлежит к одному общественному коллективу, это—грамматическая система, потенциально существующая в каждом мозгу или, лучше сказать, в мозгах целой совокупности индивидов, ибо язык не существует полностью ни в одном из них, он существует в полной мере лишь в массе (там же, стр. 39).

Язык—„система знаков, выражающих идеи...“ (стр. 40).

„Язык—система знаков, в которой единственно существенным является соединение смысла и акустического образа“... (стр. 39).

...„Ассоциации, скрепленные коллективным согласием, совокупность которых и составляет язык, суть реальности, имеющие местонахождение в мозгу“ (стр. 39).

„Язык, обособленный от речи, составляет предмет, доступный обособленному же изучению. Мы не говорим на мертвых языках, но мы отлично можем овладеть их языковым организмом“ (стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

„Язык существует в коллективе в форме совокупности впечатков, имеющихся в каждом мозгу, примерно, как словарь, экземпляры которого, вполне тождественные, находились бы в пользовании многих лиц... Это, таким образом, нечто имеющееся у каждого, вместе с тем общее всем и находящееся вне воли обладателей“ (стр. 42).

Речь и язык „тесно связаны между собою и друг-друга взаимно предполагают: язык необходим, чтобы речь была понятна и производила все свое действие; речь в свою очередь необходима для того, чтобы установился язык; исторически факт речи всегда предшествует языку“ (стр. 42).

Каковы свойства языкового знака?

„Языковый знак произволен“: „связь, соединяющая означаемое с означаемым, произвольна“ (стр. 79).

„Принцип произвольности знака... подчиняет себе всю лингвистику языка; последствия его неисчислимы“ (там же).

„Если по отношению к изображаемой им идее означаемое представляется свободно выбранным, то, наоборот, по отношению к языковому коллективу, который им пользуется, оно не свободно, оно навязано“ (стр. 81).

„Во всякую эпоху... язык всегда выступает, как наследие предшествующей эпохи. Акт, в силу которого в определенный момент

имена были присвоены вещам, в силу которого был заключен договор между понятиями и акустическими образами, такой акт, хотя и вообразимый, никогда констатирован не был" (стр. 81).

Естественно, ставится вопрос: раз знаки произвольны, почему не наблюдается „общей и внезапной перемены в языке, состоящем из таких знаков“?

Де-Соссюр указывает на 4 обстоятельства; они суть:

1. Произвольный характер знака: „...Самая произвольность знака защищает язык от всякой попытки, направленной к его изменению:“ раз знаки произвольны, нельзя ставить вопроса, который из них более рационален.

2. „Множественность знаков, необходимых для образования любого языка“.

3. „Слишком сложный характер системы“.

4. „Сопротивление коллективной косности всякому лингвистическому новшеству: ...в каждый данный момент язык есть дело всех и каждого... В этом отношении его никак нельзя сравнивать с другими общественными установлениями. Предписания закона, обряды религии, морские сигналы и пр. привлекают одновременно лишь ограниченное количество лиц и на ограниченный срок; напротив, в языке каждый принимает участие ежеминутно, почему язык и испытывает постоянное влияние всех. Этого одного основного факта достаточно, чтобы показать невозможность в нем революции. Изю всех общественных установлений язык представляет наименьшее поле для инициативы. Его не оторвать от жизни общественной массы, которая, будучи по природе инертной, выступает прежде всего, как консервативный фактор“ (курсив наш—А. Ч.; стр. 82—83).

Далее автор прибавляет: „Если язык устойчив, то это не только потому, что он привязан к косной массе коллектива, но и вследствие того, что он расположен во времени. Эти два факта неразъединимы. Солидарность с прошлым ежеминутно давит на свободу“... (стр. 83).

Де-Соссюр заключает: „Именно потому, что знак произволен, он не знает другого закона кроме закона традиции, и только потому он может быть произвольным, что опирается на традицию“ (стр. 83; курсив наш—А. Ч.).

„Время“ и „говорящая масса“ образуют по де-Соссюру необходимый фон для выявления сущности языка:

„Действие времени, сочетающееся с действием социальной силы“ ведет к тому, что „две категории времени лингвистическая реальность неполна... Если бы мы взяли язык во времени, но без говорящей массы (предположим, что живет человек в течение нескольких веков совершенно один), в нем не оказалось бы, может быть, никакого изменения:“

время не проявило бы своего действия. И, наоборот, если рассматривать говорящую массу вне времени, не увидишь действия на язык социальных сил" (стр. 86; курсив наш—А. Ч.).

Какова природа языкового знака?

С определенностью, исключая всякие сомнения, де-Соссюр заявляет:

„Языковой знак связывает не вещь и имя, но понятие и акустический образ. Этот последний не есть материальный звук, вещь чисто физическая, но психический отпечаток звука, представление, получаемое нами о нем посредством наших органов чувств, он—чувственный образ, и если нам случается называть его „материальным“, то только в этом смысле и из противопоставления второму моменту ассоциации—понятию, в общем более абстрактному“ (стр. 77—78; курсив наш—А. Ч.).

Де-Соссюр продолжает:

„Языковой знак есть, таким образом, двусторонняя психическая сущность“... (стр. 78).

„...В ходячем употреблении этот термин (знак) обычно обозначает только акустический образ“... „Мы называем знаком комбинацию понятия и акустического образа“... „Мы предлагаем сохранить слово знак для обозначения целого и заменить термины „понятие“ и „акустический образ“ соответственно терминами „означаемое“ и „означающее“ (стр. 78).

Таким образом и „означаемое“ (понятие) и „означающее“ (акустический образ) суть психические факты. Знак, состоящий из таких элементов, естественно, может быть только психическим явлением, как это подчеркивается де-Соссюром и в других местах его работы.

Так, выясняя взаимоотношение понятий „язык“ и „речь“, он говорит:

„Язык... по своей природе явление однородное: это—система знаков, в которой единственно существенным является соединение смысла и акустического образа, причем оба эти элемента знака в равной мере психичны“ (стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

„Языковые знаки, хотя и психичны по своей сущности, но вместе с тем они—не абстракции; ассоциации, скрепленные коллективным согласием, совокупность которых и составляет язык, суть реальности, имеющие местонахождение в мозгу“ (стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

С различием „речи“ и „языка“ связано различие диахронической и синхронической лингвистики, или, используя обычные обозна-

чения, — исторической (эволюционной) и статической (описательной) лингвистики (стр. 89).

„Язык“ есть система, все части которой могут и должны рассматриваться в их синхронической связи“ (стр. 93).

„Все диахроническое в языке является таковым через речь“ (стр. 102).

„Ничто не входит в язык, что не было бы раньше испытано в речи, и все явления эволюции коренятся в сфере индивида“ (стр. 156).

„...В истории всякого новшества мы встречаем всегда два раздельных момента: 1. момент появления его у индивидов и 2. момент его превращения в факт языка, когда оно, по внешности оставаясь тем же, принимается коллективом“ (стр. 102).

„Синхрония знает только одну перспективу, перспективу говорящих субъектов, и весь ее метод сводится к собиранию от них фактов... Напротив, диахроническая лингвистика должна различать две перспективы: одну — проспективную, следующую за течением времени, и другую, ретроспективную, направленную вспять“ (стр. 96).

Формула, подытоживающая характеристику синхронической и диахронической лингвистики, гласит:

„Синхроническая лингвистика займется логическими и психологическими отношениями, связывающими сосуществующие элементы и образующими систему, изучая их так, как они воспринимаются одним и тем же коллективным сознанием.

„Диахроническая лингвистика, напротив, будет изучать отношения, связывающие элементы в порядке последовательности, не воспринимаемой одним и тем же коллективным сознанием, — элементы, заменяющиеся одни другими, но не образующие системы“ (стр. 103).

Диахроническая и синхроническая лингвистика противопоставлены у де-Соссюра:

„Противопоставление двух точек зрения — синхронической и диахронической — совершенно абсолютно и не терпит компромисса“ (стр. 90; курсив наш — А. Ч.).

Что из них важнее: диахроническая или синхроническая лингвистика? Ответ гласит:

„Прежде всего (мы начинаем с явления наиболее очевидного), они не одинаковы по своему значению. Вполне ясно, что синхронический аспект важнее диахронического, так как для говорящей массы только он — подлинная и единственная реальность... Это же верно и для лингвиста: если он примет диахроническую перспективу, то увидит отнюдь не язык, а только ряд видоизменяющихся его явлений. Часто утверждают, что нет ничего более важного, чем познать генезис данного состояния; это в некотором

смысле верно; условия, создавшие данное состояние, проясняют нам его истинную природу и оберегают нас от некоторых иллюзий; но этим доказывается только, что диахрония не является самоцелью. О ней можно сказать, что было сказано о журнализме: она может привести ко всему, но только под условием выхода из нее" (стр. 95—96).

Вполне естественно потому, если де-Соссюр находит определенное преимущество у донаучных грамматик, — рациональной или философской и филологической (которую де-Соссюр называет классической): их предметом является язык, как система; или, как де-Соссюр говорит: "...их точка зрения по занимающему нас вопросу абсолютно безупречна. Их работы ясно нам показывают, что в их намерении было описывать состояния; их программа строго синхронична..." (стр. 89).

И далее: "Классическую грамматику упрекали в том, что она не научна, между тем ее база менее подвержена критике и ее предмет лучше определен, чем у той лингвистики, которую основал Бопп..."

Лингвистика слишком большое место уделяла истории; теперь ей предстоит вернуться к статической точке зрения традиционной грамматики, но уже с новым духом и с новыми приемами, т. е. обновленной историческим методом, который, с своей стороны, поможет лучше осознать состояние языка" (стр. 90; курсив наш — А. Ч.).

Несмотря на то, что окончательная редакция "Курса общей лингвистики", этого посмертного труда де-Соссюра, не принадлежит автору, воззрения де-Соссюра о сущности языка представляют собою ясную и последовательную систему взглядов. Этим облегчается и анализ и оценка данной концепции.

Различение "языка" и "речи" обуславливают с внутренней необходимостью противопоставление "синхронического" и "диахронического" аспектов в лингвистике, с одной стороны, признание "психичности языкового знака", — с другой.

Наиболее ценными в концепции де-Соссюра надо признать подчеркивание социальной природы языка и характеристика языкового знака, как произвольного в отношении к обозначаемому им явлению и непроизвольного в отношении к говорящему индивиду, а также определение языка, как системы.

Из двух общеизвестных функций речи, коммуникативной и экспрессивной, именно первая и является ведущей.

Это следует из того, что:

1. Лингвистика, различая "мертвые" и "живые" языки, основывается именно на коммуникативной функции: наличие данной функции делает язык "живым", отсутствие этой функции — заставляет считать

язык „мертвым“. Это бесспорно для практики лингвистического исследования, хотя это не всегда признается в теории (см. напр., ниже о Фоссслере).

2. Всякое средство, выполняющее коммуникативную функцию, короче, всякое средство общения, независимо от материальных и иных свойств данного средства, всеми всегда признавалось за язык: и акустически воспринимаемая звуковая речь, и оптически воспринимаемая ручная речь, и всякие виды сигнализации являются языком, поскольку они—средства общения, поскольку они обладают коммуникативной функцией; и здесь в *практике* лингвистического исследования уже дано решение вопроса, в *теории* пока еще являющегося спорным.

3. История не знает случая, чтобы какой-либо язык являлся лишь носителем экспрессивной функции, чтобы он не являлся средством общения для определенного языкового коллектива.

4. Язык зародился, по всей вероятности, как средство общения (см. об этом ниже высказывания Маркса и Энгельса). Трудно сказать, создало бы человечество язык, если бы он был нужен лишь для выражения переживаний, лишь для экспрессивной функции, но не для целей коммуникации.

Далеко не случайно классики марксизма подчеркивали именно эту сторону языка даже в отдельных своих высказываниях, посящих подчас отрывочный характер.

„Язык—важнейшее средство человеческого общения“—Левин.

Неиндивидуальный характер языка подчеркивается в следующих словах Маркса: „Язык, как продукт отдельного человека, бессмыслица...

Сама речь—это продукт известного коллектива и, с другой стороны, она сама есть наличное бытие этого коллектива, к тому же его самоговорящее бытие“ (см. „Из неопубликованных рукописей Маркса“—журн. „Пролетарская Революция“, 1939 г., т. III, стр. 164).

„Производство отъединившихся личностей вне общества... такая же бессмыслица, как развитие языка без совместно живущих и друг с другом говорящих индивидов“ (Маркс: „К критике политической экономии“, изд. II, Госиздат, 1930, стр. 52).

„...Язык возникает из потребности, из настоятельной нужды в общении с другими людьми (см. Маркс и Энгельс „Немецкая идеология“, 1934, стр. 20—21).

Неиндивидуальный характер языка, как средства общения коллектива, учитывался еще до зарождения науки об языке.

Акцентирование этого основного момента сущности языка, независимо от характера аргументации, одно из наиболее ценных моментов в воззрениях де-Соссюра.

В процессе речи социальному моменту отводится по де-Соссюру „определенный отрезок“: а именно там, где слуховой образ ассоциируется с понятием (стр. 39).

Характеризуя языковой знак, как произвольный по отношению к обозначаемому („к обозначаемой идее“) и как произвольный в отношении к говорящему индивиду, де-Соссюр метко формулирует два общеизвестных факта:

1. Одни и те же явления (факты, предметы...) в разных языках могут обозначаться совершенно различно,—название предмета не определяется природой предмета.

2. Индивид сам по себе не может ни создавать языковой знак, ни изменить его: нужна санкция языкового коллектива.

Принцип произвольности языкового знака совершенно основательно уточнен де-Соссюром, когда он замечает: „Основной принцип произвольности знака не препятствует различению в каждом языке того, что в корне произвольно, т. е. немотивировано, от того, что произвольно лишь относительно. Только часть знаков является абсолютно произвольной: у других же обнаруживаются признаки, позволяющие отнести их к различным степеням произвольности: знак может быть относительно мотивированным.

Так, сорок немотивировано, но пятьдесят немотивировано в относительно меньшей степени, потому что оно напоминает об элементах, из которых составлено...“ (стр. 127).

„Не существует языков, где нет ничего мотивированного; но немислимо себе представить и такой язык, где мотивировано было бы все. Между двумя крайними точками,—наименьшей организованностью и наименьшей произвольностью,—обретаются всевозможные разновидности“ (стр. 128).

Решающее принципиальное значение имеет тот факт, что основной первичный материал языка немотивирован; этим и обуславливается произвольность языкового знака.

Язык по де-Соссюру не простое множество знаков, а „система знаков“. И это понятие, отсутствовавшее, в частности, у Пауля надо отнести к положительным моментам характеристики языка, данной де-Соссюром: этим оттеняется целостность каждого языка и элиминированы неточности выражения „язык—организм“.

Однако, ни противоположение „языка“ и „речи“, ни взаимоотношение синхронической и диахронической лингвистики, ни определение сущности языкового знака, как целиком психической по своей природе, не являются обоснованными в концепции де-Соссюра, неприемлемы по существу и не могут стать достоянием советской лингвистики.

Понятию „языка“, как социальному элементу речевой деятельности, противостоит понятие „речи“ („речевого акта“), как явления индивидуального.

„Индивидуальное“ может значить:

1. То, что характерно для индивида, чем индивид отличается от других индивидов (можно сказать, например, что „шепелявость—явление индивидуальное“).

2. То, что констатируется в индивиде (например: акт речи явление индивидуальное, т. е. он имеет место в отдельном индивиде).

В первом значении „индивидуальное“ является контрастным понятием по отношению к „социальному“, но нельзя противопоставлять „индивидуальное“ во втором значении—социальному.

Из определения речи по де-Соссюру совершенно ясно, что „индивидуальное“ у него не ограничивается первым значением, а имеет по преимуществу второе значение (хотя не исключены моменты и первого значения)¹.

Можно ли противопоставлять „речь“, как индивидуальное явление, языку, как социальному продукту речевой деятельности?

И нельзя, и не нужно.

Нельзя—потому, что язык проявляется в речевой деятельности индивидов; и если в индивидуальных речевых актах все индивидуально (в первом значении этого слова), ни о какой социальной человеческого языка речи быть не может; наоборот, если язык социален, должно быть, именно потому, что в индивидуальных речевых актах отнюдь не все индивидуально, а напротив, определенные моменты являются общими для всего языкового коллектива (социальны по своему характеру)².

„Исторически факт речи всегда предшествует языку“,—говорится у де-Соссюра (стр. 42); но ведь это значит, что именно в речи мы

¹ „...Речь есть индивидуальный акт воли и понимания, в котором надлежит различать: 1) комбинации, при помощи которых говорящий субъект пользуется языковым кодексом с целью выражения своей личной мысли; 2) психофизический механизм, позволяющий ему объективировать эти комбинации“ (стр. 38) или: Речь—„сумма всего, что говорят люди и включает; а) индивидуальные комбинации, зависящие от воли говорящих; б) акты говорения, равным образом производимые, необходимые для выполнения этих комбинаций“ (стр. 42).

² Противопоставление „языка“ (langue) и „речи“ (parole) у де-Соссюра в специальной литературе неоднократно оспаривалось с различных точек зрения; см. напр., статью О. Jespersen-a: „L'individu et la Communauté linguistique“ („Journal de Psychologie normale et pathologique, 1927, № 7, p. 585 et suiv.), а также интересную статью (со своеобразными опорными понятиями) А. В. Щербы: „О трояком аспекте языковых явлений“ („Известия Академии Наук СССР“ 1931. Отд. Обществ. наук, стр. 113—129, в особенности стр. 117, 123).

имеем источник социальности языка и противопоставлять их друг другу невозможно.

Оторвавши язык от речи, де-Соссюр пытается на этом обосновать социальность языка; но именно вследствие этого становится непонятной социальность языка при отсутствии ее в речи:

„Язык, обособленный от речи, составляет предмет, доступный обособленному же изучению. Мы не говорим на мертвых языках, но мы отлично можем овладеть их языковым организмом“ (стр. 39).

Если это значит возможность языка без говорящих индивидов, то тогда мы имеем дело не только с отрывом языка от речи, но и с гипостазированием языка, как некоей надиндивидуальной сущности,—положение, по существу являющееся возможной предпосылкой объективного идеализма (см. напр. Porzig).

Это противопоставление „речи“ и „языка“ не нужно, если бы даже оно было возможно: оно ведет к определению языкового факта, как психического по своей природе: языковой знак „комбинация понятия и акустического образа“ (стр. 78); языковой знак связывает не вещь и имя, но понятие и акустический образ; этот последний не есть материальный образ, вещь чисто физическая, но психический отпечаток звука, представление, получаемое о нем посредством наших органов чувств (стр. 77—78).

Слово „часы“ является знаком определенного предмета в русском языковом коллективе; этому предмету может соответствовать определенное „предметное представление“, так же, как слову „часы“, как определенному звуковому комплексу, может соответствовать „акустическое представление слова“.

1. Предмет, 2. предметное представление („понятие“—де-Соссюра), 3. представление слова („акустич. образ“), 4. слово—суть четыре возможных компонента процесса речевого общения (на примере „часы“); средство общения „слово“ („часы“) есть знак предмета („часы“); слово—физический факт, является знаком, поскольку оно „относится“ к определенному предмету; без этого отношения это не знак, а физический факт, лишенный всякой функции.

Это отношение слова-знака к обозначаемому предмету и есть неиндивидуальное, социальное, существо протекающего в индивиде процесса речи.

Обозначаемое, обозначающее, и отношение между ними—необходимые компоненты речевого процесса.

Предметное же представление (а также представление слова) может принимать участие в процессе обозначения, но может и отсутствовать, как то показала новейшая психология мышления (мышление „без-образ“); когда оно налицо, может варьировать...: предметное.

представление лишь одно из средств переживания значения, но отнюдь не значение речевого факта.

Де-Соссюр исчерпывает языковой знак этим неустойчивым предметным представлением („понятием“) и представлением слова (точнее: его частью— „акустическим образом“), причем первое оказывается „означаемым“, второе— „означающим“,— физические звенья отпали, осталось одно лишь психическое, языковой знак, как „двухсторонняя психическая сущность“ (стр. 78).

Таким образом, „язык“, как система знаков, по де-Соссюру царство психического; наука, изучающая язык, как систему знаков („лингвистика языка“ по терминологии де-Соссюра) оказывается частью семиологии, „науки, изучающей жизнь знаков внутри жизни общества“ (стр. 40) и, тем самым, частью социальной психологии, поскольку семиология мыслится, как часть этой последней“ (там же).

Чем же вызвана необходимость свести языковой знак к чисто психической сущности? Почему исключаются непсихические моменты?

Потому, что они относятся к области речи, а не языка: разграничение индивидуального и социального, разграничение „языка“ и „речи“ тесно связано с признанием психичности языкового знака.

Иначе говоря: социологизм де-Соссюра не только не освободил лингвистическую теорию от психологизма, но оказался внутренне с ним связанным.

Противопоставлением „речи“ и „языка“ вызвано также различие и противопоставление диахронической и синхронической лингвистики.

Синхроническая лингвистика признана более важной: только она изучает язык, как систему: части же системы „должны рассматриваться в их синхронической связи“ (стр. 93).

С другой стороны— „все диахроническое является таковым через речь“ (стр. 102).

Тем самым упор делается на статическое изучение: описательный анализ языковой системы, оставшийся в тени у Пауля из-за крайностей историзма, казалось-бы, получает принципиальное признание в социологической концепции де-Соссюра. Но какой ценой? Ценой ущемления непререкаемых прав историзма; оказывается, предмет филологической грамматики „лучше определен, чем у той лингвистики, которую основал Бопп“..., оказывается, „лингвистика слишком большое место уделяла истории; теперь ей предстоит вернуться к статической точке зрения традиционной грамматики“ (стр. 90).

Не спасает престиж исторической грамматики и то, что она дает возможность „познать генезис данного состояния“: „условия, создавшие данное состояние, проявляют нам его истинную природу и оберегают нас от некоторых иллюзий...; оказывается, „этим доказывается только то, что диахрония не является самоцелью“ (стр. 95—96).

Вполне последовательно со своей точки зрения де-Соссюр заключает: историческая грамматика, вообще говоря, и не есть грамматика: „грамматика изучает язык, как систему средств выражения“; то, что принято называть „исторической грамматикой“ „в действительности не что иное, как диахроническая лингвистика“: „мы отрицаем возможность „исторической грамматики“ (стр. 129),—таков апофеоз социологизма де-Соссюра.

Историческая грамматика в первой четверти XIX века сделала возможной науку о языке; сто лет спустя лингвистическая теория де-Соссюра объявляет историческую грамматику невозможной: классический пример отрыва лингвистической теории от исследовательской практики и лучшая оценка правильности исходных пунктов, приведших к таким выводам!

Социологизм, оплочающийся против историзма, научно несостоятелен, в принципе неприемлем для советского языковедения.

Нужно отметить, что сама возможность изменений у де-Соссюра не аргументирована: указание на фактор времени—„само изменение... объясняется только действием времени“ (стр. 180)—не есть объяснение возможности развития; такое-же замечание вызывает и другое разъяснение де-Соссюра: „во времени изменяется все: нет оснований, чтобы язык избег этого общего закона“ (стр. 86).

В концепции Пауля возможность языковых изменений не нуждается в пояснении (не ясна возможность языкового узуса); в концепции де-Соссюра, наоборот, эта возможность не вытекает из существа концепции (возможность же общего, неиндивидуального, естественно вытекает из основных положений).

Сравнивая индивидуализм Пауля и социологизм де-Соссюра нельзя не прийти к выводу, что этот социологизм являет собой шаг назад по двум моментам: по вопросу о психологизме и по вопросу об историзме.

Пауль, как то было отмечено выше, свел сущность языка к психологическому субстрату, к „организму представлений“, де-Соссюр также объявил языковый знак психической сущностью: психологизм в такой-же степени обосновывает у де-Соссюра идеализм, как и у Пауля, здесь нет расхождения между ними.

Но Пауль, признавая сущность языка психической, не считает языковедение частью психологии: это с его стороны непоследовательно; но эта непоследовательность лучше ограждает интересы лингвистики, в ней в большей степени учитываются результаты практики лингвистического исследования, чем в последовательной теории де-Соссюра, безоговорочно объявляющей лингвистику частью социальной психологии.

Равным образом, крайний историзм Пауля по существу вернее отражает пути и интересы развития лингвистики, чем социологизм де-Соссюра, сводящий почти на нет роль исторического изучения языков.

В этой связи надлежит отметить отставание де-Соссюра от младограмматиков и в понимании задач сравнительного изучения языков. Бругманн и Штрайтберг определенно отрицательно высказывались о попытках реконструкции праязыков: изучение конкретного исторического пути, пройденного той или иной группой языков, установление и вскрытие законов, которые определяют развитие языков,— вот задача исторического языковедения; сравнение, естественно, должно выступить в роли вспомогательного средства истории.

Де-Соссюр же за реконструкцию: в задачу лингвистики, между прочим, „входит... возможная реконструкция... праязыков“ „всех языковых семейств“—(стр. 32); причем—„реконструкция возможна лишь путем сравнения и, в свою очередь, у сравнения нет иной цели, кроме реконструкции“ (стр. 196); „без реконструкции обойтись нельзя“ (стр. 196), „реконструкция — регистрация успехов нашей науки“ (стр. 198, см. также стр. 89).

Такое понимание задач сравнения неприемлемо для нас; впрочем оно, как указано выше, категорически отклоняется еще у Бругманна и Штрайтберга: историческая грамматика не ответственна за неправильные выводы де-Соссюра.

Провозгласив социальный характер языка, де-Соссюр отнюдь не склонен рассматривать его, как надстроечную категорию; идеалистический социологизм де-Соссюра исключает самую возможность такой постановки вопроса: в языковом знаке и „обозначаемое“ и „обозначающее“ одинаково психичны, одинаково внутренни, для взаимоотношения базиса и надстройки тут места быть не может.

Лингвистика по де-Соссюру изучает язык не в отношении к истории развития мышления, не в отношении к истории культуры говорящего на нем коллектива, а как замкнутую в себе самой систему: „единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя“ (стр. 207)—

таковы заключительные слова „Курса общей лингвистики“ де-Соссюра, выражающие, как отмечает автор, „основную мысль этого курса“ (там же).

Можно было сделать также ряд частных замечаний: о косности масс, как причины устойчивости языковой системы; о времени, как необходимом условии социальности языка, но эти моменты нам кажутся относительно менее важными.

1. Тезис о косности масс, как причине устойчивости языковой системы (стр. 83), может определенно характеризовать некоторые общественные воззрения автора, но он не может объяснить устойчивость языка, невозможность в нем революции: говорит же де-Соссюр, что „одни из переживаемых языками эпох связаны с большими сдвигами, чем другие“ (стр. 142).

Основное условие стабильности языковой системы — отсутствие рефлексии говорящих индивидов о существе используемого средства общения: устный язык, усваиваемый в детстве, передаваемый по традиции (по справедливому замечанию де-Соссюра), меньше всего располагает к такой рефлексии, в обычных условиях; письменный же язык часто является и объектом рефлексии и объектом реформ.

2. Непонятно положение де-Соссюра: „если рассматривать говорящую массу вне времени, не увидишь действия социальных сил“ (стр. 86): значит ли это, что социальность языка может проявляться лишь в динамике? Тогда это положение было бы неверным.

IV. Мейе

Признанный глава французской социологической школы А. Мейе во вступительной лекции „курса сравнительной грамматики“, читанной 13 февраля 1906 года в Collège de France и посвященной „Современному состоянию общей лингвистики“ еще за 10 лет до выхода труда де-Соссюра („Курс общей лингвистики“)¹ выдвигает тезис о социальности языка.

„Речь (le langage) в высшей степени социальный факт... Реальность языка (d'une langue) одновременно лингвистическая и социальная.

Она — лингвистическая (языковая): ибо язык образует сложную систему средств выражения, систему, где все связано друг с другом и где индивидуальные новшества лишь с трудом могут найти себе место, если они... точно не принаравливаются к этой системе.

¹ В основу „Курса общей лингвистики“ положены записи лекций, читанных в 1910—11 г.г. (см. предисл. издателей, стр. 26); но вопрос о приоритете в данном случае не имеет существенного значения.

С другой стороны, реальность языка социальная: это вытекает из того, что язык принадлежит к определенному кругу говорящих индивидов и из того, что он является средством общения между членами одной и той же группы и из того, что ни от одного из членов группы не зависит изменить его; необходимость же быть понятным предписывает всем членам сохранять по возможности максимальную идентичность лингвистических навыков... Как очень хорошо сказал М. Bréal, ограничение свободы каждого лица вводить изменение в язык „зависит от потребности быть понятным...“ см. „L'état actuel des études de linguistique générale“ в сборнике „Linguistique historique et Linguistique générale“ Paris, 1921, p. p. 16—17.

Далее Мейе заключает:

„Поэтому вероятно а priori, что всякое изменение социальной структуры найдет свое выражение в изменении условий, в которых развивается язык...; из факта, что язык явление (установление) социальное, следует, что лингвистика социальная наука...; изменения общественной структуры—единственное, что может изменить условия существования языка. Надо будет определить, какой общественной структуре соответствует данная языковая структура, и как, вообще, изменения социальной структуры выражаются в изменениях языковой структуры“.

Системный характер языка, его социальность, как средства общения, обязательства, накладываемые этим фактом на говорящих, показаны у Мейе проще и убедительнее, чем у де-Соссюра, к тому же они не отягощены теоретическими предпосылками, заставляющими признавать языковой знак психической сущностью.

Тезис, объявляющий лингвистику общественной наукой, и стремление свести изменения языка к изменениям общественной структуры, в принципе бесспорны.

Значит ли это, что социологизм Мейе концепция неидеалистическая? Отнюдь нет, если учесть, что в качестве теоретической базы для лингвистики, как социальной науки, мыслится социологическая система Дюркгейма: психологическая социология, как база лингвистики, достаточное условие для определения позиции Мейе, как идеалистической.

Нельзя не отметить еще одного обстоятельства; в конце статьи Мейе пишет: „девятнадцатый век был веком истории, и успехи, которых достигла лингвистика при помощи исторической точки зрения, поразительны; социальные науки организуются (se constituent) теперь, и лингвистика должна тут занять место, которое ей подобает, согласно ее природе. Наступил момент, когда должно быть очерчено место

лингвистических проблем с точки зрения социальной" (см. там же стр. 18).

В этих словах, пусть в мягкой форме, но все-таки довольно определенно исторической точке зрения противопоставляется социальная; такое противопоставление несостоятельно: социальное не исключает исторического, и, следовательно, не может быть ему противопоставлено.

V. Фосслер (о сущности языка)

Коммуникативная функция определяет социальное существо речи; на этом положении строится концепция де-Соссюра; это же положение является фундаментальным для Мейе; о коммуникативной функции не забывает и индивидуализм Пауля, хотя решение вопроса о сущности языка Пауль ищет в другом направлении.

В лице Фосслера современная общая лингвистика имеет автора, пытающегося построить теорию языка, исходя из экспрессивной функции и игнорируя функцию коммуникативную.

Нельзя сказать, чтобы воззрения Фосслера были во всех основных моментах устойчивыми; страдает нередко и последовательность, несмотря на яркость формулировок и предельное заострение пунктов расхождения с другими концепциями¹.

Основные взгляды Фосслера изложены в двух первых теоретических работах его: „Позитивизм и идеализм в языковедении“ („Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft“, Heidelberg, 1904) и „Язык, как творчество и как развитие“ („Sprache, als Schöpfung und Entwicklung“, Heidelberg, 1905).

„Речь—духовное творчество (см. „Positiv.“, стр. 38).

По самому существу своему всякое языковое выражение—индивидуальное духовное творчество“ (там же, стр. 37).

„Язык—духовное выражение“ (автор указывает, что это—идеалистическое определение) (там же, стр. 10).

„Предположим, что языковедение построено идеалистически и эстетически... Всякое языковое выражение... должно быть объяснено, как свободное индивидуальное творчество из индивидуальных интуиций говорящих индивидов“ (там же, стр. 88).

Раз сущность речи сводится к индивидуальному, творческому проявлению говорящего субъекта, стиль должен быть признан вопло-

¹ К. Фосслер выступает в ряде работ, как лингвист, а не как философ, хотя основные положения его теории ведут начало из воззрений итальянского философа Кроче (см. ниже стр. 382—383).

щением этой сущности, ибо, по определению Фосслера, „стиль— индивидуальное духовное выражение“ (там же, стр. 16)... „Сколько индивидов, столько и стилей“ (стр. 37).

Этим определяется роль стилистики и ее взаимоотношение с лингвистикой:

„...Сущность стилистики заключается в идеалистическом обосновании языкового выражения, как чисто индивидуального творчества“ (там же, стр. 36).

„Так называемая грамматика должна целиком и без остатка раствориться в эстетическом рассмотрении языка“... (стр. 10).

„...Фонетика, морфология, словообразование и синтаксис... должны обрести свое последнее, единственное и истинное объяснение в высшей дисциплине, т. е. в стилистике“ (стр. 10).

„История языкового развития не что иное, как история духовных форм выражения, следовательно, история искусства в самом широком значении слова. Грамматика— часть истории стиля и литературы, которая в свою очередь входит в общечеловеческую историю духа и свободы (в историю культуры)“ (стр. 10—11).

„Итак, еще раз: языковедение в чистом смысле слова является лишь стилистикой. Но эта последняя принадлежит к эстетике. Языковедение— история искусства“ (стр. 42).

Но если язык лишь индивидуальный творческий акт, каким же образом может он являться средством общения?

Фосслер разъясняет: „Если люди при помощи языка друг-друга понимают, то основанием этого служит не общность языковых навыков или языкового материала или строя предложения, но общность дара слова. „Языковых коллективов“, наречий и т. д. в действительности вообще не существует. Эти понятия образуются... при помощи более или менее произвольных группировок и являются дальнейшим заблуждением позитивизма. Стоит запретить вместе двух или несколько индивидов, которые раньше принадлежали к самым „гетерогенным“ языковым коллективам и у которых никаких общих языковых навыков нет:— через короткий промежуток времени они будут друг-друга понимать благодаря дару слова. Таким образом возник английский и многие другие языки, таким путем происходит всякое развитие языков, всякая жизнь языка“... Языку в собственном смысле этого слова нельзя учить, язык можно, как говорит Вильгельм фон Гумбольдт, „разбудить“ (стр. 37--38).

А языковый узус, „общее“ в речи индивидов?

Фосслер недвусмысленно излагает: „Повторение— дело попугая“. Поэтому то у попугая нет никакого стиля... Он, так сказать, персонафицированный языковый узус, чистая пассивность; он повторяет язык,

но не относится к языку творчески. Немножко попугая сидит, разумеется, в каждом:¹ это—дефицит или пассивное в нашем даре слова, следовательно, не нечто положительное..., не какой либо самостоятельный принцип, на котором можно было бы построить науку“ (там же, стр. 38).

И, как вывод из вышесказанного, следует:

„Рассматривать язык, как узус и правило, значит, следовательно, рассматривать его ненаучно“ (там же, стр. 38; курсив наш—А. Ч.).

В той же работе („Positiv.“) Фосслер вторично останавливается на вопросе об узусе.

Он спрашивает: если языковое выражение—свободное индивидуальное творчество, то где же единство? Почему не имеет место неограниченная анархия? Почему ежечасно во всех концах мира не возникают новые Вавилоны?

Иначе говоря, как возможен язык при наличии лишь свободных индивидуальных творческих актов?

Пассивность, недостаточность языкового дара не может этого объяснить: пассивность—ничто; объяснение из ничто, не есть объяснение. Существование же языков факт. Не пассивность же создала немецкий язык? Фосслер отвечает: язык создается коллективным действием.

Языковое выражение возникает через индивидуальную деятельность, но оно внедряется (bürgert sich ein), если другие индивиды его примут: будут его употреблять; при этом возможно пассивное принятие, или же активное отношение—негативное или позитивное (видоизменение принимаемого факта).

В момент возникновения нового факта—в момент абсолютного прогресса—язык нечто индивидуальное и активное; в момент застоя и стабилизации—язык нечто пассивное; в момент внедрения изменения или в момент релятивного прогресса язык коллективная духовная деятельность.

Совместная духовная деятельность индивидов возможна лишь постольку, поскольку имеется общая духовная склонность: „поскольку мы себя чувствуем похожими и поскольку мы симпатизируем нашему народу, мы пользуемся его языком и стараемся возможно ясно, пра-

¹ Прямым продолжением этого рассуждения выглядят заключительные слова Фосслера: „Даже в самых жалких и ничтожных человеческих существах еще живет божественная искра собственного и свободного языка. Никакие правила и узус мира не могут ее растоптать. Самый бедствующий языковый раб в каком то скрытом углу своей души все еще автономен и не может быть низведен к попугаю. Самая печальная действительность в тысячу раз отраднее, чем пустая ложная философия позитивизма, которая в самом дневном даре духовной свободы находит лишь закон и правило, лишь узус и рабство“ („Positiv.“, стр. 98).

вильно, общепонятно и легко говорить; поскольку мы чувствуем себя личностью, мы стремимся говорить собственным языком...“ („Positiv.“ стр. 91).

Особо следует отметить слова Фосслера:

„Большую частью духовное родство может быть обусловлено физическим родством так, что единство расы в общем и целом покрывается единством языка“ („Positiv.“ стр. 92) и дальше прибавляет, что этим не исключается возможность симпатизирования чужому народу...

В момент абсолютного прогресса язык должен быть рассмотрен чисто эстетически; в момент же релятивного прогресса — эстетико-исторически (стр. 93—94).

В этом контексте Фосслер утверждает: Паулевскому положению „Все языковедение исторично“, мы противопоставляем тезис — „Все языковедение эстетично!“ (стр. 96).

Это противопоставление снято Фосслером в работе, вышедшей год спустя: „Sprache, als Schöpfung und Entwicklung“.

„Называя первую ступень чисто эстетической и вторую — эстетико-исторической, я допустил легкомысленное и неточное словоупотребление. Вместо эстетико-исторической, я должен был сказать эстетико-эволюционистический или просто генетико-исторический“, — пишет Фосслер (стр. 19).

„Я также позволил ввести себя в заблуждение неточным употреблением слова „исторический“ и поставить под вопросом правильность основного положения Г. Пауля („все языковедение исторично“)“ (там же).

Любопытно здесь также определение языка, как творчества и как развития:

„Язык — прежде всего чисто теоретическая, воззрительная и индивидуальная деятельность, следовательно, искусство. Как таковой, язык вообще не имеет развития, но заново создается каждым индивидом, который духовное впечатление передает языковым выражением. Соответственно этому языковые формы выражения... должны рассматриваться, как искусство или как творчество, т. е. теоретико-исторически или эстетически.

Но поскольку язык используется для практического общения индивидов, он уже не является более индивидуальным, но — коллективным творчеством, становится в отношении к эмпирической действительности, фиксируется и изменяется соответственно культурным потребностям языкового коллектива и должен поэтому во вторую очередь быть рассматриваем уже не как творчество, но как развитие“ (стр. 18—19).

Язык, как коллективное творчество, определенно связан с признанием коммуникативной функции речи.

Что же касается понятия „коллектива“, оно мыслится здесь, как простая с у м м а равноценных индивидов, т. е. без того, что специфично для данного понятия.

Язык, как творчество, не подвержен развитию. Язык, как средство общения, развивается. Чем определяется развитие языка?

В вышеприведенном отрывке глухо говорится об изменениях языка „сообразно культурным потребностям языкового коллектива“; в работе же „Positiv.“ Фосслер неоднократно высказывается по этому поводу:

„Задачей языковедения является по ка з а т ь дух, как единственно действующую причину совокупных языковых форм“ („Positiv“. стр. 63).

„Фонетика, акустика, физиология органов речи, антропология, этнология, экспериментальная психология...—лишь описательные вспомогательные дисциплины и могут указать условия, в которых язык изменяется, но... не причину.

Причина-же—человеческий дух со своими неисчерпаемыми индивидуальными интуициями, со своим *αἰσθησις*; и самодержавная царица филологии—эстетика“ (стр. 63).

„...Даже самые незначительные и, казалось-бы, самые случайные языковые изменения должны иметь эстетическую причину, т. е. причину, лежащую в духовном свойстве (*Geistesart*) говорящего“ (стр. 24).

Сопоставляя идеализм и позитивизм, Фосслер пишет: „Идеалист ищет принцип причинности в человеческом разуме, позитивист ищет его в вещах, в самых явлениях“ (стр. 3).

Насколько Фосслер зависим в основных принципиальных моментах от философии Кроче, показывают следующие положения последнего.

Кроче различает две формы познания: 1. познание *и н т у и т и в н о е*: познание с помощью *ф а н т а з и и*—познание индивидуального—познание отдельных вещей—познание, производитель образов; 2. познание *л о г и ч е с к о е*: познание с помощью *и н т е л л е к т а*,—познание общего,—познание отношений,—познание, производитель понятий (см. Б. Кроче. „Эстетика, как наука о выражении и как общая лингвистика, ч. I. Теория“. Перевод В. Яковенко. Москва, 1920, стр. 3).

„Интуитивное познание есть познание выразительное“ (там же, стр. 14). „Интуитировать, значит выражать и не значит ничего другого (ни больше, ни меньше), как выражать“ (стр. 14).

„Интуитивное познание дано в искусстве, интеллектуальное (логическое)—в науке“ (стр. 29).

„Философия интуитивного познания—эстетика, теория интеллектуального познания—логика“.

„Язык—неустанное творчество“ (стр. 168).

„Язык—есть звук членораздельный, отграниченный, организованный в целях выражения“ (стр. 161).

„Философия языка и философия искусства суть одно и то же“ (стр. 169).

Таким образом, основные положения Кроче почти в той же самой формулировке представлены у Фосслера.

Концепция Фосслера прекрасный теоретический, если можно так выразиться, эксперимент, демонстрирующий свойства теории языка, построенной без учета основной функции языка,—коммуникативной.

Язык, как выражение,—индивидуальный, творческий акт; никакие ограничения со стороны коллектива не стесняют индивида в использовании этого средства, он ориентируется лишь на дух, средством выражения чего и призван быть язык.

Язык как индивидуальный творческий акт, и есть духовное выражение,—неограниченный индивидуализм и демонстративно выраженный идеализм взаимно обуславливают друг друга.

Узус, как неиндивидуальная, ограничивающая индивид в его речевых актах норма, в принципе отрицается: узус—это дефицит, пассивность, ничто.

„Рассматривать язык, как узус, значит, рассматривать язык не научно“: не благодаря узусу язык может стать средством общения, а лишь благодаря дару слова. Тем самым снимается разница между реальным знанием какого-либо языка и отсутствием этого знания.

Понятие „коллективного“,—когда к нему приходится прибегать Фосслеру,—характеризуется свойствами „индивидуального“ и не исключает индивидуального: коллектив—это простая сумма равноценных индивидов, обладателей творческого духа. Принцип неограниченности индивида тем самым остается в силе.

Язык, как выражение, как творчество духа, заставляет признать стилистику центральной и основной лингвистической дисциплиной—с эстетикой, как общетеоретической базой для лингвистики в конечном счете.

Эстетизм Фосслера призван заменить психологизм¹. Возможно, в дальнейшем, саму эстетику придется ориентировать на психологию? У Фосслера такая возможность исключена: „Эстетика и логика исследуют дух, поскольку он является творцом и безусловной

¹ Современная психология по мнению Фосслера более обязана языку и языковедению, чем последнее—психологии: „Но если она приходит просить милостыню,—пишет Фосслер,—пусть не делает вида, что она что-то подарила нам или что она водит с нами меновую торговлю“ („Sprache, als Schöpfung“ стр. 23).

причиной, психология—исследует его, как обусловленное создание и феномен. Раз можно объяснить обусловленное из безусловного и относительное из абсолютного, психология должна апеллировать к эстетике и логике. Но кто делает психологию основой логики и эстетики,—заключает Фосслер,—тот взнуздывает своего мула за хвост“ („Sprache, als Schöpf.“ стр. 23).

Идеалистическое понимание сущности языка еще резче выступает в анализе динамики языка: причиной изменений оказывается дух; идеалистическое объяснение развития, оказывается, тем и отличается от позитивистического, что оно ищет принцип причинности в человеческом духе, „в духовном свойстве говорящего“¹.

Попытка Фосслера построить теорию языка, игнорируя коммуникативную функцию, не могла не кончиться неудачей: Фосслеру не удалось показать возможность языка лишь на основе экспрессивной функции. Объявив узус „ничем“, языковой коллектив несуществующим и рассмотрение языка, как узуса, ненаучным в начале первой работы („Positiv.“), Фосслер вынужден был уже в конце этой же работы ввести понятие „коллективного творчества“, „коллективного сотрудничества“ (kollektive Tätigkeit: durch Zusammenwirken“ стр. 90), а через год во второй работе („Sprache, als Schöpf.“...), определенно указать, что „поскольку язык используется для практического общения индивидов, он уже не является более индивидуальным“...

Концепция Фосслера поучительна в определенном отношении:

1. Концепция Фосслера показывает, что неограниченный индивидуализм логическая предпосылка воинствующего идеализма и, наоборот: социологизм (точнее: признание социальной сущности языка, как средства общения) необходимое условие для преодоления идеализма; это условие не является достаточным, но оно совершенно необходимо: социальная теория языка может быть и идеалистической и материалистической концепцией, но материалистическая концепция не может быть индивидуалистической, она должна быть социальной, она должна строиться на признании коммуникативной функции основной функцией языка: это положение имеет силу для всех периодов развития языка.

2. Концепция Фосслера вскрывает слабые стороны исторического языковедения; в частности, нерешенность проблемы стилистики, как лингвистической дисциплины, дает возможность Фосслеру использовать этот „неосвоенный участок“, как плацдарм воинствующего идеализма.

Коммуникативная функция не должна заслонять экспрессивную функцию человеческой речи: проблема стилистики в лингвистике, естественно, порождается проблемой экспрессивной функции в языке.

¹ Не касаюсь здесь конкретизации этого принципа, подлежащей в некоторых позднейших исследованиях Фосслера.

Обходить проблему стилистики в научных грамматиках отдельных языков и в общем языковедении значит игнорировать экспрессивную функцию языка.

Положение Фосслера — „единство расы в общем и целом, покрывается единством языка“ („Positiv.“, стр. 92), — является возможной предпосылкой расовой теории. В этом отношении Фосслер расходится с другими авторами, воззрения которых выше нами рассматривались: у них подчеркивается именно несовпадение языка и расы; срав. напр. высказывание де-Соссюра: „было бы ошибкой думать, что от общности языка можно заключать к однокровности, что понятие языковой семьи покрывает понятие антропологического семейства“ („Курс общ. лингв.“ стр. 200). „... Язык зависит от исторических условий и вовсе не зависит от расы, которая есть понятие физического порядка“ (см. Мейе: „Введение в сравнит. изучение индоевроп. языков“, рус. перев. 1938 г. стр. 106...) „...Народности, говорящие на индоевропейских языках, издавна различаются по своему внешнему облику и не наделены никаким общим физическим типом, который бы их отличал от народностей, говорящих на иных языках“ (там же, стр. 107); ... есть индоевропейские языки, но нет индоевропейских народов“ (там же стр. 108).

VI. Общий вывод

Мы проанализировали концепции виднейших представителей западно-европейской лингвистической мысли.

Эти концепции оказались идеалистическими; идеализм их питается психологизмом в понимании сущности языка (лишь в одном случае налицо принципиальное отклонение психологизма, но в этом случае идеализм неаргументированный, демонстративный).

Следовательно, без критики психологизма бессмысленно принципиальное преодоление идеализма, будь он представлен в виде индивидуализма Пауля или социологизма де-Соссюра (или Мейе); без критики психологизма критика идеализма будет сбиваться на простое отрицание или рискует превратиться в критику второстепенных моментов, оставляя в стороне пункты расхождения решающего значения¹.

Неправильные установки в данном вопросе могут далее привести к отрицанию положительных моментов критикуемых воззрений и к принятию неприемлемых положений, как мы в том убедимся ниже.

Водораздельная линия между буржуазной и советской лингвистикой, естественно, должна определяться противоположением идеализму диалектического материализма.

¹ Примеров такой критики в советской лингвистической литературе немало; именно, поэтому и не считаем нужным их приводить.

В каком отношении находятся между собою практика сравнительно-исторического изучения языков и идеалистические концепции теоретиков западно-европейской лингвистической мысли?

При анализе взглядов этих теоретиков мы имели возможность убедиться, что нет внутренней связи между основными положениями теории и практикой лингвистического исследования. Теория не являет собой обобщения и осмысления того, что обеспечивает плодотворное развитие исследования отдельных языков или отдельных явлений в разных языках.

Закон Вернера не дает никаких оснований утверждать, что задача лингвиста в том и состоит, чтобы при помощи языковых актов докапываться до языковых представлений.

Положения о „системе первичных гласных в индоевропейских языках“ отнюдь не обязывали автора этой работы выдвинуть тезис о психичности языкового знака.

Основной тезис психологизма о психической сущности языка находится в резком противоречии с элементарным фактом, являющимся отправным пунктом всякой лингвистической рефлексии, а именно, с тем, что языковой знак, как средство общения, физический факт.

VII. Акад. Н. Я. Марр о сущности языка

Громадной заслугой крупнейшего советского ученого—филолога, лингвиста, археолога—акад. Н. Марра перед советским языковедением — в определении сущности языка—является постановка вопроса о надстроечной природе человеческой речи.

Метко характеризуя язык, как древнейший свидетель человеческой истории, акад. Н. Марр, в центре внимания ставит фундаментальные вопросы развития языка в увязке с вопросами о стадиях мышления и эволюцией техники, начиная с древнейших периодов языкотворчества (или, точнее: преимущественно с учетом древнейших периодов языкотворчества).

К сожалению, ни в одной из многочисленных своих работ акад. Н. Марр не дал систематического анализа ни сущности языка, ни других основных проблем теории языка и языковедения.

Отдельные высказывания, встречающиеся почти во всех специальных исследованиях, ограничиваются общими положениями.

„Язык—такая же надстроечная ценность, как искусство и, вообще, искусство“ („Яф. теория“, стр. 130).

„Язык, вообще, следовательно, и линейный, тем более звуковой, есть надстроечная категория на базе производства и производственных отношений, предполагающих наличие трудового коллектива и без языка, особенно без разговорного языка, сложившегося и развившегося позднее“... („К Бакинской дискуссии“, стр. 25).

„Язык есть орудие общения, возникшее в трудовом процессе, точнее—в процессе творчества человеческой культуры, т. е. хозяйства, общественности и мировоззрения. Язык создан человеческим коллективом... Язык отражает в себе все стадии развития всех... сторон создававшейся человечеством культуры и всех устанавливавшихся в его сознании взаимоотношений между не только человеком,... но и между коллективом в целом и окружающим его видимым миром. Язык отразил в себе все пути и все ступени развития материальной и надстроечной культуры, усовершенствования орудий его производства и все изгибы связанного с таким материально возникшим прогрессом общественного мышления с эпох, когда окружающий видимый мир, т. е. природа... представлялась виновницей всякой удачи и неудачи, страшилищем и благодетелем, тотемом, покровителем и требующим примирения врагом, богом и чертом, являющимися одинаково созданиями человеческих усилий...“ („Язык“, Избр. раб. т. II, стр. 127).

Или еще такое высказывание: „Новое учение об языке... основано в первую голову на закономерности возникновения и развития сначала речи, потом слов, как социальных стоимостей, порождаемых производственными отношениями в процессе их диалектического развития и оформляемых мышлением соответственных стадий и в том же порядке возникших их взаимоотношений, узязок, служебных частиц“ („Язык и мышление“, Избр. раб., т. III, 106).

Или еще: „У яфетического учения о языке, общего учения, есть органическая узязка с историей материальной культуры, следовательно, с хозяйством и экономикой; есть такая же узязка с историей общественных форм, следовательно, с социологиею и в широком и в тесном смысле слова; само собою ясно, что при такой органической узязке с историею материальной культуры и с историею общественных форм без нее в своих научных изысканиях не может обойтись ни один археолог, ни один этнолог, ни один историк искусства, ни один словесник, литературовед...“ („Общ. курс учения об языке“, —Избр. раб. т. II, стр. 23).

Решение всех этих задач в яфетической теории дело применения палеонтологического метода, опирающегося на учение о *четырёх лингвистических элементах*.

Говоря о новых проблемах, вставших перед яфетической теорией акад. Н. Марр задает вопрос: „Но можно ли было до открытия *четырёх лингвистических элементов* технически справиться с наметившимися в той работе (имеется в виду: „Яфетический Кавказ...“—А. Ч.) новыми проблемами и проработать имевшиеся достижения во всех подробностях, а иногда и по существу, как мы теперь то

понимаем?" („К семантической палеонтологии в языках нефетических систем“, 1931, Избр. раб. т. II, стр. 248;—курсив наш—А. Ч.).

Ответом на этот вопрос звучат следующие слова из той же статьи: „Яфетическая теория, новое языковедное учение, пользуется безоговорочно двумя совершенно прочно установленными средствами в своих изысканиях: одно из них—особая исследовательская графика, аналитический алфавит, другое—*анализ по четырем лингвистическим элементам*, который вскрывает их идеологичность, благодаря чему *ya-pe-t* (—**ya-pe-te*), с разновидностью *ya-φe-φe*, смысловой двойник скифо-кавказского *Pro-me-φe-я*, разъясняется, как видоизменение ближайшего архетипа *Yar-pe-t*, пережиток которого, между прочим, в разновидности *Kar-a-pe-t*, налицо у древних и современных армян в значении личного имени, раньше означавшего отвлеченное божество...“ (там же, стр. 256; курсив наш—А. Ч.).

Еще определенной выясняется значение палеонтологического метода в следующих словах акад. Н. Марра: „...Доступ... к последним надстроечным... источникам, мировоззрению с растущим количественным и качественным охватом явлений и мышлению с изменчивой техникой, иногда восполняющим пробелы в последовательности вещественных памятников, *открыт палеонтологией речи, опирающейся на четыре лингвистических элемента А, В, С, D*, этих увязок обеих частей надстройки, самого языка,—идеологической части так же, как формальной,—с материальной базой.

По овладении этим новым орудием исследования вскрылись связи, никем негаданные, между отдельными языками, раскинутыми по всей территории Африки, Европы и Азии...“ (см. „Языковая политика яфетической теории и удмуртский язык“, 1931, Избр. раб. т. I, стр. 288; курсив наш—А. Ч.).

„Слово, как надстройка, получает в палеонтологическом освещении историю таких перерождений или перестроек в своей среде в зависимости от коренных смен материальной базы, революционных сдвигов, что для его отчуждения с родной почвы нет никакой возможности“ (там же, стр. 289).

Таким образом, яфетическая теория выдвигает не только определенные общие положения о языке, она располагает „новым орудием исследования“, имеющим обеспечить решение громадной важности теоретических проблем.

В чем заключается это орудие? По указанию акад. Н. Марра в палеонтологическом анализе, опирающемся на учение о четырех лингвистических элементах.

Положение о четырех элементах гласит: „...все слова всех языков, поскольку они являются продуктом одного творческого процесса, состоят всего на всего из четырех элементов, каждое слово из одного или двух, реже трех элементов; в лексическом составе какого бы то ни было языка нет слова, содержащего что либо сверх все тех же четырех элементов. Эти четыре элемента обозначаем прописными латинскими буквами A, B, C, D; они прежде называвшиеся нами же племенными словами Sal, Ber, Yon, Roш—основа формального палеонтологического анализа каждого слова; без предварительного производства такого анализа, без разложения слова на наличное в нем количество элементов, одного, двух или более, нельзя сравнивать; без такого анализа сравнительный метод не действителен“ (см. вступит. речь к „Курсу общего учения об языке“,—Избр. раб. т. II, стр. 16).

Далее идет указание на необходимость проверить результаты четырехэлементного формального анализа семантическим анализом „по законам палеонтологии речи“ и далее—историей материальной культуры, историей общественных форм и т. д.

Ограничимся четырехэлементным анализом,—поскольку он необходимая предпосылка сравнительного анализа: без него сравнительный анализ недействителен.

Как осуществляется четырехэлементный анализ?

К чему ведет учение о четырех элементах?

На чем оно основано?

Ответ на эти вопросы должен пояснить сущность „нового орудия исследования“.

Четырехэлементный анализ базируется на „таблице закономерных разновидностей четырех элементов“ (см. Избр. раб. т. II, 96—99).

По этой таблице предусматриваются фонетические варианты элементов Sal, Ber, Yon, Roш.

Согласно этой таблицы, например, к элементу Sal можно свести: zal, ial, dal, ðal... tal, dal, ðal... hal, çal, kal, gal, kal, qal... (по свистящим нормам); далее: ksal, dgal, ðqal... ðkal, ðqal..., и этим далеко не все варианты исчерпаны.

В каких языках и когда имеют место такие видоизменения звука s в звуки: i, ð... k g q ? Ни язык, ни время не могут быть указаны: эти изменения вневременные и всеобщие. Любопытно при этом, что варианты первого элемента Sal больше разнятся друг от друга, чем от вариантов третьего элемента Yon: san, çan, çan, çan, ðan... han, çan, çan, çan, çan, çan...; разница лишь в конечном согласном: sal—san! Итак, получается, что k может быть признан фонетическим вариантом s, но p нельзя свести к l.

Легко себе представить, какие широкие возможности создают эти фонетические разновидности в процессе сравнения. В известном пучке, связанном с грузинским названием дуба მუხა, состоящем по акад. Н. Марру из двух однозначных элементов მუ-ბა¹, со второй составной частью связываются мегр. ჟა, чан. ჟა, чан. и мегр. ჟალ, груз. ტუბ и первый слог слова ცხე-მლა: допускается переход ბ-მ|მ-ჯ-ტუ-ცბ, совершенно немыслимый в картвельских языках, факты которых и привлекаются в качестве свидетелей. Это не единичный случай, а обычное явление.

Четырехэлементный анализ могучее средство произвольного расчленения и любого сопоставления любых слов и их частей в любых языках, если только в этом предстанется надобность.

К каким выводам обязывает учение о четырех элементах?

1. Раз все языки одинаково являются трансформацией четырех элементов, раз „в лексическом составе какого бы то ни было языка нет слова, содержащего что-либо сверх все тех же четырех элементов“, следовательно, не может быть речи о различном генетическом происхождении языков: четырехэлементный анализ—логическая основа тезиса об едином глоттогоническом процессе. Разница между языками обусловлена лишь разницей в стадиях развития.

Акад. Н. Марр пишет: „У языков одно происхождение“... „Языки всего мира представляют продукты одного глоттогонического процесса,—в зависимости от времени возникновения принадлежат к той или иной системе, сменявшей одна другую...“ („Язык,“—Избр. раб. II, 135).

Учение об едином глоттогоническом процессе, стадийная классификация языков (классификация по системам)—функция учения о четырех лингвистических элементах.

Но стадийная классификация языков есть отрицание генеалогической классификации точно так же, как четырехэлементный анализ есть отрицание сравнительно-исторического анализа, точнее: стадийная классификация именно потому и есть антитеза генеалогической классификации, что метод стадийной классификации—палеонтологический анализ по элементам—является антитезой сравнительно-исторического метода.

Нельзя сравнивать явления и тогда, когда между ними нет ничего общего и тогда, когда между ними все общее. Родственные языки, т. е. языки, являющиеся результатом дифференциации диалектов одного основного языка, естественно создают оптимальные условия для сравнительно-

¹ Кстати, მუჯა исторически содержит ჯ, а не ბ, как ныне в литературном грузинском языке, и слышать—ჯა с грузинским ბა „дерево“ неосновательно: в древнегрузинском литературном языке ჯ и ბ друг-друга не замещают.

исторического изучения, точнее, для исторического анализа, поскольку речь идет о прослеживании пройденного пути развития (сравнение лишь вспомогательное средство истории).

При генеалогической классификации сравнение допустимо в пределах лишь родственной группы языков, имеющих общее происхождение и общие элементы, обусловленные именно общим происхождением¹.

Стадиальная классификация одинаково использует данные языков разных систем: индоевропейских, семитических, кавказских, африканских, австралийских: анализ по элементам универсальная отмычка.

Сравнительно-исторический метод—это метод генеалогической классификации, так же как палеонтологический анализ по элементам метод стадиальной классификации. Они взаимно друг-друга исключают.

Акад. Н. Марр называет генеалогическую классификацию расовой теорией: „В 1926 году теория о четырех лингвистических элементах окончательно закрепляется, окончательно отмечается... расовая теория происхождения языков“ (см. „Сдвиги в технике языка и мышления“—1933, Избр. раб. т. II, стр. 440).

Энгельс в противоположность акад. Н. Марру дает лестную оценку историческому языковедению с его генеалогической классификацией и вовсе не склонен считать понятие родственных языков расовой теорией; в полемике с Дюрингом он пишет: „Но материя и форма родного языка“ только тогда могут быть поняты, когда прослеживают его возникновение и постепенное развитие, а это невозможно, если оставлять без внимания,—во-первых, его собственные омертвевшие формы и, во-вторых, родственные живые и мертвые языки... Господин Дюринг, изгнав из своего учебного плана всю современную историческую грамматику, оставляет для обучения языкам в своей школе только старомодную... техническую грамматику со всей его казуистикой и произвольностью, порождаемыми отсутствием в ней исторического основания... Очевидно, нам приходится иметь дело с филологом, никогда не слышавшим об историческом языкознании, так сильно и плодотворно развившемся в последние 60 лет, и поэтому отыскивающим

¹ Этим отнюдь не исключается сравнение общих типологических процессов и явлений в структуре и функциях языков разных семейств, поскольку они являются порождением одинаковых процессов мышления; но при этом, во-первых, надо учесть, что психология мышления (геспест. история мышления) не может замещать историю языка; и, во-вторых, такие исследования должны вестись с полным учетом истории привлекаемых к исследованию языков.

При этом, принципиальной важности вопрос: общие типологические процессы и явления в разных языках—это проявление единого глоттогонического процесса или единого образного глоттогонического процесса? Мы—за второе понимание. Подробнее об этом в другом месте.

„современные возвышенные образовательные элементы“ языкознания не у Боппа, Гримма и Дица, но у блаженной памяти Гейзе и Беккера“ („Анти-Дюринг“, изд. VI, 1933, стр. 233).

Это писано в семидесятых годах (первое издание Анти-Дюринга падает на 1878 г.), но особо надо отметить, что в приведенном отрывке трактуется вопрос о школе будущей совершенной „социалитарной организации в последней инстанции“ (стр. 232), историческая грамматика рекомендована для обучения „гражданина будущего государства“; иначе и быть не могло; ценность принципа историзма признана марксизмом-ленинизмом не для какой-нибудь одной определенной эпохи.

Эггельс, как известно, занимался сравнительно-историческими исследованиями и использовал данные сравнительно-исторического анализа индоевропейских языков, в частности, в работе „Происхождение семьи, частной собственности и государства“.

Это и понятно: генеалогическая классификация ни фактически, ни логически ничего не имеет общего с расовой теорией; мы выше отмечали мнение авторитетных представителей западно-европейской лингвистической мысли—Мейе, де-Соссюра: понятия „раса“ и „язык“, согласно их мнению, друг с другом не совпадают, от индоевропейских языков нельзя заключать к индоевропейским народам. Но если бы даже они совпадали, это не было бы расовой теорией: ведь не признание же существования рас является расовой теорией, а признание неравноценности их (при признании их за фактор развития).

В этом отношении объективно значительно более уязвима стадильная классификация яфетической теории, видящая в различных системах языков различные ступени одного и того же процесса развития, причем, например, яфетические языки—„системы третичного периода, семитические и индоевропейские языки—системы четвертичного периода“, являя собою, как утверждает акад. Н. Марр, дальнейшую трансформацию яфетических языков (см. „Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком“, 1929,—Избр. раб. т. II, стр. 405).

Но тогда чем же это не „высшая“ и „низшая“ ступени развития? И это—при едином происхождении одни языки характеризуются, как застрявшие на определенной стадии развития, в то время, как другим, например, индоевропейским языкам, оказывается, писано судьбой олицетворить в себе последнюю ступень развития!

Чем же „застрявший на определенной ступени развития язык“ не есть „язык, неспособный к развитию?“ Как его уберечь от такой квалификации, раз утверждается, что „языки смененных систем отличают народы, отпавшие от общего мирового движения, независимо от того, вовлечены ли они снова мировым хозяйством и мировой общественностью в круговорот мировой жизни, прошли новый исторический

путь своего высокого культурного развития с языком оторванной от общего развития системы или с языком отжившей системы, или те или другие народы застряли и хозяйством и общественностью целиком на соответственных ступенях развития человечества" („Язык“, —Избр. раб. т. II, 135).

Максимум расхождения между яфетической теорией и индоевропейстикой отскачет в вопросе о методе анализа лингвистических фактов: палеонтологический или сравнительно-исторический или, что то же в применении к классификации языков: стадильная классификация по системам или генеалогическая классификация по семействам родственных языков.

Исходный пункт этой альтернативы—учение о четырех лингвистических элементах: оно определяет основные положения яфетической теории и в позитивной, и в негативной части.

Так, например, исключительное внимание, уделяемое яфетической теорией вопросу о происхождении языков, непосредственно вытекает из положения о четырехэлементном анализе: ведь без этого анализа сравнение недействительно; а элементный анализ ведет нас к истокам глоттогонического процесса...

Далее: большинство семантических гнезд, столь прельщающих, особенно, не специалистов языка, добыты при помощи четырехэлементного анализа...

В негативной части: критика формализма индоевропейстики (II, 128) в первую очередь не что иное, как отрицание фонетических законов, как законов, имеющих значимость лишь для определенного языкового коллектива лишь в определенную эпоху: фонетические изменения палеонтологического анализа, как указано выше, вневременны и всеобщы.

Насколько обосновано учение о четырех элементах? Какими путями добыто это „новое орудие лингвистического исследования?“ Откуда и как установлено, что все слова всех языков земного шара состоят из определенного количества элементов и этих элементов, именно четыре?

В известной формулировке учения о четырех элементах, которую мы выше приводили, нет указаний по этому вопросу. Однако, ниже, в той же работе („Общий курс учения об языке“) мельком сказано: „у нас осталось неразъясненным число элементов—четыре—и оно таковым и остается“ (Избр. раб. II, стр. 94).

„...Почему именно четыре, вопрос, ...еще открытый“—повторяет акад. Н. Марр (там же, стр. 96).

В начале той же работы этот, оказывается, „открытый вопрос“ имеет силу окончательно установленного положения: без предвари-

тельного анализа на эти четыре элемента сравнение признано недействительным.

Это было в 1928 г. В 1930 году акад. Н. Марр говорил: „Затем об элементах. Некоторые вещи доказывать нет надобности, их можно показывать. Так, например, видишь, что элементы существуют. Наблюдение показывает, что есть всего четыре элемента. Почему, не знаю. Это просто факт...“ („К Бакинской дискуссии“,—1932, стр. 44): „открытый вопрос“, таким образом, тут предстает, как самоочевидный факт, который надо не доказывать, а показывать,—недоказанная теорема объявляется аксиомой. Словом: *sic volo, sic jubeo!* Тем самым мы оказываемся за пределами научного мышления...

Что все слова всех языков земного шара состоят из четырех элементов, это и не доказано, и не доказуемо.

Но вообразим невозобразимое, допустим, что удалось это доказать. Можно ли будет после этого утверждать, что имеется возможность эти же элементы открыть теперь во всех словах всех языков земного шара? Кто говорит, что из *Sal, Ber, Yon, Roш* создан словесный материал всего человечества, тот тем самым говорит, что свести теперь этот материал к этим исходным элементам невозможно, не поставивши креста над всем процессом развития этих четырех элементов в словарной состав нескольких сотен языков.

Чудовищный антиисторизм лежит не только в основе утверждения, что все слова всех языков состоят из четырех элементов, но и в постулате палеонтологического анализа, гласящем—эти элементы нужно и можно вскрыть ныне: без предварительного разложения слова на элементы сравнение недействительно.

Палеонтологический метод антиисторичен. Учение о четырех элементах не доказано и не доказуемо. Анализ по элементам произволен.

Повторяем, у нас речь идет не, вообще, о палеонтологии речи, а о палеонтологическом анализе при помощи четырех лингвистических элементов.

Сама по себе палеонтология—увязка древнейшей истории языка с древнейшей историей мышления, с историей культуры, вообще, и техники, в частности—в принципе бесспорна; но положения палеонтологии речи, поскольку их судьба связана с учением о четырех лингвистических элементах, поскольку их нельзя обосновать иными средствами,—не могут не быть отклонены.

Теория, имеющая „орудием лингвистического исследования“ палеонтологический четырехэлементный анализ, не только не есть марксистско-ленинская теория о языке, но и не может ею стать: от уче-

ния о четырех элементах итти к диалектическому материализму невозможно.

Советскому языковедению надо освободиться от этих элементов, иначе оно не сможет нормально развиваться.

Яфетическая теория ценна для советского языковедения не благодаря палеонтологическому четырехэлементному анализу, а несмотря на этот палеонтологический анализ; чем? — постановкой вопросов о надстроечном характере языка, о классовости языка, заострением внимания на вопросе о происхождении языка и беспримерно страстным привлечением материалов мало исследованных кавказских и некавказских языков к решению проблем общей лингвистики¹.

В решении этих вопросов у яфетической теории наблюдается расхождение с принципиальными положениями теории марксизма-ленинизма.

Так, например, нельзя считать марксистскими объяснения вроде нижеследующего: „Прямые и косвенные падежи ведь это „падежи“ пассивные и активные, т. е. собственно социально расцениваемые величины, поскольку на предшествующей ступени стадийного развития это две различные категории коллектива“ („Яфетич. зори на украинском хуторе“. Ученые записки Инст. Народов Востока СССР, т. II, стр. 25—26, 1930).

Или же взять к примеру положение „об языках смешанных систем, отпавших от мирового движения народов, ...застрявших и хозяйством и общественностью на соответствующих ступенях развития человечества“ („Язык“, Избр. раб. т. II, стр. 135): яфетические племена создатели металлургии; с развитием металлургии связывается в яфетической теории нарожение прометеидских языков; но почему языки создателей металлургии, яфетические языки „застряли“ на той же ступени развития? Удовлетворительного научного объяснения этому дать нельзя, покуда тезис о трансформации языков остается в силе.

Видеть в таком толковании марксистское решение вопроса взаимоотношений базиса и надстройки, естественно, нет возможности.

О классовости языка акад. Н. Марр писал:

„Лингвистические выводы, которые делает яфетидология, заставляют ее самым решительным образом сказать, что гипотеза Энгельса о возникновении классов в результате разложения родового строя нуждается в серьезных поправках“ („Акт. пробл. и очеред. задачи яфет. теории, 1928,—Избр. раб. т. III, стр. 75).

„Утверждаю с полным сознанием ответственности такого высказывания, расходясь коренным образом со многими моими товарищами,

¹ Об едином глоттогоническом процессе и связанных с ним проблемах см. выше, примеч. на стр. 391, а также замечание о палеонтологии речи на стр. 394.

что нет языка, который не был бы классовым, и, следовательно, нет мышления, которое не было бы классовым“ („Язык и мышление“ (1931),—Избр. раб. т. III, стр. 90—91).

Одно из двух: или классы изначально или же классовость языка может наблюдаться при отсутствии классовой дифференциации в обществе.

И в том, и в другом случае такое понимание классовости не имеет ничего общего с подлинно научным, марксистско-ленинским пониманием классовости. Согласно этого последнего „при первобытно-общинном строе основой производственных отношений является общественная собственность на средства производства... Здесь нет эксплуатации, нет классов“ („Краткий курс истории ВКП(б)“, 1933, стр. 119).

Не будем касаться сложнейших вопросов происхождения речи, где много спорного. Возьмем бесспорное положение,—положение принципиальной важности,—марксизма-ленинизма,—возникновение речи связано с потребностями общения, коммуникативная функция изначально: „Язык возникает из потребности“, из настоящей нужды в общении с другими людьми“,—„Немецкая идеология“, стр. 20—21. „Формировавшиеся люди пришли к тому, что у них появилась потребность что-то сказать друг другу. Потребность создала себе орган: неразвитая глотка обезьяны преобразовывалась медленно... и органы рта постепенно научились произносить один членораздельный звук за другим“—Энгельс, „Роль труда...“—Диалектика природы, изд. VI, 1932, стр. 52.

Итак, вначале была звуковая речь и она создана потребностью общения; так высказываются Маркс, Энгельс.

Как бы в пику этому акад. Н. Марр заявляет: „Товарищи, глубочайшее недоразумение, когда начало языка кладут с возникновения звуковой речи, но не менее существенное заблуждение, когда язык предполагают изначально с функцией, сейчас первой, разговорной. Язык—магическое средство, орудие производства на первых этапах производства... Потребность и возможность использовать язык, как средство общения—дело позднейшее, и это относится, как к ручной..., так и к... звуковой речи...“ („К Бакинской дискуссии“, стр. 7).

Это расхождение в вопросе о первичной функции речи с принципами диалектического материализма связано с палеонтологическим методом; немарксистское решение вопроса о классовости, механическое понимание вопроса о взаимоотношении базиса и надстройки равным образом восходят к палеонтологическому анализу.

Палеонтологический элементный анализ, обезличивая языки, как возможные производные четырех элементов, логически ведет к отрицанию отдельных языков, как самостоятель-

ных лингвистических ценностей с самостоятельными путями развития; игнорируется принцип, выраженный в знаменательных словах Маркса: „хотя наиболее развитые языки имеют законы и определения, общие с наименее развитыми, но именно отличие их от этого всеобщего и общего и есть то, что составляет их развитие“ („К критике полит. экон.“, Введение, изд. 1939, стр. 136).

Для этого „отличного“ не остается места при палеонтологическом анализе, сводящем все языки к общему знаменателю четырех элементов.

Вполне естественно, что до сих пор не удалось при помощи палеонтологического анализа изучить хотя бы один язык, пусть самый несложный: не удалось ни создателю палеонтологического метода, ни его последователям. Палеонтологический анализ беспомощен в изучении отдельных языков, будь то изучение его исторического развития или статический анализ состояния в определенный момент существования языка.

Ни историческая, ни статическая (описательная) грамматика какого бы то ни было языка не могут быть разработаны при посредстве палеонтологического анализа.

Возможна ли марксистская критика идеалистической лингвистики на основе палеонтологического метода? Ответ может быть лишь отрицательным. Критика с устоев палеонтологического метода ведет к отрицанию самых ценных достижений исторического языкознания—сравнительного и исторического анализа, генеалогической классификации—и оставляет нетронутой такую принципиальную основу идеалистических концепций, как психологизм.

Не случайно огонь яфетической теории направлен против социологизма Мейе,—поскольку он за сравнительно-исторический метод и генеалогическую классификацию,—но при этом остается незамеченным воинствующий идеализм Фосслера.

Не случайно и то, что нападая на формализм индоевропейцев, яфетическая теория буквально и слова не говорит о формализме описательной грамматики, преодоление которого имеет актуальное значение и для теории марксистской лингвистики и для практической повседневной работы советской школы. Борьба с формализмом в яфетической теории фактически означает борьбу против исторической закономерности фонетических законов.

Критика индоевропейистики с позиций палеонтологического элементного анализа ничего общего не имеет с марксистской критикой.

Палеонтологический анализ на практике себя не оправдал; сравнительно-исторический же метод оправдан практикой: все, что добыто положительного, фактически надежного в историческом изучении языков индоевропейских, семитических, кавказских, урало-алтайских, все, что имеется фактически точного в самой яфетической теории, обязано сравнительно-историческому методу.

Разумеется, этот последний далеко не всеислен; его методика не во всех существенных моментах уточнена; сравнительно-исторический метод наталкивается на большие затруднения, особенно, при анализе истории мешанных языков.

Но это только значит, что сравнительно-исторический анализ нуждается в уточнении, в усовершенствовании (с максимальным упором на историзм), а не подлежит упразднению, или, что то же, замене палеонтологическим произвольным анализом.

Марксистско-ленинская теория языка может быть построена лишь на основе строго последовательного применения теории марксизма-ленинизма к освоению точно установленных данных богатейшей истории различных языков.

И тогда „история языка,—как-то указывал Ленин,—явится одной из тех сугубо важных областей знания, из коих должна сложиться теория познания и диалектика“ (Ленинский Сборн. XII, стр. 315).

VIII. Основные положения о сущности языка

(Схема)

1. Сущность языка определяется природой языкового факта. Языковой факт—*физическое явление-знак*, используемый как средство общения.

Как физические факты, они воспринимаются или акустически (факты звуковой речи), или оптически (факты ручного языка или какие-либо другие виды сигнализации).

Физический факт, как обладающий социальной функцией средства общения, таков знак лингвистический. Он создается человеком, но это не единственная возможность: механизм, вроде диктофона (или патефона) может заменить живого создателя знаков общения, физических фактов.

Языковые знаки—физические факты,—являлись бы предметом естественно-исторического изучения, и лингвистика была бы наукою натуралистической, если бы эти факты не служили знаками.

С другой стороны, эти знаки не смогли бы выполнять функцию средства общения, если бы они не были фактами физического порядка.

Поэтому глубокого смысла полны следующие слова авторов „Немецкой идеологии“.

„На духе с самого начала тяготеет проклятие „отягощения“ его материей, которая выступает здесь в виде движущихся слоев воздуха, звуков,—словом, в виде языка. Язык так же древен, как и сознание; язык как раз и есть практическое, существующее и для других людей, и лишь тем самым существующее также и для меня самого действительное сознание“... („Немецкая идеология“, 1934, стр. 20).

И для других людей это сознание может существовать именно благодаря материи,—движущихся слоев воздуха, звуков,—физических средств общения.

Таким образом, неправильно, когда для характеристики специфики языка приводят вторую часть („Язык так же древен, как и сознание“) и без внимания оставляют первую.

Знаками чего являются языковые факты? Они являются знаками фактов действительности, будь то факты физического мира, („часы“, „слон“) или психического порядка („любовь“, „радость“, „ненависть“, „интуиция“...).

В первом случае и обозначаемое, и обозначающее („знак“) в равной мере физические факты; во втором же случае физический знак находится в отношении к психическому явлению.

Связующим звеном между „обозначаемым“ и „обозначающим“ служит отношение. Оно дано в индивидуе, но обладает не индивидуальной, а социальной значимостью,—оно по своему существу социально.

Этому отношению могут сопутствовать конкретные психические образы, но оно может обходиться и без них: налицо лишь сознание отнесенности.

Когда отношению сопутствует психический образ обозначаемого, он может быть репрезентирован т. н. предметными представлениями или же замещен образом соответствующего слова...; психический образ означающего может выступать в виде акустического или моторного образа или оптического образа слова, а, возможно, и в виде их комбинации.

Эти психические моменты варьируют в зависимости от типа памяти говорящих индивидов, а также применительно к индивидуальному опыту или в зависимости от других переменных моментов; они могут предстать в виде яркого образа, но могут оказаться сведенными к элементарному факту психической интенции,—без всяких образов: в установлении возможности и реальности такого без-образного мышления одно из важнейших достижений современной экспериментальной психологии мышления.

Основная ошибка психологизма в понимании сущности языка совпадает с основным заблуждением семасиологии, отождествляющей значение слова с означенными сугубо неустойчивыми фактами психического порядка („предметные представления“) согласно устарелой Герbartовской „психологии представлений“.

Если бы значение слова определялось этими неустойчивыми явлениями психики, язык являлся бы не средством общения и понимания, а невыносимым источником недоразумений и непонимания.

Значение—это отношение к обозначаемому (причем сущность этого отношения не сводима к представлениям).

Основа значения—обозначаемый факт реальности; предметные и словесные образы суть посредствующие звенья, средство переживания значения, а не значение; слово прекрасно выполняет свои функции независимо от того, как проявляются эти психические эквиваленты значения.

Сводить сущность языкового знака к этим неустойчивым психическим средствам переживания (репрезентации) значит—искажать действительное положение вещей.

Понимание языкового факта, как физического знака с социальной функцией средства общения:

а) полностью базируется на данных исследовательской практики языковедения;

б) дает возможность принципиального преодоления психологизма и связанного с ним идеализма в понимании сущности языка;

в) исключает возможность объективно-идеалистического допущения независимо от индивидов существующей системы средств общения;

г) создает возможность правильной постановки вопроса о надстрочном характере языкового знака.

Лингвистическое изучение всякого языка ведь сводится к установлению наличных в данном языке знаков: их физического облика и знаковых функций. Фонетика призвана проанализировать материал этих физических знаков, морфология, семасиология, синтаксис и стилистика—структурные особенности и функции.

Поскольку знаком считается „слово“ („языковый факт“), а „обозначаемым“—факт объективной или субъективной действительности¹, связующим звеном между ними служит лишь „отношение“; остальные

¹ Когда обозначаемое факт психической действительности, один из членов отношения—психического порядка: тем ценнее физический характер обозначающего знака.

психические образы — переменная величина¹: следовательно, исключена возможность в ней видеть сущность языкового знака. Но поскольку „отношение“ дано в индивидуе, язык, как система знаков, не может рассматриваться в отрыве от говорящих индивидов, как некая гипостазированная сущность.

2. Языковой знак является знаком, поскольку им что-то обозначается. Обозначаемым могут быть предметы, явления природы, жизни общества или человека, действия, состояния, признаки, свойства, акты мышления и воли... Знак в отношении к обозначаемому — явление надстроечного порядка.

Обозначение — момент объективный; но на него может нарастать момент субъективный — в виде отношения к обозначаемому.

Эмоциональная окраска знака иногда может привести к полному аннулированию объективного момента: знак становится лишь отображением субъективного отношения. Таковы, например, многие бранные слова, значение которых говорящему неизвестно, что, однако, не мешает их употреблению в определенной градации (ср. слова: хулиган, жулик, сволочь...).

3. Язык — система знаков, служащих средством общения; „Язык — важнейшее средство общения людей“ (Ленин). Поскольку язык явление социальное. Речевые акты протекают в отдельных индивидах, но это не делает языковой знак явлением индивидуальным: ни создание и введение в язык новых знаков, ни использование наличных знаков не может стать делом индивидуального произвола².

Речевые акты протекают в индивидах, но речевые факты имеют социальную значимость: отношение знака к обозначаемому, как сказано выше, — величина определенная и неиндивиду-

¹ Психические эквиваленты знака-слова и обозначаемого объекта даже если бы и являлись стабильными фактами человеческого сознания все-таки не могли бы быть признаны за сущность языкового знака; эти психические эквиваленты результат отложенных полученных извне впечатлений. Следовательно, — нечто вторичное.

Правда, в процессе речи индивид опирается на них, но нельзя ведь нотную запись объявлять сущностью музыкального произведения только потому, что к нему обращаются, как к контрольному средству в процессе исполнения музыкального произведения.

Доказывая психическую сущность языкового знака, де-Соссюр отмечал, что, будучи лишен физической возможности произносить слова, индивид все-таки обладает языком, раз у него имеются психические речевые образы.

Но если бы все члены какого-нибудь языкового коллектива оказались в подобных условиях, эти „обладатели языка“ были бы лишены средства общения.

² Языковые знаки в этом отношении напоминают денежные знаки; эта аналогия может привести к некоторым интересным положениям, но задерживаться на них здесь было бы неуместно.

альная для данного языкового коллектива, для данной диалектной группы, для представителей определенного говора и т. д.

Основа социальности языка — коммуникативная функция речи. Пределы допускаемой свободы в использовании языковых знаков определяются интересами коммуникативной функции.

Все в языке социально, поскольку все факты языка предназначены для общения, поскольку языковые знаки и их употребление имеет санкцию языкового коллектива.

Язык всегда социален, раз коммуникативная функция — конститутивный признак понятия языка.

Классики марксизма считают коммуникативную функцию языка изначальной, сам язык — созданием человеческого коллектива. „Язык так же древен, как и сознание; язык... возникает лишь из потребности, из настоящей нужды в общении с другими людьми“ („Немецкая идеология“, стр. 20—21).

„Язык, как продукт отдельного человека, бессмыслица. Сама речь — это продукт известного коллектива“ („Из неопубликованных рукописей К. Маркса“ — см. журн. „Пролетарская революция“ 1939, № 3, стр. 164).

Ср. также известное место в статье Энгельса „Роль труда в процессе очеловечения обезьяны“ (выше, стр. 396).

Экспрессивная функция, занимая по отношению к коммуникативной функции подчиненное положение, являет собой реализацию той свободы в использовании языковых знаков, которая совместима с интересами коммуникативной функции.

Проблема стиля — сложнейшая проблема, связанная с экспрессивной функцией.

4. Надстроечный характер языка с внутренней неизбежностью ставит вопрос о классовом характере этой надстроечной категории. Этот сугубо актуальный вопрос советской лингвистики нельзя считать достаточно разработанным. Одним из результатов этого обстоятельства, по всей вероятности, является то, что „социальное“ и „классовое“ в применении к языку нередко не различаются.

Между тем различение их совершенно необходимо: социальность языкового знака признак конститутивный (все в языке социально, язык всегда социален).

Классовость же языка явление, характерное лишь для классового общества: ни в доклассовом обществе прошлого, ни в безклассовом обществе будущего классовость не могла и не может иметь места.

Поэтому тезис акад. Н. Марра „история не знает неклассового языка“ не может быть обоснован фактически и не приемлем по существу для советского языковедения.

Сопоставим с этим утверждением акад. Н. Марра известные положения товарища И. Сталина: „национальная общность немислима без общего языка, в то время, как для государства общий язык необязателен...“

„Итак, общность языка, как одна из характерных черт нации“.

Это, конечно, не значит, что различные нации всегда и всюду говорят на разных языках или все говорящие на одном и том же языке, обязательно составляют одну нацию. Общий язык для каждой нации, но не обязательно разные языки для различных наций...“ „Марксизм и национально-колониальный вопрос“, Изд. 1936 г., стр. 5.

„Нация—это исторически сложившаяся устойчивая общность языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры“ (там же, стр. 6; курсив автора).

История, следовательно, „знает неклассовый язык“,—общий язык,— это в классовом обществе (ибо „нация является... исторической категорией определенной эпохи, эпохи поднимающегося капитализма“ (там же, стр. 10)...

Вспомним далее слова Энгельса:

„В виду всего этого нет ничего удивительного, что английский рабочий класс с течением времени стал совсем другим народом, чем английская буржуазия. Буржуазия имеет со всеми другими нациями земли больше родственного, чем с рабочими, с которыми она живет бок-о-бок. Рабочие говорят на другом диалекте, имеют другие идеи и представления, другие нравы и нравственные принципы, другую религию и политику, чем буржуазия. Это два совершенно различных народа, настолько различных, насколько могут быть различны только две расы—два народа...“ (—Ф. Энгельс, „Положение рабочего класса в Англии“—Маркс и Энгельс, Сочинения, т. III, 1930, стр. 415).

Энгельс говорит о наличии у рабочих своего диалекта. Это диалект классовый, диалект, но не язык, и это несмотря на то, что носители его, рабочие, настолько различны от буржуазии, „насколько могут быть различны две расы—два народа...“

Все ли классово в языке классового общества? Классовым могут быть лишь те явления, в которых находит выражение классовая точка зрения говорящего. Два главных средства используются при этом в языке:

1. Употребление одного и того же языкового знака с различной эмоциональной окраской применительно к точке зрения говорящего; монархист Шульгин, повествуя о революции 1905 года, пишет: „Резкая борьба «Киевлянина» с революцией

удержала значительное число киевлян в контрреволюционных чувствах" (см. „Дни“, стр. 13). Ясно, что в устах Шульгина слово „контрреволюционный“ носит на себе печать положительной оценки—точка зрения непримиримого врага революции проглядывает в этой оценке.

Очевидно, что в данном случае налицо частный случай общего явления эмоциональной окраски слова (сравни в этом отношении такие слова, как: „экскурсия“, „экзамен“, „философ“, „гадюка“...).

2. Употребление разных языковых средств для обозначения одного и того же объекта, применительно к точке зрения говорящего: ср. такие слова, как „Украина“ и „Малороссия“, „рядовой“ и „нижний чин“, „национальность“ и „инородец“...

Общеизвестно, что в таких терминах, как „Малороссия“, „инородец“ проглядывала целая программа национального угнетения самодержавной России, а „нижний чин“ звучал, как олицетворенное бесправие солдата царской армии.

Семантико-стилистические и лексико-стилистические средства языка дают естественный выход классовой точке зрения говорящего.

А фонетика, морфологический инвентарь, синтаксическая связь слов? В принципе это нейтральные в классовом отношении языковые средства. Случаи своеобразного использования их (напр. формы третьего лица глагола в немецком языке, как особой вежливой формы обращения) отнюдь не меняют сути дела.

Нейтральные в классовом отношении морфологические и синтаксические факты, будучи созданы еще задолго до классовой дифференциации общества, будучи явлениями надстроечного порядка отражают в себе мировоззрение соответствующего языкового коллектива (см. напр., грамматические классы, структуру предложения...).

Нейтральность данных категорий языка дело не случая, а закономерное проявление специфики языка, как надстроечной категории: язык форма выражения других идеологических явлений, каковы: литература, наука, право, религиозные воззрения...

Один и тот же звуковой состав, один и тот же морфологический инвентарь, одни и те же синтаксические правила сочетания слов обнаружатся в языке прессы резко расходящихся политических направлений; картина будет совсем иной, если проанализировать лексический состав, стилистические особенности тех же органов прессы: недаром проблемы семантико-стилистические связывают лингвистику с определенными отделами поэтики...

Другое обстоятельство, тоже специфичное для языка, как надстроечной категории, может быть тут равным образом лишь мельком отмечено: развитие звуковой стороны языковых средств—материала языковых знаков, имеет исключительное значение для развития языкового факта в целом: один и тот же языковой факт в процессе изменения звуковой стороны может дифференцироваться до неузнаваемости, нередко при сохранении прежнего значения и, наоборот, совершенно разные по происхождению факты могут совпасть, порой порождая сложные самасиологические проблемы.

Ни одна из надстроечных категорий идеологического порядка в такой мере не зависит в процессе развития от материала, в котором она воплощается, как язык. Изучение закономерностей изменения материала только в лингвистике могло создать исключительной ценности лингвистическую дисциплину—фонетику.

¹ Ограничиваемся здесь лишь этими замечаниями по вопросу о специфике языка, как надстроечной категории, считая нужным специально вернуться в дальнейшем к этому вопросу.

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДА:

1. Проблема сущности языка может ставиться:

- а) в аспекте философии языка или психологии языка,
- б) в аспекте чисто лингвистическом.

В первом случае мы имеем продолжение принципиальной линии философской грамматики, зародившейся в XVII веке; во втором случае базой служит научно-исследовательская практика изучения языков за время существования науки о языке.

Анализируя язык, как предмет лингвистики, мы, естественно, имеем в виду вторую возможность; в этой связи в первую очередь должны быть рассмотрены воззрения Пауля, де-Соссюра, Фосслера, с одной стороны, и акад. Н. Марра, с другой стороны.

2. Эстетизм и ультраиндивидуализм Фосслера, игнорируя коммуникативную функцию речи и сводя сущность языка лишь к экспрессивной функции („язык—духовное выражение“, язык—„свободное индивидуальное творчество на основе индивидуальной интуиции говорящих“) являет собою концепцию воинствующего идеализма („идеалист ищет принцип причинности в духе, позитивист же—в вещах, в явлениях“...; „задача лингвистики выявить дух, как единственно действующую причину совокупных языков форм“...).

3. И умеренный индивидуализм Пауля, и социологизм де-Соссюра глубоко психологистичны; психологизм и Пауля, и де-Соссюра („язык—организм речевых представлений“—Пауль; „языковый знак объединяет акустический образ с понятием“—де-Соссюр), утверждая по отношению к человеческой речи примат внутреннего, психического, субъективного над внешним, непсихическим, объективным, в понимании сущности языка стоит на принципиальных позициях идеализма со всеми вытекающими отсюда последствиями.

4. Плодотворное развитие исторической грамматики не находит научно правильного освещения в теоретических построениях Пауля и де-Соссюра (равно и Мейе), не говоря уж о Фосслере.

Сведение сущности языка к психическому субстрату речевой деятельности отнюдь не является логическим выводом и закономерным обобщением результатов исторической грамматики.

Резкий разрыв между лингвистической теорией и практикой сравнительно-исторического изучения языков—общая черта всех идеалистических концепций в современной западно-европейской лингвистической мысли.

5. В противоположность идеалистическим построениям индоевропейцев—акад. Н. Марр выставляет положение о надстроечном характере языка, иллюстрируя это положение материалами из разных языков, и выдвигает тезис о классовом характере этой надстроечной категории.

Несмотря на это, яфетическая теория акад. Н. Марра не дала марксистско-ленинского решения основных вопросов языка (взаимоотношение базиса и надстройки, классовость речи, происхождение языка, классификация языков), равно как обоснованной марксистско-ленинской критики идеалистической лингвистики.

Это обусловлено отсутствием внутренней связи между вышеозначенными общими марксистскими положениями в теории и яфетидологической практикой лингвистических исследований на основе палеонтологического *элементного* анализа.

6. Палеонтологический *элементный* анализ яфетической теории, выдвигаемый в качестве антитезы сравнительно-исторического анализа языков, является стновым хребтом нового учения о языке, определяя собой основные установки яфетической теории.

В частности, отрицание генеалогической классификации и противопоставление ей стадийной классификации непосредственно вытекают из противопоставления палеонтологического метода—сравнительно-историческому.

7. Сравнительно-исторический метод сделал возможным науку о языке, при его помощи добыто все фактически положительное в изучении языков индоевропейских, семитических, урало-алтайских, кавказских...: его оправдала научно-исследовательская практика.

Этот метод заслужил лестный отзыв Энгельса. Он подлежит не устранению, а усовершенствованию.

Палеонтологический анализ, опирающийся на недоказанное и недоказуемое учение о *четырёх лингвистических элементах*, антиисторичен; он ведёт к обезличению языков; он беспомощен

в изучении живых языков и в обслуживании усложненных нужд культурного строительства Страны Социализма.

8. Яфетическая теория с *четырёхэлементным* палеонтологическим анализом не только не является марксистско-ленинским учением о языке, но и не может им стать, пока она орудует палеонтологическим методом: от *четырёхэлементного* анализа нет пути к марксистско-ленинской теории.

Вместе с тем сводить научные и, в частности, лингвистические заслуги ак. Н. Марра к созданию *элементного* палеонтологического метода, значило бы совершать историческую несправедливость.

Советское языковедение не может быть создано без учета строго позитивных данных сравнительно-исторического анализа языков, критически проверенных на основе теории марксизма-ленинизма.

9. В отношении сущности языка из вышесказанного следует:

а) Сущность языка определяется природой языкового факта; языковой факт—физическое явление-знак, как средство общения: обозначаемое же—факт действительности (физической или психической).

Психические эквиваленты и знака-слова, и обозначаемого факта реальности,—лишь посредствующие элементы в процессе речи-мышления.

б) Язык надстроечная категория, поскольку языковой знак немислим без отношения к обозначаемому.

в) Языковые знаки достояние языкового коллектива, как средство общения: коммуникативная функция—основа социальнойности языка.

Язык всегда социален; все в языке социально.

г) Классовость же характерна для языка только в классовом обществе; классовым может быть лишь то явление, в котором находит выражение классовая точка зрения говорящего.

д) Для уяснения специфики языка, как надстроечной категории, особенно важны два обстоятельства:

α) Язык—форма общественного выражения других идеологических явлений, каковы—литература, наука, право, религиозные воззрения...

β) Ни в одной из надстроечных категорий идеологического порядка изменение материала не имеет такого существенного значения для развития факта в целом, как в языке; отсюда—та исключительная роль, которая выпадает в лингвистике на долю фонетики.

PS. В прениях по предлежащему докладу (27.V.1940) оценка элементного анализа, данная в докладе, нашла единодушную поддержку со стороны ведущих специалистов Отделения Языка и Литературы.

В вышедшей спустя несколько месяцев (XII.1940) в третьем номере „Известий Акад. Наук ССР. Отд. Яз. и Литер.“ акад. И. И. Мещанинов посвятил специальную статью „Очередным задачам советского языкознания“.

В этой статье, знаменующей безусловный поворот в развитии яфетической теории, автор, отклоняя учение об элементном анализе, отстаивает положения об едином глоттогоническом процессе и о стадийном развитии языков, справедливо видя в них наиболее ценные общелингвистические утверждения акад. Н. Я. Марра.

В аналогичном же аспекте трактуется чл. корресп. А. Н. проф. В. М. Жирмунским один из основных вопросов, вопрос о сравнительной грамматике (см. там же: № 3 „Известий А. Н.“, стр. 19—61).

Нельзя не приветствовать появления этих статей (несмотря на спорность выставленных в них положений). Основная помеха в развитии советской лингвистики—учение об элементах—снята; отныне, надо полагать, актуальные проблемы общего языковедения займут у нас добавочное им место.

На некоторых из этих проблем, тесно связанных с проблемой единого глоттогонического процесса и стадийной классификации языков, мы позволим себе впоследствии подробно остановиться.

А. Ч.

22.II.1941

პავლე ინგოროშვილი

ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა

მცხეთა-არმაზში 1940 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა, რომლებიც, როგორც ირკვევა, შესრულებულია ქართულად, ქართულის ალფაბეტით.

საკითხს ამ ძეგლთა შესახებ დაწვრილებით ვეხებით ცალკე ნარკვევში. ხოლო ამჟამის ვიძლევიტ მოკლე ცნობას ორი ძეგლის გამო, დებულებათა სახით.

I

ბერცუმ (ბარაცმან) პიტიახშის ინიციალები, ქართული დამწერლობით შესრულებული (70—96 წლებისა)

არმაზის საპიტიახშო ნეკროპოლში (სამარხი № 3) აღმოჩენილ იქმნა, 1940 წ. 23 ნოემბერს, ვერცხლის ლანგარი.

ლანგარი დიდი ზომისაა (დიამეტრი—48 სანტიმეტრი). ლანგარი ნამუშევარია კარგი ოსტატ-მქანდაკებელის მიერ, შესრულებულია იშვიათის ხელოვნებით. ლანგარის გული და კიდე-წრე ორნამენტირებულია.

ლანგარზე მოიპოვება სამი წარწერა: ორი ბერძნულად, ხოლო ერთი, როგორც ქვემოთ გამოირკვევა, შესრულებულია ქართულად.

აქ ჩვენ განვიხილავთ პირველ ბერძნულ წარწერას და ქართულ წარწერას. (რაც შეეხება მეორე ბერძნულ წარწერას, რომელიც არ წარმოადგენს ინტერესს აქ აღძრული საკითხებისათვის, ამჟამის აღარ ვეხებით).

ქრონოლოგიურის თანრიგით ჯერ შესრულებულია პირველი ბერძნული წარწერა, შემდეგ ქართული. ორივე წარწერა მოთავსებულია ლანგარის ფსკერზე (ქუსლზე) ქვემო მხარიდან¹.

ბერძნული წარწერა, რომელიც გარშემო მისდევს ფსკერის გარე-წრეს, იკითხვის ამრიგად²:

Ἐγὼ βετισεὺς Φλ᾽ Δάβης ἐχαρισάμην Βερεσιμα πινδέη

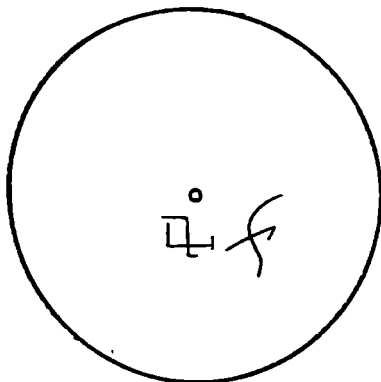
= „მე შევემან ფლავიოს-დადემან გიწყალობე [ეს ლანგარი] ბერცუმ³ პიტიახშსა“.

¹ წარწერების ტექნიკა სხვადასხვაა (ბერძნული გამოყვანილია—პუნქტირით, ქართული—მთლიანი ხაზით).

² ბერძნული წარწერა დეშიფრირებულია პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.

³ საკუთარი სახელი Βερεσιμα უნდა წაკითხულ იქნას როგორც ბერცუმი (ძველ-ქართულში დამოწმებულია შემდეგი სახეობანი ამავე სახელისა: ბარცომი და ბარაცმანი).

მეორე წარწერა, რომელიც ჩვენ ქართულად მიგვაჩნია, მოთავსებულია ფსკერის შუაგულ ადგილას, წრით შემოვლებულ არეში. იგი შეიცავს ორ ასოს, რომლებიც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, აღნიშნავს ლანგარის პატრონის ინიციალებს. ამ ასოებს შემდეგი მოხაზულობა აქვს:

(წრე და წრეში მოთავსებული ასოები მოყვანილი გვაქვს იმავე ზომით, როგორც ორიგინალშია)¹.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ასოები ლანგარზე ამოკვეთილია დახელოვნებული ოსტატის მიერ; ხაზები ზუსტად და ფაქიზად არის გაკლებული ლითონზე მკვეთრი იარაღით და ასოებს პალეოგრაფიულად მკაფიოდ ჩამონაკეთილი სახე აქვთ.

*

საკითხავია, რა შრიფტს ეკუთვნის ეს ასოები,—არის იგი ქართული? ჩანს არის.

თუ გავითვალისწინებთ იმ ეპოქას, რომელსაც ეკუთვნის ეს ძეგლი (ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისი საუკუნეები), ქართულ ძეგლებზე მოსალოდნელია წარწერები შემდეგი შრიფტებით: ბერძნული, არამეული, ან ამავე არამეულის განშტოება—ფალაური, და ქართული.

მაგრამ ეს ასოები არ არის არც ბერძნული, არც არამეული, ან არამეულ-ფალაური.

ამავე დროს აქ ჩვენ გვაქვს ტიპიური მოხაზულობა ძველ-ქართული დამწერლობისა.

ეს ასოები შესაძლოა გაშიფრულ იქმნას მხოლოდ როგორც ქართული ასოები; პირველი ასოა—ბ, მეორე ასო—ქ:

ბ = ბ; ქ = ქ.

¹ ყველა ნახაზები, მოთავსებული ამ წერილში, შესრულებულია ორიგინალების მიხედვით მხატვრის რენე შმერლინგის მიერ.

ასოების კონფიგურაციის შესახებ აქ საჭიროა ზოგიერთი განმარტება.

მეორე ასო „ჟ“ ჩვეულებრივი ტიპისაა, იგი უდგება იმ მოხაზულობას, რომელსაც ჩვენ ვიცნობთ სხვა ჩვენ დრომდე მოღწეული ძეგლებიდან.

რაც შეეხება ასოს „ბ“, აქ არის სხვაობა ერთ დეტალში: ჩვენს ძეგლზე ამ ასოს აქვს ორი კუდი (ერთი ქვემოთენ, მეორე მარჯუნისაკენ), ხოლო ჩვენ დრომდე მოღწეულ უფრო გვიანი ხანის წარწერებში (V საუკუნისა და შემდგომი დროისა) ამ ასოს აქვს მხოლოდ ერთი კუდი (ქვემოთენ). შეადარეთ:

ჩვენი ძეგლის ასო:

გვიანდელი ხანის პარალელები (კუთხოვანი ტიპისა):

(ნახევრად თავშეკრული). (თავშეკრული). (თავგახსნილი).

რით უნდა აიხსნას ჩვენი წარწერის „ბ“-ში ზედმეტი მარჯვენა კუდის არსებობა? აქ ორი შესაძლებლობაა დასაშვები:

1. აქ შეიძლება გვეჩინდეს ერთ-ერთი ძველი ვარიანტული სახეობა ასო „ბ“-ს დაწერილობისა. საუკუნეთა განმავლობაში ასოებს, როგორც ცნობილია, თანდათან ეცვლებათ სახე, ზოგჯერ ემატება ესა თუ ის ზედმეტი ხაზი, ზოგჯერ აკლდება. ასე, მაგალითად, თვით ერთი საუკუნის მანძილზე, მე-V—VI საუკუნეთა ფარგლებში, ასო „ლ“ ქართულ ძეგლებში ზოგჯერ წარმოდგენილია როგორც ოვალი, ზედმეტი ნიშანის გარეშე, ზოგჯერ კი ერთვის ან კუდი, ან პატარა წრე:

(=საპაკდუბტის ძეგლი).

(=ბოლნისი).

(=ურბნისი).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან ისიც, რომ იმ არქაულ პროტოტიპში, საიდანაც მომდინარეობს ქართული ალფაბეტი, სახელსობრ არქაულ ბერძნულში, ასო „ბ“ ჩვენ გვხვდება ქვემო კუდით, ხოლო პარალელურად განის კუდით.

ეს ერთი შესაძლებლობა.

2. მაგრამ ამის გვერდით დასაშვებია მეორე შესაძლებლობაც, სახელსობრ ის, რომ აქ გვაქვს ლიგატურა, ე. ი: ასოსთან „ბ“ შერწყმულია მეორე ასო.

ლიგატურიან დაწერილობას ქართულში, როგორც ირკვევა, ადრინდელი ტრადიცია აქვს. იგი წარმოდგენილია ერთ-ერთ უძველეს ჩვენ დრომდე მოღწეულ წარწერაში—ანაკ-კახაჲს ძეგლში ვახტანგ გორგასარის დროისა (V ს.), აგრეთვე სასანური ხანის ფულზე (VI საუკ.)¹.

თუ ჩვენ დაეუშვებდით, რომ ჩვენს წარწერაში ასოსთან „ბ“ შერწყმულია მეორე ასო, მაშინ, ასოების ბუნებრივი მიჯრის მიხედვით, ლიგატურის გახსნა არ წარმოადგენს სიძნელეს.

მოვიგონოთ მაგალითისათვის, თუ როგორ იხსნება სასანიანთ ხანის ფულზე ლიგატურა ბ+ნ:

¹ ამას გარდა, ლიგატურიანი დაწერილობა წარმოდგენილია ანტიკური ხანის ძეგლზე მიჩრდატ მეფის დროისა, რომელიც I—II საუკუნეებს ეკუთვნის (იხ. ქვემოთ).

წერია შერწყმულად **რ** , ხოლო იხსნება: **რ**

ასევე ჩვენი ლიგატურა, ასოების ბუნებრივი მიჯრის თანახმად, ასეთნაირად გაიხსნება:

წერია შერწყმულად **ქ** : ხოლო იხსნება: **ქ** .

ხოლო თუ ჩვენ ვივარაუდებთ, რომ ჩვენი ძეგლის წარწერაში წარმოდგენილია თავგახსნილი გარიანტი ასოსი „ბ“ (= **ქ**), მაშინ ლიგატურის არსებობა აქ კიდევ უფრო ნათელი ხდება:

წერია შერწყმულად: **ქ** , ხოლო იხსნება: **ქ**

რას აღნიშნავს ცალკეული ასოები ლიგატურისა?

პირველი ასო ეს არის „ბ“—უმეტნაკლებოდ, სუფთა მოხაზულობით, ზედმეტი ხაზის გარეშე.

ხოლო მეორე ასოში უნდა ამოცნობილ იქნას არქაული სახე ასოსი „პ“.

აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილს თავის კაპიტალურ გამოკვლევაში „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა“ (გვ. 208—209)—ჩვეულებრივის საბუთიანობით დადგენილი აქვს, რომ ქართულ აღმბებტში არქაული სახე ასოსი „პ“ იმ ტიპისა იყო, როგორსაც ვხედავთ ლიგატურის მეორე ასოში.

მაშასადამე ჩვენი ლანგარის წარწერა ასე უნდა გაიხსნას:

1. იმ შემთხვევაში, თუ აქ არა გვაქვს ლიგატურა, ასოები წაიკითხება ამრიგად: ბ. ქ.

2. იმ შემთხვევაში, თუ აქ წარმოდგენილია ლიგატურა, წაიკითხება ამრიგად: ბ. პ. ქ.

*

შემდეგი საკითხი,—რას აღნიშნავს ეს ასოები?

ამის მიხედვით, რომ ეს ასოები არ არის შემთხვევითი მინაწერი, არამედ მოთავსებულია ნიშნულ ადგილას, ამოკვეთილია ლანგარის ფსკერის შუაგულში, წრით შემოვლებულ არეში,—ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ აქ გვაქვს ამ ლანგარის პატრონის ინიციალები.

თავდაპირველად აქ საჭიროა გაეითვალისწინოთ, თუ როგორ აღინიშნებოდა ვინაობა უძველესი ხანის ქართულ ძეგლებში. აქ ჩვენ გვაქვს სამი ვარიაცია ვინაობის აღნიშვნისა:

- 1) სახელი+2) მამის სახელი;
- 1) სახელი+2) თანამდებობა (ტიტული);
- 1) სახელი+2) თანამდებობა (ტიტული)+3) მამის სახელი.

ამრიგად, ჩვენი ლანგარის ინიციალებიდან პირველი ასო „ბ“ უნდა აღნიშნავდეს ლანგარის პატრონის სახელს.

და რომ ეს ასეა, ამას ადასტურებს ქართული წარწერის შეხვედრა ბერძნულთან.

როგორც ვნახეთ, ბერძნული წარწერის ცნობის თანახმად, ეს ლანგარი ნაწყალობევი ყოფილა მეფის ფლავიოს-დადეს მიერ ბერცუმ პიტიახშისათვის. ლანგარის პატრონი ყოფილა ბერცუმ პიტიახში. ხოლო ქართულ წარწერაში პირველი ასო, რომელიც უნდა აღნიშნავდეს პატრონის სახელის ინიციალს, მართლაც არის ასო „ბ“.

ამრიგად, ასოში „ბ“ ჩვენ გვაქვს ინიციალი სახელისა: „ბერცუმი“.

მაშასადამე ამ წარწერის ვითარება ასე წარმოგვიდგება. როდესაც ეს ლანგარი, ნაწყალობევი მეფის მიერ, შემოსულა ბერცუმის ოჯახში, მას შემდეგ ფსკერის შუა წრეში ამოუქდევიათ თვით პატრონის ინიციალები.

*

რაკი ინიციალების პირველი ასოს მნიშვნელობა ამოცნობილია, ამით ძირითადი საკითხი, — წარწერის ქართულობა — დადგენილად უნდა ჩაითვალოს.

განვავარძოთ ამის შემდეგ ძიება და გავარკვიოთ ინიციალების მეორე ნაწილის მნიშვნელობა.

როდესაც ჩვენ ამოვხსენით პირველი ასო ინიციალებისა („ბ“ = „ბერცუმი“), პირველი აზრი, რომელიც დაგვებადა, ის იყო, რომ მეორე ნაწილი ინიციალებისა აღნიშნავს ტიტულს: „ქართლისა პიტიახში“ resp. „პიტიახში ქართლისაჲ“.

შევამოწმოთ, თუ რამდენად საბუთიანი იქნებოდა ასეთი დაშვება?

თავდაპირველად იმის შესახებ, თუ როგორი სინტაქსური წყობა არის მოსალოდნელი იმ ხანაში, რომელიც აქ ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს: „პიტიახში ქართლისაჲ“, თუ „ქართლისა პიტიახში“.

თუმცა უფრო არქაულია პირველი წყობა „პიტიახში ქართლისაჲ“, მაგრამ მასალების ვათვალისწინება გვიჩვენებს, რომ უკვე ანტიკურ ხანაში ორივე წყობა არის მოსალოდნელი, როგორც „პიტიახში ქართლისაჲ“, ისე „ქართლისა პიტიახში“.

კერძოდ მეორე ტიპის წყობა: „ქართლისა პიტიახში“, „ქართლისა კათოლიკოზი“ და მისთანანი დამოწმებულია ადრეულ საშუალ-საუკუნეთა ქართულ ძეგლებში.

ხოლო, რაც განაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ამნაირივე მეორე ტიპის წყობა დამოწმებულია აგრეთვე უძველესი ხანის გეოგრაფიულ სახელებშიც: უფლის-ციხე (= ციხე უფლისაჲ), ველის-ციხე, რუხს-თავი, წყაროას-თავი, ტასის-კარი, დოლის-ყანა და სხვანი.

ჩვენს წარწერაში, როგორც მკითხველი შეამჩნევდა, ინიციალების მეორე ნაწილი თავისუფლად იხსნება როგორც ტიტული: პიტიახში ქართლისაჲ resp. ქართლისა პიტიახში.

მართლაც ლიგატურიანი დაწერილობის შემთხვევაში ჩვენ აქ გვაქვს ინიციალები:

პ. ჭ. = პ[იტიახში] ქ[ართლისაჲ].

ხოლო თუ ჩვენ დავუშვებთ, რომ აქ გვაქვს არა ლიგატურა „პ. ჭ.“, არამედ ერთი ინიციალი „პ“, ასეთ შემთხვევაშიაც იგი შესაძლოა გახსნილ იქნას როგორც იმავე ტიტულის მეორე სახეობა: ქ[ართლისა პიტიახში]. საქმე ის არის, რომ ძველ-ქართულში მიღებული იყო ეგრეთწოდებული ერთ-ასოიანი

დაქარაგმებაც, როდესაც ცნობილი ტიტულები აღინიშნებოდა მხოლოდ ერთი ასოთი, თუნდაც ტიტული ორი და მეტი სიტყვისაგან ყოფილიყოს შემდგარი. მაგალითად, ინიციალები:

წ—აღნიშნავდა: „წილენელი ეპისკოპოსი“.

ჭ—აღნიშნავდა: „ჭყონდიდელი მთავარ-ეპისკოპოსი“.

ასევე „ქ“ შესაძლოა ამოშიფრულ იქნას როგორც ქ[ართლისა პიტიახში]. პიტიახშობა იმდენად მნიშვნელოვანი ტიტული იყო, რომ იგი შესაძლოა თავისუფლად აღნიშნული ყოფილიყო ერთ-ასოიანი დაქარაგმების წესითაც.

ამრიგად, თითქოს არ არსებობს არავითარი დაბრკოლება, რომ მეორე ნაწილი ჩვენი ინიციალებისა გაეხსნათ ასეთნაირად:

1. ლიგატურის შემთხვევაში: ბ. პ. მ. = ბ[ერცუმ] პ[იტიახში] ქ[ართლისა];

2. ულიგატუროდ: ბ. მ. = ბ[ერცუმ] ქ[ართლისა პიტიახში].

მაგრამ ამგვარი გახსნა ინიციალებისა მაინც სათუოდ უნდა ჩაითვალოს, და აი რატომ. საქმე ის არის, რომ იმ ეპოქაში, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, ყველა ჯერჯერობით აღმოჩენილ ძეგლებზე, გამოუკლებლივ, ტიტული არმაზელი პიტიახშობისა აღნიშნულია მხოლოდ როგორც „პიტიახში“, დაურთველად სიტყვისა „ქართლი“. მართალია, ყველა ეს პირნი იყვნენ პიტიახშინი ქართლის ქვეყნისა, და მათი რეზიდენცია იყო ქალაქი „ქართლი“¹, მაგრამ გავრცელებული სახეობა ტიტულისა დასახელებულ ეპოქაში ჩანს ყოფილა მარტივად „პიტიახში“, და ჯერჯერობით არ გვაქვს არც ერთი მაგალითი ამ ეპოქიდან, რომ ამ ოფიციალურ ტიტულს „პიტიახში“ ერთვოდეს თვით სიტყვა „ქართლი“. ამრიგად, ეს გარემოება ექვს ქვეშ აყენებს ზემოთწარმოდგენილს ინტერპრეტაციას.

ამას გარდა მხედველობაში მისაღებია აგრეთვე თვით ხასიათი ასოების განლაგებისა ლიგატურაში. საქმე ის არის, რომ მეორე ასო „პ“ შეერთებულია არა მესამე ასოსთან „მ“, არამედ პირველ ასოსთან „ბ“. ხოლო თუკი მესამე ასო „ქ“ აღნიშნავდეს ცნებას „ქართლისა“, მაშინ მეორე ასო „პ“ საფიქრებელია შეერთებული იქნებოდა სწორედ მესამე ასოსთან, რომელთანაც იგი ერთ ცნებას გამოხატავს: პ+ქ [=პიტიახში ქართლისა]. ხოლო ლიგატურაში ეხლა სულ სხვა წყობაა: ბ+პ მ (=ბერცუმ+პიტიახში ქ...).

ამრიგად, საფიქრებელი ხდება, რომ ინიციალი „ქ“ არ უნდა ნიშნავდეს სიტყვას „ქართლი“.

მაშ რას აღნიშნავს იგი?

გამორიცხვის საშუალებით ჩვენ გვრჩება ერთად-ერთი შესაძლო ვარიანტი, რომ უკანასკნელი ასო „ქ“ აღნიშნავს მამის სახელს.

მაშასადამე ინიციალები ამრიგად უნდა გაიხსნას:

1. ლიგატურის შემთხვევაში; ბ. პ. მ. = ბ[ერცუმ] პ[იტიახში] ქ[...ს=მშ].

2. ულიგატუროდ: ბ. მ. = ბ[ერცუმ] ქ[...ს=მშ].

*

ამის შემდეგ გამოსარკვევი რჩება, თუ ვისი ძე უნდა ყოფილიყო ბერცუმ პიტიახში.

ამ საკითხის გამო ჩვენ ამგზის დავეკაყოფილებით რამდენიმე მოკლე შენიშვნით (უფრო დაწვრილებით—სპეციალურ ნარკვევში).

¹ „ქართლი“ ერქვა როგორც ქვეყანას, ისე ქალაქსაც (ქალაქ არმაზს).

ბერკუმ პიტიახში, როგორც ეს ირკვევა ბერძნული წარწერიდან, იყო ხელისუფალი იბერიის მეფისა, რომლის საპატიო სახელწოდება ყოფილა ფლავიოს დადე.

ეს საპატიო სახელწოდება იბერიის მეფეს ცხადია მიუღია ფლავიოსის სახლის რომის იმპერატორთა პატივსაცემად. ამის მიხედვით ეს მეფე იბერიისა ცხოვრობდა 70—96 წ. წ.

ქართული ნაციონალური მატრიანეების ტრადიციის თანახმად, ქართული სახელი იბერიის იმ მეფისა, რომელიც თანამედროვე იყო ფლავიოსთა სახლისა (ე. ი. მეფისა, რომელსაც მიუღია საპატიო სახელწოდებად „ფლავიოს-დადე“) — არის ქარქაში. ხოლო ქარქამის თანამმართველად მოიხსენება ბარცოში.

ქართულ ნაციონალურ მატრიანეებში I საუკუნის უკანასკნელი მესამედიდან ვიდრე II საუკუნის მეორე ნახევრამდე, როგორც ცნობილია, ჩამოთვლილია „იმიერი“ მეფენი და „ამიერი“ თანა-მეფენი. მატრიანეების კრიტიკული შესწავლიდან ირკვევა, რომ „იმიერ“ მეფეთა სახელით მატრიანეებში იგულისხმება სრულიად იბერიის მეფენი, ხოლო „ამიერი“ თანა-მეფეთა სახელით — არმაზელი პიტიახშები, რომლებიც იყვნენ მეფის მოადგილენი, ვიცე-მეფე. (არმაზელი პიტიახში — ეს არის იგივე სტრაბონის მიერ მოხსენებული „შემდგომი“ მეფისა, მეორე პირი მეფის შემდეგ).

ამრიგად, ქართულ მატრიანეებში დასახელებული ქარქამი, რომელიც „იმიერი მეფედ“ არის მოხსენებული, არის სრულიად იბერიის მეფე, ხოლო მისი „ამიერი“ თანამმართველი ბარცოში (იგივე ბარცმანი) — არის არმაზელი პიტიახში.

ეს ბარცოში, ქართული მატრიანეებისა — როგორც ირკვევა — იდენტურია ჩვენ წარწერაში მოხსენებულ ბერკუმ პიტიახშთან; აქ ჩვენ გვაქვს სამმაგი შეხვედრა: 1. შეხვედრა სახელისა; 2. შეხვედრა თანამდებობისა; 3. შეხვედრა თარიღისა (I საუკუნის ბოლო მესამედი ქართული მატრიანეებისა = 70—96 წლები ჩვენი წარწერისა).

დასასრულ, გასათვალისწინებელია შემდეგი გარემოება: საისტორიო წყაროების ჩვენებიდან დასტურდება, რომ პიტიახშები იყვნენ „სეფე-წულნი“, ისინი სამეფო გვარეულობას ეკუთვნოდნენ. ხოლო კერძოდ არმაზელი პიტიახში, რომელიც იყო უზუნაესი ხელისუფალი მეფის შემდეგ, ცხადია ინიშნებოდა თვით მეფის უახლოეს მკვიდრთაგან, ისინი ჩანს იყვნენ პირველ რიგში თვით უფლისწულები, მეფის ძენი.

ამის გამო საფუძველი გვეძლევა ვიფიქროთ, რომ პიტიახში ბერკუმში, რომელიც დადგენილი ყოფილა პიტიახშად მეფე ქარქამის დროს, ჩანს, იყო მეფე ქარქამის ახლო მკვიდრი, საფიქრებელია თვით უფლისწული, მეფის ძე.

და რომ ეს ასე ყოფილა, ამას ადასტურებს ჩვენი ლანგარის ინიცილები, რომელიც უნდა გაიშიფროს ამრიგად:

ბ[ერკუმ] პ[იტიახში] ქ[არქამის-ძე].

II

**იბერიის მეფის მიხრდატ ფარსმანის-ძის დროინდელ სტელაზე წარმოდგენილი
ვენზელი, შესრულებული ქართული დამწერლობით**

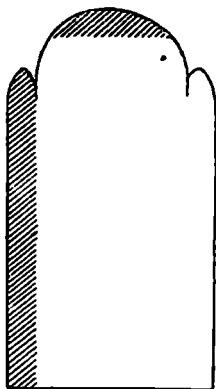
არმაზის იმავე საპიტიახშო ნეკროპოლში 1940 წელს 25 ნოემბერს აღმოჩენილ იქნა სტელა ერთ-ერთი პიტიახშის საფლავისა.

სტელაზე მოიპოვება წარწერა, შესრულებული არამეულის დამწერლობით.

ამას გარდა სტელაზე მოიპოვება რამდენიმე ცალკეული სპეციფიკური ნიშანი, რომელიც, როგორც ქვემოთ გამოიჩვენება, ქართულ დამწერლობას წარმოადგენს.

ვიდრე ამ ნიშნების ამოშიფრვას შევეუდგებოდეთ, საჭიროა ჯერ გავითვალისწინოთ, თუ რა სახე ჰქონდა თავდაპირველად სტელას, და თუ როგორ არის განლაგებული ეს სპეციფიკური ნიშნები სტელაზე.

სტელა ამჟამად დაზიანებულია (ჩამომტკრეული აქვს ზემო ნაწილი და მარჯვენა მხარე)¹. სტელის შენახული ნაწილის კონფიგურაციის მიხედვით, სტელას თავდაპირველად შემდეგი სახე ჰქონია: ზევით მორგვალეული ყოფილა, ხოლო გვერდებში, შარჯენით და მარცხნით, ორი ყურე ჰქონია დატანებული:

სურათზე შტრიხებით არის დაფარული სტელის ჩამოტეხილი ნაწილები.

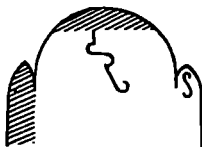
სტელის ზომა (შენახული ნაწილისა): სიმაღლე 161 სანტიმეტრი; განი 69 სანტიმეტრი.

¹ სტელის დაზიანება შემდეგით არის გამოწვეული. სტელა, რომელიც თავდაპირველად ამართული ყოფილა პიტიახშის საფლავზე, უფრო გვიან ხანაში (—როდესაც პიტიახშთა სასაფლაო მოშლილა), გამოუყენებიათ სხვა დანიშნულებისათვის, — როგორც ერთ-ერთი კედელი ქვის კუბოსი; იმისათვის, რომ სტელა შეთანაბრებული ყოფილიყო ზომის მიხედვით ქვის კუბოს სხვა კედლებთან, სტელისათვის ჩამოტეხილი ზემო-ნაწილი და მარცხენა გვერდის მხარე.

დასახელებული სპეციფიკური ნიშნები, რომელიც ჩვენ ქართულ დამწერლობად მიგვაჩნია, მოთავსებულია სტელის ზემო ნაწილში (ვიდრე დაიწყებოდეს არამეული დამწერლობის გაბმული ტექსტი) და განლაგებულია ამრიგად:

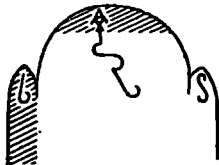

(ფოტო სტელის ზემო ნაწილისა).

(ნახაზი სტელის ზემო ნაწილისა. — შტრიხებით დაფარულია ჩამოტეხილი ზევითა მხარე და მარცხენა მხარე).

ძეგლის არსებული სახის გაცნობის შემდეგ, ვიძლევიტ რესტავრაციას ძეგლისას იმ სახით, როგორც მას, ჩვენი აზრით, თავდაპირველად ჰქონდა:

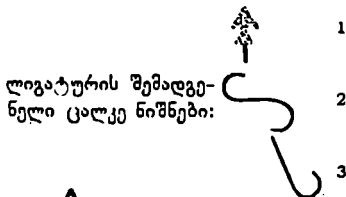
რას წარმოადგენს ეს სპეციფიკური ნიშნები, რომელიც მოთავსებულია, ასე ვთქვათ, საპატიო ადგილას, სტელის თავში.

ცხადია, ეს არ შეიძლება იყოს და არც არის შემთხვევითი რაიმე ნიშნები, ანდა ორნამენტი. (ნუ დაგვავიწყდება ამასთან, რომ ეს ნიშნები წარმოდგენილია არა შემთხვევითს საფლავის ქვაზე, არამედ სახელმწიფოს უმაღლესი ხელისუფალის — პიტიახშის სტელაზე).

ერთადერთი შესაძლო ახსნა არის ის, რომ აქ გვაქვს სახელობითი ვენ-
ზელი, გამოსახული ასო-ნიშნებით.

შევეუდგეთ ამის შემდეგ ამ ვენზელის მნიშვნელობის ამოშიფრვას.

ცენტრალური რთული ნიშანი, როგორც დაკვირვება გვიჩვენებს, წარ-
მოადგენს ეგრეთწოდებულ ლიგატურას, რამდენიმე ნიშნის შეერთებას.
ეს ლიგატურა შესდგება სამი ნაწილისაგან, სამი ნიშნისაგან:

თუ რას წარმოადგენს პირველი ნიშანი (რომელიც დაზიანებუ-

ლად არის დაკული), ამ საკითხს ჩვენ აქ ამგზის ღიად ვტოვებთ და ვეხებით ცალკე
სპეციალურ ნარკვევში. (ეს ნიშანი, როგორც ირკვევა, არის სიმბოლო მფლო-
ბელობისა).

რაც შეეხება მეორე და მესამე ნიშანს, აქ ჩვენ გარკვევით გვაქვს ასოები,
რომლებიც, ცხადია, აღნიშნავენ სახელს.

რომ ამ ორი უკანასკნელი ნიშნის სახით ჩვენ გვაქვს სწორედ ორი ნიშანი,
არც მეტი, არც ნაკლები, და რომ ეს ორი ნიშანი წარმოადგენს ასოებს, ეს
სრულიად უდავოდ დასტურდება შემდეგის მიხედვით: ეს ორი ნიშანი წარმო-
დგენილია არა მხოლოდ ლიგატურაში, არამედ ამავე დროს ცალ-ცალკე ყო-
ფილა გამოსახული ძეგლის ყურეებზე.

სახელდობრ პირველი ნიშანი მოი-
პოვება ძეგლის მარჯვენა ყურეზე:

ხოლო მეორე ნიშანი, სტელის კონფი-
გურაციის და წარწერის კომპოზიციის
მიხედვით, ცხადია, მოთავსებული უნდა
ყოფილიყო მარცხენა ყურეზე:

მაშასადამე ლიგატურის სახით წარმოდგენილი ასო-ნიშნები თვით ძეგლ-

ზედვე ყოფილა გაშიფრული, როგორც ორი ასო: SL

რომ ეს ასოები ასეთი თანრიგით მისდევენ: SL, ეს დასტურდება იმის მი-

ხედვით, რომ ლიგატურაში ჯერ წარმოდგენილია პირველი ასო, ხოლო შემდეგ მეორე.

შემდეგი საკითხი: ასოების შრიფტის სადაურობა.

თუ რომელ შრიფტს ეკუთვნის ამ ვენზელის ასოები, ეს არ იწვევს არა-
ვითარ ეჭვს.

თუ გაეითვალისწინებთ ეპოქას, რომელსაც ეკუთვნის სტელა (I—II საუკუნეები ჩვენი წელთაღრიცხვისა), აქ, როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, შესაძლოა წარმოდგენილი იყოს შემდეგი შრიფტები, რომელთა ხმაარება დამოწმებულია ანტიკური ხანის იბერიაში: ბერძნული, არამეული, არამეულის განშტოება—ფალაური, ანდა ქართული.

ხოლო ჩვენი ძეგლის ვენზელის ასოები არ არის არც ბერძნული, არც არამეული ან ფალაური; არც ერთის ხაზით იგი არ მიაგავს არც ერთ ამათ-განს, აქ ჩვენ სრულებით განსხვავებული დამწერლობა გვაქვს.

მაშასადამე აქ ჩვენ უნდა გვქონდეს ქართული დამწერლობა, და ეს ასეც არის. საკმაოა დაჯედლოთ ამ ასოებს, რათა ჩვენ ამოვიცნოთ ქართული შრიფტი.

აქ ჩვენ გვაქვს უმეტესკლებოდ ტიპური ქართული ასოები (ასომთავრული), როგორადაც იგი ცნობილია უძველესი ძეგლებით:

S = ზ. L = ს.

საკითხავია ამის შემდეგ, რა სახელი იმალება ამ დაქარაგმებული ასოებით „ზ—ს“.

ქართული დამწერლობის უძველეს ძეგლებში საკუთარი სახელების ორ-ასოიანი დაქარაგმების დროს ყოველთვის აღინიშნება ხოლმე სახელის პირველი ასო და უკანასკნელი ასო, მაგალითად:

ღ(ო)=დავით (ბოლნისის წარწერა 478—503 წლებისა); ბნ=გურგენ (სასანიანთ ხანის ქართული ფული VI ს.).

ეს უკანასკნელი მაგალითი სასანიანთ ხანის ფულისა მით უფრო მნიშვნელოვანია ჩვენი საკითხისათვის, რომ აქ შემოკლება ბნ (=გურგენ) წარმოდგენილია სწორედ ლიგატურის სახითვე, როგორც ჩვენს ძეგლში,—ლიგატურაში მოცემულია პირველი და უკანასკნელი ასო.

ამრიგად, ჩვენი ძეგლის ლიგატურაში აღნიშნულია სახელი, რომლის პირველი ასოა „ზ“, ხოლო უკანასკნელი ასო „ს“.

თუ სახელდობრ რომელ სახელს აღნიშნავს ეს დაქარაგმებულად წარმოდგენილი „ზ—ს“, ამისი ახსნა ცხადია უნდა მოგვეცეს მეორე წარწერამ (არამეული დამწერლობით შესრულებულმა), რომელიც მოთავსებულია ამავე ძეგლზე.

როდესაც ჩვენ ამოვხსენით ამ ლიგატურის ქართულობა, არამეული დამწერლობით შესრულებული ტექსტის ამოშიფრვა ჯერ კიდევ არ იყო დაწყებული. საქმე ის არის, რომ არამეული დამწერლობის ტექსტი იმდენად დაფარული იყო მტვერითა და ღორღით, რომელიც ჩაქედული იყო წარწერის ტექსტში, რომ ტექსტის მთლიანი გარჩევა არ ხერხდებოდა. ამავე დროს წარწერის გარეცხვა—გასუფთავებაც სახიფათო იყო, რომ წარწერა არ დაზიანებულიყო.

ასეთ ვითარებაში, ვიდრე წარწერა გასუფთავდებოდა, ჩვენ შევძელით ამოგვეშიფრა არამეული დამწერლობით შესრულებული წარწერის მხოლოდ ნაწილი; კერძოდ პირველ სტრიქონში—დასაწყისი ტექსტისა, რომელიც ასე ითარგმნება:

„მეფე მიორდატ, მეფე დიდი, ძე ფარსმან მეფისა დიდისა...“

მეორე სტრიქონში:

„ძე „zjwh“-ისა...“

რაკი ამრიგად არამეული დამწერლობის ტექსტი მთლიანად ამოკითხული არ იყო, ჩვენი დასკვნების გამოკვეყნება ამ ძეგლის ქართული ასო-ნიშნების შესახებ ნაადრევად მივიჩნით; ჩვენ დაეკმაყოფილდით წინასწარი მოხსენებით ამ საგანზე, სადაც წარმოვადგინეთ ის ძირითადი დებულებანი, რაც ზევით გვექონდა აღნიშნული, ე. ი.:

1. ძეგლზე წარმოდგენილი სპეციფიკური ნიშნები ეს არის სახელობითი ვენზელი.

2. პირველი რთული ნიშანი წარმოადგენს ლიგატურას, შემდგარს ქართულ ასოებისაგან „ჭ—ს“.

3. ძეგლის ურჩევბზე მოცემულია იგივე ქართული ასო-ნიშნები განცალკევებით.

4. ეს ასოები აღნიშნავს სახელს, რომლის პირველი ასოა „ჭ“, ხოლო უკანასკნელი ასო „ს“.

ამასთან გამოვსთქვამდით მოსაზრებას, ხომ არ იმალება ამ დაქარაგმების სახით „ჭ—ს“ სახელი „ჭევაზოს“, ადრინდელი სახეობა სახელისა „ჯევაზოს“ resp. „ჯავაზოს“ (||ჯავაზ). ასეთ ეჭვს ბადებდა ის გარემოება, რომ თვით ტექსტში გვხვდება ეს სახელი zjwh; ამავე დროს არმაზის სხვა წარწერებშიაც სწორედ ამავე ეპოქაში მოიხსენება იგივე სახელი zjwh ||*Zepaxჟჳს*. საფიქრებელი ხდება, რომ არ არის ეს სახელი საგვარეულო სახელი პიტიახშთა რომელიმე შტოსი, ან სახელი დინასტიის დამწყებისა, რომლის ვენზელიც მეორედებოდა მის მემკვიდრეთა ძეგლებზე. ამ ეჭვს აძლიერებდა ის გარემოება, რომ სასანიანთ დროის ქართულ ფულზედაც გვხვდება ანალოგიური სახელი *X^oQs* = ჯევაზოს, resp. ჯავაზოს, რაც მისაჩვენია გვიანდელ ფორმად სახელისა „ჭევაზოს“.

მას შემდეგ, რაც წინასწარი მოხსენება წავიკითხეთ, მცხეთა-არმაზის ექსპედიციის ხელმძღვანელობის განკარგულებით მოხდა წარწერის ტექსტის გასუფთავება, რაც ჩატარებულ იქნა სათანადო წინასწარი ზომების დაცვით და რამაც დიდი ეფექტი მოგვცა, წარწერა ბევრად უფრო ნათლად გამოძკლავდა.

ამჟამად, წარწერის შესწავლის შემდეგ, უკვე საბოლოოდ დადგინილად უნდა ჩაითვალოს, რომ არამეული დამწერლობით შესრულებულ ტექსტში, რომელიც იწყება სიტყვებით: «*mljk mhrdt mlk rb brh zj prsinn mlk rb*» (= „მეფე მიჰრდატ, მეფე დიდი, ძე ფარსმან მეფისა დიდისა“), — მოხსენებულია მიჰრდატ მეფის პიტიახში «*šrgs*», «*zjwh*»-ის ძე.

ძეგლი, როგორც ირკვევა, არის სტელა ამ არმაზელი პიტიახშისა, რომლის სახელი მაშასადამე ყოფილა *šrgs*, და რომელიც ყოფილა შვილი *zjwh*-ისა (იგივე *Zepaxჟჳს*, resp. *Zepaxoc*).

არამეული ტექსტის მონაცემების დაზუსტების შემდეგ, დაეუბრუნდეთ საკითხს, თუ რა სახელს აღნიშნავს ჩვენი ძეგლის ვენზელი „ჭ—ს“.

თავდაპირველად იმის შესახებ, თუ როგორ გამოითქმოდა სახელი ამ პიტიახშისა, რომელიც არამეულის დამწერლობით აღნიშნულია როგორც *šrgs*. ძველ-ქართული ონომასტიკონის მონაცემების მიხედვით ეს არის სახელი, რომელიც საშუალ-საუკუნეთა ქართულ ძეგლებში დამოწმებულია ამ სახით: „ჩარ-

გ ა ს“. (ეს სახელი ამ ფორმით დამოწმებულია კერძოდ სვანეთის დოკუმენტებში 13—15 საუკ.)¹.

თუ ჩვენ დაუწყებთ, რომ ჩვენი ძეგლის ვენზელი „ჰ—ს“ აღნიშნავს ამ პიტიახშის პირად სახელს, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ ამ სახელის აღრინდელი ფორმა ყოფილა ქ ა რ გ ა ს, რომლისაგან შემდეგ წარმოიშვა ფორმა ჩ ა რ გ ა ს.

ეს ერთი შესაძლებლობა.

მაგრამ ამავე დროს დასაშვებია მეორე შესაძლებლობაც: ჩვენი ვენზელი შესაძლოა აღნიშნავს არა თვით ჩ ა რ გ ა ს — ქ ა რ გ ა ს ი ს პირადს სახელს, არამედ სახელს პიტიაშხთა ახალი შტოსი მამათმთავრისა: ქვეახოს.

აღრინდელი ფორმა სახელისა ჯავახ—ჯავახოს—ჯევახოს ჩანს არის „ქვეახოს“. ეს სახელი—დაბოლოვებით „ოს“ დამოწმებულია სასანური ხანის ფულით. ხოლო ბგერა „ჯ“ რომ თავდაპირველად გამოითქმოდა როგორც „ჰ“, ამას გვიჩვენებს ისტორია სატომო სახელწოდებისა: ტაოხი—ჯავახი, რომლის მოსაშუაღე ფორმაა *ჰავახი.

აღსანიშნავია, რომ ქვეახოს, მამა ჩარგასისა, ჩვენ ძეგლზე არ მოიხსენება „პიტიახში“-ს ტიტულით. როგორც ირკვევა, თვით ქვეახოსს არ ყოფილა პიტიახში; მაგრამ მას შემდეგ ეს ხელისუფლება ქვეახოსის სახლზე გადასულა და ქვეახოსის შვილი ჩარგას „პიტიახში“-ს ტიტულს ატარებს.

ამრიგად, ქვეახოსს არის მამათმთავარი პიტიაშხთა ამ ახალი შტოსი, მამა პირველი პიტიახშისა ამ სახლიდან. ამის გამო სახელი ქვეახოსისა შესაძლოა ქცეულიყო საგვარეულო ტიპის სახელად, და მისი ვენზელი, როგორც პიტიახშთა ახალი შტოსის მამათმთავრისა, გამოსახული ყოფილიყო მის შემკვიდრეთა ძეგლებზე.

ეს მით უფრო ბუნებრივია და მოსალოდნელი, რადგან ქვეახოსს, როგორც ირკვევა, არ იყო უბრალო პერსონა, არამედ სამეფო გვარეულობის წევრი, რადგან პიტიახშნი, როგორც წესი, სამეფო გვარეულობიდან ინიშნებოდნენ.

ხოლო სახელი ქვეახოსს ო ქვეახოსს რომ მართლაც საგვარეულო ტიპის სახელად ქცეულა, ამას ბგერი რამ ეთანხმება და ადასტურებს. ქვეახოსს და მისი მემკვიდრე ჩარგას (ქარგას) პიტიახში, როგორც ირკვევა, I და II საუკუნეთა მოღვაწეები. მათ შემდეგ ეს სახლი, ჩანს, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ძველი იბერიის ისტორიაში. თვით უფრო გვიან ხანაში, VI საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვისა, როდესაც იბერიაში მოისპო მეფობა, ხოლო შემდეგ ერისმთავრობის ინსტიტუტი შეიქმნა, ჯევახიანთა სახლი, ჩანს, აცხადებდა პირველობას ქართლის მთავართა შორის. ერთი მთავარი ამ სახლიდან კიდევ აღწევს ერისმთავრობის ხარისხს და უშვებს საკუთარ ფულსაც, რომელზედაც წარწერილია იგივე ძველი საგვარეულო სახელი: ᚨ ᚱ ᚱ (=ჯევახოს resp. ჯავახოს).

აქ, როგორცა ჩანს, გვაქვს ერთი და იმავე ისტორიული ტრადიციის განუწყვეტელი რგოლი.

მაგრამ ამ საგვარეულო სახლის გვიანდელი ისტორიის საკითხებს აქ ამჟამის აღარ ვეხებით დაწვრილებით. (ამ საგანზე დაწვრილებითი საუბარი გვაქვს

¹ იხ. პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები (იბეჭდება ენიჰკი-ს გამოცემათა სერიაში).—სახელი ჩ ა რ გ ა ს: გვ. 124, 143, 147, 80, 83, 90, 96, 89 და სხვ. გვარი ჩ ა რ გ ა ს ა ნ ი გვ. 105.

სპეციალურ ნარკვევში). აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ არსებობს მთელი რიგი ჩვენებათა, რაც საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ იმავე ჯავახიანთა ძველი იბერიული სახლის შტოს წარმოადგენს საშუალ-საუკუნეთა ისტორიაში კარგად ცნობილი მფლობელი გვარეულობა თორელებისა (რომლებიც ჰქვლობდნენ ძველი არმაზის საპიტიახშოს ტერიტორიის ნაწილს). საგვა-უფლო სახელი თორელთა სახლისა, სტეფანოს ორბელიანის მოწმობით, იყო „ჯავახ-ური“. აღსანიშნავია ამასთან, რომ ამ გვარში გავრცელებული იყო საკუთარი სახელის სახითაც იგივე სახელი „ჯავახ“, და აგრეთვე იმავე ტიპის, ეთნიკური წარმოშობის, მეორე სახელი „კახაჲ“. (ასევე სახელიც „ჩარგას“ იმავე წყების, ეთნიკური ტიპის სახელია, საკუთარი სახელის სახით გამოყენებული).

*

დასასრულ, ჩვენი ძეგლის დროის შესახებ. ძეგლი ეკუთვნის ჩვენი წელთ-აღრიცხვის I—II საუკუნეებს. ჩარგას (პარგას) პიტიახში ყოფილა ხელისუფალი იბერიის მეფის მიჰრდატ ფარსმანის-ძისა. წყაროებში მოხსენებულია ორი მეფე ამ სახელით: 1) მიჰრდატ ფარსმანის-ძე, დასახელებული მცხეთა-არმაზის ცნობილ წარწერაში 75 წლისა; 2) მიჰრდატ, ძე (resp. მემკვიდრე) ფარსმანისა, „ამიერი მეფე“—მოხსენებული „ქართლის მოქცევის“ მატიანეში II საუკუნეში. თუ რომელი მიჰრდატ იგულისხმება ჩვენს წარწერაში, ამ საკითხს ამგზის ღიად ვტოვებთ, მით უფრო, რომ ამას არა აქვს იმდენად უშუალო კავშირი ამ წერილში აღძრულ საკითხებთან. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ეს ძეგლი, ყველა მონაცემების მიხედვით, არ სცილდება აქ აღნიშნულ სათარიღო მიჯნებს, ჩვენი წელთ-აღრიცხვის I და II საუკუნეებს.

P. S. აქ საჭიროა დამატებით აღნიშნოთ შემდეგი. რომ სახელი ჭევაზოს, ჩანს, საგვარეულო ტიპის სახელად ქცეულა ანტიკურ ხანაში, ამას ეთანხმება არმაზის არქეოლოგიური გათხრების ახალი მასალები. როდესაც ჩვენ წაიკითხეთ მოხსენება ამ წერილში აღძრული საკითხების გამო (მცხეთა-არმაზის არქ. ექსპედიციის ექსპერტთა კომისიის ახდომაზე 16.XII.1940 წ.)—ცნობილი იყო მხოლოდ ორი ძეგლი ჭევაზოსის სახელით. ხოლო ამჟამად საძლიერებელია აღმოჩენილია უკვე ხუთ ძეგლები: 1. ჩვენს სტელაზე; 2. სერაფიტის სტელაზე; 3. გეგმაზე, რომელიც აღმოჩენილია ასავერუკ პიტიახშის სამარხში; 4. ბეჭედზე, რომელიც აღმოჩენილია საპიტიახშო ნეკროპოლის სამარხში № 2; 5. ბეჭედზე, რომელიც აღმოჩენილია საპიტიახშო ნეკროპოლის სამარხში № 6.

II. ИНГОРКВА

ПАМЯТНИКИ ГРУЗИНСКОГО ПИСЬМА АНТИЧНОЙ ЭПОХИ

РЕЗЮМЕ

Автор устанавливает наличие древнегрузинского письма на двух памятниках античной эпохи (I—II вв. нашей эры), открытых в древней столице Грузии Мхета-Армази, во время археологических раскопок в ноябре 1940 г.

I. Инициалы Берцума Питиахша (70—96 гг.)

На серебряном блюде, обнаруженном в Армази, в некрополе питиахшов древней Иберии (Грузии), в погребении № 3, имеются инициалы владельца блюда—типичным древнегрузинским письмом:

ბ+პ* პ (= в латинской транскрипции: B+P* K).

На основании данных параллельной греческой надписи, учитывая одновременно показания древнегрузинских исторических источников, автор устанавливает полное чтение инициалов:

ბ[ერცუმ] პ[იტიახში] კ[არძამის-ძე]
B[ercum] P[itiaxsi] K[arzamis-ḡe]

или в русском переводе:

Б[ерцум] П[итиахш] К[ардзамов-сын].

Одновременно удается определить эпоху надписи. Как выясняется из анализа реалий параллельной греческой надписи и данных исторических источников, Берцум, занимавший должность питиахша при царе Иберии (Грузии) Кардзამе (носившем почетное прозвище Флавιος-дад), был современник римских императоров из дома Флавиев (70—96 гг.).

II. Вензель на стеле Чаргаса Чевахида (сына Чевахоса), питиахша царя Иберии (Грузии) Миhrдата, сына Парсмана (I—II вв. нашей эры).

В том же некрополе питиахшов обнаружена стела, надгробный памятник питиахша, с надписью арамейским письмом, и с именным вензелем—древнегрузинским письмом.

Именной вензель, изображенный в верхней части стелы, составлен в виде лигатуры (сплетения) из двух букв древнегрузинского алфавита (в типичном начертании древнегрузинского письма):

* Как выясняется из палеографического анализа начертания букв, первая буква ბ (=B) сочетается в виде лигатуры вторую букву პ (=P).

Э—Ь (= в латинской транскрипции: Ć—S).

Лигатура именного вензеля расшифрована на самой же стеле и составные грузинские буквы лигатуры Э (= Ć) и Ь (= S) были начертаны раздельно по краям стелы (на боковых закругленных крыльях с правой и с левой стороны).

В древнегрузинском, при двухбуквенном обозначении имени под титлом, выставлялись первая и последняя буквы имени (напр. ГН:=ГургеН). Вензель Э—Ь (Ć—S) обозначает имя, первой буквой которого является Э (Ć) и последней буквой Ь (S).

Какое имя кроется под этим сокращенным обозначением Э—Ь (Ć—S)?

Из надписи арамейским письмом выясняется, что стела является надгробным памятником питиахша Чаргаса Чевахида (сына Чевахоса).

Таким образом, именной вензель древнегрузинским письмом, изображенный во главе стелы, должен обозначать одно из этих имен, или «Чаргас» или «Чевахос».

Дешифровка вензеля как «Чаргас» находится под сомнением, так как это имя в древнегрузинском ономастиконе засвидетельствовано, правда, в поздних памятниках средневековья, как ჰარგას = Ćargas, а не как ჯარგას = Ćargas, т. е. здесь имеется совпадение последней буквы, но расхождение в первой букве: ჰ = Ć, а не Э = Ć. (Впрочем не исключено, что это имя в более раннюю эпоху могло произойти и как ჯარგას = Ćargas).

Второе из возможных толкований вензеля Э—Ь как ჯევახოს = Ćevaxos имеет больше оснований. Во-первых здесь мы имеем совпадение обеих букв, и начальной и последней. Одновременно выясняется, что Чевахос был членом царской фамилии, являлся родоначальником новой ветви питиахшов, и вполне естественно, если имя Чевахоса превратилось в прозвище фамильного типа и выставлялось на памятниках питиахшов из этого дома. А что имя Чевахоса превратилось в прозвище фамильного типа, на это имеется ряд указаний. Чевахос и его преемник Чаргас—деятели I—II вв. н. э., и с этих пор, как выясняется, род Чевахидов играл значительную роль в истории Иберии; так в VI веке, когда в Иберии была уничтожена царская власть (после оккупации Иберии персами), и вслед за этим, после восстания Гургена в 571 году, во главе государства становятся «эрис-мтавари» = «дяди эристави» (великие князья), род Чевахидов претендует на первенство в Иберии. Один из членов этого рода в конце VI века становится «эрис-мтавар»-ом и чеканит монету с надписью X^Q (Джевахос, герср. Джавахос), т. е. здесь повторено то же фамильное имя, что и на нашей стеле. (ჯევახოს, ჯევახოს—Джевахос герср. Джавахос—параллельная более поздняя форма имени ჯევახოს = Чевахос).

Тот же род Чевахидов и в последующую эпоху, в средние века, играл немаловажную роль. Отпрыском рода Чевахидов, как выясняется, являлся княжеский род средневековой Грузии Торели (владевшие частью

территория бывшего Армазского пштакшества). По свидетельству историка Степаноса Орбеляпа, фамильное прозвище рода Торели было Дж а в а х - у р и, т. е. Джавахиды. (В этом же роде распространением пользовалось собственное имя «Джавахи»).

Таким образом, вышеизложенное вполне согласуется с толкованием египетской нашей стелы, как имени фамильного типа Чевакос..!

В заключение, о дате памятника. В надписи арамейским письмом Чевакхид Чаргас назван пштакшом царя Мшрдата, сына Парсмана. В источниках упоминаются два царя с этим именем: 1) Мшрдат, сын Парсмана— во второй половине I века н. э. (— упоминается в Мшкетской надписи 75 г.). 2) Мшрдат, сын (герр. преемник) Парсмана (Парсман-аваза)— в середине II в. н. э. (— упоминается в древнегрузинской хронике «Мокцевай Картлисай»). Оставляя пока открытым вопрос об уточнении даты, мы имеем основание относить стелу Чаргаса Чевакхиды к I—II вв. нашей эры.

- -

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.5.41
ბეჭდურ ფორმათა რაოდენობა 27¹/₂ ფორ-
ბეჭდურ ფორმაში 53 ათასი სასტ. ნიშ.
შვავ. № 974; უე 2002ბ; ტირაჟი 1000

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა
ა. წერეთლის ქ. № 7